

50007

1957 AUG 24

50007

ARCHAEOLOGIAI ÉRTESÍTŐ

A MAGYAR RÉGÉSZETI, MŰVÉSZETTÖRTÉNETI ÉS ÉREMTANI TÁRSULAT
TUDOMÁNYOS FOLYÓIRATA

VOL. 84.

1957.

84. KÖTET

1. SZÁM

1957

ARCHAEOLOGIAI ÉRTESÍTŐ

A MAGYAR RÉGÉSZETI, MŰVÉSZETTÖRTÉNETI ÉS ÉREMTANI TÁRSULA
TUDOMÁNYOS FOLYÓIRATA

Megjelenik Budapesten félévenként

84. kötet (teljes sorozatban)

Megindításának éve: 1869

Előfizetési díj egy évre 40 Ft

A szerkesztőbizottság tagjai:

B. BÓNIS ÉVA, HARMATTA JÁNOS, PÁRDU CZ MIHÁLY, SZILÁGYI JÁNOS GYÖRGY

Technikai szerkesztő:

B. BÓNIS ÉVA

Felelős kiadó:

AKADÉMIAI KIADÓ

Szerkesztőség: Budapest VIII., Múzeum körút 14—16. (Nemzeti Múzeum — Történeti Múzeum). Távb.: 130—678

Kiadóhivatal: Akadémiai Kiadó, Bp. V. Alkotmány utca 21. Távb.: 111—010

Előfizetés, személyes ügyfélszolgálat: Posta Központi Hirlap Iroda
Budapest V. József Nádor tér 1. Távb.: 180—185. Csekk számla: 61257

Felhívjuk olvasóink figyelmét, hogy lapunk régebbi számai kaphatók a Posta Központi Hirlap Iroda
V. József Attila u. 3. szám alatti újságboltjában

TARTALOMJEGYZÉK

TANULMÁNYOK

<i>Gazdapusztai Gyula</i> : A Körös kultúra lakótelepe Hódmezővásárhely—Gorzsán.....	3—13
<i>Visky Károly</i> : Magánjogi vonatkozások Intercisa feliratos kövein	14—23
<i>Dienes István</i> : A bashalmi (Szabolcs—Szatmár m.) honfoglaláskori magyar temető (Acta Arch. Hung. 7. 1956)	24—37

KÖZLEMÉNYEK

<i>Marton Antónia</i> : A Magyar Nemzeti Múzeum bronz diadémája	38—39
<i>Kiss Ákos</i> : A mezőszilasi császárkori halomsírok	40—53
<i>Szöke Béla</i> : Az avarkori temetők „nomád” kerámiája	53—57
<i>Patay Pál</i> : Adatok a nógrádi dombvidék X—XI. századi településtörténetéhez	58—66
<i>ifj. Fehér Géza</i> : Az egervári leletmentő ásatás	66—73

SZEMLE

<i>Horváth Tibor</i> : Supka Géza	74—75
<i>Jakabffy Imre</i> : Supka Géza régészeti vonatkozású tudományos munkássága	76—77
<i>B. L.</i> : A Magyar Régészeti, Művészettörténeti és Éremtani Társulat régészeti tevékenysége az 1956. évben	77
<i>Szentlélek Tyhamér</i> : Előzetes jelentés a savariai Isis-szentély 1956. évi ásatásairól	78—79
<i>Radnóti Aladár</i> : Néhány megjegyzés a mártélyi avar síjvégen látható ábrázoláshoz	79—81
<i>B. Bónis Éva—Sz. Burger Alice</i> : Leletmentő ásatások az 1955. évben	82—90

IRODALOM

<i>Szilágyi János</i> : Acta Archaeologica ASH. IV—V. kötet	91—93
<i>Kádár Zoltán</i> : A Magyar Nemzeti Múzeum Történeti Múzeumának Évkönyve, Folia Archaeologica VIII.	93—94
<i>Soproni Sándor</i> : Budapest Régiségei XVI—XVII.	94—95
<i>Pusztai Rezső</i> : J. Banner, Die Pécel Kultur	95—97
<i>Mócsy András</i> : Szilágyi J., Aquincum	97—100
<i>Lengyel Irina</i> : A. J. Монгайт, Археология в СССР. (Régészet a Szovjetunióban)	100—102
<i>Gábori Miklós</i> : K. J. Narr, Das Rheinische Jungpaläolithikum	102—103
<i>Gábori Miklós</i> : L. F. Zoltz, Das Paläolithikum in den Weinberghöhlen bei Mauern	103—104
<i>Gáboriné Csánk Veronika</i> : F. Brandtner, Kamegg, eine Freilandstation des späteren Paläolithikums in Niederösterreich	104—105
<i>B. Thomas Edit</i> : Székely Z., Adatok a dákok késővaszkori műveltségéhez	105—106
<i>Barkóczi László</i> : J. Keim—H. Klumbach, Der römische Schatzfund von Straubing	106—107
<i>Radnóti Aladár</i> : H. Vettters, Dacia Ripensis	107—108
<i>B. Vágó Eszter</i> : P. Karnitsch, Die verzierte Sigillaten von Lauriacum	108—109
<i>Bökönyi Sándor</i> : H. v. Lengerken, Ur, Hausrind und Mensch	109
<i>Németh Endre</i> : Magyar régészeti irodalom 1956	110—123

ARCHAEOLOGIAI ÉRTESÍTŐ

A MAGYAR RÉGÉSZETI, MŰVÉSZETTÖRTÉNETI ÉS ÉREMTANI TÁRSULAT
TUDOMÁNYOS FOLYÓIRATA

VOL. 84.

1957.

84. KÖTET

1. SZÁM

1957

A kiadásért felel: az Akadémiai Kiadó igazgatója

Műszaki felelős: Szöllősy Károly

A kézirat érkezett: 1957. III. 4. — Terjedelem: 18 (A/5) ív

41744/57 — Akadémiai Nyomda, Budapest, V., Gerlőczy u. 2. Felelős vezető: Bernát György

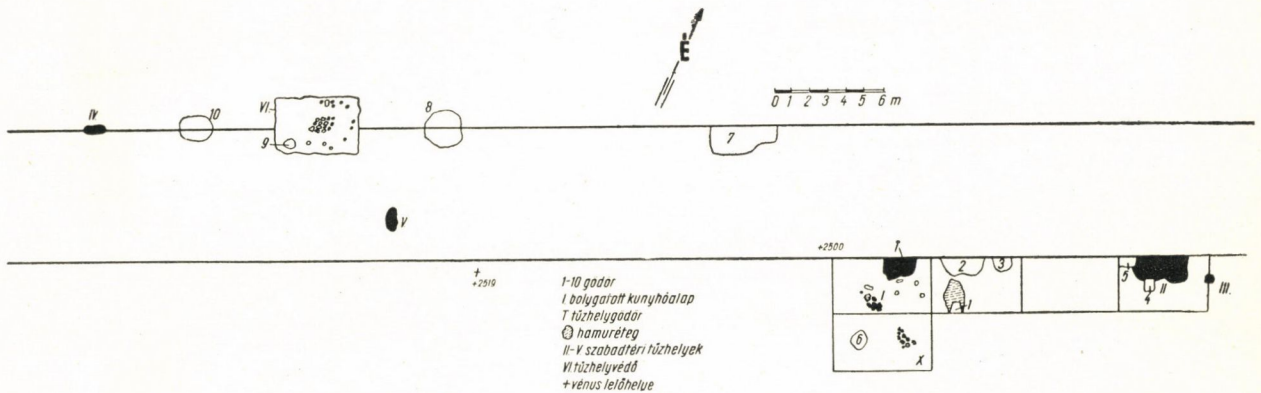
A KÖRÖS KULTÚRA LAKÓTELEPE HÓDMEZŐVÁSÁRHELY-GORZSÁN

I.

1955 augusztusában a hódmezővásárhelyi Vörös Partizán mezőgazdasági termelőszövetkezet részére bekötőutat építettek. Az út a gorzsai határrészt átszelő régi Földvári út egyik szakaszán készült, úgy, hogy a földutat nagyszabású földmunkával hengerelt műúttá alakították át. Ennek során találták meg a Körös kultúra települési jelenségeit, amelyeknek alapján a Tornyai János Múzeum elvégezte a leletmentés munkálatait.

Hódmezővásárhely—Gorzsa szervesen kapcsolódik a város nyugati határához, ott, ahol a Körös

Az ásatás során a Körös kultúrának települési rétege és ebben két épületének maradványa került elő. Kibontottunk tíz gödröt, amelyek közül a bronzkor I. periódusát képviselte a 8., a szarmata-kor emlékei pedig a 6., 9., 10. gödrökben voltak. A középkori magyarság leletanyagát az 1., 4., 5. hulladékgödrök őrizték meg. Vegyes, neolithikus (Körös kultúra) és az említett korok kevésbé jellegzetes cserepeit a 3. és 7. gödrökben találtuk meg. A szórványos leletek közt a zóki kultúrának néhány edénytöredéke is szerepelt. A 2. gödörben és a szórványanyagban pedig néhány szkítakori leletet is találtunk.

1. kép. Hódmezővásárhely-Gorzsa, Kovács-tanya. Az ásatás területe.
Fig. 1. Hódmezővásárhely-Gorzsa. Ferme Kovács. Le territoire des fouilles.

kultúrának a szakirodalomban jól ismert lelőhelyei vannak. E területről a kutatás eddig a kultúrának két lelőhelyét tartotta nyilván: az egyiket a Pócsi-tanyában, a másikat a Vermes-lomban.¹

Lelőhelyünk a sík tájból jól kiemelkedő, hosszsan elnyúló ÉK—DNy irányú, ma már erősen leszántott vonulat, amely az egykori tiszai vízrendszerhez tartozó mocsaras, erekkel tagolt területből emelkedett ki. Az emelkedés DK-i végében van Kovács István (Gorzsa-tanya 615. sz.) tanyája. A felszínen, a vonulat egész területén a Körös kultúra, a bronz-, szarmata- és a magyar középkor cserepei hevernek.

¹ Banner J., Hódmezővásárhely története a honfoglalás koráig. Első rész. A legrégebbi időktől a bronzkor kialakulásáig. (Hódmezővásárhely, 1940) 23.

² Banner J., Dolg. 8 (1932) 4.

II.

Az útépités munkálataival a vonulatot 11 m szélességben, átlagosan 2—2,5 m mélységben vág-ták át. Az átvágás hossza több, mint 70 m volt. Ezen a területen a Körös kultúra emlékei egy-egységes réteggént jelentkezett. Mivel a lelet-mentést már a földmunka meglehetősen előre-haladott fokán kezdtük meg, a kultúrréteg vastag-ságáról biztos adatokat csak egy helyen szerez-hettünk (1. kép X). Itt 30 cm vastag humusz alatt kezdődött a kultúrréteg, amelynek legfelső részében nagy számmal akadunk apró, kerekre koptatott, pirosszínű cseréptöredékekre. Hasonló jelenséget észlelt Banner János az 1931-ben végzett Zsoldos-tanyai ásatásoknál, amelyet a víz munká-jának tulajdonít.² A kultúrréteg vastagsága itt 65 cm volt, s benne igen sok kagylóhéjat, hálósúlyt és cseréptöredéket figyelhattunk meg. Az

e helyen feltárt 6., szarmatakori gödör közelében e korszak néhány cseréptöredéke is előkerült. A második ásónyomtól kezdve itt is zavartalan Körös kulturás réteg mutatkozott.

A lelőhelyen a következő települési jelenségeket tártuk fel:

A) Gödrök

1. *gödör*. Alakja szabálytalan, lekerekített sarkú négyszöghöz hasonló. Néhány állatesont és középkori edénytöredék volt benne. Bolygatott volt. Hossza: 82, szélessége: 60, mérhető mélysége: 28 cm (1. kép 1.).

2. *gödör*. Alakja szabálytalan. A Körös kultúra néhány jelentéktelen cseréptöredéke mellett szkítakori leleteket is tartalmazott. Néhány állatesont is volt benne. Ezt is bolygatták, csak egyik felét tárhattuk fel. H: 230, Mé: 62 cm (1. kép 2.).

1. Gömbalakú, átfúrt, körbefutó bordákkal díszített szkítakori orsógomb. Szürke színű (III. t. 7.).

2. Nagyobb, kézzel formált, durvaművű edény oldaltöredéke. Fényes, fekete színű. Kivitele szempontjából a III. tábla 5. képen bemutatott töredékkel egyezik meg. Szkítakori.

3. *gödör*. Eredetileg kör alakú lehetett, de az útépitők felerészben szétműták. Néhány jelentéktelen Körös kultúrába sorolható edénytöredék volt benne. H: 117, Sz: 82, Mé: 62 cm (1. kép 3.).

4. *gödör*. Elliptikus alakú, amelyben néhány állatesont és középkori cseréptöredék volt. H: 105, legnagyobb Sz: 56, Mé: 30 cm (1. kép 4.).

5. *gödör*. Nagyméretű, szabálytalan alakú. Nyílása kerek volt, tölcészerűen mélyedt, oldalai harangformájúan szélesedtek. Néhány állatesont és egy szarmatakori cseréptöredék mellett középkori kerámiai maradványok és tégladarabok voltak benne. Az útépitők jórészt ezt is megbolygatták. Szájának mérhető Sz: 180 cm, Mé: 113 cm (1. kép 5.).

6. *gödör*. Hordó alakú, falai tapasztottak voltak. A gödörben egy vaskés, szarmatakori edénytöredékek, több vastag hamuréteg, salak- és faszénmaradványok voltak. Felső Átm: 127×121 , alsó Átm: 140, legnagyobb öblösödése: 165, Mé: 138 cm (1. kép 6.).

7. *gödör*. Szabálytalan alakú. Néhány jellegetlen cseréptöredéket (valószínűleg a Körös kultúrába tartoztak), és egy vaskést találtunk benne. Csak egy részét bonthattuk ki, mert az útépités során már szétműták. H: 5 m, Mé: 68 cm (1. kép 7.).

8. *gödör*. Henger alakú, lefelé kissé szélesedik. A gödörben igen sok állatesontot és a bronzkor I. periódusához tartozó edénytöredéket találtunk. Felső Átm: 177, alsó Átm: 163, Mé: 133 cm (1. kép 8.).

9. *gödör*. Csonkakúp alakú hulladékgödör. Leletei szarmatakori cseréptöredékek voltak. Igen sok hamut is találtunk benne. Az útépitők ezt is megbolygatták, csak alsó átmérőjét mérhettük. Ez 49 cm volt. Mé: 55 cm (1. kép 9.).

10. *gödör*. Henger alakú. Alja lépcsős volt, azaz egyik fele 30 cm-rel mélyebb. Szarmatakori cserépek mellett néhány jellegtelen Körös kultúrába sorolható edénytöredék is volt benne. Felső Átm: 170×185 , alsó Átm: 157×177 , Mé: 78 cm (1. kép 10.).

B) Építménymaradványok, tűzhelyek

A leletmentés a Körös kultúra települési formájára vonatkozólag is eredményezett néhány megfigyelést. Két építmény maradványait tártuk fel, amelyeknek leírását az alábbiakban adjuk:

I. *Bolygatott kunyhóalap*. Az ásatás során a második ásónyomban 4,84 m hosszúságban néhány lapos, kiégett paticstöredéket találtunk. Ezek két nagyobb csoportban helyezkedtek el. A töredékek iránya ÉNy—DK volt. A romok ÉNy-i végénél egy 8 cm átmérőjű, 14 cm mély cölöplyuk volt, amelynek dőlési irányából arra következtethettünk, hogy az építmény É-i tartócölöpe lehetett. Egy nagyméretű elliptikus alakú lyukat is találtunk, amely az omladékoktól É-ra 1 m távolságban helyezkedett el. Átm: 23×13 , megfigyelt Mé: 12 cm. Ez is cölöphely lehetett, azonban az épületromokkal való összefüggése nem mutatható ki. Éppen ezért nem tekinthetjük biztonsággal a kunyhó tartozékának. Az omladékok alatt és mellett a földet keményre taposták, ennek határait azonban már nem tudtuk megállapítani. Az omladékokon kívül, de még a letaposott rétegben egy 160 cm hosszú, 24 cm vastag tűzhelyfoltot figyeltünk meg (1. kép I.).

II. *Tűzhelyvédő*. A telep másik épületmaradványát a kunyhóalaptól ÉNy-ra, 26,5 m távolságban figyeltük meg. Sajnos ennek pontos megfigyelését is zavarta néhány körülmény. Elsősorban az, hogy az útépitők már ezt is megbolygatták, valamint az a tény, hogy Ny-i oldalába mélyedt a 9. gödör. Megfigyelési lehetőségeinket nem kismértékben rontotta továbbá az is, hogy az építmény közelében egy akácfa nőtt, amelynek terjedelmes gyökérzete nehezítette a pontos megfigyelést, úgyhogy ezt csupán az É-i és K-i oldalon tudtuk elvégezni.

E helyen a felső humusztakaró eltávolítása után (ennek vastagsága 15—50 cm volt) a Körös kultúra jellegzetes cseréptöredékeit találtuk meg. A 9. gödör közelében néhány szarmatakori cserép is volt.

A humusz alatt 15 cm mélységben feküdtek az első nagyméretű paticstöredékek. Ebben a mélységben a Körös kultúra kerámiaja mellett még néhány szarmata cserép is. 55 cm mélységben a felület É-ÉNy-i oldalán elliptikus alakú gödör körvonalai bontakoztak ki. Sajnos ennek vonalát nem követhettük végig, mert a földmunkák során már megbolygatták, 90 cm mélységben értük el a szűztalajt.

Az elliptikus gödör közepén tapasztöredékekkel takart tűzhely volt. Legfőleg heverték a nagyméretű, vörösreégett paticsdarabok, ez alatt tölte-

lékföld, majd mintegy 8 cm vastag, fekete, szemcsés hamuréteg került felszínre. Ez alatt ismét vékony töltelékréteg, majd vastag, pirosraégett tűzhely volt. Legalul a sárga agyagot találtuk meg, amelynek felső néhány centimétere barnára pörköldött. A tűzhely alatt egy nagyméretű, kettős körömbecsípésekkel díszített tartóedény aljtöredékét találtuk meg. Ez felfelé fordulva, a barnára pörköldött rétegbe ágyazódva feküdt.

A gödör falának menetét követve az omladékokat 11 cölöplyuk vette körül. Valamennyi cölöplyuk egyenesen álló, lefelé keskenyedő karókat tarthatott. Ezeknek maradványait sajnos nem találtuk meg. Csak egy-két lyukban mutatkoztak apró, szenesedett maradványok.³ Az 1. és 2. cölöplyukak közt egy tartóedény aljtöredéke feküdt. Alatta igen sok csigahéj volt egy csomóban. Nem messze tőle egy tűzhelytapasztás töredékét találtuk meg (I. t. 1—2., 1. kép VI., 2. kép 1.).

A tűzhelyvédő gödrében és az omladékok alatt a Körös kultúra nagyszámú leletét találtuk meg, amelyek közül a jellegzetes darabokból az alábbiakat mutatjuk be:

1. Nagyobb méretű négy karéjra osztott paradicsom alakú hálonehezék. Világosbarna (IV. t. 7.).
2. Kisebb méretű, ovális alakú nehezék. Keskenyebb végén átfúrt. Igen gyengén égett, inkább csak szárított. Sötétbarna (IV. t. 6.).
3. Hengeresfalú, kissé befelé hajló peremű tál. Talpa elválk az edény testétől. A talpon három, alig észrevehető ujjbesimítás van. Világosbarna (IV. t. 9.).
4. Nagyobb tálformájú edény töredéke. Pereme egyenesre levágott, keskeny bemetszések tagolják. Oldalát kettős körömbecsípések díszítik. Sötétbarna (IV. t. 3.).
7. Fazékfarmájú, középnagyságú edény válltöredéke. Sorokba rendezett kettős körömbecsípések díszítik. Sötétbarna (IV. t. 1.).
6. Hálómintával díszített oldaltöredék. Világosbarna (IV. t. 5.).
7. Félkörívű, ujjbenyomásokkal tagolt bordával díszített oldaltöredék. Világosbarna (IV. t. 2.).
8. Gömbösaljú lábasedény aljtöredéke. Szürke (III. t. 3.).

1. *szabadtéri tűzhely.* Kisterjedelmű, az ásatás megkezdésekor már bolygatott volt. Tapasztásnak nyomát nem találtuk, csupán a 8 cm vastag és mintegy 35—40 cm átmérőjű kerek átégett folt és a körülötte heverő nagyszámú kagylóhéj árulta el, hogy a Körös kultúra embere használhatta tüzelési helyként (1. kép III.).

2. *szabadtéri tűzhely.* Kissé földbemélyített, nem nagyméretű kerek tűzhely. Vastagon átégett anyagába ágyazva egymás mellé rakott szarmata-

kori töredékeket találtunk. Bolygatott volt, nem mérhettük (1. kép V.).

3. *szabadtéri tűzhely.* Valószínűleg ez lehetett az a kissé földbemélyített, szabálytalan alakú, tüzelési nyomokkal rendelkező hely, amelyben számos szarmatakori edénytöredéket találtunk. Néhány pörkölt állatsont is volt itt (1. kép II.). Ezt is megbolygatták előzőleg, úgyhogy csak a felét bonthattuk ki. H : 380, legnagyobb Sz : 160 cm.

4. *tűzhelygödör (?)*. Valószínűleg földbemélyített, szabadtéri tüzelési hely lehetett ez a kissé mélyített gödör, amelyben vastag hamuréteget és erősen átégett agyagesiköt találtunk. Kerámiai anyagot nem találtunk mellette, így csak feltételezen sorolhatjuk a Körös kultúra települési jelenségei közé (1. kép IV.).

C) A települési réteg leletei

A Körös kultúra telepén igen sok kerámiai tárgy: edények, hálósúlyok, néhány kő- és egy csonteszköz is előkerült. Az edénytöredékeket a kultúra közismert díszítőelemei borították, de gyakoriak voltak a durvakivitelű, díszítetlen fazekas termékek is. A jellegzetes eszközökből és edényekből (töredékekből) az alábbiakat mutatjuk be:

1. Trapéz alakú szürke bazaltból csiszolt kőbalta. Élénél kissé sérült (III. t. 9.).
2. Téglalap alakú csiszolt kőtárgy. Talán szélesebb élű kalapács, vagy teljesen be nem fejezett balta. Szürke bazaltból készült, fokrészénél kissé megsérült (III. t. 1.).
3. Kinagyolt szürkészínű kőnehezék féltöredéke. Közepét átfúrták. Az átfúrási vonala a kötél természetes hajlását követi. A tárgyat az útépítők találták az ásatások megkezdése előtt (III. t. 10.).
4. Babérlevél alakú csiszolt csonthegy. Egyik vége kerekített, középen domború borda fut végig. Rokonpéldányát a tisztaug-tóparti leletanyagban találjuk meg⁴ (III. t. 14.).
5. Rosszul égett agyagból készült henger alakú nehezék. Közepét hosszanti bevágás osztja ketté, hosszengelyére merőlegesen átfúrták. E tárgy formailag a henger alakú nehezékek csoportjába tartozik és egy endródi példánnyal mutat kapcsolatot⁵ (III. t. 2.).
6. Kisméretű, öblös, díszített fazék. Egyenesre levágott keskeny peremét függőleges bevágások tagolják. Rövid hengeres nyaka van. Legnagyobb öblösödésén, arányos elosztásban, kis bütykök ülnek. Kettő közülök páros, a harmadik egyedülálló. A has alsó felén kettős köröm-

³ Továbbiakban : hosszúság = H., szélesség = Sz., mélység = Mé., átmérő = Átm. Az egyes cölöplyukak adatai a következők : 1. Átm. : 8, Mé. : 15 cm. 2. Átm. : 8, Mé. : 11 cm. 3. a 2. előtt, 20 cm-rel mélyedt a földbe. Átm. : 7, Mé. : 6 cm. 4. Átm. : 8, Mé. : 8 cm. 5. Átm. : 6, Mé. : 12 cm. 6. Átm. : 10, Mé. : 11 cm. 7. Átm. : 9,

Mé. : 8 cm. 8. Átm. : 6, Mé. : 14 cm. 9. Átm. : 7, Mé. : 14 cm. 10. Átm. : 8, Mé. : 10 cm. 11. Átm. : 9, Mé. : 13 cm.

⁴ *Kutzián I.*, A Körös kultúra. DissPann. II. 23. (Budapest, 1944) IX. t. 8. kép.

⁵ Uo. XIV. t. 9. kép.

becsípések vannak. Széles talpa elválk az edény testétől. Durvakivitelű, világosbarna (IV. t. 8.).

7. Kettős körömbecsípésekkel díszített oldaltöredék, amelyen lapos, ujjbenyomással három részre tagolt bütyök van. Sárgásbarna (III. t. 16.).
8. Nagyobb edény oldaltöredéke, amelyet félkörívű bordával díszítettek. Jobb kidolgozású, világosbarna (III. t. 15.).
9. Fazékformájú edény vaskos szalagfüllel ellátott töredéke. A fül alól és részben abból kissé széttartó, bekarcolt függőleges vonalak indulnak ki. Barna (III. t. 13.).
10. Finomművű, kettős csónkakúpos testű kis tál töredéke. A váll törésvonalában kettéosztott, bütyökszerű kiemelkedés van. Fényezett, téglavörös (III. t. 12.).
11. Magas, jó kidolgozású bögre töredéke. Fordított csónkakúp alakú, feneke kissé benyomott. Oldalán arányos elrendezésben három körbefutó hullámvonal van. A két felső dísz alatt festés nyomai látszanak. Fényezett, téglavörös (III. t. 11.).

D) Szórványos leletek

A földmunka során — természetesen — igen sok szórványos lelet is előkerült. Legtöbbjük a Körös kultúrába tartozik, de a többi jelenlévő korok emlékeit is megtalálhatjuk köztük. Mivel valamennyi korszak leletanyagát nem áll szándékunkban itt ismertetni,⁶ a szórványok közül csak a legjelentősebbeket, a szkítakori települést igazoló leleteket írjuk le:

1. Lapos, kettőscsónkakúp alakú orsógomb töredéke. Felületét kötegesen elhelyezett, bekarcolt vonalak borítják. Világosbarna (III. t. 4.).
2. Kettőscsónkakúp alakú orsógomb töredéke. Fényes fekete (III. t. 8.).
3. Tálformájú kisebb edény tagolt peremtöredéke. Fényes fekete (III. t. 6.).
4. Durvaművű, kézzel formált edény oldaltöredéke. Vállán körbefutó, ujjbenyomásokkal tagolt durva bordadísz. Fényes fekete (III. t. 5.).⁷

E) A „Gorzsai Venus”

A Kovács-tanya mellett végzett leletmentés alkalmával, sajnos másodlagos helyzetben, egy anthropomorf edény is előkerült, amelyet ritkaságára való tekintettel „Gorzsai Venus”-nak javasolunk elnevezni.

Az edényke egy már előzőleg bolygatott helyről került elő (1. kép ↑), ahol régebben az út védelmére, mintegy 20 m hosszú védőtöltést ástak. Itt a régebbi földmunkák során több korszak

leleteit keverték össze. A Venus 1 m mélységben feküdt, arccal előre bukva. Közvetlen közeléből egy lapos, hálómintával díszített, világosbarna nehezeztöredék került elő, amely szintén a Körös kultúra terméke (IV. t. 4.).

A Venus az anthropomorf edények csoportjába tartozik, pereme egyenesre levágott, alig észrevehetően behúzott. Ovális alakú a perem. Nyaka hengeres. Arcát a kis bütyökhöz és a szemet jelző hosszú, vízszintes bekarcolások adják. Jobb- és baloldalán, kevés az orr alatt két kis függőlegesen átfúrt fül volt, amelyek letörtek. Hasa gömbölyded. Hátsó része derekáig sima, az alatt a hangsúlyozott csípők és a steatopyg far kiképzése zárja a rövid, oszlopszerű lábakon álló alakot. A lábak pecsétlőszerűen kiszélesednek, az ujjakat elől 3—3 bevágás jelzi. Belseje sima, a láb- és far-rész üreges kiképzésű. Egész felületén igen sok pelyva- és maglenyomat látszik. Hátán egy-két helyen megfigyelhetők a simító szerszám által a még puha agyagba húzott finom vonalak. Világosbarna, jobb oldalán feketére füstölődött (I. t. 3. és II. t. 1—2.).

Az edényke belsejében égetett, kalcinált emberi koponyacsont töredékeket találtunk. Ezek apróra törtek, csak egyet lehetett meghatározni: bal járomív kezdete.⁸ Bár a Venus másodlagos helyzetben került elő, mégis érdemes már itt felhívni a figyelmet két körülményre. Egyrészt arra, hogy az egész ásatás területén égetéses temetkezésnek semmi nyomát sem találtuk. Temetkezési lelet mindössze egyetlen szórványosan előkerült koponya volt, de ez is az égetés legkisebb nyoma nélkül. A másik megfigyelésünk pedig az, hogy a koponyacsontok a láb és a far nehezen hozzáférhető üregeiből kerültek elő, csak a tisztogatás során, a Venus belsejét kitöltő agyagos föld eltávolításakor vettük észre.

III.

A Kovács-tanya mellett végzett leletmentés anyaga és a feltárás során megismert jelenségek megérdemlik hogy kissé részletesebben foglalkozunk velük.

Az ásatás érdekes adatokat nyújtott a Körös kultúra építmény formáira vonatkozólag. A kultúrának eddig egyetlen teljesen feltárt lakóépületét ismertük, ugyancsak Hódmezővásárhelyről, a kotacparti Vata-tanyából.⁹ A bolygatott földfeletti kunyhó valószínűleg ehhez hasonló lehetett, mert az épületromok hossz mérete nagyjából megegyezik a Vata-tanyai épület legnagyobb oldalhosszával.¹⁰ A bolygatás miatt az építmény rekonstruálására nem nyílik lehetőség, azonban a sározási maradványok, a tüzelési nyomok és a

⁶ A zóki kultúrába és a bronzkorba tartozó leletek feldolgozása folyamatban van.

⁷ A 2. gödörnél és itt leírt szkítakori orsógombok analógiáit a hódmezővásárhely-kishomoki temető anyagában találjuk meg (Párducz M., Dolg. 16 [1940] V. t. 16 a—b és VII. t. 23.).

⁸ A koponyacsontok meghatározását dr. Láng Imre orvosprofesszornak köszönhetem.

⁹ Banner J., Dolg. 9 (1933—34) 55—57.

¹⁰ Uo.

cölöplyuk mégis a romok épületvoltát látszanak bizonyítani.

Nehezebb dolgunk van a másik építmény, a tűzhelyvédőnek nevezett objektum rendeltetésének megállapításával, rekonstrukciójával. A Körös kultúra telepein végzett régebbi feltárások közleményeiben a szerzők nem emlékeznek meg hasonló típusú építményekről. Földbevéjt lakóhelyre némi bizonytalan adatot, csak az opoljeniki telepen végzett ásatás ad. Erről Gubitz a következőket írja: „Az őslakások alját rendszerint a sárga agyag képezte. Kunyhóikat bár nem mélyen, de mégis a földbe vájták.”¹¹ Ez a bizonytalan közlés, amely a kunyhók alakjáról, nagyságáról nem adott felvilágosítást, elégtelen volt a kérdés eldöntésére. Ezért jogosult volt Kutzián Idának az a megállapítása, hogy az opoljeniki putrilakások esetében hulladékgödrökbe szórt paticstörödékekről van szó.¹² Így tehát a Körös kultúra területéről való eddigi ismereteink, sajnos, nem adnak támpontot építményünk megismerésére. Ugyancsak hiába keresnénk megfelelőt a hazai neolithikus és rézkori kultúrák ismert lakóépületei közt is, mert ezeknek elhelyezkedése, alakja lényegesen eltér a miénktől.¹³

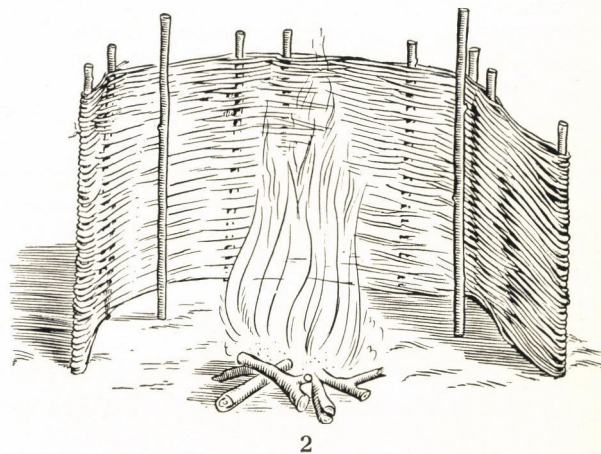
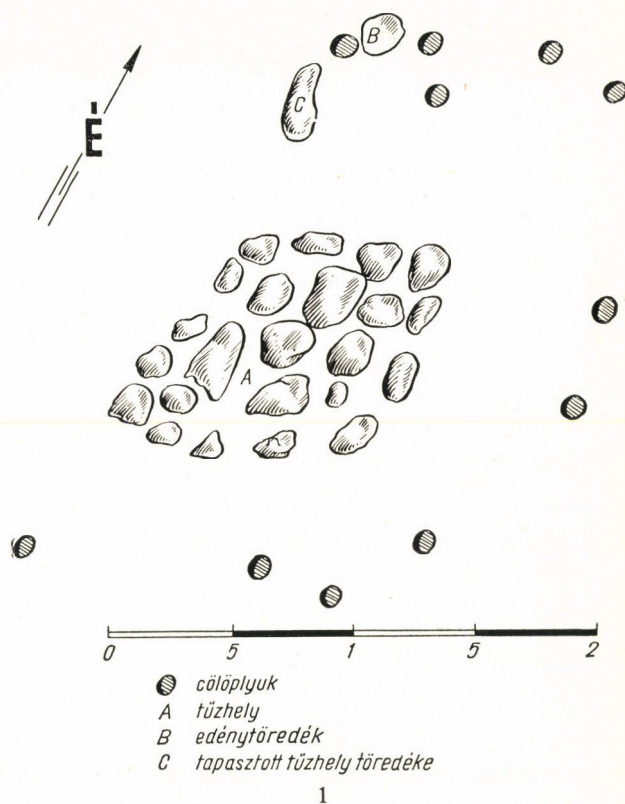
Irodalmi adatok hiányában az építmény rekonstrukcióját és funkciójának megállapítását az előfordulás körülményeinek figyelembevételével a következőkben kíséreljük meg:

A tűzhelyet félkörívben vették körül a cölöplyukak, számszerint 11. Több cölöphely nyomát a leg gondosabb kutatással sem találtuk meg. A sorból két cölöphely ugrik ki, a 3. és a 10. (2. kép 1.). A tűzhelyre zuhanva nagyméretű paticstörödékeket találtunk, amelyeknek belső oldalán jól kivehetők a vesszőlenyomatok. Ezért gondoljuk, hogy a vesszőfonatos falat, amelyet a cölöpök tartottak sározással boríthatták. Az építménynek széles nyílása ÉNy felé nézett, területe megközelítőleg 7 m² volt.

Érdekes a két szabadonálló cölöplyuk helyzete. A legegyszerűbb megoldás az lenne, hogy ezeket elhasznált cölöpök pótlására verték a földbe. Lehetséges az is, hogy ágasfa szerepét töltötték be. Azonban, ha a két cölöphelyet összekötjük, ez a vonal a tűzhely felett húzódik. Gondolhatunk arra, hogy így a tűzhely feletti szárításra, pl. hús-füstölésre használták ezeket.

Mindezeket összefoglalva a feltárt objektumban a Körös kultúra emberének a tűzhely megvédésére szolgáló, tapasztott nádfallal körülvett építményt látjuk. Teteje nem volt, mert a cölöpök helyzete nem tételez fel a mai „kontyos kunyhóhoz” hasonló szerkezetet.

A hazai neolithikum területéről csak egy tűzhelyvédőt ismerünk, a bükki kultúrából,¹⁴ ennek alakja, rendeltetése eltér a miénktől. A magyar néprajzban azonban jó megfelelőt találunk épít-

2. kép. Hódmezővásárhely-Gorzsa, Kovács-tanya. 1. A tűzhelyvédő alaprajza. — 2. A tűzhelyvédő rekonstrukciója.

Fig. 2. Hódmezővásárhely-Gorzsa. Ferme Kovács. 1. Plan du parapet du foyer. — 2. La reconstitution du parapet du foyer.

ményünkhöz, a hortobágyi pásztorok „vasalójában”.¹⁵ Ez az építmény szintén tűzhelyvédő volt, azzal a különbséggel, hogy nem süllyesztették a földbe és font nádfalát nem tapasztották be.

Ez a tűzhelyvédő (2. kép 2.) viszont nem ideiglenes letelepedés, hanem állandó tartózkodási hely épületformája volt.

¹¹ Gubitz K., Arch. Ért. 25 (1905) 242.

¹² Kutzián I., i. m. 92.

¹³ Banner J., Arch. Ért. 1943. 1–25.

¹⁴ Uo. 10–11.

¹⁵ Magyarország Néprajza II. (Budapest, é. n.) 146. és 402. kép.

A többi települési jelenségek: a Körös kultúra cserepeit is tartalmazó gödrök, a szabadtéri tűzhelyek az eddig ismert képet mutatják, így részletezésük csak felesleges ismétlés lenne.

A települési réteg kerámiai anyagából három darab külön említésre is érdemes, mert ezeknek segítségével a telep lakóinak idegen területekkel és népeiségekkel való kapcsolatát láthatjuk.

A III. tábla 11. képén bemutatott magas bögre-töredék a vonaldíszes kerámia kultúrája felé vezet. Jó megfelelőjét találjuk ennek az edénynek egy hódmezővásárhely-szakálhátai hasonló alakú bögrében.¹⁶ A hullámvonalas díszítést pedig a tiszadadi csótalpas tálon és egy bodrogkeresztúri edényen találjuk meg,¹⁷ azzal a különbséggel, hogy ezeken a két hullámvonal összekapcsolva szerepel. Nehéznek látszik éppen ezeknek segítségével a töredék kronológiai helyzetének eldöntése, mivel a hivatkozott lelőhelyek időrendi helyzete vitatott.¹⁸ Megnehezíti a datálást az a körülmény is, hogy a vonaldíszes kerámia kultúrájának alföldi elterjedéséről csak az újabb kutatások nyújtottak az eddigiekénél több adatot, de a kérdést tárgyaló munka eddig még nem jelent meg.¹⁹

Edényünket mindenesetre legvalószínűbben mégis a vonaldíszes kerámia kultúrájához kapcsolhatjuk. Erre utal alakja és díszítése is. A Körös kultúra és a vonaldíszes anyag érintkezését Banner János a budapest-tabáni leletek alapján mutatta ki, amikor feltételezte a kétféle leletanyag érintkezését a főváros területén.²⁰ A két kultúrának az alföldi területen való érintkezésére pedig Csalog József utalt a szakálhátai leletek értékelése kapcsán.²¹ Hasonlóképpen a vonaldíszes kerámia kultúrájának jegyeit látjuk a III. tábla 13. képén bemutatott fültöredéken is.

A gorzsai telep kapcsolatait a déli területek felé a III. tábla 12. képén bemutatott táltöredék mutatja. Ez a töredék megegyezik az ószentiváni VIII. lelőhely tálaival,²² amelyeket a szerzők mint vezető típust mutatnak be. Így töredékünk kétségkívül a bánáti kultúra hagyatéka. Ez az egyedi darab, természetesen távolabbi következtetések levonására nem ad lehetőséget, csupán

annyit állapíthatunk meg, hogy a két kultúra lakossága, mint több más lelőhelyen, itt is érintkezett egymással.²³

A leletanyag értékelése során az ásatás legértékesebb leletével, a Venusszal külön kell foglalkoznunk. A tárgy a neolitikus plasztika sajátos terméke, éppen edényszerű kidolgozásánál fogva eltér a Körös kultúra idoljaitól, bár számos stílusjegyen megegyezik azokkal.²⁴

A kultúra hazai leletei közül a gorzsai edénykének legközelebbi „rokona” a Szentesi Venus. E tárgy előkerülési körülményeit, a lelőhelyével kapcsolatos problémákat nem érintjük, csupán Kutzián Ida vonatkozó összefoglalására hivatkozunk.²⁵ Meg kell azonban említenünk, hogy a Szentesi Múzeum leltárkönyvében lelőhelyként Öcsöd—Kiszugi dűlő szerepel, Csallány Gábor időközben előkerült gyarapodási naplója alapján.²⁶ A tárgy leírását Kutzián Ida és Csalog József után nem tartjuk szükségesnek megismételni.²⁷

A hazai lelőhelyekről még egy hasonló ember alakú edényt ismerünk. Ez a tárgy Rákóczi-falváról, a községháza építésekor került elő. Jelenleg a Szolnoki Múzeumban van, az előfordulás körülményeiről bővebbet — sajnos — nem tudunk. A fentiekhez hasonló edényke szintén steatopygnóalakot formál. Hengeres nyakán két vízszintes bevágás jelzi a szemet, ezek közt kis bütyökorra van. Nyaktövének két, kis, vízszintesen átfúrt bütyökfüle van. Magassága 14,1 cm, a gorzsai edénnyel teljesen megegyező.²⁸

A Gorzsai Venus tárgyalása során még egy lelettel kell foglalkoznunk, amely bizonyos tekintetben hasonlóságot mutat tárgyunkkal. Ennek a felgyői madártestű edénynek elsősorban arcképzése mutat kapcsolatot a gorzsai, öcsödi és rákóczi-falvai edényidolokkal. Az edényke hengeres nyakának első részén itt is megtaláljuk a kiugró bütyökorrt és a vízszintes bevágásokkal jelzett szemet.²⁹

Magyar területen kívül, az eddig hozzáférhető közlemények tanúsága szerint csupán egy helyről, Vinča A rétegéből ismerünk hasonló leletet. Ez az ember alakú edény Banner János és Párducz

¹⁶ Banner J.—Bálint A., *Dolg.* 10 (1935) 83., és 3. kép 8.

¹⁷ Tompa F., *Die Bandkeramik in Ungarn.* AH 5—6. (Budapest, 1929) I. t. 1, 8, 11. kép.

¹⁸ Csalog J., *FA* 7 (1955) 24. és 33—36.

¹⁹ Kalicz Nándor tiszazugi terepbejárása során találta meg a vonaldíszes kerámia kultúrájának számos új lelőhelyét (Szóbeli közlés.).

²⁰ Banner J., *BpR* 15 (1950) 12.

²¹ Csalog J., i. m. 36.

²² Banner J.—Párducz M., *Arch. Ért.* 1946—48. 24., VI. t. 1—3., 5. kép.

²³ Uo. 29.

²⁴ Kutzián Ida a kultúra idoljait négy csoportra osztja és az edényünkkel rokon „Szentesi Venust” az első csoportba sorolja (i. m. 79.).

²⁵ Uo. 20—21., és XII. t. 10. a—b kép.

²⁶ Csalog József szóbeli közlése. A lelet leltári száma: 55.142.1.

²⁷ Kutzián I., uo. és Csalog J., *Folia Ethnografica* I. 2—4 (1949) 159.

²⁸ Az edény kormeghatározásában — mivel szörványos leletről van szó — kizárólag stíluskritikai alapon járhatunk el. Ezek figyelembevételével mondhatjuk, hogy a megformázás, az alak képzése, a lábak alakítása és talán elsősorban az arc jellegzetes készítése a rákóczi-falvai edényt a Körös kultúra hasonló termékeihez kapcsolják. Ezért nem érhetünk egyet Banner János fel-fogásával, aki az edényt az aeneolithikum formaköréhez sorolja (l. *Die Pécelér Kultur.* AH 35 (Budapest, 1956) 146. és 44. ábra 2.). Ugyanis a hazai aeneolithikumhoz időben közelebb álló kultúrák anthropomorf edényei a rákóczi-falvaitól eltérő jellegűek (l. 40. j.).

²⁹ Dolgozatunk szempontjából bennünket kizárólag a felgyői edény arcképzése érdekelt, amely a tárgyalt leletekkel szoros kapcsolatban van. Csalog Józsefnek, aki az edényt és körét feldolgozza, az adatok levélbeni átengedéséért ezúton mondok köszönetet.

Mihály meghatározása szerint, éppen a Szentesi Venusszal való egybevetés alapján, a Körös kultúra termékének tekinthető.³⁰

A Körös kultúra anthropomorf edényeinek, és bizonyos tekintetben idekapcsolható a felgyői zoomorf edény is, szoros kapcsolata van egyrészt a kultúra idolplasztikájával, másrészt a technikai kivitel alapján az egész kerámiaművességgel. Az idolokhoz szorosan kapcsolják: 1. az arc jellegzetes képzése, 2. a steatopygia, 3. a láb megformázása.³¹ Az edények jellegzetes formázása, égetése, színe pedig kétségtelenné teszi a Körös kultúrába való sorolásukat.

Az edénytípusnak eredetét kutatva nem hagyhatjuk említés nélkül Csalogovits (Csalog) Józsefnek a Szentesi Venus kormeghatározására való kísérletét. Cikkében a következőket írja: „Ez utóbbi (ti. a Szentesi Venus) korára, illetőleg hovatartozására az óbessenyői edény vet fényt, melyet az említett telepen Kisleghy Nagy Gyula a tiszai kultúra emlékeivel együtt talált”.³² Bár a szerző itt nem foglal határozottan állást, kijelentését mégis úgy kell értékelnünk, hogy a tárgyat a tiszai kultúra formakörébe sorolja. Ezt a megállapítást később Kutzián Ida³³ és maga Csalog József³⁴ is módosította. Ugyanakkor igen érdekes a puttonyedényeknek és az anthropomorf edénynek Csalog által felvetett kapcsolata. Ha az előbbieknél csak nagyméretű példányait ismernénk, ezt egyszerűen a mindennapi gyakorlat által létrejött véletlen egyezéssel magyarázhatnánk.

A puttonyedények közt vannak azonban kisméretű példányok is. Ilyeneket ismerünk pl. a hódmezővásárhelyi Vata-tanyából és az öcsödi Kiszugi-dűlőből.³⁵ Hasonló kisméretű edényt őriz a Szentesi Múzeum is,³⁶ amelynek hasonlósága az ember alakú edényekkel valóban szembetűnő, és igazolni látszik Csalog Józsefnek az óbessenyői edénnyel kapcsolatos megfigyeléseit.³⁷

A kétirányú kapcsolat — az idolplasztika és a hordozható edények felé — szélesebbkörű magyarázatához szükséges az ember alakú edények eredetével és elterjedésük útjával kissé részletesebben is foglalkozni. Az anthropo- és zoomorf edények déli eredete ma már kétségtelen, ezeket a szerzők balkáni és előázsiai analógiákból vezetik le.³⁸ V. Milojević ezeknek fellépését a Magna Mater kultusz délről észak felé való terjedésével magyarázza. Ebben két hullámot lát, amelyek időben

elkülönülnek és a másodikhoz kapcsolja az anthropo- és zoomorf edények fellépését.³⁹

Milojevićnek ez a megállapítása azonban nem egészen pontos. Az első elterjedési ággal kapcsolatosan ugyanis nem említ anthropomorf edényeket, csupán a naturalisztikus idolokra tér ki. Ugyanakkor egységesnek veszi ezt az edénytípust és teljesen a második ághoz köti fellépésüket.⁴⁰

A Körös kultúra anthropo- és zoomorf kerámiai termékei pedig éppen ábrázolásmódjuk miatt nem sorolhatók az utóbbi csoportba. A Körös műveltségnek ezeket az alkotásait határozottan az első hullámhoz kell kötnünk, éppúgy, mint a kultúra idolplasztikáját is.⁴¹

Magának az ember- és állatformának kialakulása azonban — véleményünk szerint — nem egyszerűen a belső fejlődés következtében jött létre. Előfeltételei megvoltak: a műveltség idolplasztikájában. Ugyanakkor emberi test ábrázolására való gyenge törekvést látjuk a hordozható edényekben is.

Az anthropomorf edények eredetét illetően a következőkre gondolunk:

Az edénytípus kialakulásában jelentős az a megfigyelés, amit Banner János és Párducz Mihály a vincei, Körös kultúrába sorolható edénytöredékre vonatkozólag tett. Szerzők véleménye szerint itt a Körös kultúra emlékei mellett a bánáti műveltség leletei játszanak uralkodó szerepet.⁴² A felgyői edény pedig szintén a bánáti kultúra hasonló termékeire irányítja a figyelmet. Ugyanis a tordosi bánáti jellegű anyagban szerepel egy zoomorf edény, amely nyakképzése és megformázása tekintetében hasonlít a felgyőihez.⁴³ Ugyanakkor a bánáti kultúra területéről is ismerünk emberformájú edényeket, vagy ilyeneknek töredékeit.⁴⁴ A Körös és bánáti műveltség érintkezéséről pedig fentebb szoltunk. Ezeknek alapján gondolhatunk arra, hogy a Körös kultúra népe az újabb déli behatolás előhírnöke gyanánt jelentkező bánáti műveltséggel való érintkezése során alakítja ki ezt az edénytípust. Ez a hatás azonban nem lehetett túlságosan erős, mert a Körös kultúra megtartja sajátos, naturalisztikusabb ábrázolásmódját, csak a formát veszi át. Így alakul ki az anthropomorf edénykészítésnek az a sajátos típusa, amelynek a Gorzsai Venus jellegzetes képviselője.

³⁰ Banner J.—Párducz M., i. m. 19., 5. j. irodalmat l. ott.

³¹ Kutzián I., i. m. 28—82 és 99—131, további irodalmat l. ott.

³² Csalog J., Arch. Ért. 44 (1930) 48.

³³ Kutzián I., i. m. 27.

³⁴ Csalog J., Folia Ethnografica I. 2—4 (1949) 159.

³⁵ Kutzián I., i. m. 51. és XXV. t. 21. kép.

³⁶ Lelőhelye Szentes, szórvány. Leltári száma: 55.141.1.

³⁷ Csalog J., Arch. Ért. 44 (1930) uo.

³⁸ Tackenberg, K., Die Jüngere Steinzeit Europas. Historia Mundi 2. (Bern, 1953) 21.

³⁹ Milojević, V., Chronologie der Jüngerer Steinzeit Mittel- und Südost Europas. (Berlin, 1949) 108.

⁴⁰ A Milojević által hivatkozott leletcsoport jellegzetes példányainak tartjuk a Tsani Maghula (Wace—Thompson, Prehistoric Thessaly [Cambridge, 1912] 147., 91/b kép), Vinča 6,6 m-ről (Vasić, M., Preistorijska Vinča, I. 42—44., és 89. kép a—b—c és 90. kép a—b—c), Vidra II/C (Rosetti, D., Săpăturile dela Vidra. Report preliminară [București, 1934] 43—44., I—II. t.), Jilava (Nestor, I., BRGK [1932] 9. t. 5. kép) anthropomorf edényeit (részben idézett szerző után).

⁴¹ Csalog J., FA 7 (1955) 25.

⁴² Banner J.—Párducz M., i. m. 19., 5. j.

⁴³ Nestor, I., i. m. 35., 11. kép 1.

⁴⁴ Banner J.—Párducz M., i. m. 20.

IV.

A Kovács-tanya melletti feltárás anyaga és a kerámiai emlékek átvizsgálása néhány olyan megfigyelést eredményezett, amelyek a telep — és bizonyos vonatkozásokban az egész kultúra — gazdasági és társadalmi életének egy-két oldalát is megvilágíthatják. Sajnos a részleges feltárás nem engedi meg, hogy a telep életéről teljes képet adjunk, de a részmegfigyeléseket sem hagyhatjuk említés nélkül.

A telep fekvése ugyanolyan, mint a műveltség eddig ismert többi településé.⁴⁵ Sajnos a Körös kultúrájának nincs teljesen feltárt telepe és így nem tudjuk megmondani, hogy az egész területet egyszerre lakták-e. Ugyanis, mind a gorzsai, mind pedig a többi telephely⁴⁶ kiterjedése elég nagy és a régebbi megfigyelések tanúsága szerint a települési jelenségeket sűrűn egymás mellett találták meg.⁴⁷ A teljes feltárások összehasonlításra alkalmas rétegtani megfigyeléseinek kell eldönteni azt a kérdést, vajon voltak-e építési periódusok az egyes telepeken belül. A lakosság viszonylagosan kicsiny lélekszámát figyelembe véve, nem tartjuk valószínűnek ugyanis, hogy az egész területet egyszerre lakták volna. Arra gondolunk, hogy a szabadon maradt terület, a közelben levő szárazulatokkal együtt, részben legelő, részben pedig a növénytermesztés céljait szolgáló termőföld lehetett.

A kultúra gazdasági életével foglalkozó szerzők egyöntetűen elismerik, hogy a kultúra népe erőteljesen foglalkozott állattartással, Banner János pedig állattenyésztő, marhapásztor népnek tartja.⁴⁸ Ezt a véleményét a háziállat- és vadállat csontok arányával, az edénykészítésben megnyilvánuló stabilitásra való törekvéssel és a reliefábrázolásokkal támasztja alá.⁴⁹ Kutzián Ida lényegében elfogadja ezt a megállapítást, de nem tartja indokoltnak az állattenyésztés kiemelését. Szerinte halász-vadász, gyűjtőgető életmódot folytattak és a faunisztikai alanyok mellett egyes florisztikai is „domesztikáltak”.⁵⁰

⁴⁵ Kutzián I., i. m. 88.

⁴⁶ Banner János a vata-tanyai telepet, több mint 10 000 m² kiterjedésűnek véli (Dolg. 9 [1933–34], 48). Magam 1954-ben Szeghalom határában végzett terepbejárásaim során a kultúra telephelyeit hasonlóan nagy kiterjedésben találtam meg.

⁴⁷ Kutzián I., i. m. 92.

⁴⁸ Banner J., Dolg. 13 (1937) 47. és 48.

⁴⁹ Uo. 44–45., 47.

⁵⁰ Kutzián I., i. m. 89–90.

⁵¹ Az állatesontok meghatározásáért Bökönyi Sándornak mondok köszönetet.

⁵² Krecsmár E., Arch. Ért. 35 (1915) 13. A növényi lenyomatok vizsgálatánál magam elsősorban N. Sz. Bibikov módszerét követve (Szov. Arch. 15 [1951] 122–139) azoknak a vallási életre fényt derítő jelentőségét vizsgáltam. Szélesebbkörű értékelésükre Csalog József hívta fel a figyelmemet. Meg kell említenünk, hogy a szovjet régészet más neolitikus kulturák gazdasági jellegének meghatározásában is alkalmazza az edényekben lévő növényi lenyomatok vizsgálatát (L. Szvesnyikov, J. K.,

A gorzsai feltáráskor viszonylag kevés állatesontot találtunk. Ezek domesztikált állatoktól származnak. A szűkös csontanyagban szarvasmarha (*Bos taurus*) és a házisertés (*Sus scrofa dom.*) maradványai szerepelnek.⁵¹

Az állattenyésztés mellett a feltárás a növénytermesztésre is szolgáltatott adatokat. A telep cserépanyagát átvizsgálva ugyanis, gyakran akadtam mag, pelyva és toklász lenyomatokra, amelyek még nagyobb tömegben fordultak elő a töredékes hálósúlyokon és paticsdarabokban. Ilyen lenyomatokat már régebben is megfigyeltek a kultúra cserépanyagában.⁵² A régebbi, valamint a magam gorzsai megfigyeléseinek ellenőrzésére átnéztem a Tornyai János Múzeum Körös kultúrába tartozó leleteinek jórészét is. Ez a vizsgálat is hasonló eredményre vezetett: a lenyomatok megvannak a kultúra agyagipari termékein általában, de a durva, vaskos árun (hálósúly, paticsdarab, nagy edények töredékei) különösen.⁵³

A növényi nyomok pedig szabad szemmel láthatóan is gabonafélék maradványai, így pl. egyes töredékeken búza lenyomatot is meg lehetett figyelni.⁵⁴

A tömegesen előforduló kalászos maradványok nem származhattak vad növényektől, hiszen vad gabonaféle területünkön nem nőtt; legközelebb a *Triticum monococcum*ot találjuk a Balkán félszigeten.⁵⁵ Ugyancsak a termesztés ténye mellett szólhat az a körülmény is, hogy a tömegesen előforduló lenyomatok közt elsősorban a kicsévelt pelyvát, toklászokat találjuk, magot viszonylag ritkábban.

Amellett, hogy a kultúra népe ismerte a földművelést a fentiekben kívül a következő bizonyítékokat sorolhatjuk fel:

1. A termelőeszközök közt megtaláljuk azokat a tárgyakat, amelyek a földművelés eszközei lehettek. Így agancskapát a Vata-tanyáról, őrlőkövet pedig többek közt az „Opoljenikről”⁵⁶ ismerünk.

Szovjet Régészet 13. [Bp. Magyar Nemzeti Múzeum, 1956] 22. magyarul).

⁵³ A Tornyai János Múzeum többi őskori cserépanyagát is átnéztem a növényi lenyomatok jelenlétét keresve. Ennek az lett az eredménye, hogy a lenyomatok a tiszai kultúra edényein ritkulnak, a korai fémkorok keramikájában pedig csaknem teljesen eltűnnek. Csupán a durva árun vannak meg még a bronzkor I. periódusában is. Mivel a lenyomatok jelenlétének elsősorban technológiai okai lehetnek, a mindennapi használatra szánt edényekben; úgy látszik, hogy eltűnésük a fazekas technikában bekövetkezett változás eredménye.

⁵⁴ A maglenyomatok botanikai vizsgálatát a Szegedi Tudományegyetem Növényélettani Intézetében végezte el Maács János tanársegéd (levélbeni közlés).

⁵⁵ Childe, G. V., Prehistoric Migrations in Europe (Oslo 1950) 39.

⁵⁶ Banner J., Dolg. 8 (1932) 14. és II. t. 17. kép; Gubitz K., i. m. 242–243. Kutzián Ida is említi őrlőköveket, de ezeknek részletes ismertetését, mivel általában ismert típusokat képviselnek, nem adja (i. m. 86.).

2. A kerámiai anyagban a nagyméretű hombáredények mutathatnak készletet felhalmozó, földművelést ismerő népességre.⁵⁷ Nem érthetünk egyet Kutzián Idának azzal a megállapításával, hogy ezekben a gyűjtögetés eredményeit tartották.⁵⁸ Nem valószínű ugyanis, hogy ez a táplálékszerzési mód ilyen nagy készletet biztosított volna. Felvetődhet az a lehetőség is, hogy a hombárokban állati húsfélét konzerválták, illetve konzervált állapotban tartották. Ez sem kielégítő megoldás azonban, mert egyrészt ilyen edényben a hús jelenlétét igazoló csontmaradványt nem találtak,⁵⁹ másrészt közismert ma is, hogy a húst minél szellősebb, levegősebb helyen tartják.

3. A szövés-fonás ismerete ugyancsak a növénytermesztés, továbbíve a földművelés ismerete mellett szólhat. Ennek meglétét Banner János is feltételezi és a tárgyi emlékekkel (szövőszéknehezék, orsógomb), valamint a halászháló meglétével igazolja.⁶⁰ Telepünk leletei közt a felületesen égetett, inkább szárított nehezéket gondoljuk a szövőszék tartozékának (IV. t. 6.).

Szükségesnek láttuk a földművelést igazoló megfigyeléseket, leletanyagot részletesen ismertetni, mert a kultúráról eddig alkotott képben ez igen jelentéktelennek tűnt fel, mivel égett gabonamaradvány nem került elő az ásások során.⁶¹

A gorzsai telep lakói foglalkozhattak vadászat-tal is. Ennek eszköze a csiszolt csontlándzsahegy lehetett (III. t. 14.). A halászat emlékeit a hálósúlyok őrizték meg.

A fentiek alapján elmondhatjuk, hogy a telep lakossága — és valószínűleg az egész kultúra népe is — a létfenntartáshoz szükséges eszközöket, anyagi javakat elsősorban a termelés, nem pedig a készen találtak gyűjtése útján szerezte meg. A termelés: az állattartás és a földművelés voltak a döntő termelési ágak, amelyek révén a megélhetés biztos forrásaihoz jutottak.⁶² Ezt a termelő életmódot tükrözik a tartós egyhelyben lakást bizonyító,⁶³ vastag kultúrrétegek, valamint az állandó jellegűre épített épületmaradványok is.

A társadalmi élet ránkmaradt emlékei közül — dolgozatunk céljából adódóan — az anthropomorf edények rendeltetésével kívánunk foglalkozni. A hazai neolithikumból a tiszai⁶⁴ és a bükki⁶⁵ kultúra ismer ilyenfajta emlékeket, ezek pedig agrárjellegűek voltak.⁶⁶ A külföldi lelőhelyeken előkerült ember alakú edények pedig szintén földműves kultúrák hagyatékai.⁶⁷

Mivel a Körös kultúra ilyenfajta termékeinek előkerülési körülményei alapján a telepen elfoglalt helyzetük nem tisztázható, érdemes felhívunk a figyelmet arra a körülményre, hogy a két „Kökénydombi Venust” házban, egymás mellett találta meg Banner János.⁶⁸

A Gorzsai Venusszal kapcsolatosan érdemes beszélnünk a benne talált égett koponyacsontokról. Eddigi tudásunk szerint a halottégetést, tágabb értelemben az emberi test elégetését hazai területen a péceli kultúra ismerte először.⁶⁹ Ez, az egyelőre analógia nélkül álló jelenség, hogy az égett koponyacsontot edénybe helyezik, talán az emberáldozatnak bizonyítéka lehet.

Mindezek mellett még egy fontosnak látszó körülményre kell felhívunk a figyelmet. A Körös kultúra anthropomorf edényei, bár döntő sajátosságaikban megegyezést mutatnak, kivitelezésükben mégis vannak eltérések. Az öcsödi darab pl. nem áll meg talpán, hanem a pereme alatti átfúrás és kis füle segítségével felfüggeszthető volt.⁷⁰ A gorzsai és a rákócizfalvai edények pedig biztosan állnak széles talpaikon, a gorzsainál nincs is átfúrás a perem alatt. Ezekből az eltérő jelenségekből gondolhatunk arra, hogy ezeket egy közös cél, azonos elgondolás érdekében készítették, de helyi mesterek formázták meg. Kiemelkedő jelentőségükre utal az a körülmény is, hogy a Körös kultúrának százat jóval meghaladó lelőhelyéről mindössze a fent ismertetett példányokat ismerjük.

A gorzsai edény felületén is sok mag- és pelyva lenyomatot találtunk. Ennek figyelembevételével gondoltunk arra, hogy ezeket szándékosan keverték az edény anyagába, ahogyan ezt N. Sz. Bibikov a tripoljei kultúra idoljaival kapcsolatosan megállapította.⁷¹ Ezért az ő módszereit követve elkészí-

⁵⁷ Nagyméretű hombáredényeket szép számmal ismerünk a tiszai kultúra lelőhelyeiről. Ennek földművelő, letelepült életmódja kétségtelen (Banner J., Hmvhely története ... 33).

⁵⁸ Kutzián I., i. m. 89.

⁵⁹ A Vata-tanyában találtak egy eredeti helyzetében fekvő hombáredényt (Banner J., Dolg. 13 [1937] 46. és II. t. 1–2 kép). Amennyiben ebben állati húsféle maradványai lettek volna, úgy az ásatók figyelmét nem kerülhették el.

⁶⁰ Banner J., i. m. 38.

⁶¹ Banner J., Dolg. 7 (1931) 67.

⁶² Politikai Gazdaságtan. Tankönyv. (Bp. 1955) 23.

⁶³ Kutzián I., i. m. 90.

⁶⁴ Banner J., DéSz 1942. 458–463.

⁶⁵ Tompa F., i. m. XLI. t. 1 a–b kép. A kenézlői edény kronológiai helyzetét Csalog József vitatja (I. FA 3–4 [1941] 12–13.).

⁶⁶ L. az 57. j.

⁶⁷ Childe, G. V., i. m. 98.

⁶⁸ L. a 64. j.

⁶⁹ Banner J., Die Péceli Kultur. AH 35 (1956) 28–30.

⁷⁰ Csalog J., Folia Ethnographica, I. 2–4 (1949) 150. Szerző véleménye szerint az öcsödi edényke függeszthető olajlámpás volt („The Venus of Szentés was, therefore, a vessel intended to be hung up and might have been an oil- or fat-burning lamp.”). Ezzel a felfogással nem érthetünk egyet. Egyrészt a Körös kultúrában világító eszközként a közismert asztalka formájú tárgyakat használhatták (Kutzián I., i. m. 65.), másrészt pedig az anthropomorf edényeknek kétségtelenül a vallási életben lehetett szerepük (l. a továbbiakat).

⁷¹ Szerző véleménye szerint, amelyet bőséges néprajzi anyaggal támaszt alá, az idolkok a gabona bő terméseért hozott áldozatokban játszottak szerepet (i. m. 131–139.).

tettük a tárgy Röntgen-képét,⁷² amely azonban az edény belsejében, bár sok növényi szálát, de magot nem mutatott ki. Így ebben az esetben nem gondolhatjuk, hogy a lenyomatoknak az egyszerű és közismert technológiai szükségességen túl is lenne jelentősége.

A Körös kultúra ember alakú edényeinek jelentőségét és funkcióját, a fentebbiek figyelembevételével, az alábbiakban látjuk:

A kultúra termelő, agrár életmódjából következőleg a népesség ismerte a termésáldozatok szokását, amelyet a termékenység erejét jelképező anyaisztenségnek adtak. Ezek az áldozatok a termés zsengei lehettek,⁷³ de szerepelhetett — éppen a gorzsai példa alapján — az emberáldozat is. Felfogásunk szerint ezeknek az agrárritusoknak⁷⁴

legkorábbi emlékei lehetnek az anthropomorf edények is.

Az ember alakú edények értelmezésének másik oldala a kultúra társadalmi berendezkedésére vet fényt. A nőábrázolások fellépése, mint ezt számos szerző egyöntetűen megvilágítja, együttjár az anyajogú társadalmi renddel. Anélkül, hogy ismert igazságokat ismételtnénk, a közismert tények alapján csak annyit említünk meg, hogy a Körös kultúra népe is az anyajogú nemzetségi társadalom szakaszában élhetett. Ezt igazolják a kultúra gazdasági életének ráncmaradt emlékei, a termelőerők fejlődése (amelyek közül az emberi munkamegosztás, a munkaszervezés szintén jelentős⁷⁵) mellett a hitvilágot tükröző leletek is.

Gazdapusztai Gyula

THE SETTLEMENT OF THE KÖRÖS CULTURE AT HÓDMEZŐVÁSÁRHELY—GORZSA

Extract

In August and September 1955 a rescue excavation was carried out by the Tornyai János Museum on a rising ground situated in the northeast-southwest direction in a location of the outskirts of Hódmezővásárhely called Gorzsa, in the farm of I. Kovács (Gorzsa tanya No. 615). In the course of road-building this rising ground was cut through in a length of 70 m in a latitude of 11 m, and in an average depth of 2–2.5 m.

The earthwork brought to light many finds of different periods. Among these were finds of the Körös culture, Zók culture, Bronze Age I, Scythian and Sarmatian periods as well as of the Hungarian Middle Ages. Only the Körös culture showed a uniform occupation-layer, the relics of the other periods were found in refuse-pits or came to light as scattered finds. Ten irregularly located pits were unearthed. In the present paper only the settlement phenomena of the Körös culture and observations referring to these are dealt with. However, we cannot leave unmentioned the finds proving the settlement of the Scythian period which occurred in pit 2 (Fig. 1, no. 1) and among the scattered finds (Pl. III, nos. 4–8).

In the disclosed part of the Körös culture settlement we were able to make observations concerning the form of settlement of the inhabitants and their relations, economic and social life. The remains of two structures were unearthed. The one was an overground hut which had been previously disturbed (Fig. 1, no. 1). As a consequence of this disturbance, unfortunately, we were unable to make detailed observations and to reconstruct the form of the hut. We can only guess that this hut must have been similar to that which was uncovered at the Vata farm in Hódmezővásárhely.

The other structure was the shelter of an open fireplace lowered in a probably elliptical shaped pit (Pl. I, nos. 1–2). Around the fireplace were eleven post-

holes in a semicircle which might have been covered with a plaited reed-wall and — judging by the large patchet of mud-plastering — might have had a plaster coating too. (Fig. 1, no. VI, fig. 2, nos. 1–2.) The area of the fireplace-shelter occupied nearly 7 sq. m. and its opening probably stood in the northwest direction. A similar structure of the Körös culture has been unknown so far. We made its suggested reconstruction on the model of the so-called "vasalo" which is used by the herdsmen of the Hortobágy.

The pottery found in the fireplace-shelter and in the settlement mostly represents the well-known types of the culture (Pl. III, nos. 3, 15, 16; Pl. IV, nos. 1–7). Three potsherds from the occupation-layer show the connection of the population with other territories. Two of them are characteristic of the linear-pottery (Pl. III, nos. 11, 13) and one of the Bánát culture (Pl. III, no. 12).

In the course of the excavation an anthropomorphic vase came to light which we propose to call the "Venus of Gorzsa". (Pl. I, no. 1; Pl. II, nos. 1–2; Fig. 1.) Unfortunately, we found the vase in its secondary place. In the interior of the Venus, in the hollows of the legs and hind part, burnt calcined bones of a human skull were found. The secondary place of the vase makes it doubtful whether it had originally contained the bones. But the fact that the bones were only noticed during the cleaning of the vase, when the clayey earth filling it was removed, makes it probable. This probability is enhanced by the fact, that except a single stray skull, no traces of burial of any kind were found in the area.

The features of style, first of all the characteristic formation of the face and legs proves the connection of the Venus with the idol-plastic art of the culture. The execution and technique of the vase closely relate it to the ceramics of the culture. Parallel finds in Hungarian

⁷² A Röntgen-fénykép elkészíttetését ugyancsak dr. Láng Imre professzor szívességének köszönhetem.

⁷³ *Hainchelin Ch.*, A vallás eredete (Budapest, 1954), 133–144.

⁷⁴ Az etnografusok véleménye szerint a Körös kultúrához hasonló gazdasági rendszerben élő népek az ún. „parasztkultúrák” körébe tartoznak (Vajda László

szóbeli közlése), így az agrárritusok fellépése már ezért sem látszik valószínűtlennek.

⁷⁵ A hasonló gazdasági fokon élő természeti népek közti munkamegosztásra vonatkozólag l. *Thurnwald, R.*, *Menschliche Gesellschaft. I. Repräsentative Lebensbilder von Naturvölkern* (Berlin 1931) 94–203.

territory are the so-called "Venus of Szentes", an anthropomorphic vase from Rákóczi-falva, and a vessel in the shape of a bird's body from Felgyő. This latter is chiefly connected with the vase from Gorzsa by the formation of the face.

We may call the attention to a very interesting formal connection of the anthropomorphic vase with one of the pottery wares of the culture, which is flat on one face and is known as "dosser-vessel". This possibility was mentioned earlier by J. Csalog. The similarity is especially striking when we consider the miniature "dosser-vessels".

In foreign territory a similar anthropomorphic vase is known from the layer A) of Vinča.

As to the origin of the anthropomorphic vases of the Körös culture we put forward the following considerations: The antecedents of the anthropomorphic vases exist also within the culture itself. Such are in first place the idols the southern relations of which are well known. On the other hand we may include the small "dosser-vessels" in which we can recognise a slight attempt to model the human body. At the same time the relations of the Körös culture with the Bánát civilisation are well known. In this latter the making of anthropomorphic vases is common. The population of the Körös culture obtained the form from there, but it developed this kind of pottery ware according to its own peculiar style.

The excavation suggested to raise some questions of the economic and social life of the Körös culture. Thus we obtained, first of all, data referring to crop husbandry. The examination of the imprints of seed,

chaff and glume on the potsherds and vessels indicate the presence of wheat (further investigations are in course). The majority of the authors do not admit that the people of the culture were engaged in crop husbandry and they consider them generally as a stock-breeding and food gathering population. In our opinion the population of the Körös culture were chiefly occupied with production i. e. crop husbandry, and stock-breeding, but fishing and hunting as well as food-gathering also played a prominent part.

In accordance with the object of this paper, we are dealing only with the anthropomorphic vases of the antiquities concerning the religious belief of the culture. An interesting light is thrown on the significance of these by the fact that the Venus of Gorzsa contained burnt human skull bones. Perhaps this phenomenon, so far without any analogy, might be an evidence of human sacrifice.

As a consequence of the productive way of living in the Körös culture the population may have known the rites performed for a rich harvest, plentiful increase of live-stock and the sacrifice of the first products. It is well known that in primitive society fertility is symbolized by the woman. Therefore we assume that the anthropomorphic vases, more precisely the female-shaped ones must have played a part in these early agrarian cults, a supposition which seems to be supported by the above explanation of the skull-bones in the vase.

Another interpretation of the female-shaped vases throws a light on the social system of the culture, the matriarchy in the clans.

Gy. Gazdapusztai

MAGÁNJOGI VONATKOZÁSOK INTERCISA FELIRATOS KÖVEIN

Intercisa epigrafiai anyagában¹ számos olyan felirat akad, amely jogi vonatkozású adatokat tartalmaz. Ezekből az adatokból fény derül arra, hogy a helység lakói milyen jogszabályok szerint éltek és bonyolították le a mindennapi élet ügyleteit a római uralom évszázadai alatt. Igaz, hogy a feliratok szövege rendszerint szűkszavú és az egyes feliratokból következtetéseket vonni vagy megállapításokat tenni csak korlátozott körben lehet, mégis a sokféle, de gyakran hasonló tárgyú vagy tartalmú adat jogi vonatkozásainak egybevetése érdekes tanulságokat szolgáltat. A feliratos anyagból levont tanulságok nyomán vázlatos kép alakul arról a magánjogi rendszerről, amely a római kori Intercisa lakosainak különböző életviszonyaira nézve irányadó volt.

*

Arról, hogy Intercisa jogi helyzete a római uralom négy évszázada alatt miként alakult, aránylag kevés adat áll rendelkezésre. A település jogi helyzetének ismerete pedig a magánjog vizsgálata szempontjából sem közömbös. Az a körülmény ugyanis, hogy valamely helység egyszerű vicus volt, vagy municipium, avagy colonia rangjára emelkedett, sőt esetleg a ius Italicum kedvezményét is elnyerte, kihatott az ott élő lakosság jogállására, az ahhoz tartozó földeken fennálló jogokra és ezek révén a magánjogi viszonyok alakulására is.

Intercisa jogi helyzetére vonatkozóan régebben különösen a római település helyén talált annak a kőnek a feliratából vontak következtetést, amelyet egy Firmus nevű aedilis állíttatott.² A felirat szerint az emlékkövet a decurio-k határozata alapján kapott helyen emelte a császárnak Firmus az aedilis-i tisztség elnyeréséért. A kő valószínűleg Hadrianus császár korából (117–138) való.³ Felállításának oka Hampel szerint az lehetett, hogy Intercisát Hadrianus municipium rangjára emelte; ennek a feltevésnek a megerősítését vélte abban is, hogy Intercisában — mint a köemlékek felirataiból kitűnik — collegium-ok voltak, már pedig ilyenek szerint csak municipium-okban működhettek, de nem vicus-okban vagy pagus-okban.⁴

Hampel lehetségesnek tartotta azt a feltevést is, hogy Firmus csupán kirendelt aedilis volt Intercisában, amely Aquincum hatósága alá tartozott. Ellentmondást látott azonban ezzel kapcsolatosan a collegium-ok jelenlétében, amelyek

szerinte az önálló városi szervezet bizonyítékai.⁵

Az újabb kutatások eredményei mindezekkel szemben azt mutatják, hogy Intercisa a római uralom egész tartama alatt nem fejlődött várossá. A katonai tábor mellett létesült polgári település mindvégig a tábor függvénye, ún. canabae maradt, amelyben semmiféle városi igazgatási szervezet nem alakult ki. Nem lehet ezek szerint szó arról, hogy Intercisa valaha is municipiummá lett volna. A felirat szövegében említett városi tisztségek (aedilis, decurio) ilyenformán Intercisával nem lehetnek kapcsolatban. A Firmus által emelt feliratos kő — az általánosságban elfogadott vélemény szerint — eredetileg nem Intercisában, hanem máshol, esetleg Aquincumban állhatott, ahonnan a későrómai időben igen sok követ szállítottak építkezéshez való felhasználás céljából Intercisába.⁶

A település jogi helyzetét illetően következtetési alapul kínálkozik még az egyik meglehetősen hiányos állapotban megmaradt tábla, amelynek szövegéből⁷ — többrendbeli kiegészítés figyelembevételével — azt lehet kiolvasni, hogy a Vetussalinában lakó római polgárok részére végrendeletben rendelt 10 000 sestertius felhasználásával egyik aquincumi duumvir, aki egyben Mursa coloniának decurioja s a XII. légio parancsnoka volt, atyja emlékére a kerületben (territorium) kapott közterületen 40 000 sestertius költséggel templomot és Genius-szobrot emelt.

A kő eredete a 198. év előtti időre teendő, minthogy ebben az évben már Aquincum municipumból coloniává lett.⁸ A feliratokban olvasható „territorium” kifejezés kerületet jelent, ami vonatkoztatható lenne Intercisára is. Tekintettel azonban arra, hogy Intercisa nem alakult sohasem municipium-má, a „territorium” inkább azzal a várossal hozható kapcsolatba, amelynek területéhez a kő felállításának helye is tartozott. Ilyenformán nincs kizárva, hogy a felirathoz említett kerület Aquincum kerületét jelenti, ahol a templom építője duumvir volt. Nem lehet viszont szem elől tévesztetni azt sem, hogy kerületük a római birodalomban nemcsak a városoknak, hanem a légióknak is volt. Így lehetséges, hogy a „territorium” szó a légio kerületének a jelzésére szolgált és Aquincumban állomásozó légio kerületét jelenti.⁹

Általános egyébiránt az a vélemény, hogy a szóbanlevő feliratos kő helye eredetileg szintén nem Intercisában, hanem Vetussalinában — a mai Adony területén — volt és onnan építési anyag

¹ Barkóczi — Erdélyi — Ferenczy — Fülep — Nemeskéri — Alföldi — Sági: Intercisa (Dunapentele-Sztálinváros) története a római korban. (A továbbiakban: Intercisa.)

² Intercisa. Katalógus (a továbbiakban: K.) 294.

³ Mahler E., Arch. Ért. 25 (1905) 223.

⁴ Hampel J., Arch. Ért. 26 (1906) 235–236. — Erről még lesz szó.

⁵ Uo.

⁶ Vö. ezekre Barkóczi, Erdélyi és Fülep utalásait. (Intercisa. 42., 194., 219. és 225.)

⁷ K. 296. — CIL III 10. 305.

⁸ Vö. Aquincum városa és a római világbirodalom. (Bp. Tört. I. Budapest az Ókorban. 274.) Alföldi a kő eredetét a 118–194. évek közti időre teszi. (Arch. Ért. 1940. 207.)

⁹ L. erre nézve Alföldi A., Arch. Ért. 1940. 206.

gyanánt került Intercisába.¹⁰ Eszerint sem a városi tisztségre utaló szavak, sem a „territorium” kifejezés semmi vonatkozásban nem volnának Intercisá-val kapcsolatba hozhatók.

A két felirat alapján annyi mindenestre megállapítható, hogy Intercisa a rómaikorban különösebb jogálláshoz nem jutott. A területéhez tartozó földek ennél fogva a római állam tulajdonában voltak és a tartományi föld (ager provincialis) jogi sorsában osztoztak. Az ilyen ingatlanok adófizetési kötelezettség alá estek és azokon a szó igazi értelmében vett magántulajdon nem keletkezhetett, hanem legfeljebb csak azoknak a birtokát (possessio), továbbá a használatukra és gyümölcsötztetésükre vonatkozó jogot (uti-frui) lehetett megszerezni.¹¹ A tartományi ingatlanokra vonatkozó ennek az általános szabálynak Intercisa területén is kétségtávolan érvényesülnie kellett.

A helység municipium rangjára emelése annyit jelentett volna, hogy valamennyi polgára elnyeri a római polgárjogot (civitas).¹² Erré azonban nem került sor.

*

Az Intercisából származó feliratos emlékeken — a többi pannoniai emlékekhez hasonlóan — visszatükröződik az a rabszolgatartó társadalmi rend, amely ezen a területen a római uralom évszázadai alatt fennállott. A feliratokon szabadokkal, szabadonbocsátottakkal és rabszolgákkal egyaránt lehet találkozni.

A szabadok közt sokan voltak római polgárok (cives Romani). Ilyenekről tesz említést az előbbieken már tárgyalt egyik felirat.¹³ A római polgárságra utaló „cives” szó ezenfelül előfordul az armeniai eredetű Aurelia Nardanosa sírtábláján és a Niceából való, bythiniai származású Aurelia Pia szarkofágján.¹⁴

A római polgárjog magánjogi vonatkozásban a római vagyoni jogképességet (ius commercii) és a római házasságkötésre, illetőleg az ehhez fűződő jogok megszerzésére való képességet (ius connubii) jelentette. Ebből azok, akik nem rendelkeztek római polgárjoggal, általában ki voltak zárva. Ilyenformán a római polgárok és a többi szabad emberek között, akiknek nagy része a környékbeli bennszülött lakosságból került Intercisába,¹⁵ a magánjogok szempontjából lényeges különbség volt; az utóbbiaknak általában csak

a peregrinus-ok jogállása jutott. A szabad emberek közt fennálló ez a megkülönböztetés — mint ismeretes — jelentős volt egészen addig, amíg 212-ben Caracalla császár törvénye, a lex Antoniniana a római polgárjogot általában a birodalom minden szabad lakosa számára megadta.

Azok mellett, akik születésüktől fogva szabadok voltak, sokan lehettek Intercisa lakosai között olyanok, akik eredetileg rabszolgasorban éltek és csak szabadonbocsátás (manumissio) révén lettek szabadokká. Erről tanúskodnak azok a feliratos emlékek, amelyeken felszabadított rabszolgákról (liberti) van említés.

Az Aurelius Monimus részére állított sírtábla feliratából az tűnik ki, hogy a felszabadított C. Bassus urát az emléktáblán való megörökítésre érdemesnek érezte és hogy a tábla felállítását az elhalt rendelkezésére történt.¹⁶

Nem tűnik ki a feliratról, hogy Aur. Monimus milyen viszonyban volt C. Bassus-szal, ő bocsátotta-e szabadon, vagy más. Nincs olyan utalás sem, amelyben az jutna kifejezésre, hogy Aur. Monimus patronusa lett volna C. Bassus-nak. Erre csak következtetni lehet.

Ha megáll az a feltevés, hogy C. Bassus-t az elhalt Aur. Monimus bocsátotta szabadon, akkor felettéig gyakorolta mindazokat a jogokat, amelyek a volt gazdát — mint a felszabadított patronus-át — megillették. A patronus-nak ezek a jogai, amelyek összességükben az ún. ius patronatus néven voltak ismeretesek, a felszabadított rabszolgát a volt gazdájával szemben a szabadonbocsátás után is állandóan függő helyzetben tartották. Ebből a helyzetből folyt, hogy a libertus a patronus iránt engedelmességgel: obsequium-mal tartozott és részére különböző szolgáltatásokat (operae officiales, artificiales, fabriles) volt köteles teljesíteni.¹⁷

A libertus-nak ezek a kötelezettségei jogi kötelezettségek voltak, amelyek egész életén végigkísérték. Áll ez az obsequium-ra is, amely eredetileg inkább erkölcsi tartalmú lehetett, a császárkorban hozott rendelkezések azonban ugyan csak jogi kötelezettséggé alakították át.¹⁸ Bár a forrásokban erre közelebbi adat nincs, mégis valószínű, hogy a síremlékállítás kötelezettsége a libertus-t is terhelhette, mégpedig akár az obsequium-ból folyóan, akár az operae fabriles vagy artificiales körébe tartozó szolgáltatás gyanánt.

¹⁰ Hampel J., Arch. Ért. 26 (1906) 235.; Alföldi A. Arch. Ért. 1940. 206 l.; Erdélyi G., Intercisa. 190.

¹¹ Vö. Gai Inst. 2. 7. és 2. 21.; Alföldi A., Arch. Ért. 1940. 206.

¹² L. erről Puchta, G., Cursus der Institutionen. 9-ik kiad. (1881) I. k. 241.; Marquardt, J., Röm. Staatsverwaltung. I. (1873) 462–463. — Arról, hogy a Balkánon és a szomszédos dunai területeken — köztük Pannoniában — Vespasianus, Traianus és Hadrianus korában római jellegű municipiumok létesültek, tájékoztatást ad Kornemann, E. (PW 601–603.), de ennek keretében Intercisáról nem esik szó. — Vö. még Rostowzeff, M., Gesellschaft und Wirtschaft im röm. Kaiserreich. I. 197–.

¹³ K. 296.

¹⁴ K. 38. és 138. — Az utóbbi kő elveszett; feliratát l. a CIL III 3337. alatt is. (Erdélyi G., Intercisa. 144.)

¹⁵ L. Fülep F., Intercisa. 194. 225.

¹⁶ K. 16. — Mahler a szövegben „libertus” helyett „librarius”-t olvas, anélkül, hogy közelebbi okát adná. (Arch. Ért. 30 (1910) 252.)

¹⁷ A szabadonbocsátottaknak a patronus-szal szemben fennálló kötelezettségeire és jogi helyzetére vonatkozó szabályokat l. D. 38. l. (de operis libertorum) alatt.

¹⁸ Kaser, M., Geschichte der Patronatsgewalt über Freigelassene. (Z. Savigny St. 1938) 114–115.

Valószínű ez annyival is inkább, mert az obsequium-nak, mint kötelezettségnek a tartalmát jogszabály nem írta pontosan körül, hanem maga a patronus határozta meg,¹⁹ az operae körében pedig ugyancsak megvolt a lehetőség arra, hogy a libertus külön vállaljon olyan kötelezettséget, amely szerint volt urának síremléket fog állítani.²⁰ Az utóbbi különösen érthető lehetett akkor, ha a libertus éppen a kőfaragás vagy vésés mesterségében jártas volt.

Azt a feltevést, hogy az adott esetben ilyen, a patronus irányában fennálló kötelezettség lerovásáról lehetett szó, támogatni látszik a feliraton olvasható „ex ipsius praecepto” kifejezés is. A síremlék felállítására eszerint nem megbízásból,²¹ nem egyszerű magánjogi ügylet alapján, hanem utasításra — ha úgy tetszik, parancsra — történt, amelynek a libertus függő helyzetéből folyóan engedelmeskedni tartozott.²²

Másik sírtábla felirata azt tanúsítja, hogy T. B. Bataulus és a felszabadított Luoco állítottak emléket Demiuncus és felesége, Anculata részére és ezeken felül a még életben levő nőtestvérnek, Veneriának.²³ Az elhaltak és a libertus viszonyára, akik mindnyájan bennszülöttek lehettek, a szövegben nincs utalás. Valószínű azonban, hogy a felszabadított korábban Demiuncus-nak és Anculata-nak vagy valamelyiküknek a rabszolgája volt,²⁴ ezért vállalt részt a síremlék állításban. Kérdéses az is, vajon a felirat végén említett Veneria kinek volt a nőtestvére. Ha libertus-szal állott testvéri kapcsolatban, akkor valószínűleg szintén felszabadított lehetett.

Felszabadított rabszolgáról van még említés azon a sírtáblafeliraton, amelyet egy Catulus nevű felszabadított rabszolga állított Veledates-nek és magának,²⁵ továbbá azon, amelyet Titia Paulina állított férjének, fiának, még életben levő felszabadított rabszolgánőjének: Ulpia Tertianának és saját magának.²⁶ Az utóbbi síremlék családi kapcsolatokat tükröz, olyan családot, amelyben a felszabadított rabszolgánőt a család tagjai bizonyára igen megbecsülték.

A szabadok mellett Intercisában — mint ahogy az ókori világban mindenütt — igen nagy számmal éltek rabszolgák. Ezeknek túlnyomó többsége bizonyára nem került sohasem szabadon-

bocsátásra, hanem megmaradt élete fogytáig rabszolgának. Ez annyit jelentett, hogy saját személyében jogoknak alanya soha sem lehetett, hanem jogtárgy volt, akár az állatok vagy a többi dolgok. Néhány intercisai feliraton is találunk rabszolgára utalást.

Ilyen az a fogadalmi tábla, amelyet Dobrates istennek Eutices nevű rabszolga állított.²⁷ Eutices-t valószínűleg Dél-Thrákiából, az ott lakó Doberes nevű néptörzsből hurcolták el rabszolgának.²⁸ Ha a követ nem maga Eutices faragta és véste, akkor a tábla elkészítésének, illetőleg felállításának költségeit kellett viselnie. Ennek pedig az volt a feltétele, hogy ura hozzájárulásával ilyen célra megfelelő pénzüsszeggel rendelkezze vagy esetleg külön vagyona (peculium) legyen, amelynek körében a rabszolgát szabad rendelkezési jog illette.²⁹ Az adott esetben Eutices a tábla felállításával valószínűleg az istenségnek tett fogadalmát (votum) róttá le, az ilyen pedig a gazda hozzájárulásától feltételezetten a római jog idevágó szabálya kifejezetten lehetővé is tette.³⁰

Minden kétséget kizáróan votum teljesítésére utal az az oltárkö, amelyet feliratának szövege szerint Crhysmius rabszolga állítottatott.³¹ Ilyen továbbá az is, amelynek szövege a CIL III 10.308. alatt olvasható.³²

Arra nézve, hogy az utóbbi követ valóban rabszolga állította volna, a szöveg — hézagos voltánál fogva — kellő következtetési alapot nem ad. Ha mégis rabszolga állította volna, valószínű, hogy a császári vám-adminisztrációban alkalmazott rabszolgák közé tartozott és mint ilyen — esetleg állami tulajdonban is lehetett. Tudott dolog, hogy az állami tulajdonban levő rabszolgák (servi publici) helyzete a többiekénél némileg kedvezőbb volt,³³ ami fogadalmaik teljesítésében — már anyagi lehetőségeikre tekintettel is — bizonyos könnyebbséget jelenthet.³⁴

Feltevések vannak arra is, hogy a M. Aurelius Marianus által állított síremlék feliratán³⁵ szereplő Theodorus, valamint az egyetlen görög nyelvű intercisai sírfeliraton említett Krispos is rabszolga lehetett.³⁶

¹⁹ Erről bővebben Brósz, R., Ius patronatus. (Tanulmányok az állam és jog köréből. 1952) 319.

²⁰ A libertus-nak a D. 38. 1. 23. pr. alatt felsorolt kötelezései körébe a sírkőfaragás és a betűvésés könnyen beilleszthető.

²¹ Fülep az adott esetben megbízást említ. (Intercisa. 212.) A dominus megbízása a rabszolga számára parancs (iussus).

²² A köteletség elmulasztása a libertus-ra nem magánjogi, hanem büntetőjogi következményekkel járhatott, mert a patronus irányában fennálló kötelezettségeinek megsértése esetén büntetőjogi úton felelt. (C. 5. 37. 4., C. 5. 37. 10.)

²³ K. 53.

²⁴ L. Fülep F., Intercisa. 226.

²⁵ K. 66.

²⁶ K. 69.

²⁷ K. 399.

²⁸ L. erre Hampel J., Arch. Ért. 23 (1903) 318; Fülep F., Intercisa. 221. és 226.

²⁹ D. 15. 1. 14., 3. 5., 5. 4., 6. és 9.

³⁰ D. 50. 12. 2. 1. — Vö. még Girard, F., Manuel élémentaire de droit romain. 5-ik kiad. 94.

³¹ K. 371.

³² Fröhlich, R., Arch. Ért. 10 (1890) 156.; Hampel J., Arch. Ért. 26 (1906) 230.; K. 334.

³³ L. Flejsic idevágó megjegyzését. (Peretyerszkij — Novickij: Római magánjog. 1951. 77.)

³⁴ Következtethető ez abból, hogy az állami rabszolgák vagyonuk feléről végrendelkezhettek. — Vö. Ulpiani liber sing. regularum 20. 16.

³⁵ K. 20.; Fülep F., Intercisa. 226.

³⁶ K. 40.; Ferenczy E., Intercisa. 230.

Olyan feliratos emlék, amelyen rabszolga szerepel, Intercisá-ból is — mint általában a többi római helységekből — csak elenyészően csekély számban maradt fenn. Ez természetes, mert a rabszolgák nagy tömege nyomorúságos sorsban élt és nem juthatott abba a helyzetbe, hogy nevét oltár- vagy sírkő megörökítse. Csak egészen kevesen, akik kivételes helyzet előnyeit élvezték, emelkedtek ki bizonyos mértékig társaik sorából. Ilyenekről esik szó itt-ott Intercisa római kori feliratos kövein is.

*

Számos felirat van, amely a római családra és a rokonsági kapcsolatokra szolgáltat adatokat. Ilyenek különösen azok a feliratok, amelyek családi síremlékeken olvashatók.

A Marcus Aurelius Malchias sírtábláján³⁷ említett szíriai eredetű személyek rokonsági kapcsolatára Szilágyi János hívta fel a figyelmet, kimutatván, hogy Mocur Malchias-nak volt az atyja és hogy az adott esetben a családi sírboltba szállítás kegyeleti ténye valószínű.³⁸ Mocur talán nem volt római polgár, de fia: Malchias már elnyerte a római polgárságot.

A sírtáblát állító Pulchra — Kuzsinszky és Fülep egybehangzó véleménye szerint — Mocurnak a felesége volt.³⁹

Családi síremlék az is, amelyet Aurelia Can-sauna állíttatott hitvesének: Aelius Munatius-nak, továbbá gyermekeinek, és pedig: Antonius Bassus zászlótartónak, Claudia Herennia-nak, aki felesége volt és Victorius Conatius-nak.⁴⁰ Kérdés, hogy vajon a három gyermek — valamennyien különböző előneveük lévén — anyjuknak ugyanabból a házasságából származtak-e. A római jog szerint az újabb házasságkötésnek nem volt akadálya akkor, ha a korábbi házasság akár bontás, akár az egyik házastárs elhalálása, vagy capitis deminutio-ja (capitis deminutio maxima v. media), és pedig szabad állapotának vagy római polgárságának elvesztése folytán megszűnt.⁴¹ Arról azonban, hogy az adott esetben mi volt a helyzet, felirat szövege nem ad tájékoztatást. Kétségtelen azonban, hogy az anya a férj mellett gyermekeinek, azaz a legközelebbi vérszerinti rokonainak kívánt emléket állítani.

Hasonló jellegű az a valószínűleg a III. századból származó sírtábla, amelyet Germanus Valens állíttatott feleségének: Aurelia Barachá-nak, to-

vábbá fiatalon elhalt két lányának, valamint anyjának: Immosta-nak, végül még életében önmagának.⁴² A feliraton felsoroltak római polgárok, akik egy családba tartoznak. A feleség — nevérol ítélve — semita származású lehetett.⁴³

Érdekes az a III. századból való feliratos sírkő,⁴⁴ amelyet M. Aurelius Aurelianus állíttatott érdemes vérrokonainak, mégpedig M. Aur. Alexander-nek és feleségének, M. Aur. Rufina-nak, továbbá azok gyermekeinek: M. Aur. Valerianus-nak és M. Aur. Valeria-nak.⁴⁵ A síremlék állítója a feliratban felsoroltak családjába nem tartozott, hanem csupán távolabbi oldalági rokonuk lehetett, a vérrokonságból eredő kapcsolatokat azonban — úgy látszik — gondosan ápolta és gondoskodott arról, hogy a vérrokonok emléke méltó módon legyen megörökítve.⁴⁶

Az ismertetett néhány családi emléket őrző sírfeliratról figyelemre érdemes jogi vonatkozású tanulságokat lehet levonni.

A római család valamikor kizárólag a paterfamilias hatalmán épült fel. Ez volt az a jogi kötelék, amely a család tagjait összefűzte. A család tagjai közé tartoztak a paterfamilias felesége, amennyiben férji hatalom (manus) alatt állott (uxor in manu), továbbá a gyermekek, mégpedig a fiúk (filiusfamilias) és a lányok (filiafamilias) egyaránt mindaddig, amíg csak az atyai hatalom alól valami oknál fogva (pl. emancipatio, férjhezmenetel) ki nem kerültek, ezeken felül a filiusfamilias felesége, az unokák és így tovább. A gyermekek sorába tartoztak az örökbefogadottak is tekintet nélkül arra, hogy a család többi tagjaival vérségi kapcsolatuk volt-e. A paterfamilias hatalmán alapuló családi kapcsolat a paterfamilias halála esetén sem enyészett el, hanem a volt családtagok közt mint agnát rokonság maradt meg.⁴⁷

A jogfejlődés az évszázadok folyamán az agnát rokonságot a vérségen alapuló ún. kognát rokonsággal szemben mindegyre inkább visszaszorította. A császárkorban a kognát rokonság előtérbe kerülése fokozott mértékben folytatódott.⁴⁸ Ezzel a fejlődéssel párhuzamos a férji hatalom kiküszöbölődése: a császárkor századai során a mánuszos házasság lassan teljesen kiszorult.⁴⁹

A császárkori helyzetet tükrözik vissza a köemlékeken olvasható feliratok. Ezeken férjről (maritus), feleségről (uxor), hitvestársról (coniux) van említés, mánuszos házasságra, vagy a manus-ra,

³⁷ K. 17.; CIL III 10. 315.

³⁸ Szilágyi J., MM 1947. II. 11.

³⁹ Kuzsinszky B., MKÉ 8 (1908) 87.; Fülep F., Intercisa 210.

⁴⁰ K. 18.; Mahler E., Arch. Ért. 25 (1905) 233.

⁴¹ A gyászév eltelte előtt újabb házasságra lépő nő infamia alá esett. (D. 3. 2. 1.)

⁴² K. 19.; Erdélyi G., Intercisa. 160.

⁴³ Fülep F., uo. 210, 217.

⁴⁴ L. Nagy T., Arch. Ért. 1944—45. 268.

⁴⁵ K. 117.

⁴⁶ Meglehet, hogy a síremléket állító M. Aur. Aurelia-

nus a feliratban említett valamelyik rokonának örököse volt.

⁴⁷ L. ezekről Bonfante, P., Corso di diritto romano. I. Diritto di famiglia. (1925) 1—11. — Vö. még Westrup, C. W., Introduction to Early Roman Law. II. k. (1934) 21—23.

⁴⁸ Arra, hogy ez a fejlődési folyamat a római gazdasági életben bekövetkezett változásokkal kapcsolatos, Flejcie hívta fel a figyelmet. (Peretyerszkij—Novickij, Római magánjog. 90—91.)

⁴⁹ Bonfante, P., i. m. 54—57.

a férji hatalomra utalás nem fordul elő. A családi sírfeliratokon általában a szülők és gyermekeik, ezeknek feleségei, valamint távolabbi vérrokonok szerepelnek, nem pedig az ún. agnát rokonok. Valóban a feliratok keletkezése idején a régi agnát családdal és rokonsággal szemben már a vérség lépett mindinkább előtérbe.

*

Van néhány olyan az egykori Intercisa területén talált feliratos kő, amely arra szolgáltat adatokat, hogy ott a rómaikorban testületek, collegiumok működtek.

Egyik fogadalmi oltárkő töredékes feliratából⁵⁰, amelyet a hemesai cohors kiszolgált katonái Alexander Severus császár (222–235) üdvéért Dianá-nak állítottak, arra lehet következtetni, hogy a veteránok testületet alkottak. Nincsen azonban kizárva annak a lehetősége sem, hogy a veteránok nem alkottak testületet, hanem csupán alkalmi társulásuk, tehát ún. magánjogi társaság (societas) keretében emelték az oltárkövet, amire a római magánjog szabályai a lehetőséget megadták.⁵¹ Talán éppen ez is az oka annak, hogy a feliratban „collegium”-ról nincs említés.

Kifejezetten testületről, collegiumról van szó Herennius Pudens-nek a síremlékén, amellyel az epigráfiai irodalom igen sokat foglalkozott. A síremlék felirata⁵² szerint M. Herennius Pudens-nek, aki a II. segédlégió veterán katonája volt, a „collegium cultorum” nevű testület állította a síremléket. A kő eredetét Hampel a II. század első harmadára, Nagy Lajos viszont a III. századra tette.⁵³

A sírfeliraton említett collegium minden valószínűség szerint istentiszteleti és temetkezési célra létesített egyesület volt és valószínű, hogy nemcsak a síremléket állította, hanem a Herennius Pudens eltemetetéséről is gondoskodott.⁵⁴ Az egyesület tehát nem azonos foglalkozást űzők társulása volt, hanem az ún. collegia tenuiorum közé tartozott, amelyek tagja — kisemberek egyesülése lévén — bárki lehetett: légióbeli veteránok, segédesapatok veteránjai és mások egyformán beléphettek, sőt gazdájuk engedelmével

még rabszolgák is.⁵⁵ A rabszolgáknak ilyen testületbe való belépését — mint arra Staerman rámutatott — azért engedték meg, mert így olyan dolgokban lettek érdekeltté, amelyek elvonták őket a veszedelmes gondolatoktól, emellett biztosítva volt a hatósági ellenőrzés is. Viszont éppen a collegia tenuiorum mozdította elő a rabszolgáknak az alacsonyabb osztálybeli szabadokhoz való közeledését.⁵⁶

Hasonló testületet említ az a feliratos kő is, amely azt örökíti meg, hogy a cultores Augusti elnevezésű testület tagjai Alexander Severus császár üdvéért templomot emeltek.⁵⁷ A kő a császár idejéből való,⁵⁸ s azt olyan vallásos egyesület emelte, amelynek tagjainagyrészt szegénysorsúak voltak.⁵⁹ Fülep rámutatott emellett arra, hogy a collegium tagjai közt lehettek Intercisában állomásozó katonák is.⁶⁰ Az ilyen collegiumok vegyes összetételét Staerman különösen figyelemre érdemesnek tartja.⁶¹ Hampel a feliraton szereplő Meserius pater-t az egyület egyik előljárójának véli,⁶² ami a testület belső szervezetére szolgáltat némi adalékot.

Különösen az említett három felirat szövege az, amely az intercisai testületi élet emlékét látszik őrizni. Sok kétség merül fel azonban abban a tekintetben, hogy az egykori Intercisában voltak-e, sőt egyáltalában lehettek-e collegiumok.

Mint az előbbieken már említettük, Intercisa soha nem lett municipium. Az általánosságban elfogadott vélemény viszont az, hogy testületek, collegiumok csakis municipiumokban működtek. Ez a vélemény vezette Nagy Lajost is arra a következtetésre, hogy a régi Intercisa területéről származó kövek, amelyeknek feliratai collegiumokról beszélnek, valójában nem Intercisában, hanem másutt működő collegiumokra vonatkoznak.⁶³

Ennek az álláspontnak a gyökere arra a még Mommsen által tett megállapításra nyúlik vissza, amely szerint az egyesületek feletti felügyelet és ellenőrzés biztosítása érdekében minden egyes collegium valamely városi szervezet alá tartozott és működése a város területére korlátozódott.⁶⁴ Bár Mommsen ennek a megállapításának bizonyí-

⁵⁰ K. 349. — CIL III 10. 304; Hampel J., Arch. Ért. 26 (1906) 236.; Fülep F., Intercisa. 213., 221., 228.

⁵¹ Vö. Gai Inst. 3. 148–154.

⁵² K. 25.

⁵³ Arch. Ért. 26 (1906) 263. és 26 (1923–26) 121. — Szilágyi János felhívta a figyelmet arra, hogy a sírkő felirata szíriai földik és a sógorság körében történt veterán letelepedésre is adatot szolgáltat. (MM 1947. 11.)

⁵⁴ Mahler E., Arch. Ért. 26 (1905) 229.; Hampel J., Arch. Ért. 25 (1906) 236.; Nagy L., Arch. Ért. 40 (1923–26) 114–115.

⁵⁵ L. a collegia tenuiorum-ot illetően az előbb idézettek mellett még Daremberg—Saglio: Dictionnaire des antiquités grecques et romaines. Collegium. 1293.; Bandini, V., Appunti sulle corporazioni romane. (1937) 77–78.; Vö. D. 47. 22. 1. pr. és 3. 2.

⁵⁶ Staerman, E. M., A rabszolgakollegiumok és

familiák a császárság korában. Szovjet régészet. III. 21. és 27.

⁵⁷ K. 328.

⁵⁸ L. Hampel J., Arch. Ért. 26 (1906) 242.

⁵⁹ Hampel J., uo.

⁶⁰ Fülep F., Intercisa. 229.

⁶¹ Staerman szerint a cultores Augusti közt szabadok, szabadonbocsátottak és rabszolgák egyaránt voltak. (I. m. 20.)

⁶² Hampel J., Arch. Ért. 26 (1906) 241.

⁶³ Nagy L., Arch. Ért. 40 (1923–26) 114. és 118.

⁶⁴ „Das Associationsrecht wurde durch die augustische Gesetzgebung im allgemeinen aufgehoben... sämtliche überhaupt zugelassene Collegien als comunale organisiert und auf die Grenzen einer bestimmten Stadtgemeinde beschränkt wurden.” Mommsen, T., Röm. Staatsrecht. 3-ik kiad. II. (1887) 886–887.

tását az epigrafiától várta,⁶⁵ a gondolatot az irodalom kétséget kizáró bizonyító anyag nélkül elfogadta.

A Mommsen-féle tételt tette magáévá Kornemann, aki szintén alapfeltételként emelte ki azt, hogy minden collegiumnak valamelyik város közösségéhez kellett tartoznia.⁶⁶ Ő azonban ezt kiegészítette azzal, hogy a collegiumnak nem kellett a városi központban lennie, lehetett a város területének más részén is: valamelyik vicus-ban vagy castellum-ban.⁶⁷ Az epigrafiai adatokból Bandini is azt a feltevést látja igazolhatónak, hogy minden egyes collegium csak meghatározott municipium területén működhetett.⁶⁸

Olyan esetben, amikor valamely collegium a város területén ugyan, de távolabb eső vicus-ban vagy castellum-ban működött, a helyzetet Kornemann szerint általában a „consistere” szó használatával jelölték.⁶⁹ Bandini ezen túlmenően a „consistere” szóban annak a kifejezését látja, hogy a collegium független magától a várostól is.⁷⁰

Kétségtelen, hogy a collegiumok irányában az állam részéről megfelelő rendészeti szabályok érvényesültek, hogy a collegiumok működése a közrendet ne veszélyeztesse. Különösen így volt ez a császárkorban, amikor az egyesületek helyzetét részletesen szabályozták.⁷¹ Ahhoz azonban, hogy collegiumok kizárólag csak városokban, municipium-okban működhetek volna, kétség fér. A római magánjog szabályaiban nincs olyan rendelkezés, amely a collegiumok fennállását, illetőleg létesítését ilyen feltételhez kötötte volna. A magánjogi szabályokban van ugyan utalás a collegiumok felügyeletére és az azokkal kapcsolatos rendészeti követelményekre, de ezekből nem lehet következtetést vonni arra, hogy a collegiumok csak municipiumokban működhetek volna.⁷²

Az Intercisá-ban talált feliratos kövekből kiolvasható adatok egyenesen cáfolják, hogy collegiumok csak városokban lehettek. A feliratok amellet szólnak, hogy Intercisá-ban — bár városi rangra nem emelkedett — többféle collegium is működött, az egyesületi élet tehát itt éppen úgy megvolt, mint általában a többi pannoniai helységben.⁷³

⁶⁵ „Der Beweis dafür, dass jedes Collegium der Kaiserzeit einem bestimmten Municipium angehört, kann hier nicht geführt werden; der kundige Epigraphiker wird ihn auch kaum vermissen.” (Uo.)

⁶⁶ „Der Fundamentalsatz lautet: Jedes Collegium gehört rechtlich einer bestimmten Stadtgemeinde an... Wo dagegen keine Stadt ist, ist auch rechtlich kein Platz für Collegien...” Kornemann, E., PW. Collegium. 412. Ennek megfelelően Alföldi is azon a nézeten van, hogy collegiumok csak városi jogú községekben (municipiumokban) lehettek. (I. m. 290.)

⁶⁷ Kornemann, E., uo.

⁶⁸ Bandini, V., i. m. 101.

⁶⁹ Kornemann, E., i. m. 413.

⁷⁰ „Consistere, quindi... tende a rilevare l'indipendenza... del collegio... dalla città ove è il centro di esplicazione del servizio.” (Bandini, V., i. m. 106.)

Vagyonjogi adatokat tartalmazó feliratok s emlékek Intercisá-ból alig kerültek elő. Olyan felirat, amelyből a tulajdoni és a birtokviszonyokra lehetne következtetést vonni, nem áll rendelkezésre. De nincsenek olyan feliratok sem, amelyek a mindennapi élet leggyakoribb forgalmi ügyleteire: az adásvételre, a cserére vagy a bérletre tartalmaznának utalást.

Vagyonjogi vonatkozásuaknak legfeljebb azokat az aránylag nagyobb számban napvilágra került kőfeliratokat lehet tekinteni, amelyek a különböző istenségeknek tett fogadalom teljesítéséről adnak számot. Az istenségnek tett fogadalom (votum) ugyanis lényegileg vagyoni jellegű kötelezettséget vont maga után, a fogadalomtevő egyoldalú nyilatkozatán alapuló kötelezettségvállalás volt. A fogadalomtevő kötelezte magát, hogy az általa kiválasztott istenségnek, amelyikbe bizalmát vetette, abban az esetben, ha valamilyen kívánsága teljesülésében segítségére lesz, bizonyos szolgáltatást teljesít, pl. oltárkövet állít.⁷⁴

A fogadalmi oltárkövek feliratai a fogadalom lerovását, vagyis a votum-ban vállalt kötelezettség teljesítését tanúsítják. Ezt fejezik ki az ilyen feliratokon szinte mindig megtalálható VSLM betűk.⁷⁵

A fogadalommal gazdája hozzájárulása esetén rabszolga is kötelezhette magát. Ilyen esetben a rabszolga által tett votum-ból folyóan — a római jog általános szabályainak megfelelően — a gazda vált kötelezetté és a jogi helyzet azonos lehetett azzal, amely a rabszolgának a gazda hozzájárulásával kötött ügyleteiből származott.⁷⁶ Arra nézve, hogy rabszolga által tett fogadalom Intercisá-ban is előfordult, bizonyítékul szolgál Crhysmius és Eutices rabszolgák fogadalmi oltárköve.⁷⁷

A fogadalomból származó kötelezettség teljesítését a fogadalomtevőtől hatalmi eszközökkel is ki lehetett kényszeríteni. Míg azonban a régibb időkben a kikényszerítés — a votum vallásos jellegére tekintettel — közigazgatási eszközökkel történt, a császárkorban erre a célra a peres út is nyitva állott. Az ilyen per megindítására valószínűleg annak az istenségnek a papjai voltak jogosultak, amelyiknek a javára a fogadalmat tették.⁷⁸ Ez az elv érvényesült kétségkívül Pannoniában is.

⁷¹ L. ezekről Eliachevitch, B., La personnalité juridique en droit romain privé. (Paris 1942) 250.

⁷² Vö. erre különösen D. 3. 4. (quod cuiuscunque universitatis nomine vel contra eam agatur) és D. 47. 22. (de collegiis et corporibus).

⁷³ L. idevágóan Fülep F., Intercisa. 228.

⁷⁴ A votum lényegéről l. Ulpianus fejtegetéseit: D. 50. 12. 2. pr., — továbbá Wissowa, G., Religion und Kultur der Römer. (1902) 319–320.; Arangio-Ruiz, V., Istituzioni di diritto romano. 2-ik kiad. (1927) 327.

⁷⁵ Ilyenek Intercisa kömlék-katalógusában 327., 332., 334., 344., 346., 349., 350., 353., 354., 357., 358., 360., 361., 369. alatt találhatók.

⁷⁶ D. 50. 12. 2. 1. — Vö. Karlowa, O., Röm. Rechtsgeschichte. II. k. 583.

⁷⁷ K. 371. és 399.

⁷⁸ Arangio-Ruiz, V., i. m. 327.; Albertario, E., Studi di diritto romano. III. 277–278.

Aránylag nagyobb számú olyan köemlék ered Intercisá-ból, amelyen öröklésre utaló felirat áll. Ezekből a feliratokból az is kitűnik, hogy Intercisa egykori lakói között nemcsak a törvényes öröklés római szabályai érvényesültek, hanem gyakori volt az is, amikor az örökösöket végrendeletben jelölték ki.

Az Adinamus Acuntius-nak állított síremlék felirata⁷⁹ a gyermekeknek atyjuk után a törvényes öröklés rendjében való öröklését tükrözi.⁸⁰

Valerius Pusintulus síremlékének feliratából⁸¹ az tűnik ki, hogy a síremléket az elhalt örökösei állították, akik atyjukról kívántak ezzel megemlékezni. A felirat az örökösöket nem sorolja fel, és így nem világos, hogy az azon olvasható „boni patri” kifejezéssel vérszerinti atyát, vagy családfőt, paterfamilias-t kívántak-e megjelölni. Az örökösök ugyanis az előbbi esetben az elhunyt Valerius Pusintulus gyermekei lehetnek, az utóbbi esetben azonban a megnevezett örökhagyónak mindazok a leszármazottai, akik az ő elhalálózásával önjogúakká váltak, illetőleg azokká váltak volna, ha ez a családi kötelékük időközben valami okból — pl. emancipatio következtében — már korábban meg nem szakad.

A család körébe tartozók öröklése olvasható az Aurelius Isnireius Verecundus síremlékén⁸² A felirat szövegéből kétségtelen, hogy az elhalt gyermekei egyben örökösei is voltak. Nem egészen világos azonban, hogy a feleség is az örökösök közé tartozott-e. Ellenkező adat hiányában mégis arra kell következtetni, hogy a „coheredes” szó a feleségre (uxor) is vonatkozik. A feleség ugyanis a XII-táblás törvényen alapuló törvényes öröklés rendje szerint örökölt a férje elhalálózása esetén, amennyiben férji hatalom (manus) alatt állott, és az örökségben való osztozkodáskor a gyermekekkel azonos elbánásban részesült.⁸³

Ha tehát az adott esetben a feleség is örökös volt és öröklésének alapjául nem végrendelet szolgált, akkor manus-os házasságban kellett élnie. Igaz, hogy ez a régi jogból eredő intézmény a IV. század folyamán kiment a használatból, mégsem lehet kizártnak tartani, hogy az a római Pannoniában is előfordult.⁸⁴

Marcus Aurelius Silvanus szarkofágján olvasható felirat⁸⁵ szerint a szarkofágot felesége és gyermekei csináltatták, akik egyben az elhunynak örökösei is voltak.

Eltérő eset tükröződik azon a valószínűleg az I. századból eredő csonka feliraton, amelynek töredékesen fennmaradt szövegéből⁸⁶ annyi derül ki, hogy a síremléket az elhunynak, aki valószínűleg családfő volt, fia — talán Optatus névre hallgatott — és felesége: Cemanu állíttatták.⁸⁷ Míg azonban a fiú egyben örökös, nyilván törvényes örökös is volt, a feleség a feliraton nincs örökös-ként megjelölve. A feleség kétségkívül nem állott férji hatalom (manus) alatt, nem tartozott az ún. agnát család tagjai közé. Az ilyen feleség pedig az öröklési jognak a praetori gyakorlat által kifejlesztett szabályai szerint csak akkor kerül az öröklésre meghívottak közé, ha az elhunynak sem gyermekei (liberi), sem törvény szerinti örökösei (legitimi), sem pedig vérszerinti rokonai (cognati) nem jelentkeznek.

Ugyancsak találgatásokra ad okot Ulpus Enubicus sírtáblája,⁸⁸ amelyet valószínűleg a II. század legelején az elhalt testvérei állítottak, akik egyben örökösei is voltak.⁸⁹ A testvérek öröklése a törvényes öröklés rendjében lehetséges volt minden olyan esetben, amikor az elhunynak sem lemenő, sem felmenő ágba rokona, sem pedig házastársa nem maradt életben, aki sorrendben a testvéreket megelőzhette volna.⁹⁰ Lehetséges azonban, hogy a szövegben írt „fratres” szó nem családjogi értelemben vett, hanem katonatestvéreket, vagyis bajtársakat kíván megjelölni.⁹¹ Ilyen feltevés mellett végrendeletnek is kellett lennie, amelyben az elhalt bajtársait nevezte örököséül.

Érdekes az a síremlék, amelyet — mint a feliratból kitűnik — Axeto részére, de egyben saját magának és életben levő gyermekeinek Ulpus Optatus-nak és Ulpia Sensuta-nak Ulpia Ingenua állíttatott Caius Arruntius támogatásával, aki Axeto-nak örököse volt.⁹² Figyelemre érdemes az örökös neve mellett a „postumus” szó használata.

⁷⁹ K. 8.

⁸⁰ Vö. Gai Inst. 3. 1–2.

⁸¹ K. 39.

⁸² K. 113. — L. még Hekler A., Arch. Ért. 30 (1910) 30.

⁸³ Vö. Gai Inst. 3. 3.

⁸⁴ Gaius, aki tudvalevőleg provinciális jogtudós volt, Institúcióiban több helyen említi a manus-t mint élő intézményt (I. 111–113., I. 136., I. 148., II. 86., II. 90., II. 96., III. 82–84., III. 163.), de megtalálható a Fragm. Vat. 115., 298., 300. alatti Paulus-töredékekben, valamint a Coll. 4. 7. 1., 16. 6. 2. alatti Papinianus- és Ulpianus-töredékekben is. Lehetségesnek kell tartani a II–III. századbeli Pannoniában a manus-t ugyanúgy, ahogyan a régi eredetű mancipatio, amely szintén a IV. század folyamán tűnt el, a II. században a kevésbé romanizált Dáciában a verespataki viaszostáblák (CIL P. 937., 940., 944., 959.) tanúsága szerint még alkalmazásban volt.

⁸⁵ K. 129.

⁸⁶ K. 44. — A síremlék felállításának idejét illetően l. Mahler E., Arch. Ért. 27 (1907) 143.; Fülep F., Intercisa. 195.

⁸⁷ Járdányi—Paulovics I. a fiú nevét Donatus-nak, a feleségét pedig Germaniu-nak, illetőleg Germaniá-nak olvassa. (Vö. BpR 1945. 225.)

⁸⁸ K. 5.

⁸⁹ Radnóti, Barkóczi és Erdélyi a követ Aquincumban működő kőfaragóüzemből valónak tartják, de szerintük Intercisá-ba másodlagos felhasználásra építőanyagként került. (Arch. Ért. 78 (1951) 88.; Intercisa. 153.)

⁹⁰ A testvérek öröklésére l. Gai Inst. 3. 10.

⁹¹ A római katonatestvérekről l. részletesebben Szilágyi J., Aquincum helyőrsége. Bp. Tört. Budapest az Ókorban. 506.; Beszéljenek a köemlékek. 32.

⁹² K. 6.

A postumus szó értelme kétféle lehet. Jelentheti az örökhagyó halála után született örökös,⁹³ de jelenthet olyan örökös is, aki azután született, hogy az örökhagyó végrendeletet tett. Az adott esetben inkább az előbbiről lehet szó, mert végrendeleti öröklésnél a köemlék feiratán rendszerint a végrendeletre is van utalás. Akármelyik eset is forog fenn, annyi a feliratból kétségtelen, hogy az öröklésben a római jog szabálya érvényesült, amely a Postumus számára is biztosította a hagyatékban való részesedést.

Öröklésről tesz említést Cusides sírfelirata,⁹⁴ amely a II. századból való és arról tudósít, hogy az emléket Cusides-nek örököse: Bitugentus állította. Nem lehet megállapítani azt, hogy Cusides és Bitugentus közt mi volt az öröklési kapcsolat alapja. Meglehet, hogy rokonok voltak, de meg lehet az is, hogy nem állott fenn rokonság közöttük, hanem Bitugentus végrendelet alapján lett örökös.

Az előbbivel teljesen azonos esetről ad számot az a síremlék, amelyet Marinus Silvanus részére örököse: Marcus Aurelius állított.⁹⁵ Azt, hogy az öröklés vérségi kapcsolaton vagy végrendeleten alapult-e, itt nem lehet megállapítani.

Végrendeleti öröklésre való utalást tartalmaz az a felirat, amelyet a II. század elején az alpesi cohors egyik 46 éves korában elhalt katonájának: P. Fl. Rufinus az örökhagyónak végrendeletben kinevezett örököse állított.⁹⁶ A végrendeletre utalásból arra lehet következtetni, hogy az elhalt végrendeleti meghagyással kötelezte örökösét a síremlék felállítására. A végrendeletben foglalt ilyen meghagyásnak (modus) az örökös köteles volt eleget tenni, a meghagyás teljesítését tőle perrel is ki lehetett kényszeríteni.⁹⁷ Lehetséges, hogy a sírfeliratnak a végrendeleti meghagyásra utaló részével az örökös éppen ennek az örökhagyó által reá rótt kötelezettségnek a teljesítését kívánta mindenkinék tudtára adni.

Hasonlóképpen végrendeleti öröklést említ Aur. Maximianus és testvére Aur. Priscus közös sírtáblájának felirata.⁹⁸ A sírkövet, amely valószínűleg a III. századból való⁹⁹ végrendeleti meghagyás alapján Aurelius Bassus állította. Ebből arra lehet következtetni, hogy Aur. Maximianus végrendeletében Aur. Bassus-t olyan kötelezett-séggel terhelten nevezte ki örökösévé, amely sze-

rint neki és fivérének tartozik síremléket állítani. Nincs kizárva az sem, hogy az örökhagyó és az örökös — mint az Aurelius előnév következtetni engedi — rokoni kapcsolatban is voltak.

Az ismertetett két feliratból következtethető, hogy a római szokásoknak megfelelően Intercisa lakosai közt gyakori volt a végrendelkezés, mikor is az örökhagyónak végakarata határozta meg: kik és hogyan részesedjenek a hagyatékában.¹⁰⁰

*

Külön kell megemlékezni az egyik kőtábláról, amely az intercisai tábor egykori területén földforgatással került elő. Négyszögű feliratos tábla ez, amelynek oldalait simára dolgozták, hátsó lapját azonban nyersen hagyták. A táblán léckeretben a következő felirat áll: IVDICIO | SACRAMENTI | CVLTORES.¹⁰¹

A feliratos szöveg megfejtése nem könnyű. Feltevésekből kell kiindulni ahhoz, hogy a szövegben olvasottak értelme felderüljön.

Járdányi—Paulovics a szöveget táborigényű feliratának gyanítja. Feltehetőnek tartja, hogy a „iudicium”-nak, mint valami megszemélyesített fogalomnak, annak hívei: a felirat szövegében említett „cultores” fogadalomból emeltek oltárkövet. Feltehetőnek tartja azt is, hogy a „cultores” valami kollégiumnak a tagjai lehettek. Lehetséges azonban szerinte az is, hogy a „sacramentum” szó a legis actio per sacramentum-mal, vagyis a peres eljárás egyik fajtájával van kapcsolatban. Ez a feltevés szerinte azért tetszetős, mert a „iudicium” bírói tevékenységet jelent és így a feliratban a „iudicium sacramenti” a sacramentum per útján való igazságszolgáltatásra utalna, mintegy megszemélyesítve a legis actio szóbanlevő fajtáját.¹⁰²

Mindezek a feltevések azonban olyanok, hogy bizonyításukhoz megfelelő támpontok nem állanak rendelkezésre. Csúpan azt a feltevést, hogy a „cultores” valamilyen kollégiumnak a tagjait jelzi, teszi magáévá Fülep is, aki úgy véli, hogy a katonák közt Intercisa-ban is megvolt a temetkezési célú vallásos kollégium és hogy a felirat ennek az emléket őrzi.¹⁰³

A kérdés megoldásához talán az a feltevés visz legközelebb, amely a felirat szövege és a peres eljárás közt lát kapcsolatot.

⁹³ Mahler E., Arch. Ért. 25 (1905) 231. — Mindenesetre az utószülöttnek az örökhagyó családja körébe tartozónak kellett lennie (postumus suus). Vö. erre Gai Inst. 2. 241—242.; 3. 4.

⁹⁴ Oroszlán Z. a köemlék eredetét az I. század végére teszi. (Arch. Ért. 39 (1920—22) 10—11.) — Vö. Szilágyi J., MM 1947. 9.; Radnóti A.—Barkóczi L., Arch.Ért. 78 (1951) 81.; Erdélyi G., Intercisa. 152—153.

⁹⁵ K. 21.

⁹⁶ K. 1. — CIL III 3352. A kő eredetére l. Hampel J., Arch. Ért., 26 (1906) 222; Szilágyi J., M M. 1947. II. 9.; Radnóti A.—Barkóczi L., Arch. Ért., 78 (1951) 84.; Barkóczi L., Intercisa. 36.; Erdélyi G., uo. 152.

⁹⁷ Vö. D. 10. 2. 18. 2., ahol éppen síremlékállításra vonatkozó meghagyással kapcsolatosan az actio familiae heriscundae nevű kereset alkalmazásáról van szó.

⁹⁸ K. 118.

⁹⁹ L. Mahler E., Arch. Ért. 27 (1907) 433.

¹⁰⁰ Arra, hogy a végrendelkezés a rómaiaknál milyen elterjedt volt, bizonyítékul szolgálnak az kb. ebből a korból fennmaradt jogi munkák. (Gai Inst. 2. 104. s. köv., Ulpiani liber sing. regularum 20. 9.)

¹⁰¹ K. 336. A katalógus a feliratot a fogadalmi feliratok közé sorozza. (269—270.)

¹⁰² Járdányi—Paulovics I., Arch. Ért. 78 (1951) 21—22.

¹⁰³ L. Intercisa. 229.

Tudott dolog, hogy a római jog régi peres eljárása a legis actio per sacramentum volt, amelyet a vitás kérdések bírói úton való érvényesítéséhez általánosságban használtak. Ezzel a szigorú alakításokhoz kötött eljárással párhuzamosan alkalmazták a lex Aebutia útján (i. e. II. század derekán) bevezetett ún. formuláris peres eljárást, amely az előbbi lassan kiszorította. A császárkorban az újabb törvényhozási rendelkezések (lex Iulia iudiciorum privatorum) következtében a formuláris peres eljárás volt általánosan kötelező.¹⁰⁴ Kivétel maradt azonban az általános szabály alól a „damnum infectum” esete. Ha a szomszéd telken lévő épület valamilyen hiba folytán összeomlással, ledőléssel fenyegetett, amiből a másik telekre kár háramolhatott, a veszélyeztetett szomszédos telektulajdonos vagy birtokos a még be nem állott, de fenyegető kárért (damnum infectum) a szomszédtól biztosítékot követelhetett. Az ilyen követelés érvényesítésére a legis actio továbbra is érvényben maradt, amint ezt Gaius Institutio-iban olvasni lehet.¹⁰⁵

A szóbanlevő feliratos kő a II. századból való, tehát nem sokkal későbbi időből, mint Gaius nevezetes könyve. Ebben az időben, ha ún. damnum infectum merült fel, a régi peres eljárás: a legis actio alkalmazásra talált, mégpedig tartományokban is.¹⁰⁶ A kövön olvasható „iudicium sacramenti” rokon hangzású a Gaius által is használt „sacramenti actio” kifejezéssel.¹⁰⁷ Mivel pedig a legis actio-s per két szakaszra: az in iure és az in iudicio eljárásra tagozódott, és az utóbbi végén került sor a bírói ítélet meghozatalára, könnyen adódik az a következtetés, hogy a kőbe vésett felirat is ilyen esetre vonatkozik. Lehetséges, hogy valamely épület fala fenyegetett ledőléssel, ennek következtében az épület használatára jogosultak ellen a szomszédság a régi eljárás szabályai szerint pert indított, amely eredményre vezethetett.¹⁰⁸ A bírói döntés folytán valószínűleg a helyreállítás is megtörtént, és ennek a megőrkítésére szolgált a feliratos kő, amelyet nyilván beépítettek a falba. Ezt látszik igazolni a kő alakja, mérete, kidolgozása és hátsó részének nyersen maradása is.

Felvetődhetik természetesen a kérdés, vajon Pannoniában egyáltalában előfordulhatott-e ennek a régi peres eljárásnak az alkalmazása. Határozott választ adni kétségtől nehéz, de a feltevést eluta-

sítani sem lehet. A legis actio-t a törvényben megengedett esetekben éppen úgy alkalmazhatták, ahogy a mancipatio-nak Dáciában kb. ebben az időben való alkalmazásáról a verespataki viaszostáblák tanúságot tesznek.

A kőtáblát egyébiránt minden valószínűség szerint a feliratosban említett „cultores” készítették és helyezték el. A „cultores” szó feltehetőleg valamilyen collegium tagjait jelenti, mégpedig vallásos és temetkezési célú egyesületnek tagjait.¹⁰⁹ A cultores által használt épület állapota fenyegethette a szomszédokat és az ellenük folyamatba tett perben keletkezhett marasztaló ítélet.

*

Az Intercisá-ban napvilágra került köemlékek feliratos anyaga — mint az elmondottakból nyilvánvaló — sok jogtörténeti szempontból érdekes adatot szolgáltat. Igaz ugyan, hogy ezek az adatok meglehetősen zárt körre, főleg családi jogi és öröklési esetekre, továbbá a különféle istenségeknek tett fogadalmi ígéretek (votum) teljesítésére korlátozódnak, de ez értéküket nem csökkenti.

Az intercisai feliratos anyag jogi vonatkozású adataiban általában ugyanazok a jogszabályok és jogintézmények tükröződnek, amelyeket az egykorú római jogforrások, különösen a Gaius-féle Institutio-k részletesen ismertetnek. Ez lehetett a helyzet nemcsak a családi és öröklési jog, az istenségeknek tett fogadalmak és az akkor élt emberek jogi állapota tekintetében, hanem — mint a gyéresebb más vonatkozású adatokból következtetni lehet — a magánjog egyéb területein is. A feliratokból homályos körvonalakban ugyan, de a római rabszolgatartó társadalmi rend elevenedik meg a maga jogi sajátosságaival.

Intercisa római kori köfeliratainak jogi vonatkozású adataiból olyan következtetést lehet vonni, hogy az egykori római település lakossága általában a római magánjog szabályaihoz tartotta magát. A római magánjog szabályaival nemcsak a római eredetű lakosság élt, hanem ezek a birodalom más területeiről Intercisá-ba költöztek és a bennszülött pannoniaiak számára is zsinór-mértékül szolgáltak. Elvértve fordulhatott csupán elő, hogy a bennszülöttek vagy beköltözöttek nem a római jogot, hanem a saját nemzeti jogukat használták.

¹⁰⁴ A legis actio per sacramentum leírását megtalálni Gaius-nál. Inst. comm. 4. 16. - L. erről Wenger L., Institutionen des röm. Zivilprozessrechts. (München 1925) 20.

¹⁰⁵ Gai. Inst. 4. 11., 30., 31. és 95.; L. még Karlowa O., i. m. II. k. 481. — Karlowa úgy véli, hogy ilyen esetekben legis actio per pignoris capionem kerülhetett alkalmazásra. Erre látszik mutatni az, hogy a jelzett forráshely végén új mondat töredéke áll: „Per pignoris capionem” Tekintve azonban, hogy az eredeti Gaius-szövegből ezután teljes oldal olvashatatlan, a következtetés helyessége vitatható.

¹⁰⁶ Ez a régi eljárás az irodalomban egyöntetűen elfogadott álláspont szerint a formuláris per mellett még a császárkor első századaiban is érvényesült, és csak a cautio damni infecti bevezetése szorította vissza (Wlas-

sak M., Röm. Prozessgesetze. I. k. 272.; Bonfante, P., Storia del diritto romano. I. k. 438.), amelyet eredetileg a praetor peregrinus alakított ki. (Costa, E., Storia del diritto romano. 205.) A legis actio-s eljárással kapcsolatos praetori joghatóságot provinciákban a helytartó gyakorolta. (Puchta, G., i. m. I. 428—29. és 440.)

¹⁰⁷ Vö. Gai Inst. 4. 13.

¹⁰⁸ Alátámasztja ezt a feltevést Ulpianus egyik töredéke, amelyben hasonló esetről van szó. (D. 39. 2. 40. 2.)

¹⁰⁹ Kornemann E. szerint a „cultor” szó jelentése: „Mitglied eines Sterbevereins”. (PW IV. 388.) — Schnorr ezt a megállapítást nem látja igazoltnak. (Geschichte der juristischen Person. München 1933. 270.) — Járdányi — Paulovics I. (Arch. Ért. 78 (1951) 22.) és Fülep F. (Intercisa. 270.) a „cultores” szóban collegiumi tagokat látnak.

Az intercisai feliratos anyag jogi vonatkozású adatai az ottani római életnek olyan elemét világítják meg, amely iránt a tudományos érdeklődés talán kisebb mértékű annak ellenére, hogy az egykorú lakosság társadalmi viszonyainak érté-

kelése szempontjából az általa érvényesnek elismert és alkalmazott jogrendszer korántsem lebecsülendő jelentőségű.

Visky Károly

PRIVATRECHTLICHE BEZIEHUNGEN AUF EPIGRAPHISCHEN DENKMÄLERN VON INTERCISA

Auszug

Das epigraphische Material von Intercisa enthält zahlreiche Inschriften mit privatrechtlichen Hinweisen. Wenn diese auch noch so wortkarg sind, geben sie doch Bescheid unter welchem Recht die Bewohner der Ortschaft während der römischen Herrschaft lebten.

Aus den Inschriften geht hervor, daß Intercisa sich nicht zu einem Municipium entwickelte, umsoweniger eine Colonia war, sondern stets vom Lager, abhängig war d. h. Canabae blieb. Die dazugehörigen Ländereien waren Provinzialgrundstücke, d. h. es konnte sich hier kein Privateigentum bilden.

Die Inschriften von Intercisa spiegeln die mannigfaltigen Beziehungen der Sklavenhaltergesellschaft wieder. In denselben kommen Namen von Freien, Sklaven und Freigelassenen gleichermaßen vor. Unter den Freien waren auch viele römische Bürger (cives Romani). Besonders beachtenswert sind jene Inschriften die davon berichten, daß der Grabstein von einem Freigelassenen dem ehemaligen Herrn zum Gedenken, aufgestellt wurde (Intercisa, Katalog der epigraphischen Denkmäler, 16 u. 53). Aus ihrem Wortlaut scheinen ersichtlich zu sein, als ob es dem Libertus als Pflicht obgelegen wäre (Obsequium, operae artificiales, fabriles), dem Herrn ein Denkmal zu setzen. Es gibt Inschriften (Katalog 371, 379), die bezeugen, daß Sklaven ihr Gelübde (votum) einer Gottheit gegenüber erfüllten. Sklaven werden aber auf Inschriften selten erwähnt, da nur wenige in der Lage waren, einen Altar, einen Grabstein oder ein Denkmal errichten zu lassen.

Zahlreiche Inschriften enthalten Hinweise auf Familien- oder Verwandschaftsbeziehungen. Die Texte deuten darauf hin, daß in den Jahrhunderten des Kaisertums der Agnatfamilie gegenüber die Blutsverwandschaft immer mehr in den Vordergrund trat, wie auch in der Rechtsentwicklung die Agnatverwandschaft von der Kognatverwandschaft immer mehr zurückgedrängt wurde.

Nach Aussage mehrerer Inschriften waren in Intercisa auch Körperschaften (collegia, z. B. Katalog, 25, 238) tätig. Dies ist deshalb beachtenswert, weil nach allgemeiner Auffassung Körperschaften nur in municipalen Gemeinden entstehen konnten. Intercisa erreichte aber niemals eine solche Rechtsstellung. Die allgemeine Ansicht wird daher durch das Beispiel von Intercisa widerlegt.

Inschriften mit vermögensrechtlichen Angaben kamen in Intercisa kaum zum Vorschein. Als solche könnten bestenfalls jene aufgefaßt werden, die von der Erfüllung eines Gelübdes einer Gottheit gegenüber zeugen.

Das Gelübde war nämlich die einseitiger Erklärung einer persönlichen Verpflichtung für den Fall, daß die Gottheit einen Wunsch erfüllen sollte. Die Einhaltung dieser Pflicht konnte sogar erzwungen werden, und hiezu stand während des Kaisertums selbst der Prozeßweg frei.

Es sind von Intercisa mehrere Inschriften bekannt, die auf eine Beerbung hinweisen. Besonders auf Grabdenkmälern findet man vielfach Inschriften, wonach der Stein von den Erben gesetzt wurde. Als Erben melden sich meistens Nachkommen oder Verwandte des Verstorbenen, die nach dem römischen Recht zur gesetzlichen Erbfolge berufen waren (Katalog, 5, 6, 39, 113, 129). Es kommen aber auch auf die testamentarische Erbfolge bezügliche Inschriften vor, ein Zeichen dessen, daß bei den Einwohnern von Intercisa die letztwillige Verfügung häufig gewesen sein mag (Katalog, 1, 118). Die Inschriften lassen auch die Folgerung zu, daß oft der Erblasser den Erben testamentarisch verpflichtete, ihm ein Grabdenkmal zu setzen.

Eine Inschrift aus dem 3. Jahrhundert sei besonders hervorgehoben, deren Inschrift lautet: IVDICIO [SACRAMENTI] CVLTORES (Katalog, 336). Es wurden mehrere Deutungen des Textes vorgeschlagen. Am wahrscheinlichsten ist es, daß die Inschrift den Hinweis auf ein Prozeßverfahren und zwar auf eine legis actio per sacramentum enthält. Dieses alte Verfahren war während der Kaiserzeit nur mehr in einem engen Kreise, zwecks Verhütung eines drohenden Schadens (damnum infectum) zulässig, immerhin scheint es nicht ausgeschlossen, daß die Inschrift einen solchen Fall bzw. die in einem solchen Verfahren erfolgte gerichtliche Entscheidung verewigt.

Die Inschriften von Intercisa enthalten viele von rechtsgeschichtlichem Standpunkt interessante Angaben. Diese spiegeln dieselben Rechtsnormen und juristische Einrichtungen wieder, wie die antiken Rechtsquellen, insbesondere die Institutionen des Gaius. Die Einwohnerschaft der römischen Siedlung von Intercisa richtete sich bei der Regelung ihrer Lebensverhältnisse allgemein nach den Normen des römischen Privatrechtes. Die diesbezüglichen Angaben der Inschriften von Intercisa beleuchten Elemente des römischen Lebens, deren Erforschung nicht im Brennpunkt des wissenschaftlichen Interesses steht, obwohl dem anerkannten und angewendeten Rechtssystem bei der Bewertung der antiken Verhältnisse eine nicht zu unterschätzende Bedeutung zukommt.

K. Visky

(Kiss Lajos ásatása)

Szabolcs vm. nyugati felében, Tiszaeszlár közelében, a Tiszától légvonalban kb. 7 km-re fekszik Bashalom község. Határában 1945 augusztusában Kiss Lajos, a nyíregyházi Jósa András Múzeum akkori igazgatója honfoglaláskori temetőt tárt fel. A lelőhely az ún. Fenyvestáblában van. Ez a terepből feltűnően kiemelkedő és kecses kápolnával koronázott dombtól, a „Bashalom”-tól északra, a „Kis Bazshalom”-tól keletre és a tájra oly jellemző szépfekvésű temetődomb mögött fekszik. (L. 1—2. sz. térkép, Acta Arch. Hung. 7 (1956) 246.)

A község lakói emlegették, hogy a tábla északi végének közepén húzódó dombvonulaton az első világháború után román katonák lövészárkokat ástak, amikor csontvázat, kardot, karperecet találtak. A tárgyakat egy román tiszt összeszedte és elvitte. Több, mint egy negyedszázad eltelte után e szóbeszéd nyomán indult el a munka, melynek eredménye az alább ismertetett 22 sírból álló temető. (L. 3. sz. térkép és 251 o.)

(A sírokat nem előkerülésük sorrendjében ismertetjük, hanem a temetőben felismert rend alapján, ahogy ezt első ízben László Gyula, A honfoglaló magyar nép élete [Bp. 1944] c. könyvében bevezette. Először a bal-, majd a jobb-szárny sírjait vesszük sorra, az ABC nagy, illetve kis betűivel jelölve. A régi sírszámot a temetőtérkép alján és a leírásban zárójelben tüntettük fel.)

A. (8) *sír*. M: 95 cm. Csontváz: 161 cm. Mellékletek = 1. A sírgödör jobb sarkában *juh combcsontja*. 2. Mellette *tegezvasalás*, tegeزابroncs darabkája (LVII. t. 16.) és a tegez száját fedő vaslemez 3 töredéke (LVII. t. 14.). 3. A medence jobb oldalán *vascsat* töredéke (LVII. t. 15.). 4. A jobb kézfejnél *csiholóacél kovával* (LVII. t. 12—13.). 5. *Vaskés* (LVII. t. 17—18.), melynek a sírban való helyzete bizonytalan.¹

B. (9) *sír*. M: 65 cm. Csh: 168 cm. Lovas-temetkezés, a lócsontok az embercsontváztól balra feküdtek. A koponya orrával csaknem a váll magasságában, ettől lejjebb egymást keresztezve a négy lóláb csontjai. Mellékletek = 1. A férfi koponyája körül és a szemgödörben *porrá tört ezüstlemez-töredékek*. 2. Az állkapocs alatt baloldalt *hajkarika* (LVIII. t. 1.) ezüsthuzalból. 3. A jobb vállcsonton 4, és a bal alsólábszárnál a térd közelében 3, összesen 7 *vasnyílcsúcs* (LIX. t. 53—57, 59—60.). Közöttük vadásznyílhegyek is (pl. LIX. t. 53, 56, 60). 4. A jobb vállcsont mellett keskeny *fémzalagtöredék*. Elveszett. 5. A mellrészen enyhén

domborodó *famaradványok* (LVIII. t. 1—3.), nagyjából ovális alakban. 6. A famaradványokon keresztülfektetve leoldott mellékszíjas (?) vagy kettős (?) *öve*, melynek veretei két párhuzamos sorban helyezkedtek el. Ugyanitt az övhöz tartozó szíjvég és csat. A jobb kézfejnél még egy szíjvég. *Örveretek*: a) Bronzból öntött, téglalap alakú, alul áttört veretek. Vékony kerettel övezett mezejük palmetta kontúrával van kitöltve. Hátukon három 4 mm hosszú aklaszeg, végükön köralakú lapocskával. Több veret hátsó oldalán bőrmaradvány, illetve háromnak eredetileg a felületére tapadva az áttörésbe fűzött 4—5 mm széles szíjmaradványa. 30 db. (LVIII. t. 9—38.) b) Bronzból öntött kettős-félhold alakú veretek, oldalaiknál két-két félgömbös dudorral. A félhold-idomok körvonalának mentén vékony keret, belsejükből hármass levéldísz. Hátukon 1, illetve két db-on 2 aklaszeg. A szegecssek végein kerek lapocska ül. 50 db. (LIX. t. 1—50.) *Csat*, bronzból. Ovális gyűrűje a szívalakú szíjlemezzel egybeöntött. A szíjlemez a tövis számára áttört, oldalaihoz két félpalmetta simul, csúcsában hármass osztású levéldísz. Felerősítésére három szegecs szolgál. (LVIII. t. 40.) *Szíjvégek*: a) Öntöttbronz. Szélén keret, belsejében levélminta és szívidom kétszer váltja egymást. A levélminta egy középpontból széthajló négy palmetta levélből áll, ebből kettő a szíjvég oldalai felé, kettő pedig szemközt ível. Hátlapján három 2—4 mm hosszú szegecs. (LVIII. t. 39.) b) Öntöttbronz. Középen borda, hosszoldalainak szélén kidomborodó szimmetrikus levéldísz. Hátul három 2,5—3 mm hosszúságú szegecs. (LIX. t. 52.) c) Öntöttbronz, kis szívalakú szíjvég. Felül kidomborodó beívelő levéldísz, alatta kettős szívidom. A felerősítésre két 2—3 mm hosszú aklaszeggel. (LIX. t. 51.). 7. A farészek alatt, a gerincesigolyák mellett hosszában 5, a jobb felsőlábszárcsontnál 2, összesen 7 tömör bronz, gerezdelt fejű *fülesgomb* (LVIII. t. 2—8.). 8. A medence baloldalán, a bal lábszárcsonton rézsűsen fekvő *tegezvasalás*. A térd közelében további vastöredékek, szintén a tegez maradványai. Köztük lapos merevítő vaspálcák, 12—17 mm széles ívelt abroncsok, valamint tegezfül töredékei (LX. t. 3—28.). 9. A tegez szájának *csontlemeze* a lábak között. Téglalapalakú, két hosszanti oldala párhuzamosan ívelt. Felülete enyhén domború, hátlapja írdalt. Rászegecselve kerekvégű vaspálcák. (LX. t. 1.) 10. Ui. keskeny *csontlemez-töredék*, mely feltehetőleg a tegezfedél szegélyét boríthatta (LX. t. 2.). 11. A jobb alsó

* Tanulmányunk eredetileg az Acta Arch. Hung.-ban (7. 1956.) jelent meg „Un cimetière de hongrois conquérants à Bashalom” címmel (245—277 o., LVII—LXII. t.). Szövegét némi módosítással itt jelentősen

rövidítettük és a fentebbi cikk mellékleteire hivatkozunk.

¹ Temető térképünkön utólag a csiholókésztség mellett a jobb kézfejnél ábrázoltuk.

lábszárcsont mellett körbehajlított, vékony ezüstlemezből körivalakban kivágott, szabálytalan szélességű (7—13 mm) *szalag* db-jai (LVIII. t. 41—47.). 12. A lókoponya szájában *oldalpálcás zabla*. Elveszett. 13. A ló keresztberakott lábesontjai mellett *kengyelpár*. Elveszett. Az ásatás után az egyik darabról készült fényképfelvételt közöljük (LXXII. t. 1.). 14. Ui. *hevedercsat* vasból (LIX. t. 58.).

C. (11) *sír*. M : 60 cm. Csh : 162 cm. Lovastemetkezés, a lócsontok az előbbi sírnál látott helyzetben. Mellékletek = 1. A koponya két oldalán 1—1 *hajkarika*, ezüsthuzalból (LXI. t. 5—6.). 2. A jobb felsőkarnál *csiholóacél és kova*. Elveszett. 3. A jobb alkarcson és a medencecsont között 1, mellette a medencecsonton 2, összesen 3 tömör bronz, simafejű *fülesgomb* (LXI. t. 7—9.). 4. A jobb kézfejnél *vaskés* (LXI. t. 11.). 5. A bal karcsont mellett *csontlemez*. Hosszúka, végei felé elkeskenyedő. Közepén lekerekített sarkú téglalapalakú áttöréssel (LXI. t. 10.). 6. Ui. *vastöredék*. Elveszett. 7. A lábszárcsont között *szablyafüggesztő*, vasból (LXI. t. 17.). 8. A lókoponya orrán, hegyükkel a sír lábfeleli végének irányított 5 *vasnyílhegy* (LXI. t. 12—16.). 9. Ui. *tegezvasalás*. A tegez nyakán lévő keresztpánt 6—8 mm vastag, félkörös metszetű, ívben hajló darabjai (LXI. t. 18—21.). 10. A ló fején és a férficsontváz medencecsontján 1—1 *vaskengyel* (LXIII. t. 6—7.). 11. A kengyelek között *csikózabla*, vasból (LXIII. t. 4.). 12. A lókoponya hátsó felénél *hevedercsat*, vasból (LXIII. t. 5.).

D. (10) *sír*. M : 65 cm. Csh : 165 cm. Lovastemetkezés. A lócsontok baloldalt, a B és C sírokban látott helyzetben. Mellékletek = 1. A nyakcsigolya mellett balfelől *hevedercsat*. Elveszett. A tárgy restaurálás előtti fényképét közöljük (LXXII. t. 2.). 2. Ui. jobbfelől *vaskés* (LXI. t. 1.). 3. A jobb vállon *tegezvasalás*. Elveszett. Korábbi fényképeit közöljük (LXXII. t. 7—12.). Köztük feltehetőleg a tegez száját fedő vaslemez darabja (LXXII. t. 12.), kerekvégű vaspálca darabja (LXXII. t. 10. — valószínűleg a tegez száját fedő lemezről), tegezfül töredéke (LXXII. t. 7.) stb. 4. Ui. *függesztőfül*. Elveszett. Korábbi fényképét adjuk (LXXII. t. 4.). 5. Ui. *összehajlított ezüstlemez* (LXII. t. 21.) és egy-egynittszeggel összefogott keskeny *pánt*, ezüstlemezéből (LXII. t. 22.). 6. A medencecsont felett egészen a mellkasig ovális alakban *fakorhadék*. A múzeumba nem került be. 7. A fakorhadékon — párhuzamosan a gerincesigolyákkal — leoldott *öve*, a nyak felé eső csattal és szíjvéggel. a) Ezüstből, vékony öntéssel készült, erősen domborodó, tojásdad alakú *överetek* (LXII. t. 1—6.), melyeket a tarsolylemezek stílusában (kerek pontokban végződő vonalak alkalmazása, satírozás, háttér aranyozása) utána dolgoztak. Középső mélyített mezejükben négyszirmú bimbó. A szirmoknak megfelelően körben négy mélyített karély, hármas osztású levéldísszel. A középső bimbó szirmai és a levélmustrákat övező mélyített mezők satírozottak s aranyozottak. Ugyancsak aranyozott a középrózsán kívül eső, középső mélyített mező is. Az egyik példányon (LXII. t. 1.) a hármas

osztású levéldísz középső levelének helye áttört. Ugyanezen és egy másik darabon (LXII. t. 5.) a levelek külső mezejét is satírozták. Hátsó oldalukon három szegecs, végeiken kör alakú lapocskával. 7 db (ebből 1 db elveszett). b) Ezüstből öntött *csat*, csuklós szerkezetű. Középen csúcsosan kiszélesülő ovális gyűrűvel és csúcsba futó téglalap alakú szíjlemezzel. A csattövist a csukló rész közepével együtt öntötték. A szíjlemezt a tarsolylemezek stílusában (a vereteken észlelteken kívül : a levelek külső mezejének satírozása, a háttér poncolása) utána dolgozták. A szíjlemez szélét indaköteg kíséri és az általa bezárt tért az indaköteg végeiből kinőtt két szembeforduló soklevelű palmetta tölti ki. A levelek külső mezeje, valamint az indaköteg mellett maradt keskeny szegély satírozott és aranyozott. Aranyozott a belső mező sűrűn poncolt háttére is. Hátlapján négy aklasszeg, melyek egy 3,8 cm hosszú és 2,2 cm széles bronzlemezhez erősítik. A csat csuklóján csüngődísz utánzó mustra (LXII. t. 7.). c) Ezüstből öntött *szíjvég*. Középtere vékony szegély meghagyásával mélyített és aranyozott, ebből hosszában levélmustra domborodik ki. Erősen kopott. Három aklasszeggel (LXII. t. 8.). 8. A baloldali karcsonttal párhuzamosan *szablya*. A restaurálás során tönkrement. Korábbi fényképét közöljük (LXXII. t. 5.). Egy-, illetve alsó harmadában kétélű, ívelt pengéjű. Markolatvása a penge bázisára ferdén áll. 9. A jobb alsó karcsontnál *vaskapa*. Elveszett. Korábbi fényképét közöljük (LXXII. t. 3.). Zömök, köpüs, ívelt élű pengével. 10. A jobb kézfej csontja felett, attól 10 cm-rel magasabban *tarsolylemez*, vékony ezüstlemezéből. Közepén keresztben álló, a szélein kissé bemélyedő, szív alakú aranyozott mező. Szélein apró lyukak a felerősítésre (LXII. t. 9.). 11. A tarsolyban, azaz a lemez és a kézfej csontjai között *csiholóacél kovával* (LXII. t. 18—20.). 12. Ui. trapéz alakú *fenőkő* (LXII. t. 10.) peremes *fatokban* (LXII. t. 10. és LXXII. t. 6.). A fatok belsejére vékony szurokréteg tapad. 13. A tarsolyból került elő ugyancsak az eredeti feljegyzések szerint 5, a jegyzőkönyv másolata szerint 3 *vasnyílcsúcs* (LXI. t. 2—4.). 14. A jobb alsólábszár mellett körbehajlított *ezüstszalag* töredékei (LXII. t. 11—17.), végein egy-egy lyukkal. 15. A lókoponya és a ló lábesontjai között *csikózabla*, vasból (LXIII. t. 1.). 16. Ui. 2 — ellentétes irányban fekvő — *kengyel*, vasból (LXIII. t. 2—3.). Az egyik (LXIII. t. 3.) szárain helyenként az ezüstberakás nyomai látszanak.

E. (12) *sír*. M : 40 cm. Erősen bolygatott, az emberi koponya hiányzik. Lovastemetkezésre mutat, hogy a csonttörmelék között lócsontokat is ismerhettünk fel. Mellékletek = 1. Az összeforgatott földben 4 *vasnyílcsúcs* (LXIV. t. 1—4.). 2. Ui. *vascsat* (LXIV. t. 6.). 3. Ui. *vaskarika* (zablakarika?) fele (LXIV. t. 9.). 4. Ui. bronz *pántlemez*, szegecslyukakkal (LXIV. t. 5.). 5. Ui. *csiholóacél* töredékei (LXIV. t. 7—8.).

F. (13) *sír*. M : 40 cm. A csontváz koponyáját mélyszántáskor az eke elvitte. Nyergestemetkezés. Mellékletek = 1. A gerincesont baloldalán *vasnyíl-*

csúcs (LXIV. t. 11.) 2. A deréktájon egy sorban 3 ezüstérme. Kettő a kivételkor elporladt, a harmadik Kegyes Lajos (814—840) bourgeois veretű denára. Két szélén átyukasztva (LXIV. t. 10.). 3. A bal alsólábszár mellett *kengyelpár*, vashól (LXIV. t. 12—13.).

G. (15) *sír*. Teljesen feldúlt. Mellékletek = Az összeforgatott földből 2 *vasnyílcsúcs* (LXV. t. 1—2.). Az egyik talán vadásznyílhegy (?) töredéke (LXV. t. 2.).

H. (19) *sír*. M : 30 cm. Gyermezsír. A lövész-árok ásásakor megbolygatták. Mellékletek = A koponyaszilánkok között 3 pápaszemes *pasztagyöngyszem* (LXV. t. 12—14.).

I. (14) *sír*. M : 45 cm. Csh : 166 cm. Lovas-temetkezés. A ló koponyáját az emberkoponyával együtt az eke kiszedte. A bal lábszárcsont közelében a négy lóláb szokásos csontjai párosával. Mellékletek = 1. A jobb felsőkar közepén, kívülről az *íjmarkolat merevítő csontlemezei* (LXVI. t. 1—2.). 2. A jobb felsőkar mellett, azon belül 1, a gerincsigolyákon, a medencecsonttól csaknem a nyakig egy hosszú sorban 6, összesen 7 gerezdelt fejű, tömör bronz *fülesgomb* (LXVI. t. 3—9.). 3. Jobb alsókarnál, de a csontvázról 10 cm-rel magasabb szintben *tegezvasalds*. a) 11 mm széles abroncs-töredékek. 4 db (LXVI. t. 14—17.). b) 14 mm széles enyhén ívelt abroncs-töredékek. 3 db (LXVI. t. 18—20.). c) 16 mm széles, 13,5 cm hosszú ívelt abroncs-töredék és arra szegecsel merőlegesen ráerősített 9 cm hosszú merevítő vaspálcának töredéke (LXVI. t. 25.). d) Egyik végük felé keskenyedő, külső oldalukon domború erősítő vaspálcák töredékei. 4 db (LXVI. t. 21—24.). e) 14 mm széles ívelt pántok — feltehetőleg a tegezfenék abroncsdarabjainak — szegekkel átütött töredékei. 2 db (LXVI. t. 26—27.). f) Szeg töredéke (LXVI. t. 13.). 4. Az alsó lábszárcsontok között *csiholóacél kovával* (LXVI. t. 10—11.). 5. Uo. *vaskés* (LXVI. t. 12.). 6. Baloldalt, a lábszárcsont és a lócsontok között *kengyelpár*, vashól (LXVII. t. 1—2.).

J. (20) *sír*. M : 60 cm. Bolygatott csontváz, melléklet nélkül.

K. (16) *sír*. M : 40 cm. Csh : 164 cm. Mellékletek = 1. A jobb felsőkarcsont közepénél rézsűsen fekvő 6 *vasnyílcsúcs* (LXV. t. 6—11.). 2. A jobbkez ujjsontjai mellett *csiholókészség* (LXV. t. 3—4.). 3. Ui. *vaskés* (LXV. t. 5.).

L. (18) *sír*. M : 50 cm. Bolygatott csontváz, melléklet nélkül.

a. (1) *sír*. M : 60 cm. Bolygatott, még a lövészárok ásásakor dülhatták fel. Csak a csontváz lábszárcsontjai feküdtek érintetlenül. Lócsontok jelenléte lóval való temetkezésre mutat. Mellékletek = 1. Az összeforgatott földben zöld *üveggyöngy* (LVII. t. 2.). 2. Ui. gerezdelt fejű, tömör bronz *fülesgomb* (LVII. t. 1.).

b. (4) *sír*. Gyermezsír, melléklet nélkül.

c. (2) *sír*. M : 50 cm. Gyermezsír. Mellékletek = Az összeroppant koponya darabjai között hordó alakú, hosszában bordázott *fémgyöngy* töredékei, ezüstlemezből (LVII. t. 3.).

d. (3) *sír*. M : 80 cm. Csh : 146 cm. Lovas-temetkezés. A lócsontok a váztól balra és felette 30 cm-rel magasabban, vagyis 50 cm mélységben feküdtek az eddig megismert helyzetben. Csak a lókoponya volt lejjebb, orrával nem a váll, hanem a könyökesont vonalában. Mellékletek = 1. A koponya baloldalán 10 cm-rel magasabb szintben *fülbevaló*. Rossz ezüsből öntött. Nyitott, 2 mm vastag kerek metszetű karikájának alsó harmadán — szemközt — hordóalakú tagok. Közöttük öntéssel utánzott granulációs gömböcskék gúla alakzatokban. Töredékes (LVII. t. 8.). 2. Az állkapocs és a bal váll között egy *trepándó eszköz*.² a) Levél alakú penge vashól, hosszú tüskével. A pengén gyűrűformájú ezüstfoglatat az elpusztult fanyél befogadására. b) Ezüstlemezből készült henger, melynek egyik vége félkörösen cakkozott. Feltehetőleg az eszköz nyelének végét borította. c) Szélesebb gyűrű ezüstlemezből, az oldalára forrasztott kicsi gyűrűvel. A trepán nyírfakéregből, vagy bőrből készült tokján alkalmazták Anda szerint, s így a kisebb gyűrű a felfüggesztésre szolgált (LVII. t. 9.). 3. A gerincestont 5—10 cm-re egymástól 4 tömör, gerezdelt *fülesgomb*. Ebből 1 ezüst (LVII. t. 5.), 2 bronz (LVII. t. 6—7.) és a negyedik (LVII. t. 4.), melyből csak egy ezüstkarika maradt meg, oldalán egyetlen pseudogranulációs gömböcskével, inkább a sírhoz tartozó fülönfüggő (LVII. t. 8.) töredéke, mint gomb fülrésze. 4. A két alsókarsonton, a kézfejek felett egy-egy *karperec*. Kerekmetszetű, hullámosra hajlított ezüsthuzalból, kampós végekkel (LVII. t. 10—11.). 5. A csontváz és a lócsontok között, közvetlenül az ujjak mellett *oldalpálcás vaszabla* (LXVIII. t. 4.). 6. A zabla alatt, a boka felé egyenes talpú *kengyelpár*, vashól. Egyik 3 db-ban (LXVIII. t. 5.), a másik töredékekben.

e. (5) *sír*. Gyermezsír, melléklet nélkül.

f. (17) *sír*. M : 80 cm. Csh : 159 cm. A csontváz majdnem elporladt. Balkarja a medencébe volt hajlítva. Lovas-temetkezés. Lócsontok a megszokott helyzetben. Mellékletek = 1. A koponya két oldalán *hajkarika*, ezüsthuzalból (LXIX. t. 1—2.). 2. A nyakcsigolyáknál *ötkarikás csüngők*. Ezüsből öntött. Nagyobb középső karika oldalaihoz négy kisebb csatlakozik kereszt alakban. 2 db (LXIX. t. 3—4.). 3. Ui. 6 *gyöngyszem*. 1 barnás-fekete alapszínű, közepén körülfutó fehér berakásos zeg-zug mintával és négy-négy e sáv felett és alatt elhelyezkedő piros közepű fehér körökkel díszített pasztagyöngy (LXIX. t. 23.), 2 sötétkék és 2 világoskék bordázott pasztagyöngy (LXIX. t. 21, 24—26.), 1 világoszöld alapszínű, vörös szirmú virágmintával díszített pasztagyöngy (LXIX. t. 22.). 4. A nyak

² Külön közölte Anda T. (Recherches archéologiques sur la pratique médicale des hongrois à l'époque de la

conquête du pays. Acta Arch. Hung. 1 [1951] 307. és LXII. t. 3—4.).

közelében és részben a mellkason rombusz alakú *ingnyakdíszek*, ezüsből öntve. Kerettel, csúcsain négy gömbszelvényű dudorral. Aranyozott középkön kettős rombusz idom. Hátukon két füllel. 16 db (LXIX. t. 5—20.). 5. Mindkét karon *karperec*. Kereketszetű, hullámosra hajlított ezüsthuzalból. Az egyik nyitott (LXIX. t. 27.), a másik egyik végén kampós (LXIX. t. 29.). 6. A bal kézfej egyik ujján *gyűrű*, ezüsthuzalból (LXIX. t. 28.). 7. A lókoponya szájában *csikózábla*, vasból (LXVII. t. 3.). 8. A csontváz és a lókoponya között *kengyelpár*, vasból (LXVII. t. 4—5.).

g. (6) *sír*. Gyermeksír, melléklet nélkül.

h. (21) *sír*. M : 75 cm. Csh : 152 cm. Bolygatott. Csak az emberi koponya és lábszárcsontok, valamint tőlük balra a négy keresztberakott lólabesont feküdt a helyén. A többi csontot még a lövészárók ásásánál dobhatták ki. Mellékletek = 1. A koponya két oldalán egy-egy *hajkarika*, ezüsthuzalból (LXX. t. 1—2.). 2. A nyakesigolyáknál az *f.* sírban már látott rombusz alakú *ingnyakdíszek*. 12 db (LXX. t. 3—14.). 3. Ui. 22 db *pasztagyöngy*, melyekből 19 darabot sikerült felszedni. 1 sötét- és 2 világosbarna alapszínű pápaszemes gyöngyszem (LXX. t. 23—25.), 3 hasonló töredéke (LXX. t. 15—16, 26.), 1 világoszöld és 1 élénksárga kettős pasztagyöngy (LXX. t. 18, 28.), 1 kéesszínű hármass pasztagyöngy (LXX. t. 29.), 1 nagyobb világoszöld pasztagyöngy (LXX. t. 27.), 1 csavaros testű zöld pasztagyöngy töredéke (LXX. t. 32.), 8 apró gyöngyszem sárga, kék, zöld, fehér színben (LXX. t. 17, 19—22, 30—31, 33.). 4. A boka körül *csizmaveretek*. Ezüsből öntött domborúfejú szegecses, a végükön kör alakú, ill. négyszögletes ellenző lemezkével. 52 db (LXX. t. 38—89.). 5. A lólabák között oldalpálcás *vaszábla* (LXXI. t. 12.). 6. Ui. *hevedercsat*, vasból (LXXI. t. 11.). 7. Ui. egy ismeretlen *rendeltetésű tárgy*. Két vékony ezüsthuzalból hajlított és csavart szerkezet (LXX. t. 37.). 8. Ui. *ezüstlemezek*. 2 négyzetes lemez töredéke (LXX. t. 35—36.), 1 félgömbös ezüstlemez (LXX. t. 34.).

i. (7) *sír*. Gyermeksír, melléklet nélkül.

j. (22) *sír*. M : 70 cm. Teljesen feldúlt. Lovasmetkezés lehetett, mert az összeforgatott csontok közül lócsontok is kerültek elő. Mellékletek = 1. Az összeforgatott földben 4 *rozetta*. Ezüsből öntött. Ebből 3 (LXXI. t. 2—4.) azonos díszű. Közepükön kidomborodó virág, melyet gyöngysort utánzó keret, majd keskeny perem övez. A negyedik (LXXI. t. 1.) durvább kivitelű és díszítésben is eltér. Közepén nagyobb dudor, szélén kettős keret között gyöngysor utánzat. Hátukon bőrmaradvány és egy aklaszeg lemezzel. 2. Ui. *gyöngy* fele, kék üvegpasztából (LXXI. t. 5.). 3. Ui. két félből öntött bronz *fülesgomb* fele (LXXI. t. 6.). 4. Ui. rombuszalakú *ingnyakdíszek*. Olyanok, mint az *f.* és *h.* sírok pitykéi. 2 db (LXXI. t. 7—8.). 5. Ui.

hevedercsat, vasból (LXXI. t. 9.). 6. Ui. *vaskengyel* töredéke (LXXI. t. 10.).

Kiss Lajos a feltárást befejezván a sírsor keleti és nyugati oldalán 12 kutatóárkot húzatott, de több sírra nem akadt. 1948 novemberében mégis ugyanezen a dombon egy újabb sír feltárására került sor. Az ásatást Fettich Nándor és Párducz Mihály vezette.

23. *sír*.³ M : 50 cm. Csh : 148 cm. NY—K irányítású csontváz, a fej NY-tól D-re 5°-kal tér el. A balkéz csuklótól kezdve hiányzik. Lovasmetkezés, a lócsontok baloldalt. A felkar mellett lófej, a könyöknél és a lábfejen túl a ló lábszárcsontjai. Mellékletek = 1. A ló szájában *csikózábla*, vasból (4. kép 1., 249 o.). 2. A lólabák, valamint a csontváz két lábfeje között 1—1 *kengyel*, vasból (4. kép. 2—3.).

E sírleírást 1. MNM-Történeti Múzeum népvándorláskori leltárkönyve 1949/2. sz. alatt. (Itt tévesen 18. sz. sírként szerepel, Kiss Lajos ugyanis első feljegyzéseiben a feltárt gyermeksírokról nem számolt be.) Ui. megjegyzés: „még további sírok is vannak”. Mivel Kiss Lajos jelentésében arról számolt be, hogy a területet gondosan átkutatta, a még feltáratlan sírok számát a temető elemzése és feldolgozása szempontjából nem tarthatjuk számottevőnek. A temető egyébként is olyan problémákat vet fel, amelyeket már másutt tett megfigyelések is igazoltak. Ezért vállalkozhattunk közlésére a szükséges hitelesítő ásatás megtartása nélkül.

*

A bashalmi temető sírsora É—D-i irányban húzódik kb. 60—65 m hosszúságban. A 22 sírből 15 felnőttnek a sírgödre egy sorban volt megásva, csupán 5 gyermek és 1 felnőtt melléklet nélküli sírja fekszik a sor NY-i, valamint 1 gyermek sírja a K-i oldalán. (L. 3. sz. térképünket.) E sírok nem képezik a temető különálló, esetleg hiányosan feltárt sírsorait, hiszen egy kivétellel gyermeksírok, melyek a soros temető rendszerébe szorosan beilleszkedtek.

Tájolásuk kisebb eltérésekkel NY—K-i irányú. Egymástól való távolságuk 2,5—3—3,5—4—4,5—5 m. között ingadozik, mélységük 30 cm-től 95 cm-ig. Bennük a kinyújtóztatott csontvázak hátukon, fejfel NY-nak, illetve arccal K-nek irányítva. Karsontjaik természetes helyzetben a test mellett kinyújtva, kivéve az *f* sírt, ahol a balkart a medencébe hajlították.

A csontvázak baloldalán a *B, C, D, E, I, a, d, f, h, j* és a 23. sz. sírokban a megszokott lócsontok: a ló koponyája és lábsontjai. Helyzetük nincs oly pontosan rögzítve, hogy abból a hátsólovak eltemetésének módjára messzemenő következtetéseket vonhassunk le. Egyes jelenségekből

³ A sírsorhoz viszonyított helyzete bizonytalan, temető térképünkön így nem tudtuk feltüntetni. (Inkább az É-i részen, a határárok közelében feküdt. — Párducz M.

szóbeli közlése.) Sajnálatos, hogy a temető elemzésénél nem használhatjuk fel csak a feltérképezett sírokra támaszkodhatunk.

azonban, mint pl. a lócsontok kiterített, nagyjából a ló természetes fekvését utánzó helyzetéből (különösen a 23. sz. sírban tűnik ez ki, ahol pontos a megfigyelés) és azok felszerszámozottságából (a *B* és *f* sírban a zablák a ló szájában, — valamint a kengyelek fekvése alapján az elpusztult nyergek majd mindegyik sírban a helyükön, a ló derekának táján) ítélve valószínű, hogy itt is a szkíta időktől követhető szokás szerint nyúzott és kitömött lóbőrt tettek a sírokba.⁴ A *d* sírban e nyúzott bőrben maradt lócsontokat egy 30 cm-nyi földréteg választotta el az emberi csontváztól, míg a többi sírgödörben azokkal egy szintben feküdtek. A *d* sírba tehát a már részben elföldelt halott fölé temették a lovát. Az *F* sírban lócsontoknak nyoma sincs, de a kengyelekkel felszerelt nyerget megtaláljuk.

Futólagos áttekintésünk adatszerű felsorlásán túl az egykori élet és társadalom szerkezetébe mélyebb bepillantást enged az ásatásról készült temetőterkép megszólaltatása. E célból a temető felnagyított alaprajzának sírkockáiba a bolygatlan sírokról készült vázlatokat berajzoltuk. (L. 3. sz. térkép és 251 o.) Kétségtelenné vált ily módon a temető előre megszabott telepítési rendje. Ha az ásatáson a nemek meghatározására nem is történt kísérlet (csupán a gyermeksírokra találunk utalást a jegyzőkönyvben), most a térképre pillantva — a mellékletek alapján — leolvashatjuk, hogy a temető balszárnnyára csak férfiakat, jobbszárnnyára pedig kizárólag nőket temettek. Csupán két sírral szemben állunk tanácstalanul, a melléklet nélküli és bolygatott *J* és *L* sírokkal. Ezeknél csupán laza következtetést tehetünk, s a valóságnak megfelelően nem is jelöltük őket másképp, mint kérdőjeles, bizonytalan nemű síroknak.

Térképünk megszólaltatásánál kiindulásul vehetjük a kolozsvári régészeti iskola által felvetett és különösen László Gyula e felismerésre épülő munkáiban⁵ hangsúlyozott, de a szovjet régészet-

ben (Zbrueva, Bernstam, Szalnyikov stb.) is sikerrel alkalmazott gondolatot, — miszerint a temető képe mint az egykori élet vetülete alkalmas, sőt elsőrangú forrásanyag lehet a régi társadalom szerkezetének újjá alkotására. Honfoglaló népünk gazdasági-társadalmi szervezete mindenképpen azonos lehetett, — nemcsak az állattenyésztő finnugor és török törzsekkel való állandó kapcsolat, szomszédi s szövetségi viszony, hanem elsősorban az anyagi létfeltételek hasonlósága folytán — az ázsiai nomád-félnomád népek gazdasági-társadalmi szervezetével. Miután a szovjet kutatás világosan bebizonyította, hogy a nomád társadalom alapegysége a nemzetség,⁶ honfoglaláskori temetőinkben is a nemzetségek, illetve nemzetségrészek, feltehetőleg nagycsaládok (a nomád társadalom legkisebb egységei⁷) temetőit kell felismernünk. Egy nagyobb területet ugyanis a nemzetség kisebb egységekre, valószínűleg nagycsaládokra oszolván ült meg és ott ugyanolyan rendben temetkezett.

Tiszaeszlárnak, illetve Bashalomnak a megáradt Tisza által még a szabályozás után, a m. sz. végén is öntözött rétségei szintén több kisebb honfoglaló közösségnek nyújtottak egykor alkalmas legelőterületet. Itt, a folyó védett partjainak közelében lehettek téli szállásaik s ugyanitt, a környéknek az uralkodó szél által kialakított homokdombjain temetkeztek.⁸ E terület sűrű megszállását, birtoklásának hadászati és kereskedelmi szempontból való fontosságát indokolhatja a közelében (Tiszaladánynál) levő átkelőhely: a *ládi-rév*, amelyet már Anonymus (cap. 20.) említ („in portu Ladeo”).

Feltétlenül meggyőzőnek fogadhatjuk el tehát László Gyula véleményét, aki honfoglalóink egy tömöttebb temetkezési módja⁹ mellett a bashalmihoz hasonló, több honfoglaló törzsnél (pl. Megyer, Gyula) általános és a Szabolesban megtelepült törzs temetőire különösen jellemző soros temetkezésekben, a család tagjai közt szigorú rangsорт

⁴ A magyar pogánykori lovastemetkezésre összefoglalólag: László Gy., A koronci lelet és a honfoglaló magyarok nyerge. AH. 27 (Bp. 1943) 45–57; *Ua.*, A honfoglaló magyar nép élete. 465–468. (továbbiakban Hmné); *Ua.*, Ősvallásunk nyomai egy szamosháti kocsitörténetben. (Kolozsvár 1945) 6–. (További irodalmat lásd e munkákban.)

⁵ Etudes archéologiques sur l'histoire de la société des avars. AH 34 (Bp. 1955).

⁶ Бернштам, А., Социально-экономический строй орхон-енисейских тюрок VI–VIII веков. (Moszkva–Leningrad 1946); Киселев, С. В., Древняя история южной Сибири². (Moszkva 1951); *Harmatta J.*, AH. 31. (Bp. 1951) 3. (Fettich N., Régészeti tanulmányok a késői hun fémművesség történetéhez c. munka előszavában).

⁷ A nomádoknál viszonylag önálló nemzetség-részeknek a vér szerinti együvé tartozás tudatával és közös érdekekkel összefűzött nagycsaládok felelnek meg leginkább. A kiscsaláddal szemben ez a tágabb — a nagyszülőket, házas gyermekeket és azok utódjait magában foglaló — kötelék biztosítja már az elegendő munkaerőt, lehetővé teszi portyázó csoportok alakítását és a vagyon, az állatállomány osztatlansága révén valóban jövedel-

mezővé teszi az állattartást is. (Vö. Radloff, W., Aus Sibirien. [Leipzig 1884] I. 511–513; Hermanns, M., Die Nomaden von Tibet. [Wien 1949] 229; — A nagycsaládi szervezet a törököknél és finnugoroknál: *Vinski, Z.*, Die südslavische Großfamilie in ihrer Beziehung zum asiatischen Großraum. [Zagreb 1938] 71–93.) E kisebb csoportok döntően vérségi jellegét a családba befogadott szegényebb rokonok, elszegényedett ismerős családok, szolgák, rabszolgák jelenléte ellenére sem vonhatjuk kétségbe. (A nagycsaládról általában: *Thurnwald, R.*; Die menschliche Gesellschaft. [Berlin 1932] II. 22; *Koszven, M. O.*, A családközösség. CÉ. 1948. 3 sz. 3–32. [magyarul = Szovjet Néprajztud. 1954. I. 1–33.]

⁸ a., *T. eszlár-sínkahegyi* temetőben avar és árpád-kori leletek között jellegzetes honfoglaláskori tárgyak (*Jósa A.*, Arch. Ért. 34 [1914] 172–174. és 2–3 kép); b., *T. eszlár-Jegestanya* (Szaboles vm. alispánjának jelentései. 1937. 75–76.); c., *T. eszlár-Újtelep* (MNM-TM népv.-k. leltárk. 1948/6. és 1949/1.); d., *Bashalom*, a jelenleg ismertető temetőtől D-re kb. 3–400 m-re, az ún. „Fenyves-domb”-on (1., 2. sz. térkép) előkerült sírok (lelt. k. 1948/7.).

⁹ Arch. Ért. 77 (1950) 138; MTAK 5 (1954) 460–463,

tartó *patriarchális* nagycsaládok tükörképét látja.¹⁰ A bashalmi temetőben uralkodó rendet: a női és férfi sírok elkülönülését, a férfiaknak a temetőben kimutatható rangsorát is a szigorú szabályokhoz kötött nagycsaládi temetkezéssel magyarázhatjuk. De önmagában a sírok száma már erre mutat. Hittek abban bashalmi őseink is, akár az altáji¹¹ és finnugor¹² népek, vagy akár a nemzeti hagyományokat híven őrző erdélyi falvak magyarjai,¹³ hogy a közös őstől származók, az egy falubeliek ugyanolyan rendben élnek tovább a másvilágon is, mint e földön. Ezért temetőjük az élő falu, az élő nagycsalád mintájára települt. Az egyes temetők közötti hasonlóság (nem azonosság, ezt nem is várhatnók!) — amilyet pl. a bashalmi nagycsaládi temető esetében különösen a bezdédi¹⁴ honfoglaló temetővel való összevetésnél látni fogunk — nem lehet véletlen, csakis a temetkezésnek fentebbi, közös alapelveire megy vissza.

1. Mindkét temető két szárnyra oszlik, a balszárnnyra csak férfiak, a jobbszárnnyra csak nők temetkeztek. E beosztás a nomád jurt képét, illetve a lakomákon, összejöveteleken, vendégségben, megtelepülésnél mindenkor gondosan betartott ültetés - s település-rendet idézi fel, ahol ugyancsak meg van szabva mindenkinek nem és rangsor szerint a helye.¹⁵ Ott azonban a jobboldal az előkelőbb, a férfiak, — a baloldal az alárendelt fehérenp és gyermekek helye. A temetőben az életükön uralkodó törvény fordítva érvényesül, mivel a török és törökös műveltségű népek másvilági hite szerint (ahova az azonos létfeltételeken, történeti kapcsolatokon kívül nyelvünk ősi, a temetkezés s halotti kultusz fogalomköréhez tartozó bolgár—török jövevényszavai: a *gyász*, *koporsó*, *tor* is párhuzamul utalnak) az evilági folytatásának hitt másvilági élet tükörképe a földinek.¹⁶

2. Szigorú rangsorolás érvényesül Bezdedén és Bashalmon is, mindenkit rangjának megfelelően, a neki kijáró helyre temettek. Itt két kiemelkedően gazdag sír is volt középen: a *B* és *D* sír. Az egyiknél (*B* sír) a mellékletek és nyílcsúcsok száma (összesen 108 db tárgy, 7 nyílcsúcs), valamint mellékszijas (?) vagy kettős (?) öve, fémkerekes kucsmája s a ruhát, halotti-ruhát (?) díszítő ezüstszalagok feltűnők. A másiknál (*D* sír) a leletek rangjelző szerepe (tarsolylemez, szablya, 5 nyíl-

csúcs, a ruha ezüstpántjai, a kis kapa), minősége (a legjobb tarsolylemez stílusában és technikájában kimunkált övgarnitúrája, ezüstberakásos kenyele) és a temetés módja (feje alá tett nyereg?) mutat arra, hogy közösségének megbecsültjei közé tartozott. Nem volna egykönnyen eldönthető, hogy melyikük viselte a családfői tisztséget. (Talán egymás után tartották kezükben a család vezetését.)

Velük szemben a szárny vége felé fokozatosan szegényesebb mellékletű sírok következnek. Ugyanabban az irányban fogy, némi módosulással ugyan, a nyílcsúcsok száma ($A = -$, $B = 7$, $C = 5$, $D = 5$, $E = 4$, $F = 1$, $G = 2$, $I = -$, $J = -$, $K = 6$, $L = -$), amelyek László Gyula szerint kifejezetten rangjelző tárgyként kerültek a sírokba.¹⁷ Figyelembevéve, hogy az *F* sírt eke bolygatta meg, s így több nyílcsúcs is lehetett benne, tulajdonképpen egyedül a *K* sírban, feltehetőleg egy kiváló vadász, vagy hivatásos harcos sírjában talált 6 nyílcsúcs az, ami megbontja az egyre csökkenő számtani sort. (Általában a szabályak megoszlása ilyen a soros honfoglaláskori temetőkben: a legelőkelőbb és legkisebb rangú férfi sírjába kerülnek.)¹⁸

További, éles és előrehaladott társadalmi tagozódásról¹⁹ vallanak a balszárnny legvégén fekvő, s minden útravaló nélkül eltemetett emberek (valószínűleg szintén férfiak, esetleg házaspár gyermekükkel?) sírjai (*J*, *L* sírok). Szélső helyzetük és a megszokott végtisztesség elhagyása egyaránt arra mutat, hogy nem lehettek teljesjogú családtagok. Ismerve a nomád nagycsaládok valóságos képét, bennük talán nem is vérszerinti, hanem a nagycsaládhoz csatlakozó távolabbi, elszegényedett rokonságot, esetleg idegen származású, de a családdal együtt élő rabszolgáknak más ritusú sírjait sejtethetjük. — Valószínűleg szintén szolgálmaember feküdt a leggazdagabb sírok mellett levő *A* sírban is. Az előkelőbbek közötti helyét megszabhatta, hogy az életben, majdan a halálban is, mint szegényebb alávett családtagot a nagycsaládfő személyes szolgálatára rendelték.²⁰

Előttünk áll tehát a temetőkép megvallatása során életre keltett nagycsalád a maga egykori valóságában, az ősközösség bomlásának utolsó állomására jutott honfoglalóink társadalma: Gardízi szavaival élve „fényt kedvelő” nemzetségi

¹⁰ Hmné. 125—285; Arch. Ért. 77 (1950) 137—142.

¹¹ Harva, U., Die religiösen Vorstellungen der altaiischen Völker. FFC 125. (Helsinki 1938) 345—347.

¹² Karjalainen, K. F., Die Religion der Jugra-Völker. FFC 41. (Helsinki 1921) I. 180; Csernyecov, V. N. Adalékok az obi-ugorok nemzetségi szervezetének történetéhez. (Bp. 1949) 18—19; Harva, U., Die religiösen Vorstellungen der Mordwinen. FFC 142. (Helsinki 1952) 131. stb.

¹³ Balassa I., О венгерских кладбищах. Fol. Ethn. 1949. 105—; László Gy., Arch. Ért. 77 (1950) 140.

¹⁴ Jósza A., Arch. Ért. 16 (1896) 385—412; László Gy., Hmné. 128—134.

¹⁵ Radloff, W., i. m. I. 270. és 6. t.; Almásy Gy., Vándorutak Ázsia szívébe. (Bp. 1903) 685; Vámbéry Á.,

A török faj. (Bp. 1885) 251; Castrén's Reiseberichte und Briefe 1845—1849. (St. Petersburg 1856) 307; Abdulkadir, „Orun” ve „Ülüs” meselesi. (részletes kivonatát ismerteti László Gy., Hmné. 175—.) stb.

¹⁶ Katanoff, N. Th., Über die Bestattungsgebräuche bei den Türkstämmen Central- und Ostasiens. KSz. 1 (1900) 107—108; Harva, U., FFC 125. (1938) 347—349.

¹⁷ Hmné. 132—134, 163. stb.

¹⁸ Uo. 163.

¹⁹ Különösen Molnár Erik hangsúlyozta a honfoglaló magyarság éles osztálytagozódását. L. legutóbb A magyar nép őstörténete.² (Bp. 1954) 148—.

²⁰ A bezdédi temetőben Fettich N. észrevételei nyomán hasonló megfigyelést tett László Gy. (Arch. Ért. 77 [1950] 139.).

arisztokráciájával, a tulajdonból fokozatosan ki-
rekesztett, mindinkább szolgává süllyedt, szűk-
sen eltemetett szabadjaival, a nagycsaládhoz csat-
lakozó elszegényedett rokonokkal és jelentéktelen
számú — a termelési módra nem jellemző — rab-
szolgákkal.

Visszatérve a sírokban talált nyílcsúcsok kér-
déskörére, e helyen szeretnénk megvizsgálni, hogy
a nyilak valóban szervezeti jelzéseként, a hata-
lomban való részesedés jelképeként, esetleg valami-
féle vadászjog jelvényeként²¹ kerültek-e a sírokba.
Anélkül, hogy a kérdést eldöntenénk és véglegesen
állást foglalnánk, további lehetőségeket vetünk fel,
amellyel e probléma megoldásánál számolnunk
lehet. A kérdést előttünk Cs. Sebestyén K.²² és
László Gy.²³ vázolta fel: miért van az, míg a tege-
zekbe 20—25, sőt 30—40 nyílvesztő is elfért, hon-
foglaláskori sírjainkban szinte törvényszerűen 7
(ritkább esetben 9, 8), vagy annál kevesebb nyíl-
csúcsra akadunk? Ha egyszerűen a harc-os vadász
élet másvilági folytatásának hite okolná a halot-
taknak tegezéssel és nyilakkal való felszerelését,
a rokoni gondoskodás bizonyára tömött tegezeket
is adott volna a féltettebbeknek. Ilyenekre pedig
sohasem akadunk!

Csak futólag említjük, mint túlságosan egy-
szerű magyarázatot, hogy esetleg őseinknél is
— akár más ázsiai népeknél — a hetes szám „szent
szám” volt. Az utolsó határozott számnev (6)
után már nem is meghatározott mennyiséget,
hanem a „rendkívülit”, „nagyot”, „sokat” jelen-
tette, ahogy az obi-ugor népköltésben a világ „hét
tájékárol”, „hétféle lábasmarhárol, gabonáról” stb.
hallunk.²⁴ Bár honfoglalóinknál obi-ugor párhuzam-
okkal dolgozni nem helyes, lévén társadalmi-
gazdasági fejlettségük különböző, mégsem lehet-
etlen, ha ez énekek „hét nyíllal megrakott neves
tegez”, „hét nyíllal rakott *telé*”²⁵ visszatérő
formuláira és a mi hetes számmal kapcsolatos
népi hiedelmeinkre gondolunk, hogy a legelő-
kelőbbeknek is elegendőnek látszott az értékes
fegyverekből annyit adni, ami a „sokat”, „rend-
kívülit” jelölte. Az utolsó határozott számnevet
meghaladó legkisebb mennyiséget. De másra gon-
dolunk!

Őseink temetkezési szokásaiból kitűnik, hogy
a másvilágra vezető utat a régebbi népvándorlás-
kori népekkel szemben rövidebbnek képzelhették.
Az előttük élt nomádok szobaszerűen berendezett
kurgánjaival, a kíséretül szánt állatok és emberek :
ágyasok, szolgák legyilkolt seregével szemben itt
pusztán a kedvenc háttasló s a legszükségesebb fel-
szerelés melléadása, a halottnak a feltorozott
állat húsából való ritka és szűkös megvendégelése
(temetőnkben csak az *A* sírban!), — melynek
mennyisége elegendőnek látszhatott a másvilágig —
kétségtelenül erre vall. Ha ez az út hitük szerint
a régínél rövidebb volt is, nem jelenti azt, hogy
végigjárása ne lett volna küzdelmes. A rokon-
népek szerint a halottak birodalmába jutni bármi
máznál nehezebb. Magas hegyeken, mély szakadé-
kokon, lángoló folyókon, sötét erdőkön, járhatat-
lan ingoványokon visz arra az út.²⁶ A halott nehe-
zen is szánja rá magát, hogy nekivágjon. Van úgy,
hogy a samánnak kell kényszerítenie.²⁷ Jól tudja,
veszélyek, küzdelmek, próbák várnak rá, akár a
mondák másvilágon járt hőseire.

Leginkább hét vagy kilenc, egyes népek hite
szerint három rétegen kell átvergődnie.²⁸ Akár-
csak a samánnak, aki Árlík felé veszi útját. Ez is
hét vagy kilenc akadályon vándorol át, míg céljá-
hoz jut. Az alvilág ugyanis éppúgy réteges, mint
az ég. A samánfa hét vagy kilenc ága, lépcsője,
vagy az a hét fokú lajtörja, melynek fokáról fokára
hágva a samán újabb rétegekbe jut, egyaránt
jelképezi az ég s a sötétség birodalmának emele-
teit.²⁹ Ezen vándorol az istenekhez s a holtak biro-
dalmába, keresve őseinek segítő szellemeit. Az
ügyesebbje esetleg a holtak lelkeinek kalauzolását
is elvállalja. Nehéz útjáról énekekben tudósít. Arc-
kifejezéseivel sem titkolja, hogy komoly meg-
próbáltatásokra vállalkozott. Rossz szellemekkel,
gonosz erőkkel kell viaskodnia, hogy a rétegeket
áttörve feljebb, illetve messzebb jusson.³⁰ Küzdel-
meiben segítségére van sajátos viselete és eszkö-
zei. A szojot³¹ és gold³² samánok ruháinak vállán,
hátán, mellrészén felerősített fémlapok, tükrök
vértől szolgálnak. Testüket pajzsként védik a
gonosz szellemek nyilaitól. Kifejezetten vasvért-
ről is hallunk.³³ Ősi hitük lehet, hogy íjjal folyik

²¹ László Gy. elsősorban az avar sírokban talált
nyilakkal kapcsolatban jut ezekre a feltevésekre. A nyilak-
ban a 10-es rendszeren alapuló szervezés, 10 szabad férfi
felett való uralom jelképeit, illetve valamiféle vadászjog
jelvényeit látja (AH 34. [1955] 144—150.). — Ugyanitt em-
líthetjük Harmatta J. a felvetett kérdés szempontjából
igen jelentős tanulmányát, melyben az íjnak (nyílnak,
tegeznek) — mint fegyvernek — jelképpé, hatalmi
jelvényé, majd hatalombaiktató jelképpé való alakulá-
sát követi nyomon (The Golden Bow of the Huns. Acta
Arch. Hung. I [1951] 107—; MTAK I [1951] 123—.).

²² Dolg 8 (1932) 221.

²³ Arch. Ért. 77 (1950) 139; AH 34. (1955) 125, 144—.

²⁴ Munkácsi B., KSz I (1900) 245; Bibó I., A szá-
mok szerepének és jelentésének kialakulása az emberiség
történetében. (Szeged 1935) 19—21.

²⁵ VNkGy III/2. (Bp. 1952) 62—65.

²⁶ Munkácsi B., NyK 30 (1900) 129—135; Harva,
U., FFC 125. (1938) 345—.

²⁷ Radloff, W., i. m. II. 52—54.

²⁸ Harva, U., FFC 125. 56, (1938) 349—350.

²⁹ A világ rétegzettségére, ennek a samánceremóniá-
kon való megjelenítésére: az égi rétegeket jelképező
lépcsős samánfákra több helyütt találunk adatot Harva
kitűnő összefoglalásában. Itt l. különösen a „Die Welt-
schichten” c. fejezetét (49—57).

³⁰ A samánok küzdelmes útjára l. Verbitskij közis-
mert tudósítását (kivonata Radloff, W., i. m. II. 19—.),
továbbá Krohn Gy., A finnugor népek pogány isten-
tisztelete. (Bp. 1908) 136, 138; Donner, K., Bei den
Samojeden in Sibirien. (Stuttgart 1926) 110—.

³¹ Harva, U., FFC 125. (1938) 508.

³² Uo. 521; Bán A., Etn. 19 (1908) 153.

³³ Krohn Gy., i. m. 126, 130.

ott a küzdelem. A gold samán a szertartás befejezése után annyi rovátkát húz „pajzsára”, ahány nyíllövést kapott.³⁴ A vogul samán érzi, testébe fúródtak a hegyes nyilak.³⁵ Eredetileg nyilván maguknak is nyilazással kellett védekezniök a szellemek támadásaival szemben. Erre mutat, hogy az ősi samáneszköz nem a dob, hanem az íj volt. Egyes ázsiai törzsek samánjai „íj”-nak nevezik dobjaikat ma is, énekeikben „nyíllövésről” tudósítanak, a samanizáláskor kis íjat tartanak a kezükben. A gonosz szellemeket lövéssel fenyegetik.³⁶ Az altáji samánok köntösének hátán is ott vannak a régi samanizálás emlékeként a gonosz szellemek elrettentetésére szolgáló csengők, harangocskák, csörgők, kolompok, különböző csüngők, kagylók (ún. „kígyófejek”) és kígyószzerű alvilági szörnyek utánzatai mellett a kis fémíjak egy-egy nyilacskával. Némelykor kilenc függ belőlük egy sorban.³⁷ Anučin feljegyezte a jenisszeji osztjakok képzetét, miszerint az első samán felhővé változott dobjára állva az égbe emelkedett s itt dörgéssel és villámlással üldözte a rossz szellemeket. A villámlás azokból a nyíllövésből származott, melyeket a samán lövöldözött a fekete felhők felé.³⁸

Úgy hatoltak hát a samánok is az ég, de különösen az alvilág rétegeibe és küzdöttek az ott tanyázó rontó erők ellen egykor, mint a földet látogató rossz szellemekkel szemben az istenek, — nyilaikkal („istennyila”). S ahogy a holtak lelkeit kísérték, úgy indultak el maguk is utolsó útjukra. A burját samánt, ha máglyára teszik, mellé íjat és nyolc nyíllal rakott tegez adnak útravalóul. A kilencedik nyilat a falu irányában kilövik.³⁹ De így vágnak neki a nagy útnak a másvilági veszedelmeket a samánok énekeiből jól ismerő halottak is. Pl. a tunguzok halottaiknak nyolc nyilat adnak mellékletül, melyből hat a tegezben s egy rézből, illetve mammutcsontból készült tartaléknyíl fadobozkában van.⁴⁰ Hét nyilat kap a jakutok elhunyt hozzátartozója is⁴¹ stb. Nem kerül tehát keleten sem tömött tegez a sírokba, hiszen elég volt nagyjából annyit adni, amennyi — a rétegeknek megfelelően — az útközben rájuk leselkedő veszedelmek száma volt.

Nyilván őseink is hasonló módon, hét vagy kilenc egymás alatt tornyosuló rétegen keresztül juthattak a másvilágra. A vogulok úgy tartják, hogy „a réteges föld hét közébe bújtatja alá fejét”, aki meghal.⁴² A magyar embernek „heted hét orszá-

gon”, „hét tengeren, hét világon”, „hétszer hét országon” túl jár a halottja. Ma is élő hiedelme, hogy az ég emeletes, a halott mennyekbe vezető útjának hét vámszedő helye van. A cseremiszek hisznek a hétszeri halálban és abban, hogy a lélek ilyenkor újabb s újabb egekbe kerül, — a magyar a Halotti Beszéd tanúsága szerint szintén többször, azaz „halálnak halálával hal” el.⁴³

Samán szertartásaink emléke fennmaradt a „tetejetlen fáról” vagy „égbenyúló fáról” szóló mesékben.⁴⁴ Régi táltosaink úgy kúszhattak fel a lépcsős égig érő fára és vállalkozhattak nemcsak égi, de alvilági bolyongásra is, mint keleti rokonaik. Meséink „kacsa-, réce-, madárlábon forgó várkastélya” a holtak szellemeinek honába van helyezve. Itt rétegeken keresztül lehet lejjebb és lejjebb jutni.⁴⁵ Az út félelmetes. Aki ide merészlik, vagy kénytelen végigjárni, mondhatatlan borzalmakban lesz része. Fejérlőfiának is kemény erőpróbát jelent az alvilági szörnyekkel való viaskodás. Át kell élnie a halott másvilági megpróbáltatásait.⁴⁶

A túlvilágról alkotott kép tehát a keleti párhuzamokkal annyira egyező, hogy őseinknek abban is hinniük kellett: a halottnak legnehezebb dolga az alvilág egyik rétegéből a másikba jutni, magukat védve és a szellemekkel harcolva áttörni az emeletek közti akadályokat. (A tetejetlen fán vándorló és rétegenként különböző próbán, veszedelmen áteső mesehősök történetei ezt sejtetik is.) Erre szolgálhattak a fegyverek. A nyilak rangjelző szerepe szerintünk így csak abban az értelemben áll fenn, hogy ezek — mint a másvilágra vezető út végigjárásához szükséges eszközök — első sorban a féltettebb előkelőknek, a család vezetőinek jártak ki. Az útra szükséges teljes mennyiséget csak ők kapták meg, mint akikre a legtöbb veszedelem várt, hiszen legelső sorban ők vonhatták magukra a rontó erők s gonosz szellemek figyelmét és ádáz dühét (pl. *B* sír), vagy esetleg azok, akiket más okok miatt féltettek (pl. *E* sír), illetve talán — mint kiváló harcosoknak — a család túlvilágra való segítése volt a feladatuk. Ezért csak általánosságban tapasztalható (így azonban feltétlenül!), hogy a nyilak száma egyre fogy a temető szárnyainak végei felé, amerre — mint más mellékletekből és a temetkezés egyébként szigorú törvényeinek (l. erre vonatkozólag a továbbiakat!) lazább kezeléséből ítélve is nyilvánvalóan — szegényebbeket temettek.

³⁴ Harva, U., FFC 125. (1933) 521.

³⁵ Krohn Gy., i. m. 141.

³⁶ Radloff is találkozott egy samánnal, aki dob helyett íjjal samanizált (i. m. I. 362.). Erről tudósít Krohn Gy. is (i. m. 138.). A varázsdobok alkalmazásának másodlagosságára l. Harva, U., FFC 125. (1938) 537—538, 555.

³⁷ Harva, U., FFC 125. (1938) 503 68 kép, 504.

³⁸ Anučin, V. I., Očerik šamanstva u Jenisejskich ostjakov. Sbornik Muzeja Antrp. i Etngr. II. 2. (Petrograd 1914) 7.

³⁹ Harva, U., FFC 125. (1938) 297—298.

⁴⁰ Uo. 306.

⁴¹ Uo. 312.

⁴² VNKGy. IV. (Bp. 1897) 426.

⁴³ Holmberg adatát (Die Religion der Tscheremissen. FFC 61. 15.) idézve Berze Nagy J., Etn. 43 (1932) 118—122.

⁴⁴ Solymossy S., Etn. 33 (1922) 39—43; Ua., Etn. 40 (1929) 133—150; Ua., A Magyarság Néprajza² IV. 366; Diószegi V., Etn. 65 (1954) 24—, 35— stb.

⁴⁵ Solymossy S., Etn. 40 (1929) 147; Ua., Magy. Népr.² III. 264.—265.

⁴⁶ Ua., MSz (1932) 114.

3. Feltűnő, hogy Bashalmon is — akár Bezdédén — a férfiak jóval többen voltak. A férfi és női sírok aránya itt 11 : 5, Bezdédén⁴⁷ 12 : 6. Eddigi tapasztalataink alapján úgy tűnik, hogy más, különösen az első foglalkók temetői (Eperjeske, Tuzsér, Kolozsvár-Zápolya utcai temető, a halimbai temető I-ső, a X. sz. első felére keltezhető csoportja stb.) is szegények nőkben. Jóllehet statisztikáinkat meghamisíthatják a temetők hiányos feltárásai, ma már mégis elegendő adatunk van ahhoz, hogy ne tartsuk pusztán véletlennek a többi keleti lovasnomád nép (pl. az avarok⁴⁸) első csoportjainál is szinte törvényszerűen tapasztalt jelenségeit.

A kérdést nem oldja meg a magyarságnál az a pár magános gazdag női sír sem, ami bizonyosága lenne, volt rá eset, hogy a nőket külön, családjuktól elkülönítve temették. Ezért őseink fehérlépcsőben való szegénységét az utóbbi években már tudományos tényként emlegettük s Konst. Porph. ama adatának (40. fej.) tulajdonítottuk, melyben leírja, hogy a besenyők Symeonnal együtt — míg a magyar férfiak csatázni jártak — családjaikat elpusztították.⁴⁹

Nincs okunk kételkedni Konstantinos császár tudósításában, a közös besenyő és bolgár támadás valóban erősen megcsappanthatta a nők számát. Azonban a keleti nomád-, félnomád-népek statisztikáit⁵⁰ tanulmányozva kitűnik, hogy a nők száma amúgyis általában kevesebb volt a férfiakénál. Sokszor egészen megdöbbentő a férfiak és nők számbeli aránytalansága. Szakirodalmunkban Vámbéry — jól ismerve e számadatokat — le is szögezte: „a női nem a nomádok közt általában aránylag kevesebb számú, úgy, hogy tíz férfira legfőlebb hét vagy nyolc nő esik”.⁵¹ Vámbéry a nőkben való szegénység okát a velük való rossz bánásmódban, sok és súlyos munkákkal való megterhelésükben látja. Kétségtelen, figyelembe véve e társadalmakban a nők helyzetét (mindenütt alárendelt, férjhezmenetelkor szolgává süllyed férje nagycsaládjában,⁵² a munkák döntő többsége őket terheli⁵³), e megoldás számbajöhet s a nőknek nemzedékeken keresztül való gyors pusztulása, majd később a társadalomban fellépő súlyos számaránytalanságuk, a temetőkre is rányomhatta bélyegét. Természetesen lehetnek azonban más okai is (pl. a gyengébb nem mélységes lebecsüléséből következő, még csecsemőkorban végrehajtott leánygyilkosságok, illetve a leánygyermeknek későbbi korban való eltüntetése, amelyre vannak

nyomok, — vagy egyszerűen a pusztázó életformából adódó okok: a férfi munkaerejére épülő gazdálkodásuk, ahol a pásztoremberék többsége nyilván éppúgy nem alapított családot, akár a közelmúlt „rideg-” s „betyár-legényei” stb., stb). A probléma kifejtése, tisztázása nem férne a dolgozat kereteibe, így erre más helyen kívánunk visszatérni.

Itt csak annyit: az avarok első csoportjainál feltűnt nagyfokú nőhiány okát nem kereshetjük egyedül az előző szállásterületen ért váratlan támadásban, melynek — akár a magyarok ellen intézett besenyő támadáskor — az asszonyok nagy része áldozatul esett volna.⁵⁴ Helytelen lenne egy, a honfoglaló magyarságról feljegyzett történeti eseményt feltételezni a többi nomád népnél is (nyilván a magyarokon és avarokon kívül a többi keleti betelepülőre: besenyőkre, kunokra, de a bolgárookra stb. is áll e szabály!) csak azért, hogy a nagyfokú nőhiányt indokoljuk, hiszen társadalmuk szerkezete, a férfiak és nők számbeli aránya már megelőző hazáikban is kétségtelenül az ittenivel nagyjából azonos lehetett. A váratlan rajtaütések ezt az aránytalanságot legfeljebb csak módosították, még jobban kiélezték.

A honfoglalás után a magyaroknak az új hazában talált szláv népekkel való érintkezését és összeolvadását csak siettette e nagyfokú nőhiány. Dolgozatom már kész volt, mikor megjelent id. Fehér G. egyik posthumus tanulmánya, melyben a magyar—szláv együttélés fejlődési szakaszait vizsgálva megállapítja, hogy az érintkezés kezdetén (nála a II. szakaszban) magyar temetőkben szláv ékszerek mind csak női sírokból kerültek ki.⁵⁵ Az őslakossággal kötött vegyes házasságok során tehát a nőkben szegény honfoglalóink szláv, vagy elszlávosodott avar nőkkel léptek házasságra. Az ilyenfajta házasságok gyakoriságáról a temetőkön kívül népszokásaink s néphitünk (vö. Róheim megállapításaival: „a magyar néphit szláv néphit”⁵⁶, az anthropologiai jegyek alakulása, a nyelvtörténetileg kikövetkeztethető „magyar—szláv kétnyelvűség” (midőn, mint Moór E. kimutatta⁵⁷ az új fogalmakat, kapcsolatokat, tárgyakat kifejező szláv jövevényszavak csoportján kívül egy sereg szláv eredetű ún. „felesleges idegen szó” is hatolt nyelvünkbe) stb. egyaránt tanúskodik. Elsősorban a szegényebb férfi-családtagnak és a szolgáknak lehetett érdeke az őslakosság köréből élettársat keresni. Temetőinkből ugyanis úgy tűnik (l. külö-

⁴⁷ László Gy., Hmné. 131–134; Ua., Arch. Ért. 77 (1950) 138–139.

⁴⁸ Ua., AH 34. (1955) 100–102.

⁴⁹ Uo.

⁵⁰ Pl. Radloff, W., i. m. I. 205–248; Patkanow, S., Geographie und Statistik der Tungusenstämme Sibiriens. KSz 4 (1903) 141–171, 287–316; 5 (1904) 36–56, 185–203; Pápay K., A vogul házasság. (Hunfalvy-Album, Bp. 1891.) 137; Trócsányi Z., Észak nomádjai. (Bp. é. n.) 174, 207., stb.

⁵¹ I. m. 301.

⁵² Vinski, Z., i. m. a kirgiz (76–77), kalmük (78), altái-török (80), szamojéd (82), burját (85), jakut (86), vogul (90), cseremisiz (91), csuvas (92), votják (93) nők társadalmi helyzetéről. Továbbá Ploss-Bartels, Das Weib in der Natur- und Völkerkunde. (Leipzig 1913) II. 568–576. stb.

⁵³ Jellemző adatok Radloff, W., i. m. I. 295, 485.

⁵⁴ L. 48. j.

⁵⁵ Arch. Ért. 83 (1956) 35–36.

⁵⁶ Magyar néphit és népszokások. (Bp. 1925) 335.

⁵⁷ MNy 50 (1954) 67–76.

nösen Bezdédén,⁵⁸ de haloványan Bashalmon is), hogy a gazdagabbaknak ez időtájt is voltak asszonyaik (a gazdagabb férfisíroknak megfelelői a nők sírjai). Anyagi erejük, rangjuk folytán vásárolhattak maguknak. A szegényebbeknek viszont nem lehetett más választásuk — ha saját fajtabelijük nem akadt, illetve az értük járó búsás vételárat (ami a nőszegénység következtében csak növekedett!) megfizetni nem tudták —, minthogy a kalandozások során raboljanak maguknak asszonyokat (mint pl. a fuldai évkönyvek szerint 894-ben Pannoniából, a bizánci források szerint 922-ben Etruriából stb.), vagy az őslakosság köréből szemeljenek ki magukhoz valót. A folyamat hasonló keleten is: a szegényebbek a nőhiány és a kalyim elviselhetetlen magassága miatt orosz nőkkel lépnek házasságra.⁵⁹

*

A felvételezés hiányosságai, továbbá a kislelékszámu temető feltűnően sok bolygatott sírja miatt nem térhetünk ki minden egyes sír részletes elemzésére s az ebből kibogozható, számunkra rendkívüli fontosságú temetkezési szokásokra. Röviden mégis ellenőrizzük László Gy. kutatásainak ezen a téren elért eredményeit⁶⁰ is.

A másvilág tükörképszerű képzetének — a női és férfiszárny felcserélésében — már láttuk jó példáját. Tanulságos lehet azonban ebből a szempontból az útravalóul adott tárgyak sírban való helyzetének tanulmányozása is. A túlvilágon a „jobb kéz bal kézzé változik” hitének megfelelően az életben jobboldalt viselt tegez a *C* sírban baloldalra került, szájával a sír végének irányítva. Az *I* sír íját — a markolatmerekítő csontlemezek után ítélve — természetes helyével ellentétben a jobboldalra helyezték. A halottat tehát másképpen öltöztetik, mint az élő, fordítva rakják kezügyébe fegyvereit. Ugyanez vonatkozik a késekre s készségekre is — egy kivétellel (*I* sír), hol a lábak között volt — a jobb kézfej körül találták (*A*, *C*, *D*, *K*).

Ami a helyére került, mint pl. a tegez jobboldalra az *A* sírban, akkor sem ott van, ahol azt joggal várnók, a medencétől lefelé, hanem a fej mellett. A *D* sír baloldalon maradt szablyája is felkerült a vállhoz. Látszólag ugyancsak a helyén, a jobb alsókar mellett vannak a tegezmaradványok az *I* sírban. Azonban olyan össze-visszaságban, hogy a tegez csakis összetörve tehettké a sírba. E szokásnak világosan felleljük a nyomait a *B* sírban. Itt is a mellen keresztbe fektetett tegez maradványainak szétszórtságát csak a tárgyak

összetörésének szokásával magyarázhatjuk. A beltírek hiszik, hogy ezek a szét tört, szétvágott részek a másvilágon ismét egyesülnek. A *D* sírban a jobb vállon részutosan fekvő vasalásokból és az e sírban is talált fakorhadékok alapján úgy sejtjük, hogy a tegez itt ugyancsak a mellen keresztbefektetve feküdt. Az ásatási megfigyelés szerint a nyilak nem a tegezben, hanem a tűzszerszámmal és fenőkövel együtt a tarsolyban voltak. A nyilak helyzetéből következtetve — az előbbiekhöz hasonlóan — a mellen átfektetett tegez volt talán a *K* sírban is.

A tárgyak összetörésén kívül a kötések megoldására, a tárgyak levágására vagy leoldozására, a kengyelek kifűzésére, kigombolt inggel való temetésre (*f* sírban), a gombok letépésére (*B* és *C* sírban), sőt csonkításra⁶¹ (a 23. sz. sírban a bal kézfej csuklótól hiányzik) is van példa temetőnkben. E szokások jelentékeny részének a halott visszajárásától való félelem lehetett az oka.

A *D* sírban a kötések megoldása, a tárgyak levágása, leoldása szokásából eredően szinte semmi sincs a helyén. A nyeregről lecsatolták a kengyeleket és azokat a lóbőr mellett hagyva magát a nyeret (a hevedercsat szokatlan, koponya melletti helyzetéből ítélve) a fej alá tették. Az övet leodva a halott mellen hosszában végigfektették. Ennek ellenére az övről csüngő tarsolyt a szokott helyén, a kést a nyaknál, a szablyát a bal kar mellett, tegezt a mellen keresztbe fektetve találjuk. Helyzetük csak úgy magyarázható, hogy e tárgyakat az övről leoldották, vagy levágták. A *D* sírhoz hasonlóan a *B* sírban, mint már más temetőnkben is megfigyelték,⁶² az övet szintén lecsatolták és keresztül fektették a mellkason.

E rövid áttekintésből kitűnik, hogy Bashalmon nyugvó őseink (különösen az előkelőbbek, vö. a *B* és *D* sírről mondottakkal) még a régebbi szállásterületekről hozott és a samanizmusban gyökerező temetkezési szokások törvényei szerint temetkeztek. A régebbi szállásterületek felé utalnak a temető tárgyai is, melyek közül több feltehetőleg még Déloroszországban készülhetett. Tárgyalásukra most sort kerítünk.

Kétségtelenül legtöbb figyelmet érdemel a *D* sír öve (LXII. t. 1—8.), melyhez hasonlóan finoman munkált és díszített garnitúrát honfoglaló anyagunkban nem találunk. A legtokéletesebb formájában tűnik fel ezen a belső-ázsiai formájú fegyverövön a tarsolylemezek művészeti körének minden sajátossága: az ornamentika egész felépítése s gondos kivitele, a sűrűn egymás mellé vert pontokkal beütögetett és apró kerek pontok-

⁵⁸ László Gy., Hmné. 131—132, 162.

⁵⁹ Karjalainen megfigyelése szerint egy Irtys melléki osztják falu 18 családjából 16-ban a férfiak orosz nőket vettek feleségül (*Zsirai M.*, Finnugor rokonságunk. [Bp. 1937] 198.). A szamojédoknál a férfiak orosz nőket kénytelenek elvenni a feltűnő nőhiány miatt (*Donner, K.*, i. m. 183.). Az osztjákok a kalyim fizetésének elkerülése miatt házasodnak össze orosz nőkkel (*Trócsányi Z.*, i. m. 128.), stb.

⁶⁰ AH 27. (1943) 54—60; Hmné 468—472.

⁶¹ Vö. a kenézlői, hencidai (László Gy., AH 27. [1943] 59.), továbbá a bezdédi 15. sz. sírban (*Jósa A.*, Arch. Ért. 16 [1896] 406.) stb. tapasztalt jelenségekkel.

⁶² Hasonló megfigyelések Kenézlőn (*Jósa A.*, Arch. Ért. 34 [1914] 340; *Fettich N.*, Arch. Ért. 45 [1931] 104), Mezöhegyesen (*Hampel, J.*, Alterthümer des frühen Mittelalters in Ungarn. II. [Braunschweig 1905] 551.).

ban végződő vonalaknak alkalmazása, a mélyített mezők, illetve a levelek külső mezejének sátozása, a háttérnek aranyozása és poncolása.⁶³ Összevetésül ezért nem is a hasonló és korántsem oly gondos kivitelű fegyverövek,⁶⁴ hanem maguk a tarsolylemezek, illetve az e stílusban munkált egyéb tárgyak, szablyaveretek, korongok stb. kínálkoznak.⁶⁵

E nagyigényű művészet műhelye felé utal a *D* sírnak tönkrement, az ezüstberakást már csak nyomaiban őrző *kengyele*⁶⁶ (LXIII. t. 3.) és természetesen a *tarsolylemez* (LXII. t. 9.) is. Ez utóbbi az egyszerűbb szabolcsi tarsolyok⁶⁷ sima fedőlapjával van közelebbi rokonságban. Csak abban különbözik, hogy hátsó erősítő lapja nincs s így a szélek mentéről a szerkezeti jelentőségű (a két fémlapot összefogó), de megjelenésükben díszítő elemként is ható szögecskék elmaradtak. Díszítését illetően leginkább — Fettich által a tarsolylemez művészeti körrel együtt tárgyalt — levél alakú ezüstcsüngőkkel⁶⁸ van kapcsolatba. Ezeket találjuk meg a középső, a bashalmihoz hasonló mandula alakú mező aranyozását, bár itt többnyire az aranyozott felület mélyített is és idoma a tárgy felületéhez viszonyítva szimmetrikus.

A tarsolylemez-kör művészete kétségtelenül nem fémbe fogant, hanem a bőr- és textilművészetben megfogalmazott, majd a fémművészetbe átvett, fémtechnikára hűen lefordított művészet volt. Ötvöseink a többségükben tisztán textiltől vagy bőrből készült tarsolyok hímzett, illetve domborított fedőlapját vették alapul a lemezek felületének díszítésénél, olykor szerkezeti elemeket is bevonva kompozíciójukba.⁶⁹ Megvolt a lehető-

ségük, hogy a veretekkel kivert,⁷⁰ esetleg színes textil rátétekkel díszített tarsolyok példáiból bővítsek mintakincsüket. Véleményünk szerint ilyen, közepén egyetlen verettel ellátott tarsoly szolgálhatott mintául annak az ötvösnek, aki a bashalmi lemezt készítette. Az alapot eredeti színében hagyva, középre egy szív alakú fémveret formáját mintázta.

Ugyanitt, a *D* sírban, a temető leggazdagabb sírjában, a csontváz jobb alsókarcsontjánál feküdt az a kisméretű *köpüs kapa* (LXXII. t. 3.), melynek párja a X—XI. sz-i leletek között csak a gicizsólóhegyi⁷¹ S-hajkarikás sírban akadt. Hasonlót sokat ismerünk a hazai avar temetőkből,⁷² a koravar időkben (568—670-es évek). Eredetük kétségtelenül keleti, amint azt Fettich megállapította.⁷³ Eisner szerint Szibériától egész Brünnig előkerülnek.⁷⁴ A minuszinszki lovasnomád kultúrában találjuk meg legtávolabbi hasonmásait.⁷⁵ — Tekintve, hogy a késői avar temetőkben ismeretlen, úgy látszik a magyarság ismét keletről hozza magával ezt az eszköztípust, mint egykor az avarok. Gyakorlati hasznukra, rendeltetésükre nézve kapán kívül ásonak, vésőnek, fejszének, a ló patájának ápolására szolgáló eszköznek, ösztökének, szalunak stb. is tartják. Bármilyen volt, valószínű, hogy a sírban rangjelző, a nagycsaládfőnek a temelésben betöltött sajátos szerepét jelképező tárgyként kerülhetett.⁷⁶

A *B* sír lecsatolt *öve* (LVIII. t. 9—40., LIX. t. 1—52.) több olyan problémát vet fel, amely egyelőre megfejthetetlennek látszik. A sírrajz és a jegyzőkönyv szerint a mellen keresztben voltak a négy-szögletes áttört veretek és ettől 1 cm-nyi távolságra

⁶³ E művészeti kör sajátosságait l. Fettich N.-nál (A honfoglaló magyarság fémművészete. AH 21 [Bp. 1937] 73—).

⁶⁴ A Szeged-királyhalmi (Hampel, J., Alterth. II. 452, 1—2.), tarcali (Fettich N., AH 21. [1937] XLIII. t. 16—19.), Szolnok-strázshalmi (uo. LXIV. t. 5a—6a.) stb. övveretek; a gádorosi (uo. XCII. t. 2.), kenézli (Jósa A., Arch. Ért. 34 [1914] 308. XIV. kép.) stb. csatok.

⁶⁵ Pl. a tarcali, galgóczi tarsolylemezekkel, a tarcali és geszterédi szablyaveretekkel, az anarcsi koronggal, a beregszászi süvegveggel való kapcsolata nyilvánvaló.

⁶⁶ Csak a baloldali szárán látható még két ezüstlemezke.

⁶⁷ A kenézli temető 3., 14., 28. sz. sírjainak és a tuzséri 6. sz. sír tarsolylemezei (Fettich N., AH 21. (1937) 81—82.).

⁶⁸ Pilini, battai, solti stb. (Fettich N., AH 21. [1937] 84.), a kenézli (Jósa A., Arch. Ért. 34 [1914] 307. XII. kép.), kunágotai (Móra F., Dolg 2 [1926] 132., 7 kép 67.).

⁶⁹ Fettich N., AH 21. (1937) 82—83; László Gy., A honfoglaló magyarok művészete Erdélyben. (Kolozsvár 1943) 21. 33. j.

⁷⁰ Fémveretekkel díszített bőrtarsolyaink feltétlenül voltak, jöllehet erre vonatkozó megfigyeléseink még kisméretűek. L. a bezdédi 8. sz. sírból előkerült tarsoly hátoldalát kerekfejű szegek díszítették (Fettich N., Arch. Ért. 45 [1931] 57.). Fettich párhuzamul a zagrebinyi példányt hozza, de hasonló bronzpitykével kivert tarsolyt tehettek a kenézli temető 29. sz. sírjába is (uo. 84. és László Gy., Hmné. 145.). A nagyobb veretekkel díszített tarsolyok közül l. az omszki múzeum példányát

(Pósta B., Régészeti tanulmányok az Oroszféldön. [Bp.—Leipzig 1905] 91. rajz), a Bodrogszerdahelyt kiásott tarsolyt (László Gy., Hmné. 436.) és a naszvadi 2. sz. sírban talált tarsolymaradványokat (Szóke B., FA. 3—4 [1941] 222. és IV. t. 6—10. — A mandula alakú lemezek azonban itt is inkább a zárószíjat díszítették, akár a zagrebinyi tarsolyon.)

⁷¹ Hidegveghy S., Arch. Ért. 32 (1912) 320.

⁷² Előszállás-Öreghegy 33. sz. sír (Marosi A.—Fettich N., Dunapentelei avar sírleletek. AH 18. [Bp. 1936] 29. és 6. kép 1.); Kiskörös 37. sz. sír (Horváth T., Az üllői és kiskörösi avar temető. AH. 19. [Bp. 1935] 39. és XXXVI. t. 37.); Bölske 11. sz. sír (Hampel, J., Alterth. III. 241. t. 4.); Bácsújfalú (Csallány D., Arch. Ért. 80 [1953] 134. és XXXI. t. 13.); Jutas 110. és 174. sz. sír (Rhé, Gy.—Fettich N., Jutas und Öskü. Skythika, IV. [Prague 1931] 24, 33. és IV. t. 32, 38.); Dévényújfalú 79., 116., 147., 840. sz. sír (Eisner, J., Devínská Nová Ves. [Bratislava 1952] 402—403.); Pilismarót, Ürböpuszta stb.

⁷³ AH 18. (1936) 48; AH 21. (1938) 59—60.

⁷⁴ I. m. 402—403.

⁷⁵ Fettich N., AH 21. (1937) XXI. t. 20, 22—23, 25; további párhuzamok orosz féldről: История Культуры древней Руси. I. 28. t. 11; Collection Khanenko. (Kiev 1899) II. 3. t. 132.

⁷⁶ Nem lehetetlen azonban, hogy éles tárgyként varázslatos okokból, a rontó erők távoltartására került a sírba (vö. László Gy., AH 34. (1955) 134—144.). Így újabb bizonyossága lenne az előkelők feltűnő gonddal történő temetésének.

a kisebb veretsor feküdt. Párhuzamos elrendeződésük és a két, feltehetőleg más és más övhöz tartozó szíjvég alapján még leginkább arra gondolhatunk, hogy két öv került a sírba.⁷⁷ (Két csatot feltételeznünk felesleges, mert az egyik öv paszmányszerűen is kapcsolódhatott.) Lehetséges azonban, hogy a kis veretek nem is övre, hanem a tegeznek vagy tarsolynak (?) tartószíjára voltak felszerelve.⁷⁸ Ugyanakkor megfontolásra késztet Méri I. megfigyelése, akia bashalmi tárgyakat előkerülésük után megvizsgálta s az öv alatt talált famaradványokon rozsdanyomokat fedezett fel. A kis veretek nyomai — a jegyzőkönyvben tett megfigyeléssel ellentétben — néhol határozottan a nagyobb veretsor nyomára merőlegesen mutatkoztak. Mintha eredetileg mellékszíjas öv csüngőszíjaira lettek volna szerelve. Mellékszíjas övet ugyan őseink hagyatékából ezideig nem ismerünk, Méri I. gondos megfigyelését mégsem lehet emiatt elvetnünk.⁷⁹

Egyébként ez a garnitúra is a temető ritkaság-számba menő tárgyai közé sorolható. Hazai anyagunkban a kis *félhold alakú vereteknek* (LIX. t. 1–50.) hiába keresnők párhuzamait,⁸⁰ legfeljebb az avarkori anyagban vannak hasonló darabok, lyukvédők, de itt számukból (50 db) ítélve semmi esetre sem szolgálhattak ilyen célra. — A *négyszögletes veretek* (LVIII. t. 9–38.) tulajdonképpen két ritkább honfoglaláskori verettípust⁸¹ egyesítenek magukban. A szíj megmaradt darabkái arra vallanak, hogy keskenyebb végükkel nagyrészt közvetlenül egymás mellé voltak szerelve. A rajtuk levő áttörés nemcsak díszül szolgált, három példányon még jól látszott, hogy keskeny bőresík volt belefűzve.⁸² Rendeltetésük nyilvánvaló: segítségükkel bogozták, illetve fűzték az övhöz a készségeket magában foglaló tarsolyt, a kést, esetleg a fegyvereket és a vadászatot elejtett kisebb állatokat stb. — Pontosan hasonmásait csak a kis *csatnak*⁸³ (LVIII. t. 40.) és

*szíjvégeknek*⁸⁴ (LVIII. t. 39., LIX. t. 51–52.) ismerjük.

Viselettörténeti szempontból figyelemreméltóak a *B* és *D* sírban a jobb alsólábszárcsont mellett, illetve a *B* sírban a jobb vállnál is talált körbehajlított *ezüstszalagok* (LVIII. t. 41–47., LXII. t. 11–17.). Szintén honfoglaló temetőink ritkább tárgyai közé tartoznak.⁸⁵ A *B* sírban talált — mint leírásunkban megjegyeztük — körivalakban volt kivágva.⁸⁶ Hasonló darabok a végtagokról, általában a könyök-, kéz-, csukló- és boka-izületekről kerülnek elő. Ritkábbak a nyakban. Jósa A., Kovács I. egyaránt arra gondol, hogy a ruha szegélyére voltak erősítve, illetve a lábszáraknál találtak a csizma szegélyéül szolgáltak. A horgos, összekapcsolható végű példányok felkapcsolásával pedig, — amilyet a Kolozsvár-Zápolya utcai temető egyik sírja szolgáltatott — a ruha zártságát biztosíthatták.⁸⁷

Feltevésüket csak részben tudjuk elfogadni. Kétségtelen, hogy a sírokból előkerült szalagok többször bőrre vagy vászonra tapadtak, tehát ruhára voltak felszerelve. De valószínűnek tartjuk, hogy csak a halott ruhájára! A mindennapi viseletben nem használhatták s különösen: szerepük nem lehetett a papírvékonyaságú, a feltárások alkalmával több ízben porrátört, vagy diribdarabban felszedett szalagoknak. Az altáji samánoknál szokásban volt a végtagok csuklós-izületi részeinek védelme miatt ruháikon a váll-, könyök-, kézcsuklók, valamint a láb csuklós részeinek hiúz-bőrökkel, fémlemezekkel, vékony gyűrűszerű faforgáccsal stb. való körülkötése, fedése.⁸⁸ Valamiféle hasonló szándékkal szerelheték fel őseink a nehéz útra induló, de éppen ezért nagy gonddal eltemetett előkelőbb halottak ruháit is — a test csuklós tájain — fémszalagokkal.

Ugyanitt említjük, hogy a *B* sír rangos halottját, a koponyáján és szemgödreiben talált *porrá-*

⁷⁷ Kettős övekre l. Kenézli 31. sz. sírban két sorban az övveretek (*Fettich N.*, Arch. Ért. 45 [1931] 87); Tuzsér 6. sz. sírban két csat és két szíjvég (*Jósa A.*, Arch. Ért. 20 [1900] 223–224.); Szeged-Bojárhalom 3. sz. sír (*László Gy.*, Hmné. 154.).

⁷⁸ Jósa a tuzséri 6. sz. sírnál tarsolyszíjra gondolt (Arch. Ért. 20 [1900] 224.); *Fettich* a tankejevkaileletek hasonló típusú vereteit (AH 21. [1937] XVIII. t. 16–18, 21–22, 26–29.) kardszíz vereteinek tartja (uo. 49.).

⁷⁹ A kocserginói (kírovi terület) temető 1. sz. sírjában a bashalmihoz hasonló veretekkel díszített mellékszíjas öv (Талицкий, М. В., Кочергинский могильник. МИА. I, I t.).

⁸⁰ Csak távolkeletről ismerem ezt a típust pl. a zagrebinyi leletből (*Pósta B.*, i. m. 70. rajz), Kocserginoból (Талицкий, М. В., i. m. I. t.).

⁸¹ A bodrogvécsi (*Hampel, J.*, Alterth. II. 465. 28–29.), bezdédi (uo. III. 354. t. 1.) jellegű és a négyszögletes kisdobrai (uo. III. 424. t. 25.), bihari (uo. III. 506. t. 5. Grab. A. 9.), bodrogvécsi (uo. II. 467. 2–3.) veretek egyesítései.

⁸² Vö. a zagrebinyi (*Pósta B.*, i. m. 134.) és kocserginói (Талицкий М. В., i. m. I. t.) hasonló jellegű veretekkel, melyeken szintén megtaláljuk a befűzött szíjak maradványait.

⁸³ Bihar (*Hampel, J.*, Alterth. II. 855. 2.); Tarcal (uo. III. 404. t. 31–33.); Karos (*Fettich N.*, AH 21. [1937] CXXX. t. 4.).

⁸⁴ a., LVIII. T. 39. szíjvéghez: Naszvad (*Szölke B.*, i. m. 216. 15.), Gádos (Fettich N., AH 21. [1937] XCII. 34.); b., LIX. t. 51. szíjvéghez: Csorna-Sülyhegy (*Hampel, J.*, Alterth. III. 367. t. 16–19.), Kisdobra (uo. III. 424. t. 28–29.), Karos (AH 21. CXXX. t. 32.); c., LIX. t. 52. szíjvéghez: Tuzsér (*Jósa A.*, Arch. Ért. 20 [1900] 223, 27. kép); Karos (AH 21. CXXX. t. 3.), Naszvad (*Szölke B.*, i. m. 216. 16–17.).

⁸⁵ Vö. Kenézli 10., 14., 21. sz. sírok (*Jósa A.*, Arch. Ért. 34 [1914] 312, XIX. kép. 313, 319–320, 330.); Karász (*Hampel, J.*, Alterth. III. 375. t. B.); Bezdéd 9. sz. sír (*Jósa A.*, Arch. Ért. 16 [1896] 401.); Gádos 1–4. sz. sír (*Fettich N.*, AH 21. [1937] 102–103. XCI. t. 35–36, 75–76, 111, 139–140.); Naszvad 2., 3. sz. sír (*Szölke B.*, i. m. 222.); Kolozsvár-Zápolya utca 3., 4., 7. sz. sír (*Kovács I.*, Közl. 1942. 10, 14, 21.); Nógrádkövesd 3. sz. sír (*Patay P.* l. e. kötet 58. lapján) stb.

⁸⁶ Hasonló: *Jósa A.*, Arch. Ért. 34 (1914) 313.

⁸⁷ E tárgyakkal legutóbb összefoglalólag foglalkozott *Kovács I.* (i. m. 28.).

⁸⁸ *Harva, U.*, FFC 125. (1938) 505, 514, 522.

tört ezüstlemez-töredékekből ítélve, valószínűleg fém-diszes kucsmában⁸⁹ temették el.⁹⁰ Az *F* sírban lelt, felerősítésre átlukasztott ezüstérmék (megmaradt darabjukat l. LXIV. t. 10.) a ruhát (deréktáji helyzetük alapján esetleg az övet) díszíthették.

Nem sikerült megnyugtatóan tisztáznunk a *B* és *D* sírban talált *famaradványok* (LXVIII. t. 1–3.) eredeti rendeltetését. Hajlása után még leginkább a tegez falához hasonlít, ám vastagsága ellene mond. A holttestet védő, felé fektetett deszkaféle sem lehetett, mert akkor alatta kellett volna megtalálnunk leoldott övét s nem a *famaradványokon*. Nem volt nyereg tartozéka sem. Pajzs maradványa lett volna? A honfoglalás korában lehetett pajzsunk, de ez a néprajzi adatok tanúsága szerint inkább bőrből készült, mint fából. (Esetleg falapra erősítették a bőrt?)

Megoldatlan maradt az a kérdésünk is, mire szolgálhatott a *C* sír hosszúkás, áttört közepű *csontlemeze* (LXI. t. 10.). Tudtunkkal hasonló csak Bezdédről került eddig elő, — akár Bashalmon —, a kézfej csontjai mellől. Itt is, ott is vastöredékeket találtak mellette. Jósa szerint a „20–30 cm hosszú vonalban elrozsdásodott vasdarabok”-hoz viszonyítva úgy feküdt a csontlemez, hogy az „törnek lehetett ellenzője”.⁹¹ Tekintve, hogy a bashalmi *C* sírban egy szablyafüggesztő (LXI. t. 17.) is volt, mi inkább arra gondolunk, hogy a csontlemez talán a tönkrement szablya keresztvasát díszíthette egykor.

A férfisírok többi tárgyai az általánosabbak közé tartoznak. Részint a nomád-félnomád férfi életében nélkülözhetetlen *fegyverek*, részint mindennapi tárgyak: *készsegek*, *kések*, szegényes *ékszerek* és *lovak* (kitömött lóbőrök) *felszerszámolásának* *kellékei*.

A fegyverek közül talán két (*C* és *D*) sírban volt *szablya* (a *D* sír szablyája: LXXII. t. 5.). Ezzel szemben *nyíl*, *tegez* és *nyílvas* *íj* is szinte mindenkinek jutott, csupán a szolgáltnak nem. Az íjnak nyomai csak az *I* sírban voltak, hol a markolat *csontburkolatai* (LXVI. t. 1–2.) megmaradtak. A többi sírokban könnyen korhadó részei elpusztultak s egyedül a tegez- és nyílvasak jelenlétéből következtethetünk sírbatételükre. A fegyverek ily

módon való megoszlása bizonyos munkamegosztásra mutat: ahogy más temetőkből⁹², úgy a bashalmi nagycsaládnál is elsősorban az előkelőbbek, a család vezetőinek (l. a szablyákat) és a legkisebb rangúaknak (l. az *I* sír csontlemezekkel merevített „harci”-íját, a *K* sír 6 nyílvasát) feladata a portyázásokon, hadi vállalkozásokon való részvétel.

A nyilak között néhány *vaddásnyíl* (prémes állatok elejtésére szolgáló kerek metszetű hegyes nyilak = LIX. t. 53. és talán LXV. t. 2.; egy ívelt élű nyílesűcs = LIX. t. 56.) is van. A *tegezek* maradványai (LVII. t. 14, 16; LX. t. 1–28; LXI. t. 18–21; LXVI. t. 13–27; LXXII. t. 7–12.) olyan formájú nyíltartóra engednek következtetni, amilyenre Zichy I. értékes tanulmányában⁹³ gondolt. A billegő tegezfedel felső lemeze a *B* sírban csontból (LX. t. 1.), az *A* és *D* sírban vasból (LVII. t. 14; LXXII. t. 12.) volt.

Ékszer alig került a férfiak sírjába, egyedül a *B* és *C* sír ezüsthuzalból készült egyszerű *hajkarikái* (LVIII. t. 1; LXI. t. 5–6.) említhetjük.

A női sírokban viszont éppen az ékszerek viszonylagos bősége szembeötlő. Az általánosabb darabokon: sima *hajkarikákon* (LXIX. t. 1–2; LXX. t. 1–2.), különböző formájú s díszű *gyöngyökön* (LVII. t. 2; LXIX. t. 21–26; LXX. t. 15–33; LXXI. t. 5.), hullámosra hajlított ezüsthuzalból készült *karpereceken* (LVII. t. 10–11; LXIX. t. 27, 29.) és az *f* sír egyszerű, huzalból készült *gyűrűjén* (LXIX. t. 28.) kívül különösképpen két tárgyat emelnénk ki. Elsőnek az *f* sírban a tarkó táján talált *ötökarikás csüngőket* (LXIX. t. 3–4.), melyek valószínűleg szintén a haj díszéül szolgáltak. Párjai csak a halimbai temető X. sz. második negyedéről keltezhető részéből s a Történeti Múzeum raktáranyagából⁹⁴ kerültek eddig elő. — A másik említésre méltó darab a *d* sír öntött *fülönfüggője* (LVII. t. 8.), mely bizánci mintára vezethető vissza. Készítőjének a bizánci eredetről tanúskodó keceli fülbevaló s ahhoz hasonló ékszerek szolgálhattak előképül.⁹⁵

Viselettörténeti érdekességük az *f*, *h*, *j* sírokban talált rombusz alakú *ingnyakdíszek*⁹⁶ (LXIX. t. 5–20; LXX. t. 3–14; LXXI. t. 7–8.), a *h* sír rangos halottjának *ezüstszegekkel* (LXX. t. 38–89.)

⁸⁹ Hasonló megfigyelések: Bezdéd 2., 4., 8. (esetleg 9.) sz. sírok (Jósa A., Arch. Ért. 16 [1896] 390, 394, 397, 400, 410–411.); Micskepuszta (Ua., Arch. Ért. 34 [1914] 340.) stb.

⁹⁰ Noha Bashalmon a koponya körül is talált lemez-töredékek alapján valóban ilyen díszes kucsmára gondolhatunk, meg kell jegyeznünk, hogy sejtésünk szerint nem lehet minden esetben a szemgödörben talált fém-darabokat süvegdíszek maradványainak tartanunk. Keleten a rokonnépek körében általános — jól ismert okok miatt — a halott arcának letakarása, esetleg az egész fejnek bőrből, textiliákba való csavarása. Ilyenkor az arcot kívülről, a szemek, száj és orr pénzekkel, gombokkal való kirakásával jelölik. (Karjalainen, Jugralaisten uskonto. 64. — K. Kovács L., A kolozsvári hóstátiak temetkezése. [Kolozsvár 1944] 56–57. alapján idézzük). Nincs kizárva, hogy őseink is hasonlóan jártak el temetéskor. Különösen abban az esetben gondolhatunk

e szokásra, ha a koponyán a szem-, orr-, száj-tájékán egyaránt vannak rozsdanyomok (pl. Fettich N., Arch. Ért. 45 [1931] 102, a kenézlii temető 50. sz. sírja).

⁹¹ Arch. Ért. 16 (1896) 396–397, 8. kép.

⁹² László Gy., Hmné. 163.

⁹³ Turán 1917. 152–165.

⁹⁴ Török Gy. szóbeli közlése. Hasonló még a csölyosi (Kada E., Arch. Ért. 32 [1912] 323, a. l.).

⁹⁵ Vö. Fettich N., AH 21. (1937) 105–106, CXVII t. 1–2. A bashalmihoz hasonló utánzatokra: pl. a Szentesszentlászlii temető 74. sz. sírjának függője (Széll M., FA. 3–4 [1941] 243, VI. t. 13.).

⁹⁶ Bodrogyács (Hampel, J., Alterth. II. 467, 5–8.); Balkány (uo. III. 352. t. 2.); Kenézli (Jósa A., Arch. Ért. 38 [1914] 333, XLIV. kép.); Ingnyakdíszeknek határozták meg: Kada E. (Arch. Ért. 32 [1912] 329.) és László Gy. (AH 27. [1943] 24–26; A honf. m. műv. Erdélyben 64.).

kivert csizmái⁹⁷ és a j sír ruha ékítésére való rozettái⁹⁸ (LXXI. t. 1—4).

További problémát ad a női sírok más mellékletei közül a h sír *ezüsthuzalból alakított tárgya* (LXX. t. 37), melynek párhuzamait⁹⁹ ismerve sem fejthettük meg egykori rendeltetését. A mellette levő *ezüstlemezek* (LXX. t. 34—36.) vagy a kis tárgy tartozékai, vagy helyzetük (a nyereg feltelezett helye körül vannak) és hasonmásaik¹⁰⁰ alapján nyeregdiszkek lehettek.

A d sírban, a temetőben általános körtealakú kengyelvasak helyett *egyeses talpú kengyel*pár (LXVIII. t. 5.) volt. Ugyanitt, továbbá a h és a férfi sírok közül a B sírban, az egyszerűbb csikó-zablák helyett *oldalpálcás zablák* (LXVIII. t. 4; LXXI. t. 12.).

A női sírok legtöbb figyelmet érdemlő tárgya a d sír *trepánja* (LVII. t. 9.), melyről — az eszközről és szokásról egyaránt — Anda T. már kimerítően értekezett.¹⁰¹ Előkerülésének jelentősége nem is abban van, hogy őseinknél a trepanáció gyakorlatát bizonyítja. Erről a meglekelt koponyák és nyelvünk vallomásai („feje-fúrott”, „fúrt-fejű”, „fúrt-velejű”, „agyafúrt”, „fúrt-agyas”¹⁰²) alapján amúgyis tudtunk. Fontosabb, hogy az őseink jellegzetes mellékleteivel együtt talált trepanum bizonyosság: nem arab vagy görög sebészek hajtották végre e főként varázslatos, de több esetben (pl. fejsérüléseknél) reális célzatú műtéteket, — ha feléljük is utal az eszköz és szokás —, hanem régi javasaink, táltosaink.

Mai szemmel nézve talán különös, hogy a trepanum női sírban volt, de egykor a gyógyításban¹⁰³ s a samanizmusban¹⁰⁴ is uralkodó szerepe

volt a nőknek. Népi orvoslásunkban még ma is se szeri-se száma azoknak a különféle asszonyoknak, akik gyógyítással foglalkoznak. Hagyományaink szerint még ősi istenasszonyunk, a Boldogasszony is foglalkozott gyógyítással.¹⁰⁵

Végére hagytuk a gyermekeket, akiknek mellékletül nem jutott az apró *gyógyiszemek* (l. a H sírban három pasztagyöngy- LXV. t. 12—14. és a c sírban egy fémgyöngy¹⁰⁶ LVII. t. 3.) kívül semmi. Üres kezekkel indították őket útnak a más-világra, mint temetőtérképünkéből kitűnik: édesanyjuk közelébe temetve.

Összefoglalás. A temetkezés nemzetségi-nagycsaládi rendje, az első foglalkókra jellemző nagyfokú nőhiány, az ősi s a samanizmusban gyökerező temetkezési szokások, valamint a többségükben még az előző szállásterületeken készült leletek együttesen tanúsítják, hogy a bashalmi temető magyarjai honfoglalóink dicső nemzedékének tagjai lehettek. Az F sírből előkerült Kegyes Lajos (814—840) érme, — bár a keltezés szempontjából nem sokat mond —, feltevésünket inkább támogatni látszik. A temető betelepítése a X. sz. első negyedéig befejeződhetett.

*

Ilyen és a bashalmihoz hasonló nemzetség-részekből (nagycsaládokból) ötvöződtek honfoglalóink nemzetségei, melyek télen a védettebb folyómelléki szállásokra gyűlve együtt éltek, nyáron nagyobb területre szétszóródva, — de az összeköttetést fenntartva —, vándoroltak legelő nyájaik után.*

Dienes István

⁹⁷ Kenézli 19. sz. (Jósa A., Arch. Ért. 34 [1914] 332, XLII. kép.), 34. sz., 43. sz. sírokból (Fettich N., Arch. Ért. 45 [1931] 87, 65. kép 14. és 93.); Hencida 5. sz. sírből (Ua., AH. 21. LXXXV. t. 43.); Bihar 7. sz. sírből (Hampel, J., Alterth. II. 854, 8—14.) hasonló darabok. Az ezüstszegecsekkel kivert csizmák helyreállítását a koronái leletek alapján l. László Gy.-nál (AH 27. (1943) 13—14, 6—8. kép és 26—27).

⁹⁸ Eperjeske (Kiss L., Arch. Ért. 39 [1920—1922] 50, 11. kép.); Bezdéd (Jósa A., Arch. Ért. 16 [1896] 409, 5—6.) stb.

⁹⁹ Honfoglaláskori anyagban: Tiszaeszlár-Újtelep 2. sz. sír (MNM—TM népv.-kori leltárk. 1948/6.); Avar emlékek között: Kiskörös-vágóhíd 4. sz. sír (uo. 1934/18.).

¹⁰⁰ Bodrogvécs (Hampel, J., Alterth. II. 461, 8—11.); Esztergom (uo. III. 512. t. A. 3—4.); Gyömöre (Börzsönyi A., Arch. Ért. 32 [1912] 217, b. 1.).

¹⁰¹ I. m.

¹⁰² Pais D., MNy. 10. (1914) 414—417; Kertész M., Szokásmondások. (Bp. 1922) 162—166.

¹⁰³ Magyary-Kossa Gy., Magyar orvosi emlékek. (Bp. 1929) I. 94.

¹⁰⁴ Bogoraz-Tan, V. G., K psihologii samanstva u narodov Severostocnoj Asii. Etnograficeskoe obozrenie 1910. (magyarul: Az orosz néprajz klasszikusaiból. (Népr. Múz. [1955] 72, 75, 77.); Harva, U., FFC. 125. (1938) 450—.

¹⁰⁵ Kálmány L., Etn. 28 (1917) 310—311.

¹⁰⁶ Bihar Hampel, J., Alterth. III. 506. t. 6. sír A. 3.); Beregpusztá (uo. 514. t. III. 1.) stb.

* Itt köszönöm meg Méri I.-nak, Párducz M.-nak és különösképpen László Gy.-nak dolgozatom írása közben adott értékes tanácsait, Méri I.-nak még külön a fényképtáblák összeállítását. Köszönöm továbbá Karáth J. szép felvételeit s végül — de nem utolsósorban — Édesapámnak sok gondnal készített rajzait.

A MAGYAR NEMZETI MÚZEUM BRONZ DIADÉMÁJA

A Magyar Nemzeti Múzeum őriz egy bronz diadémát, melynek lelőhelye ezideig ismeretlen. Párhuzamai alapján valószínű, hogy a Felvidékről, illetve Szlovákia területéről származik.¹

A diadéma jó fenntartású, zöld patina fűdi, mely az egyik lemezen sárgás árnyalatba megy át. Átmérője a tordírozott, és a lemezes rész találkozásánál 18 cm, a tordírozott rész közepétől a spirálisok képzeletbeli meghosszabbításáig 19 cm.² A lemez szélessége a spirálisok mellett 5 cm, hátul a tordírozásnál 3,5 cm-re keskenyedik. A tordírozott rész hossza 29 cm, vastagsága 1 cm, mely a lemez felé 8 cm-re keskenyül. A diadéma eleje nyitott a spirálisok közti távolság feltűnően nagy. Az alsó és felső spirálisok közvetlen mély hajlásánál 11 cm, a legnagyobb ívelődésnél 5,1 cm a legkisebb távolság. A két spirális magassága összesen 7,2–7,5 cm, egy spirális átmérője 2,5–3,5 cm. Súly 345 g. Lemezét középen (a két szélről számítva 2 cm-re) 1 mm-nyire kiemelkedő éles vonal osztja ketté. A középső kiemelkedő éles élhez hasonlóan a lemez alsó és felső széle is feltűnően éles, és mintegy 1 mm hosszú kifelé hajló peremet alkot, mely az V. t. 1. és 4. szám képen jól látszik.³ A lemezek és a kiemelkedő középvonal széleit, egészen a spirális első csavarulatának feléig, az ún. „Tremolierstich” technikával bevéssett vonalakból álló díszítmény ékesíti. A lemezen egy-egy sorban zeg-zug vonal húzódik egymással párhuzamosan, amely három teljes és egy fél egyenlőtlen szárú háromszöget mutat. A bevéssett kis vonalak hosszúsága és egymástól való távolsága kb. 1 mm. A spirálisok a lemezek éles élű és vastagabb folytatásai, amelyek ötszörös spirális tekercesé alakulnak. Ezek négyyszögű keresztmetszetűek. A kiemelkedő középvonal folytatásaként a spirálisok első kanyarodásának fele enyhén domború.

A következő öt bronz diadéma az előbbivel csaknem teljesen egyező.

A *blatnicai* (Turóc megye) a legismertebb párhuzam (Bp., Magyar Nemzeti Múzeum).⁴ Az előbbitől leginkább erős zöld színű patinája, valamint a spirálisok közti lényegesen kisebb távolság különbözteti meg. A legnagyobb távolság ennél 5 cm, a legkisebb 1,1 cm. Átmérője 20×18,5 cm, súlya 316 g. A legfeltűnőbb különbséget a lemez közepén levő díszítés tünteti fel. Amíg az előbbinél a szélektől számított 2 cm-re plaszt-

kusan éles vonal húzódik, a *blatnicainál* ezt csupán a szélek díszítéséhez hasonló technikával véssett vonalsor helyettesíti. A széleket éles vonal határolja, de ez mégsem olyan szembetűnő, mint az előbbinél.

Az *istebnei* négy diadéma (Árva megye. Turócszentmárton, Slovenské Národné Múzeum) ezen típus másik fontos képviselői. A négy diadéma egyikének kerülete 57 cm, a másiké 58 cm; súlyuk 31, 36, 27 dkg, 50,5 g.⁵ Díszítése egyezőnek látszik a *blatnicaival*.⁶ A lemez közepét itt is vonalsor díszíti. A spirálisok egymásközti távolságát vizsgálva, a *blatnicainál* nagyobb-nak, de az ismeretlen lelőhelyű diadémánál kisebbnek látszik. Ebből következik, hogy nagyságra nézve is a középső helyet foglalhatja el a kettő között.

A Szabolcs megyei *Rakamazból*,⁷ a svédországi *Nosabyból*⁸ (Scâne tartomány), valamint a *Mönchs-waldból* (Szilézia)⁹ származó arany darabok távolabbi analógiák, melyekkel itt részletesen nem foglalkozunk.

Az ismeretlen lelőhelyű diadémához hasonló több fejdíszet találtak *Olympiában*. Az egyiknek¹⁰ spirálisa és díszítése teljesen egyezik a *blatnicaival*. Az olympiai darab lemeze azonban szélesebb és díszítése gazdagabb.

A diadémáknak időrendben történő elhelyezésénél a legnagyobb nehézségekkel kell számolnunk, mivel nagyobbbrészt kincs, illetve szórványleletekkel van dolgunk. Fokozottan áll ez a *blatnicai* diadémára, ahol a leletek különböző magángyűjteményekből, különböző időközökben kerültek a Nemzeti Múzeumba, és így azonosításuk is nehézségekbe ütközött.¹¹ Ha mégis figyelembe vesszük a depot leletek minden darabját, akkor megállapíthatjuk, hogy egy leleten belül a késő bronzkortól a Hallstatt B-ig származó darabokkal állunk szemben. Horváth T. az *istebnei*, és a *blatnicai* leletet a IX–VIII. sz-ra helyezi,¹² az előbbi J. Petrikovics általánosan a Hallstatt korba.¹³ Jacobstahl a *blatnicai*, *istebnei*, olympiai diadémákat, és általában a hasonló kettős spirális díszítésű tárgyakat a VII. századba.¹⁴

Felvetődik a kérdés, hogy ezek a darabok valóban diadémák voltak-e? Mind kincs, vagy szórvány-leletből származnak, azért rendeltetésüket bizonyítani nem tudjuk. Méreteik miatt azonban másra nem gondolhatunk. Karvédőnek túl nagyok, torquesek nehezen lehettek, mivel a fejen nem férnek át, tágíthatóságuk bizonytalan, de a fejen jól fekszenek. A torqueált rész kényelmetlen

¹ Köszönettel tartozom Mozsolics Amáliának, aki a Magyar Nemzeti Múzeumban őrzött diadémák megtekintésénél néhány szíves útmutatásával segítségemre volt.

² Lásd az V. táblát.

³ A 3. kép felső szélén a ráeső fény optikai csalódást okoz, amennyiben a belső felületről nézve is, az él kifelé hajlik és nem fordítva.

⁴ Gallus, S.—Horváth, T., Un peuple cavalière préscythique en Hongrie. DissPann II. 9 (Bp. 1939) 20–23. (a régebbi irodalommal) XXIII. t. 2a–b; Mozsolics, A., Der Goldfund vom Velemzentvid. (Basel 1950) Praehistorica I. 35; Eisner, L., Slovensku v praveku. (Bratislava 1933) 151. 14. kép 4.

⁵ Gallus, S.—Horváth, T., i. m. 23, 141–142, 147. LXXXVIII. t. 1–2; Kubinyi M., Arch. Ért. 22 (1902) 342–345; Arch. Ért. 13 (rég. folyam, 1879) 304;

Petrikovics, J., Bronzovy nálož na Hradku pri Istebnom. SMSS 1899, 154–158. I. t. 11; Petrikovics, J., Este nielko slov k násmu bronzovému na Hradku pri Istebnom v Orave. CMSS VI (1903) 1–21.

⁶ Gallus, S.—Horváth, T., i. m. LXXXVIII. t.

⁷ Arch. Ért. 1946–48. XVI. t. 1.

⁸ Forvannen 1916, 8.

⁹ Schlesiens Vorzeit in Schrift und Bild. 6 (Neue Folge) (Breslau 1912) 242.

¹⁰ Furtwängler, A., Olympia IV (Berlin 1890) 42.) 18. tábla, 301 kép.

¹¹ Gallus, S.—Horváth, T., i. m. 20.

¹² Gallus, S.—Horváth, T., i. m. 101, 147.

¹³ Petrikovics, J., SMSS 1899, 158.

¹⁴ Jacobsthal, P., Greek Pins. (Oxford 1956) 126, 130.

ugyan, de feltehető, hogy alája bőrt, vagy nemezt helyeztek. Így képzelte ezt Kubinyi M. a krasznahorkai két karika viselés módjáról, melyeket diadémáknak tart.¹⁵ Ezen a bronz formájú diadémáknak prém felett való viselését Mozsolics Amália is megerősíti.¹⁶

Az ismeretlen lelőhelyű diadéma analógiái mind a Felvidékről, a mai Szlovákia területéről származnak (Blatnica, 4 db. Istebne). Mint külön jellegzetes típust, már Hampel is említi őket.¹⁷ Mozsolics A. és Horváth T. a blatnicai diadémát keleti hatásúnak tartják.¹⁸ Gallus S. az erőteljes kaukázusi hasonlóságok jelenlétét is feltételezi, de már tipikusan északkeleti, lausitzi jellegűnek tartja ezt a formát.¹⁹ G. Childe ismerte fel leginkább, hogy „a bronzkor késői szakaszában a lausitzi kultúrához tartozó népelemek árasztják el Magyarországot, és különösen a rézben gazdag lelőhelyeket: Észak-Magyarországot, és Szlovákiát szállják meg”.²⁰ Bár Pavel Čaplo-

vich, a szlovákiai lausitzi kultúra kiváló ismerője, tagadja ezen diadéma forma lausitzi eredetét,²¹ az eddigi bizonyítékok alapján, a forma lausitzi etnikum hagyatékának tekinthető.

A szálak tehát Sziléziába vezetnek, még mielőtt onnan a vándorlások megindultak volna. H. Seger is felfigyelt a mőnchswaldi és blatnicai diadémák rokonságára.²² Az olympiai diadémák számbeli gazdagsága nem döntő a típus eredetét illetően. Formai, és használhatóság szempontjából is inkább fejlettebb változatot mutat. Ennélfogva valószínű, hogy az ismeretlen lelőhelyű diadéma a mőnchswaldi leszármazottja; az olympiai pedig vagy függetlenül és párhuzamosan alakult ki, vagy a lausitzi kultúrájú illírség közvetítésével juthatott délre.

Marton Antónia

LE DIADÈME DE BRONZE DU MUSÉE NATIONAL HONGROIS

Résumé

Le Musée National Hongrois conserve un diadème en anneau, dont le lieu de découverte est jusque'ici inconnu (Pl. V.). La partie postérieure du diadème est fait d'un fil torsadé se terminant en deux plaques munies aux extrémités d'une paire de spirales. La plaque va vers les bords et vers le milieu fortement en s'évasant. Les bords des extrémités de même que la plaque partagée en deux sont décorés de lignes zig-zaguées courant parallèlement, et faites avec la technique dite "Tremolir-Stich". La plus grande distance entre les spirales est de 11 cm, le diamètre est de 18×19 cm.

Le diadème a des analogies ressemblantes à s'y méprendre (Blatnicza, et 4 pièces d'Istebne⁵). Ceux de Blatnicza et d'Istebne furent découverts avec d'autres trouvailles, leur connexion cependant est incertaine.

Il est probable que le diadème dont le lieu de découverte

est inconnu, provienne de la Slovaquie. Selon M. T. Horváth et Mme A. Mozsolics le groupe de diadèmes de ce type montre une influence orientale, par contre M. S. Gallus y reconnaît nettement, à côté des ressemblances caucasiennes, le caractère de Lausitz.¹⁹ C'est M. G. Childe²⁰ qui a établi le plus clairement qu'à la fin de l'âge du Bronze, la Hongrie du Nord et la Slovaquie furent envahies par des éléments ethniques appartenant à la civilisation de Lausitz. Les diadèmes en forme d'anneau qui doivent être rattachés à l'ethnie de Lausitz, peuvent, d'après le petit nombre d'objets accompagnant les trouvailles, et dont la connexion est incertaine, mais mieux encore d'après leur technique et leur formes, être situés à la limite des périodes B—C de l'époque hallstattienne.

A. Marton

¹⁵ Arch. Ért. 12 (1892) 151.

¹⁶ Szóbeli közlés.

¹⁷ Hampel J., Bronzkor emlékei Magyarországon III. 225.

¹⁸ Gallus, S.—Horváth, T., i. m. 142; Mozsolics, A., i. m.

¹⁹ Harmatta J., Arch. Ért. 1946—48. 99.; Gallus Sándornak a hallstattkori diadémákról írt kéziratát

a legnagyobb sajnálatomra nem állt módomban elővasni.

²⁰ Childe, V. G., The Bronze Age. (Cambridge 1930) 222.

²¹ Szóbeli közlés.

²² Seger, H., Der Goldfund aus dem Mönchswalde. Schlesiens Vorzeit in Schrift und Bild 6. (Neue Folge [Breslau 1912]) 43.

A MEZŐSZILASI CSÁSZÁRKORI HALOMSIROK

A veszprémi Bakonyi Múzeum régészeti gyűjteményében több mint félszázada kiásott korai császárkori temetőanyagot őriznek, a mezőszilasi (1942 előtt Szilasbárhás) halomsírokból 1904-ben Németh József és Kovács Ignác által feltárt leleteket.

A korábban Veszprém megyéhez tartozott vidék az ókorban is viszonylag félreesett a főútvonalaktól, a Sopianae–Florianae útvonal érintette, ennek Dégtácfővenyepusztai szakasza mentén feküdt az a település is, amelynek lakói ezekben a halomsírokban temetkeztek.

A római uralom két első századából ezen a környéken, de a szomszédos Fejér megyében is több halomsíros temető maradt fenn, így Pátkán,¹ Alsótöbörzsökön, Felsőcikolán, Alsószentivánon.² A mezőszilasi halomsírok ennek a csoportnak a déli szegélyén helyezkednek el. Itt az említett útvonal mentén Ángyádfalunál római telep nyomait ismerjük.³

A Mezőszilas község határában látható „kunhalomokról” először Rómer Flóris adott hírt, aki közel egy századdal ezelőtt látta azokat. Ő hét halmot említ,⁴ majd Hampel József szól azokról.⁵ Németh József szolnoki gimnáziumi tanár 1904 nyarán három halmot tárt fel és azok eredményeit rövid leírásban ismertette is.⁶ Az ott közölteket egészíti ki Laczkó Dezső feljegyzése, amelyből megtudjuk, hogy az erősen leszántott halmok két nagyobb csoportban feküdtek a falu nyugati oldalán.⁷

A tárgyak rövid leírása után helyszínrajzot is ad, ezt Sági Károly tanulmányából ismerjük,⁸ majd az ott 2. számúnak jelzett halom metszetének és alaprajzának vázlatát látjuk, az egyik sírláda és a benne elhelyezett tárgyak feltüntetésével (11. kép.). Megjegyzi végül, hogy a község határában Bolondvár néven gyűrűs sánc ismeretes, benne halommal, így a közelben levő őskori földvárval kapcsolatos halomsír ennek a temetkezési szokásnak itt korábbi előfordulását mutatja. Ez azonban nem jelenti azt, hogy a környék őskori halomsírai és a korai császárkori hasonló temetkezési szokásai között közvetlen helyi összefüggést látnánk.

A tanulmány főként a veszprémi Bakonyi Múzeumban fellelhető anyaggal foglalkozik, nem terjed ki azonban azokra a terra sigillata utánzatú talakra, amelyeket Nagy Lajos már ismertetett.⁹

A Bakonyi Múzeum alább ismertetendő anyaga részben Németh József, részben pedig a Veszprémi Múzeum századeleji ásatásaiból származik, az anyag sírok szerinti csoportosításánál az ásatók igen szűkszavú leírásai mellett elsősorban a Múzeum régi leltárkönyvét vettük figyelembe, az A, B, C, sírok szerinti csoportosítást már a Magyar Nemzeti Múzeumban való leltározásnál kétségesként jelölték meg.¹⁰

A táblákon az anyag síronként csoportosított, a méretarányok feltüntetésével.

A fellelhető anyag, sírok szerint a következő:

I. sír. 1. Bronz szárnyas fibula töredéke, igen összeégett (VI. t. 6). Á: 3,4 cm. Az ún. noricum-pannoniai típusnak felső töredéke. Használata az i. u. II. sz. végéig általános.¹¹

2. Bronz fibula felső részének töredéke, erősen összeégett. (VI. t. 7) Á: 3 cm. Spirálrészes, a kis töredékből az igen elterjedt sima kengyelű, esetleg gombos fibulához való tartozás állapítható meg, szintén nem jelentős kormeghatározó értékű. Az I–III. századokban általánosan előfordul,¹² fő elterjedési ideje az i. u. I–II. sz. Az „erős profilú” csoportba sorolható.

3. Kis feketés sötétszürke tálka (1. kép. I. 2.) m: 4,4 cm, szá: 11,7 cm, tá: 5,4 cm. A ritkán előforduló közel álló darabok gyakrabban vörös árnyalatúak, különböző délnyugat-pannoniai lelőhelyekről kerültek elő, így Poetovio, Emona környékéről.¹³ Pátkáról ismeretes egy narancessárga példány, anyagunknak a kelet-dunántúli halomsírokkal való rokonsága a következőkben is többször ki fog tűnni. A közelmúltban a szászhalombattai tábor canabaejából is került elő hasonló.¹⁴ E darabok hasonlóit már az itáliai formakincs bevándorlásának útján is megtaláljuk, bár Germániában is korán feltűnnek. Az Itáliával szomszédos területeken másfelől is találkozunk hasonlókkal, így Tessinből, ennek pereme azonban csekély módosulást mutat.¹⁵

4. Agyagpohár, vékonyfalú, finom, oldalán felül vörösre, alul barnára festett (1. kép. I. 3.). m: 9,3 cm, szá: 6,5, tá: 2,6 cm. Bónis Évánál szintén az itáliai útvonalon jelentkezik, Emona, Poetovióból és Keszthely Újmajorból, de ismeretes Poetovióban nagyobb urnalakban is. Eredetileg kelta alapjellegűnek tartott, az i. u. I. sz. eleje óta figyelhető, más vélemények szerint a flaviusi kor óta lép fel, az Antoninusok korában szűnik meg. Schörgendorfernél (206. tít.) II. századiként szerepel, ő helyi formának véli.¹⁶

Pannoniában általánosan elterjedt, Brigetióból, Camponából igen közelálló korai példányt ismerünk. Au am Leithabergben már fogaskarcolt díszű, ez is halomsírból.¹⁷ Igen honos a nyugati területeken is. Darabunk vörösesbarna festése egyes nézetek szerint a flaviusi idők bronzedényeinek hatását utánzó új színezőtechnikának a következménye.¹⁸

5. Agyagkorsó, egyfülű, csonka, világossárga (1. kép. I. 4.) M: 18,8 cm (csonkán), tá: 5,2 cm. Vállán kettős bevágódó vonal fut körbe. A tojásdad, felül vállasodó edény az itáliai eredetű korsók kiterjedt csoportjába tartozik, ezeken belül azonban ez a felül vállas forma nem túlságosan gyakori, a legközelebb állók Emonából

¹ Rómer F., *Compte-rendu* II. 1. p. 141.

² Nagy G., *Arch. Ért.* 13 (1893) 28–37.

³ Laczkó D., Római telepnyomok és útírányok Veszprém megye déli felében. Balácsa. (1912) 22–23.

⁴ L. 1. j. 159.; jegyzőkönyvek XXXVIII. 207. (Továbbiakban jk.)

⁵ Hampel J., *Arch. Ért.* 3 (1883) 68–69.

⁶ Németh J., *Arch. Ért.* 25 (1904) 246–248 és 437.

⁷ A Bakonyi Múzeum 157. sz. 18–XIX. SV. jelzetű feljegyzéséből; Laczkó D. – Rhé Gy., Balácsa. (1912) 17.

⁸ Sági K., *Arch. Ért.* 1943. 131.

⁹ Nagy L., *Arch. Ért.* 42 (1928) 96; *Ua.* BpR 14. (1945) 316–317., 342.; MNM 23/1904/20., a tárgyakat a M. Nemzeti Múzeum 30 K-ért vásárolta meg az ásatóktól.

¹⁰ MNM napló 1904.23 és 39. tételesszámok alatt, majd végérvényesen a veszprémi Bakonyi Múzeumnak jutottak. A tárgyak egy része a második világháború alatt eltűnt, vagy nem azonosítható. A MNM iratából: „Ig. 652/1904. eng. alapján töröltetett.” Az irat sajnos a második világháború alatt elveszett, azonban a 284/1904. sz. iratból megtudjuk, hogy az ásató Németh J. a tárgyak túlnyomó részét visszakérte az akkor újonnan létesített Veszprémi Múzeum számára, így kerültek oda a MNM

régiségnaplójában szerepelt 23/1904, 1–19, 22, 24–32. tárgyak.

¹¹ Kovrig I., A császárkori fibulák fő formái Pannoniában. *DissPann* II. 4 (1937) 8–11.; *Patek E.*, A pannoni fibulatípusok elterjedése és eredete. *DissPann* II. 19 (1942) 14–17.

¹² *Patek E.*, i. m. 18–26.

¹³ Bónis É., A császárkori edényművesség termékei Pannoniában. *DissPann* II. 20 (1942) 23., 181., XXIII. t. 9.; *RLiÖ* II. (...) XIII. t. 4.

¹⁴ *Mócsy A.*, *Arch. Ért.* 82 (1955) 62., XVI. t. 21.

¹⁵ *Simonett, Chr.*, *Tessiner Gräberfelder* (Basel 1941) 56. Passalli 33. sírból és Märki 6. sírból.

¹⁶ *Abramič, M.*, *Poetovio* (1925) 104–105., 52., 53. kép; *Bónis É.*, i. m. 12., 124–125. X. t. 10/3., XVIII. t. 45–46., XXXVIII. t. 9.; *Schörgendorfer, A.*, *Die römerzeitliche Keramik der Ostalpenländer* (1942) 22., 141.

¹⁷ A tатаi Kuny Domokos Múzeumban. *Lt.* sz. 55.117.1.; *Schober, A.*, *Römisches Friedhof in Au am Leithaberg*. *JÖAI* 17. (1914) Beibl. 210. 168/2. kép; *Menghin, O.*, *Monatsberichten des Vereins für Landeskunde von Niederösterreich* XIV. 117.

¹⁸ *Saalburg Jahrbuch* 8 (1934) 114., 6. kép.

valók, a Wiener Strasse-i korarómai temetőben, Aquincumban találták, az Országos Történeti Múzeum pátkai darabjai mellett császárkori halomsírokból az alsószentiváni 9. sz. tumulus ilyen korsóját ismerjük.¹⁹ Schörgendorfer Noricumból is említ hasonlóságot, ő II. sz.-iaknak tartja ezeket, darabjaink az I–II. sz. fordulójára tehetők. Hasonló Germániában halomsírból is előfordult,²⁰ a szomszédos nyugati területeken pedig a Katsch-i villa melletti sírmezőről.²¹

6. Üvegkanna, négyzetes hasábos, szalagfüles, kékeszöldes (VII. t. 2.). M: 22,4 cm, szá: 4,8 cm, tá: 7,2 cm. Ez az üvegedény, figyelembe véve az üvegarúk eredetének és kormeghatározásának nehézségeit, valószínűen észak-itáliai eredetű, az aquileiai üveggyártás importárja, gyakran fordul elő az i. u. I–II. sz. emlékanyagában. Formába fűjt, alján több koncentrikus kör alakú jeggyel, jellemző széles, gazdag redőzetű füle. Hasonló példányokat, amelyek forma és a különösen fontos színézés tekintetében is közel állanak, Aquileiából ismerünk; Pannoniában szelvényben elterjedtek, így Brigetióból, Savariából több megfelelője ismert, hasonlókat találtak Lovasberényben, de noricum császárkori halomsírokból is ismert.²² Germániában a II. sz.-ban ugyan szintén általánossá válnak hasonló formák, de inkább világoszöldes színézéssel.²³

7. Agyagtányér, lapos alakú, sötétszürke, szemcsés anyagú (I. kép, I. 6.). M: 3,4 cm, szá: 18,1 cm, tá: 14 cm. Egyike a római császárkori kerámia legelterjedtebb formáinak. A császárkor különböző színű és festésmódú, nagyszámú ilyen tárgyát itáliai eredetű forma, amelyet azonban sokfelé gyártanak helyben is. Korábbiak a vörös festésűek, de a szürkék már ekkor is előfordulnak. Inkább a behúzott szájuak a későiek. Pannoniai előfordulásai sok poetoviói, sisiai stb. példánnyal figyelhetők meg az Itáliából felvezető út mentén. Itáliában terra sigillata válfaja is ismert, Pompeiből. Schörgendorfer szerint ez a tányér az itáliai terra sigillata formákból kapta közvetlen eredetét, ő a hasonló darabokat az i. u. II. sz.-ra keltezi. Liguriában ismerjük i. e. I. sz.-i példányait is.²⁴ A Wiener Strasse-i korarómai temető példányából úgy látszik, hogy az enyhe hajlatú oldalfalúak korábban fordulnak elő.²⁵ Teljesen egyezőket tartak fel a Fejér megyei császárkori halomsírokból, így Pátkán. Erről a vidékről Etyeken, Dunapentelén, Lovasberényben, Adonyban találtak hasonlókat.²⁶ Előfordultak a provincia nyugati részén is,²⁷ jól ismertek az Itáliával szomszédos alpesi vidéken, így Tessinben Locarno-Cadra egyik sírjából került egy elő.²⁸

Tányérunk, amely a távolabbi és a nyugati provinciáknak is elterjedt edényfajtája, a kelet-dunántúli császárkori halomsírok gyakori melléklete.

II. sír. 1. Agyagtál töredéke, algyűrűs, szájperece részsutósan kifelé álló. (1. kép, II. 1.) m: 14 cm, tá: 8,6 cm. A kelta edényművészből származott át a provinciális római gyártmányok közé. A La-Tène korban Lakihegyről, Békásmegyerről, Tolna megyéből határozottan felismerhető ez a jellegzetes profil,²⁹ a császárkorban ritkábban tűnik fel. Itáliából is ismeretes.³⁰ Több hasonló éppen Fejér megye halomsíraiból került elő, egy az adonyi táborból, de több Pátkáról, Alsótöbörzsről, Velencéről.³¹ Noricumban szintén halomsírokból ismerjük.³² A békásmegyeri eraviscus fazekaskevence és a Tabán hasonló mély táljai megfelelően mutatják ennek az edénynek útját a kelta formakincséből a római kor anyaga felé.³³ A nyugati területeken is elterjedt, bizonyára helyi kelta hatásokkal is számolhatunk.

2. Üvegkanna, négyzetes hasábos, szalagfüles (mint I. sír 6.). Elveszett.

3. Agyagpohár, vékony falú, fémes vörös festésű, a felső részén körbefutó bevágott vonallal lefelé kópor-szemcsés, rücskölt (1. kép, II. 3.) m: 9,8 cm, szá: 6,7 cm, tá: 4,2 cm. Ez az edényke szintén a korai császárkor jellemzője. Hasonlókat találunk Poetovioban, ahol színézésben is közel álló és Emonában, innen szétárad Pannoniában, ahol korai urnatemetőkben általános,³⁴ de inkább csak a II. sz.-ban.³⁵ Schörgendorfer szintén az i. u. II. sz. elejére helyezi.³⁶ Igen honos az Itáliával szomszédos északi vidékeken is.³⁷ Gyakori a germániai limesen,³⁸ itáliai eredetűnek tartják és a Flaviusok óta elterjedt.³⁹

4. Agyagtál, alján lapos gyűrűvel, ívelten kihajló kis metszetszerű oldallal, fényes, fekete bevonattal, közepén belül kettős fogaskarcolt koszorúorban benyomott levéldíszek. Pereme töredezett (1. kép, II. 4., 3. kép.). M: 2,8 cm, A (csónán): 19,2 cm. Pannoniában ritkábban fordul elő, a limes mentén ismeretlen, inkább a belső területekre jellemző, vagy nyugatabbra. Itáliában hosszan élő válfajai vannak, a későrómai időkig.⁴⁰ Germániában vörös színézéssel rokon felépítésű talakat ismerünk az ún. „belga kerámia” formái között. Példá-nyuk felépítése terra sigillata talákkal mutat rokon-ságot.⁴¹ Diszítése figyelemreméltó, a fogaskarcolt vonal-kák kettős sorából álló dísz provinciánkban igen elterjedt, főként a császárkor II. századában. Ez a díszítési mód, amely nálunk dél-galliai előzményekre mutat, már

¹⁹ Bónis É., i. m. XXVIII. t. 18.; *Ua.*, A Bécsi úti korarómai temető agyagedényei. *Anth* 1 (1947) 48. I. t. 24.; *Nagy G.*, *Arch. Ért.* 13 (1893) 36., 14 a–b kép.

²⁰ *Haberey, W.*, *Jahresbericht* 1941/45. BJ 148 (1948) 432. 47. kép, 8.

²¹ *Schmid, W.*, *Archeologische Forschungen in Brengenz*. JÖAI 26. (1930) Beibl. 109., 56. kép.

²² *Brusin, G.*, *Aquileia*. (1929) 172.; *Paulovits I.*, *Funde und Forschungen in Brigetio*. LA II. (1941) XXI. t. 12.; a székesfehérvári István Király Múzeumban, lt. sz. 5.52.107.; *Radimsky–Szombathy*, *Wies.* II. t.

²³ *Kisa, A.*, *Die Antiken Glaeser der Frau Maria v. Rath*. (Bonn 1899); *Ua.*, *Das Glas im Altertum* I. (Leipzig 1908) 64, 65. kép.; *Ua.* II. 319. 157. kép, 45, XXXII. t. 45.

²⁴ *Bónis É.*, i. m. 23., 170–173., XXII. t. 2.; *Schörgendorfer, A.*, i. m. 86., 88., 108., 111. formák.; *Lamboglia, N.*, *Gli Scavi di Albintimilum e la cronologia della ceramica Romana*. (1950) 28. 7/3. kép, 71., 30. kép 53. Egy ilyen tányért a II. szd. végére helyez.

²⁵ *Mócsy A.*, *Arch. Ért.* 81 (1954) II. 39. 10, 11. stb. kép.; *Bónis É.*, i. m. 48., I. t. 15.

²⁶ *Rómer F.*, jk. XXXIX. 40.; alsótöbörzsi halomsírból, a székesfehérvári István Király Múzeumban, lt. sz. 6029. Lovasberényből, sötétszürke, lt. sz. 1951. Pátkáról is; mindegyik az István Király Múzeumban, lt. sz. 05.29.19., 5520., 552.21.; *Barkóczi, L.*–*Bónis, É.*, *Acta Arch. Hung.* 4 (1954) 20. kép 13.

²⁷ *RLiö VII.* (1906) 113., 114. kép.

²⁸ *Simonett, Chr.*, i. m. 139. 26. sír.; *Ettlinger, E.*, i. m. 17. t. 389.

²⁹ *Hunyadi I.*, A kelták a Kárpátmedencében. *Diss-Pann II.* 18. (1942) XV. t. 12.; *Ua.*, LVIII. t. 3., XCIX. t. 4–5., LXXXIX. t. 1.

³⁰ *Lamboglia, N.*, i. m. 31. 8. kép 34., szintén az i. u. II. sz. elejéről.

³¹ *Barkóczi, L.*–*Bónis, É.*, i. m. 177., 28. kép 26.; *Rómer F.*, i. m. II. 146., 79. kép.

³² *Radimsky–Szombathy*, i. m. II. t.

³³ *Nagy L.*, *Arch. Ért.* 1942, IV. t., 4a, 5a, 5b kép.; *Ua.* Bp. Tört. (1942) I/1. XXIII. t. 6., XXIV., XXXV. t.

³⁴ *Bónis É.*, i. m. X. t. 10/3, XVIII. t. 45.

³⁵ *Szántó I.*, *Arch. Ért.* 80 (1953) XIX. t. 36. 56. 24. sír.

³⁶ *Schörgendorfer, A.*, i. m. 140. 141., 199. kép.

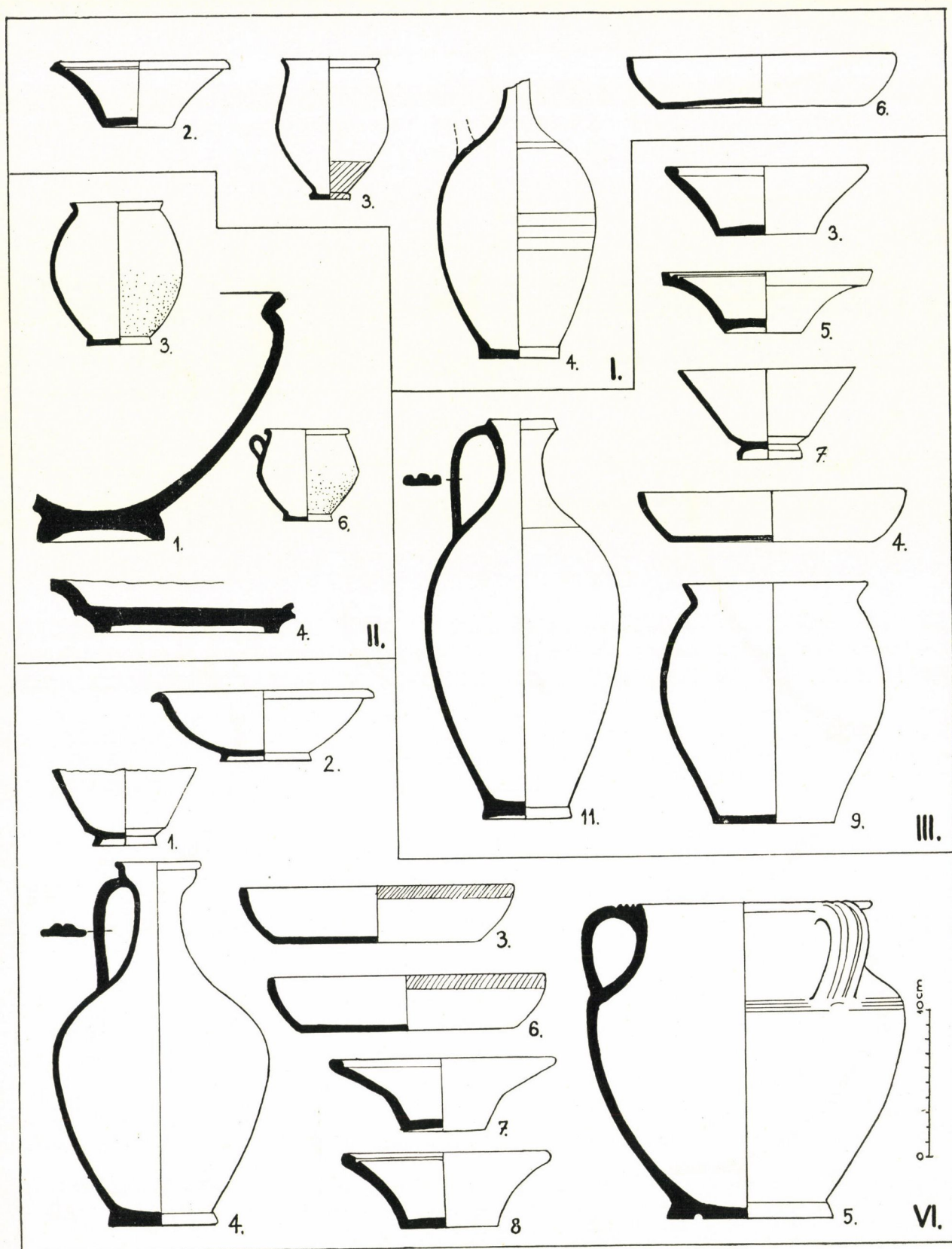
³⁷ *Simonett, Chr.*, i. m. 19. sír, Liverpool.

³⁸ *MZ* (1943) 70., 10. kép 5; *Saalburg Jahrbuch* 6 (1914–1924) 30. kép 7; *Neeb, E.*, Die Ausgrabungen aus dem römischen Friedhofe bei Weissenau. *MZ* 7 (1912) 48., 45. kép 2.

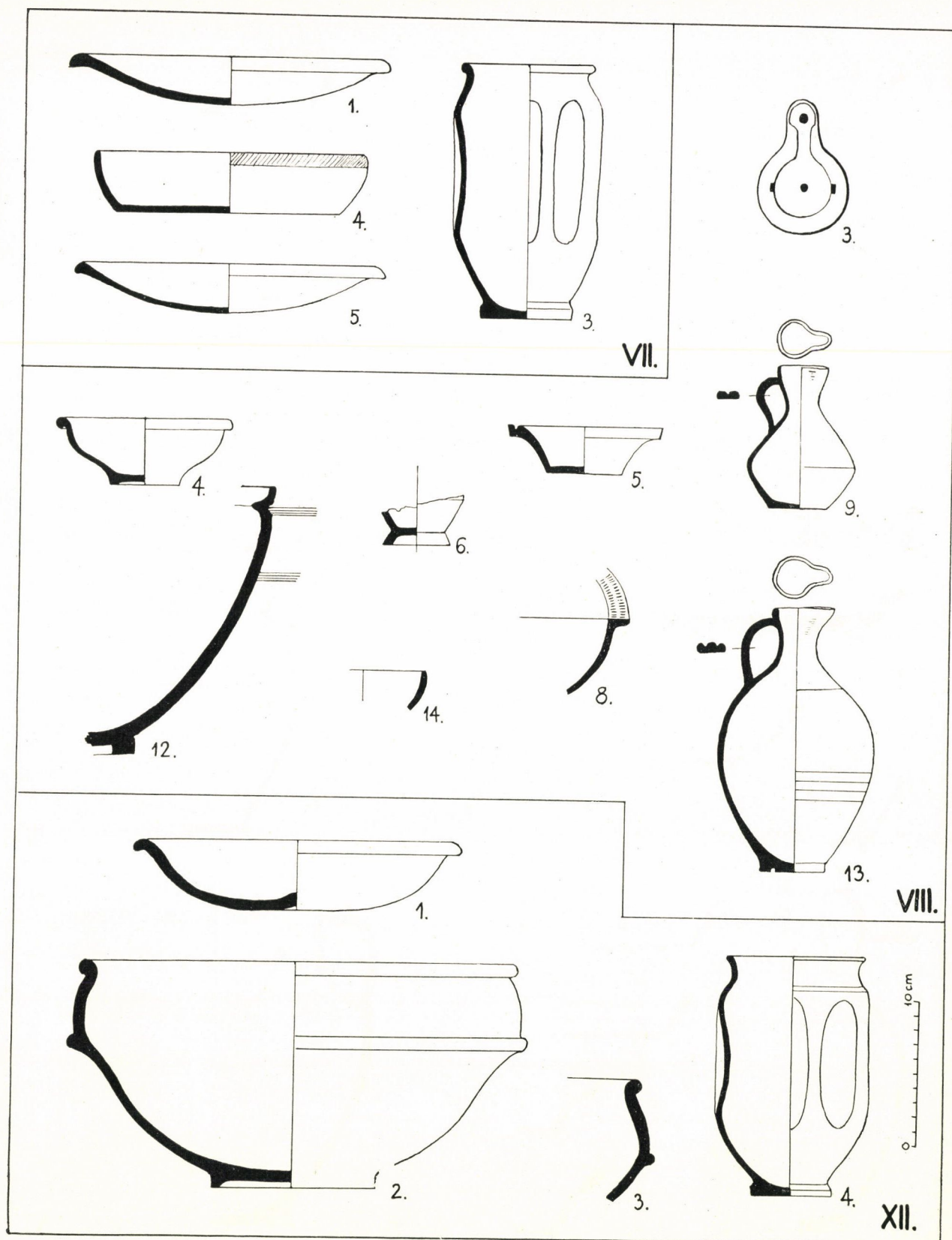
³⁹ *Hölder, O.*, Die Formen der römischen Tongefässe. (1897) XVII. t. 2. (westerndorfi).

⁴⁰ *Lamboglia, N.*, i. m. XXII. 4. kép 4, 5.

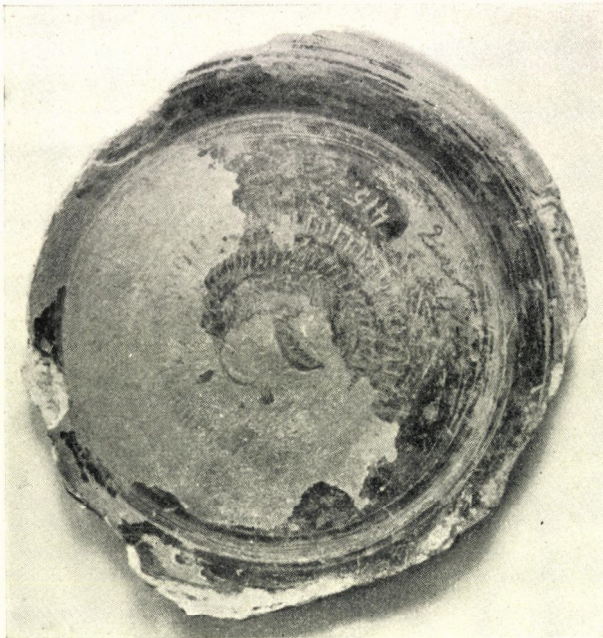
⁴¹ *Keusch, W.*, Metz als Herstellungsort belgischer Keramik. *Germania* 27 (1943) 149. 2., 3. kép, II. sír 4.

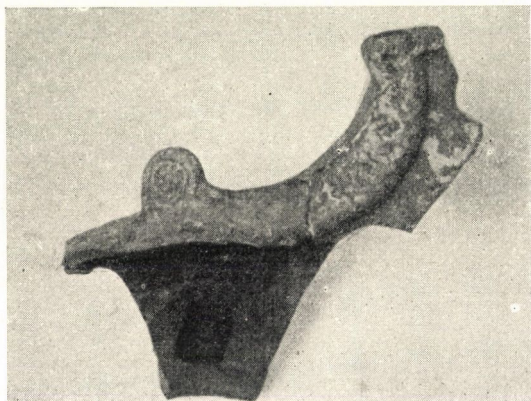
1. kép. Mezőszilas. I—VI. halomsír.
Fig. 1. Mezőszilas, Tumuli I—VI,

2. kép. Mezőszilas. VII—VIII. halomsír.
Fig. 2. Mezőszilas. Tumuli VII—VIII.

3. kép. Mezőszilas. II. halomsír. 1 : 3.
Fig. 3. Mezőszilas. Tumulus II. 1 : 3.

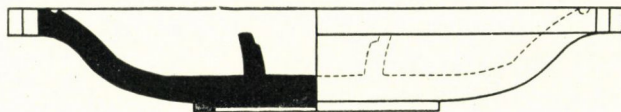
4. kép. Mezőszilas. II. halomsír. 1 : 2.
Fig. 4. Mezőszilas. Tumulus II. 1 : 2.

a görög kerámiából ismert, a hellenisztikus kor előtt is megtaláljuk.⁴² Ilyen benyomott levéldíszes bélyegzőket többféle változatban ismerünk Fejér megyei halomsírokból is, Pátkáról.⁴³ Ezeket az egyelőre még közelebbi kapcsolatba nem hozható levéldíszű bélyegzőket össze-

függni látjuk a tartomány keleti felében, újabban nyugatabbról is több került elő.⁴⁴

5. Agyagmécetes töredéke, benyomott díszítéssel, sárgás színű (4. kép). M : 4,3 cm, Á : 11,3 cm. A volutás mécsesek egyik változata, valószínűen kétégős volt, alakjának aquincumi és nyugati hasonlóit ismerjük, itáliai eredetű forma, Poetovióban is előfordul.⁴⁵ Töredékünk is diskusán ábrázolással ellátott ún. „Bildlampe” lehetett.⁴⁶ Benyomott díszű tojássorszerű apró kis belső díszsora és vele szemben a külső szélén futó akanthus-levélsorra emlékeztető díszítése is még itáliai jellegű.

6. Kis agyagbögre. Kettős csónakakúpos alakú, egy kis füllel, fémes citromsárga festésű, oldalán kevés kőpor-szemcsével (1. kép, II. 6.). M : 6,1 cm, szá : 6 cm, tá : 3,2 cm. Jellegzetesen itáliai, ott már igen korán előfordul,⁴⁷ a korai mázas és a barbotin díszű vékony falú bögrékkel, csuprokkal együtt nagyobb csoportot képez. Az észak-itália-pannoniai korai útvonal mentén sok példánya ismert.

5. kép. Mezőszilas. II. halomsír. 1 : 4.
Fig. 5. Mezőszilas. Tumulus II. 1 : 4.

7. Kőszőrűkő töredéke, elveszett.

8. Agyagtál talpgyűrűvel, kihajló peremű, közepében belül még kisebb kör alakú rekeszkével. Fényes fekete, igen jó kivitelű, kiegészített (5. kép, IX. t. 2.). M : 5 cm, szá : 29 cm, tá : 12 cm. Ez a szalagfüles tál több példányban is ismeretes — a belső rekeszt leszámítva — hasonlókat találunk anyagunkban is. Ilyen a Bécsi úti korarómai temető zöldzománcos tálja,⁴⁸ Brigetióból egy másik példány került elő. Újabban az adonyi táborból több hasonló szalagfüles töredék lett ismert.⁴⁹ A szalagfül nem túlságosan elterjedt, előfordul nyugati terra sigillata tálakon is, Dáciából még Maroskeresztúrról ismert,⁵⁰ hasonlókat találhatók Tessinben is.⁵¹

A tál peremének belső bevágása jellegzetes rokonságot mutat leletanyagunk több más darabjával, különösen a virágeserép alakú vörös és szürke kis tálakkal (I. sír 3. stb.), az anyag jó kivitele és a fényes bevonat tekintetében is. Általános felépítéséhez hasonlóak — belső rekesz nélkül — Germániában is előfordulnak.⁵² A kutatás ott felismerve a római anyagban való igen korajelentkezését, La-Tène hagyatéknak tartja.⁵³

Az igen ritka, ilyen formában tudomásunk szerint szinte egyedülálló belső rekeszes megoldás előzményeit nem a nyugati provinciákban megosztott belsejű edényei között találjuk meg, azok mint a germániai tejes főzőedények gyakorlatias célzatúak.⁵⁴ Közelebb visz a kérdéshez egy összetett mainzi edény, ennek lapos tálrésze közepéből serleg alakú belső edény nő ki.⁵⁵

⁴² Avery, W. T., Vases Bequeated Memoirs of the American Academy in Rome. 17 (1940) VIII. t. 3.

⁴³ Römer F., i. m. 147., 82. kép.

⁴⁴ Mócsy A., i. m. 187.; I. 70. j.

⁴⁵ Kuzsinszky B., BpR 11 (1932) 269. kép; Abramič, M., Poetovio. (1925) 89., 32.; Iványi D., DissPann. II. 2. (1935) 25. LXVII. t. 9.

⁴⁶ Loeschke, S., Lampen aus Vindonissa. (Zürich 1919) 321, XVII. t. 648.

⁴⁷ Lamboglia, N., i. m. 183.

⁴⁸ Bónis É., i. m. 48. II. t. 5.

⁴⁹ Paulovics I., i. m. LA II (1941) 129. XXI. t. 4. (Kállay Ödön szőnyi gyűjteményében, jelenleg a Tatai

Kuny Domokos Muzeumban.) ; Barkóczy L. szíves közlése.

⁵⁰ L. 48. j.

⁵¹ Simonett, Chr., i. m. 42. 2. kép. Passalli 16. sír.

⁵² Behrens, G.—Brenner, E., Ausgrabungen in Legionskastell zu Mainz während des Jahres 1910. MZ 6 (1911) 94. 20 B/5—6. kép.

⁵³ Ritterling, E., Das frühromische Lager bei Hofheim i. T. 334. 86. kép 2.

⁵⁴ Behrens, G., Römische Milchkocher. Germania 30 (1952) 110—111., 1—7. kép; Oelmann, F., Materialien zur römisch-germanischen Keramik. 79., 59. kép.

⁵⁵ Kessler, P. T., Jahresbericht des Altertums-museums der Stadt Mainz. MZ 35 (1940) 71., 17. kép 1—2.

Talunk belső megosztottságát talán őskori előzményekben kereshetjük. A korai vaskorban a belső edényt koszorúként körülvevő kis külső edényké, s mécsesek felé vivő gyűrűs edény ott sok formában ismeretes. Ezek a korai vaskornak megfelelő időszakban Itáliában is elterjedtek.⁵⁶ A közép-európai hallstatti kultúrában a belső megosztottságra szintén több példát találunk. Noricum hallstatti halomsírjaiból is több összetett edényke került elő.⁵⁷ Hasonlót csupán Itáliából, Torino vidékéről ismerünk, az Ornavasso—S. Bernardói temetőből, a késő köztársaságkorinak jelzett ívelt aljú tál belsejében találunk hasonló rekeszt.⁵⁸ Talunk perembévasága, fényes fekete máza a terra sigillata művesség hatásait mutatja, a szalagfület is megtaláljuk azok körében.⁵⁹

9. Bronzfibula töredékek, összeégett állapotban (VI. t. 8). Á: 2,5 cm. Lásd: I. sír 2.-t.

10. Bronzveret, áttört, peltaszzerű (VI. t. 1.). Á: 4 cm. Belseje hét kis áttört rekeszre oszlik, lombfűrész technikával készült, ívelt vonalakkal határolt mozgalmasság térelosztása a helyi kelta fémművesség készítményei közé utalják. Tekintettel a leletkörülményekre, a sírba helyezett faládika kulcsának, esetleg fedelének fogantyúja volt. Folytatásának törése a pelta ívei összezárulásánál látható, így a veret hiányos. Pannoniában magában a Bakonyi vidékéről is került elő hasonló, ez övveret vagy szerszámdisz lehetett.⁶⁰ A budaiújvári övveret áttört díszre távolabbi kapcsolatban említhető ebben a csoportban.⁶¹ A limes dunai vonalának és Noricum nyugatibb részeiről,⁶² de Germániából is sokféle változata ismert. Ismeretes a Balkán fémművességében is.⁶³ A nyugati peltaleletek belső térkitöltő elemei az ottani katonai jellegű civilizációnak megfelelően inkább klasszikus itáliai vonalúak, ezzel szemben a pannóniai darabokon erősen érezhető a kelta ízlés, példányunk a kézi előállítású, lombfűrész technikai, áttört fémdíszítmények helyben készült csoportjába tartozik.⁶⁴ Hasonló példányok az Alföld szarmata emlékanyagába is átkerültek.⁶⁵

III. sír. 1. Agyagtányér, szürke, algyűrűvel, közepén belül RESPECTUS F bélyegző, sűrű fogaskarcolt koszorúban. (VIII. t. 1.) M: 4,6 cm, szá: 22 cm, tá: 8,3 cm.⁶⁶ A tányér formája Pannóniában igen általános, itáliai eredetű.⁶⁷ Az Itália északi határterületein, de különösen Emona, Poetovio vidékén tömegesen fordul elő.⁶⁸ Fejér megye szomszédos halomsírjaiból is kikerült. A belsejében levő bélyeg Respectus helyi fazekasról ad számot. A fogaskarcolt koszorúban lévő téglalap alakú bélyegzőben a név tabula ansata formájú belső keretben helyezkedik el, de annak csupán hátsó fül-

része látható. Ez az elsősorban innen ismert, valószínűen bennszülött mester nem messze innen működhetett, a tányér formája, a bélyegzés módja egyébként nem bizonyít különösebben kelta-illyr mivolta mellett. A név maga, bár hangzása latin jellegű, bennszülöttnak látszik, Pannoniából és Germániából is többszörösen ismert.⁶⁹

2. Üvegágyasztó, hengeres nyakkal, szájrésze hiányzik, finom vékonyfalú, világos, alig kékes-zöldesbe játszó színű. 0,9 mm vastag. M: (csenkén) 6,4 cm, cső átm. 1,8 cm.

Ez a fajta balsamarium igen elterjedt, teljes analógiát az aquileiai üvegágyasztó körében találjuk meg,⁷⁰ így hiányzó gömbölyű szájrémére is következtethetünk, az ún. harangalakú formának kevésbé hangsúlyozott változata ez.⁷¹ Üvegágyasztóként az i. u. I—II. században fordul elő, főként ebben a finomabb falú, világosabb színű változatban terjed el Pannoniában, ahol Intercisában, Brigetióban, Savariában⁷² és egybűt ismeretes, többször szerepel az Itáliával szomszédos alpesi vidékek sírjaiban is.⁷³ Brigetióban több sikerületlen példány alapján helyi gyártásra is következtethetünk. Balkáni lelőhelyekről is ismeretes, így Várna környékéről.⁷⁴ Kisánál Formentafel A. 22.⁷⁵

3. Agyagtálka, virágcserepforma, mint I. sír 3., de vörösrre festett, igen jól égetett (1. kép, III. 3.). M: 4,6 cm, szá: 14,1 cm, tá: 6,8 cm.

4. Agyagtányér, alig homorú lapos aljú, szemcsés anyagú, sötétszürke. (1. kép, III. 4.) M: 3,2 cm, szá: 17,8 cm, 13,7 cm. Lényegében megegyezik az I. sír 7. sz. példánnyal, azonban oldala befelé ívelőbb. Közvetlenül itáliai eredetű ez is, ott már a Campagna típusban is előfordul, íveltebb oldalú példányukat tarthatjuk a korábbiaknak. Előfordul Aquincumban is.⁷⁶

5. Agyagtálka, belül fenékén benyomott levéldíszszel, vörös (1. kép, III. 5., VIII. t. 2.). M: 4,1 cm, szá: 14,4 cm, tá: 5,5 cm. Mint I. sír 3. és III. sír 3. Ez a vörös festés, amely a leletanyag több edényén is feltűnik, a kutatás szerint az Alsó-Rajna vidékén, az ún. belga kerámia körében is megtalálható. A benyomott levéldísz eddig ismeretlen helyi mester bélyegzője.

6. Magas vörös csésze, félgömb aljjal. Elveszett.

7. Agyagesésze, Dragendorf 33. forma, narancsszínre festett (1. kép, III. 7.). M: 6,1 cm, szá: 12,1 cm, tá: 4,3 cm. A Dél-Galliában már feltűnő terra sigillata edény helyi utánzata.⁷⁷ A limeseken kívüli területeken is előfordulnak, így az Alföld szarmata anyagában,⁷⁸ Pannoniában is általánosan ismeretesek bennszülött telepeken is. Noricum császárkori halomsírjaiból is ismerünk helyi készítésű vörösrre festett példányt.⁷⁹

8. Szürke, peremes tál. Elveszett.

⁵⁶ Gallus S., Arch. Ért. 51 (1938) 22.; Montelius, O., Die vorklassische Chronologie Italiens. (Stockholm 1912) XXIX. t.

⁵⁷ Pittioni, R., Österreichs Urzeit im Bilde. (1938) 34., 35. t.; Schuchhardt, K., Vorgeschichte von Deutschland. 183. 139. kép c, St. Veit in Krainból.

⁵⁸ Atti della Società di Archeologia di Torino. VI. (1895) XXIV. t. 16.

⁵⁹ Így az Országos Történeti Múzeum kiállításán látható Drag. 35. tip. barbotindíszes terra sigillata tálon.

⁶⁰ A veszprémi Bakonyi Múzeumban, lt. sz. 55.275.

⁶¹ Nagy L., Az óbudai ókeresztény cella trichora a Raktár utcában. (Bp 1931) 29., 19. kép.

⁶² RLtÖ VII. (1906) 35. 19/8. kép, a lauricum táborból. IX. 77—78., 37. kép 7, Carnuntum polgárvárosából; Hild, A., i. m. 134—135. 32. kép.

⁶³ Sellye I., Arch. Ért. 1941. 77., XXII. t. 1, 2, 3.

⁶⁴ Nagy L., Bp. Tört. I. Művészetek. 615—617.

⁶⁵ Párducz M., Arch. Ért. 1940. XLIII. t. 14.

⁶⁶ Sajnos a tálnak a III. sírba való tartozása nem bizonyos.

⁶⁷ Hölder, O., i. m. XIX. t. 6.

⁶⁸ Simonett, Chr., i. m. 50. Passalli 9., 10. sírok, Liverpool 2. sír, 73; Bónis É., i. m. 22., XXI. t. 39.

⁶⁹ Nagy L., BpR 14 (1945) 316—317.; Ua., Bp. Tört. Az eraviscus kultúra emlékei Budapest környékén. I. 258.; Dessau 1520., 2473., 9183a, b; CIL III 3505.; Polaschek, E., Aus niederösterreichischen Museen. I. JÖAI 26 (1930) 204.

⁷⁰ Brusin, G., Aquileia (1929) 227., 170. ábra; Gnirs, A., Pola (1915) 20. kép 1.

⁷¹ Sunkowsky, R., Zur Entwicklung der röhrenförmigen Balsamare. JÖAI 41 (1954) Beibl. 54.

⁷² A székesfehérvári István Király Múzeumban, enyhén zöldes színű; Mócsy A., Arch. Ért. 81 (1954) 20. kép 1, stb.

⁷³ Simonett, Chr., i. m. Passalli 4, 9, Liverpool 14, 19 és Cadra 4 sírjaiban.

⁷⁴ Sunkowsky, R., i. m. 105—107.; Škorpil, K., Grabfund in Balčik. JÖAI 15 (1912) Beibl. 131—132. 114, 115. kép.

⁷⁵ Kisa, A., i. m. XXVIII. t. 226.

⁷⁶ Lamboglia, N., i. m. 29. 7/13. kép és 66. 27/18, 21. kép; a Budapesti Történeti Múzeumban, 4/639. lt. sz.

⁷⁷ Hermet, F., La Graufesenque. (Paris 1934) 3., II. t. 16.

⁷⁸ Párducz M., A szarmatakor emlékei Magyarországon. AH 25 (1941) XI. t., AH 30 (1950) CVII. t. 12., CXXII. t. 2., CXXIII. t. 33., CXXXV. t. 34.

⁷⁹ Nagy T., Anth 3 (1949) 49—50., II. t. 5., III. t. 1. kép; Radimsky—Szombathy, i. m. II. t.

9. Agyagurna, igen egyenetlen kidolgozása, szemcsés-kavicsos anyagú, barnás-vörhenyes színű (1. kép, III. 9.). M: 16,3 cm, szá: 12,8 cm, tá: 8,5 cm. Ez az edény sima, rézsut kifelé ívelő peremével elsősorban Nyugat-Pannoniában terjedt el. A kései kelta edényművességgel került át a császárkorba. A legközelebb állókat Emonából, Poetovióból ismerjük. Elterjedt Nyugat-Pannonia és Noricum területén is.⁸⁰ A szomszédos Fejér megyében, Lovasberényben találtak hasonlókat. Schörgendorfer ezeket a kézzel formált darabokat igen koraiaknak véli és nem tartja későbbieknek az i. u. I. század végénél.⁸¹ Nyugatabbra az alpesi vidékeken, Germániáig előfordul.

6. kép. Mezőszilas. III. halomsír. Kb. 1 : 3.
Fig. 6. Mezőszilas. Tumulus III. 1 : 3 environ.

10. Agyagurna, nagyobb méretű, vöröses sávos bevonással, külső oldalán több sorban fogaskarcolt, felül bekarcolt hullámvonallal. Igen finoman iszapolt, vékony falú (6. kép). M: 31,5 cm, szá: 13,2 cm, tá: 11 cm.

Ez a kelta alapformájú urna szintén megtalálható

a közép-nyugateurópai provinciákban, Pannoniában a poetoviói⁸² útvonalon. Felálló peremű vedrünk a La-Tène hagyományokat felvevő provinciális koracsászárkori fazekasság jellemző terméke. Külső színezése és díszítése provinciális, így a vörös festésbe karcolt fogazott dísz, a La-Tène előzményű, általánossá vált hullámvonal.⁸³ Pannoniában általános a limes táboraiiban is, így Adonyban és Szászhalombattán, a belső erődvonalon Környén, stb.⁸⁴ Noricumban égetett sírból ismeretes, sőt császárkori sírból is került elő hasonló, sok kis vörös tálka kíséretében.⁸⁵

11. Agyagkorsó, szalagfüles, világossárga színű (1. kép, III. 11.). M: 26,9 cm, szá: 4,5 cm, tá: 6,1 cm. A Fejér megyei halomsíroknak is gyakori, jellemző anyaga, így Pátkán, Felsőcikolán. Az itáliai eredetű, általánosan elterjedt egyfülű agyagkorsóknak ez a megnyúlt fajtája Pannoniában már inkább az i. u. II. sz.-ból való. Jellemzően az itáliai útvonal mentén találunk társaira, így Poetovio környékén. Szájkiképzése is itáliai. Savariában is gyakran feltűnik, így egy II. sz. legelejére datált sírből.⁸⁶ Nyugatabbra, főként a limesek mentén, gyakoriak, többféle szájeremképzéssel.⁸⁷ Schörgendorfer (469–470 sz.) határozottan i. u. II. sz.-inak mondja, szerinte bronzedények utánzataként keletkezett.

12. „Etruszk”-nak jelzett bronztükör. Eltűnt, illetve nem azonosítható. Az ilyen tükrök a Fejér megyei császárkori halomsíroknak is jellemző mellékletei, így az alsótöbörzsöki tumulusok egyikében.

IV. sír. 1. 16 vasszeg, egy bronzgyöngy, eltűntek. Mindössze Domitianus érmeje maradt meg, ez közép-bronz, á: 2,9 cm. Felirata előoldalán: ...IAN COS XVII CENS PP, hátoldalán balra néző álló női alak, a felirat kivehetetlen (Coh² II. 120), Minerva típus. A consulság megjelöléséből következően i. u. 95-ből. Az érme betűi, ábrázolásai az égés ellenére jól kivehetőek, de a kopottság így is észlelhető, ezért sírba kerülése jócskán belenyúlhat Traianus uralkodásának időszakába.

V. sír. 1. 15 drb vaszártöredék, elveszett.

VI. sír. 1. Agyagsésze alsó része töredéke. Drag. 33. formát utánoz, világossárgára festett (1. kép, VI. 1.). M: (csenkén) 5 cm, tá: 4,3 cm. Megegyező a III. sír 7. sz. edényével.

2. Agyagtálka, szürkésfeketére festett (1. kép, VI. 2.). M: 4,8 cm, szá: 14,9 cm, tá: 6,1 cm. Eredeti itáliai forma, az ottani terra sigillata művességgel kapcsolatos, távolabbi összefüggésbe hozható a Drag. 35–36. formákkal. Pannoniában igen sok példánya közül emonai, poetoviói, savariai, készthelyi sűrű előfordulásai jelzik eredetét. Bónis Évánál Fejér megyében is előfordul, Aquincumban is korán ismert. Schörgendorfer szerint szétáradásának középpontja Emona.⁸⁸ Fejér megye császárkori halomsírjaiban is igen otthonos, így Alsószentiván, Pátka, Alsótöbörzsök, Alsócikola temetőiben.⁸⁹ Itáliai eredetije mellett a kelet-noricumi halomsíroknak is ismert.⁹⁰

3. Agyagtányér, világos téglaszínű, kívül fent és belül vörösre festett (1. kép, VI. 3.). M: 3,8 cm, szá: 18,9 cm, tá: 14,2 cm. Formájára nézve hasonló az I. sír 7. sz. tányérjához, oldalai azonban szabályosabb ívben hajlanak befelé. (Eredetét, elterjedését l. ott.) A kétség-

⁸⁰ Bónis É., i. m. 78–79., II. t. 6., VI. t. 1.; Schörgendorfer, A., i. m. 185. 187. típusok.

⁸¹ Schörgendorfer, A., i. m. 139.

⁸² Bónis É., i. m. VII. t. 2., XI. t. 7., 12.

⁸³ Nagy L., Arch. Ért. 1942. 162–.

⁸⁴ Mócsy A., Arch. Ért. 82 (1955) XVI. t. 24.; A környei tábor területéről, Kiss Ákos 1955. évi gyűjtése.

⁸⁵ Weissshaupt, R.–Riedl, H., Eine villa rustica in Mautern a. d. Donau. JÖAI 29 (1934) 229, 231.; Menghin, O., Zur Kenntniss der frühkaiserzeitlichen Hügelgräber im norisch-pannonischen Grenzgebiet. 1. kép, Kematen an der Ybbs-ből.

⁸⁶ A Fejér megyei a székesfehérvári István Király Múzeumban; Lamboglia, N., i. m. 39., X. t. 54.; Mócsy A., Arch. Ért. 81 (1954) 31., 3. kép.

⁸⁷ Saria B., Der römische Gutshof von Weiden am See. (Eisenstadt 1951) X. t. 10.; RLÍO 8 (1907) 91. Carnuntum polgárvárosából, B. parcella; a germániai limesről: a Wetteraulinie-ből, ORL LIII (1936) 19. t. 74–79.

⁸⁸ Lamboglia, N., i. m. 55., XX. t. 36.; Szántó I., i. m. 55., XVI. t. 20.; Bónis É., i. m. XXI. t. 39., 49.; ua. 45. 1/3. kép. (l. 19. j.); Schörgendorfer, A., i. m. 174. 27, 29, 37, 38. sz., 82–84. 125–126. sz.

⁸⁹ A székesfehérvári István Király Múzeumban, lt. sz. 05.03.19. stb.

⁹⁰ Simonett, Chr., i. m. Passalli 33. sír, Liverpool 3., 4., 17. sírok; Radimsky–Szombathy, i. m. II. t.

telenül itáliai eredetű kerámiafajta festédiszének előzményét talán az ún. belga vörös, festett agyagedények között kereshetjük. Azonban ilyen, kívülről csak félmagasságon felül vörösre festett darabok Poetovióban is előfordulnak, ezenkívül Marburgban, Zágrábban, de a pátkai halomsírokból is ismeretesek.⁹¹

4. Agyagkorsó, szalagfüles, világos, téglaszínű (1. kép, VI. 4.). M: 24,8 cm, szá: 6,5 cm, tá: 2,5 cm. A III. sír 11. sz. korsónál testesebb, szájrpereme is módosult. Ezt a kettőzött peremet inkább nyugatinak tartják, bár az alapforma Itáliából indult el, ott főként az i. u. I. sz.-ban gyakori. Pannoniában Savariában, Aquincumban is jól ismert.⁹² Gyakran előfordul a kelet-noricumi halomsírokból is. Pannoniai elterjedése az i. u. II. sz. első felére tehető.

5. Agyagurna, háromfülű, narancsvörös festéssel, benne fehérre égett emberi csontok (1. kép, VI. 5.). M: 21,8 cm, szá: 17,4 cm, tá: 11,5 cm. Itáliai eredetű, közvetlen összefüggésbe a helyi La-Tène formákkal nem hozható, bár a nagyhőresőki korai La-Tène urnák között igen hasonló felépítésűt is találunk. Márton Lajos szerint azonban az említett hazai őskori edények is itáliai előzményeken alapulnak.⁹³ Itáliában végig követhető ennek a váll-peremképzésnek további alakulása a Pannoniába való eljutás miatt fontos flaviusi korban is. Schörgendorfer fémedényben elgondolt formának véli.⁹⁴ Ez a háromfülű edény, ha nem is túl gyakran, szelvében elterjedt. Jelen esetben a sír hamvvedréül szolgált. Másutt már igen korán szerepel kultikus edényként. Egy ilyen említ Hölder is Pompejiből, ennél azonban a fülek felett további díszeket találunk.⁹⁵ Ismeretesek oly változatai is, amikor a három fülön, vagy azok alatt kígyó tekerég,⁹⁶ ami a vázák chtonikus jellegére mutat.⁹⁷ Érdekes analógiát találunk a noricumi Kematen an der Ybbs egy császárkori halomsírjában. Itt a háromfülű arcus urna fülei mindegyikén egy-egy kis edényke ül. A sírkultusz céljaira készült háromfülű edényeknek összetett változata ez, a kis edénykéik többféle eledel elhelyezésére szolgálhattak. Ez a megoldás is közelebb visz talán a II. sír 8. sz. tájának belső megosztottságához.⁹⁸

6. Agyagtányér, mint a VI. sír 3. sz. (1. kép, VI. 6.). M: 3,7 cm, szá: 19,2 cm, tá: 14,6 cm.

7. Agyagtálka, mint III. sír 3., 5., ennek oldala azonban enyhén megtörik, hasonlóan élénk vörösre festett (1. kép, VI. 7.). M: 5 cm, szá: 15,5 cm, tá: 6,2 cm.

8. Agyagtálka, mint az előzők, főként a III. sír 3. sz.-val egyező pereme alatt belső körbefutó bemetszéssel, vörös (1. kép, VI. 8.). M: 5 cm, szá: 14,2 cm, tá: 7 cm.

VII. sír. 1. Agyagtányér, omlós anyagból, világos téglaszínű (2. kép, VII. 1.). M: 3,3 cm, szá: 22 cm. Itáliai forma, ott az i. e. I. sz.-ban is előfordul, Pannoniában Poetoviából, Savariából is előkerült, ismeretes a cserszegtomaji korai temetőből is,⁹⁹ ott urna beborítására alkalmazták. Előfordul még Aquincumból,¹⁰⁰ de Fejér megye sírjaiból is, Lovasberényből, Pátkáról.¹⁰¹ Törékeny, szállításra alkalmatlan volta a közelbeni gyártásra utal.

2. Agyagtál fenékrésze, egyenes töredék, omlós világossárga agyagból. A: 9,8 cm.

3. Agyagpohár magas, benyomott oldalú, vörösre festett (2. kép, VII. 3.). M: 17,5 cm, szá: 9,2 cm, tá: 6,2 cm. Ennek a sokáig élt formának az eredetét az üvegtechnikában keresik, a császárkor elejétől a kerámiában is általános, Poetovio, Emona útjain keresztül igen elterjedt Pannoniában. Schörgendorfer az itteni gyártmányokat helyi válfajnak tekinti, ezt a formát pedig jellemzően II. sz.-nak tartja,¹⁰² a belső területeken is elterjedt. Ismert a noricumi halomsírokból is.¹⁰³

4. Agyagtányér, mint VI. sír 3. sz. (2. kép, VII. 4.). M: 4 cm, szá: 19,4 cm, tá: 15,5 cm.

5. Agyagtányér, mint VII. sír 1. sz. (2. kép, VII. 5.). M: 3,4 cm, szá: 21,3 cm.

VIII. sír. 1. Üvegcsésze, csigamenetben haladó külső bordázattal, fehéres, igen kis mértékben zöldes (VII. t. 4.). M: 9,5 cm, szá: 14,1 cm, tá: 6 cm. Eléggé ritka forma, aquileiai, formába fűjt gyártmány, a technika üvegcsészes, rátétes megoldással elterjedt lesz a Rajna vidékén, Köln műhelyeiben.¹⁰⁴

7. kép. Mezőszilas. VIII. halomsír. 1 : 1.
Fig. 7. Mezőszilas. Tumulus VIII. 1 : 1.

2. Üveg balsamarium, hengeres nyakrésze kiálló szájrperemmel. Nyak á: 1,5 cm, szá: 5,3 cm, világos, alig zöldes színű. A rendkívül elterjedt üvegedényké csoportjába tartozó töredék közelebbi meghatározásra alig alkalmas, az Itáliában erősen gyökeret vert forma körébe tartozó példányunk is valószínűen a Pannónia felé irányuló aquileiai I–II. sz.-i nagy üvegexport terméke.

3. Agyagmécse, alján kettős gyűrű, téglaszínű (2. kép, VIII. 3.). M: 3,5 cm, há: 9,2 cm, sz: 6,4 cm. Az ún. firmamécsesek csoportjába tartozik. Loeschke

⁹¹ Schörgendorfer, A., i. m. 80., 108., 111. sz. Lamboglia, N., i. m. 28., 7. kép 13; Barkóczi, L. – Bónis, É., i. m. 25. kép 34; Bónis, É., i. m. 23.

⁹² Bónis, É., i. m. 25–26. XXVI. t. 11.; Lamboglia, N., i. m. 123., 66. kép 59; Mócsy, A., Arch. Ért. 81 (1954) 3. kép 4. 4. 9. kép, 39. 4. stb.; Bónis, É., i. m. 48, I. t. 24. (l. 19. j.); Schörgendorfer, A., i. m. 499. sz.

⁹³ Márton L., A korai La-Tène kultúra Magyarországon. AH 11 (1934) 100., XXII. t. 1–4.

⁹⁴ Lamboglia, N., i. m. 123., 64. kép 51; Schörgendorfer, A., i. m. 90., 540. sz.

⁹⁵ Hölder, O., i. m. VI. t. 1.

⁹⁶ Ettlinger, E., i. m. XXXIII. t. 1.; Abramič, M., i. m. 157., 111. kép.

⁹⁷ Stade, K., Die Mainlinie ORL 49 (1933) VI. t. 4/1.; Fremersdorf, F., Spuren eines Mithrasheiligtums in Köln. Germania 13 (1929) 56.

⁹⁸ Menghin, O., i. m. 37. 4. kép.

⁹⁹ Lamboglia, N., i. m. 72., 31/62. kép; Mócsy, A., i. m. 168., 4. kép 12. 2.; Szántó I., i. m. 55., XVI. t. 16. 18.

¹⁰⁰ A Fővárosi Történeti Múzeumban, lt. sz. 50.255.

¹⁰¹ Lovasberényből a székesfehérvári István Király Múzeumban, lt. sz. 11.638.; a pátkai Rómer F., jk. XXXIX. 39.

¹⁰² Bónis, É., i. m. 16–17.. XVI. t. 17.; Schörgendorfer, A., i. m. 102., 263. sz.

¹⁰³ Radimsky–Szombathy, i. m. II. t.

¹⁰⁴ Fremersdorf, F., Römische Gläser aus Köln. VII. t. 18, 29. kép.

szerint ez a forma a flaviusi kor óta kimutatható. (X-típus) Iványi Dóránál XVII. típ.¹⁰⁵ Discussán a körül-futó borda nyitott, ami a firmamécsesek legáltalánosabb fajtájába sorolja, ezért közelebbi időmeghatározásra alkalmatlan.

4. Agyagtálka, szürke (2. kép, VIII. 4). M: 4,5 cm, szá: 12,4 cm, tá: 4,8 cm. Hullámvonalasan ívelt oldalával tér el a VI. sír 1. sz. tálkájától. Noricumban halomsírban is előfordul. Úgy látszik, edényünk a keltás, perem alatt bevágott tálak kisebb méretű darabjaira vezethető vissza, egy ilyen tálkát pátkai halomsírból is ismerünk.¹⁰⁶

5. Agyagtálka, lapos sima aljú, vörös festésű (2. kép, VIII. 5). M: 3,2 cm, szá: 10,5 cm, tá: 5,5 cm. Pannoniá-

8. kép. Mezőszilas. VIII. halomsír. 1:1.
Fig. 8. Mezőszilas. Tumulus VIII. 1:1.

ban nem gyakori, lapos aljával itáliai eredetre mutat. Noricumban halomsírokból is ismerjük. Koenen szerint élettartama kb. i. u. 130-ig terjed.¹⁰⁷

6. Agyagedényke talpgyűrűs alsó töredéke, szürke (2. kép, VIII. 6.). A: 6 cm. Talpmegoldása Itáliában már az i. e. I. sz.-ból ismert.¹⁰⁸

7. Csontszelence, henger alakú, fehéresre égett, hiányos, egyik végének kerek oldalzárólapja van meg, esztergályozott körbefutó hornyolatokkal, lécpálcátagokkal (7. kép). M: 6,3 cm, á: 4 cm. Hasonló hen-

geres illatszerez csontszelencéket Pompejiből is ismerünk, ezek gyakran elefántcsontból faragottak, domborművekkel díszítettek, hellenisztikus eredetűek.¹⁰⁹ Gnirs Polából reliefszerezéseket is ismertet.¹¹⁰ Pannoniában több darabunkhoz hasonló díszítetlen ismerünk, így Savariából,¹¹¹ stb.

8. Agyagtál, Drag. 37-es formát utánoz, relief-díszes, szürke anyagú, kívül-belül fényes fekete bevonattal (8. kép). A tál felső része eddig az Országos Történeti Múzeum raktárában volt,¹¹² talpgyűrűs része pedig a Bakonyi Múzeumban lappangott. A nemrég összeállított edény m: 10,6 cm. A talpgyűrűs részen a talp felett a felső töredék alján is látható reliefszemes balra néző levélfüzér fut körbe. Ennek a dísznek az eredetét a dél-galliai korai sigillata gyártás körében találjuk meg. Motívumunk a később oly általánossá vált tojásfüzérsor egyik elődje, azzal egyidejűen él még.¹¹³ Edényünk Nagy Lajos megállapítása szerint egy nyugati terra sigillata edényeket utánozó helyi műhelyben készült, amelynek működési helye talán Aquincum környéke. Aquincum területén hasonló levélsordisz többször előfordult.¹¹⁴

9. Agyagtányér vízszintesen kihajló peremes töredéke, felül fogaskarcolt dísszel, sötétszürkére festett (2. kép, VIII. 8). A: 10,7 cm. Ez a vízszintes peremű tányér Itáliában elterjedt és sokáig fennmaradó forma.¹¹⁵ Hasonlóképpen Pannoniában is, ahol nem túlságosan gyakori. Előfordul Aquincumban is, ez darabunkkal egyező formájú, színű és díszítésű.¹¹⁶

10. Kis agyagkorsó, nyomott hasú, kiöntő szájjal, tömörfűlű, világos téglaszínű (2. kép, VIII. 9). M: 9,8 cm, szá: 3,6 cm, tá: 4 cm. Az itáliai eredetű egyfűlű korsók között ez a kiöntőszájú, lapított fajta külön csoport, legsűrűbben az Itáliából felvezető út vonalán fordul elő. Schörgendorfer a legkorábbi itáliai eredetű formák között említi, szerinte egy gráci példány i. u. I. sz.-i. Előzője a görög lagynos forma. Igen hosszan él, a köztársasági időktől kezdve megtaláljuk. Noricumban halomsírokból is ismerjük.¹¹⁷

11. Üvegkanna, világoskékes-zölde, fenének négy koncentrikus kördísszel (VII. t. 3). M: 16,9 cm, szá: 4,8 cm, tá: 6,5 cm. Mint I. sír 6. sz. darabja.

12. Üvegkanna, magasabb, hiányos, szalagfüles, fenékén két koncentrikus kördísszel. M: 23,8 cm, szá: 4,6 cm, tá: 7,2 cm (VII. t. 1). Mint VIII. sír 11. sz. darabja.

13. Agyagtál, peremes, talpgyűrűs oldalfaltöredék, szürke (2. kép, VIII. 12). M: 18,9 cm. Felül beugró peremével itáliai jellegű, Pannoniában, Noricumban ritkább, Wiesben halomsírból is ismeretes.¹¹⁸ Ez a La-Tène jellegű perem mint kelta forma juthatott el a Po-síkságról. Igen közelálló került elő az alsószentiváni halomsírok egyikéből.¹¹⁹

14. Agyagkorsó, ovális idomú, kiöntő szájjal, szalagfüles, világossárga (2. kép, VIII. 13). M: 18,3 cm, szá: 4,3 cm, tá: 4,4 cm. A kiöntő szájpere a császárkoron át gyakori megoldás, a bronzedényművességből került át a kerámiába. Pannoniában több helyen általános, így korai temetőkből.¹²⁰ Schörgendorfer egy Carnuntum polgárvárosából való példányt II. sz.-inak tart. (499. típ.)

¹⁰⁵ Loeschke, S., i. m. 69., 11. kép; Iványi D. A pannoni mécsesek. DissPann II. 2. (1935) 166. XLVIII. t. 5., Sopronból a Deák térről.

¹⁰⁶ Schörgendorfer, A., i. m. 29. sz.; Radimsky-Szombathy, i. m. 26. sz. tumulus, Faustina éremmel, Goldes községben; Bónis É., i. m. XLI. t. 13.

¹⁰⁷ Radimsky-Szombathy, i. m. 77., II. t.; Koenen, K., i. m. 80, XI. t. 7.

¹⁰⁸ Lamboglia, N., i. m. 116., 58. kép, 4.

¹⁰⁹ Mau, A., Pompei (1908) 400–401., 232. c. kép.

¹¹⁰ Gnirs, A., i. m. 132. 81., kép.

¹¹¹ A Savaria Múzeumban a kiállításán, lelőhely nélküli; újabban a Hámán Kató úti korarómai temetőből is. Mócsy A., i. m. XIV. t. 21.

¹¹² Nagy L., Arch. Ért. 42 (1928) 34. kép; az Országos Történeti Múzeumban lt. sz. 23.1904.21., a régi veszprémi lt. sz. 455.

¹¹³ Walters, H. B., Catalogue of the Roman Pottery in the Departements of Antiquities. (1908) XX. t.

¹¹⁴ L. 112. j. 112–113; Úa., Az óbudai ókeresztény cella trichora a Raktár utcában. 52. 31. kép 4.

¹¹⁵ Lamboglia, N., i. m. 140–143., 78. kép 37, 79. kép 14.

¹¹⁶ Bónis É., i. m. XXI. t. 42. 46.

¹¹⁷ Bónis É., i. m. 25., XXV. t. 9–10.; Schörgendorfer, A., i. m. 160., 478. sz.; Radimsky-Szombathy, i. m. II. t.

¹¹⁸ Lamboglia, N., i. m. 48., 15. kép 43, VIII. sír 12. is; Radimsky-Szombathy, i. m. II. t. 48, 49.

¹¹⁹ Bónis É., i. m. XXII. t. 12.; Nagy G., i. m. 35., 3. kép.

¹²⁰ Bónis É., i. m. XXIX. t. 12.; Úa., 48. I. t. 24. (L. 19. j.)

15. Agyagtányér oldalfaltörödéke, vörösrre festett (2. kép, VIII. 14). A : 8,7 cm. A már többször előfordult (I. sír 7. sz., stb.) tányérfajta peremes oldalfalrészlete. Eredeti hazájában, Itáliában ez a teljesen vörös festésű fajta a gyakori.¹²¹

IX., X., XI. sír. Anyaguk szétválasztása a fennmaradt adatok alapján nem lehetséges.

1. Bronz ládaverettörödékek, 8 darab, összeállítva 6,3 × 11,5 cm méretű (VI. t. 9). Rajtuk szegecsnyomok és szegecs elhelyezése szolgáló kis kerek lyukak, kisebb szegekkel. A sirba helyezett faládika kulcslyukat körítő vereteinek részei ezek, amelyeknek egyik lemezrészre derékszögben meghajlik. Így ez a veretész a ládika előoldalán áttérjed, valószínűen a fenékrészre. Kulcsnyílásos áttört részéből nem maradt fenn. Más leletekből jól ismerjük az égetéses sírok ilyen verettel és díszített fejű szegekkel ellátott faládikáit.

2. Bronzszegek, félgömbforma fejű, 16 darab, égett állapotban (VI. t. 5). A : 2,3 cm-ig, m : 1,5 cm-ig. A faládika díszül szolgálhattak. A balácai villa ládika-veretén hasonló szögfejei vannak, de azok díszítettek.¹²² Noricum császárkori halomsírokból is ismerünk hasonló korai formájúakat, a kerschbaumi tumulusok anyagában előkerült faszekrénykéek hasonló félgömbforma szegecssekkel kivertek.¹²³

3. Bronzkancsó füle (VI. t. 3). A : 6,7 cm, felül lóprotomében végződik, amelynek két első lába a fülnek a kancsó szájához való erősítésül szolgált. A fül gerincén kezdetleges felbomlott indadisz vonul. Hasonlót Radnóti Aladár korábban itáliai eredetű keskeny szájú kancsók között találta meg. Kidolgozása provinciális jellegű, lóprotomén itáliai előképek közepes utánzata. Néhány erőteljes vonással igyekszik utánozni az állatot, amely hegyes orrával inkább rókára, vagy sakálra emlékeztet, a hangsúlyozott sörény azonban kétségkívül lóra mutat. Az elstilizált ábrázolás, a néhány sikkal megmunkálás esetleg már a bennszülött művészi látásmód eredménye. Keszthely-Újmajorból, Vajtáról némileg hasonló loábrázolásokat ismerünk.¹²⁴ Ilyen még egy Aquincum területéről származó bronz kancsófül, amelyen az ábrázolt ló éppen úgy tárja szét az edény szájához csatlakozó mellő lábat, mint a mezőszilasi.¹²⁵ Teutoburgiumból származó igen közelálló állatalakos fül, amelyet a századfordulóra kelteznek, talán arra mutat, hogy ezeknek a bronz edényfüleknek a készítőműhelyét Dél-Pannoniában kereshetjük.¹²⁶ Erre mutatnának fogantyú megmunkálásának kezdetlegességei is. A domborműves fogantyú észak-balkáni sűrű előfordulási nem zárják ki azt sem, hogy pannoniai elterjedtségük ebből az irányból is keresendők. A korábbi kutatás nézetei ezeknek az emlékeknek itáliai eredetét állapították meg, felvetődik a hellenizmusnak közvetlenül Észak-Balkánon át történt hatása. Ezek a keskeny szájú kancsók egyébként nem mindennapi használatra valók, inkább áldozati rendeltetésűek.^{126a}

4. Bronzfibula, ún. erős profilú forma (VI. t. 2). A : 5,8 cm, széles tűtartójú, egygombos, kengyele három lapban metszett. Igen általános forma, a II. sz. közepéig.¹²⁷

5. Vaszár retesze (9 kép). A : 9,4 cm. A kulestoll számára négy áttöréssel. Elterjedt szerkezet, halomsíros temetők faládikáinak is gyakori tartozéka. Működéséről Gaheis ír.¹²⁸

6. Tál füle, fehérfelem ötvözet (VI. t. 4). A : 5,9 cm. Hasonlót az egyik alsótöbörzsöki császárkori halomsír-

ból ismerünk, ez azonban nem két, hanem három közégyűrűvel díszített, bronzból készült.¹²⁹

Veretekkel ellátott ládikákat Pannoniában és a szomszédos kelet-noricumi területeken kétségtelen összefüggésekben a korábbi időkől is ismerünk, ezek alapján a mezőszilasi példány is helyreállítható.¹³⁰

XII. sír. 1. Agyagtányér, világossárga, porhanyós, omlás anyagból (2. kép, XII. 1). M : 4,8 cm, A : 23 cm. Mint a VII. sír 1. sz., de közepén belül köldökszerű dudorral.

2. Agyagtál, szürke (2. kép, t. XII. 2). M : 15,5 cm, Szá : 31 cm, Tá : 11 cm. Eredetét a Pó-vidéki kelta fazekasságnak a rómaiakra gyakorolt hatásában kell keresnünk, Közép-Itália vidékein is feltűnik. A Pannoniába vezető út mentén Emona, Poetovio környékén is gyakori, de általánosan elterjedt. Fejér megyében szintén gyakran fordul elő, így a pátkai tumulusokból is. Noricum császárkori halomsírjaiban is ismeretes.¹³¹

3. Agyagtál peremes töredéke, szürke (2. kép, XII. 3). A : 21,7 cm. Mint a XII. sír 2. tája.

4. Agyagpohár, benyomott oldalú, vörösrre festett (2. kép, XII. 4). M : 16,3 cm, Szá : 9,5 cm, Tá : 5,6 cm. Mint VII. sír 3. sz. pohara, magasabb, karszűbb.

Kétségkívül a fenti sírok valamelyikéből került elő egy üvegpalack felső része, amely az I. sír 6., a II. sír 2., és a VIII. sír 11. sz. darabjaival egyezik.

9. kép. Mezőszilas. IX—X—XI. halomsír. 1 : 2. Fig. 9. Mezőszilas. Tumuli IX—X—XI. 1 : 2.

10. kép. Mezőszilas. Szórvány a halomsírokból. 1 : 2. Fig. 10. Mezőszilas. Trouvailles sporadiques provenant des tumuli. 1 : 2.

Hasonlóképpen nem helyezhető már el a veszprémi Bakonyi Múzeum leltárkönyvében található sírrendszere az 1904-ben a Magyar Nemzeti Múzeumnak visszahagyott két tárgy, az egyik egy csontszelence (10. kép) M : 6,7 cm, A : 3,8 cm. (Lt. sz. : 23/1904/24.) Ez a VIII. sír 7. sz. darabjához hasonló.

A másik egy szürke agyagtál (IX. t. 1) szalagfüllel, tagoltsága, peremképzése a II. sír 8. sz. tájával megegyező, annak belső rekesze nélkül. M : 3,1 cm, Szá : 21 cm, Tá : 9 cm. (Lt. sz. : 23/1904/23.)

*

¹²¹ Lamboglia, N., i. m. 27. kép 21.

¹²² Rhé Gy., i. m. 11. kép.

¹²³ Radimsky-Szombathy, i. m. 95.; Ua., Urgeschichtliche Forschungen in der Umgegend von Wies in Mittelsteiermark. MAG (1888); Kubitschek, W., Römerfunde von Eisenstadt. (Wien 1926) IX. t. 1.

¹²⁴ Radnóti A., A pannoniai római bronzedények. Diss Pann II. 6. (1938) 117.

¹²⁵ Ortvojt T., AK X (1875) 103., 57. kép.

¹²⁶ Pinterovics, D., Osječki Zbornik. Br. IV. (1954) 3. kép.

^{126a} Radnóti Aladár szíves útbaigazítása.

¹²⁷ Kovrig I., i. m. VIII. csop.

¹²⁸ Gaheis, A., Das römische Tür und Kastenschloss. JÖAI 26 (1930) 231 t. 238.; Heinsius, E., Urformen von Schloss und Schlüssel. MZ 41 (1950) 30—33.

¹²⁹ A székesfehérvári István Király Múzeumban, lt. sz. 6729.

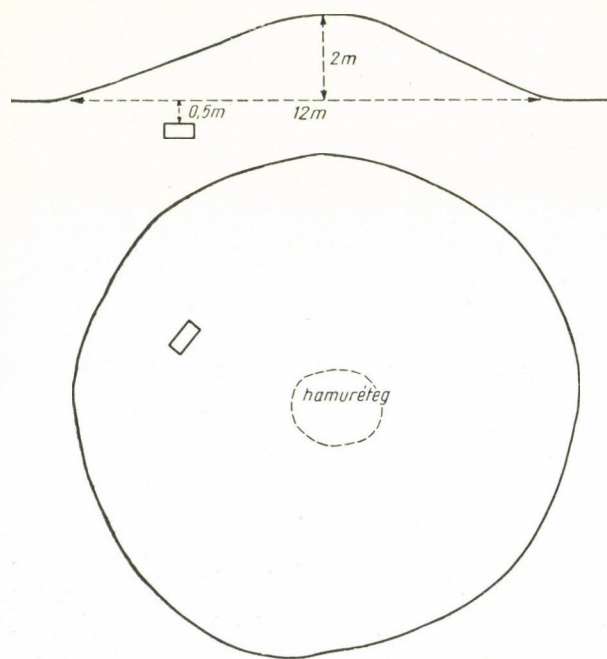
¹³⁰ Abramič, M.—Colnago, A., Untersuchungen in Norddalmatien. JÖAI 12 (1909) Beibl. 111—112.

¹³¹ Bónis É., i. m. 22. XXI. t. 30.; Lamboglia, N., i. m. 133., 73. kép 6; Fehérvárcsurgóról, Lovasberényből, Sárkesziből, mind a székesfehérvári István Király Múzeumban, lt. sz. 2677, 10679.; Rómer F., Comptendu II. 147.; Radimsky-Szombathy, i. m. 77., II. t.

Végigtekintve az egyes sírok anyagát, a következőkben annak kormeghatározását kíséreljük meg.

Az agyagedények közül az I. sír pohara (4.), a korsó (5.) és a tányér (7.), a II. sír fogaskarcolt benyomott levéldisznó tálja, amely a pannóniai terra sigillata gyártás kibontakozásánál későbbi és így legfeljebb Traianus korából származik, a III. sír megnyúlt korsója általában II. századiak. Ugyancsak a század egészére jellemző a VI. sír korsója (4.), a VII. és a XII. sírok tányérai, amelyeket nagyjából egyidejű Fejér megyei halomsírokból is ismerünk és több más edény.

Közelebbi korhatározást tesznek lehetővé a II. sír szürke táljai, a kis rücskölt poharak, a kis mázas bögre (6.), a szalagfüles belsőrekeszes tál, a III. sír kézzel formált (?) urnája (9.), amelyek az I–II. sz. fordulójára tehetők. A VI. sír kis tálkája Domitianus kora óta terjedt el északabbra, a részben vörös festésű tányérok (3.) Noricumban a századforduló óta ismertek. A VIII. sír

11. kép. Mezőszilas. II. halomsír alaprajza és metszete.
Fig. 11. Mezőszilas. Plan et coupe du tumulus II.

reliefdisznos pannóniai táljának motívumai Domitianus-kori kölcsönzések. Már az I. sz.-ban előfordul a kis nyomott korsó (10.).

Az edények közül többet, így a II. sír Respectus bélyegzős tányérját, a VIII. sír egy tálkáját (5.) a II. sz. első negyedébe helyezhetünk.

A II. sír nagyméretű, többgöcs mécesstörredéke az I. század végétől a II. század első harmadáig terjedő időből való, ez a fajta Domitianus korában jut el az Alpoktól északabbra.

Több edényről megállapítható, hogy használatuk a II. sz. közepéig tart, így a III. sír Drag. 33-as sz. utánzatú csészéje.

Az üvegkannák aquileiai eredetükre tekintettel szintén nagyjából a II. sz. közepéig fordulnak elő, hasonlóképpen a III. sír balsamariuma.

A II. sír kis bronzverete (10.) szintén az I–II. sz. fordulóján túli időszakból való, amikor a kelta fémművestechnika bizonyos fokig már az antik formák fölé kerekedett.

A Domitianus érme, amely határozottan egyik sírhoz sem kapcsolódik, arra utal, hogy a temetkezés itt már az I. sz. legvégén megindulhatott.

Az elmondottak alapján a sírok az i. u. I. sz. végétől a II. sz. közepéig terjedő időből származnak.

A halomsírok szerkezetéről Németh József rövid, de viszonylag pontos leírása tudósít, kiemeli az azokban talált igen jelentős szén- és hamuréteget, amely az egyik esetben eléggé a halom felső részén kezdődött. A leletek, — összetört edények cserepei stb. — többnyire ebben a hamurétegben voltak, a három sír közül a két bolygatlanban a halom déli oldalán bronz- és vasveretes faláda feküdt, ebben több edény között találták meg a hamvakat tartalmazó urnát. Az egyik ilyen láda az általa II. jelzésű sírhalomban boltozatos üregben feküdt, sajnos ennek közelebbi leírása hiányzik.¹³²

Laczkó Dezső feljegyzésében kiemeli, hogy a hamu és szénréteg a jelenkori földszín szintjében feküdt, 3–4 m²-nyi terjedelemben, ezt „máglyahelynek” mondja. Ezen alul, váltakozó irányban és mélységben helyezkedtek el a vas- és bronzlemezekkel ellátott fa sírládák a halotti hamvakat tartalmazó urnával, egyéb agyag- és üvegedényekkel. Az egyik halomban — szerinte Németh József II. sz. halmában (mag.: 2 m, átm.: 12 m) — a sírláda a középponttól nyugat-északnyugati irányban helyezkedett el, a mai talajszint alatt 0,5 m mélységben. (11. kép). Itt arra is találunk nyomot, hogy két nagyobb tálat, amelyek közül az egyik égett csontrészeket tartalmazott, egymásra fordítottak.¹³³

A Fejér megyei ismertetett császárkori halomsírok közül az alsószentiványiban viszont az égetésnek semmi nyomát sem találták. Az edények közül egyeseket itt is mások beborítására használták. Faládika nyomai is mutatkoztak, vasszegeken korhadt fadarabkákat észleltek.¹³⁴ A pátkai halomsíroknál vastag szénréteget találtak sok hamuval, az edények egyike a másikra volt borítva, a vasszegek itt is faládika nyomokra mutattak, az edények egy része már törött állapotban került a sírba.¹³⁵ Nagyjában hasonló képet mutatnak a korábbi idők elég hiányos egyéb feltárásai is, így Wosinszky Mór egy abaligeti halomsírban szintén kerámia, üveg, bronz, vas mellékleteket észlelt.¹³⁶

Kelet-Noricum császárkori halomsírjaiban viszont csaknem mindig találtak az urnát, illetve a faládikát védő belső kőépítményt, amelyenre fentebb Mezőszilason is láttunk példát. Ezek eléggé gyenge kivitelű, rögtönzött alkotások. Kelet felé haladva pedig fokozatosan el is tűnnek. Talán pannóniai előfordulásuk ritkasága is ezzel magyarázható. Ellenben Wies (Noricum) császárkori tumulusaiban kőből összerótt kis fülkeszerű rekeszekben helyezték el a hamvakat tartalmazó urnákat, ezeket kőlapokkal fedték. Vékony falú faládikákat ott is észleltek, úgy látszik, hogy ezek és a kőfülkék egymást felváltva fordultak elő, kőfülkék esetében inkább hiányzott a faládika.¹³⁷

A kevés feltárt kelet-pannóniai, császárkori tumulus szerkezete nagyjából megegyezést mutat a mezőszilasiakkal. Az előkerült hasonló házi kerámiafajták mellett fibulák, ládák fémtartozékai, korai üvegedények a jellemző mellékletek, ami már Rómer Flórisnak is feltűnt. Ő a pátkai halomsírok felbontásakor az anyag ismétlődését rövid időn belül történt nagyobb számú temetkezéssel hozta összefüggésbe. Ebből sűrűbben lakott telepek közelségére következtetett, bár amint az Sági Károlynak is szembeötlött, a városi települések mellől teljesen hiányoznak.¹³⁸

¹³² Németh J., i. m. 246–248.

¹³³ Laczkó D., Szilasbáthásra vonatkozó kéziratoss feljegyzései a veszprémi Bakonyi Múzeum adattárában. A sírhalmok fekvését feltüntető vázlat is ezen a feljegyzésen található. Ezt közli Sági K. is. (Arch. Ért. 1943. 131. 1. kép.)

¹³⁴ Nagy G., i. m. 30–31.

¹³⁵ Rómer F., jk. XXXIX. 36–43.

¹³⁶ Wosinszky M., Arch. Ért. 12 (1892) 411–413.

¹³⁷ Radimsky-Szombathy, i. m. 78, 96.

¹³⁸ Rómer F., i. m. II. 142–145.; Sági K., i. m. 115.

A halom nem csupán az elégetett holttesteknek, de hamvasztás helyének is gyakran őrzőhelye, ami felhívja a figyelmet a hamvasztás tényének fontosságára. A tumulusok egy részénél az elégetés magában a halomban történt, ritkábban azonban kívül.¹³⁹

Az ismertett anyag inkább mondható itáliai eredetűnek, mint a szomszédos Fejér megyei és a déli, környező halomsírok mellékletei. Részben erős egyezéseket figyelhettünk meg azokkal, úgyyszólván mindegyik sírban találunk olyan tárgyakat, amelyek azonosak, vagy közelállók Pátka, Alsótöbörzsök, Alsószentiván, Felsőcikola stb. halomsírainak anyagához. A mezőszilasi tumulusok nem bizonyítják azt az erős „kelta” jelleget, amelyet a korábbi irodalom Rómer Flóristól kezdve a kelet-pannoniai császárkori tumulusok anyagát illetően szinte egyértelműen hangoztatott. A keltaság formavilága csupán kisebb mértékben képviselt. A fém-művesség termékei közül inkább a fibulák és a peltaszerű veret hozhatók összefüggésbe a bennszülött ízléssel, természetesen az érdektelenebb zárteresz, a bronz-edényfűl, az egyszerű ládaveretek is készülhettek itáliai minták után dolgozó helyi bennszülött műhelyben.

Az agyagáruk körében a 47 edény közül mintegy 8 esetben lehetett kelta formaadást megállapítani, azonban ezek közül is inkább már a Po-vidéken kialakult formaeredetet ismerjük fel. A helyi fazekasság jellegzetes terméke a VIII. sz. Drag. 37-es utánzatú tálja, amely a dél-középgalliai terra sigillata formáknak még az I. sz. végén bekövetkezett utánzását mutatja. Eddig nem ismert, helyi műhelyekről adnak hírt a II. sz. és a III. sz. edényeinek benyomott levéldíszes bélyegzői. A III. sz. Respectus névbélyegzőjével ellátott tányérja az Aquincumból is ismert mester itteni piacára mutat, aminek alapján műhelyét talán errefelé kell keresnünk. A kerámiaanyag inkább a belső pannóniai vidék eddig kevésbé ismert területeinek sajátosságait tükrözi, azok között azonban itáliaiabb, igényesebb szinten és az i. u. I. sz. vége romanizációjának a limesek mögötti, belső területen elért eredményeiről beszél. Feltűnő az anyag többnyire kiváló megmunkálása, a formák, profilok jellegzetességeinek kidomborodása. A többféle itáliai edénytípus gyártói bennszülött mesterek, akik ebben az időszakban még eredetibb mivoltukban veszik át a főként délnyugat felől jövő új formákat. Észak-itáliai vonatkozások kelet-noricumi császárkori tumulusokban is észlelhetők.¹⁴⁰ Feltűnő a terra sigillata edények teljes hiánya is, az előkerült agyagáru legdiszesebbjei, a terra sigillatát utánzóak az akkor már javában megindult galliai gyártást követik, ami a bennszülött rétegnek, de legalábbis a belső területek lakosságának gyengébb anyagi helyzetével hozható összefüggésbe. A germániai tartományok, főként a limes kerámiaanyagának hatása is megmutatkozik már ekkor, éppen az itáliai eredetűnek jelzett formák között. A jól formált, jól iszapolt vörös festésű kerámia körében találunk virágserpormotálkák egy csoportjára, ennél az egyébként Pannóniában nem gyakori fajtánál merülhetne fel az idegen eredet kérdése, Germániában az ún. belga kerámia körében és hatására él már egy főként vörös festésű kerámiaféle, amellyel tállaink a festésmód, formák tekintetében rokonságot mutatnak. A kis edények többjének belső metszésű pereme megegyező a sírok több más darabjával, így a belső osztatú, szalagfűles, fekete tálalával is. Mégsem tételezhető fel edényeink e csoportjának nyugati eredete. Ebben az időben onnan még csupán egyes áruk zárt csoportjai áramlanak errefelé, a II. sz. elején még nem tételezünk fel erőteljesebb kapcsolatokat, azok

éppen a halomsírainkat követő időszakban, e temetkezések idejének vége felé erősödnek meg teljesen.¹⁴¹

Edényeink helyi készítésűek és a jövő kutatása tisztázhatja az esetleg a környéken lappangó műhelyt, vagy műhelyeket. A relief-díszes tálak egyike aquincumi, vagy közvetlen környékéről származik, legmesszebből való egy Nagy Lajos által ismertett sisciai gyártmányú ilyen tál. Ezt a sírok rendszerében — a már elmondottaknál fogva — elhelyezni nem tudtuk; de következtetni enged az itteni népesség anyagi lehetőségeinek és a szükségleteit kielégítő importkeresedelemnek a határaitra.¹⁴² Az üvegedények még valószínűen aquileiai gyártmányúak, a legigényesebb kerámia dél-galliai vonatkozásai arra utalnak, hogy a sírok keletkezése azon idősakra tehető, amikor az észak-itáliai importot a nyugati provinciák kezd felváltani.

A halomsírok kérdéséhez, amelyet Sági Károly átfogó tanulmány keretében már korábban érintett,¹⁴³ megjegyezni kívánjuk, hogy ez a korai császárkori temetkezési mód nem látszik elválaszthatónak az őslakosság őskori ritusától. A kutatás eddigi hiányosságai és esetlegességei egyelőre még nem teszik lehetővé azt, hogy megközelítően is képet adhassunk erről a császárkorba nem könnyen beilleszkedő kérdésről, mégis — tekintetbe véve a noricumi kutatás eredményeit is — kísérletet teszünk a kérdés néhány vonatkozásának megvilágítására.

A környező vidék császárkori halomsírainak fokozottan kelta jellegű anyaga szorosabban kapcsolódik a bennszülött réteghez, bár itáliai jellegű kerámia ezekben is található. Az összefüggő rendszert alkotó keletpannoniai halomsírok egyikének lelőhelyéből Alsószentivánból eraviscus síremléket is ismerünk, ugyaninnen katonai diploma is előkerült, amelyen szintén fel van tüntetve az elbocsátott eraviscus nemzetisége.¹⁴⁴ Noricumi halomsíroknál is ismeretesek a bennszülött lakossághoz tartozó személyek sírkövei, ezek a tumulusokon állottak, a bennszülött népességgel való összefüggésre itt még egyéb jeleket is megfigyeltek.¹⁴⁵ Erre mutat a keletpannoniai halomsírok anyagának viszonylagos szegénysége, így a nemrég feltárt felsőcikolaiaké is.^{145a} A mezőszilasiak éppen anyaguk jobb minőségével, változatosságával emelkednek ki.

A császárkori halomsíros temetkezés szokásának a nyugati provinciákban is észlelt elterjedtségében Sági Károly korábban az i. u. I. sz.-i európai kontinentális romanizáció kísérő-jelenségét látta. Újabban a tumulus-temetkezésben ő is a kora vaskori halomsíros temetkezés felülülását véli.¹⁴⁶

Valóban itt a mindinkább illyr etnikumnak tartott eraviscusok, a környék bennszülött népessége ősi temetkezési szokásának feléledése történt. Aényt, hogy az ősi ritus a római uralom körülményei között újból feléledt, nem gyengíti az a körülmény, hogy a sírok bennszülött jellegű anyaga a La-Tène műveltség formáit mutatja. A kelta kultúra nagy területeken tapasztalt egysége is a kora vaskori formakincs ugyancsak szeltemben létrejött közös vonásaiból teremtődött. Bár az ekkor már felévezrede a kelta felső réteg alatt élő illyr népesség egyes vonatkozásokban, főként a nagy technikai haladást jelentő iparágak, kerámia, fém-művesség tekintetében késő vaskori formák között él, szellemi arculatának számos vonása, így nyelve, kultikus szokásai a kora vaskorból erednek. Éppen kultikus megnyilatkozásai azok, amelyek a tradícióhoz ragaszkodó nép körében feléledtek egy olyan időszakban, amikor az újabb hódítás a tegnap vezetőrétegét is alávetette. Talán a római

¹³⁹ Menghin, O., i. m. 31.

¹⁴⁰ Ua., 34.

¹⁴¹ Fremersdorf, F., LA I, 168.

¹⁴² Nagy L., BpR 14 (1945) 317.

¹⁴³ Sági K., i. m.

¹⁴⁴ Nagy G., i. m. 31.

¹⁴⁵ Menghin, O., i. m. 31.; Mühlhoffer, F., Hügelgräber bei Weiden am See in Burgenland. MAG (1927)

193–197.; Barb, A., Der Hügelgräberfriedhof von Oberkohlstätten (Felsőszénégető) und die Römersteine von Neumarkt im Tauchental (Felsőkéthely). VSz V. 4 (1938) 220–227.

^{145a} Barkóczi L. szóbeli közlése.

¹⁴⁶ Sági K., i. m.; Ua., Adatok a pannóniai civitasok területének és etnikumának kérdéséhez. SSz 3–4 (1955) 44.

uralom rugalmasabb, szervezettebb, messzenézőbb körülményei teszik lehetővé az illyr népiség átmeneti lélegzethez jutását, ami nélkül nehéz lenne az egyébként nem nagyon természetes folyamatnak, a halomsíros temetkezés újjászületésének megértése. Ez a feltevés talán az eraviscus és hasonló népek etnikumának közelebbi tisztázásához is adhat néhány nyomot. Maga a temetkezési mód nagy területeken való gyors elterjedése az illyr–kelta világnak más vonatkozásban is megfigyelt, a kontinens jórésére kiterjedő kulturális érintkezéséből magyarázható.

A halomsíros temetkezés szokása feltűnően hiányzik a késő vaskor itteni kultúrájában, nyugatabbra is igen kivételes.¹⁴⁷ A korábbi kutatás a mezőszilasi halmokat a római korba átnyúló, La-Tène jellegűeknek tartotta, figyelemreméltó azonban, hogy észrevették a halomsíros temetkezésnek a bennszülött népességgel való összefüggését.

Délkelet-Noricum és a Balkán illyrnek maradt északnyugati vidékein a halomsíros temetkezés még a római időkig is eltartott. Mautrarchban egy császárkori halomsírból a római mellett retardált kora vaskori kerámia is előfordult.¹⁴⁸

Galliában, ahol a halomsíros temetkezés szokása hasonlóan feltűnt a császárkor elején, a La-Tène kor áthidalására több lehetőség is mutatkozott, a félreesőbb vidékeken, így a Massif Centralban igen sokáig maradtak fenn hallstatti kultúrelemek, ezeket újabb leletek állandóan gyarapítják. J. Hatt a tumulusok újjáéledt szokását határozottan a keltaság előtti ősi illyr kultúra visszamaradt elemeiből keletkezteti, kibontakozásához még tekintetbe veszi a galliai romanizáció hatásának a II. sz.-ban már lassan érezhető csökkenését a belső területeken.¹⁴⁹

Ez a temetkezési mód szembetűnő módon a belső területeken, a „vidéken” helyezkedett el, úgy Galliában, mint Noricumban és Pannoniában, távolabb a nagyobb romanizációs településektől.

A mezőszilasi halomsírokban temetkező népesség a kora vaskori kultúra ősi sírritusát őrizte meg, azonban a La-Tène kor nagy technikai fejlődésének hatására már nem örökíthette át a korai vaskor kerámiáját, esetleg a belső rekeszes tálmutatná arra, az ősi népi jelleg éppen a sírritus terén való feléledésben nyilvánult meg.

Újabb felvetődött, hogy Fejér megye római kori őslakossága esetleg nem eraviscus, hanem valamely más néptörzs, amely Noricum népességével függ össze. Ebben az esetben kapcsolatot kereshetnénk a halomsíros temetkezésnek itteni és noricum elterjedtsége között.¹⁵⁰ Viszont az eraviscus nép illyr etnikuma a kelta boiusoknál inkább megmagyarázza a halomsíros kultusz újjáéledését.

A több mint félszázada történt feltárás hiányosságai — a Fejér megyei halmok között a legtöbbet még korábban ásták fel — és nagyobb számú halom korszerű feltárásának hiányában egyelőre nem vált lehetővé, hogy a sírok szerkezetéből, a belső építményekből közelebbi következtetéseket vonhassunk le. Ez mindmáig nem sikerült a sokkal kiterjedtebb területen jelentősebb mennyiségű ilyen emléket megfigyelő osztrák régészetnek sem.

A jövő kutatásai, amelyek nyomán talán az is ki fog derülni, hogy a Dunántúl őskorinak vélt halomsíriai egy része szintén a korai császárkorból származik, bizonyára több világosságot fognak deríteni a császárkori sírhalmok eredetére.

Kiss Ákos

DIE KAISERZEITLICHEN HÜGELGRÄBER VON MEZŐSZILAS

Auszug

Schon im Jahre 1904 wurden in Mezőszilas (Transdanubien) Hügelgräber der römischen Kaiserzeit erschlossen. In jedem Grab fand man in der Höhe des heutigen Bodenniveaus in verschiedener Tiefe unter einer Aschen- und Kohlschicht von 3–4 m² mit Eisen- und Bronzebeschlägen und Schlössern versehene Holzkästchen, welche die Urnen mit den Knochen des Leichenbrandes bargen. Im vorliegenden Aufsatz soll das Material dieser Ausgrabung beschrieben werden.

Zu den charakteristischen Metallgegenständen gehören eine sog. norisch-pannonische und mehrere andere Bronzefibeln, größtenteils in Bruchstücken. Auf dem Henkel eines Bronzekruges mag die Pferdeprotome Ausdruck der einheimischen künstlerischen Betrachtungsweise gewesen sein; das Pferd ist stilisiert, und mit wenigen charakteristischen Zügen dargestellt. Ein kleiner Bronzebeschlag deutet darauf, daß vom Anfang des 2. Jahrhunderts an die keltische Auffassung in der Kunst Pannoniens immer mehr in den Vordergrund trat.

Das keramische Material trägt vorwiegend italisches Gepräge. Unter den in der Provinz eingebürgerten entsprechend modifizierten Varianten der italischen Formen finden sich keltische Typen nur in verhältnismäßig geringer Anzahl. Bei den aus Norditalien stammenden Formen läßt sich allerdings in manchen Fällen ein keltischer Einfluß nachweisen. An einer mit Reliefs verzierten Schüssel hat die ungarische Forschung bereits früher den Einfluß des südgallischen Töpferhandwerks festgestellt. Ein Teller mit Respectus-Stempel stammt aus der Werkstatt eines einheimischen Meisters, dessen Erzeugnisse bis jetzt nur von hier und aus Aquincum bekannt waren.

Die Gefäße repräsentieren hauptsächlich die lokalen Varianten von Mittelpannonien. Es ist auffallend, daß Terra sigillata-Gefäße vollkommen fehlen, doch wurden solche von der einheimischen Bevölkerung bereits nachgeahmt, da es offenbar nicht möglich war, Originalstücke zu erwerben. Zu dieser Zeit wurden in Pannonien die italischen Sigillaten von den gallischen Erzeugnissen verdrängt.

Ein Teil der Gefäße, besonders eine bestimmte Gruppe ist mit der Hauskeramik des rheinischen Limes verwandt; trotzdem kann der unmittelbare westliche Ursprung nicht angenommen werden, obwohl der Rhein-Donau Wasserweg zur Zeit der Gräber bereits existierte. Keltische Formen finden sich nur in einer kleineren Gruppe des keramischen Materials vor. Das Material illustriert in anschaulicher Weise wie die einheimischen Töpfer sich die italischen Formen aneigneten. Aus dem Kreis des Töpferhandwerks von Siscia stammt eine Schüssel, die einen Typus Drag. 37 nachahmt. Die hier zum Vorschein gekommenen Gefäße zeigen in mancher Hinsicht Übereinstimmungen mit dem Material der sonstigen frühkaiserzeitlichen Tumuli Ostpannoniens, sie sind jedoch abwechslungsreicher, obwohl in Hügelgräbern anderer Fundorte auch Sigillaten zu finden sind.

Die Struktur der Gräber ist ziemlich einheitlich. Die meisten Keramikbeigaben lagen teilweise in zerbrochenem Zustand in der erwähnten Kohlen- und Aschenschicht und darunter befanden sich die Holzkästchen und zwar in einem Falle in einer gewölbeartig konstruierten Steinnische.

Die Gräber dürften aus der ersten Hälfte des 2.

¹⁴⁷ Hatt, J., La Tombe Gallo-Romaine. (Paris 1951) 225.; ¹⁴⁸ Hatt, J., Hügelgräber der Frühlatènezeit bei Birkenfeld-Neubrück. Germania 5 (1921) 19–22.

¹⁴⁹ Menghin, O., i. m. 33–34.

¹⁵⁰ Hatt, J., i. m. 228.

¹⁵¹ Fülep F., AH 33 (1954) 201.

Jahrhunderts n. Chr. aus der Regierungszeit des Traianus, Hadrianus und Antonius Pius stammen.

Die Sitte der Bestattung in Hügelgräbern knüpft sich wie allgemein in Pannonien und im benachbarten Noricum an die Urbewölkerung. Der Beweis hierfür wird durch das Material der Hügelgräber der Umgebung geliefert, welches einen noch stärker ausgeprägten keltischen Charakter trägt wie das der Tumuli von Mezöszilas. In dieser Bestattungssitte der Frühkaiserzeit ist eine Neubelebung der Hügelgräber-sitte des autochthonen pannonischen Volksstammes zu erblicken, welcher jetzt immer mehr als der illyrischen Ethnik angehörend erkannt wird. Dieser Ritus tauchte aber nicht nur im Kreis der eingeborenen Bevölkerung der Donaueggen wieder auf, sondern war zu jener Zeit auch in den westlichen Provinzen sehr verbreitet. Entgegen den früheren Ansichten die Verbreitung der Sitte der Hügelgräber in der frühen Kaiserzeit sei eine Folge der Romanisierung des Kontinents, glauben wir darin eher die vorübergehende Neubelebung der alten Kultur der illyrischen Volkselemente erblicken zu können, obwohl in diesen Gräberfunden der einheimische Charakter durch die

La-Tène Formen vertreten ist. Die Einheit der keltischen Kultur auf großen Gebieten wurde in mancher Hinsicht gerade aus den ebenfalls gemeinsamen Zügen des hallstattischen Formenreichtums geschaffen. Trotz des grossen technischen und gesellschaftlichen Fortschrittes blieb manches von den gesellschaftlichen und kulturellen Sitten der Früheisenzeit erhalten. Vielleicht ermöglichte auch die liberale Organisation der römischen Herrschaft das Wiedererwachen der alten Elemente des illyrischen Volkstums. Diese Hypothese mag zur Klärung des ethnischen Charakters der Eravisker und anderer heute eher für illyrisch angesehenen Völker beitragen. Angesichts des grossen technischen Fortschritts, welchen die La-Tène-Keramik bedeutet, blieben hier die alten illyrischen Gefäßformen nicht erhalten, aber auch dafür gibt es Beispiele in Gallien und den nordwestlichen Balkangegeben.

Die vor einem halben Jahrhundert stattgefundenen Ausgrabungen lassen aus der Innenkonstruktion und aus dem Bau der Hügelgräber keine weitgehenden Folgerungen zu. Dies gehört bereits zu den Aufgaben der künftigen Forschungen.

A. Kiss

AZ AVARKORI TEMETŐK „NOMÁD” KERÁMIÁJA

A középeurópai népvándorláskori temetőekben talált kerámiával főleg csehszlovák, lengyel és német kutatók foglalkoztak, az ún. „nomád” kerámia pedig leginkább a csehszlovák és magyar régészek figyelmét kötötte le. A korai szlávság régészeti hagyatékának elválasztása a vele együtt élt népek emlékeanyagától igen nehéz feladat s mivel általános felfogás szerint éppen a kerámia az, amelynek szláv jellege jól követhető több évszázadig tartó fejlődése során, ezért igen nagy figyelmet szenteltek a kutatásának, s ezért vált a kerámia a szláv őstörténet időbeli felosztásának az alapjává is. Főleg J. Eisner és I. Borkovský majd J. Poulik munkássága nyomán ma a szláv kerámiát fejlődésének négy fokozata szerint osztályozzuk.¹ A legújabb kutatások azonban már ennek az érvényességét is kétségessé teszik.²

Bennünket a következőkben a szláv kerámia fejlődésének régebbi szakasza (staršia doba hradištná) foglalkoztat. Eisner régebbi felosztása szerint ez az időszak az 550–850. évek közé tehető, s így azt a kort jelenti, melyben a szlávság jelentős része az avar birodalom keretében élt. Poulik felosztásában az 500–650 közé eső másfél évszázad kerámiája (az ún. prágai típus) képezi az I., a 650–800 közötti újabb másfél évszázad kerámiája pedig a II. fokozatot. — Meg kell itt említenünk, hogy Eisner az egyes korszakok meghatározásakor inkább volt tekintettel a Kárpát-medence régészeti leletanyagára, mint Poulik, aki viszont inkább a cseh- és morvaországi anyagra építi felosztását.

A magyar kutatók közül Csallány Dezső a kora avarkori kerámia egyes edénytípusait határozta meg.³ A későbbi avarkori kerámiájával Horváth Tibor foglalkozott részletesebben. Ő az avarkori temetőekben talált kerámiát két nagy csoportba foglalja.⁴ Az egyikbe tartoznak a sárga és szürke színű, finom, jól korongolt

edények, melyek régi római hagyományok alapján dolgozó VII–VIII. századi műhelyekből kerültek ki, továbbá a kevésbé finom, néha durva, kavicsos anyagú, de szintén korongon készült edények. — A másik nagy csoportba sorolja a rosszminőségű, nem korongon készült, durván megmunkált és rosszul égetett edényeket. Ezeket a kézzel formált edények⁵ csoportjának nevezi.

Aránytalanul többen foglalkoztak az avarkori kerámiájával a csehszlovák kutatók. Régebbi munkáiban J. Eisner ezt a kerámiát három csoportra osztja.⁶ Az elsőbe kézzel formált karesú edények tartoznak, melyek többnyire díszítetlenek. Eisner és Niederle véleménye szerint ez a típus hazai eredetű, ősi szláv kerámiának tekinthető. A második csoportba tartozó edények alakja hasonló az előbbiekhöz, azonban egyenes vonalkötegekkel vagy többszörös hullámvonalakkal díszítettek. Eredetük Eisner szerint a római provinciák fazekasárujában keresendő. Ezek az edények korongon készültek, fejlődésük jól követhető a későbbi középkoron át a legújabb időkig. — Eisner harmadik csoportjába tartozik az ún. nomád kerámia. Az ide sorolt edények nagyon igénytelenek, kézzel formáltak. Eredetét illetően Eisner hajlik J. Neustupný véleménye felé, mely szerint ezt a durva kerámiát a Tisza melléki szármataék kezdték készíteni római minták nyomán, további formálásukban pedig jelentős szerepe volt a szlávoknak is.

Az ismertetett csoportosítást Eisner később, a dévényújfalusi avarkori temető nagy leletanyagának feldolgozásakor módosította.⁷ Az itt talált kerámiát néhány kisebb csoporttól eltekintve a Duna melléki (a korábbi második csoport) és Tisza melléki kerámia (a korábbi harmadik csoport) csoportjába foglalta. A Duna melléki kerámia közép-dunai eredetű s olyan edényeket

¹ Poulik, J., Staroslovanská Morava. (Praha 1948) 13–15. l. kép. Uo. a részletesebb irodalom.

² Točík, A., Význam posledných archeologických výskumov na Slovensku pre dejiny najstarších Slovanov a Veľkomoravskej ríše. Historický časopis. III. 3. sz. 412.

³ Csallány D., Kora avarkori edények Magyarországon. Dolg. 16 (1940) 125.

⁴ Horváth T., Az üllői és kiskőrösi avar temető. AH 19 (Bp. 1935) 73–78.

⁵ Megkülönböztetésül a kézikorongon készültkől, ezeket az edényeket a továbbiakban a kifejezőbb „kézzel formált” megjelöléssel emlitem.

⁶ Eisner, J., Popelnicové hroby z doby hradištní na Slovensku. PA 40 (1934–1935) 82–90.; Uo., Slovensko v dobe kultúry hradištnej. Slovenské dejiny I. Slovensko v pravku. (Bratislava 1947) 124–125.

⁷ Eisner, J., Devínska Nová Ves. Slovenské pohrebiteľ. (Bratislava 1952) 248.

tartalmaz, melyek pereme kihajló, s melyek többnyire fésűszerű eszközzel díszítettek. Kézi korongon készültek, egy részük azonban gyorsfordulatú korongról került le, s akad köztük olyan is, melyet kézben formáltak. Ez a csoport a rómaiakori fazekasműhelyek hagyományát fejlesztette tovább, de a gyökerei elnyúlnak a Tisza melléki Barbaricum területére is, kezdetei pedig valószínűleg a La-Tène kerámiában lelhetők fel. — A Tisza melléki kerámiát durva, kézben formált s többnyire díszítetlen edények alkotják. E vastagfalú, nehéz és esetlen edények anyaga durvaszemcsés, sokszor nagyobb kavicsokat is tartalmazó agyag. Kiegészítők kezdetleges, díszítésük a perem rovátkolásából, ritkábban elnagyolt s fésűs eszközzel készült hullámvonalból áll. Peremük többnyire kihajló, mint a Duna melléki típusé. Egyes szlovákiai lelőhelyeken már a 400 körüli években megjelentek s igen gyakoriak az avarokori temetőkben. Eisner annak ellenére, hogy véleménye szerint e durva edények első sorban a szarmata jazigok földjén otthonosak, mégsem jelöli őket a „nomád” jelzővel, hanem a Tisza melléki kerámia néven foglalja őket össze. Annak a belátása vezette őt erre, hogy ezeit pontosabb képünk arról, hogy milyen is volt a Kárpátoktól Keletre eső szteppék igazi lovasnomádjainak a kerámiája.

Eisner ez utóbbi felosztásában lényegesen közelebb hozta egymáshoz az avarokori temetők kerámiájának két legnagyobb csoportját s alapjában véve hasonló elemekből származtatja mindkettőt. Csak amíg a Duna melléki csoportnál a római provinciák hatására helyezte a hangsúlyt, addig a Tisza mellékinél a szarmata s távolabb a thrák és kelta elemeket emeli ki.

Ami a gyorsfordulatú korongnak ily korai alkalmazását illeti, újabban K. Černohorský meggyőző érvekkel bizonyította be, hogy a szlávok-lakta területen a gyorsfordulatú, azaz lábbal hajtott fazekaskorong legkorábban a X. század közepén jelenhetett meg, de nyomós okok szólnak amellett, hogy ezt az időpontot jóval későbbi időre helyezzük.⁸ Černohorský és V. K. Goncsarov kutatásainak alapján Eisner is helyesbíti korábbi véleményét s elveti a gyorsfordulatú korong használatának lehetőségét a Duna melléki kerámia készítésénél.⁹

A továbbiakban vessünk egy pillantást arra, hogyan értelmezik más kutatók a népvándorláskori és a IX. századi temetők durva kerámiáját. — J. Neústupný megfigyelte, hogy a durva kerámia a nomád népekkel (szarmaták, hunok, avarok) egy időben jelent meg a Kárpát-medencében.¹⁰ Elképzelése szerint a szüntelenül mozgásban lévő nomádok nem szeretik a törekeny kerámiát, ezért csak elnagyoltan, rövid használatra szántan készítik önmaguk vagy készítették másokkal. Éppen ezért értetlenül áll a kérdés előtt, hogyan kerül mégis a Kárpát-medence nomádjainak sírjaiba oly sok kerámia? Ezt részben azzal igyekezik magyarázni, hogy a nomádok itt a római provinciák közelében megismerkedtek azok fejlett fazekasságával, másrészt pedig feltételezi, hogy a nomád népekkel együtt félnomád és nem nomád népek is jöttek, s ezeknek jelentős szerepük volt a „nomád” kerámia kialakításában. A Kárpátokon túli szteppéken szélteben ismert volt a durva, kézben formált kerámia, ismeretét tehát magukkal hozták a nomádok. Neústupný azonban feltételezi, hogy ez az edénytípus már a szteppéken is római minták hatására alakult ki, a Kárpát-medencében pedig közvetlen érintkezésbe jutva a római világgal tovább fejlődött. Neústupný szerint a „nomád” és kora középkori szláv kerámia (hradištná kerámika) között nyilvánvaló fejlődésszerű kapcsolat van. Ebből arra következtet, hogy azok a

nem nomád elemek, melyek a nomádokkal együtt költöztek be a Kárpát-medencébe s akiknek szerepet tulajdonít a „nomád” kerámia további alakításában, szlávok voltak.

I. L. Červinka a felvetett kérdésben ellenkező álláspontot foglal el.¹¹ Szerinte lehetetlen, hogy a szlávok a II–III. században érintkeztek volna a Duna mentén a rómaiakkal, mivel Csehország területére is csak a VI. század folyamán költöztek be. Így lehetetlen az is, hogy a kerámiájuk római hatásra fejlődött volna ki. Azt a kerámiát, melyet szlávnak neveznek, tulajdonképpen az avarok kényszerítették rájuk, s ezért van az, hogy az avar temetők kerámiája azonos a szláv kerámiával. — I. Borkovský annyiban helyesnek tartja Červinka megállapításait, hogy a szlávok kerámiája nem alakulhatott ki római hatásra, mert ha így lett volna, akkor nemcsak a fületlen fazék típusát vették volna át, hanem a római fazekasság dús formáit is. De nincsenek sem nyomok, hogy avar ösztönzésre fejlődött volna ki a szláv fazekasság. Szerinte helytelen azt állítani, hogy a nomád avarok cseréparut hoztak volna magukkal, hiszen ez egy nomád nép számára csak terhet jelenthetett. Az avaroknak nem volt saját kerámiájuk s a durva, kézben formált árut is a földműves szlávok készítették a számukra. Ezt különben ők maguk is használták, s így válik érthetővé, miért egyezik a kimondottan szláv és a „nomád” kerámia mind anyagában, mind formájában.

E szélsőséges felfogás alól nehezen tudták magukat kivonni a későbbi kutatók is. Itt első sorban J. Poulik helytelen nézeteire gondolunk. Poulik az avarok kerámiájában három csoportot különböztet meg. Az elsőbe a hullámvonaldiszes, korongon készült edényeket, a másodikba késő római műhelyek fazekasárúját, a harmadik csoportba pedig a kézben formált durva kerámiát sorolja, melyet nomádnak nevez.¹² — A nomád kerámiáról Poulik ezeket mondja: „Ha meggondoljuk, hogy az avarok nomádok voltak, egyáltalában nem tudjuk elképzelni, hogy a helyhez nem kötött és örökös mozgásban lévő avar lovas olyan kerámiát készített volna, mely teljesen jogtalanul neki tulajdonítanak (Poulik itt a II. és III. fokozat hullámvonal diszes, korongolt edényeire gondol). Avarnak tekinthetjük azokat a kézben formált edényeket, melyek sírokban a keszthelyi kultúra emlékeivel együtt fordulnak elő és pedig csakis az avar etnikum által lakott területen. A Kárpát-medencén kívül eső területek szláv sírjaiban ez a kerámiafajta ismeretlen. A korongolt és hullámvonal diszes edényeket a Kárpát-medencében szlávnak kell tekinteni abban az esetben is, ha azt jellegzetesen avar sírban találjuk is.”¹⁴

Borkovský és Poulik megállapításai nyilvánvalóan a nomád kultúra és az avar állam szerkezetének nemismeréséből s ennek folytán lebecsüléséből fakadtak. Bizonyára felesleges volna részletebben bizonyítani, hogy az avar lovasok lóról szállva nem foglalkoztak sem kiváló, sem esetlen kerámia készítésével. A sírleletek tanúsága szerint az avar birodalomban népes kézműves réteg élt és dolgozott, köztük kiváló technikai tudással rendelkező fazekasok is.¹⁵ Nem valószínű, hogy ilyen kézművesek csak a szlávok soraiból kerültek volna ki.

A kézben formált kerámiáról eddig ismertett bizonytalankodó és helytelen szemléletet a legújabb szlovákiai ásatások is megdöntötték. Kézben formált, durva, vagdalt peremű kerámiát találtak Kelet-Szlovákia és délnyugati Szlovákia területén olyan településeken, melyek korát a IV. ill. V. századra keltezik. E telepeket

⁸ Černohorský, K., Kerámika a feudalismus. Český lid. 39 (1952) 9–10. sz. 226.

⁹ Eisner, J., Devínska Nová Ves. Slovenská Archeológia. 3 (1955) 305.

¹⁰ Neústupný, J., Příspěvky k době stěhování národů v Karpatské kotlině. OP 9 (1931) 19.

¹¹ Červinka, I. L., Slované na Moravě a říše Velkomoravská. (Brno 1928) 207–208.

¹² Borkovský, I., Staroslovanská kerámika ve střední Evropě. (Praha 1940) 31–33.

¹³ Poulik, J., Kultura moravských Slovanů a Avarů. Slavia Antiqua I (1948) 344–345.; Ua., Star. Mor. III.

¹⁴ Poulik, J., Star. Mor. III.

¹⁵ László Gy., Études archéologiques sur l'histoire de la société des Avars. AH 34 (Budapest 1955); Horváth T., i. m.

és kerámiát az ott legkorábban megjelenő szlávság hagyatékának tartják.¹⁶

Az ismertetett szélsőséges szemlélet ellentmondásait s tévedéseit J. Eisner igyekezett elsimítani, amikor megállapította, hogy az avarok különböző edényfajtaikat más-más kezek készítették, formálták ugyan, de a különbözőképpen dolgozó fazekasok egyazon nép gyermekei voltak.¹⁷ Eisner itt nyilvánvalóan a szlávásra gondol, de véleményünk szerint, mint már említettük, egy etnikailag nem egységes birodalomban, amilyen az avar is volt, olyan mindennapi szükségletet kielégítő kézműves ipart, amilyen a fazekasság, helytelen egyik vagy másik népesség kizárólagos tulajdonává minősíteni.

J. Poulik foglalkozik a morvaországi IX. századi temetőkben talált kézben formált edényekkel is.¹⁸ Ilyeneket a kiválóan készített bluínai típusú edényekkel együtt is találtak. Poulik szerint ezek a fazekasműhelyek kiváló készítményeinek házilag készített utánzatai. Aránylag ritka előfordulásukat Poulik azzal magyarázza, hogy a fazekasműhelyek áruja nagy tömegével kiszorította a használatból a házi készítményeket. A bluínai típusú kerámiát készítő fazekasműhelyek termelése azonban — mint K. Černohorský kimutatta¹⁹ — korántsem volt oly tömeges, mint azt Poulik hitte, és e kerámiafajta elterjedésének köre is eléggé jelentéktelen. Ez tehát nem okozhatta a kézben formált edények aránylag ritka előfordulását Morvaország területén. — Egyébként Poulikkal egybehangzóan vélekedik V. Hrubý is arról a néhány kézben formált edényről, melyet a staré město nagy IX–X. századi temetőben találtak.²⁰

Poulik felhívja a figyelmet arra, hogy a morvaországi házilag készített edények első pillantásra azonosnak tűnnek az avaroknak tulajdonított és szintén házilag készített durva „nomád” kerámiával.²¹ A valóságban azonban — mint mondja — lényeges különbség van köztük. Ugyanis míg a morvaországi kézben formált kerámia lépést tartott egy-egy kor legjobb edénytípusaival s azoknak egyszerű utánzata, addig az avarokori temetők „nomád” kerámiája semmiféle fejlődést nem mutat annak ellenére, hogy mintegy két évszázadon át ott készült a sokkal kiválóbb másfajta kerámia környezetében.

Pouliknak ez utóbbi megállapítása ugyancsak helytelen, mert tudjuk, hogy az avarokori temetők egyszerűbb, primitívebb kerámiája is a sokkal kiválóbb cserép, fa vagy fémáruk utánzata. Csallány D. figyelmeztet arra, hogy a kora avarokori fülkesírokból előkerült tölesérszájú agyagkorsók az ugyanolyan alakú fémédevények másolatai.²² Horváth T. a gáteri temetőben talált, kézben formált durva agyagkehely képét közli, mely szerinte a nagyszentmiklósi kincsen is szereplő fémkelyhek mintájára készült.²³ E híres kincslelet egyéb darabjainak, korsóinak, táljainak megfelelőit is ismerjük durvább s finomabb kerámiai készítményekben.²⁴ Horváth T. a sárgaszínű finom edényeket, melyeket az avarság egyéni, saját formáinak tart, szintén fém- ill. famintára vezeti vissza.²⁵ Az avarokori temetők finom szürke árúja közt szereplő kulacsokat ugyancsak utánozták esetben, házilag készült darabokkal. Ilyeneket pl. az abonyi temetőben találtak.²⁶ A Tisza melléki kerámia csoportjáról szólva, mely azonos a „nomád” kerámiával, Eisner is megállapítja, hogy ennek az edényei alakjukra s díszítésükre nézve is sokban hasonlítanak a Duna melléki

csoport edényeire.²⁷ Mivel pedig erősen kétségbevonható, jelenthet e külön csoportot az avarokori temetők durva kerámiája, ez azt jelenti, hogy a „nomád” kerámia nem más, mint a kézikorongon készült s hullámvonalakkal díszített, jobb minőségű, avarokori kerámia utánzata.

*

Hasonlóan ahhoz a kérdéshez, hogy melyik etnikum sajátjának lehetne tulajdonítani a kézben formált kerámiát, régóta foglalkoztatja a kutatókat az a kérdés is, hogy vajon ez a kerámia a temetési ritust szolgálta, tehát kizárólag sírkerámia volt, vagy mint házilag készült árut használták-e?

Már Márton Lajos azt írja az abonyi temetőben talált kézben formált kulacsokról, hogy azok „talán csupán a temetés céljaira készültek.”²⁸ Csallány Gábornak is az a véleménye a Szentese környéki avarokori temetőről szólva, hogy a durvakivitellű, rosszul égetett edények csak a sír számára készültek.²⁹ Ugyanígy vélekedik László Gyula is a Tihanyi téri avarokori temető leletanyagával kapcsolatban.³⁰ Eisner szerint az ismertetett vélemények figyelemreméltók és bizonyos mértékig indokoltak is tekinthetők, de nem általánosíthatók, mert a kézben formált kerámia jobban kidolgozott darabjai házi használatra is alkalmasak lehetnek. A kérdésnek csak úgy járhatunk a végére, ha megismerjük az avarokori telepek kerámiáját. Ehhez azonban mindjárt hozzá is fűzi, hogy a dévényüjfalusi temető közelében feltárt, azzal egykorú település leletei közt durva, kézben formált kerámia nem szerepel.³¹ Csallány Dezső — hasonlóan néhány csehszlovák kutatóhoz — azt a meggyőződését közli, hogy a korai avarokban a kézben formált edényeket az ázsiai eredetű avarság használta, míg a korongolt edények a hun-bolgárok és más magyarországi népek hagyatékához tartoznak. Bizonyítékul a szőregi Iván-téglagyár területén feltárt kút leleteit hozza fel. E kút fenekén 6 kézben formált tölesérs nyakú agyagkorsót és egy durva bögrét találtak. Az edényeket Csallány a VII. századra keltezi. Véleménye szerint ez a lelet azt bizonyítja, hogy a kézben formált edények nem a halotti szertartás számára készültek, hanem közönséges használati tárgyak voltak.³²

J. Poulik a morvaországi IX. századi temetők kézben formált edényeivel foglalkozva mégcsak nem is gondol esetleges kultikus szerepükre. Véleménye szerint az ilyen házi készítmények azért kerültek a sírba, mert a nagyobb központokban termelt kiváló fazekasáru nem jutott el mindenhol, főleg az eldugottabb helyekre, de az is elképzelhető, hogy a lakosság egy részének szegénysége nem engedte meg, hogy a jóminőségű fazekasárut beszerezze. Azt sem tartja lehetetlennek, hogy amikor valamelyik családtag meghalt, éppen nem volt kéznél jobb minőségű edény, s ezért kényszerültek azt durva házi készítménnyel pótolni. Ezt a lehetőséget a boledradicei temető 19. számú sírjával bizonyítja, melyben jómódú harcos feküdt, s mellette mégis kézben formált durva edényt találtak. E kérdés végleges megoldását Poulik is a telepásatások eredményeitől várja.³³

A felvetett kérdésben tudatosan hagytam a legvégére László Gyula véleményének ismertetését. László³⁴ felhívja a figyelmet arra, hogy orosz és német kutatók már régen felismerték, hogy a sírbetett tárgyak egy része kizárólag a sír számára készült. Ő maga is megállapította

¹⁶ Točík, A., i. m. 412.

¹⁷ Eisner, J., i. m. 264.

¹⁸ Poulik, J., i. m. 28–29.

¹⁹ Černohorský, K., i. m. 228.

²⁰ Hrubý, J., Staré Město. Velkomoravské pohřebiště „Na valách”. (Praha 1955) 129–130., 140.

²¹ Poulik, J., i. m. 29–30.

²² Csallány D., i. m. 118.

²³ Horváth T., i. m. 111., 32. kép.

²⁴ Uo. 104.

²⁵ Uo. 78–80.

²⁶ Uo. 87–88., XLIV., XLV. t.

²⁷ Eisner, J., i. m. 248.

²⁸ Arch. Ért. 24 (1904) 318.

²⁹ Csallány G., Avarokori és IX–XIII. századi magyar leletek a szentesi múzeumban. Dolg. 9–10 (1933–1934) 1–2. 224.

³⁰ László Gy., A tihanyi téri avarokori temető. LA II (Budapest–Leipzig 1941) DissPann. II. 114.

³¹ Eisner, J., i. m. 262.

³² Csallány D., i. m. 126–127., 130.

³³ Poulik, J., i. m. 30.

³⁴ László Gy., A hun aranyjének jelentősége. I. 1. (Budapest 1951) 115. 48. j.

a kunagotai lelet kardjáról és gyűrűiről, hogy azokat nem lehetett használni, s azok csak a halott számára készültek. E megállapításaival kapcsolatban ismét felveti a népvándorláskori temetők durva kerámiájának a kérdését. Véleménye szerint „ezekben a temetésekor készített, esetlen edényekben igen régi hagyományt őrzött meg a temetési szertartás”. „Az avarok és a többi népvándorláskori népek korongolt házi edényeit jól ismerjük s éppen ezért magyarázzuk még a korong előtti korok maradványának azt, hogy a temetkezésekor régi módon készítik el a halottal adott ételek edényeit.” László a mongóliai sírokban talált faedényeket is hasonlóképpen magyarázza s figyelmeztet arra, hogy a magyarországi népvándorláskori sírokban is bizonyára ott voltak a faedények, melyek azonban a mi talajviszonyaink következtében nyomtalanul elpusztultak.

Meggyőződésem, hogy a népvándorláskori temetők kézbenformált edényeinek értelmét a László Gy. által választ úton lehet a leginkább megnyugtató módon magyarázni. Az alábbiakban megkísérlem felsorakoztatni azokat az érveket, melyek e mellett az elgondolás mellett szólnak, s amelyek észrevétlenül, de már adva vannak a különböző kutatók közleményeiben.

*

Annak ellenére, hogy mint láttuk, J. Eisner nem tartja a kézben formált kerámiát a nomádok kizárólagos tulajdonának, írja, hogy a nomádok igen kedvelték a durva készítésű edényeket s példaképpen a Brünn melletti Žurán monumentális temetkezőhelyének sírjaiban talált kerámiát említi meg.³⁵ J. Poulik szerint a Žurán II. számú sírjában talált durva kerámia megfelelőit a Kárpát-medence területéről ismerjük, s azokat az V. század végére keltezi, nem zárva ki azonban azt sem, hogy koruk valamivel korábbi időre tehető.³⁶ A Žurán kifosztott, rendkívül gazdag sírjaiban kétségkívül az uralkodó réteg legelőkelőbbjeit temették el. Esetükben semmiképpen nem tételezhető fel, hogy temetésiüknél nem volt kéznél más kerámia, vagy pedig hogy a sírban nyugvók éltükben különösebb örömeiket lelték volna az esetlen edényekben. Ezekben ugyanúgy, mint más népvándorláskori sírokban, a rendkívüli gazdagság mellett megjelenő durva, esetlen kerámia csakis a temetési rítust szolgálhatta, használati jellegét ki kell zárunk.

Említettük, hogy Csallány Dezső a kora avarokori sírokban talált kézben formált edényeket használati tárgyaknak tartja, bár mint maga is megállapítja, nagy részüket csak igen gyengén égették ki és így a sírban teljesen elmállottak. Ezt azzal bizonyítja, hogy a szőregi téglagyár területén feltárt régi kút fenekén is találtak ilyen edényeket. Ha azonban fontolóra vesszük, hogy e kút közelében egy avarokori sírt is feltártak,³⁷ ami temető jelenlétére vall, s ebben a sírban ugyanolyan korsót találtak mint a kútban, akkor ez azt is bizonyíthatja, hogy a temető szomszédságában levő kút ugyanúgy kultikus célokat szolgált, mint az edények, melyekkel vizet merítettek belőle, s amelyek véletlenül beléshullhattak.

A kutatók jó része úgy véli, hogy a durva kerámiát csak a nomádok használták, s a fazekasság tökéletesebb technikája azért nem fejlődhetett ki náluk, mert ezt lehetetlenné tette huzamosabb megtelepedést nem ismerő életmódjuk. Téves megállapításuk a nomadizálás helytelen elképzeléséből erednek. — A nomád népeknek, így az avaroknak is, voltak többé-kevésbé állandó jellegű téli szállásaik, ahol a nép szükségleteit ellátó földművelés és kézműves termelés folyt. A termelésben résztvettek ugyanúgy a helyhez kötött szolganepek, mint a nomadizáló népesség egyes elemei is.³⁸ E szállásokon ugyanúgy

nyugodtan dolgozhattak a fazekasok, mint a többi kézművesek (fegyverkovácsok, ötvösök stb.). A fazekasok túlnyomó része ebben a korban nyilvánvalóan csak mellékfoglalkozásként űzte e mesterséget a földműves gazdálkodás mellett. — Véleményünk szerint tehát meddő igyekezet azt bizonygatni, hogy az avarokori népesség bármelyik etnikai csoportja is különösebb előszeretettel használta volna az esetlen és nagyrészt hasznavehetetlen edényeket akkor, amikor mindenhol kéznél volt a sokkal jobb és tetszetősebb edényáru is.

Ha a durva, kézben formált edényeket megvizsgáljuk, rá kell jönnünk arra, hogy minőségileg nem egyformák. Az egészen primitíven készített darabok mellett a jobb, tökéletesebb készítmények is szerepelnek, s így minőségükben fokozatosság állapítható meg közöttük. Eisner helyesen állapítja meg, hogy egy részük talán házi használatra is alkalmas lehetett. Nyilvánvalóan házi készítmények ezek, s ezért minőségük függhetett készítőjük kezűességétől, jártasságától, de primitív-ségük tudatosságnak is tulajdonítható, mellyel készakarva készítettek régmúlt időket idéző, rituális célokat szolgáló síredényeket. A kézben formált edények java része az utóbbi lehetőséget igazolja. — Házi használatra alkalmatlanná teszi őket vastag, rosszul kiégetett, többnyire repedezett faluk. Nehezen melegedtek át, a leves vagy zsíros étel kiszivárgott volna belőlük, az étel a rosszul kiégetett vastag agyagfaltól rossz mellékízűt kapott volna. Durva, szemcsés, kavicsot tartalmazó anyaguk megnehezítette díszítésüket, s ezért leginkább peremük bevagdalsával díszítették őket. A perem egyenetlen kiképzése és vagdaltsága viszont a befödésüket s így használhatóságukat nehezítette.

Fentebb már részletesebben kitértem arra, hogy az avarokori temetők durva kerámiája ugyanúgy, mint a morvaországi IX. századi temetők kézben formált edényei, az értékesebb fém- vagy cseréparu utánzata. Ez amellel szól, hogy velük az értékes árut pótolták, megkímélve azt a sírbátételtől és így pusztulástól.

J. Poulik azt írja, hogy a kézben formált edények akkor jelentek meg a morvaországi temetőkben, amikor a kiválóan készített, ún. blučínai edénytípus készült, tehát a IX. században.³⁹ Ez a megfigyelés igen figyelemre méltó. Egyik dolgozatomban⁴⁰ részletesebben foglalkozom azzal a jelenséggel, hogy a VIII. és IX. század fordulóján, amikor a morva törzsek elhagyják ősi halmaztásos temetkezési szokásukat, úgyszólván teljes egészükben azokat a szokásokat sajátították el, melyek a Duna-melléki avar temetőit jellemzik. Véleményem szerint az, hogy a IX. századi morvaországi temetők sírjaiban is megjelent mellékletként a kézben formált kerámia, ugyancsak azok közé a szokások közé tartozik, melyeket a morvák a Duna melléki népességétől vettek át. Amennyiben ez az állításom helyesnek bizonyul, szintén azt mutatja, hogy a kézben formált kerámiának kultikus szerepe volt.

A Tisza melléki kerámia, mely azonos a „nomád” kerámiával, Eisner szerint a Dunától délre eső területeken, azaz az avar etnikum lakta vidéken általában nem élte meg az avar birodalom széthullásának idejét, a dévényújfalusi avar temetőben pedig már korán eltűnt a prágai típusú kerámiával együtt, helyt adva a Duna melléki kerámiának.⁴¹ Ha azonban a temető tértépebe berajzoljuk a Tisza melléki kerámia előfordulásának helyeit, azt látjuk, hogy az a temető egész területén egyenletesen elterjedt, míg a prágai típusú edények csak a temető délkeleti részén csoportosulnak. Ez azt jelenti, hogy a Tisza melléki és Duna melléki kerámia egymás mellett élve egyformán túlélté a temető megszűntének idejét. — Ugyanígy azokban a kis avar temetőkben, melyek kétségkívül már az avar birodalom széthullása

³⁵ Eisner, J., i. m. 248.

³⁶ Poulik, J., Záhadná mohyla Žurán. AR 1 (1949) 10—15.; Ua. Jižní Morava země dávných Slovanů. (Brno 1948—1950) 42—45.

³⁷ Csallány D., i. m. 126—127.

³⁸ László Gy., Études etc. 50—52.

³⁹ Poulik, J., i. m. 30.

⁴⁰ Szőke B., Spuren des Heidtums in den frühmittelalterlichen Gräberfeldern Ungarns. Studia Slavica II (1956) 1—4. 119—155.

⁴¹ Eisner, J., i. m. 264.

utáni időből származnak (ilyen temetők pl. Sopronban a Pozsony úti homokbányában, Győrött pedig a Pápai út mellett kerültek napvilágra. Az előbbi Nováki Gy., az utóbbi Mithay S. ásatása. A leletek még publikálatlanok), szintén megtaláljuk a kézben formált és vagdalt peremű edényeket. De követhetők a kézben formált edények a X. század második felében az ún. bjelobrdói típusú temetőkben is. Így Bácskeresztúron S végű hajkarikával és kigyófejes karperecekkkel együtt került elő egy ilyen durva edény.⁴² A délszlávoknál pedig, ahol a pogánykori temetkezési szokások igen sokáig fenntartották magukat, Nabreson találtak egy kézben formált esetlen edényt, melyet a vele együtt talált Dusan cár korabeli érem a XIV. századra keltez.⁴³ Sajnos, nem tudjuk, vajon e leletek sírból kerültek-e elő?

*

Az elmondottak után fel kell vetnünk a kérdést, helyes-e hát a kézben formált durva kerámiát mint önálló csoportot megkülönböztetni akár mint „nomád” kerámiát, akár mint az avarok kerámiájának Tisza melléki csoportját? Véleményünk szerint nem. A két edényfajta ott élt egymás mellett az avar birodalom egész területén és egész ideje alatt, sőt mindkettő túl is élte azt. A kézben formált kerámia minden fajtája az éppen divatos érték-

kesebb edényáru utánzata, nem önállóan alakult ki, s a fejlődése csak annyiban követhető, amennyiben a mintái — a jobb fazekasárúk — fejlődtek. A köztük levő különbség mindössze annyi, hogy míg a Duna mellékinék nevezett edényfajta a mesterségben járatos fazekasok készítették, addig a Tisza melléki csoport „nomád” edényei az előbbiektől mintájára házilag készültek. K. Černohorský felhívja a figyelmet B. H. Rybakov megállapítására, eszerint a kézben formált edényeken soha sincsen fenékbélyeg.⁴⁴ Ez utóbbi a fazekasok által készített jóminőségű áru egyik jellegzetessége.

A durva, kézben formált kerámia egyrészt régi temetkezési hagyományt őrzött úgy, ahogy azt László Gy. kifejezte, másrészt arra is szolgált, hogy a halottnak szánt értékesebb fém-, cserép- vagy esetleg fa-áru helyettesítse, pótolja.

Mivel a kézben formált kerámia, mint síredény, elsősorban az avar etnikum lakta területen szerepel, s ilyen célú és értelmű használatának elterjedése megfigyelhető a szomszédos területeken, pl. Morvaországban is, valószínűleg olyan temetkezési szokással állunk itt szemben, melyet a népvándorlások nomádjai, majd az avarok honosítottak meg a Kárpát-medencében.

Szőke Béla

LA CÉRAMIQUE “NOMADE” DES CIMETIÈRES DE L'ÉPOQUE AVARE

Résumé

La céramique de l'époque Avare est généralement classée en trois groupes : la premier consiste en vases en forme de marmite, exécutés au tour de potier d'un argile mêlé de grains de sable, pour la plupart bien cuits et décorés de lignes ondulées. Le second groupe comprend des vases jaunes et gris de formes variées, faits également au tour, exécutés d'un argile bien décanté et cuits de manière excellente. Du troisième groupe font partie les vases grossiers pour la plupart en forme de marmite, faits d'un argile contenant souvent de petits cailloux, formés à la main et éventuellement mal cuits. C'est ce dernier groupe de vases qu'on appelle en général la céramique “nomade”.

L'exécution et l'extérieur rudimentaires de ces vases furent attribués par les spécialistes au fait que les peuples nomades, donc aussi les Avars, n'ont pas su faire de la poterie de meilleure qualité (I. L. Červinka, J. Poulík, D. Csallány), ou bien on a prétendu que cette sorte de céramique fut exécutée pour les nomades par des potiers slaves. Les nomades changeant sans cesse de séjour favoriseraient ces pots grossiers utilisés que pour une courte durée (J. Neustupný, J. Eisner, I. Borkovský).

Récemment J. Eisner n'appelle plus cette poterie “nomade”, mais l'ajoute au groupe de la céramique avare de la région de la Tisza. D'accord avec J. Neustupný, il cherche son origine dans la poterie des provinces romaines, en soulignant les racines sarmates, thraces, éventuellement celtiques, de cette sorte de céramique.

Quant à la destination de la céramique formée à la main, les opinions divergent. On n'est pas encore tombé d'accord sur la question de savoir si elle était une céramique purement funéraire ou si elle a été destinée à l'usage domestique également. Eisner considère toutes deux possibilités comme acceptables, par contre Gy. László prétend que la cérémonie funéraire de l'époque

avare avait dans ses vases lourdauds, mal tournés, utilisés lors des enterrements, conservé une tradition fort ancienne. Les vases formés à la main dans lesquels on plaçait la nourriture auprès du défunt, évoquaient le souvenir des temps qui précéderent l'emploi du tour de potier.

L'association des vases formés à la main avec n'importe quel groupe ethnique de l'époque Avare est erronée. Cette sorte de céramique a été fabriquée à la maison et on peut y observer des différences de qualité. Il est inexact de considérer cette céramique comme groupe indépendant, soit comme groupe de la région de la Tisza, soit comme céramique “nomade”. — Toutes les sortes de céramique faites à la main étaient des imitations de produits actuellement en vogue, elles ne se sont pas formées indépendamment et l'on ne peut suivre leur développement que dans la mesure où leurs modèles — la poterie de meilleure qualité — se sont développés. Toute la différence est que la poterie de meilleure qualité fut fabriquée par des potiers exercés, tandis que les vases formés à la main ont été exécutés d'après ces modèles, dans l'économie domestique. — La céramique grossière formée à la main a conservé une tradition funéraire — dans la manière interprétée par Gy. László — d'une part, tandis que d'autre part elle servait à remplacer et à compléter les vases plus précieux en métal, en argile, ou éventuellement en bois, destinés au défunt. — Étant donné qu'on rencontre la céramique formée à la main en sa qualité de vase funéraire, en premier lieu dans les territoires habités par l'ethnie avare, il convient de voir en celle-là l'outillage d'une coutume funéraire, introduit dans le bassin des Carpathes par les nomades de l'époque des migrations des peuples, puis par les Avars.

B. Szőke

⁴² Hampel, J., *Alterthümer des Frühen Mittelalters in Ungarn*. III (Braunschweig 1905) 351. t.

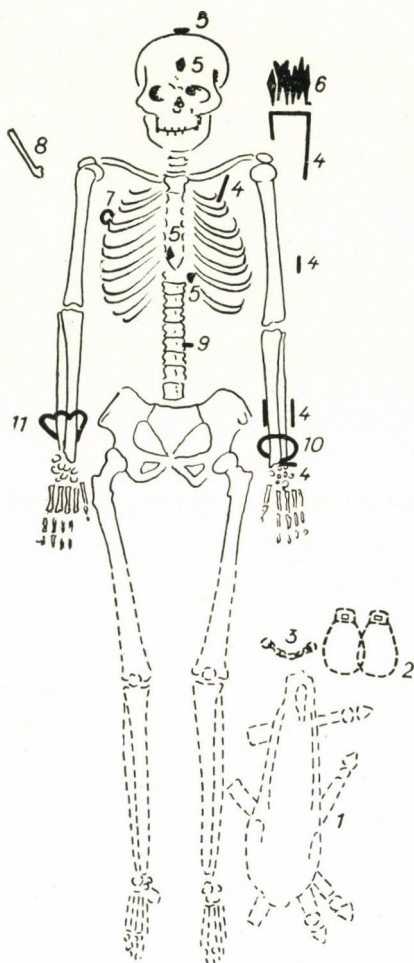
⁴³ Garašanin, M. — Kovačević, J., *Pregled materijalne kulture južnih Slovena*. (Beograd 1950) 135.

⁴⁴ Černohorský, K., i. m. *Český lid* 40. 1. (1953) 24.

ADATOK A NÓGRÁDI DOMBVIDÉK X–XI. SZÁZADI TELEPÜLÉSTÖRTÉNETÉHEZ

A balassagyarmati Palóc Múzeum 1952 november 30-án értesült arról, hogy Nógrádkövesden a Kőbánya Vállalat vasúti rakodója mellett emelkedő dombon, egy víztároló medence építése során sírokra akadtak. A leletmentés azonnal megindult és a földmunkák megkívánta szükségnek megfelelően az 1953. évben több alkalommal folytatódott.¹

A lelőhely Nógrádkövesd vasútállomás mellett, a Galga pataktól keletre emelkedő 223 m magas domb teteje. Ezt a dombot a Galga völgye majdnem három

1. kép. Nógrádkövesd 3. sír. Kb. 1:15.
Fig. 1. Nógrádkövesd. Síp. n° 3. 1:15 environ.

oldalról megkerüli, aminek következtében a völgy a lelőhelyről mind észak, mind dél felé jól áttekinthető, úgyszintén a domb tövében északnyugati irányba kiágazó oldalvölgy is. A lelőhely relatív magassága a völgy szintjéhez képest 28 m. Kelet felől magasabb dombok szegélyezik.

A domb csúcsán a földmunkák megindulásakor honfoglaláskori magyar sírokat bolygattak meg, illetve pusztítottak el. Ugyanitt, valamint a domb oldalában más különböző korú leletek is napvilágot láttak. Utóbbiakat külön cikkekből közöltem, itt csak a honfoglaláskoriak ismertetésére térek ki.² Meg kell azonban jegyezni, hogy a leletmentés csak a földmunkák során megbontott sírok teljes feltárására, illetve a veszélyeztetett terület felkutatására szorítkozott.

1. sír. Nyújtott csontvázas temetkezés. Mé: ³ kb. 110 cm. Tá: kb. Ny–K. A sír majdnem egészében a víztároló medence területére esett, csak a Ny-i széle volt megfigyelhető a kiásott gödör falában. A következő mellékletekről szereztünk tudomást:

1. Kisebb méretű *vas kengyelpár*. Elkallódott.

2. *Vas csikószabla*. Elkallódott.

3. sír.⁴ Hanyatt fekvő, nyújtott csontváz. 26–27 éves férfi.⁵ Karjai a test két oldalán, azzal párhuzamosan helyezkedtek el. A sír K-i végét a combsontok közepétől a víztároló medence ásásakor elpusztították. A sír sz: 80 cm; mé: 100 cm. Tá: Ny–K (280°–100°) (1. kép). Mellékletek:

1. A sír K-i végénél *lókoponya* és *lábszárcsontok*. Valószínűleg a csontváz bal alsó lábszára mellett voltak. Lelt. sz.: 55.2.13.

2. A lókoponya mellett *vas kengyelpár*. Nyílásuk majdnem kör alakú. A kengyelszija átfűzésére szolgáló fülek hozzátételek téglalap alakúak, felső részük enyhén ívelt. M: 15,3, ill. 15,1 cm; sz: 12,8 cm. Lelt. sz.: 55.2.1 (X. t. 17–18).

3. Ugyanott *vas láncszabla*. A két oldalkarikája nem egyenlő nagyságú. Közöttük 3 láncszem alkotja a szabla középső részét. E láncszemek közepén összenyomottak, mintegy 8-as alakúak. H: 18 cm. Lelt. sz.: 55.2.2 (X. t. 16).

A fenti leletek a leletmentést megelőzően kerültek elő, közelebbi elhelyezkedésük a sírban ezért nem volt megállapítható.

4. A koponya bal oldalánál, a bal fel- és alkarcsontok mellett feküdtek a *tegez vasalásai*. A tegez h: a vasalások szélső távolsága alapján: 67 cm. Lelt. sz.: 55.2.4.

5. A sírban többfelé, így a homlok közepén, a koponya mögött, a mellen és a lábknál kisebb *ezüst lemezek* voltak. A halott ruhájára lehettek varrva, minthogy rajtuk kisebb lyukak figyelhetők meg. Lelt. sz.: 55.2.3, 5, 9, 10 (X. t. 9–15).

6. A koponya bal oldalánál, a tegezvasalások végénél egy csomóban *6 db nyílhegy*. Közülük 4 deltoid (h: 5,8, 5, 4, 1, 5, 3 cm), 1 fűzfalevél (h: 7,2 cm) és 1 fecsefark alakú (h: 5,6 cm) volt. Lelt. sz.: 55.2.7.1–6 (X. t. 2–7).

7. A jobb hónalj táján nyitottvégű *ezüstkarika* aranyozás nyomával. Átm: 2,6 cm. Lelt. sz.: 55.2.6 (X. t. 8).

8. A jobb felkarcsont külső oldalánál fiatal juh vagy kecske femurja.⁶ Lelt. sz.: 55.2.8.

9. A gerinc alatt elhelyezkedett *vasdarab*.

10. A bal alkarcsontok körül vékony *ezüstlemez*ből kivágott *karika*. Kis kerek lyuk is figyelhető meg rajta, amely lehet, hogy a felvarrásra szolgált. Átm: kb. 7,5 cm. Lelt. sz.: 55.2.11 (XIII. t. 2).

11. Hasonló *ezüstkarika* a jobb alkarcsontok körül. Ez utóbbi azonban hozzátételek sem volt kerek,

¹ Az ásatások ideje: 1952. dec. 1–3., 1953. febr. 5., ápr. 21–24., máj. 5–7. (Malán Mihály részvételével), máj. 20. és okt. 6–7.

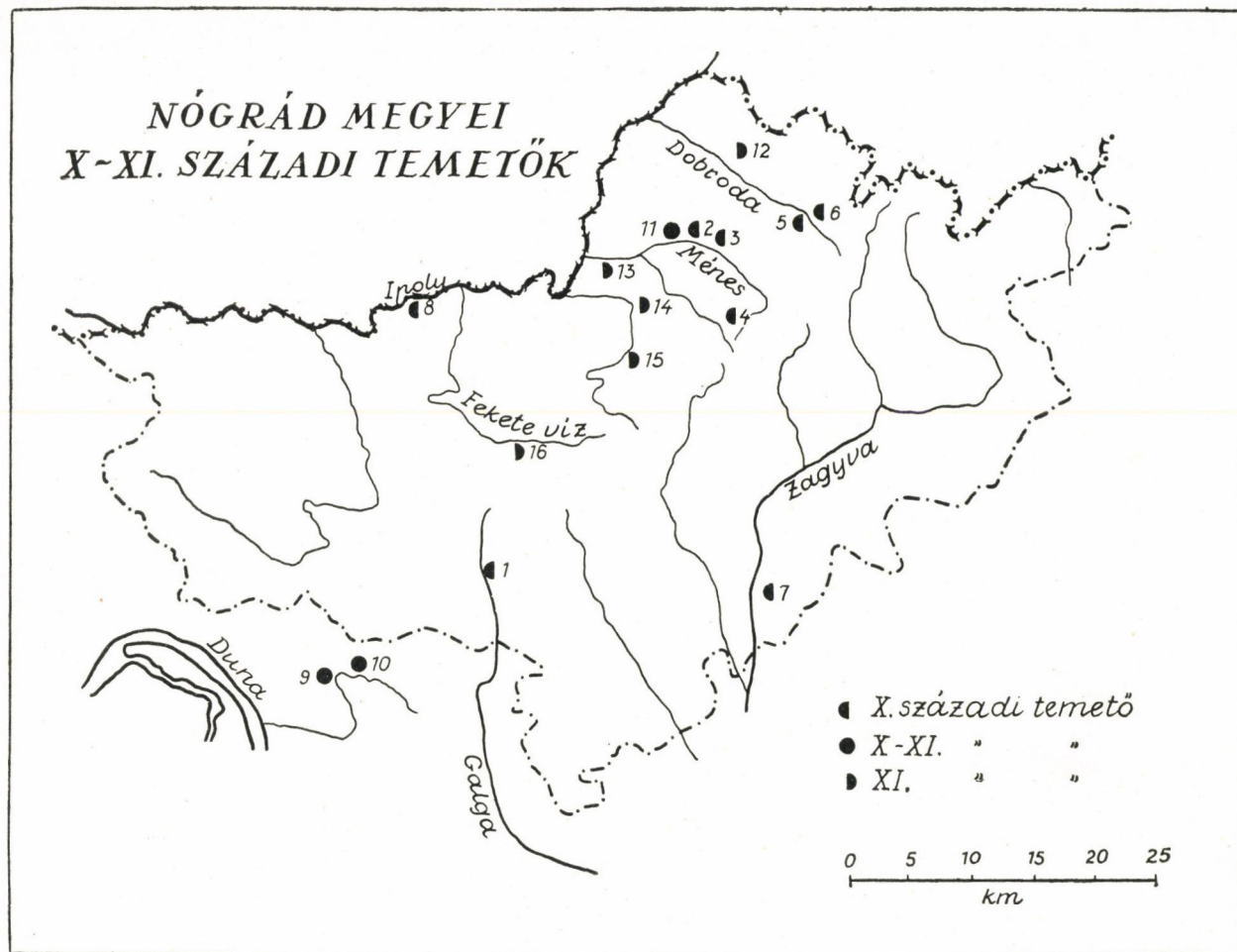
² Patay P., FA 7 (1955); Arch. Ért. 83 (1956) 186–190.

³ Rövidítések: mé: mélysége, m: magassága, h: hossza, sz: szélessége, v: vastagsága, átm: átmérője, fá: fenékátmérője, lelt. sz. leltári száma, tá: tájolása. Az égtájakat nagy kezdőbetűvel rövidítem.

⁴ A különböző korú sírok számozása a feltárás sorrendjében folytatódólagosan történt, tekintet nélkül a korukra.

⁵ A nógrádkövesdi temető csontvázainak korára és nemére vonatkozó meghatározásokat Malán Mihály szíves tájékoztatása alapján közölhetem.

⁶ Bökönyi Sándor szíves közlése.

2. kép. Nógrádmegyei X—XI. sz.-i temetők.
Fig. 2. Cimetières des Xe et XIe siècles du comitat de Nógrád.

hanem 3 félkörös tagból állt. Átm: kb. 8. cm. Lelt. sz.: 55.2.12. (XIII. t. 1).

Mindkét ezüstlemez karika alatt *textilia foszlányai* voltak megfigyelhetők. Ezeket nem lehetett megmenteni.

4. sír. A víztároló medence ásása a sírt felébe vágta. A munkások a sírnak a megmaradt részét is megbolygatták, úgy, hogy csak a lábszáresontok vége és a lábfejcsonatok maradtak meg az eredeti helyzetükben. Az alsó lábszárak iránya 300° – 120° volt, aminek alapján a csontváz tájolása valószínűleg ÉNy–DK lehetett. A leletmentés során talált melléklete:

Nyitottvégű lapos bronzgyűrű. Végei egymásra hajlanak. Kettétörött állapotban került elő a lábfejek fölött a sír földjéből. Átm: 2,1 cm. Lelt. sz.: 55.3.1 (X. t. 1).

A munkások nem megbízható bemondata szerint a koponyától Ny-ra 50 cm-re 2 edény lett volna, de ezek teljesen tönkrementek. Akkor sem valószínű, hogy a sírhoz tartoztak volna, még ha ez az adat helytálló is lenne. Esetleg egy másik elpusztított sír mellékletei voltak.

13. sír. Mé: 92 cm; h: 215 cm; sz: 65 cm. Bolygatott. Hanyatt fekvő, nyújtott csontváz. 30–35 éves férfi. Tá: ÉNy–DK (330° – 150°). A koponya a jobb oldalán feküdt. A bolygatás a csontváz jelentős részét feldúlta; eredeti helyén csak a koponya, a felsőtest, a jobb felkar, a bal combcsont, az alsó lábszárak és a lábfejek maradtak. A többi csont a sírban magasabban, összedobálva feküdt. Mellékletek:

1. A sír földjéből a lábak mellől 1 vas nyílhegy jött elő. Deltoid alakú. H: 7,7 cm. Lelt. sz.: 55.11.1 (X. t. 20).

2. Ugyanott vaskés. H: 9,3 cm. Lelt. sz.: 55.11.2 (X. t. 19).

A lelőhelyet képező domb alján, a fenti síroktól mintegy 250 m-re, a kőbánya vasúti rakodója kőtárolójának építésekor, még 1951-ben egy csontváz sirt találtak. A sírről közelebbi adatokat már nem sikerült megtudni. Mindössze egy vas lándzsahegyet ismerünk belőle. H: 32,5 cm. Lelt. sz.: 51.630 (X. t. 21). Állítólag üvegszerű gyöngyök voltak még a sírban. A lándzsahegy alapján nem valószínű, hogy ez a sír is honfoglaláskori lenne; talán inkább avarkorinak vélhetjük.

*

A fent ismertetett néhány sír és lelet önmagában, ha csak magukat a tárgyakat tekintjük, vajmi kevésbé fontos. Településtörténeti vonatkozásban azonban a jelentőségük azonnal megnövekszik, mihelyt azokat a környezetükből nem kiragadva vizsgáljuk. Ehhez viszont szükséges, hogy röviden áttekintsük a nógrádi dombvidék hasonló korú leleteit. Minthogy azonban Nógrád-kövesden a megye déli szélén fekszik és a nógrádi tájjal a megyehatáron túl, a Galga völgyének felső szakaszára is kiterjed, vizsgálatainkba bele kell vonnunk ennek a vidéknek a megfelelő korú leleteit is. E területről Nógrád-kövesden (a térképen — 2. kép 1) kívül az alábbi lelőhelyeket sorolhatjuk fel:

Piliny—Leshegy. (A térképen 2) Temető. Nyáry Jenő 1871-ben 5 sírt tárt fel. Ezek mindegyike lócsont-

kat is tartalmazott. MNM, lelt. sz. 44/1898—2334—2466.⁷
Szalmaiercs—Fehérődülő. (3) Szántás által feldúlt sírokból származó, a felszínen talált leletek jutottak 1950-ben a MNM-ba.⁸

1. *Félhold alakú csüngő* granulációs díszítéssel. Anyaga féhérfém. Lelt. sz.: 101/1950—1.

2. Négyzetes keresztmetszetű nyitott *bronz karperec*; végei felé hegyesedik. Lelt. sz.: 101/1950—2.

3. Kerek átmetszetű nyitott *bronzkarika*, Lelt. sz.: 101/1950—3.

Sóshartyán—Murahegy (Nagyszőlőtető). (4) Temető. Az első 4 sírt Adorján Miklós József földjén földmunkák során találták, az 5. számút Horváth Tibor tárta fel Zichy István jelenlétében. Utóbbit is már részben feldúlták a földmunkákkal. Mint jellemző lelet, a 3. és 4. sírban vas kengyelpár és vas csikószabla volt, az utóbbiban még 6 drb nyílhegy is. MNM, lelt. sz.: 12/1936.⁹

Valószínűleg az első 4 sír egyikéből származik 5 kis pityke, amely Darnay (Dornyay) Béla egykori salgótarjáni gyűjteményének megmaradt tárgyaival együtt a Palóc Múzeumba jutott. Ezek közül 4 db (3 ép és 1 töredékes) domború kerek ezüst pityke, amelynek behorpadt közepe aranyozott. Hátlapjukból kiálló 3—3 szegeccsel voltak felerősítve. Átm.: 1,5—1,6 cm (XIV. t. 42—45). Az 5. pitykének közepén kerek nyílás van, a hátlapjához pedig 3 szegecs csatlakozik. Átm.: 1,9 cm (XIV. t. 46).

Karancslapujtó (azelőtt *Bocsárlapujtó*)—*Nyársdülő*. (5) Temető. Négy sírja ismeretes. Közülük az 1. férfi, a 2. és 4. női, a 3. pedig csecsemő csontvázát tartalmazta. Az 1. sír gazdag övgarnitúrája nem mindennapos. MNM, lelt. sz.: 16/1939.¹⁰

Karancsalja—Lapostető. (6) Szántással feldúlt lókoponyás sír. Megmentett leletek (a MNM-ban):¹¹

1. 4 drb ezüst *szívveret*. Díszített előlapjuk belső mezeje aranyozott. Lelt. sz.: 22/1939—1.

2. *Vaskengyel*. Nyílása körte alakú. Téglalap alakú áttöréssel ellátott füle négyszögletes. Lelt. sz.: 22/1939—2.

3. *Vas csikószabla*. Lelt. sz.: 22/1939—3.

Szurdokpuszti. (7) Orosz József helybeli asztalosmester birtokában van néhány honfoglaláskori magyar lelet. Lelethelyükre már nem emlékszik. Lehetséges, hogy a községtől K-re elterülő Derzsi szőlőkből, vagy a vele szomszédos Kapaszerből származnak szerinte. A MNM Adattárában levő jelentés szerint lelethelyük az előbbieket közelében levő Pusztafalu lenne;¹² A leletek legalább 2 sírből származnak.

1. *Vas csikószabla*. H: 30 cm; a karikák átm.: 7,5 cm.

2. *Vaskengyel*. Nyílása körte alakú. M: 16 cm; sz: 13,5 cm.

3. *Vaskengyel*. Nyílása körte alakú. M: 14,5 cm; sz: 12,5 cm.

4. *Vaskengyel*. Nyílása körte alakú. Szárai és a felső részén levő füle aránylag széles. Nem gondosan kidolgozott; a kengyelcső átfűzésére szolgáló nyílása is szabálytalan alakú. M: 14,5 cm; sz: 12,5 cm.

Balassagyarmat. (8) A lelet közelebbi adatok nélkül került a MNM-ba.

1. *Bögre*. Megnyúlt tojás alakú. Pereme kihajló. Oldalán 2 hullámvonalköteg, ezek alatt pedig szélesebb egyenes vonalköteg fut körbe. Durván kidolgozott. M: 12,5 cm; fá: 5,7 cm. Lelt. sz.: 41/1909—1 (XIII. t. 3).

⁷ Nyáry J., AK 9 (1873) 16—24; Hampel J., Alterthümer des frühen Mittelalters in Ungarn. II. (Braunschweig 1905) 438—451., 334—336. t.

⁸ A leleteket raktárrendezés miatt nem volt módomban megtekinteni. A leltári naplóba mint honfoglaláskoriak vannak bejegyezve, de a leírás alapján inkább a X. sz. második feléből származóknak gyaníthatók.

⁹ A leletek feldolgozását Parádi Nándor végzi. Készülő tanulmánya kidolgozás alatt van.

¹⁰ Dornyay B., Salgótarján és vidéke a honfoglalás korában. Vándortűz, a Magyar Irodalmi Társaságok időszaki értesítője. (Salgótarján 1948 április) 21—22. (Képek a 23. oldalon.)

¹¹ Uo. 21. (Képek a 22. oldalon.)

2. *Vas kengyelpár*. Szárai felfelé körívből keskenyednek. Az egyik talpa erősebben, a másiké kevésbé ívelt. M: 16, ill. 13 cm. Lelt. sz.: 41/1909—2—3.

Rád—Kishegy. (9) Temető. Nagyobb kiterjedésű lelet, mert már több alkalommal kerültek elő innen leletek. Első ízben Márton Lajos gyűjtötte be egy sír anyagát a MNM részére.

A. sír Csak a leleteit ismerjük:

1. *Ezüst karperec*. Lemezből hajlított. Felülete síma. Elszélesedő végei körívesek. Átm.: kb. 6,5 cm. Lelt. sz.: 72/1911—1 (XI. t. 1).

2. 4 drb szív alakú *szívveret*. Anyaguk rosszezüst. Szegélyük díszített. Sz: 2,1 cm. Lelt. sz.: 72/1911—2—5 (XI. t. 2—5).

3. 6 drb hasonló, csak valamivel kisebb *szívveret*. Sz: 1,9 cm. Lelt. sz.: 72/1911—6—11 (XI. t. 6—11).

4. *Vaskengyel*. Tönkrement.

5. *Vasabla*. Tönkrement.

A váci múzeumba 1932-ben újabb (B) sírből származó leletek jutottak:

1. *Zárt karperec*. Anyaga rosszezüst. Teste sodrást utánzóan rovátkolt. Egyik oldalán szembe néző két állatfej van, amelyeket a szárukól kiinduló téglalap alakú tag köt össze. Az állatfejek kidomborodó szeméit bemélyedő keresztet is hangsúlyozzák. Átm.: 8 cm; v: 0,□ cm. Lelt. sz.: 52.5.39 (XIII. t. 8).

2. *S végződésű hajkarika*. Átm.: 1,7 cm. Lelt. sz.: 52.5.40 (XIII. t. 9).

3. *Kettős S végződésű hajkarika*. Átm.: 2,1 cm. Lelt. sz.: 52.5.41 (XIII. t. 10).

Valószínűleg még több sír is elpusztulhatott időközben, mivel 1936-ban Gallus Sándor az alább ismertetendő ásatásának naplójában hivatkozik egy, a tudomása szerint a Fleissig-gyűjteménybe jutott rádi eredetű állatfejes karperecre.

1936 tavaszán Gallus Sándor végzett a balassagyarmati Múzeum részére ásatást. Az ásatás eredményeiről az alábbiakat tudjuk:¹³

I. sír. Gyermek. Lábai térdben behajlítva.

Hónaljnál tojás.*

II. sír. 35—40 éves férfi.¹⁴ Mellékletek:

1. 2 drb kis nyitott *ezüstkarika*. (Az ásatási napló „fülbevaló”-t ír, tehát a koponya mellett lehettek. (Átm.: 1,3 cm. Lelt. sz.: 51.555.1—2 (XI. t. 12—13).

2. A csontváz bal oldala mellett *új*. A csontborítólemezek helyzete alapján h: 160 cm volt. A csontlemezeknek csak néhány töredéke maradt meg. Lelt. sz.: 51.555.3.

3. Mellette *tegez*.*

4. Benne *vas nyílhegyek*.*

5. A jobb térd külső oldalánál vas csat. Csak a tuskéje maradt meg. Lelt. sz.: 51.555.4.

6. Az egymásra fektetett lábfejek felett *vas kengyelpár*.

7. A két lábfej között *vasabla*.*

III. sír. Gyermek. Mellékletek:

2 drb kis nyitott *ezüstkarika*. (Az ásatási napló „fülbevaló”-t ír.) Csak az egyik maradt meg. Átm.: 1,5 cm. Lelt. sz.: 51.556 (XI. t. 14).

IV. sír. 35—40 éves férfi. Mellékletek:

1. A csontváz bal oldalánál *tegez*. Vasalásának csak egy töredéke maradt meg. Lelt. sz.: 51.557.1

¹² MNM Adattár, Sz 146 III.

¹³ A rádi és penci temető római számokkal jelzett sírjainak leírását Gallus Sándor ásatási naplója alapján közlöm. Ennek szükségessége nem teszi lehetővé azok tüzetes ismertetését; a csontvázakról sokszor semmiféle adatot sem tartalmaz. A nem szabatos sírleírások is az ásatási napló felületességéből adódnak. A leletek jelentős része a háború alatt elpusztult. Ezeket *-gal jelöltem meg. Felsorolásukat is csak az ásatási napló alapján tudom adni. A hiányos leírások is ebből származnak.

¹⁴ A rádi és penci temető csontvázainak korára és nemére vonatkozó adatokat lásd: Lipták P., La population de la région de Nógrád au moyen âge. Acta Ethnographica Academiae Scientiarum Hungaricae 3 (1953) 316.

2. Benne 6 drb nyílhegy. Csak 1 db maradt meg, az is töredékesen. Lelt. sz.: 51.557.2

3. Mellette *ij*. A csont borítólemezek helyzete alapján h: 120 cm lehetett. Csak néhány töredékes lemez maradt meg. Lelt. sz.: 51.557.3 (XI. t. 15–18).

4. A térd mellett *lókoponya*, a lábak végében halomra hányva a ló négy alsó lábszárának csontjai.

5. A ló lábszárcsontok között *vas kengyelpár*.

6. Ugyanott *vaszabla*.*

7. A medencénél 1 drb kis bronzcsüngő és egy másik fele.*

V. *sír*. Gyermek.

Nyakánál *pasztagyöngyök*.*

VI. *sír*. 25–30 éves nő. Melléklete nem volt.

VII. *sír*. 25–30 éves férfi. Melléklete nem volt.

VIII. *sír*. 40–50 éves férfi. Melléklete nem volt.

IX. *sír*. 30–35 éves nő. Melléklete nem volt.

X. *sír*. 25–30 éves férfi. Koponyája trepanált.

Melléklete nem volt.

XI. *sír*. A csontváz alsó karjai az általános helyzet-től eltérően nem a medencén keresztbe téve feküdtek, hanem a test két oldalán. Melléklete nem volt.

XII. *sír*. Gyermek. Melléklete nem volt.

XIII. *sír*. Mellékletei:

1. A nyaknál kis bronzgömb.*

2. A csontváz bal oldalán *tegez*.*

3. Benne *vas nyílhegyek*.*

4. A lábaknál *vas kengyelpár*. Alakjuk nem teljesen azonos. Az egyik szára egyenesebb, talpa hajlottabb, a másikon fordítva, a szára íveltebb, talpa egyenesebb. A kengyelszíj átfűzésére szolgáló fülük erősen elkülönül a testtől. M.: 17,4, ill. 16 cm; sz.: 12,3 cm. Lelt. sz.: 51.558.1–2 (XI. t. 19–20).

5. Ugyanott *vaszabla*.*

XIV. *sír*. Gyermek. Lábai térdben behajlítva. Mellékletek:

1. A nyakon 3 szálból sodrott bronz *nyakpereg*. Egyszerű kapoccsal záródik. Átm.: kb. 14 cm. Lelt. sz.: 51.559 (XI. t. 23).

2. Ugyanott nyakcsüngődísz, amely 6 drb ólomcsüngőből és 2 drb gyöngyből állt.*

3. Bronz „fülbevaló”.*

XV. *sír*. Gyermek. Melléklete nem volt.

XVI. *sír*. 40 év körüli nő. Alsó karja behajlítva. 2 drb „nagy ezüst fülbevaló”.*

XVII. *sír*. Gyermek. Melléklete nem volt.

XVIII. *sír*. Mellékletei:

1. A mellen kis nyitott bronzkarika.*

2. A nyaknál üveggyöngyök.*

XIX. *sír*. 30–35 éves nő. A lábai térdben behajlítva. Mellékletek:

1. A nyakon 3 szálból sodrott bronz *nyakpereg*. Egyszerű kapoccsal záródik. Átm.: kb. 15 cm. Lelt. sz.: 51.560.1 (XI. t. 25).

2. A mell felső jobb oldalánál bronzkarika.*

3. Mindkét alkarcsonton 1–1 nyitott végű bronz *karpereg*. Csak az egyik maradt meg. Átm.: 6,7 cm. Lelt. sz.: 51.560.2 (XI. t. 24).

4. A nyakon fűzér üveg- és *pasztagyöngyök*ből, ólom „érmék”ből, valamint bronzcsüngőkből.*

XX. *sír*. Mellékletei:

1. Mellén 1 db *vas nyílhegy*. Deltoid alakú. H: 7,4 cm. Lelt. sz.: 51.561.1 (XI. t. 22).

2. Lábnál 2 db *vas nyílhegy*. Hegyük a lábfejek felé irányult. Csak az egyik maradt meg. Deltoid alakú. H: 7,4 cm. Lelt. sz.: 51.561.2 (XI. t. 21).

3. Ugyancsak a láb mellett *vaspánt*. Lehet, hogy a tegez vasalása volt. Lelt. sz.: 51.561.3.

XXI. *sír*. 30–35 éves nő. Melléklete nem volt.

XXII. *sír*. Gyermek. Lábai térdben behajlították. Melléklete nem volt.

Az ásatás anyagából megmaradt még egy *vas kengyelpár* is. A II. vagy IV. sírből származik. Nem teljesen

azonosak. Testük körte alakú. A felfüggesztésre szolgáló fülük erősen elkülönül a testtől és majdnem kör alakú. A kengyelszíj nyílása igen szűk. Lelt. sz.: 51.562–563 (XII. t. 3–4).

Az ásatással a temető nem merült ki. 1954-ben egy pince beomlásával újabb sír jött elő (C sír.). Ebből a penci ált. iskola gyűjteményébe jutott:

1. *sír*. *vas kengyelpár*. Nem azonosak. Az egyik körte alakú, szárai szélesek, füle a testtől nem különül el (XII. t. 6), a másik kerek, füle négyszögletes (XII. t. 7).

2. *Vas csikószabla* (XII. t. 5).

1956 májusában egy másik beszakadt pince oldalának leomlása révén ismét egy sír pusztult el. A május 25-én végrehajtott kiszállásom alkalmával e sírről az alábbiakat sikerült megállapítanom:

1. *sír*. Nyújtott csontvázaz temetkezés. Mé: kb. 25–30 cm. Tá: kb. ÉNy–DK. A sírnak már csak az egyik sarka volt meg. Itt eredeti helyzetben megtaláltam a *lókoponya* legelejét, a metszőfogakkal (ezek váltóféiben voltak). Közvetlenül a fogak előtt volt a *vas csikószabla*. (A lovat tehát már döglött állapotban kantározták fel.) Előzőleg Jakus Lajos penci ált. isk. igazgatónak sikerült a sírből származó egyik *vas kengyelt*, kb. 3 *vas nyílhegy* töredékeit és 1 *csontlemez* begyűjtenie. A leletek a penci ált. isk. gyűjteményében vannak.

A temető veszélyeztetettsége miatt október 19–24. napokon leletmentő ásatást hajtottam végre.^{14a} Ez alkalommal az alábbi sírokat sikerült feltárnom:

2. *sír*. H: 92 cm, sz.: 28 cm, mé: 35 cm. Hanyatt fekvő nyújtott csontváz. Egészen fiatal gyermek. A csontvázból csak néhány csontot: koponyát, bordákat, egy alsó lábszár néhány töredékét lehetett megtalálni. A csontváz többi részét valószínűleg már az eke bolygatta meg. A csontváz h: 70 cm, tá: ÉNy–DK (321°–141°). Mellékletek:

1. A jobb oldal tájékán átlukasztott (tehát másodlagosan, ékszerként felhasználta) Jovianus (363–364) kis bronzérem^{14b} (XIV. t. 1).

2. A nyak körül fűzér. Átmérője 10 cm-t nem haladta meg. Ez kb. 1,1–1,2 cm átmérőjű *vaskarikából* és 3 *pasztagyöngyből* (átm.: 1,5, 1,1, ill. 1 cm) állt. Utóbbiak közül 2 a nyakcsigolyák alatt feküdt (XIV. t. 2–5).

3. *sír*. Mé: 50 cm. Kissé a jobb oldalára fordult, nyújtott csontváz. Egészen fiatal gyermek. Lábai részben egy újabb beásás megbolygatta. A csontváz h: kb. 80–85 cm lehetett. Tá: ÉNy–DK (297°–111°). Mellékletek:

1. A nyak körül fűzér, amely állt 1 *vas csörgőből* (az állkapocs bal sarkánál; teste kissé lapított gömb alakú, fent kis füle van, alsó része négy karélyból összehajlítot, átm.: 2,5 cm), 1 átlukasztott *csigából* (szorosan az előbbi mellett), 1 *kerek üveggyöngyből* (az állkapocs bal ága előtt; átm.: 1,2 cm), amelynek nyílásán vékony vashuzal van átfűzve, 1 nyitottvégű *rosszezűst* lemezből készült *karikából* (a nyakcsigolyák jobb hátsó oldalánál; átm.: 1 cm, sz.: 0,5 cm) és 1 négyszögletes hasal alakú *üveggyöngyből* (a csigolyák tövisnyújtványánál; átm.: 1 cm, h: 1,1 cm), amelyeknek minden oldalát benyomott 8-as alakú minta díszíti (XIV. t. 6–10).

2. A koponya baloldala mellett kis bronzkarika. Átm.: kb. 1 cm.

4. *sír*. Mé: 35 cm. Hanyatt fekvő, nyújtott csontváz. Fiatal, de már felserdült egyén. A koponyáját újabkori beásás már eltávolította; az állkapocs azonban a helyén maradt. A felkarok a testtel párhuzamosan, a bal alkar a mellre (kézfaj a bal kulcscsonton), a jobb a derékra (ujjak a bal medencetaréjon) visszahajlítva feküdtek. A bal láb térdben enyhén behajlítva, balra kifordulva volt. A csontváz h (koponya nélkül): kb. 130 cm. Tá: ÉNy–DK (318°–138°). Mellékletek:

1. A nyak körül tömör bronz *nyakpereg*. Egyszerű kapoccsal záródik. Átm.: 14,8 cm, v: 0,4 cm (XIV. t. 13);

^{14a} Az ásatáson résztvett M. Dušek, a Szlovák Tudományos Akadémia Régészeti Intézetének (Nyitra) dol-

gozója is. A feltárásoknál kifejtett segítségéért ez úton is kifejezem hálás köszönetemet.

^{14b} R. Alföldi Mária meghatározása.

2. A jobb alkaron nyitott *bronz karperec*, átm: 7,6 cm, v: 0,6 cm (XIV. t. 12).

3. A jobbkez egyik ujjperecén nyitott *rosszezüst gyűrű*. Mindkét szélén barázda fut, átm: 2 cm, sz: 0,6 cm (XIV. t. 14).

5. *sír*. Mé: 25 cm. Egészen fiatal gyermek, teljesen bolygatott csontvázának egyes részei (koponya, lábcsontok) voltak megfigyelhetők. A csontváz kb. 63 cm hosszú lehetett. Tá: ÉNy-DK (319°-139°). Melléklete nem volt.

6. *sír*. Mé: 40 cm. Kis gyermek bolygatott, hanyatt fekvő csontváza. A koponya teteje, úgyszintén a medence és lábszárok hiányoztak. Tá: ÉNy-DK (298°-118°).

A koponya mögött egy átfúrt állatcsonttöredék feküdt.

7. *sír*. Mé: 25 cm. Gyermekek. A sirt az eke meg-bolygatta, így a koponya felső részét is elszántották. A kar és lábsontok is rendszertelenül voltak találhatóak. Tá: ÉNy-DK (318°-138°). Melléklete nem volt.

8. *sír*. Mé: 40 cm. A sírgödör két vége a közepénél kevésbé mélyre volt kiásva. Hanyatt fekvő, nyújtott csontváz; eke által már részben bolygatott, hiányzott a koponyája az állsonttal, valamint a lábsontok is csak részben voltak az eredeti helyükön. A karok nyújtottan a test mellett feküdtek. H (koponya nélkül): 118 cm. Tá: ÉNy-DK (312°-132°). Melléklete:

A jobb kéz ujjpercei mellett (amelyek az eredeti helyükről eltolódva a jobb combcsont felső belső oldalán voltak), fejes *bronz (?) gyűrű*. A fején hatszirmú virágra emlékeztető minta látható. Átm: 2 cm, fejének átm: 1,3 cm (3. kép).

3. kép. Rád-Kishegy. 8. *sír*. 1:1.
Fig. 3. Rád-Kishegy. Tombe n° 8. 1:1.

9. *sír*. Mé: 35 cm. Eredetileg hanyatt fekvő nyújtott csontváz. Felőtt egyén. A csontváz erősen bolygatott, csak a balkar- és ballábsontok, valamint a jobb alsó lábszár csontjai maradtak eredeti helyükön, de a bolygatás után a többi csont is visszakerült a sírba. Mellékletek a rendszertelenül másodlagos helyzetben fekvő csontok között:

1. *Zárt, ezüstözött bronz karperec*. Teste sodrást utánoz. Egyik oldalán szembenező két állatfej van, amelyeket a szájukból kiinduló téglalap alakú tag köt össze. Az egyik fej bal szeme erősen kidomborodik. Átm: 8 cm, v: 0,6 cm (XIV. t. 15).

2. Fejes *ezüstgyűrű*, sérült, torzult állapotban. Fején domború dísz van, szárán két barázda. V: 0,4 cm, fejének átm: 0,7 cm (XIV. t. 17).

3. A másodlagos helyzetben fekvő koponya alatt nyitott, vastag *bronzkarika*. Átm: 2,9 cm, v: 0,3 cm (XIV. t. 16).

10. *sír*. Mé: 50 cm. Hanyatt fekvő, nyújtott csontváz, koponyája a bal oldalára fordult. Jobbkarja a test mellett, nyújtva, a bal könyökben derékszögnél erősebben behajlítva feküdt úgy, hogy az ujjperecek a jobb felkarsont alsó részén nyugodtak. Medencéje kissé balra elfordult. Felőtt egyén. H: 152 cm, tá: ÉNy-DK (319°-139°). Mellékletek:

1. A jobb vállnál (az állkapocs és kulcsesont között) kis *füles gomb*. Anyaga *rosszezüst*. Feje lapos. H: 1,1 cm, fejének átm: 0,8 cm (XIV. t. 19).

2. A szegycsont alá szorulva másik kis *füles gomb*. Anyaga *rosszezüst*. Nem párja az előbbinek; szára profilált, feje félgömb alakú és rovátkolt. H: 1,2 cm, fejének átm: 0,7 cm (XIV. t. 18).

11. *sír*. Mé: 40 cm. Kisgyermek egészen elmállott csontváza. H: maximálisan 70 cm. Tá: ÉNy-DK (322°-142°). Melléklete nem volt.

12. *sír*. Mé: 50 cm. Kisgyermek hanyatt fekvő, nyújtott csontváza. Koponyája a bal oldalán feküdt,

a karok a test két oldalán. H: kb. 95 cm. Tá: ÉNy-DK (312°-132°). Mellékletei:

A koponya mindkét oldalán az állkapocs ízülete fölött 1-1 vékony, egymásba fűzött *rosszezüst karikapár*. Mindegyik pár egy kisebb (ez volt felfelé) és egy nagyobb nyitott karikából állt. A nagyobbik karikapár volt a koponya jobb oldalán. Átm: 2 + 1,1 cm, ill. 1,9 + 0,8 cm (XIV. t. 20-21).

13. *sír*. Mé: 65 cm. Kisgyermek hanyatt fekvő, nyújtott csontváza. Koponyája a jobb oldalon feküdt, bal alkarcsontjai nem voltak megfigyelhetők. H: 92 cm, tá: ÉNy-DK (312°-132°). Melléklete nem volt.

14. *sír*. Mé: 35 cm. Kisgyermek hanyatt fekvő, nyújtott csontváza. A bal alkar csontjai nem voltak megfigyelhetők. H: kb. 83 cm. Tá: ÉNy-DK (316°-136°). Melléklete nem volt.

15. *sír*. Mé: 45 cm. Egészen kis gyermek hanyatt fekvő, nyújtott csontváza. A koponyája félig a jobb oldalán feküdt. Az alsó lábszárcsontokat nem lehetett megfigyelni. H: eredetileg kb. 65-70 cm. Tá: ÉNy-DK (317°-137°). Mellékletek:

1. A koponya jobb oldalánál, a sziklacsont mellett, kis, nyitott *ezüstkarika*. Egyik vége hegyes. Átm: 1,6 cm, v: 0,15 cm (XIV. t. 23).

2. A nyakcsigolyák mellett, valamint a bal íg-felső borda fölött *fűzér*, amely állt Kopasz Károly (840-875) Bloisban vert *ezüst érméből és 12 pasztagöngyből*.^{14c} Utóbbiak egy része egymás mellett sorban feküdt. Egyesek oldalát plasztikus zezzugos borda díszíti. Átm: 0,6-0,8 cm. Az éremnek a fűzére való felfűzését igazolja az, hogy szélén átlukasztott. A fűzér mellett kis faszéndarabka volt (XIV. t. 24-33).

3. A gerinccel párhuzamosan, részben a gerinc és a bal kulcsesont alatt *vas csipesz*. H: 8,3 cm, sz: 2,2 cm (XIV. t. 22).

4. A jobb alkaron karikászerű *vas karperec*. Átm: 4,5 cm. Csak töredékekben lehetett felszedni.

5. A bal alkaron a könyök alatt hasonló *vas karperec*. Csak töredékei voltak begyűjthetők.

6. A jobb csukló belső oldalán tojáshej.

16. *sír*. Mé: 20 cm. Kisgyermek igen rossz állapotban levő, hanyatt fekvő, nyújtott csontváza. H: kb. 95 cm, tá: ÉNy-DK (310°-130°). Melléklete nem volt.

17. *sír*. Mé: 45 cm. Hanyatt fekvő, nyújtott csontváz. Fiatal egyén. Bal alkarja derékszögnél erősebben, a jobb egészen enyhén behajlítva feküdt úgy, hogy az ujjperecek a jobb bordákön, illetve a medencében voltak. H: 151 cm, tá: ÉNy-DK (319°-139°). Mellékletei:

1. A nyakon hármasszálból sodrott *bronz nyakperec*, egyszerű kapoccsal záródik. A sírban törötten feküdt. Átm: kb. 16 cm (XIV. t. 35).

2. A jobb alkaron a könyöknél nyitott *bronz karperec*, végei elhegyesedők. Átm: 6,7 cm, v: 0,5 cm (XIV. t. 34).

3. A jobbkez ujján lapos, nyitott *ezüstözött bronzgyűrű*. Átm: 1,9 cm, v: 0,3 cm (XIV. t. 36).

4. A bal kézen hasonló *bronzgyűrű*. Átm: 2 cm, v: 0,3 cm (XIV. t. 37).

5. A jobb fültájón vékony, nyitott *ezüstkarika*. Átm: 1,9 cm, v: 0,1 cm (XIV. t. 38).

18. *sír*. Mé: 55 cm. Hanyatt fekvő, nyújtott csontváz. Fiatal egyén. Kezei a medencén nyugodtak. H: 145 cm, tá: ÉNy-DK (310°-130°), melléklete nem volt.

A 2. és 3. *sír* között újabbkori beásás volt megfigyelhető. Ennek felső rétegében teljesen rendszertelenül csontvázrészecskék heverték. A csontok között egy szinte szabályos téglalap alakú *csiholókova* volt található. H: 4,9 cm, sz: 2,4 cm (XIV. t. 41).

A 8. *sír* környékéről — valamilyen bolygatott sírból származó — 2 nyitott *gyűrű* került elő. Anyaguk *rosszezüst*. Az egyik felszíne kissé domború és egészen finom poncolt halszállkaszerű minta díszíti. Átm: 2,1 cm,

^{14c} Huszár Lajos meghatározása. Lásd: *M. Prou, Les monnaies Carolingiennes*, Paris 1896. 474. sz.

v: 0,6 cm. A másik egészen egyszerű, átm: 2 cm, v: 0,5 cm (XIV. t. 39–40).

A temető még ezzel a legkevesebb 43 sírral korántsem mondható kimerültnek.

Penc–Tuszkulán. (10) 1936-ban Gallus Sándor végzett ásatást a balassagyarmati Múzeum részére.

I. sír. Bolygatott. Csak a lábai maradtak eredeti helyükön. Bokánál *vaskés*.*

II. sír. Gyermek. Melléklete nem volt.

III. sír. Gyermek, mellékletei:

1. A nyakon füzér, amely 1 db *paszta*-, 1 db *üveg*-, 2 db *bronzgyöngyből* és 1 db *ólom* „*érem*”-ből állt.*

2. 2 db *halántékgyűrű*. Az ásatási napló a füzérhez tartozónak tünteti fel.*

3. A hónaljnál *tojás*.*

IV. sír. Bolygatott. Csak a lábak maradtak meg az eredeti helyükön. A sír élére állított kövekkel volt körülrakva. Mellékletet nem találtak.

V. sír. 40–45 éves, valószínűleg férfi. A kezek a szokásostól eltérően nem a medencén voltak, hanem annak a jobb oldalánál. Mellékletei:

A jobb felkarcsont alatt 2 db *vas nyílhegy*.*

VI. sír. Melléklete:

Az álla alatt nyitott végű *bronzkarika*. Átm: 3,1 cm. Lelt. sz.: 51.563 (XII. t. 1).

VII. sír. Benne 3,5 cm vastag koporsódeszka nyomai voltak megfigyelhetők. A csontváz karjai a test mellett kinyújtva feküdtek. Mellékletei:

1. A jobb felkarcsont alatt 3 db *vas nyílhegy*. Csak az egyik maradt meg. Deltoid alakú. H: 7,4 cm. Lelt. sz.: 51.554 (XII. t. 2).

2. A jobb alsó lábszár belső oldalánál *vaskés*. Hegyével a lábfej felé feküdt.*

VIII–IX. sírok. Gyermek csontvázak melléklet nélkül.

X. sír. A test mintegy 30 cm szélességet foglalt el. Ebből Gallus arra következtetett, hogy szűk koporsóba temették el. Ezzel kapcsolatban Szőke Béla figyelemztetett arra, hogy miután koporsó nyomait nem figyelték meg, a holttest lehetett halotti lepelbe, bőrbe, vagy gyékénybe is csavarva. Melléklete:

A jobb alsó kar mellett *vaskés*, hegyével a koponya felé.*

XI. sír. Gyermek. Melléklete nem volt.

XII. sír. Az ásatási napló szerint „felnőtt, guggoló helyzetben eltemetve”. Melléklete nem volt.

XIII. sír. Gyermek. Mellékletei:

1. Mellén közepes nagyságú nyílt *bronzkarika*.*

2. Az ujjai mellett kisebb és vastagabb *bronzkarika*.*

XIV–XVI. sírok. Mellékletük nem volt.

XVII. sír. Gyermek. Melléklete nem volt.

XVIII. sír. Melléklete nem volt.

Ez a temető sincs kimerítve. Újabbban jutott a penci ált. iskola gyűjteményébe:

Bronz karperec. Lemezből készült. Végei visszapödröttek. Átm: 6 cm; sz: 0,5 cm. (XIII. t. 4).

Piliny–Sirmány. (11) Két ásatásból összesen 160 sír ismeretes. Közülük a LXI. számúban lókoponya, kengyel-pár, zabla és nyílhegy volt, a LXXI., 16. és 44. számúak pedig nyílhegyeket tartalmaztak. A temető más sírjaiban I. István, Péter, I. Endre, I. Béla, Salamon és I. László érmei voltak több példányban találhatóak.¹⁵

Piliny-ről, közelebbi helymegjelölés nélkül egyébként még az alábbi honfoglaláskori leletek jutottak Nyáry Jenő gyűjteményéből a MNM-ba:

1. 3 db *bronz szíjveret*. Kör alakúak, közepén átlukasztva. Szélük díszített. Róluk szív alakú lemez függ alá, amelynek felső részén virágszerű díszítés van. Lelt. sz.: 44/1898–1063–1065 (4. kép).

2. *Bronz karperec* vékony lemezből. Végei visszapödröttek. Átm: 5,4 cm; sz: 1,2 cm. Lelt. sz.: 44/1898–1069 (XIII. t. 5).

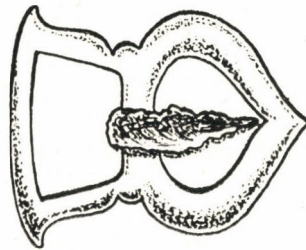
3. *Bronzlemez*. Kör alakú. Közepén bemélyedő kör

van aranyozás nyomaival, hátlapján fül. Átm: 3,2 cm. Lelt. sz.: 44/1898–1961 (XIII. t. 11). — Ez utóbbi tárgy lelőhelye kérdéses.

*

A nógrádkövesdi honfoglaláskori sírok leleteiből csak néhány tárgy érdemel külön megemlékezést. Ilyenek a 3. sírban az alsó karcsontok körül talált ezüst karikák (XIII. t. 1–2). Karperecek nem lehettek ezek. Ez ellen szól már a vékony lemezből készült voltak is. De meg az is, hogy a jobb karon levő példány 3 félkörös tagból összetett, ugyancsak kizárja az ilyen módon való alkalmazásukat. Valószínűleg a ruha ujjának a díszítésére szolgáltak és arra lehettek varrva, amit bizonyítani látszik az is, hogy az egyikben egy, a felvarrást lehetővé tevő kis lyuk is látható. Hozzájuk tapadva valóban lehetett textilfoszlányokat megfigyelni. Mindamellett a ruha ujjára való felvarrásukat sem könnyű elképzelni, minthogy a karika lapja a ruha felületére merőlegesen állt.

Szőke Béla a naszvadi honfoglaláskori magyar sírokban is figyelt meg az alsó karcsontok körül (az egyikben a combcsontok körül is) ezüst lemezekből

4. kép. Piliny. Kb. 1:1. 5. kép. Szécsény-Pórpást. 1:1.
Fig. 4. Piliny. Env. 1:1. Fig. 5. Szécsény-Pórpást. 1:1.

kivágott pereceket. Ezek azonban annyiban különböztek a nógrádkövesdiektől, hogy két-két félből állanak, ívesen görbültek és lapjukkal simultak a karokhoz. Ugyanakkor az általunk ismertettek az élükkel irányultak a kar felé. Kisebb, a ruhát (vagy talán halotti leplet?) díszítő ezüst lemezekké, miként Nógrádkövesden, a naszvadi 2. sírban is voltak.¹⁶

A nógrádkövesdi 3. sírban lelt lánczabla is (X. t. 16) különbözik a honfoglaláskori csikózábláktól. A középső részének kialakítása egyedülálló megoldás.

A rádi temető leletanyagában bizonyos fokú kettősség uralkodik. Kiértékelése mindamellett még nem időszzerű, minthogy a temetőnek jelenleg még csak egy részét ismerjük. Megemlítenéd azonban, hogy a sírok egy részében még a honfoglaló magyarság temetkezésére jellegzetes szokások és leletek találhatók (lókoponya, kengyel, zabla, nyílhegyek, kis füles gombok), sőt az ilyen sírok száma nem is jelentéktelen (43-ból 8). Ugyanakkor a másik részük leletanyaga már ettől eltérő és legalábbis a X. sz. második felére keltezhető (nyakperek, állatfejes karperec, S végződésű hajkarika). Korhatározó szempontból, mint terminus post quem, jelentőséggel bír a 15. sír másodlagosan felhasznált éremlelete. Megemlítenédnek tartom még a 8. sír aránylag igen fejlett alakú fejes gyűrűjét.

A továbbiakban nem is magukkal a tárgyakkal, mint inkább a lelőhelyek településtörténeti kérdéseivel kívánok foglalkozni. Ebben a tekintetben a nógrádkövesdi temető jelentőségét mindenek előtt is abban kell lát-

¹⁵ Arch. Ért. 22 (1902) 210–241; Arch. Ért. 24 (1904) 50–70. — Feltehetőleg Piliny–Sirmányról szá-

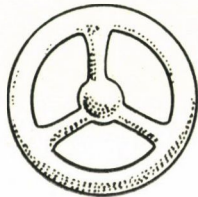
maznak a Fleissig gyűjteményből a MNM-ba jutott és ott 52/1950 szám alatt leltározott tárgyak.

¹⁶ Szőke B., FA 3–4 (1941) 222., 4. t. 30–33.

nunk, hogy ezzel olyan területről, a nógrádi dombvidék nyugati feléből ismertünk meg honfoglaláskori magyar temetőt, ahonnan ilyenről eddig nem volt tudomásunk. De ugyanennek a területnek a X. századi magyarság által történt megszállásáról tanúskodnak a balassagyarmati, illetve a rádi és penci leletek is.

A fentebb felsorolt temetőket vizsgálva, azt látjuk, hogy a honfoglaláskoriak alig néhány sírből állnak (Bocsárlapujtó 4, Piliny—Leshegy 5, Sósartyán 5, Nógrádkövesd 4). Rendszeresen azonban ezek egyikét sem tárták fel; a nógrádkövesdi is lehet, hogy még több sírből áll. E kérdés tisztázása igen fontos lenne, éppen a honfoglaló magyarság itteni letelepedésének elbírálása tekintetében.

Láttuk, hogy a rádi temetőben számos jelenség még a honfoglaló magyarság temetkezési szokásait tükrözi, ugyanakkor a leletek jelentős része legalábbis a X. sz. második felére keltezhető. Pencen is találtunk nyilakat tartalmazó sírokat, noha a temetőnek mellékletekben való szűkölködése és azok általános képe már szintén legalábbis a X. sz. második felére vall. Piliny—Sirmányon is volt több nyilat, valamint egy lókoponyát, kengyelt, zablát tartalmazó sír, de ezek mellett több sírből XI. sz-i

6. kép. Szécsény-Pórpást. 1:1.
Fig. 6. Szécsény-Pórpást. 1:1.

érem került elő. Mindez kétféleképpen következhetett be. Vagy úgy, hogy a X. sz. derekán elkezdett temetők megszakítás nélküli használata átnyúlt a század második felére, sőt a XI. sz.-ba is, vagy úgy, hogy félreeső helyeken még e későbbi időkben is temetkeztek a honfoglaló magyarság jellegzetes szokásai szerint. Bármiképpen álljon is a helyzet, településtörténeti szempontból e temetők a honfoglaló magyarság és a X. század végi, XI. sz-i lakosság közötti kontinuitásról tanúskodnak.

Ha a honfoglaló magyar rítusú sírokat tartalmazó temetők földrajzi helyzetét figyeljük, azt tapasztalhatjuk, hogy azok sok esetben igen közel fekszenek egymáshoz. Figyelembe véve, hogy a területünkön e téren nagyobb arányú kutatás még nem folyt, a temetők számát lényegesen többre becsülhetjük az eddig ismerteknél. Így arra következtethetünk, hogy a magyarság a nógrádi dombvidéket nem kis számban szállta meg.

A fenti lelőhelyek földrajzi helyzetét vizsgálva feltűnik még az is, hogy azok minden esetben azonosak. Egytől-egyig a nagyobb patakok (Zagyva, Galga, Ménes, Dobroda stb.) völgyében, egy a völgy szélére kiugró, középalacsony domb csúcsán találhatók.¹⁷ E csúcsokról, azok völgymenti helyzeténél fogva, széles területet lehet belátni.

A dombtetőkön való temetkezés szokásos volt a honfoglaló magyarság körében. A Nógrádon kívüli területeken is találunk erre példát; a dombos vidékeken

ezt általános jelenségnek is tekinthetjük. Ezt figyelhetjük meg Gödöllőn,¹⁸ Egerben két lelőhelyen,¹⁹ Monajon, ahol még külön egy szkíta tumulust is felhasználtak a temetkezés céljára,²⁰ az Alföld peremén fekvő Tarcalon²¹ és Beregszászon,²² Erdélyben Kolozsvárott és Gombáson. Az előbbiről Kovács István említi, hogy a lelőhelyről „a Szamos völgyé könnyen áttekinthető volt”,²³ utóbbi pedig „földnyelv gerincén” feküdt.²⁴

Szöke Béla szerint a Kisalföldön — tehát nem igazi dombvidéken — a honfoglaláskori sírok nem a teraszok, dombvonulatok legmagasabb pontján találhatók.²⁵ Meg kell jegyeznünk, hogy ez csak látszólag mond ellent a mi megfigyeléseinknek. Nógrádkövesd esetében is láttuk, hogy a lelőhelyet kelet felől magasabb dombok szegélyezik. A nógrádi lelőhelyek legtöbbjénél hasonló a helyzet. Ugy látszik, hogy a temető helyének kiválasztásánál nagy jelentősége volt a völgy (vízfolyás) bizonyos fokú közelségének is. A lankás kisalföldi teraszokon a terep legmagasabb pontjai pedig ettől már távol estek volna.

A középalacsony dombtetőkön való temetkezés szokása a vidékünk XI. sz-i temetőinek esetében is kimutatható. Még azok is, amelyekből honfoglaló magyar rítus szerint eltemetett sírokat nem ismerünk, a fentebb felsoroltakkal azonos földrajzi helyzetben találhatók. A nógrádi dombvidékről az alább felsorolt ilyen temetőket ismerjük:²⁶

Egyházasserge (régebben Liptagerge)—*Sirmány*. (12)

Az innen ismertetett 11 sír I. István és I. Endre érmeivel a XI. sz.-ra keltezett.²⁷ További néhány sírt még 1910 körül Kondor Vilmos erdmérnök tárt fel. Utóbbiak csekély leletanyaga a Pálóc Múzeumban van. Ezek:

1. *Bronz hajkarika*, S végződésű. Átm: 2 cm. Lelt. sz.: 51.544 (XIII. t. 12).

2. *Bronz hajkarika*, S végződésű. Átm: 1,6 cm. Lelt. sz.: 51.545 (XIII. t. 13.).

3. *Lapos zárt bronzgyűrű*. Felülete barázdált. Átm: 1,9 cm; sz: 0,3 cm. Lelt. sz.: 51.546 (XIII. t. 14).

4. *Lapított, nyitott végű bronzgyűrű*. Átm: 1,9 cm; sz: 0,3 cm. Lelt. sz.: 51.547.

5. *Zárt fémgyűrű*. Felületén rovátkolt gerinc fut körbe. Átm: 2,5 cm; sz: 0,4 cm. Lelt. sz.: 51.548 (XIII. t. 15).

6. *Nyitott bronzgyűrű*. Átm: 2,3 cm. Lelt. sz.: 51.549 (XIII. t. 16).

Szécsény-Pórpást. (13) A MNM-ba jutott leletek a következők:

1. *Hajkarika*, S végződésű, Lelt. sz.: 122/1901—32.

2. *Fonott bronz karperec*. Lelt. sz.: 122/1901—33.

3. *Bronzcsat*, tuskéje vas. Lelt. sz.: 122/1901—34 (5. kép).

4. *Bronz szíjelosztó karika*. Áttört. Közepét 3 küllőszzerű pálcia alkotja. Átm.: 2,5 cm. Lelt. sz.: 122/1901—35 (6. kép).

5. *Zárt bronzgyűrű*. Zsinórszerűen rovátkolt. Lelt. sz.: 122/1901—36.

6. *2 db gömbölyű, világosvörös kőgyöngy*. Lelt. sz.: 122/1901—37—38.

7. *I. István érme*. Lelt. sz.: 122/1901—39.

Szécsény—Kerekdomb. (14) I. Endre, Salamon és II. Béla érmeivel a XI—XII. szd.-ra keltezett temető.²⁸

Rimóc—Templomdomb. (15) A temető korát I. István és „az utána következő királyok” érmei határozták meg.²⁹

Cserhátsurány—Halmok. (16) Homokbányában 2 sírt (1 felnőtt és 1 gyermek) bontottak meg. Alábbi mellékletei voltak (a Pálóc Múzeumban):

²³ Kovács I., Közl. 2 (1942) 85.

²⁴ Arch. Ért. 15 (1895) 426.

²⁵ Arch. Ért. 81 (1954) 136.

²⁶ Földrajzi helyzet tekintetében az alább felsorolt temetők közül a szécsény—pórpásti kivétel, amennyiben az az Ipoly völgyének síkján terül el.

²⁷ Arch. Ért. 26 (1906) 276—278.

²⁸ Arch. Ért. 27 (1907) 224, 231.

²⁹ Pintér S., i. m. 63.

¹⁷ A sósartyán—murahegyi lelőhely földrajzi helyzete kissé különbözik a többitől. De ez is csak annyiban tér el, hogy nem egy völgy szélén, hanem két völgyet összekötő hágó mellett helyezkedik el. A völgyek e helyről is messzire betekintethetők.

¹⁸ Arch. Ért. 31 (1911) 180.

¹⁹ Arch. Ért. 19 (1899) 129.

²⁰ Arch. Ért. 7 (1887) 60.

²¹ Arch. Ért. 15 (1895) 75.

²² Arch. Ért. 20 (1900) 398.

Lelőhely		Magasság		Távolság km
		tenger- szint- felett	a völgy- szintjé- hez képest	
Dobroda völgye	Karancsalja—Laposhegy	260	47	1,1
	Bocsárlapujtó— Nyársdűlő	245	45	8,3
	Egyházasgerge—Sirmány	205	30	
Ménés völgye	Sóshartyán—Murahegy	314	75	6,6
	Szalmatercs—Fehérlődűlő	215	35	2,6
	Piliny—Leshegy	205	30	1,1
	Piliny—Sirmány	207	37	7,2
Darázsdó völgye	Szécsény—Kerekdomb	180	25	4,3
	Rimóc—Templomdomb	186	16	
Feketevíz völgye	Cserhátsurány—Halmok	204	20	
Galga völgye	Nógrádkövesd	223	28	
	Penc—Tuszkulán	188	38	2,7
	Rád—Kishegy	191	60	

1. Hármashuzalból sodrott bronz nyakpercec. Egy-szerű kapocccsal záródik. Törött. Lelt. sz.: 55.38.1 (XIII. t. 7).

2. Bronz hajkarika, S végződésű. Átm.: 1,5 cm. Lelt. sz.: 55.38.2 (XIII. t. 6).

A X. és XI. szd.-i temetők földrajzi helyzetének egyezését legjobban a mellékelt táblázat szemlélteti.

A folytonosság több esetben még a temetők lelet-anyagában is kimutatható. Így azon túlmenően, hogy Rád, Penc és Piliny—Sirmány egyes sírjaiban még a honfoglaló magyarság emlékényagára jellemző leletek találhatók, másokban meg már a X. sz. végétől, sőt a XI. sz.-ból származók, Egyházasgerge 10. sírjában együtt volt található egy deltoid alakú nyílhegy és egy — sajnos meghatározhatatlan állapotban levő — érem, amelyet e temető más sírjaiban találtak analógiájára minden bizonnyal a XI. sz.-ra keltezhetünk. A szécsény-pórpásti szíjelosztó karika (6. kép) megfelelő darabja is ismert a bocsárlapujtó együttesből.

A X. és XI. századi temetőkben észlelt összefüggésekből arra következtethetünk, hogy a magyarságnak jelentős szerepe volt a nógrádi dombvidék XI. sz.-i népességének kialakításában.

Patay Pál

CONTRIBUTIONS A L'HISTOIRE DU PEUPLEMENT, AUX Xe ET XIe SIÈCLES, DE LA REGION DE COLLINES DE NÓGRÁD

Resumé

Le Musée Palóc de Balassagyarmat a, en 1952 et 1953, effectué des fouilles de préservation près de la station de chemin de fer de Nógrádkövesd, sur la colline s'élevant à l'Est du ruisseau Galga. Lors des travaux de terrassement on a trouvé sur le sommet de la colline des tombes hongroises de l'époque de la conquête, tombes dont une partie fut détruite avant qu'on ait commencé à faire les fouilles. La préservation des trouvailles s'est bornée à l'exploration entière des tombes bouleversées et à la fouille du territoire menacé. Ces travaux ont mis au jour des trouvailles d'âges différents, dont nous avons rendu compte dans des études spéciales.

Les tombes hongroises de l'époque de la conquête sont les sépultures Nos 1, 3, 4 et 13, dont les Nos 1 et 4 furent bouleversées par les travaux de construction. La sép. No 1 a fourni une paire d'étriers et un mors, et la sép. No 4 une bague de bronze (Pl. X, 1). La sép. No 3 renfermait un crâne de cheval et des os de tibia, une paire d'étriers, un mors, un carquois à 6 flèches, un anneau en argent doré, des lamelles servant à garnir les vêtements — dont 2 forment un anneau autour des os du bras — et un fémur de mouton ou de chèvre (fig. 1, Pl. X, 2—18, Pl. XII, 1—2). La sép. No 13 était bouleversée et a fourni une pointe de flèche et un couteau de fer (Pl. X, 19—20).

Il convient de signaler que la tombe renfermant un squelette, trouvée en 1951 et située à 250 m des tombes mentionnées ci-dessus, tombe dont seule une pointe de flèche nous est connue (Pl. X, 21), date probablement de l'époque avare et non de celle de la conquête hongroise.

Les tombes hongroises de Nógrádkövesd, datant de l'époque de la conquête, ont une importance surtout quant à l'histoire du peuplement. En les étudiant de ce point de vue, il est nécessaire d'examiner aussi les autres trouvailles de même âge de la région de collines dont le caractère, est identique à celui de Nógrád. A part Nógrádkövesd (sur la carte : fig. 2—1) nous connaissons les trouvailles suivantes :

Piliny—Leshegy (2) 5 sépultures.

Szalmatercs—Fehérlődűlő. (3) Pendeloque en forme de croissant, bracelet de bronze et anneau de bronze, fournis par des tombes dérangées.

Sóshartyán—Murahegy (4) 5 sépultures.

Karancslapujtó (Bocsárlapujtó)—Nyársdűlő. (5) 4 sépultures.

Karancsalja—Lapostető. (6) Plaques de courroie, étrier et mors, fournis par une tombe dérangée.

Szurdokpüspöki. (7) Mors, 3 étriers. Le lieu et les circonstances de la trouvaille sont inconnus.

Balassagyarmat. (8) Pot (Pl. XI, 3) et une paire d'étriers.

Rád—Kishegy. (9) Un cimetière plus grand, partiellement fouillé. Sép. No 1 : bracelet d'argent, plaques de courroie (Pl. XI, 1—11), une paire d'étriers, mors. Les trouvailles conservées au Musée de Vác sont : un bracelet et 2 anneaux à nattes (Pl. XIII, 8—10). Sép. No I : coquille d'oeuf. Sép. No II : homme de 35 à 40 ans, 2 anneaux d'argent (Pl. XI, 12—13), arc, carquois, pointes de flèche, boucle, une paire d'étriers, mors. Sép. No III : enfant ; 2 anneaux d'argent (Pl. XXI, 14.) Sép. No IV : homme de 35 à 40 ans ; carquois, 6 pointes de flèche, arc (Pl. XI, 15—18), crâne de cheval ainsi que des tibias, une paire d'étriers, mors, pendeloque de bronze. Sép. No V : enfant ; perles de pâte de verre. Sép. No X : homme de 25 à 30 ans, au crâne trépané. Sép. No. XIII : bouton de bronze, carquois, pointe de flèche, une paire d'étriers (Pl. XI, 19—20), mors. Sép. No XIV : enfant ; carcan de bronze, 2 perles, une «boucle d'oreilles» en bronze. Sép. No XVI : femme d'environ 40 ans ; 2 boucles d'oreilles en argent. Sép. No XVIII : anneau de bronze, perles de verre. Sép. No XIX : femme de 30 à 35 ans ; carcan de bronze, bracelet de bronze (Pl. XI, 24—25), anneau de bronze, perles de verre et de pâte de verre, «médailles de plomb», pendeloque de bronze. Sép. No XX : 3 pointes de flèche (Pl. XI, 21—22), carquois. Les sép. No VI—XII, XV, XVII, XXI et XXII ne renfermaient pas de mobilier. Une tombe détruite a fourni récemment une paire d'étriers et un mors (Pl. XXIII, 5—7). Sép. No 1 : Bouleversé. Crâne de cheval, avec devant les dents un mors, étrier, 3 pointes de flèches, plaque d'os. Sép. No 2 : Enfant tout petit. Médaille de Jovianus (363—364) percée, utilisée comme bijou. Collier composé de cercles de fer et de 3 perles de pâte. Sép. No 3 : Petit enfant. Collier composé d'un grelot de fer, d'un escargot percé, d'une perle de verre ronde, d'une perle de verre prismatique et d'un petit anneau en mauvais argent, anneau

à tempes de bronze. Sép. N° 4: Individu jeune. Carcan, bracelet, bague. Sép. N°s 5—7: Tombes d'enfants dépourvues de mobilier. Sép. N° 8: Individu jeune. Bague. Sép. N° 9: Bouleversé. Adulte. Bracelet, bague, anneau à tempes. Sép. N° 10: Adulte. 2 petits boutons à anse en mauvais argent. Sép. N° 11: Petit enfant sans mobilier. Sép. N° 12: Petit enfant. 2 paires d'anneaux minces en mauvais argent, entrelacés. Sép. N°s 13—14: Tombes de petits enfants sans mobilier. Sép. N° 15. Enfant tout petit. Petit anneau à tempes en argent, collier composé d'une médaille de Charle de Chauve et de 12 perles en pâte de verre, pincettes de fer, 2 bracelets de fer, coquilles d'oeufs. Sép. N° 16: Petit enfant sans mobilier. Sép. N° 17: Individu jeune. Carcan, bracelet, 2 bagues, anneaux à tempes. Sép. N° 18: Individu jeune sans mobilier. Trouvaille sporadique provenant de tombes bouleversées, silex et 2 bagues en mauvais argent. Les sép. 1—18 furent orientées Nord-Ouest—Sud-Est.

Penc—Tuszkulán (10). Cimetière assez grand partiellement mis au jour. Sép. N° I: couteau de fer. Sép. N° III: collier de perles autour du cou, 2 anneaux à tempes, coquille d'oeuf. La sép. N° IV est entourée de pierres posées de champ. Sép. N° V: homme de 40 à 45 ans; 2 pointes de flèche. Sép. N° VI: anneau de bronze (Pl. XII, I). Sép. N° VII: 3 pointes de flèche (Pl. XII, 2), couteau de fer. Sép. N° X: couteau de fer. Sép. N° XII: le squelette était, d'après le journal des fouilles, en «position accroupie» Sép. N° XIII: 2 anneaux de bronze. Les sép. Nos II, IV, VIII—IX, XI—XII et XIV—XVIII ne renfermaient pas de mobilier. Une trouvaille plus récente est un bracelet de bronze (Pl. CXIII, 4).

Piliny—Sirmány (11) Cimetière. 160 tombes nous y sont connues dont la plupart, datées par des monnaies, proviennent du XIe siècle.

Nous connaissons de Piliny, sans indications précises: 3 plaques de courroie (fig. 3), un bracelet de bronze, une plaque de bronze doré (Pl. XIII, 5, 22).

Les anneaux d'argent trouvés autour des os du bras dans la sép. N° 3 de Nógrádkövesd étant exécutés de lamelles minces, n'étaient probablement pas des bracelets mais des ornements cousus sur la manche du

vêtement. Le mors composé de mailles, fourni par la même tombe, est unique parmi les trouvailles hongroises.

Les trouvailles de Nógrádkövesd, Rád, Penc et Balassagyarmat nous ont permis de connaître les vestiges de la colonisation des Hongrois conquérants dans des régions que nous avons jusqu'à présent ignorées de ce point de vue.

Dans les cimetières de Rád, de Penc et de Piliny—Sirmány les tombes établies selon le rite hongrois sont mêlées à celles de la fin du Xe et du XIe siècles, ce qui témoigne d'une continuité entre les Hongrois conquérants et la population de la fin du Xe siècle ainsi que celle du XIe. Chacun des cimetières énumérés se trouve sur le sommet d'une colline de hauteur moyenne s'élevant au bord d'une vallée. Cette coutume des Hongrois conquérants se manifestait aussi dans d'autres régions, c'était la manière d'enterrer dans les régions accidentées, par exemple à Gödöllő, Eger, Monaj, Tarcsl, Beregszász, Kolozsvár et Gombás. Cette coutume peut être démontrée également dans les cimetières de la contrée étudiée, cimetières que les monnaies datent exclusivement du XIe siècle. Ces cimetières sont:

Egyházasgerge (Liptagerge)—Sirmány. (12) En dehors des 11 tombes publiées nous connaissons des anneaux à nattes se terminant en S et des bagues de bronze et de métal blanc (Pl. XIII, 12—16).

Szécsény—Pórpást. (13) Anneau a natte se terminant en S, bracelet de bronze, bague, boucle de bronze, anneau servant à diviser la courroie (figs. 5—6).

Szécsény—Kerekdomb. (14)

Rimóc—Templomdomb. (15)

Cserhátsurány—Halmok. (16) Dans deux tombes, carcans de bronze et anneaux à nattes se terminant en S (Pl. XIII, 6—7).

Nous présentons la situation géographique des cimetières également par des tableaux.

La continuité peut être démontrée aussi dans les trouvailles des tombes des Xe et XIe siècles. Ces connexions ainsi que le grand nombre des cimetières hongrois de l'époque de la conquête nous permettent de conclure que les Hongrois avaient joué au XIe siècle un rôle important dans l'évolution de la population de la région de collines de Nógrád.

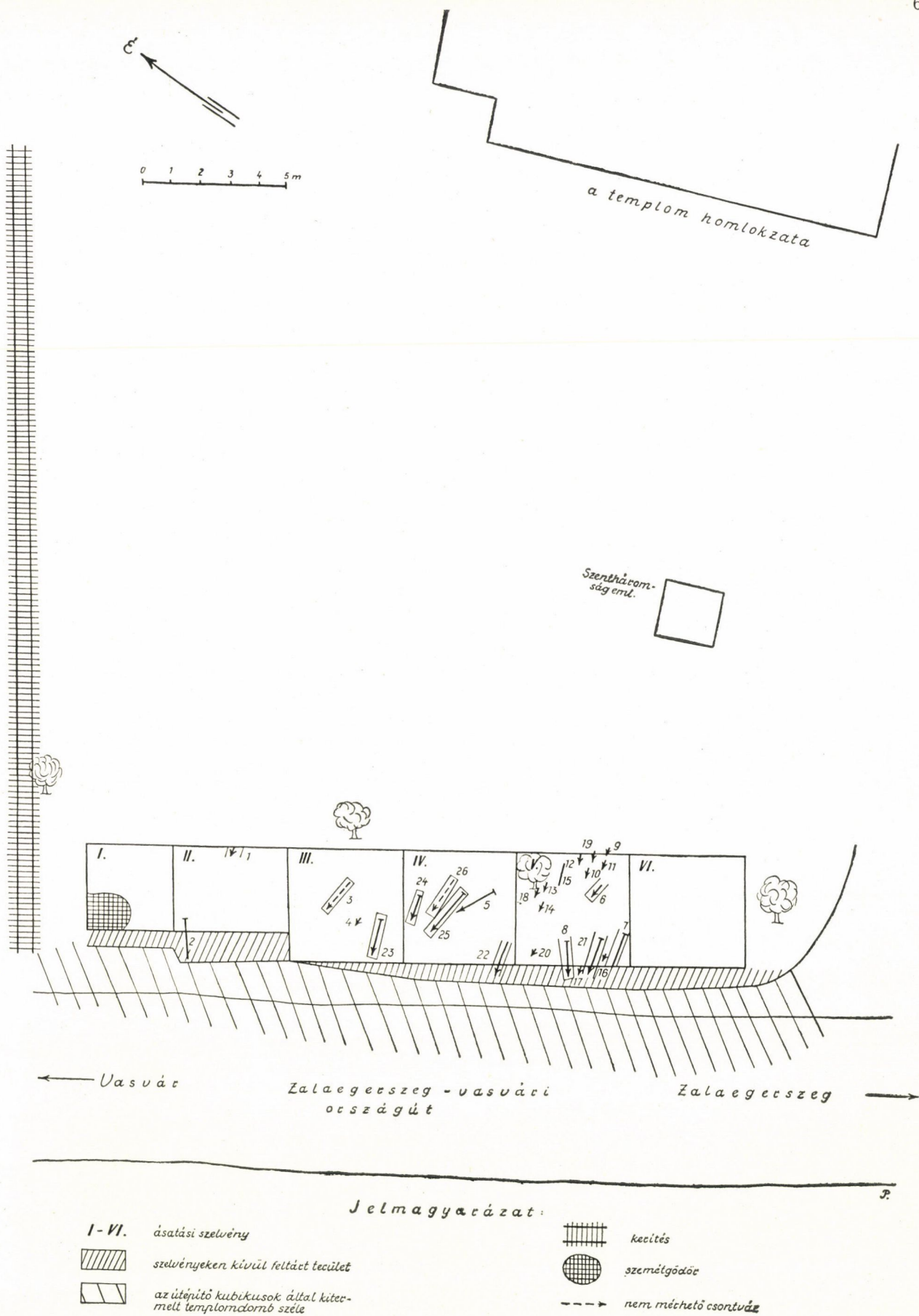
P. Patay

AZ EGERVÁRI LELETMENTŐ ÁSATÁS

A zalaegerszeg—vasvári aszfaltút építésének földmunkái során kitermelték az egervári útkanyarulatnál a templomdomb szélét (l. az I. képet). Erről a területről már 1954. augusztus 12-én beküldött a Nemzeti Múzeumba Szentmihályi Imre zalaegerszegi múzeumvezető egy ezüstözött bronzsodronyból fonott és üveggyöngyökkel díszített pártamaradványt, továbbá 3 sarupatkót és bejelentette, hogy a földmunkálatok folyamán a kubikosok sírokra bukkantak. Az útépítő munkások szerint kb. 60 m² területen dolgoztak eddig (l. kép), s ezen a területen mintegy 30—40 csontváz került napvilágra. A sírok közül állítólag sok bolygatott volt, több csontvázal kóporsó famaradványokat is találtak. — Miután az útépítés vezetői közölték, hogy 1954 októberében a templomdomb szélén húzódó útkanyarulatnál széles árkot kell ásniuk, tehát a templomdombból további területet termelnek ki, a M. N. M. Történeti Múzeum vezetősége rendeletére 1954 szeptember 20-ától október 2-áig mentő-ásatást veztettem a fenti területen.¹ E munka során 6 szelvényben kb. 100 m² területet tártam fel a templomdombnak a plébániatemplom homlokzatától 25—30 m-re eső részén (l. az I. képen I—VI.-ot). Jelzett területet átlag 190—210 cm mélységig tártuk fel, amely mélység-

ben már mindenütt bolygatatlan sárga homokot találtunk. A szelvényeknek a felszíntől 110—150 cm mélységig számított agyagos földrétege igen sok épület-törmelékkel (kő, téglá, mészhabares) tartalmazott. E töltött réteg nagy mennyiségű embercsontja arról tanúsodik, hogy a többszörös bolygatás a rétegnek csaknem valamennyi sírját tönkretette és itt csak kevés sír maradt bolygatatlan. A fent tárgyalt kevert réteg alatt, vagyis a felszíntől számított 110—150 cm mélységtől 190—210 cm mélységig szürkésbarna, kevésbé bolygatott földben dolgoztunk, amelyben csak néhány helyen találtunk kisebb mennyiségű épület-törmelékkel, annak bizonyosságául, hogy a szürkésbarna — kevésbé bolygatott — földrétegbe ázott sírok korábbiak a felső épület-törmelékkel kevert rétegnél s csak néhány későbbi sír mélyebbre való leásása közben kerülhetett a kis mennyiségű épület-törmelék ebbe a rétegbe. — A fenti körülményeken kívül az sem hagyható figyelmen kívül, hogy 1944-ben csaknem az egész tárgyalt leletmentési területen gépfegyver-állásokat és lövészárkokat ástak — s természetesen ezek a földmunkák is sok sírt pusztítottak el. A régészeti feltárásoknak az a körülmény sem kedvez, hogy a templomdombot 40—45 évvel ezelőtt vadgesztenye fákkal telepítették be s ezek gyökerei a leletmentés szelvényeit átszövik. A terület szélén több sírt bolygattak meg az útépítő kubikosok. — A fenti körülmények nem tették lehetővé, hogy a feltárt temetőrész sírjainak egymáshoz

¹ Szentmihályi Imrénék az ásátás folyamán nyújtott segítségét itt köszönöm meg.

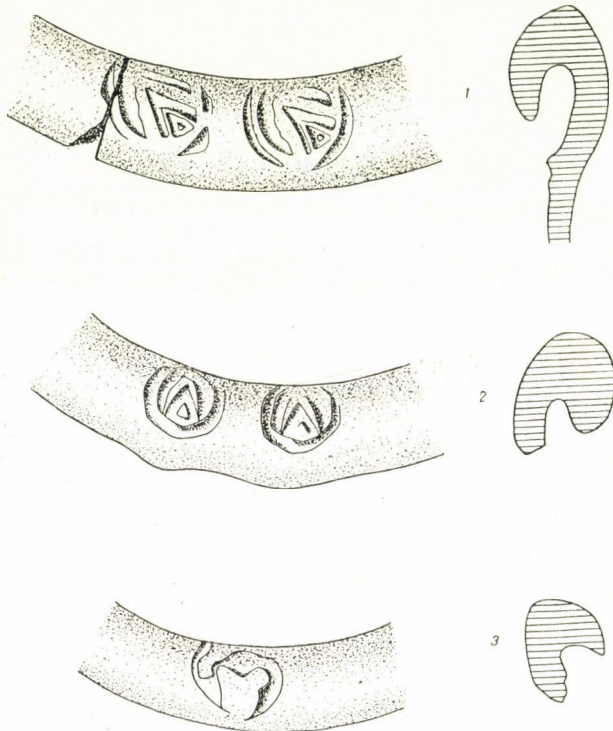

1. kép. Egervár. A leletmentés helyszínrajza.
Fig. 1. Egervár. Levé de plan de la sauvegarde des trouvailles.

való viszonyát kellőképpen megfigyelhessük, s így különösen a melléklet nélküli sírok korhatározása nem végezhető el a kívánt pontossággal.

Leletmentésünk területén összesen 6 (1 3 × 3, 1 3 × 4 és 4 4 × 4 m-es) szelvényt tárhattunk fel.

Még ásatásunk első napján az I. szelvény 80 cm-es mélységében 125 cm h., 115 cm sz. szemétdöör-részletre bukkantunk (l. az 1. képet). A gödör 78 cm mély, tehát fenéke a domb felszínétől 158 cm mélységre van. A hulladék jelentős részét *cserépedény-töredékek* képezték. Az anyag XVI–XVII. századi. *Perembélyeges* grafitos fazéktöredékek (XV. t. 1–3; XX. t. 7a–b; 2. kép) mellett a legváltozatosabb *mázás* és *mázatlan fazék* és *bögge* szájrperem-, fül-, oldal- és fenéktöredékeit, *fedőtöredéket* és *kályhaszemtöredéket* is találtunk itt

2. kép. Egervár. Az I. ásatási szelvény szemétdööréből. 1:2.

Fig. 2. Egervár. Détail de la fosse de la coupe des fouilles I. 1:2.

(XV. tábla 4–23; XX. tábla 4–6; 3. kép).² A szemétdöörben a fenti kerámiai anyagon kívül még néhány kovácsolt *vasszeget* és *állatcsontot* találtunk.³

Sírokra a II–V. szelvényekben bukkantunk (1. kép).

² A szemétdöör jellegzetesebb agyagedény-anyagát röviden az alábbiakban ismertetem: 1) 4 drb különböző, gömbperemű, hangeres alakú, széles szájnyalású *grafitos fazékból* kerültek elő töredékek (XV. t. 1–3; XX. t. 7a–b; 2. kép), amelyek közül 3 szájrperemtöredéken fazekasműhely jegyek is vannak (XV. t. 1, 3; XX. t. 7a; 2. kép); 2) vöröses színű, széles szájnyalású, zömök, hengeres testű *fazék*, 2 tojásdad metszetű füllel (m.: 13,9 cm, fenékatm.: 16 cm) (XX. t. 6; 3. kép 1); 3) a többi *fazék*, illetőleg *bögge* peremtöredékei vagy szürke, barna, téglavörös anyagúak és mázatlanok (XV. t. 4, 7–23; 3. kép 2–12, 15–19), vagy pedig zöldmázások (XV. t. 5–6; 3. kép 13); 4) sárga anyagú, élénk zöldmázás belsejű, tojásdad váza, vállán éles bordával lezárt, zöldmázás, szögletes fogóval, amelynek felső része letörött. Fenekének széle peremszerűen, tagoltan kiképzett (h.: 16,2 cm) (XX. t. 5; 3. kép

1. sír. 135 cm mély. Bolygatatlan váz. Irányítása: Ny–K⁴ (a koponya irányítása D-re 14°-ot tér el). Csak a koponya darabjait szedhettük fel, mert a váz belenyúlt a templomdomb tovább nem bontható partjába. — A koporsó 50 cm sz. A koponyatetőnél vékony vonalban maradtak koporsónyomok, a koponya két oldalánál erősebben. Az igen vastag koporsódeszka maradványokból és abból, hogy a sírgödör felkutatható részéből koporsószegek nem kerültek elő, arra következtethetünk, hogy a koporsó összerótt volt. — A koponya baloldalán a koporsódeszkára barna színű, vastag nemezdarab tapadt, valószínűleg *posztósüveg* maradvány.

2. sír. 170 cm mély. Bolygatott férfiváz (Adult. 25–30 éves^{4a}); 151,5 cm h. Rossz megtartású. Irányítása: ÉNy–DK (a koponya irányítása D-re 37°-ot tér el). Karsontjai a váz mellett kinyújtva. Koponyáját a kubikosok elásták. A váz körül néhány apróbb vékony koporsófa-töredék került elő. — Melléklete nem volt.

3. sír. 147 cm mély. Bolygatatlan női váz (Matur. 45–50 éves). Elporladt, nem mérhető. A koporsó koponya felé eső vége 5°-ot tér el É felé, tehát nagyjából Ny–K-i irányítású. — A koporsó függőleges oldal-deszkája köröskörül nyomokban mutatkozott. Miután szeg nem került elő belőle, feltehető, hogy láda alakú, összerótt koporsóval van dolgunk. — A váz teljesen feliszvódott, csak a koponya töredékei (XVI. t. 1–3) maradtak meg, penészre emlékeztető törmelékkel s helyenkint hajmaradvánnyal. — Mellékletek: 1. Homlokcsonton és tarkón köröskörül hajmaradvánnyal teljes *párta* (amelyet eredeti állapotában igyekeztünk felszedni) (XVI. t. 4; 4. kép): Vászonszalagon ezüstözött bronzdrótból készült, legömbölyített végű, 3, helyenkint 4 rétegű, finoman csipkézett szélű rácsminta alakra felfűzött, bronz fonallal tekercselt rozetták (5 db) és négy soros áttetsző üveggyöngyök fektetett S-alakban elhelyezett csoportja (6 db) váltakozva díszítik; 37,5 cm h., 4,7 cm sz. 2. A koporsó lábi végénél száraival felfelé álló kovácsolt vasból készült, hegyes ívű *sarupatkó*-párt találtunk (XVI. t. 6a–b), rátapadt vászonmaradvánnyal és a szárai végén és ívében levő kerek, lapított részein 1–1, összesen 3 laposfejú szeggel. A két patkó mérete egymástól eltérnek: 1. 8,5 cm h., 7,6 cm sz., 0,6 cm vastag; 2. 8,9 cm h., 7,1 cm sz., 0,65 cm v.

4. sír. 142 cm mély. Bolygatott női sír (Sen. 60–65 éves); csak a közepes megtartású koponya van meg, amelyen körös-körül *párta*-maradványok voltak (XVII. t. 1–66), (amelyeket igyekeztünk eredeti helyzetben felszedni): domborúra kitömött vászon alapon (XVII. t. 2) bronzfonállal körületekercselt zsinórokból fonott kötélű (XVII. t. 1), bronz sodronyból csavart tojásdad díszek (XVII. tábla 2–23), amelyeknek üres közepén a vászonra átfűrt közepű bronzkorongocskák (XVII. t. 24–39) és üveggyöngyök (XVII. t. 40–66) voltak fűzve. Utóbbiak 3 változatban fordulnak elő: a) díszítetlenek, b) zöld festékpetty díszítésűek, c) végül olyanok, amelyekre körös-körül kisebb szögletes, piros gyöngyök vannak ragasztva.

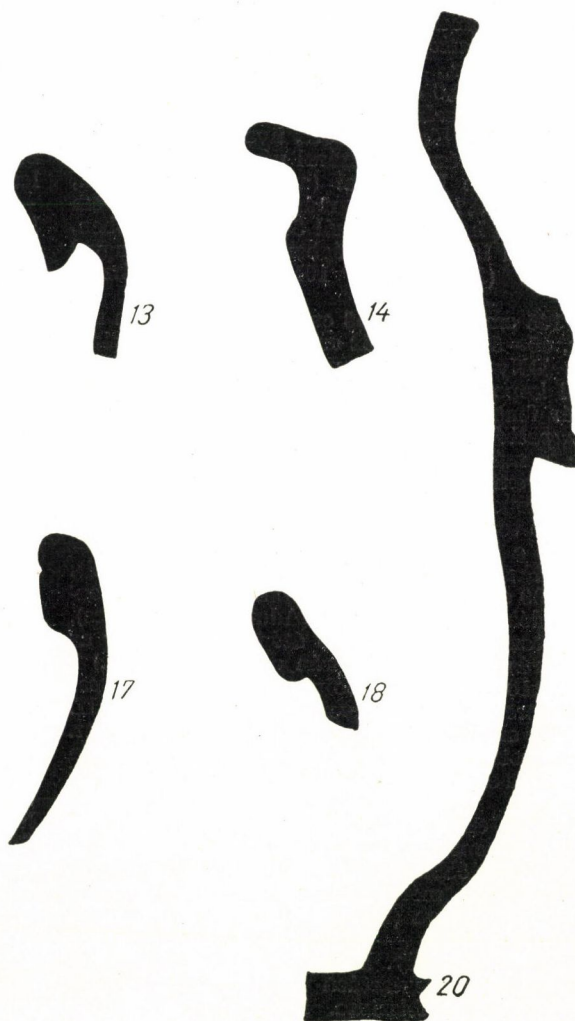
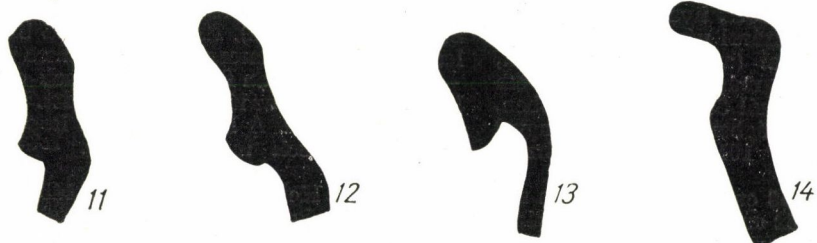
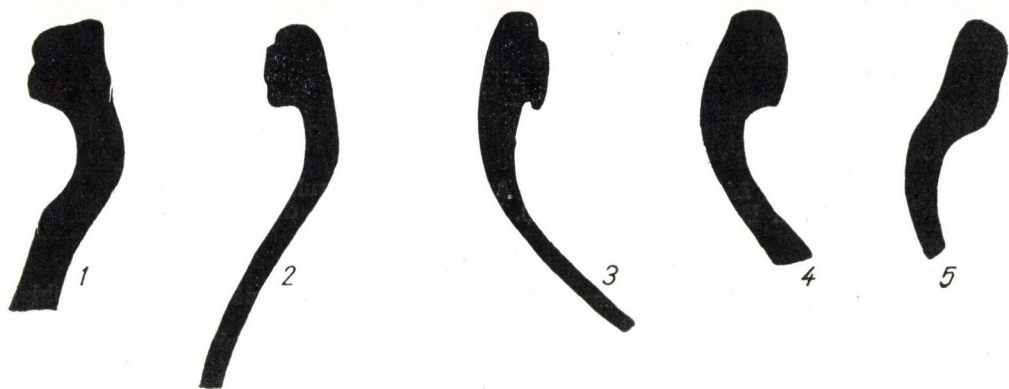
5. sír. Koponyánál 164, lábfejnél 171 cm mély. Bolygatatlan női váz (felnőtt); 153 cm h. Irányítása:

20). 5) Sárgásbarna csontakúp alakú *fedő*, legömbölyített széllel, vízszintesre metszett gombbal (m.: 7,6 cm, gombjának átm.: 3,7 cm) (XX. t. 4); 6) Az előbbihez hasonló szürke színű töredék, legömbölyített felhajló peremmel (3. kép 14).

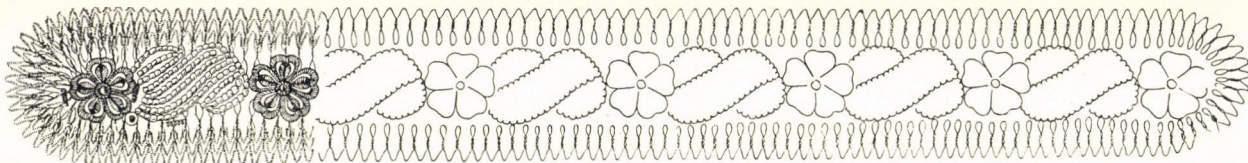
³ Bökönyi Sándor meghatározása szerint a szemétdöör állatcsont anyaga a következőkből áll: 1) Ló — Equus caballus L. 2 db, 2) Szarvasmarha — Bos taurus L. 23 db, 3) Juh — Ovis aries L. vagy kecske — Capra hircus L. 2 db, 4) Sertés — Sus scrofa dom. L. 33 db, 5) Eb — Canis familiaris L. 13 db, 6) Nyúl — Lepus sp. 2 db, 7) Házilúd — Anser domesticus L. 1 db.

⁴ Az égtáj jelzésben először a koponya irányítását adom.

^{4a} Az embertani anyag meghatározásáért Nemeskéri Jánosnak mondok köszönetet.

3. kép. Egervár. Az I. ásatási szelvény szemétködréből. 1 : 1.
Fig. 3. Egervár. Détail de la fosse de la coupe des fouilles I. 1 : 1.

4. kép. Egervár. 3. sír. A párta rekonstrukciója.
Fig. 4. Egervár. Tombe n° 3. La reconstitution du diadème.

Ny—K (a koponya É felé 25°-ot tér el). Karsontjai kinyújtott helyzetben a medencén, koponya jobbra billent, gerincoszlop kissé elferdült. — Melléklete nem volt.

6. sír. 145 cm mély. Sír 35 cm sz. Bolygatott gyermekváz (Inf. I. 5–6 éves); 77 cm h. Rossz megtartású. Irányítása: Ny—K (a koponya É felé 5°-ot tér el). Lábszársontjai hiányoznak. Koponyatető berogyott. A váz jobb karsontja a medencébe hajlítva, a bal a hason. A koponyánál és a váz két oldalánál koporsónyomokat észleltünk. — Melléklete nem volt.

7. sír. 120 cm mély. Sír 36 cm sz. Bolygatott férfiváz (Matur. 50–54 éves); 154 cm h. Rossz megtartású. Irányítása: Ny—K (a koponya irányja D felé 25°-ot tér el). Koponyáját az útépitő kubikosok lemetstették. 8 szögletes szárú, hosszas, lapított fejű *koporsószeg* volt a sírban (9,3–2,2 cm h.). — Melléklete: lábfejnél 1. függőleges helyzetben levő, fentebb, a 3. sírnál ismeretethez hasonló *patkópár* (XVIII. t. 1 a–c) (az egyik 8,3 cm h., 7,7 cm sz., 1,5 cm magas, 0,6 cm vastag; a másik 8,6 cm h., 8,0 cm sz., 1,7 cm m., 0,7 cm v.); 2. félkörív alakú *sarkantyúpár* (XVIII. t. 1 b–d), domború száakkal. Kettéhasított, nyakába szegceselt forgó tarajjal, ívelt részén és szárai végén 1–1 felerősítésre szolgáló lapos bütyökkel (az egyik 8,4 cm h., 7,8 cm sz., nyaka 3,7 cm h.; a másik 8,8 cm h., 8,5 cm sz., nyaka 3,8 cm h.). — E sírnál 35 cm-rel mélyebben, tehát a felszíntől 155 cm mélységben, a sír alatt lengyel III. Zsigmond (1587–1632) 1612-es verésű érmét találtunk.

8. sír. 145 cm mély. Sír 38 cm sz. Bolygatatlan női váz (Matur. 45–50 éves); 152 cm h. Rossz megtartású. Irányítása: DNY—ÉK (a koponya D felé 45°-ot tér el). Körös-körül koporsó fanyomaival. — Melléklete: lábfejnél a már fentebb tárgyaltakhoz hasonló, különböző méretű *sarupatkó-pár* (az egyik 9,8 cm h., 8,1 cm sz., 0,7 cm m.; a másik 9,6 cm h., 6,9 cm sz., 0,8 cm m.).

9. sír. 60 cm mély. Bolygatott sírból közepes megtartású női koponya (Adult. 35–40 éves). A váz a templomdomb tovább nem bontható partjában maradt. Irányítása — a koponya helyzetéből következtetve — a többi vázakkal azonos lehet. — Melléklete nem volt.

10. sír. 90 cm mély. Bolygatott sírból közepes megtartású, töredékes női koponya (Adult. 34–38 éves). (A hozzá tartozó váz a templom átépítéskor, vagy az 1944-es háborús földmunkák során pusztulhatott el.)

11. sír. 110 cm mély. Bolygatott sírból közepes megtartású, töredékes leánygyermek-koponya (Inf. II. 9–10 éves), amelyet zöld patina teljesen átütött. Körülszedegette koporsótöredékeket találtunk, szórványosan koporsószegek is előkerültek. (Megjegyzés, mint az előbbi sírnál.)

12. sír. 115 cm mély. Bolygatott sírból közepes megtartású férfikoponya (Matur. 50–55 éves). (Megjegyzés, mint az előbbi síroknál.)

13. sír. 115 cm. mély. Bolygatott sírból közepes megtartású férfikoponya (Matur.) (Megjegyzés, mint az előbbi síroknál.)

14. sír. 130 cm mély. Bolygatott sírből karsontal együtt közepes megtartású férfikoponya (Matur. 40–42 éves) került felszínre. Irányítása: NY—K. (Megjegyzés, mint az előbbi síroknál.) — Melléklete nem volt.

15. sír. 125 cm mély. Bolygatott sírből közepes megtartású felnőtt lábszársontok; 77 cm h. Irányítása:

DNY—ÉK. (Megjegyzés, mint az előbbi síroknál.) — Melléklete nem volt.

16. sír. 145 cm mély. Bolygatott sírből közepes megtartású női koponya (Adult. 30–32 éves). (Megjegyzés, mint az előbbi síroknál.) — Melléklete nem volt.

17. sír. 130 cm mély. Bolygatott sírből rossz megtartású koponya töredékeit találtuk. — Melléklete nem volt.

18. sír. 165 cm mély. Bolygatott sírből közepes megtartású koponya körös-körül *párta* maradványaival (XIX. t. 1–42): bronzfonállal körütekercselt, gyűrűs tagolású hengeres díszek (XIX. t. 3–4), bronzlemez-ből préselt tojásdad levélkék (XIX. t. 5–12) és apró átfúrt, szürke üveggyöngyök (XIX. t. 26–42).

19. sír. 145 cm mély. Bolygatott sírből közepes megtartású férfikoponyát (Adult. 25–30 éves) találtunk. — Melléklete nem volt.

20. sír. 155 cm mély. Bolygatott sírből csak töredékes, hiányos, rossz megtartású férfikoponyát (Matur. 50–55 éves) találtunk. — Melléklete nem volt.

21. sír. Koponya 152, lábfej 168 cm mély. Sír 38 cm sz. Bolygatatlan női váz (Adult. 30–35 éves); 170 cm h. Rossz megtartású. Irányítása: NY—K (a koponya 25°-ot tér el D felé). Koponya jobbra billent, állkapocs lecsuklott, a váz karsontjai a mellkasra voltak fektetve. — Szűk koporsóban feküdt, amelynek oldalfalai függőlegesek, — tehát az láda alakú lehetett. Végei nem voltak megállapíthatók. A koponya felőli koporsóvéget az útépitő kubikosok metszhatték le. — Melléklete nem volt.

22. sír. Koponya 142, lábfej 145 cm mély. Bolygatott női váz (Matur. 50–55 éves); alsó lábszárok nélkül 114 cm h. Közepes megtartású. Irányítása: NY—K (a koponya 15°-ot tér el D felé). A koponya jobbra billent, alkarsontjai a hason keresztbetéve, gerincoszlopa erősen elferdült s így a koponya irányítása lényegesen eltér a lábétól. A koporsó nyomai csak halványan, bizonytalanul mutatkoznak, végei nem állapíthatók meg s hosszanti széleit is csak keskeny csík jelzi. — Melléklete nem volt.

23. sír. Koponya 168, láb 172 cm mély. Bolygatatlan női váz (Matur. 40–42 éves); 141 cm h. Jó megtartású. Irányítása: NY—K (a koponya 25°-ot tér el D felé). Koponyája kissé jobbra billent, karsontjai a medencébe hajlítva. — A váz erős, felfelé szűkülő fakoporsóban volt. A koporsómaradványok szegelték voltak; 160 cm h., 30 cm sz. — Melléklete nem volt.

24. sír. A koponya 145, a lábfejesontok 140 cm mélyen. Bolygatatlan gyermekváz; 97 cm h. Rossz megtartású, koponyája darabokra törött. Irányítása: NY—K (a koponya 15°-ot tér el D felé). A karsontok a váz mellett nyújtott állapotban. — A koporsó 118 cm h., fejnél 27, lábnál 23 cm sz. A rendkívül vastag koporsófa minden olalon megmaradt, a lábfejnél és térdkalácsnál talált koporsószegek ferdén álltak s a koporsódeszkák helyzete is arra mutat, hogy ebben a sírban a vázat teknő alakú koporsóban temették. A koporsó bal oldalán, a fejnél levő koporsószegtől 58 cm-nyire lemez-ből készült s három szeggel felerősített *koporsó-vasalást* találtunk (XVIII. t. 2b), amely háromszög alakú, sarkaiban 1–1 lapított gömbfejű szeg van, közepén kulcslyukra emlékeztető kivágással (két hosszanti oldala 6–6, alapja 5 cm h.). Felszínre került még itt 2 drb lapított fejű, szögletes szárú *koporsószeg-töredék* is (XVIII. t. 2a–c). — Melléklete nem volt.

25. sír. Bolygatatlan női váz (Matur. 45–50 éves); 170 cm h. Irányítása: NY–K (a koponya 15°-ot tér el É felé). A váz karcosantjai a medencére vannak fektetve, a gerincoszlop S-alakban erősen elferdült. — A koporsó szélei csaknem teljes hosszúságban megállapíthatók; a koponyánál 40, a lábfejszontnál 30 cm sz., hosszúsága nem mérhető. Irányítása: pontosan NY–K, tehát a váz ferdén feküdt benne. — Melléklete: a váz lábfejeinél tojásdad alakú, lapos, hegyes végű kovácsolt vaslemez *patkópár* (XVIII. t. 3a–b). Az egyik ép (9,6 cm h., 9,0 cm sz.), a másiknak végei letörtek (9,0 cm h., 8,8 cm sz.). A csizmára 4 hosszas lapított fejű, szögletes szárú szeg erősítette (hajlott állapotban 2,5–3,0 cm h.).

26. sír. 210 cm mély. Bolygatatlan? váz. Hossza nem mérhető. Rossz megtartású, porladékony, legnagyobb része felszívódott, — felszedhetetlen. Irányítása: pontosan NY–K. — A koporsó 157 cm h., a koponyánál 30, a lábfejnél 24 cm sz. Fedele a csontvázra rogyott. — a fanyomokból nem sikerült megfigyelni, hogy láda, vagy teknő alakú volt-e. — Melléklete nem volt.

Szórványleletek:

A fent tárgyaltaktól kissé eltérő formájú *sarupatkók* kerültek felszínre: 1) a IV. szelvény 50 cm mélységében (5. kép 1.) (7,8 cm h., 7,3 cm sz.); 2) ugyanezen szelvény 180 cm mélységében (5. kép 2.) (6,25–7,0 cm h., 8,3 cm sz., rátapadt vásonmaradvánnyal); 3) az V. szelvény 120 cm mélységében (5. kép 3.) (7 cm h., 8,7 cm sz.).

A IV. szelvény 210 cm mélységében kerültek elő: 1) *saru* bőrtörredékei (XXI. t. 1–8, 10) és 2) az ezekhez tartozó *patkópár* (XXI. t. 9, 11).

Az V. szelvényben 70 cm mélységben kovácsolt vasból készült *koporsóvasalást* (XX. t. 2.) találtunk: keskeny téglalap alakú nyakon két egymásra merőleges szívalakú lemezt.

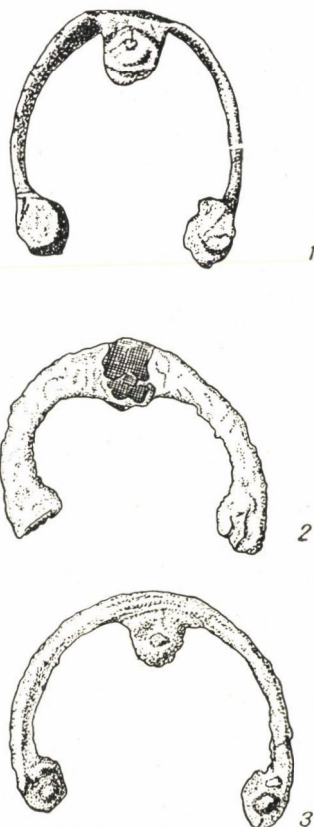
A VI. szelvény 120 cm mélységben került elő egy 19 szemből álló *rózsafüzér* (XX. t. 1.): 4 drb, ezekből lilás színű, szabálytalan oktaéder (átm.: 0,9–1,05 cm), 15 drb pedig szabálytalan, lapított, sárgás színű üveggyöngy (átm.: 0,4–0,7 cm). A gyöngyszemek bronzdrótra vannak felfűzve s minden egyes gyöngy között hurok van. — Ugyanebben a szelvényben 130 cm mélyen bronz *pitykegombot* (XX. t. 3.) találtunk, amely félgömb alakú, egy vasszegeccsel átütve (átm.: 1,2 cm), belsejébe horgos kapocs rozsdásodott.

Összefoglalás

A fenti leletmentés során feltárt temetőrész sírjainak keltezésénél figyelembe kell vennünk a község templomára, illetőleg a korábban itt álló kolostorára vonatkozó történeti adatokat. Egerváron a ferencesek Boldogságos Szűz tiszteletére rendelt kolostorának megalapítása 1490-ben Egerváry László horvát-szlavón-dal-

mát bán, tárnokmester († 1495) nevéhez fűződik.⁵ A kolostor építését unokaöccse, Egerváry Bereck tinnini püspök folytatta és fejezte be, s ott is lakott haláláig.⁶ A kolostor templomába temették el, — alakos sírköve ma is ott található.⁷

Az egervári ferences kolostor a kisebbek közé tartozhatott: 1535-ben csak 11 szerzetes élt benne.⁸

5. kép. Egervár. Szórványleletek. 1 : 2.
Fig. 5. Egervár. Trouvailles sporadiques. 1 : 2.

Elpusztulásáról pontos adataink nincsenek. Gvardiánját a rendi közgyűléseken 1554-től kezdve nem említik, s az a tény, hogy a kolostor értékes tárgyait az egervári kastélyba beült Nádasdy Tamás őrizte, a kolostor lassú hanyatlását mutatja. — Nádasdyt 1562-ben még az egervári kolostor templomában temették el.⁹

⁵ Karácsonyi J., Szt Ferencz rendjének története Magyarországon 1711-ig. (Bp. 1924.) II. 38. — Azt a feltevést, hogy e helyen korábban pálos kolostor állott volna (l. Gereze P., Magyarország műemlékei. [Bp. 1906] 971; MVV Vas vármegye. [Bp. 1898] 31; Genthon I., Magyarország műemlékei. [Bp. 1951] 511; Kisbán E., A magyar pálosrend története. [Bp. 1938] 121.) nem támasztják kellőképpen alá okleveles adatok. A kolostor építésének korát minden bizonnyal — a ma már csak föld alatt rejtőző — épületmaradványainak feltárása, illetőleg a templom egyes építészeti részleteinek tüzetesebb vizsgálata dönthetné el. — Megjegyzem, hogy a XV. század folyamán gyakran találunk arra példát, hogy a pálosok elhagyott kolostorába ferencesek költöznek. (Pl. a Nagyvácszony melletti tálodi pálos kolostorban — amelyet 1324-ben alapítottak — ferencesek élnek az 1490-es évektől a kolostor elpusztulásáig). Talán ennek az újra benépesítésnek a bizonyítéka az az 1497-es oklevél, amelyben a kolostor „újraépítéséről” van szó (Csánki D., Magyarország történelmi földrajza a Hunyadiak korában. [Bp. 1894] II. 722. Dl. 20518). — P. Kaizer

Nándor szegedi házfőnök a szegedi klastrom egy régi könyvének tábláján ezt a felírást találta 1924-ben: Emit hunc librum Franciscus de Sewlews primus guardianus Conventus EgerWariensis. 1511. Tehát 1497-től valószínűleg csak kis residentia volt s csak 1511-ben alakult át konventté. (Sill Ferenc egervári káplán szíves szóbeli közlése.) — A történeti adatok felhasználására vonatkozó értékes tanácsaiért ezen a helyen fejezem ki Éri Istvánnak köszönetemet.

⁶ Erre utal az Egyháztörténeti Emlékek III. 424. köztölt 431. sz. Nyőgérben, 1539. XI. 26-án kelt oklevélben szereplő „pyspekha”. — Fenti munka Egerváry Bereck püspök elhúnytát 1520-ban említi, míg Karácsonyi (i. m. 38) azt 1523-ra helyezi.

⁷ Arch. Ért. 35 (1915) 290–291., 62. t. E dolgozatot író Éber László szerint a sírkövet már 1515-ben elkészítették, s Egerváry Bereck 1523-ban halt meg. Vö. Varju E., Magyar várak, 42. A sírkövet 1523-ra keltezi.

⁸ Karácsonyi J., i. m. 39.

⁹ Uo. 40.

A kolostor elnéptelenedése minden valószínűség szerint a Nádasyd halála utáni időre esik. Ennek okát Karácsonyi (i. m. 40.)-ában véli felfedezni, hogy Nádasyd protestáns hitre tért.

A templom épségben maradhatott, plébánosának (!) nevét egy a templomtorony közepén, a keletre néző ablak bal oldalára vésett, 1601-ből származó feliratból ismerjük.¹⁰

A fentiek alapján valószínű, hogy a ferences kolostor pusztulásáig — eltekintve a kegyuraknak és szerzeteseknek a templomban való eltemetésétől — nem igen temetkezhettek ide. Feltehető, hogy Egerváron korábbi időben volt plébánia templom is, s a temetkezés e körül folyt. Mint láttuk, 1601-ben már a kolostor temploma lett plébánia templommá s így — minden valószínűség szerint — a falu ezen újabb temetőjét a XVI–XVII. század fordulóján kezdik használni.

A régészeti leletanyag vizsgálatából is hasonló következtetésre juthatunk: 1) A kolostorral hozható kapcsolatba az I. ásatási szelvény szemétdödrének kerámiái anyaga; 2) a sírok leletanyaga ennél későbbi; 3) a 7. sír alatt 35 cm-nyire, de még 45 cm-el a szűztalaj fölött előkerült 1612 évszámú pénzdarab is ezt látszik bizonyítani.

A feltárt területről mindössze egy olyan leletárgyunk van, amelynek korábban közölt párhuzamait jórészt a XV. századra határozták meg: az eddigi magyar középkori feltárásokból¹¹ is ismeretes *koporsóvasalás-töredék* (XX. t. 2.). Tekintettel azonban arra, hogy az itt bemutatott vasalás a korábban feltártakkal csak formabeli hasonlóságot mutat, s mivel azoknál vastagabb és durvább kivitelű, azoktól eltér kidolgozásában, és így feltehető, hogy ez a vasalástípus a XVI–XVII. századfordulóiig is használatban volt. — Annak, hogy az Egerváron kiásott temetőrészben a XVI–XVII. század fordulójánál előbbi temetkezés nem volt, abban vélem negatív bizonyítékát, hogy sem egyszerű bronzsodronyos-,¹² sem bronzfonalakból szőtt fonatos-,¹³ sem pedig bronzlemezről préselt pártatöredékek¹⁴ nem maradtak itt fenn, és ugyancsak hiányoznak — a főként korábbi temetőinkben és szórványos leletekként, nem ritkán pártákkal együtt is megtalálható — préselt lemezveretes bőrvövek, ún. pártavövek is.¹⁵

Pénzeket az V. ásatási szelvényben találtunk.¹⁶

Az I. ásatási szelvény szemétdödrének fentebb ismertetett *kerámiái anyagában* csak néhány olyan lelet van, amely a XV. századból is származhatott, az anyag túlnyomó része a XVI. századnál korábbra nem keltezhető. — A grafitos, ún. „bécsi fazek”-ak töredékeinek perembélyegei közül az egyiknek (XX. t. 7a; 2. kép 1.) a megfelelőjét Holl Imre közli,¹⁷ dolgozatában egy másikhoz (XV. t. 3.; 2. kép 2.) hasonlót is ismertet.¹⁸

Az elszórt és jórészt bolygatott sírokból a temetkezési szokásokra vonatkozó új adatokat nem nyerhetünk. — A koporsók szegelték vagy összeróttak voltak s láda- vagy teknőalakúak.

A sírokból előforduló leletanyagból a legjelentősebbek a *párták* (XVI. t. 4.; 4. kép; XVII. t. 1–66; XIX. t. 1–42). — Az eddig feltárt templomkörüli temetők ismertetései a fent bemutatott pártákhoz megfelelő párhuzamokat nem nyújtanak, csak a 3. sír gyönyögs pártájára emlékeztet valamelyest egy kaszaperi lelet.¹⁹

A *patkók* közül a leggyakoribbak a vastag anyagúak és kissé csúcsos ívűek (XVI. t. 6a–b; XVIII. tábla 1a, 1c; XXI. t. 9, 11) egy ilyen patkópár a 7. sírban rövid szárú tarajos sarkantyúval (XVIII. t. 1b, 1d) került felszínre. Fentiekől némi eltérést a 25. sír lapos, hegyesvégű patkói (XVIII. t. 3a–b) (amelyek az ásatás legkésőbbi patkóinak látszanak, s valószínűleg XVIII. századiak) és 3 — szórványlelet — patkó (5. kép 1–3) mutatnak.²⁰

Szórványleletként előkerült *bronzpityke* (XX. t. 3) a régebbi feltárásokból is ismert.²¹

Beszámolóm elején említettem, hogy a leletmentés területén vastag épülettörmelék-réteget találtam, ami a kolostor elenyészésével, esetleg a templom építésével, megújításával, tatarozásával hozható kapcsolatba.

A temető megszűnésére nézve nem sikerült adatot találnom.

A fent ismertetett okleveles adatok és az erősen bolygatott terület régészeti leletanyaga alapján a feltárt temetőrész sírjai a XVI. század végétől a XVIII. századig keltezhetők. Miután azonban a leletmentés során a temetőnek igen csekély (szélső) részét tárhattuk csak fel, abból a temető egészére vonatkozóan általános érvényű megállapítást levonni nem lehet.

íj. Fehér Géza

¹⁰ MVV. Vas vármegye. (Bp. 1898) 32: „1601. Laurentius Zsenyei, posteritati consignavit Franciscus parochus Egervariensis”.

¹¹ Szabó K., Az alföldi magyar nép művelődéstörténeti emlékei. BHH III (1938) 414. kép; íj. Fehér G., Arch. Ért. 82 (1955) XLIII. t. 3b–m.

¹² Bálint A., Dolg. 14 (1938) 2, 3. kép; Gerevich L., BpR 13 (1943) 10. kép; íj. Fehér G., i. m. XXXVII. t. 1; XXXVI. t. 4, 7; XXXVIII. t. 1–2; 6. kép 2.

¹³ Gerevich L., i. m. 9, 11, 19. kép; íj. Fehér G., i. m. XXXVI. t. 4., 6. kép 1.

¹⁴ Gerevich L., i. m. 16., 30. kép; íj. Fehér G., i. m. XXXVII. t. 2; 6. kép 3, XLIV. t. 12a–y és a₁–c₁.

¹⁵ Szabó K., i. m. 339, 343, 345, 348. kép; Bálint A., Dolg. 15 (1939) LXXIV. t. 23, 25; Foltiny I. — Korek J., A csestói középkori templom és temetők. ATIÉ 1. 1944–1945. (Szeged, 1946) IV. t; Bárányné Oberschall M., A salgótarjáni, orgondaszentmiklósi és pakonyi középkori sírleletek. Művelődéstörténeti Füzetek 1. (Bp. 1942) VII. t. 1, VIII. t. 3, V. t., VIII. t. 2, X. t. 4; Darnay (Dornay) B., Zagypapálfalva „Pusztatemplom”-ának középkori régiségei. Salgótarjáni könyvek 12. (Salgótarján, 1939) II. t. 26; Bálint A., Dolg. 12. (1936) LXXIV. t. 8, 230. 1. 4a kép; Gerevich L., i. m.

25, 27. kép; Méri I., Arch. Ért. 81 (1954) XXXIX. t. 1; Kralovánszky A., Arch. Ért. 82 (1955) 1–5. kép, XXIV–XXV. t.; íj. Fehér G., i. m. 6. kép 3, XXXIX–XLV. t.

¹⁶ 1) Erősen bolygatott réteg 60 cm-es mélységében I. Ferdinánd felsőausztriai 153? évszámú pfennigjét; 2) 90 cm mélységben ugyancsak 153? évszámú (összegörbült, hiányos) osztrák pfennigget; 3) a 7. sír alatt, a felszíntől számított 155 cm-es mélységben pedig — a fentebb már említett — lengyel III. Zsigmond 1612. évi veresű garasát találtuk. — A pénzek meghatározását Huszár Lajosnak köszönöm.

¹⁷ BpR 16 (1955) 182., 39/3.

¹⁸ Uo. 39/1. A fenti két bélyeget bécsi fazekasműhely jegyek között tárgyalja.

¹⁹ Bálint A., Dolg. 14 (1938) 11. kép.

²⁰ A legutóbbiak közül az egyiknek (az 5. kép 2–t) a megfelelője a zalavári belső várfaltól K-re, a cölöp-alapozás tetejével egy szinten (— 197) került felszínre (leltári száma: 53. 59. 5; méretei: átmérő: 8,4, pántszélesség: 2,3 cm.).

²¹ Széll M., Dolg. 16 (1940) XXVII. t. 29; Szabó K., i. m. 180–188. kép; Darnay B., i. m. II. t. 23b; íj. Fehér G. i. m. XLI. t. 6. 187 —.

RETTUNGS-*AUSGRABUNGEN* IN EGERVÁR*Auszug*

Beim Bau der Asphaltstraße zwischen Zalaegerszeg und Vasvár wurde neben der Straßenkrümmung von Egervár der Rand des Kirchenhügels abgetragen (Abb. 1). Bei diesen Erdarbeiten kamen auf einer Fläche von ungefähr 60 m² 30–40 Skelette zum Vorschein. An der durch den Straßenbau gefährdeten Stelle wurde vom 20. September bis 2. Oktober 1954 eine Rettungsausgrabung vorgenommen, wobei ein Teil des Kirchenhügels in einer Ausdehnung von ca 100 m² — sechs Grabungsflächen — in 25–30 m Entfernung von der Front der Pfarrkirche erschlossen wurden. In der mit Gebäuderümmern stark durchsetzten lehmigen Erdschicht wurden 26 Gräber und eine Abfallgrube mit reichem keramischem Material entdeckt (Taf. XV, Taf. XX. 4–7, Abb. 2–3). Die ältesten vorgefundenen Gefäße sind die graphitierten, sogenannten "Wiener Töpfe" mit Stempeln am Rand (Taf. XV. 1–3, Taf. XX. 7, Abb. 2).

Die Holzreste und Nägel der Gräber gestatten die Folgerung, daß die Särge genagelt oder zusammengefügt und kisten- oder trogförmig waren.

Die bedeutendsten Funde der Gräber sind die Jungfernkranze (Taf. XVI. 4, Abb. 4, Taf. XVII. 1–66,

Taf. XIX. 1–42). — In mehreren Gräbern waren Hufeisen von Sandalen (Taf. XVI, 6a–b, Taf. XVIII, 1a, 1c Taf. XXI, 9, 11, Taf. XVIII, 3 a–b, Abb. 5). Die Hufeisen des Grabes 7 (Taf. XVIII, 1a, 1c) waren mit einem kammartigen, kurzhalsigen Sporn versehen (Taf. XVIII, 1b, 1d).

Im Jahre 1490 wurde in Egervár ein Franziskanerkloster gegründet. Zu diesem Kloster gehörte auch die noch heute bestehende Kirche, in dessen Friedhof Ausgrabungen stattfanden. Über den Zeitpunkt des späteren Verfalls des Klosters sind uns zwar keine genauen literarischen Angaben bekannt, es ist jedoch wahrscheinlich, daß die Kirche zu Beginn des 17. Jahrhunderts eine Pfarrkirche geworden ist und der von uns untersuchte Teil des Friedhofes bereits zu derselben gehörte.

Wann der Friedhof aufgelassen wurde, konnte datenmäßig nicht festgestellt werden; auf Grund von historischen Angaben und des archäologischen Fundmaterials des stark aufgewühlten Terrains kommt für die Datierung der Gräber der erschlossenen Friedhofspartelle die Periode vom Ende des 16. bis zum 18. Jahrhundert in Betracht.

G. Fehér jun.

SUPKA GÉZA

1883 április 8—1956. május 25

Hosszas, testet és lelket egyaránt megkínzó betegség után távozott el örökre a magyar kulturális élet annyi területén otthonosan mozgó, nagyértékű és maradandó munkásságot hátrahagyó Supka Géza. Élete egész művének felmérésében segítségünkre kell, hogy jöjjenek, a történetkutatók és az irodalomirok, a kultúrtörténészek és a magyar sajtó múltjának ismerői, mi ezeken a hasábkokon a régész, a muzeológus Supka Gézával kívánunk foglalkozni, akinek életében ez a tudomány jelentette a hivatást, a legnemesebb törekvéseket és az igazi ambíciót. Mint ahogy 1921 fordulópontot jelentett pályáján, ebben az évben baloldali — liberális politikai — nézetei miatt, 17 évi szolgálat után, kiüldözték a Nemzeti Múzeum régiségtárából, s negyedmagából álló családjának az eltartása, újság- és lapszerkesztés, könyvek és cikkek írása lehetetlenné tette, hogy a régészettudományt továbbra is rendszeresen művelje. Ez irányú érdeklődését azonban megtartotta mind az élete végéig. 1926—38 között az általa szerkesztett *Literatura* c. folyóiratban rendszeresen ismertetette a magyar régészeti kiadványokat, ezeket legtöbbször, mint a legszemélyesebb írásait, még csak a kezdőbetűivel sem jegyezte. Talán ezért fordulhatott elő, hogy a hivatalos régészeti bibliográfiáink szerzői nem akadtak rájuk. Ezenkívül szívesen hívta meg magához a szakmából megmaradt egynéhány barátját, vagy a pályájukon éppen elinduló, még tájékozatlan ifjú kollégáit, akiket jószándékkal igazított útba addig, amíg azok rá nem jöttek, hogy a régészeten Supka Géza már „nem fontos ember”, tehát a vele való érintkezés a hivatali előmenetel szempontjából nem jó ajánlólevél és ennek felismerésében azután más irányban kezdtek kapcsolatokot kiépíteni. Nem, Supka Géza sohasem adta fel régész mivoltát. Emlékszem, milyen gondosan készült fel a stockholmi és oslói előadásaira, amikor 1936-ban a svéd fővárosban székelő Magyar Intézet meghívása megérkezett. (A honfoglaló magyarok művészetéről tartott előadást mindkét helyen.)

A sokáig késő rehabilitálásához 1945-ben jutott hozzá, amikor a múzeum munkatársai a Magyar Nemzeti Múzeum elnökének hívták meg, a háború és ostrom szenvedte múzeumok újjáépítése nagy munkájához. A következő évben pedig a Magyar Tudományos Akadémia II. osztálya választotta meg levelező tagjának. Elégtételül szolgált neki, hogy ezekben a magas tisztségekben részesült, noha közülük egyiket sem tarthatta meg hosszú ideig.

Régészeti munkássága szempontjából fiatal éveit a legfontosabbak. 1904. november 15-én került a Magyar Nemzeti Múzeumba, amikor a régiségtár irodája és könyvtára az első emeleten, a mostani régészeti kiállítás második termében helyezkedett el. Hampel József volt az igazgatója, aki élete főművének, az *Altertümer des frühen Mittelalters*-nek megjelentetését készítette elő abban az időben. Hampel szigorú főnök volt, talán túlzottan is az, amellet hivatálnok típusú pedáns ember, aki nem annyira személyes útmutatásaival, mint inkább igen terjedelmes irodalmi munkásságával kívánt a fiatalabb pályatársaira hatni, a régészetre és muzeológiába való bevezetésekként. Supka mellett a fiatalokat Gerevich Tibor és Hekler Antal, a budapesti egyetem későbbi régész- és művészettörténész professzorai, továbbá a

valamivel idősebb Márton Lajos képviselték. A tudományos munkatársakon kívül állandóan gyarapodott a múzeumi anyag is, és már abban az időben is a szinte tarthatatlan összezsúfolttsága a munkát igen megnehezítette.

Supka Géza a gráci egyetemen abszolvált és az akkor még ott működő, majd 1909-ben Bécsbe átkerülő Strzygowski professzornak volt egyik kedvelt, sokra tartott tanítványa. A mester egyike volt a legnagyobb, a leg-híresebb egyetemi professzoroknak. Riegl-lel, Wickhoff-fal szemben az antik világ késői korszakát nem a római művészet folyamatosságában látta, hanem felismerte, milyen nagy jelentősége volt annak, hogy a római keveredett a Közel-Keleten tovább élő helyi művészetek (mint pl. a kopt, a szíriai stb.) újjáéledésével. Az ókeresztény művészet révén ezeknek a művészeteknek jellege is megváltozott és a vallás elterjedésével, ahogy általában ez a keleti vallásoknak a római birodalmi területén való elterjedése során történt, voltaképpen a hellenizmus keleti továbbélése gazdagította, sőt vitalizálta a római művészetet. Ennek következtében a középkori Európa művészete sem vezethető le egy olyan rekonstruált folyamat eredményeképpen, amely egységesül a római művészetbe torkollik. Josef Strzygowski az elsők között volt, akik a népvándorlaskor emlékeivel művészettörténeti szempontból foglalkoztak. Egyrészt a hellenizmus, másrészt a népvándorlaskori művészetek vezették őt tovább, India és Kelet-Ázsia művészetéhez. Egy ilyen nagy koncepciójú művészettörténeti igényesség természetesen nem egy eredményében rövid időn belül revízióra szorult, ahogy ez Strzygowskival kapcsolatban meg is történt, de ezek a kiigazítások nem kisebbítik a különben nagy és maradandó eredményeit, így pl. hogy csak egyet említek meg, a korai őrmény építészeti fontosságának felismerését. A szerényen csak a hivatásának élő és szabad óráiban — testgyakorlasként — a kertjét művelő Strzygowskihoz a tanítványok nagy számban vonzódtak. Európa minden részéből érkezett diákok tanultak nála, sőt még amerikaiak is. Volt olyan tanéve, a harmincas évek elején, ahogy ezt tőle magától hallottam, hogy 64-en nyújtottak be hozzá disszertációt. A Művészettörténeti Intézetbe tagnak csak azokat vették fel, akik a kijelölt és meglehetősen terjedelmes szakirodalom kellő átvételéből eredményesen vizsgáztak. Strzygowski nem az alapokat tanította meg, hanem a tanítványait munkára, új feladatok elvégzésére inspirálta. (Későbbi tanítványai közé tartozott még Magyarországról Csatai Endre és Mórincz Virág, aki ugyan elszakadt a „területről”, de egy korai kis regényében megörökítette Strzygowski intézetének az életét.)

Supka Géza egyetemi mesterétől azonban nemcsak a nagyvonalú művészettörténeti koncepció bővölését hozta magával, hanem az anyagközlés megbecsülését is. Helyesebben azt a módszert, hogy a pontos anyagközlés után a szerző mutasson rá az esetleg adódó történeti vagy művészettörténeti jelentőségre. Továbbá a közlésbe belevonandó a lehető legteljesebb szakirodalom, amit akkor, Supka Géza múzeumi pályájának kezdetén, a „nagy béke” utolsó évtizedében a Nemzeti Múzeum régiségtára könyvtárának ellátottsága lehetővé is tett. Supka kihasználta az adódó lehetőségeket, sokat tanult

és szorgalmasan publikált. A témájának utána járt, a megfajtásba belevonta a könyvtári és a levéltári kollégákat, felkeresett történészeket, ahogyan az egyik legjelentősebb középkori sírkőnek, az 1469-ből származó Gergellaki Bertalan emlékének ismertetése kapcsán tette. (*A budafelhévi Szentháromság-templom*, Arch. Ért. 1907 = Művelődéstörténeti értekezések, 47. sz.) A La-Tène-től kezdve a középkor végéig foglalkozik mindennel, amihez ásatások során, vagy érdeklődésétől vezetve, rátalál. Fő területének azonban, néhány év elteltével, a népvándorlaskort tartja. Míg a fegyvertárban működő Nagy Géza a történelem segíti e periódus kutatásában, Supka Géza a művészettörténeti anyag összehasonlító módszerét választotta. Közvetve-közvetlenül a hazai népvándorlaskor későbbi kutatói mind az ő nyomdokában haladtak, még ha ennek megfelelő elismeréséről nem egyszer meg is feledkeztek. Ő is és Nagy Géza is helyesen látták, hogy a népvándorlaskor kultúrája a szkítákkal kezdődik; ez a felfogás azonban elferdítve és történelem ellenesen kiforgatva Supka ideje után, az utód kezén, arra a meglepő megoldásra vezetett, hogy a szkíta anyagot az őskori anyagból erőszakosan kiszakítva, a római termek után állította ki.

Az összehasonlító módszerének egyik leginspirálóbb és ma is még frissen ható példája a *Motívumvándorlás a korábbi középkorban*, Arch. Ért. 1914. 1–19, 89–110, 184–206 ll. A cím félreértésre adhat alkalmat, nem motívumokat hasonlít össze a szerző, legalább is a mai szóhasználatnak megfelelően nem motívumokat, hanem ábrázolásokat, képtémákat elsősorban. Mikor ennek a bevezetésében megtámadja a „rómacentrikus gondolkodást”, mint tarthatatlant, akkor ebben nemcsak, Strzygowski nyomán, egy szélesebb világkép keresését kell látnunk, hanem — ahogyan ez a későbbi irodalmi működéséből világlik ki — a 18. századi enciklopédistákra visszamutató világnézetének megnyilatkozását. Tárgítani-tárgítani szeretné a művészettörténeti kutatások átlagos korlátait, beleoltani kívánja „az emberek lelkébe a hellén nagyságról és szépségről való eszméket”. Az eszaki nyugati India (a mai Pakisztán) területén előkerült Gandhara buddhista művészet emlékeiben akkor még a hellenizmus elsődleges hatását hitték felfedezni, érthető módon Supka Géza is foglalkozott a szürke színű palakőből kifaragott magas reliefszekkel és európai párhuzamokat vett hozzájuk felismerni. E sorok szerzője, aki kételkedéssel budaista Supka Géza minden olyan írását, amelyben buddhizálni kívánta a népvándorlaskor Európába eljutott népeit, sőt ezt a nézetét, Supka Ervinnel jó barátságban lévén és egy időben a vendégszerető Supka lakásban gyakran megfordulhatva, nem is nagyon rejtette véka alá, közel egy félve nagyon meglepődött, amikor egy japán lapban azt olvasta, hogy az egyik svéd szigeten (Ekerse, Waaleren körzet, Stockholm közelében) egy bronzból készült Buddha szoborra találtak rá ásatás közben. Tehát lényegében Supka Géza helyesen mutatott rá, hogy buddhista emlékek, akár ábrázolások, akár kultikus tárgyak, eljuthattak Európába.

E tanulmány legmaradandóbb eredménye a gót—hún korszak emlékeinek meghatározási kritériuma: a tárgy gótnak csak akkor fogadható el, ha „tisztán gót hódítási területen fordul elő”. Továbbá: „Amikor tehát a hún ötvösségről szólnunk, ezt az etnikai megnevezést nem termelő, hanem a megrendelő és továbbvívó értelmében kell gondolnunk; a hún uralom alatti művészet okvetlenül és szükségképpen hybrid művészet volt”. (110 l.) Amint köztudomású, Supka e helyes meglátása tette később lehetségessé a hún leletek meghatározását.

Ebben a tanulmányban különben érvényesül Supka mesterének minden merészsége. Pl. Supka a gót leletek összegyűjtése során kiindult az Ermitage világhírű — akkor még alig ismertett — szibériai aranylemezeiből, mint a bakodpusztai karperec előzményeiből, hogy azután egész Egyiptomig jusson el. És ugyanakkor a merész és nem igazolható összekötéseinek bizonyítása

során helyesen ismerteti a Fekete-tenger északi partvidékére eljutó egyiptomi jellegű emlékek történeti hátterét.

Az egyik legszebben megírt rövid tanulmánya: *Iszlám és hellenizmus*, Művészet, 1913. 218–223 ll. nagyszerűen jellemzi nemcsak a fiatal szerzőt, hanem korának művészettörténeti látásmódját is. Schmarsow nyomán (vajon hányan találkoztak a fiatalabbak közül nevével?) a három dimenziós teória alapján (magassági vonal=plasztika; szélesség=festmény, relief; a mélység gondolati momentuma=építészet) vizsgálta meg a hellenizmus alapvető jelentőségét az iszlám művészetben és azután nagy, alapvető jellemzésükben egybeveti a nyugati, az iszlám és a keletázsiai művészeteket.

Ebben a tanulmányában személyes hangon számol be nehézségeiről, amelyeket már *A magyarországi hún uralom néhány emléke*, Arch. Ért. 1915. 224–237 ll. megírásánál is tapasztalhatott, de ezután még inkább a nagyszentmiklósi kincs feliratainak megfejtési kísérleténél. „Az antik mythosz szkémáiba bele nem illeszthető sajátos közép- és délázsiai archaeológiai tartalmi vonatkozások tanulmánya a szükséges előmunkálatok majdnem teljes hiánya s a nyelvismeretek fogyatékossága mellett, a műtörténész számára is (akinek pedig mindez nem a sajátlagos stúdiuma, sem egyszerű útipodgyász, mint a klasszika archaeologusnak az antik nyelv és mythologia) szinte áthidalhatatlan nehézséget jelent már a művészetek formái megjelenésének taglalása is”.

*

A tizes évek Archaeológiai Értesítőit forgatva, többször állított meg a könyvismertetéseknek és vitáknak, amelyekből Supka Géza is szívesen kivette a részét, éles, nem egyszer személyeskedő hangja. Csodálkozva és jó szórakozással olvastam el újra ezeket. Csodálkozva, mert az utóbbi egy-két évtizedben folyóiratainkban a *könyvkritika* fehér holló-szerű jelenség, az „Irodalom” rovatban jobbra csak duruzsoló hangú, óvatosan körülíró, elővigyázatos, ún. ismertetésekre lehet találni. A kritika szükségességének elismertetésében és művelésének igényességében talán mégsem ártana az elődöktől példát vennünk.

*

Nem könnyű feleletet adni arra a kérdésre, hogy Supka Géza szakirodalmi munkássága hogyan folytatódott volna, ha szolgálati idejének végéig a régészeti osztályon marad. Vajon határt tudott volna szabni egyre kiszélesedő érdeklődésének? Élete javakorában is művelte volna-e, teljes erővel, a régészetet?

Én nem hiszek benne. De talán nem is lényeges ennek az eldöntése. Supka Géza, ameddig örömet lelt a régészeten, annak egyik legszorgalmasabb művelője volt, nagy igényű és komoly eredményeket elért, széles műveltségű szakembere. Tudományunk szempontjából mélyen sajnálhatjuk, hogy pályája nem volt töretlen és így nem adódott módja, hogy szakirodalmunkat még több munkájával gazdagítsa.

Horváth Tibor

P. S. A fenti kézirat beadása után került hozzám — Bényiné Supka Magdolna szíves jóakaratából — az *Egy elfeledett tudós élet. Supka Géza múzeumi emlékezése a huszadik század első feléből. Kéziratul régész-múzeológusok számára*. Ennek a rendkívül érdekes anyagát felhasználhattam a Magyar Régészeti, Művészettörténeti és Éremtani Társulat 1957. március 19-i ülésén elmondott emlékbeszédemben. Nagyon kíváncsi vagyok és fontosnak tartom azonban, hogy Supka Géza kézírata mielőbb nyomtatásban megjelenjen, mindannyiunk tanulására és épülésére.

H. T.

SUPKA GÉZA RÉGÉSZETI VONATKOZÁSÚ TUDOMÁNYOS MUNKÁSSÁGA

(saját csoportosításában)

Keleti hellénizmus:

Beiträge zur Darstellung der Luftfahrt Alexanders des Grossen. — Zeitschrift für Christliche Kunst 1911. 307—314.

Iskender-Du'l-Qarnein und Chadhîr. Eine Darstellung der Silberschüssel aus Klimowa. — Orientalisches Archiv 1912. 128—132.

Jelentése az athénai tizenhatodik nemzetközi orientalista kongresszusról s azzal kapcsolatban ottani tanulmányairól. — Jelentés a M. Nemzeti Múzeum 1912. évi állapotáról 226—256.

Frühchristliche Kästchenbeschläge aus Ungarn. — Römische Quartalschrift 1913. 162—191.

Das bildende Kunst des Ostens. — Monatshefte für Kunstwissenschaft 1917. 33—34.

Hellenizmus vagy Ázsia? — A Műgyűjtő 1930. 34—36. Venus asszony Ázsiába menekül. — Lantos Magazin 1930. 1086—1092.

Frühchristliches aus dem Nilland. — A Műgyűjtő 1931. 191—192.

Népvándorlások:

A tacsai kelta-barbár éremlelet. — Numizmatikai Közöny 1908. 71—74.

Der Schatz des Attila. — Die Karpathen 1909. 311—314.

A tépei népvándorláskori leletről. — Arch. Ért. 1913. 395—408.

A nagyszentmiklósi kincs revíziója. — Arch. Ért. 1915. 50—64.

„Magyar” a kínai krónikákban. — Arch. Ért. 1915. 137—143.

A magyarországi hun uralom néhány érememléke. — Arch. Ért. 1915. 224—237.

„A belsőázsiai népek művészetének alapformáihoz.” — Arch. Ért. 1915. 341—358.

Das Rätsel des Goldfundes von Nagyszentmiklós. — Monatshefte für Kunstwissenschaft 1916. 13—24.

A gur-kérdéshez. — Arch. Ért. 1916. 198—206.

A nagyszentmiklósi kincs revíziója II. — Arch. Ért. 1917. 8—86.

A nagyszentmiklósi kincs feliratairól. — Arch. Ért. 1917. 208.

A halászó madár típusához. — Arch. Ért. 1917. 190—191.

Antworten auf Emile Males „Studien über die deutsche Kunst.” — Leipzig 1917. 72—79.

Zu „Thomsen, Une inscription etc.” — Monatshefte für Kunstwissenschaft 1918. 202—204.

„Streifzüge unter alttürkischer Fahne.” — Ostasiatische Zeitschrift 1921. 115—118.

Népvándorláskori ötvösség Magyarországon. — A Magyar Nemesfémipar Évkönyve 1930. 19—47.

Népvándorláskori művészetünk ősforrásai: a művészeti nacionalizmus értékelése. — A Magyar Nemesfémipar Évkönyve 1931. 10—21.

Russischer Brief. — A Műgyűjtő 1931. 153—154.

Ein bulgarisches Troja entdeckt! Kulturelle Zusammenhänge zwischen Ungarn und dem Altbulgarentum. — A Műgyűjtő 1931. 225—226.

Szkíta totemvilág (Supka Ervin tanulmányának ismertetése). — Literatura 1935. LIX.

A középpázsiai buddhizmus terjedése:

Motívumvándorlás a korábbi középkorban. — Arch. Ért. 1914. 1—19, 89—110, 184—206.

Rasdi. (Székfoglaló előadás a M. Tud. Akadémián 1916. máj. 13.)

Buddhistische Spuren in der Völkerwanderungskunst. — Monatshefte für Kunstwissenschaft 1917. 217—230.

Zur Herkunft der Tierschalen im Schatze von Nagyszentmiklós. — Studien zur Kunst Asiens und Europas J. Strzygowski zum 60. Geburtstage gewidmet. Wien 1923. 251—255.

Milyen volt az ősmagyarok vallása? (A buddhista samánság magyarországi története.) — Literatura 1927. 326—327.

Ázsia művészete. — A Műgyűjtő 1930. 346—351. Szibéria, a modern régiségtudomány dorádója. — A Műgyűjtő 1930. 352—356.

A fene, a manó, meg a többi ősmagyar istenség. — Lantos Magazin 1930. 1266—1271.

Westöstliches in Zentralasien. — A Műgyűjtő 1931. 51—52.

Honfoglalások:

Honfoglaláskori leletről Mezőtúron. — Arch. Ért. 1909. 263—267.

Honfoglaláskori leletről Gödöllőn. — Arch. Ért. 1911. 180—183.

Az ázsiai kereszténység nyomai Magyarországon. (László Gyula tanulmányáról.) — Literatura 1935. LIX.

Közel-kelet:

Érdekes középkori tálak (Az amidai tál és az eulogia-tálak). — Arch. Ért. 1909. 306—314.

Lehel kürtje. — Bp. 1910, 62 p.

Az iráni kultúra és a népvándorlás. — Huszadik Század 1918. 456—459.

Die Kultur Irans und die Völkerwanderung. — Monatshefte für Kunstwissenschaft 1918. 74—77.

Brief aus der einstigen Sultanstadt. — A Műgyűjtő 1931. 252—254.

Bizánc:

A felsőszombatfalvi és a nándorvályai oláh templom. — Arch. Ért. 1908. 309—315.

A Panagia a bizánci érmeiken. Adatok a bizánci Máriatípus ikonográfiái fejlődéséhez. — Numizmatikai Közöny 1908. 137—166.

Athosi vízszentelő-kereszt a Nemzeti Múzeumban. — Arch. Ért. 1909. 207—218.

Magyar királykoronák regényei: 1. Konstantinos Monomachos koronája, 2. II. László magyar király hamisított koronája, 3. Egy komorna emlékirataiból. — A Magyar Nemesfémipar Évkönyve 1931. 28—49.

Középkor:

A budafelhévi Szentháromság-templom. — Arch. Ért. 1907. 97—119.

Jelentése kispesti kiküldetéséről. — Jelentés a M. Nemzeti Múzeum 1909. évi állapotáról 171—173.

Újabb tanulmányok a vésettalljú zománc történetéből. — Arch. Ért. 1910. 289—309.

Keleti ízlésű hadi csákány. — Arch. Ért. 1912. 150—155.

Archeológiai kutatások a külföldön: a közelebbi Kelet a középkorban. — Arch. Ért. 1912. 418—435.

Az esztergomi Szent István protomartyról elnevezett hospitalarius-monostor ásatása. — Jelentés a M. Nemzeti Múzeum 1913. évi állapotáról 256—261.

Die früheste ungarische Königstatue: Karl Robert von Anjou in Pozsony. — A Műgyűjtő 1931. 104—105.

Iszlám:

Jelentés a müncheni muhammedán kiállításáról. — Jelentés a M. Nemzeti Múzeum 1910. évi állapotáról 207—231.

Ausstellung muhammedanischer Kunstwerke. — Korrespondenzblatt des Vereins für Siebenbürgische Landeskunde 1910. 82—85.

Türkische Inschriften im Nationalmuseum zu Budapest. — Orientalisches Archiv 1911. 93.

Der Sankt Georg zu Ofen. — Orientalisches Archiv 1911. 95.

Szent György budai domborműve és a nagyváradi szobrok Evlia Cselebi útleírásaiban. — Arch. Ért. 1912. 28—34.

Iszlám problémák. — Új Élet 1912. 577—594.

Iszlám és hellenizmus. — Művészet 1913. 218—223.

Mohammedán művészet. — Művészeti Lexikon, Bp., 1926. II. 507—515.

Muzeológia:

Magyarország műemlékeinek összeírása. — Művészet 1906. 340—342.

Külföldi mozgalom a műemlékek védelmére. — Arch. Ért. 1910. 43—49.

A százéves régiségtár. — Új Élet 1931. 534—542, 686—697.

Bericht vom Jahre 1913. über die Erwerbungen des Ungarischen Nationalmuseums (Archäologische Abteilung). — Archäologische Anzeiger 1915. 17—50.

Die Gründer des Nationalmuseums. — A Műgyűjtő 1928. 214—218.

A régiséghamisítók fejedelme: egy régi magyar hamisító emlékezete. — A Magyar Nemességfőmipar Évkönyve 1931. 71—76.

Wo sind die beiden Ärme der Venus von Milo? — A Műgyűjtő 1931. 13—16.

Okkultismus und Archäologie. — A Műgyűjtő 1931. 134—136.

Felbukkanó mesterművek. — A Műgyűjtő 1931. 203—205.

Probleme der Museumstechnik. — A Műgyűjtő 1931. 216—217.

Művelődéstörténet:

Régi hangszerekről. — Zenelap 1906. (hat folytatásban).

Domborműves elefántesont tábla a Nemzeti Múzeumban. — Arch. Ért. 1911. 304—308.

Batthyaneum. Szerk. Gyárfás Tihámér (ismertetés). — Arch. Ért. 1911. 443—447.

Kulturwissenschaftliche Voraussetzungen einer Orient-Extension Ungarns. — Österreichische Monatschrift für den Orient 1915. 77—88.

A nagy misztifikáció, amely végülis valónak bizonyul: az Atlantisz-monda mai állása. — Literatura 1928. 95—97.

A Nemi-tó titka. — Literatura 1929. 1—6.

A kártya története. — Literatura 1929. 92—93.

Élő múlt: római levél. — A Műgyűjtő 1931. 72—74.

Az arany urai és kalandorai. — A Magyar Nemességfőmipar Évkönyve 1934. 1—114.

A futó évek margójára. — Nagyvárad 1942.

Budapest kövei. — A Rádióújság Családi Kis Lexikona 1944. 17—59.

Pest-Buda 700 éve. — A Rádióújság Családi Kis Lexikona 1944. 499—520.

Nekrológok, méltatások:

Hampel József irodalmi működése (1866—1913). — Arch. Ért. 1913. 105—117.

Hampel József. — Nyugat 1913. 829—834.

Joseph Hampel. — Byzantinische Zeitschrift 1913. 640—642.

Heinrich Schliemann. — A gondolat úttörői. Bp. é. n. 139—156.

Joseph Strzygowski. — A gondolat úttörői. Bp. é. n. 171—188.

Összeállította:

Jakabffy Imre

A MAGYAR RÉGÉSZETI, MŰVÉSZETTÖRTÉNETI ÉS ÉREMTANI TÁRSULAT RÉGÉSZETI TEVÉKENYSÉGE AZ 1956. ÉVBEN

Az 1956 április 17-én tartott tisztújító közgyűlés után az új vezetőség lelkiismeretes szervező munkával fogott hozzá, hogy a felolvasó üléseket és általában a Társulat vérkeringését megindítsa.

Erőteljesebbé vált a Társulat Régészeti Szakosztályának munkája is. A Magyarországra látogató külföldi kutatók beszámolóit még csak növelték az előadások számát. A havi felolvasó és szakosztályi ülések meghatározott időben és fennakadás nélkül folytak. Az előadások folyamatos sorát csak az októberi események szakították meg.

Megtartott ülések és előadások 1956 április 17-től.

Havi felolvasó ülés:

Máj. 15. Csemegi József, Megemlékezés Csányi Károlyról.

Soproni Sándor, Római kori emlékek Visegrádon.

Héjj Miklós, A visegrádi palota újabb feltárásának eredményei.

Okt. 16. Patay Pál, Az őskori társadalmak a földvárak tükrében.

Aggházy Mária, Tartalmi és formai motívumok terjedése a XVIII. századi szobrászatban.

Vándorgyűlés:

Máj. 23—24. Szombathely: Szentlélek Tihámér vezetésével a szombathelyi Isis szentély ásatásainak, majd az építésének 750. évfordulóját ünneplő jáki templom megtekintése.

Szakosztályi ülések:

Máj. 4. Witold Hensel, a lengyel Tudományos Akadémia Archaeologiai intézetének vezetője, A lengyel állam kialakulása.

Máj. 24. Fülep Ferenc, Helyszíni vezetés a nagytényi római tábor ásatásainál.

Jún. 1. Sümeghy Vera, A budakalászi kocsi és a görög emléktárgy.

Jún. 8. M. Šolle, a csehszlovák Tudományos Akadémia Régészeti Intézetének helyettes vezetője, A Hallstatt kor relatív kronológiája Csehországban és Morvaországban. Szlovák földvár Stára Kurinban.

Jún. 15. M. Petrescu-Dîmbovița, a Jasi-i egyetem tanára, Adatok a Körös-kultúra problémájához Moldvában.

Okt. 5. Erdélyi István, Régészeti kutatások a Pami-ron 1956-ban.

B. L.

ELŐZETES JELENTÉS A SAVARIAI ISIS-SZENTÉLY 1956. ÉVI ÁSATÁSAIRÓL

Az 1955. év végén, Szombathelyen a Thököly utca 14–16. számú házak területén, raktárpépület nagyobbítása közben római kori faragott márványtömbökre bukkantak. Az ásatások során a 3 méter mélységből felszínre került faragott kövek ábrázolásaiból arra lehetett következtetni, hogy a savariai Isis-szentély maradványai kerültek elő. Savariai Isis-kultuszra már a régebbi magyar kutatás is következtetett, s a régebben gyűjtött leletek alapján Wessetzky Vilmos 1954-ben a Magyar Tudományos Akadémia Klasszika-Filológiai Bizottságának felolvasó ülésén kimutatta, hogy Savaria területén, vagy annak közvetlen közelében Isis-szentélynek kellett állania. Az 1956. évben a Magyar Tudományos Akadémia és Vas megye Tanácsa támogatásával végzett ásatások ezt az Isis-szentélyt hozták felszínre.

Az előkerült szentély hozzávetőlegesen déli irányban, légvonalban mintegy 400 méterre esik a feltételezett forumtól, a Sopianae felé vezető út közelében. Ennek az útnak egyes szakaszait a múlt század végén már feltárták. 1956-ban a kutatás a központi szentélyépületre, valamint az előtte álló oltárpítményre terjedt ki. A feltárt szentély 16,5 m hosszú és 9,5 m széles. 3 m széles előcsarnok után jutunk a két helyiségre osztott cella-részbe. Az épület pódiumon állott. A feltárások során már csak az utolsó periódus pincerésze került elő, a padozat nagyméretű terrazzó lepenyei ennek a pincerésznek alája estek be. A szentély tengelyében az északkeleti irányba néző főhomlokzat előtt 5×5 méteres oltár alapjait lehetett megállapítani.

Az oltár két oldala mellett a főhomlokzatról lehullott nagyméretű márványtömbök feküdtek. E márványok közül el lehet különíteni egy csoportot, melynek darabjai a bejárat feletti főfelirathoz, továbbá egy másik csoportot, melynek darabjai egy folyamatos fríz tömbjeihez tartoztak. A főfelirat fennmaradt töredékén SAC betűk olvashatók. E felirat két oldalán fülkés reliefes Victoria alakok állhattak. A jobboldali Victoria ábrázolás a főfelirat díszes keretével együtt megmaradt. (XXII. t. 2. kép.) A reliefes mező 90 cm magas. A folyamatos fríz töredékek magassága is 90 cm. A főhomlokzat északi sarkát díszítő fríz 1,5 m hosszú. Anyugati oldalfal felé eső sarok díszítése Herculest ábrázolja, a homlokzati sarokrészen Mars alakja áll, vállán átkötött gladiuszal, lándzsáját lefelé fordítja, baljában ovális pajzsot tart. Kissé mélyebben tagozottan következik az a reliefes mező, melyben a Sothis-kutyán lovagló Isis istennő alakját faragta ki a művész. Haja szabad fürtökben lobog, jobbával sistrumot ráz, balkezeben terményes kosár. (XXII. tábla I. kép.) A homlokzatról leesett tömbök közül az Isis-kő reliefes mezejének folytatásaként előkerült egy Abundantiát ábrázoló relief. Az istennő baljában bőségszarut, jobbában áldozati tálat tart. Az eddig felsorolt tömbök a szentély bejárat homlokzatának északi oldaláról zuhanhattak le, mert azok az eredeti leomlásnak megfelelően a homlokzat előtti északi szögletben dőngölt római rétegben feküdtek. A főhomlokzat déli oldaláról is értékes faragott kövek kerültek elő. Egy nagyméretű, 1,8 m hosszú és 0,9 m magas szőlőindás díszű bejáratí párkányzat finom faragásával tűnik ki. A szőlőfürtös és leveles inda egy kantharosból ágazik el. (XXII. t. 4. kép.) A homlokzat rekonstrukciójához erőteljes segítséget nyújt, hogy az egyik nagyméretű oszlop dobja is fennmaradt. A mésző dob 90 cm átmérőjű. Széttört állapotban egy korinthoszi kompozit stílusú oszlopfő darabjai feküdtek mellette. Hasonlóan az északi szögletből lehullott tömbökhöz itt is több nagyméretű márvány párkány-

töredék került elő. A Savaria Múzeumban őrzött, az irodalomban Anubis-kő címen említett márványtömb a jelenetes frízhez tartozott.

A főhomlokzat előtti 5×5 m-es oltárnak csak alapjai maradtak fenn. A bejárat előtti és az oltár körüli területet meszes-sóderecs dőngölt járszint borítja. A főhomlokzat északkeleti irányba néz. Az épület tájolása megegyezik a pompeii Isis-szentély tájolásával. A délkeleti hosszanti fallal párhuzamosan, a kutató árkok metszeteiből megítélhetően, kiszédett római fal húzódott. A rétegtudományok során a szentély építését megelőző korábbi római szint került elő. E felett következik két egymástól erőteljesen elváló római réteg, melyek már az épülethez tartoztak. Az egyes rétegekben kisebb jelentőségű feltöltések is mutatkoztak. A szentély körül kisméretű építmények állhattak. Így az északnyugati hosszanti zárófal mellett falfestménytöredékek kerültek elő, az északkeleti homlokzat előtt két kis párhuzamos falacska fut és a délkeleti zárófal közelében is egy másik építmény fala mutatkozott. Az eddigi feltárás főként a szentély, valamint az oltár helyzetének megállapítására, építési és használati periódusainak tisztázására szorított. Az itáliai és noricumi analógiáknak megfelelően a további feltárások során esetleg papi lakásokra és egyéb kultikus építmények nyomaira is bukkánhatunk.

A terület gazdag kerámiaanyagot szolgáltatott. Terra sigillata csak ritkán került elő, annál több a közhasználatú edény töredéke. Gyér számban feküdtek érmei a római rétegben. Időrendben Trajanustól Constantinusig terjednek. Az oltár törmelék-rétegében, valamint az épület északnyugati hosszanti zárófalának közelében vörös, fehér, sárga színű falfestménytöredékek fordultak elő. Az egyéb leletek közül megemlítsük méltó egy kisméretű szobor töredéke. Amor és Psyche egymást átkaroló, finoman, puhán faragott alakjának torzói nagyobb fogadalmi Venus szoborról származhatnak. Két oroszlanfejes égetett agyag antefix feküdt az épület oldalfala mellett. Gazdag méces anyag került elő a római feltöltésű rétegekből. Előfordultak a volutás, de nagyobb számban a firmamécsek. Két elefántesont tárgy jelentősebb még, az egyik egy kicsiny dobókocka, oldalain egytől hatig terjedő koncentrikus körökből álló pontszámozással, a másik egy finom faragású emberi fejben végződő hajtű.

Az 1956. évi ásatási időszakban befejeződött a szentély feltárása, az oltár helyzetének megállapítása és az építési rétegek tisztázása. Az ásatások következő második időszakában felkutatandó, hogy tartozott-e a szentélyhez nagyobb szentkerület. Amennyiben ilyen szentkerület nyomaira bukkánunk, feltárandók a hozzátartozó építmények, esetleg a nagyméretű papi lakások. Az anyag feldolgozása már folyamatban van és az ásatási munkákkal párhuzamosan haladt előre. Ez a feldolgozás sok újabb tényre veteth világosságot. Adatokat szolgáltat majd a pannoniai Isis-kultusz eredetének és elterjedési irányainak megállapításához. Értékes adatokat nyújthat Savaria topográfiájának kiegészítéséhez. A márványokat faragó mesterek műhelyét a Pannónia provinciabeli emlékekről, szarkofágokról a Pannóniával foglalkozó irodalom már korábban megállapította. A reliefes faragványok további fényt vetnek a II. sz. végi és a III. sz. elejei kőfaragóműhelyek tevékenységére. Az egyes rétegek kerámiai anyagának meghatározása az építési periódusok időrendi sorrendjét fogja adni.

Szentlélek Tyihámér

PRELIMINARY REPORT ON THE EXCAVATION OF THE ISIS SANCTUARY AT SAVARIA IN 1956.

Extract

In the course of the enlargement of a storehouse at the end of 1955 at Szombathely (Thököly u. 14–16.) Roman carved marble blocks were discovered. During the excavation in 1956 the remains of the Isis sanctuary

of Savaria came to light. The site lies at a distance of 400 air metres southwards from the assumed Forum of the town of Savaria. The sanctuary excavated is 16.5 m, long by 9.5 m wide. From the 3 m wide vestibule

opens the cella divided into two chambers. The building stood on a podium. Before the main front, directed to the North-East stood in the axis of the sanctuary the altar measuring 5 by 5 m. The marble blocks of great size which had fallen off the main front lay near both sides of the altar. According to their significance three groups may be distinguished: the fragments of the main inscription, a frieze representing a scene, an architrave of the entrance, with the fragments of capitals and drums of columns. On the fragment of the main inscription the letters SAC are visible (Pl. XXII. fig. 3.). On both sides of this inscription stood the figure of Victoria in a niche (Pl. XXII. fig. 2.). The fragment of the frieze with the scene is 90 cm high. Parts of the frieze remained in the north angle of the main front. The decoration of the corner towards the west sidewall represents Hercules, on the cornerpart of the front stands the figure of Mars. Somewhat deeper follows a panel in which the artist sculptured in relief the figure of the goddess Isis riding on the dog Sothis (Pl. XXII. fig. 1.). As the continuation of this relief another one was found representing Abundantia. Among the carved stones fallen off the south side of the main front a fragment of the entrance-entablature of great size (1.8 m long by 1.9 m high) decorated with vinetendrils is remarkable for its refined carving.

Next to the carved stones with reliefs fragments of a marble entablature of great size came also to light on both sides. Of the altar standing before the main front only the foundations were left.

In the course of the exploration of the layers a Roman level of earlier date than the construction of the sanctuary was discovered. Above this were two Roman layers strictly separated from each other which already belonged to the building. Around the sanctuary stood some smaller buildings. The excavation so far was restricted chiefly to the location of the main building and of the altar, further to the determination of the date of the construction and of its use. In the course of further excavations we might in accordance with the Italian analogies and those of Noricum discover the houses of priests and traces of other buildings dedicated to worship. The area yielded a very rich material of pottery. The coins are from the reign of Trajan to that of Constantine. Fragments of red, white and yellow frescoes occurred too. Among the smaller finds the following deserve mentioning: a marble slab representing Amor and Psyche, two clay antefixes with lions' heads, a small ivory dice, and a hairpin terminating in an exquisitely carved human head.

T. Szentlélek

NÉHÁNY MEGJEGYZÉS A MÁRTÉLYI AVAR SZÍJVÉGEN LÁTHATÓ ÁBRÁZOLÁSHOZ

Az 1891-ben Mártélyon talált és jelenleg az O. Történeti Múzeumban őrzött avar szíjvég váratlanul a magyar régészeti szakirodalom vitatott kérdésévé lépett elő.¹ Egymással ellenkező vélemények alakultak ki a közel-múltban a szíjvég mellső lapján ábrázolt jelenetről.² A többféle magyarázat ellenőrzését szolgálta legutóbb az újra megtisztított szíjvég rajzának gondos elemzése.³ Az elemzés találó megfigyelései azonban megengedik, — a korábbi vélemények egybevetésén túl — hogy a jelenet értelmezéséhez új lehetőséget is felvessünk.

Az elemző rajz megfigyelései közül a következő részleteket emeljük ki. Feltűnő, hogy a mártélyi szíjvég mellső lapjának állatalakjai nem ismétlődnek. Annak ellenére, hogy László Gyula szerint az állatatestek elhelyezése a tárgy terjedelméből adódó hosszú felületen „változó ütemű sorban” történt, mindegyik állat, ha közelebről nem is határozható meg, más és más fajtát képvisel.⁴ Az állatfejek és lábak párosítása látható törekvést mutat arra, hogy különböző állatfajták egy-egy egyedét ábrázolják. A mártélyi szíjvég ilyen szempontból kivételt képez a nagy avar szíjvégek ritmikusan ismétlődő állatábrázolásai között.⁵ Az ábrázolás ritmusa nem a kép lényegéből fakad, hanem csak a szíjvég felülete megszabta átfogalmazásból. Az ábrázolás képszerűsége ellentétet mutat a szíjvég hátsó oldalának indadíszítésével is, bár László Gyula az állatok átfogalmazott elhelyezését találóan indás szerkezetűnek mondja. Az eredeti figurális ábrázolás gyökerét az egységes jele-

netben kell megtalálnunk. Az eredeti jelenetről végső eredményként ismét László Gyula állapítja meg: „hogy párhuzamait ... lazább, nagyobbterű, szabadabb mintákban kell keresnünk”.⁶

A jelenet közepén egy ember képe látható. Az a vélemény, amely szerint emellett az emberi (feltehetőleg férfi) alak mellett egy másik ember rajza is kielemezhető a szíjvégen, nehezen fogadható el. Az összes alakok ábrázolása elsősorban a fej és a lábak visszaadását hangsúlyozza. Ilyen körülmények között a fej nem sorvadhathatott el, éppen ennél a feltételezett alaknál.⁷ Mi tehát az oldalt fordult emberi alak mellett a két „lábszerű nyúlvány”? A kétfelé ágazó tárgy egy vasos talapzaton nyugszik. A tárgy mögött a férfi jobbkarja eltűnik, a tárgy elé pedig balkézével nyúl, vagy mutat. Hogy az emberi alak a kérdéses tárggyal foglalkozik, azt bizonyítja, hogy figyelme jelül fejét felé fordítja. A talapzaton elhelyezett tárgyban lantra ismerhetünk, amelynek két ága megfelel a „lábszerű nyúlványok”-nak. Az ember: a lant művésze Orpheus, a körülötte heverő állatok pedig az a környezet, amellyel együtt az antik mitológia egyik elterjedt ábrázolásán megjelenik: Orpheus lanton játszik az állatok között.⁸ Az antik ábrázolások szerint a hős az állatok gyűrűjén belül ül, lantját tőle jobbra, vagy balra álló sziklára támasztja és ezen lantverővel (plektron), vagy anélkül játszik. A mitológiai lantos az állatok körében legtöbbször thrák ruhában, sapkával a fején van ábrázolva, de számos

¹ Lelt. sz. 95/1891, 22. Első közlése: Hampel J., Arch. Ért. 12 (1892) 416.

² Fettich N., A honfoglaló magyarság fémművészete. AH 21 (Bp. 1937) 22—, X. t. 1—2; Takács I., Acta Orient. Hung. 5 (1955) 154—; Csallány D., Arch. Ért. 83 (1956) 225—.

³ László Gy., FA 8 (1956) 105—. 29. kép, XXIV. t. 1—2.

⁴ Uo. 109.

⁵ A visszatérő ritmikus állatábrázolásokra vö. Hampel, J., Alterthümer des frühen Mittelalters in Ungarn III. (Braunschweig 1905) 97 t. 12 (Szeged környéke), az állatküzdelmi jelenetekre vö. Horváth T., Az üllői és kiskőrösi avar temető. AH 19 (Bp. 1936) XII. t. 1 (Üllő 183. sz. sír).

⁶ László Gy., i. h. 110.

⁷ A második, fordított emberalakból (László Gy., i. h. 29. kép e, e₁, e₂), ha leszámítjuk a másként értelmezhető törzset és lábakat, csupán egy kar és egy folt látható, amely széttagolt testrészek nehezen kapcsolhatók össze emberi ábrázolássá. Megfejtésük nehéz, talán kisebb állatok eltorzult képét kell látnunk bennük.

⁸ Általában az Orpheus-ábrázolásokra további irodalommal: Roscher ML III. 1902, 1189—, „Orpheus” (O. Gruppe); PWRE VIII 1 (1939) 1311—. „Orpheus” (K. Ziegler). Az elterjedt mozaikokra vö. Guidi, G., Orfeo, Liber Pater e Oceano in mosaici della Tripolitania. Africa Italiana 6 (1935) 121—; Stern, H., Gallia 13 (1955) 68—, teljes felsorolással.

példát hozhatunk fel arra is, hogy heroikus meztelenségben, fedetlen fővel látható a jelenet közepén.⁹ Kéztartása megfelel a mártélyi alaknak és a lanton való játék ábrázolása megköveteli a vállak szembefordulását. Az Orpheus ábrázolásokon, ha nem is általános, előfordul az a térbeli megoldás, hogy a képes mezőt kétfelé osztják: a lantos lába alatt a talaj ábrázolásával ketté vágják a kompozíciót.¹⁰ A szíjvég értelmetlen vízszintes kettéosztása éppen az emberi alaknál történt, emlékéül az Orpheus-ábrázolások kettéosztott képtípusának. Még mint mellékes ikonográfiai sajátosságot meg kell jegyeznünk, hogy a szarvas alakja az Orpheus-ábrázolásokon legtöbbször az alsó képmezőben, vagy a lantossal egy magasságban fordul elő. A mártélyi szíjvégen az alsó mező könnyen felismerhető állatalakja a heverő szarvas.¹¹

Az avar szíjvégek figurális ábrázolásait vizsgálva Fettich Nándor egy csoportot határolt el. Az ábrázolások eredetét ezen a csoporton belül meggyőző érvekkel az antik mithológiában keresi.¹² A csoporthoz kapcsolja kellő megokolás nélkül a mártélyi szíjvéget is, mivel az ábrázoláshoz nem találta meg az antik élőképet. Így némileg intuitív módon került a mártélyi szíjvég ábrázolása ehhez a csoporthoz.¹³ Antik élőképet nem ismerve, az ábrázolásban szasszanida átfogalmazású vadászat-jelenetet lát. Ez a magyarázat elesik azáltal, hogy az ember kezéből hiányzik a fegyver, márpedig a vadász-jelenetnek ez mindig lényege marad. Kapcsolata a klárfalvai szíjvéggel az ábrázolások szembeötlő különbsége miatt nem fogadható el. A Fettich Nándor által összegyűjtött mithologikus ábrázolási szíjvégek áttekintésekor feltűnő, hogy nagy többségben olyan jeleneteket látunk rajtuk, amelyek a késő római pannóniai ládika-

vereteken és csatokon is előfordulnak.¹⁴ A pannóniai vereteken előforduló mithológiai ábrázolások között meg van az Orpheus jelenet is. Az egyik figurális ládikaveret Dunapenteléről szolgáltat analógiát ebből a körből.¹⁵ A ládikaveret-garnitúrában, ha töredékes állapotban is, kétszer fordul elő ugyanazon verőtőtől származó figurális veret: Orpheus az állatok között, gyöngykörös medaillonban. A töredékes lemezekben a herosz szétvetett lábakkal ül, szűk nadragában, bő köpenyben, feltehetőleg thrák ruházatban. A veretek fennmaradt alsó részén felismerhető állatok: medve, nyúl, kígyó, galamb (?), szarvas, ló és még egy állat, kecske vagy szarvasmarha. Orpheus és az állatok a medaillonon belül osztatlan mezőben foglalnak helyet. A kör területi lehetőségeit kihasználva centrális helyre tették a lantos heroszt. A négy lábú állatokat futó és ugró helyzetben, a kör sugarainak irányában, fejjel az ülő lantos felé fordulva ábrázolták. A kígyó és galamb (?) pedig az ülőalak lába alatt keletkezett szelvény térkitöltő ábrázolása lett. Tehát a jelenet a dunapentelei ládikavereten már tudatosan át van fogalmazva egy kör alakú tér kitöltésére. Ezt a térbeli elhelyezést helyi átfogalmazásnak vehetjük, mivel más Orpheus-ábrázolásokon nem ilyen elhelyezésben látjuk az állatokat.¹⁶

Az Orpheus-ábrázolás tehát az i. u. IV. sz. közepén megvan a pannóniai ládikavereteken, mégpedig a helyi ún. „medaillon-stílus” téroosztásának megfelelő elhelyezésben.¹⁷ Az ábrázolás ókeresztény jellege Pannóniában is vitán felül áll, hiszen éppen a dunapentelei ládikavereteken egy bibliai jelenet-ciklussal együtt fordul elő.¹⁸ Megtaláljuk a jelenetet a tartomány provinciális köemlékein is a II–III. sz.-ból.¹⁹ Párhuzamba állítható ez a

⁹ A dunai tartományokhoz közeleső ilyen ábrázolás egy salonai mozaikról, vö. *Stern, H.*, i. h. 76, 45 sz.

¹⁰ Az ábrázolás formáira l. ugyanott 50—.

¹¹ Erre példa a palermói mozaik: *Stern, H.* i. h. 71, 18 sz., további irodalommal. Előfordulnak mithológiai szörny-állatok is Orpheus körül, így a griff is, pl. a késő római mozaikon Piazza Armerinában (Délitália) vö. *Gentili, G. V.*, Not. d. sc. 1950, 325, 28 kép; *Stern, H.*, i. h. 71, 17 sz.

¹² *Fettich N.*, i. m. 14—.

— Nem éppen szerencsés a „hellenisztikus-mithológiai” elnevezés, bár a szerző éppen ezzel kívánja dokumentálni, hogy a hellénisztikus görög művészetből mennek át az ábrázolások a sztyepp-övezet lakóinak művészetébe (i. m. 9—). A mithológiai ábrázolások azonban eleven életet éltek a római birodalomban, a sztyepp terület szomszédságában, tehát átvételük lehetősége változatlanul fennáll az i. e. III. sz.-tól kezdve egészen az i. sz. IV. sz. közepéig. A mithológiai ábrázolások átvételének idejét minden esetben megszabja a képtípusok aktualitása és, mondhatjuk, divatja. Azonos képtípusok átvétele többször egymástól függetlenül, nagy időközökkel is feltételezhető.

¹³ Uo., 22—, VIII. t. 1—10.

¹⁴ A pancsovai nagy szíjvég (*Fettich N.*, i. m. 15, II. t. 3—3a, III. t. 1—1a) felbontott thiasosa a pannóniai ládikavereteken egyben és osztatlan ábrázolt dionysosi menettel tart fenn rokonságot (*Paulovics I.*, Arch. Ért. 48 (1935) 62—). Az alakok értelmezésében azonban nem követhetjük mindenben Fettich Nándort, így pl. a szíjvég csúcsán látható alak nem lehet Dionysos, hanem jelvényei szerint satyros. — A debrecen-ondódi szíjvég kétalakos ismétlődő ábrázolása (*Fettich N.*, i. m. 17—, VI. t. 1) erősen emlékeztet a sziklából vizet fakasztó Mózes jelenetére, az előtte kuporgó ivó alakkal (*Kádár Z.*, Pannónia ókeresztény emlékeinek ikonográfiája. [Bp. 1939] 24—). Feltűnő a késő római eredetű légsavar alakú veret előfordulása az ondódi övön. — Nem lehetetlen, hogy ugyanennek az őstamentumi jelenetnek egy változata a mezőberényi szíjvég ábrázolása (*Fettich N.*, i. m. 19, VIII. t. 7—7a). — A volt Fleissig gyűjtemény szíjvégén látható „orans” tartású alak a két szimmetrikus volutával (uo. 20, VII. t. 1—1a) talán a bibliai Dániel-ábrázolásnak későbbi eltorzulása (*Nagy L.*, Pannonia 2, [1936] 6—; Pannonia sacra 1938, 70—; *Kádár Z.*,

i. m. 26—). — A szeged-bilisici övveretek maszkjaiban (*Fettich N.*, i. m. 20—, IX. t. 6—11), ha valóban Gorgó-fejek, a pannóniai ládikaveretek legjobban elterjedt ábrázolását látjuk viszont. — A pancsovai kis szíjvégek Victoria-ábrázolása (uo. 21, VIII. t. 5—6) ismét a ládikavereteken a késő római éremhátlapokból kölcsönzött képtípus (*Lovas E.*, Arch. Ért. 41 [1927] 103—; Radnóti A., uo. 82 [1955] 182). — Ugyanebből a körből származik a sarka-vokovicei szíjvég nehezen kivehető, de klasszikus proporciókhoz igazodó ábrázolása (*Fettich N.*, i. m. 21, VII. t. 2).

¹⁵ M. N. M. 64/1903, 20 lelt. sz.; *Supka G.*, Röm. Quartalschrift 27 (1913) 178—, 2 kép; *Nagy L.*, Pannonia 2 (1936) 17—, 9. kép; Pannonia sacra 55—, 19. kép.

¹⁶ A mozaikok között ismerünk egy embléma-szerű típust, amely elterjedt a Földközi-tenger egész partvidékén és a későbbi korban is tovább él a római birodalom keleti tartományaiban, vö. *Stern H.*, i. h. 53. Legjobb példa erre a jeruzsálemi ókeresztény mozaik. Legutóbb *Bagatti, P. B.*, Riv. di Arch. Crist. 28 (1952) 145—, korábbi irodalommal. — A kettéosztott ábrázolásra példa egy bronz lemezkorong Bellerayból (Dep. Meuse, Franciaország): *Pilloy, J.*, Anciens lieux de sepulture dans l'Aisne 1, (St. Quentin 1886) 242. — Az egymástól elszakított állatalakokra példa a kölni Orpheus-tál ábrázolása, helyes datálással (i. sz. IV. sz.) és további irodalommal l. *Pagenstecher, R.*, Die calenische Reliefkeramik. JDAI VIII. Ergänzungsheft (Berlin 1909), 182—, 53. kép.

¹⁷ A medaillon-stílusra vö. *Nagy L.*, Pannonia 2 (1936) 3—; Pannonia sacra 138—; *Radnóti A.*, i. h. 181—.

¹⁸ Az ókeresztény Orpheus-ábrázolásokra vö. *Leclercq, H.*, Dict. d'arch. chrét. et de lit XII 2 (1936) 2735—.

A pannóniai ábrázolásokra vö. *Kádár Z.*, i. m. 33—.

¹⁹ *Oroszlán Z.*, Mithológiai és szimbólikus képtípusok a pannóniai síremlékeken. (Bp. 1917) 34—; *Saria, B.—Hoffiller, V.*, Inschriften aus Jugoslawien I. (Zagreb 1939) 101, 389 sz., további irodalommal a poetovioi nagy síremlékre (Pranger). Vö. *Ferri, S.*, Arte Romana sul Danubio (Milano 1931) 108, 94—; *Erdélyi G.*, Arch. Ért. 77 (1950) 76; *Intercisa I.* AH 33 (Bp. 1954) 178; 255—, 182 sz., LVXXII. t. 1.

képtípus a Bellerophon-ábrázolással, amelyet ugyancsak a medaillon-stílus mesterei alkalmaztak nagy előszeretettel.²⁰ A másik hérosz-ábrázolás kapcsolatát a népvándorláskori korongos fibulákkal már Alföldi András bebizonyította és e jelenet átvételét mint lokális jelentőséget figyelte meg Keszthely környékén.²¹ Azok a pannóniai IV. sz.-i műhelyek, amelyek a medaillon-stílust elterjesztették a ládikavereteken, lemezes csatokat és szíjvégeket is készítettek gyöngysoros keretkezéssel. A Bellerophon-ábrázolás trébeltől tövét kevés átalakítással alkalmazták a csatok szíjfoglalatainak mellső oldalán, elhagyva a medaillonos keretet.²² A szíjborító négyszögű lemezének megfelelően a keretkezést trébelt dudorokból álló gyöngysor alkotta, a nehéz öntött csatok szegélyrészeit utánozva. Mivel a Bellerophon-ábrázolás mellett más jelenet is előfordul a lemezes csatokon, valószínű, hogy egyéb mitológiai ábrázolás is átment a csatokra, csak eddig még nem találtuk meg példáját; mint ahogy a ládikaveretek Gorgó-fejei is rákerülnek a késő római övveretekre.²³

A következő évszázadban a kisebb mesterek kezén az ábrázolások degenerálódnak, mind a ládikavereteken, mind a csatokon. A balatonlovasi ládikaveret lantosa (Apollo) mutatja, hogy mivé lehetett a dunapentelei lelet Orpheusa is az V. sz. első felében.²⁴ A szombathelyi kis csat degenerált Bellerophon-ábrázolása helyi műhely terméke, még biztosan 455 előttől.²⁵ E degenerálódási folyamat figyelembevételével nem szükséges szasszanida átfogalmazást feltételezni a lantos felső testének csavarszerűen elfordult ábrázolásában. A csatokon megfigyelhető a trébelt figurális ábrázolás mellett a súlyos gyöngysor-keret.²⁶ Legfiatalabb reprezentánsa ennek az ötvös-tradíciónak a dunapataji aranycsat az i. sz. VI. sz.-ból.²⁷ Minden jel arra mutat, hogy az Orpheus-ábrázolás a Bellerophonnal és Meduza-fejekkel együtt helyben öröklődött az ötvösök formakincsében egészen az avarokig. Az új betelepülő népektől kevéssé érintett ötvös-tradíció-

kat kell feltételeznünk azon a területen, ahol az avarok a VI. sz. második felétől kezdve megülnék. Az ábrázolások átvételének lehetősége a lemezes technikájú tárgyaknál, így a korongos fibulánál már időben is könnyebben feltételezhető, mint a nehéz öntött szíjvégeknél. Azonban a Fettich Nándor által összegyűjtött mitológikus ábrázolások tanúsága szerint ezek az öntött szíjvégeken sem jelentenek újdonságot. Nem állítjuk azt, hogy a mitológiai ábrázolások átvétele csak helyben történhetett meg, de az átvételnél a helyi ötvösséget tartjuk a legerősebb komponensnek. Nem szabad az átvétel lehetőségét ekkor már csak a Dunántúlra (Pannónia), vagy éppen a régi római limesvonalra korlátozni.²⁸ A limesvonal összeomlásával a helyi ötvösségnek átalakult új központjai formálódnak ki a volt tartományon belül és kívül.²⁹ A mártélyi szíjvégen látható mitológikus ábrázolás nem szükségképpen a Dunántúlról, vagy a moesiiai határterületről (Szerbia) átvett darab, hanem egy avar mester készítménye, akinek kezén megfordult olyan csat, amelyen az Orpheus-ábrázolás jellemző elemeit megfigyelhetjük. A jelenetet saját stílusa és technikai készsége alapján teljesen átfogalmazta, figyelembe véve a szíjvég megadott sajátos formáját. Feltételezhetjük, hogy az ábrázolás egy évszázados degeneráció után másodszori átfogalmazásban nyerte végleges formáját. Annak ellenére, hogy az Orpheus-ábrázolás ókeresztény kapcsolata vitán felül áll, mégis nehezen képzelhető el, hogy az ábrázoláshoz kapcsolható vallási képzetek e hosszú folyamaton keresztül is megmaradtak és hogy a szíjvég mestere tudatosan választotta volna ki a keresztény ikonográfia e sokat ábrázolt jelenetét egy keresztény avar férfi övfelszereléséhez. Az ábrázolás ugyancsak nem bizonyít a helyi keresztény tradíció továbbélése mellett Mártélyon a későbbi századokban (IX–XI.) sem.³⁰

Radnóti Aladár

²⁰ Pannóniai példák: *Engelmann, R.*, RM 23 (1908) 349–, X. t.; *Rhe Gy.*, MKÉ 1 (1907) 189; *Nagy L.*, Pannonia 2 (1936), 19–.; A Bellerophon-ábrázolás megvan a pannóniai síremlékeken (*Erdélyi G.*, *Interceisa I.* 179, 256, 187 sz., LXIII. t. 2.) és mozaikon is. *Saria, B.*, BHB 13 (1951) 58, 5. kép.

²¹ *Alföldi A.*, Der Untergang d. Römerherrschaft in Pannonien 2 (Berlin 1926) 47–, VI. t. 3; X. t., 1.; *ESA* 9 (1934); *Szt. István emlékkönyv I* (Bp. 1938) 168–.

²² A bécsi Kunsthist. Mus. egyik csatja és szíjvége Brigetioból. (Inv. Nr. 2713–2715). Megemlíti *AA* 1892, 56, 107 sz. – A ságvári késő római temető 89. sz. sírjából egy csat gyöngysoros kerettel (publikálatlan). – Vö. a zagrebi múzeum zabláján látható ábrázolással: *Nagy L.*, i. h. 20.

²³ *Török Gy.*, FA 3–4 (1941) 129, IV. t., 4, 7, 10, 13, 16.

²⁴ *Kuzsinszky B.*, A Balaton környékének archaeologiaja. (Bp. 1920.) 178–, 216 kép.

²⁵ A szombathelyi múzeumban, megemlíti *Nagy L.*, i. h. 20.

²⁶ Vizsgálódás tárgyát képezheti, hogy a gyöngysoros keret az avar szíjvégeken milyen kapcsolatban van a későantik gömböcsös keretkezéssel. A későantik keretkezésre legutóbb *Dohrn, T.*, MDAI 2 (1949) 90 további irodalommal. – A gyöngysoros keret mint a szíj szegély levarrásának ötvös átültetését nehezen fogadhatjuk el. *L. Csallány D.*, i. h. 225.

²⁷ *Horváth T.*, i. m. 61–, XLVIII. t.; a datálásra *L. Nagy L.*, Pannonia sacra 111. – A dunapataji csat két különböző korú részből áll. A fenti datálás a dobozok ol-

dalán alkalmazott gömböcsös keretű arcábrázolási szalagokra vonatkozik. A csat művészeti és történeti helyzetével a Folia Archaeologica IX. kötetében szeretnék foglalkozni.

²⁸ Csak a mistelbachi, hevlini (Höflein) és a mosonszentjánosi veretek egyezése (a hippocampuson lovagoló nereida) lokalizálhat egy műhelyt valahol Carnuntum környékén (*Fettich N.*, i. m. 20).

²⁹ Megtörtént ez már az V. sz.-ban, amikor a késő római ékvágásos csatok készítői a keleti gótok és talán a gepidák által elfoglalt területen új központokba tömörülnek és szétszóródva fibulákat, valamint új típusú csatokat készítenek az új foglalók vezető rétegének. Az ötvösök helyzetéről az V. sz. közepén élénk képet fest *Eugippius (Vita Severini)*. A kérdéssel részletesen a jelenleg sajtó alatt levő *Interceisa II.* kötetben. A kötet kéziratából néhány részleteredményt átvett *Dombay J.*, Janus Pannonius Múzeum Évkönyve I. (1956) 127–.

³⁰ A Mártélyi helynév valóban Hadrianus martíról származik (*Zentadrianmartyr*), vö. *Csánki D.*, Magyarország történelmi földrajza I. (Bp. 1890) 678. A helység temploma patrociniumát tehát az I. István által alapított zalavári apátság védőszentjétől kapta. (Csallány D. szerint „Zalabéri” ami nyilvánvalóan tévedés). Ma még vita tárgya lehet, hogy Hadrianus martír a nyugati kereszténység milyen korú rétegéből való (A vitaanyagot összefoglalja *Bogyay, T. v.*, Südost-Forschungen 14 [1955] 368–), de a keleti egyházzal semilyen kapcsolata nincs és így Csallány Dezső (i. m. 227) minden további következtetése a helyi lakosság keresztény kontinuitására bizonyító erejét veszti.

LELETMENTŐ ÁSATÁSOK AZ 1955. ÉVBEN

A Magyar Nemzeti Múzeum—Történeti Múzeum Adattárának leletmentési beszámolóját ez évben is közreadjuk.¹ Az 1955. évi összefoglaló jelentés áttekintésekor is kitűnik, hogy a leletmentésekre fordított pénzügyi keret már távoiról sem volt elegendő a földmunkák során esetlegesen megismert, sokszor igen gazdag régészeti lelőhelyeknek legalább részleges feltárására. Szakembereink ezért legtöbb esetben csak mentésre szorítkozhattak s a korlátozott anyagi lehetőségek megakadályozták őket a tudományos szempontból sokkal eredményesebb hitelesítő ásatások folytatásában. Öröndetes, hogy a szűkebb lehetőségek keretén belül is bizonyos mértékben emelkedett a honfoglaláskori és középkori lelőhelyeken történt mentések száma. A rövid leletmentési beszámolókhöz és a korhatározáshoz minden esetben a jelentéstevő szakember adatait használtuk fel. A beszámoló után a zárójelben levő arab számok a térképmelléklet jelzéseinek felelnek meg. Ezután a leletmentést, terepbejárást végző kutatók neve következik. A leletmentést végzők neve után római számmal jeleztük a különböző múzeumokat, ahová a leletmentésből származó anyag bekerült.²

ŐSKOR

A) Dunántúl

Ajka (Veszprém m., devecseri j.). Az ún. II. sz. telepen az Április 4. tsz. homokbányájában az 1943-ban épült Erőműtől D-re levő dombon földmunkák folyamán korai bronzkori urnák maradványait találták. (2) *Kiss Ákos* (XXXI).

Alsószentiván (Fejér m., sárbogárdi j.). A község belterületén Pongrácz Károly telkén házépítés közben 5 urnasírt találtak. Az edényanyag a korai vaskorból való. (4) *F. Petres Éva* (XXV).

Balatonföldvár (Somogy m., siófoki j.). A községtől 2 km-re DNy-ra, Balatonszárszó határában a 171-es őrháztól D-re Kőcza Jánosné földjén villanyoszlop leásása közben neolitikus lakógödört bolygattak meg. (7) *Sági Károly* (XII).

Balatonfüred-Arács (Veszprém m., veszprémi j.). Balatonarácson Farkas J. főerdész szőlőjében távvezeték építése közben neolitikus lakógödört bolygattak meg. (8) *Kiss Ákos* (XXXI).

Balatonkenese (Veszprém m., veszprémi j.). A községtől Fűzfő irányában 2,5 km-re közvetlenül a Magasparton földmunka közben talált paticsüredékek, sílexpengék és kerámiatöredékek, neolitikus település nyomaira utalnak. (9) *Kiss Ákos* (XXXI).

Budakalász-Homokbánya (Pest m., szentendrei j.). Az 1952–54-ben végzett leletmentés folytatásaként május és június hónapban a bánya keleti felében 9 újabb, a péceli kultúrába tartozó sír került elő. Októberben

további 22 sírt tártak fel, ebből a bánya DNy-i részében két urnasír koravaskori volt, a többi a péceli kultúrába tartozott. A sírok száma 334-re emelkedett. (19) *Soproni Sándor—Malán Mihály* (XXIII).

Budakalász-Tangazdaság (Pest m., szentendrei j.). A község E-i végében a felső vasúti megállótól kissé É-ra a Tangazdaság iskolájának gyümölcsösében faültetés közben koravaskori telepre utaló edénycserepek és ház-alapmaradványok kerültek elő. (19) *Soproni Sándor—Schreiber Rózsa—Kőszegi Frigyes* (XXIII).

Budapest III, Békásmegyer-Pünkösdfürdő. A Kossuth Lajos-üdülopárt 864 hrsz. telken kerítésoszlop alapozása közben E—D-i irányú koravaskori zsugorított csontvázra akadtak. (133) *Schreiber Rózsa—Molnár Erzsébet* (V).

Keszthely-Mezőgazdasági Technikum (Veszprém m.). A Technikum kollégiuma (volt Karmelita rendház) udvarán emésztőgödör ása közben újkori csontváz sír töltelék földjében koravaskori edényeket találtak. (49) *Sági Károly* (XIV).

Környe (Komárom m., tatai j.). L. 87. o.-t.

Külsővát (Veszprém m., pápai j.). A községtől 3 km-re DNy-i irányban a vasútvonalon túl levő mocsaras rétből kiemelkedő dombon földelhordás közben neolitikus köpengéket, házikeramia töredékeket és egy későrómai téglasírt találtak. (57) *Kiss Ákos* (XXXI).

Látrány (Somogy m., fonyódi j.). Balatonlelle és Balatonszemes községek között az E—D-i irányú lapos földnyelv É-i részén az ún. Rád és Csillagpuszták közt a felszínen péceli és lengyeli kultúrák edénycserepeket találtak. (6) *Sági Károly* (XXI).

Lébény (Győr—Sopron m., mosonmagyaróvári j.). A vasútállomástól a községig vezető út mentén Róber Imre földjén agyagásás közben két kőzkori gödörből edényeket, emberi idoldarabot és állatesontokat ástak ki. (60) *Mithay Sándor* (IX).

Márkó-Csapberek pusztája (Veszprém m., veszprémi j.). L. 88. o.-t.

Nagyvenyim (Fejér m., adonyi j.). Az új mezőfalvi út mentén fekvő homokbánya termelésekor a K—Ny-i irányban húzódó kövezett út végétől 30 m-re Ny-ra három vatyai kultúrába sorolható hulladékgödör került elő. (70) *B. Vágó Eszter* (XXVIII).

Pécs-Pécsbánya Rendező p. u. (Baranya m.). A pályaudvartól ÉK-re 200 km-re egy dombon a Déldunántúli Áramszolgáltatató Vállalat földmunkái során koravaskori cserepekkel meghatározható, méhkas alakú vermek kerültek elő. (79) *Lakatos Pál* (XIX).

Pilisbánya (Pest m., budai j.). Az „Új Barázda” termelőszövetkezet szérűskertjében mezőgazdasági munkálatok során urnasírokat bolygattak meg. A leletmentés folyamán 13 hamvasztásos urnás sírt sikerült megmeníteni. A kerámiai anyag alapján a temető a korai vaskor első felére keltezhető. (82) *Kőszegi Frigyes* (IV).³

Röjtökmuzsaj (Győr—Sopron m., soproni j.). Az Erdészeti Hivatal körzetébe tartozó nagylőzsi Haraszt erdő-

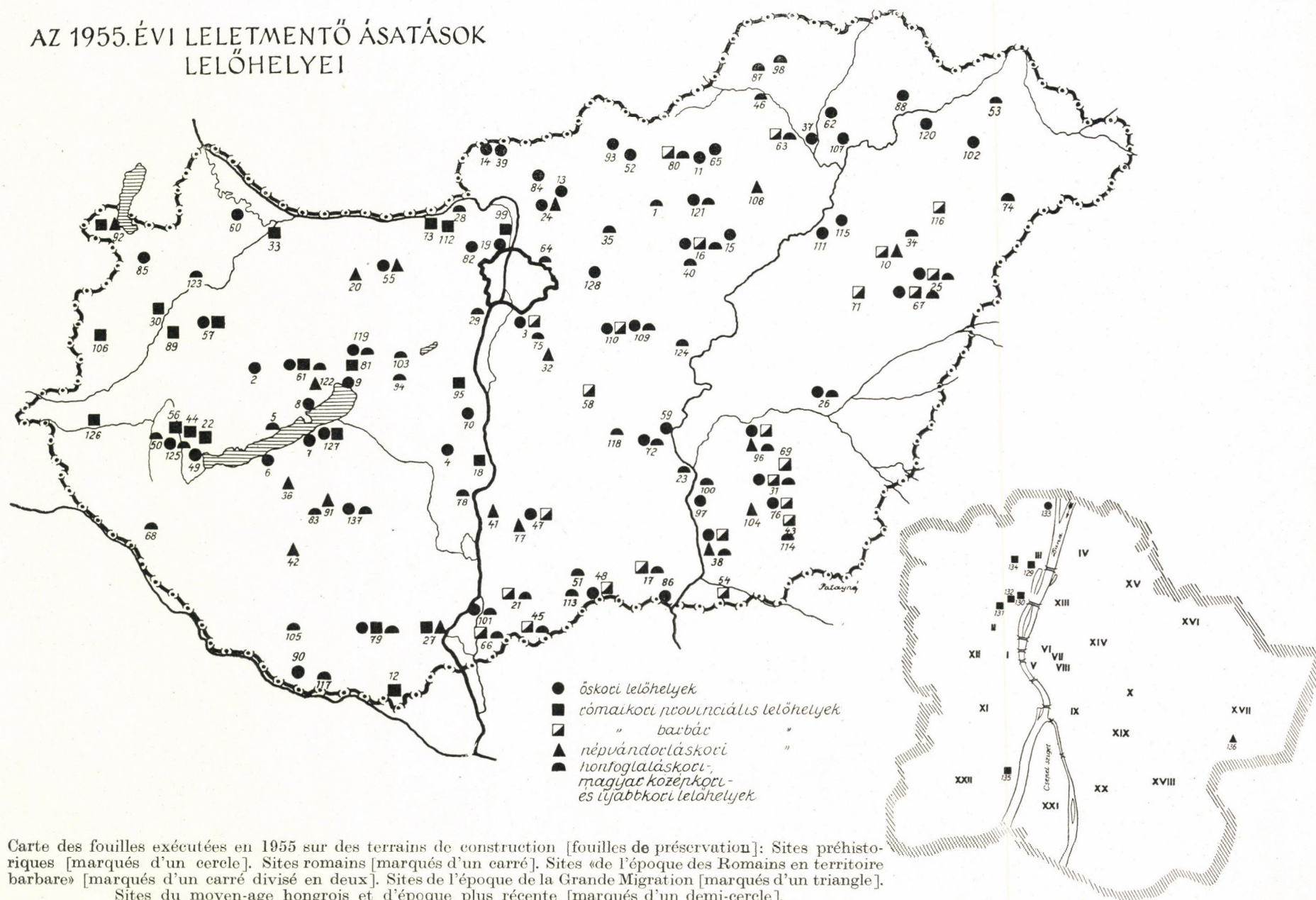
¹ Az előző évek beszámolóit: *Radnóti A.*, Arch. Ért. 81 (1954) 69.; *B. Thomas E.*—Sz. Burger A., Arch. Ért. 82 (1955) 92.; *B. Bónis É.*—Sz. Burger A., Arch. Ért. 83 (1956) 94.

² Múzeumok jegyzéke:

Baja, Türr István Múzeum I
Balassagyarmat, Palóc Múzeum II
Békéscsaba, Munkácsy Mihály Múzeum III
Budapest, M. Nemzeti Mú.—Történeti Mú. IV
Budapest, Budapesti Történeti Múzeum V
Debrecen, Déri Múzeum VI
Eger, Dobó István Múzeum VII
Esztergom, Balassa Bálint Múzeum VIII
Győr, Xantus János Múzeum IX
Hajdúböszörmény, Hajdúsági Múzeum X
Hódmezővásárhely, Tornyai János Múzeum XI
Kaposvár, Rippl Rónai Múzeum XII
Kecskemét, Katona József Múzeum XIII
Keszthely, Balatoni Múzeum XIV

Miskolc, Herman Ottó Múzeum XV
Nagykanizsa, Thury György Múzeum XVI
Nyíregyháza, Jóna András Múzeum XVII
Orosháza, Szántó Kovács Múzeum XVIII
Pécs, Janus Pannonius Múzeum XIX
Sopron, Liszt Ferenc Múzeum XX
Szeged, Móra Ferenc Múzeum XXI
Szekszárd, Balogh Ádám Múzeum XXII
Szentendre, Ferenczy Károly Múzeum XXIII
Szentés, Koszta József Múzeum XXIV
Székesfehérvár, István Király Múzeum XXV
Szolnok, Damjanich János Múzeum XXVI
Szombathely, Savaria Múzeum XXVII
Sztálinváros, Állami Múzeum XXVIII
Tata, Kuny Domokos Múzeum XXIX
Vác, Vak Bottyán Múzeum XXX
Veszprém, Bakonyi Múzeum XXXI
Zalaegerszeg, Göcseji Múzeum XXXII
³ *Kőszegi F.*, FA 8 (1956) 47.

AZ 1955. ÉVI LELETMENTŐ ÁSATÁSOK LELŐHELYEI

ben kavicsbányászás közben koravaskori cserepekkel telt 160 cm átmérőjű hulladékgödörre bukkantak. (85) *Nováki Gyula* (XX).

Sellye-Belterület (Baranya m., sellyei j.). Az Iskola utcában Fábián Géza házhelyén meszesgödör ásásakor bronz és koravaskori edénycserepek láttak napvilágot. (90) *Lakatos Pál* (XIX).

Szakes (Tolna m., dombóvári j.). Szakes és Koppány-szántó között az ún. „Csád disznólegelő” feletti földéken neolitikori telephelyre utaló tűzkőhulladék, csiszolt kövek és edénycserepek kerültek elő. (137) *Mészáros Gyula* (XXII).

Várpalota (Veszprém m.). L. 89. o.-t

Zalacsány (Zala m., zalaszentgróti j.). A Meleghegy D-i lejtőjén fekvő agyagbányában a bánya K-i falán későbronzkori putri metszete került feltárássra. A lelőhelytől D-re az ún. Cifráskert DNy-i részén törökkori vár fekszik, belsejében egy nagyobb köépület nyomai látszanak. (125) *Sági Károly* (XIV).

Zamárdi (Somogy m., siófoki j.). Huszár Tamás üdülőgondnok háza építése során kövekkel körülrakott bronzkori urnasír került elő. A Szamárhegy ÉK-i lejtőjén egy elhagyott bányában két III. sz.-i római sírt találtak. (127) *Sági Károly* (XII).

Zsámbok (Pest m., gödöllői j.). A zsámboki agyagbányából többretegű őskori telep-re utaló edénytöredékek és állatesontok kerültek elő. (128) *Mócsy András* (IV).

B) Alföld

Alsónémedi (Pest m., dabasi j.). A község Ny-i szélén fekvő Újtelepen a Nagyhegy nevű homokdombon bányászás közben sírokra bukkantak. A leletmentés során 16 hamvasztásos sír került feltárássra a harangalakú edények kultúrája és a nagyrévi kultúra átmeneti idejéből. Egy sír szarmatakorai. (3) *Kalicz Nándor* (IV).

Besenyőtelek (Heves m., füzesabonyi j.). A községtől D-re, a Kömlő felé vezető dűlőút melletti dombnál levő homokkitermelő gödörben két melléklet nélküli bolygatott esontvázat találtak. A homokból előkerült cserep-töredékek bronzkori jellegűek voltak. (15) *Galván Károly* (VII).

Boconád (Heves m., hevesi j.). A községhez tartozó Dobogópartnak nevezett dombháton (Petőfi tsz. tulajdona), szőlőforgatás alkalmával őskori cserepek, szarmata kerámia és XV. sz.-i vegyes leletek láttak napvilágot (16) *Galván Károly* (VII).

Debrecen-Dombos tanya (Hajdú-Bihar m.). A vasúti megállótól É-ra kb. 600 m-re Kozák Mihály kertjében földforgatás közben 68 db-ból álló, a Hallstatt A periódusba tartozó raktáreleket került elő. Ugyanitt egy cölöpös szerkezetű hasonlókorú ház is észlelhető volt. A felszínen szarmatakorai cserepek is jelentkeztek. (25) *Kalicz Nándor—Kányási István* (VI).

Déaványa (Békés m., gyomai j.). A Turi útról a Telekmajorba vezető dűlőút melletti Szik-halmon a Körös-kultúra telephelyét találták meg. A majortól Ny-ra kb. 200 m-re a felszíni edénycserepek tanúsága szerint későközépkori falu volt. A Széchenyi u. 5. sz. alatti építkezésnél XVIII—XIX. sz.-i cserepekkel meghatározható anyaggyödröt találtak. (26) *Kovalovszky Júlia* (III).

Gádos (Békés m., orosházi j.). L. 87. o.-t

Hődmézvársárhely-Gorza—Kovács tanya (Csongrád m.). A Vízmuépítő Vállalat bekötőút építkezésénél az ÉK—DNy-i irányban haladó útnál Kovács István tanyáján (Gorza tanya 615.) a domb tetején egy bolygatott házalapban a Körös kultúra cserepei mutatkoztak. Az út D-i oldalán másodlagos helyzetben antropomorph edény került elő, az ún. „gorzsai Venus”. Az I. és 8. sz. gödörben bronzkori edénytöredékek voltak. Feltárássra került egy szarmatakorai gödör és kerekalakú építmény s három középkori szórványleletekkel meghatározható gödör. (38) *Gazdapusztai Gyula* (XI).

Hődmézvársárhely-Téglagyár (Csongrád m.). A Csongrád megyei Tanács Téglagyári Egyesülése IV. telepén

az ún. nyári bánya területén La Tène kori tál töredékeit és egy vaskard darabjait találták. A bányafallal párhuzamosan ásott felületen szkitakorai gödör került feltárássra. Ennek a gyárnak a területén még későbronzkori urna-temető nyomai, 1953-ban pedig szarmatakorai telep nyomai voltak észlelhetők. (38) *Gazdapusztai Gyula* (XI).

Kecel-Csukástó (Bács-Kiskun m., kiskőrösi j.). A kecel—kalocsai műút elágazásától a műúton Kiskörös felé haladva 100 m távolságra az ittlévő útjelzéstől 250 m-re ÉNy-ra Tótsaki József telkén szőlőforgatás közben 3 szarmatakorai esontváz sirt találtak. A leletmentés során a legalsó rétegben bronzkori gödrök, fölötté két-periódusú szarmata telep nyomai voltak észlelhetők. (47) *Kiss György* (XIII).

Kelebia (Bács-Kiskun m., kiskunhalasi j.). L. 87. o.-t
Lakitelek (Bács-Kiskun m., kecskeméti j.). A község határában, a vasútvonal bevágásakor Szabó Kálmán régebbi ásatási területétől 500 m-re D-re egy rézkori zsgorított sír került elő. (59) *Szentlélek Tihamér* (XIII).

Nagyhegyes-Elep Állami Gazdaság (Hajdú-Bihar m., debreceni j.). Az Elepi Áll. Gazdaság területén a Nádudvar felé vezető út mellett göréalap ásásakor egy K—Ny-i irányítású nyújtott és ÉNy—DK-i irányítású zsgorított, melléklet nélküli esontváz került elő. (67) *K. Éri Kinga* (VI).

Nyárlőrinc, (Bács-Kiskun m. kecskeméti j.). A község belterületén a róm. kat. templomtól DNy-ra 60 m-re Szekeres István telkén egy rézkori zsgorított sír mellékletei kerültek elő. A felásott területen 3 helyen középkori cserepeket is találtak. (72) *Szentlélek Tihamér* (XIII).

Orosháza (Békés m.). L. 87. o.-t.

Röske-Szentmihálytelek (Csongrád m., szegedi j.). A horgosi útelágazásnál kezdődő Honvéd u. 9. sz. telken agyagkitermelés alkalmával bronzkori hulladékgödör mutatkozott edénytöredékekkel és esonthulladékkal (86) *Dienes István* (XXI).

Szarvas (Békés m., szarvasi j.). A Petőfi S. u. 31. sz. telken földkitermelés közben a Körös-kultúrához tartozó edénytöredéket és emberi esontokat találtak. (96) *Palov József* (III).

Szegvár-Tűzköves (Csongrád m., szentesi j.). Szegvár és a Sáp-halom között az országút és a vasútvonal által határolt dombon a Kurea ér partján a tiszai kultúrába tartozó telepet veszélyeztetett a mélyszántás. Az ezévi leletmentés célja a telep kiterjedésének meghatározása volt. A felszántott házmaradványok közül tűzhely, vermek voltak megmenthetők. Leletek: edénytöredékek, idoltöredékek és 32 db sílexpenge. (97) *Csalog József—Kovalovszky Júlia* (XXIV).

Szeremle (Bács-Kiskun m., bajai j.). A községtől D-re a Dunaparton Felső Illés őskori hálónéhezékeket talált. Felső Illés földjén sílógödörásás közben esontváz és XVI. sz.-i kerámia került elő. (101) *Mészáros Gyula—Zalotay Elemér* (I).

Székel (Szaboles-Szatmár m. baktalórántházi j.). A községtől Ny-ra 1 km-re a Budapest—záhonyi műút 298,8 km jelzésétől D-re 300 m-re földmunkákkal kapcsolatban a leletmentő ásatás körzékori és péceli kultúrák cserepeket eredményezett. A műút egy Zöldtelek nevű dombot vág át, mely a bodrogkeresztúri és a péceli kultúra telepjelenségeit mutatja. (102) *Kalicz Nándor* (XVII).

Tápiószéle (Pest m., nagykáti j.). A tápiószélei vasútállomás mellett a Szolnok felé eső sorompó irányában homokbányászás közben kelta sírt találtak. A falu D-i részén, a csongrádi út jobb oldalán, Posztor József telkén szőlőforgatás közben esontváz kelta sírok kerültek elő La Tène C₁ típusú mellékletekkel. Ugyanitt honfoglaláskori leletek is láttak napvilágot. (109) *Erdélyi István—Kalicz Nándor* (IV).

Tápiószentmárton-Tónikert (Pest m., nagykáti j.). Tápiószentmárton és Tápióboleske között a kövesút Ny-i oldalán szőlő aláforgatás közben bronzkori urnatöredékek és szarmatakorai leletek kerültek elő. (110) *Kalicz Nándor* (IV).

Tiszacsege (Hajdú-Bihar m., polgári j.). A községtől D-re 800–1000 m-re a Kiszgörföld vagy Homokdomb néven ismert homokbányában tiszai kultúrába tartozó, valamint a rézkori péceli kultúrára jellemző, és koravaskori edénytöredékek kerültek elő. (111) *K. Éri Kinga* – *Kőszegi Frigyes* (X).

Újszentmargita (Hajdú-Bihar m., polgári j.). Az „5 éves terv” tsz. „Erdőtanya” nevű majorságának udvarán kútgem ásásakor egy edényben hallstattkori depotleteket találtak. A szalagfüles edényben 21 db bronztárgy volt, szárnyasbalták, tokosbalták, sarlók, késtöredékek, öntölepények és lándzsacsúcs. (115) *Csallány Dezső* (IV).

Vencsellő (Szabolcs-Szatmár m., nyíregyházi j.). A község É-i szélén a Tiszába ömlő Lónyai csatorna torkolatánál útépités során a kubikgödörök falaiban neolitikus, vonaldiszes kerámia és koravaskori cserépanyag volt észlelhető. (120) *Kalicz Nándor* (XVII).

C) Felvidék

Bátor (Heves m., pétervársári j.). A községtől Ny-ra fekvő Vermek-tetőn szántás közben bolygatott, melléklet-nélküli csontvázak kerültek elő. A környéken bronzkori cserépdarabok is voltak találhatóak (11) *Galván Károly* (VII).

Bercel (Nógrád m., balassagyarmati j.). Az ún. Sáfrányhegyen Haviár Pál szántás közben valószínűleg kelta urnasírhoz tartozó edényeket talált. (13) *Patay Pál* (II).

Bernecebaráti (Pest m., szobi j.). Ujteleken a Bem u. 33. sz. ház udvarán agyagkitermelő gödörben 3 csontváz sír került elő bronzkori jellegű edénymellékletekkel. (14) *Gábori Miklós* (XXX).

Csővár (Pest m., váci j.). L. 88. o.-t.

Hernádnémeti (Borsod-Abaúj-Zemplén m., miskolci j.). A vasútállomástól a község felé vezető út építése során az 575–600 m-es szakaszon бүккi kultúrába tartozó településnyomokat vágtak át. (37) *K. Gnandt Pálma* (XV).

Hont (Nógrád m., balassagyarmati j.). Hont község és Parassa pusztja területén, Hont-Bánat u., Hont-Iskola, Epres, Kómályi szőlők, Várhegy, Zabai földek, Csitár, Babat, Parassa-Téglagyár, Parassa-Kápolna, Forrás, Ipolyság, Májes-féle lelőhely, Hont-Kutyika nevű helyeken összesen 515 paleolit tárgyat mentettek meg. (39) *Patay Pál* – *Gábori Miklós* – *G. Csánk Veronika* (II–IV).⁴

Kisterenye (Nógrád m., salgótarjáni j.). A Hármás (Arany) hegy tetején korai rézkori település volt (Kubinyi 1832. évi ásatása). Az Aranyhegy K-i oldalán levő homokbányában 4–4,5 m mélyen bronzkori cserepekkel meghatározható kultúrréteg mutatkozik. (52) *Patay Pál* (II).

Meggyaszó (Borsod-Abaúj-Zemplén m., szerencsi j.). A községtől D-re, a volt Harkányi kastély környékén általános iskola építkezésénél több koravaskori urnasír bolygattak meg. (62) *K. Gnandt Pálma* (XV).

Monosbél (Heves m., egri j.). A Debreceni Öntözési és Talajjavító Vállalat monosbéli mésztufa bányájában Ny–D-i irányítású, a bodrogkereszturi kultúrába tartozó zsugorított csontvázat találtak. (65) *Galván Károly* (VII).

Romhány (Nógrád m., rétsági j.). Zagyva István földjén szőlő aláforgatáskor csontváz került elő. Ezt megelőzően a Várhegy D-i oldalán koravaskori tűzhelyeket észleltek. A csontváz és a telep egykorúsága kétséges, mivel a leleteket utólag szolgáltatták be. (84) *Patay Pál* (II).

Sárazsadány (Borsod-Abaúj-Zemplén m., sátoraljaújhelyi j.). A községtől 1 km-re Ny-ra a műúttól É-ra 2,5 km-re silógödör ásása közben bronzkori település maradványait bolygatták meg. (88) *K. Gnandt Pálma* (XV).

Sóshartyán (Nógrád m., salgótarjáni j.). Közvetlenül a Tanácsház mögött, attól DNy-ra új utca nyitása alkal-

mával 4 egymáson fekvő, melléklet nélküli csontváza találtak. A környező területen a péceli kultúrába tartozó cserepek voltak összegyűjthetők. (93) *Patay Pál* (II).

Taktaharkány (Borsod-Abaúj-Zemplén m., szerencsi j.). A községtől 11 km-re ÉNy-ra az Új Világ tanyától kb. 5–600 m-re ÉK-re répaprizma készítésekor koravaskori zsugorított sír került elő, edény és állati csont mellékletekkel. (107) *K. Gnandt Pálma* (XV).

Verpelét (Heves m., egri j.). A községtől É-ra levő lapos terület K-i részén, a Hagyóká nevű szőlődomb területén a felszínen szétszórta bronzkori cserepek találhatóak. Az Akácsfa u. 43. sz. alatt levő kertben bronzkori cseréppel meghatározható, közel körülrakott kemencét találtak. Ugyaninnen egy középkori cserépbogrács darabja is előkerült. (121) *Galván Károly* (VII).

RÓMAIKOR

A) Dunántúl

Beremend-Idamajor (Baranya m., siklósi j.). A Vörös Csillag I. állami gazd. épületeinek területén hídmerleg építéskor 3 K–Ny-i irányítású IV. sz.-i római téglasírt tártak fel. (12) *Lakatos Pál* (XIX).

Bölcske (Tolna m., paksi j.). Magyar László Rózsa u. 757. sz. házának udvarán kb. 30 sír pusztult el. A leletmentés során 6 IV. sz.-i római sír került azonosításra és feltárássra. (18) *B. Vágó Eszter* (XXVIII).

Budapest XI. Albertfalva. A római kori telep területén a HÉV állomás DK-i sarkától Ny-ra 5,89 m-re négyszögletes kőbázis került elő, mely ahhoz a II. sz.-i köépülethez tartozhatott, melyet 1950-ben részben feltártak. A sertéshizlaldától D-re fekvő terület salakkal való feltöltése előtt a mai temető és a védgát melletti, az 1954. évi árvízvédelmi munkálatoktól bolygatott sáv közötti rész került átkutatásra. A területen egy vízlevezető árok és két kisebb gödör mutatkozott (péceli kultúra). Ezen a területen a római kori telep maradványai már nem mutatkoztak. (135) *Nagy Tibor* (V).

Budapest III. Aquincum-Polgárváros. Az aquincumi Polgárváros Ny-i részén a HÉV megállótól Ny-ra elterülő szántóföldön a 19 446/2 – 19 454/3 hrsz. parcellák közötti területen épületalapozás előtt leletmentő munkálatok váltak szükségessé. A terület a római Polgárváros Ny-i zárófalától 200 m-re K-re fekszik. A korlátozott időtartamú kutatás jelentős épületek maradványainak egyes részeit hozta felszínre. Az épületmaradványok részben magánházakhoz, részben középületekhez tartoztak. Feltárássra került a polgárváros K–Ny-i irányú útjának 11 m széles csatornákkal szegélyezett újabb szakasza is. (134) *Kaba Melinda* – *Parragi Györgyi* – *Molnár Erzsébet* (V).

Budapest III. Fényes Elek u. A Margit-kórház melletti telken villanykábel fektetés közben NyDNy–KÉK-i irányítású köladasírt találtak, ezzel párhuzamosan egy téglából összeállított gyermeksírt. (131) *Kaba Melinda* (V).

Budapest III. Óbuda-Gázgyár. Az ún. koksizoló É-i oldalán csatornaárok ásása közben Ny–K-i irányítású csontváz sárokat bolygattak meg. Leletmentést nem engedélyeztek. (129) *Pékáry Tamás* (V).

Budapest III. Raktár u. 2–4. Házalapozás gödrében a korai római légiós tábor sáncárka rétegénél magasabban terazoppadozat sarka jelentkezett, eszerint az I. sz. végi tábor korszaka után az É-i előteret beépítették. A sáncárokpár előterében újabb keskeny árokrendszer bontakozik ki, mely a gyorsított ütemű házalapozási munka kapcsán nem volt pontosan rögzíthető. (130) *Szilágyi János* (V).

Budapest III. Vörösvári út. Az Emese u. és Vörösvári út sarkán (17 005 hrsz.) az Irodaépítési Vállalat földmunkái során több helyiséges terazzo padlós festett-falú épület maradványai, az épület mellett csatorna-rendszer és személgödör került feltárássra. Később 6 késő római sír is előkerült s az épülettől nem messze feltárt az aquincumi táborból Brigetioba vezető út kövezése is. (132) *Póczy Klára* – *Molnár Erzsébet* (V).

⁴ *Gábori M.*, Arch. Ért. 83 (1956) 125–138.

Cserszegtomaj (Veszprém m., keszthelyi j.). A Dobogó nevű domb Ny-i oldalán a keszthely–zalaszántói–hévízi utak által határolt háromszögön belül vízvezeték árok-ásás közben 8 Ny–K-i irányítású későrómai sírt tártak fel. (22) *Sági Károly* (XIV).

Dunaszekcső (Baranya m., mohácsi j.). L. 87. o.-t.

Felsőpaty (Vas m., sárvári j.). A tanásházától mintegy 500 m-re levő kavicsbányában korarómai temető maradványai, összesen 4 urnasír került felszínre. Egyikben homokkőurnába helyezett nagy üvegkorsó találtak (30) *Mócsy András–Kiss Ákos* (XXVII).

Győr-Vasúttállomás (Győr-Sopron m.). A régi vasút-állomás lebontása és alapozási munkálatok kapcsán szórványosan római leletek kerültek napfényre (33) *Bíró Endre* (IX).

Karmacs (Veszprém m., keszthelyi j.). Salamon László Szabadság tér 16. sz. telken pincegödör ásás közben római téglasírt talált. A további kutatás folyamán még egy sírt tártak fel, IV. sz.-i érmekkel, ezüst, üveg és bronz mellékletekkel. (44) *Sági Károly* (XIV).

Kustány (Zala m., zalaszántói j.). A községet Gyülevesz és Szentgyörgyvár községgel összekötő É–D-i irányú főúttól K-re Tóth József útkaparó épülő házának udvarán téglasíros késő római temetkezés nyomai kerültek elő. (56) *Szentmihályi Imre* (XIV).

Külsővat (Veszprém m., pápai j.). L. 82. o.-t.

Márkó-Csapberek pusztja (Veszprém m., veszprémi j.). L. 88. o.-t.

Nyergesújfalu (Komárom m., dorogi j.). A vasút-állomástól K-re a Komárom megyei Téglagyári Egyesülés gyárának drótkötélpályája mentén a vasútvonaltól kb. 400 m-re levő agyagbányában III. sz.-i római mérföldkő töredékei kerültek elő. (73) *Mócsy András* (VIII).

Pécs-Székesegyház (Baranya m.). Az Építészeti Minisztérium Műemléki csoportja a cella trichora újraszigetelési munkálatai során vízvezető csatorna és szellőzőrendszer építését kezdte el. Ezzel kapcsolatban az eddig fel nem tárt részek feltárása vált szükségessé. A cellától D-re, a püspöki palota és a székesegyház közötti keskeny átjáróban sikerült tisztázni a cella trichora narthexének és az ahhoz csatlakozó építményeknek helyzetét. Feltárássra került a narthex K-i fala, D-i falának egy része, a cella K-i ívének egyik külső támpillére és a narthex 3 külső támpillére. Kiderült, hogy a narthex belsejében nem egy, hanem 2 sír volt egymással egyvonalban s az újonnan feltárt sír is kőlapokból volt összeállítva. A narthex falát később K–Ny-i irányú fal építése alkalmával levágták. A fal egy K–Ny-i, a székesegyházzal azonos irányú nagy épülethez tartozott. A narthex falát magába foglaló pince törmelékéből XVI. sz.-i zseton került elő. (79) *Fülep Ferenc–Radnóti Aladár–Lakatos Pál* (XIX).

Pécs-Rákóczi út (Baranya m.). Az 58. sz. ház vonalától a Bajcsy-Zs. út sarkáig terjedő szakaszon transzformátorépítés közben nagy terméskövekből álló úttestre akadtak. A leletmentés során a Rákóczi út 58. sz. ház előtt megtalálták a középkori úttest másik nagyobb szakaszát, mely az előbbivel egy vonalba esett. Az úttest alatt lekvicsozott, erősen ledöngölt római szintet találtak, mely alatt feldúlt római temető nyomaira bukkantak, ahonnan igen sok IV. sz.-i érem került elő. Ny–felé haladva a lekövezett úttest már nem mutatkozott, azonban a római réteg folytatódott és 2 égetéses É–D-i irányba ázott, kővel körülrakott sírt tartalmazott. A környéken számos római érem került elő (Gallienustól Valentinianusig). (79) *Fülep Ferenc–Lakatos Pál–Lenkei Mária* (XIX).

Pétfürdő (Veszprém m., veszprémi j.). A Péti Nitrogénművek üzemétől 5 km-re É felé, az ún. bántai forrásoknál vízvezető mű építése közben római kerámia leletek, bronzedénytöredékek és kevés vaseszköz került felszínre. (81) *Kiss Ákos* (XXXI).

Sárvár-Bajti kiterő (Vas m., sárvári j.). Sárvártól 5 km-re a bajti erdészet és a töle É–ÉK-re levő Sarolta major közötti gyümölcsösben római telepnymok mutatkoztak. Ettől a telephelytől 200–300 m-re a vasútállomás mellett 1940-ben 7 téglasírt találtak. (89) *Nováki Gyula* (XXVII).

Sopron-Deák tér (Győr-Sopron m.). A Deák tér Mátyás király úti szakasza mellett beépítésre kerülő településen (a terület határai: Mátyás király út, Deák tér, Gensel Ádám u. és a Domokos telek mögött tervezett új utca) sikerült a római temető egy nagyobb részét feltárni. Az eddigi kutatás eredménye 64 sír. A temető általában kétrétegű. Az égetett temetkezés két rétegben, felette a csontvázas temetkezés pedig egy rétegben mutatható ki. A III. sz.-ban a terület nem volt temető céljára használatban, mint azt az e területen talált egyszerű vasolvasztásra szolgáló bucakemence bizonyítja. Ugyanitt sikerült a borostyánkő útvonal egy É–D-i irányú szakaszát hitelesíteni. (92) *R. Alföldi Mária–Nováki Gyula* (XX).

Szabadegyháza (Fejér m., sárbogárdi j.). A szeszgyár mellett szennyvízvezető gödör ásása közben egy nagy római kori gabonatarató edény töredékeire bukkantak. (95) *Fitz Jenő* (XXV).

Szentendre-Attila u. (Pest m.). Az Attila u. elején, a Római Sánc u. felé vezető oldalon csatornázási munka következtében 5 III. sz.-végi és IV. sz.-i sírt tártak fel. A Római Sánc u. 30. sz. telken bennszülött sírkő került elő, valószínűleg másodlagos felhasználásban. (99) *Soproni Sándor* (XXIII).

Szombathely-Kálvária (Vas m.). A szombathelyi szabadteri színház tervezésekor ráterelődték a figyelmet a Kálváriától É-ra fekvő, félköríves formájú meredek völgyhajlatra, ahol a régebbi szakirodalom Savaria amfiteátrumát tartja nyilván. Az itt végzett kutatás a lejtő irányában a caveát nyomozta, míg a lejtő aljában az aréna szintjét igyekezett megállapítani. Mindkét helyen római kultúrrétegre akadtak, bár az is bebizonyosodott, hogy az épületet eredeti burkolatától régen megfosztották, és már korábban kőbányának használták. A lejtő kutatása megmutatta, hogy nem ellipszis alakú amfiteátrum caveájáról van szó, hanem minden valószínűség szerint egy teatrum nézőtere rejtőzik a lejtőn. (106) *Soproni Sándor–Kralovánszky Alán* (XXII).

Szombathely-Rumi út 27. (Vas m.). Házépítés alkalmán durván faragott ossuarium és két melléklet nélküli csontvázas téglasír került elő. (106) *Horváth Ernő* (XXVII).

Szombathely-Thököly út 16. (Vas m.). A Vas és Műszaki Nagyker. Vállalat szombathelyi raktártelken raktárnagyobbítási munkálatok során 2 m mélyen márvány kötémbökre bukkantak. A díszes párkányrészekeken kívül Isis, Abundantia, Mars, Victoria és Hercules ábrázolásos töredékek kerültek felszínre. Egy SAC betűs felirat töredék jelzi, hogy a nagyméretű falmaradványok fogadalmi szentélyhez tartoznak. A szentély feltárását a téli idő miatt a következő évre halasztották. (106) *Szentlélek Tihamér* (XXVII).

Tokod-Ersébet akna (Komárom m., dorogi j.). Az Ersébet akna iszapgödörében a vízágyú egy római kori ház sarkát mosta ki. A feltárássra került épületrész egy nagyobb épület sarka, egyik helyisége hypocaustum. A feltárás gazdag kerámiai anyagot mentett meg. (112) *Mócsy András* (IV).

Zalalövő (Zala m., zalalövői j.). A Kossuth Lajos u. 3. sz. alatti gyógyszerár udvarán vízlefolyó építése során római rétegbe ütköztek. A falfestménytöredékekből, téglákból álló törmelék-réteg alatt teraszopadló és hypocaustum oszlopocskák voltak. (126) *Szentlélek Tihamér* (XIV).

Zamárdi (Somogy m., siófoki j.). L. 84. o.-t.

B) Alföld

Alsónémedi (Pest m., dabasi j.). L. 84. o.-t.

Balmazújváros-Kónya (Hajdú-Bihar m., debreceni j.). A Borsós Állami Gazdaság kónyai üzemegységének területén a Kónya tanyától DNy-ra 1 km-re levő, ún. Dankó halmon, halastó építése közben kb. 40 sírt pusztítottak el. A helyszíni szemlén csak egy szarmatákori lakógödör és tűzhely nyomai voltak láthatók. (10) *Kralovánszky Alán* (VI).

Boconád (Heves m. hevesi j.). L. 84. o.-t.

Bordány (Csongrád m., szegedi j.). A Rákosi Mátyás út 63. sz. telek mögötti szántóföldön 3 DK—ÉNy-i irányítású szarmata sír került feltárássra. Ugyanitt Ny—K-i irányú honfoglaláskori lótemetkezéssel női sirt találtak, gazdag mellékletekkel. (17) *Dienes István* (XXI).

Csávolgy (Bács-Kiskun m., bajai j.). L. 89. o.-t.

Debrecen-Dombostanya (Hajdú-Bihar m.). L. 84. o.-t.

Gádoros-Gerő tsz. (Békés m., orosházi j.). A községtől 2 km-re D-re az orosháza—gádorosi kövesút és a szentes—orosházi vasútvonal között a Gerő tsz. területén, mélysántás folyamán szarmata telep nyomai és szkíta-kori cserepek kerültek felszínre. A terepbejárás folyamán a községtől kb. 4 km-re DK-re a szentes—orosházi vasútvonal K-i oldalán a volt Just és Pilka major mellett, az árpádkori Gádoros község helye is azonosítható volt. (31) *Olasz Ernő* (XXVIII).

Hódmezővásárhely-Gorzsa (Csongrád m.) L. 84. o.-t.

Kardoskút-Gombkötő Lajos földje (Békés m., orosházi j.). A sportpálya építései kor 1952—53-ban feltárt szarmata teleptől és temetőtől 100 km-re DK-re a fenti telken házépítés folyamán szarmatakorai telepnyomok: 4 hengeralakú és lefelé szűkülő csonkakúpformájú gödör került felszínre. (43) *Olasz Ernő* (XVIII).

Kardoskút-Úttörő tsz.—*Homokbánya* (Békés m., orosházi j.). A homokkitermelés folyamán újabb D—É-i tájolású 4 szarmatakorai sír és 8 gödör került feltárássra. A homokbányában levő szarmatakorai lelőhely 300 m-re D-re van a tsz. agyagbányájától. (Rostás-féle tanya) (43) *Olasz Ernő* (XVIII).

Kardoskút-Úttörő tsz. *Agyagbánya* (= Rostástanya). (Békés m., orosházi j.). Az 1953—54-ben az agyagbányában megmentett temetőrészt folytatásaként ezéven újabb 9 sír került feltárássra (19—28. számúak). A főleg DK—ÉÉNy irányítású sírok és a temető É-i szélén feltárt gödrök a szarmatakor III. periódusába tartoznak. (43) *Olasz Ernő* (XVIII).

Katymár-Téglagyár (Bács-Kiskun m., bácsalmási j.). A téglagyár agyagbányájában az 1952. és 53. évi leletmentésekhez csatlakozóan újabb 20 sír került feltárássra, ezen kívül 5 előzőleg feldúlt sír anyagát mentették meg. A sírok száma ezekkel 87-re emelkedett. Nagyobb részük (D—É-i tájolással) a ritkás szarmatakorai temető területére eső XIV—XV. sz.-i temetőhöz tartozik (Ny—K-i tájolás). (45) *Zalotay Elemér* (I).

Kecel-Csukástó (Bács-Kiskun m., kiskőrösi j.). L. 84. o.-t.

Kelebia (Bács-Kiskun m., kiskunhalasi j.). A Kelebiáról Szabadka felé vezető vasútvonal mellett, a Ny-i oldalon neolitikus telep nyomai kerültek elő (kis idolkok, edénycserepek stb.). A Körös erdő K-i szélén a legkeletibb (5. sz.) halasztótól D-re közvetlenül az országhatáron földkitermelés közben kb. 30 sír pusztult el, melyből 6 szarmatakorai sír anyagát lehetett azonosítani. A sírok irányítása D—É-i. (48) *Zalotay Elemér* (I).

Kiszombor-Téglagyár (Csongrád m., makói j.). Az 1954-es mentőásatás folytatásaként tisztázásra került egy szarmatakorai kunvhó alapja. (54) *Gazdapusztai Gyula* (XI).

Lajosmizse (Bács-Kiskun m., kecskeméti j.). A községtől 2 km-re O. Nagy Vilmos és Béla 216. sz. tanyáján egy homokdombon szarmatakorai telepnyomok mutatkoztak. (58) *Erdélyi István* (XIII).

Miskolc-Rákóczi út 1. (Borsod-Abaúj-Zemplén m.). L. 90. o.-t.

Nagybaracska (Bács-Kiskun m., bajai j.). A Bajára vezető műút mellett Bátmonostortól É-ra levő szőlőkben forgatás közben szarmata és középkori csontvázakat találtak (66) *Zalotay Elemér* (I).

Nagyhegyes-Elep (Hajdú-Bihar m. debreceni j.). L. 90. o.-t.

Nagyszénás (Békés m., orosházi j.). A községtől 3 km-re D-re az Orosházra vezető kövesút közelében a Dózsa tsz. irodája mellett kis erdőben nagy kiterjedésű szarmata temetőt két DDK—ÉÉNy-i irányítású sírjára bukkantak. (69) *Olasz Ernő* (XVIII).

Nádudvar-Mihály halom (Hajdú-Bihar m., püspök-ladányi j.). Nádudvartól ÉNy felé kb. 15 km-re a nádudvar—nagyiváni út mentén a térképen 92 m magassági

pont közvetlen környékén levő lapos háton silógödör-ásás közben nagyobb kiterjedésű szarmatakorai sírmező sírjait bolygatták meg. (71) *Balogh István* (VI).

Orosháza (Békés m.). Orosházától 3 km-re É-ra a budapesti kövesúttól 2 km-re, az ún. Határ úton a Kis Péter-féle 5. sz. tanyában homokbányászás közben D—É és Ny—K-i irányítású szarmata sírokat és zsugorított bronzkori sírokat találtak. (76) *Olasz Ernő* (XVIII).

Pétevárdra (Heves m., pétevársárai j.). L. 90. o.-t.

Szarvas-Káka (Békés m., szarvasi j.). L. 88. o.-t.

Tápiószentmárton-Tónikert (Pest m., nagykátai j.). L. 84. o.-t.

Újfehértó (Szabolcs-Szatmár m., nyíregyházai j.). A vasútvonal építései kor a 128-as örház környékén csontváz és szarmatakorai edénytöredékek kerültek elő. (116) *Csallány Dezső* (XVII).

NÉPVÁNDORLÁSKOR

A) Dunántúl

Budapest, XVII. Rákoshegy. Rákoshegyén a katona-ság gyakorlatozás közben 3 csontvázast sírt talált. A leletmentéskor 7, többnyire ÉNy—DK-i irányítású késői avar sírt tártak fel. A temetőtől Ny-ra telepre mutató nyomok is észlelhetők. (136) *Nagy Tibor—Schreiber Rózsa—Molnár Erzsébet* (V).

Császár (Komárom m., Komáromi j.). A Császár-kisszilvási erdőben 12 ÉNy—DK irányítású avar sír került elő. A sírok egy nagyobb kiterjedésű temetőhöz tartoztak. (20) *Kralovánszky Alán — Malán Mihály* (XXIX).

Dunaszekeső (Baranya m., mohácsi j.). A téglagyár agyagbányájában fejtés közben népvándorláskori sírokat bolygattak meg. Az ún. Biás szőlőben két római edényt találtak. (27) *Ete János* (XIX).

Hács-Béndekepuszta (Somogy m., fonyódi j.). Az előző évben feltárássra került V. sz.-i gót temető további mentésénél 8 teljesen érintetlen Ny—K irányítású sírt mentettek meg. A női sírokban aranyozott ezüst fibulapárt, fésűt, ezüst függőket stb. a férfisírokban törst, vascsatot, tűzesiholót stb. találtak. A 21. sz. gyermek-sírban szabályos fakoporsó került elő. (36) *Pusztai Rezső* (XII).

Kaposvár-Cseri erdő (Somogy m.). A város külterületén a Cseri hegynek nevezett dűlőben özv. Meisterics Pálné földjén (5980 sz. telek), homokbányászaskor 4 sírt bolygattak meg. A leletmentés során még 12 Ny—K-i tájolású avarkori sírt sikerült megmenteni. Jelentősebb leletek a 13. sz. sírban voltak: áttört díszű griffes övveretek, tegez, nyíl, kés stb. A temető nagyobb része még a század elején folytatott homokbányászaskor pusztult el. (42) *Pusztai Rezső—Lipták Pál* (XII).

Környe (Komárom m., tatai j.). Az 1954. évi leletmentés folytatásaként a Tatabányai Szénbányászati Tröszt homokbányájának területén ez évben májustól szeptemberig tartott a leletmentő ásatás. Az avar—germán temetőt hallstattkori telepbe ásták be, melyből néhány lakóháznymot és számos személgödört tártak fel. A változatos kerámia anyagból kiemelkedik a korabeli fémfeldolgozáshoz használt agyagfűvőcső. Az ásatás a temető teljes feltárássáig folyt, mely idő alatt 152 sír került kibontásra, ezek közül 21 lósr sír volt. A sírok tájolása Ny—K-i irányú, a lósr sírok fejjel K-nek feküdtek. A lovakat kengyellel, zablával, kopjával, veretekkel díszített szerszámmal temették el. A férfiak mellett gazdag fegyvermellékleteket találtak, a veretekkel díszített övgarnitúrák között jelentősek az ezüst tausirozással díszítettek. A női sírok mellékletei közül kiemelkedik egy aranyozott üveggerakással díszített hajtű. Az általában korongolt, finoman iszapolt, szürke színű kerámia (fésűs hullámvonalallal, vagy pecsételt díszítéssel) a férfi és női sírokban egyaránt megtalálható. A temető kora a VI. sz. utolsó harmadára, illetve a VII. sz. első évtizedeire tehető. (55) *Erdélyi István—Kralovánszky Alán, Nováki Gyula—Salamon Ágnes—Szabó János—Törő*

Gyula—Wenger Sándor—Deák Márta—Nemeskéri János—Bökönyi Sándor (IV, XXIX).

Somogyacs (Somogy m., tabi j.). A Törökret nevű erdőreszen a vadászháztól 100–150 m-re É-ra földhordásnál két csontváz került elő, a találók leírása szerint avar tárgyakkal. A temető helye valószínűleg az 1928-as, a MNM és a Kaposvári Múzeum által folytatott ásátás lelhelyével azonos. (91) *Pusztai Rezső* (XII).

Sopron-Pozsonyi út (Győr-Sopron m.). A Pozsonyi úti homokbánya területén két avarkori, mellékletekkel meghatározható ÉÉK—DNY-i irányítású sírt találtak. (92) *Nováki Gyula* (XX).

Veszprém (Veszprém m.). A Fenyves u. 13. sz. alatt a volt piarista telken üvegház alapozás során 4 csontvázat ástak ki. Irányításuk K—Ny-i. Az egyik sír mellett talált agyaggyöngyfűzér későnépvándorláskori jellegű. (122) *Kiss Ákos* (XXXI).

B) Alföld — Felvidék

Balmazújváros (Hajdú-Bihar m., debreceni j.). A Hortobágy-Arkusi Állami Gazdaságtól É-ra a Sósát nevű gerincen homokkitermelés közben avar sírokat bolygattak meg. A sírok száma nem állapítható meg. (10) *Csallány Dezső* (VI).

Csővár (Pest m., váci j.). Évekkel ezelőtt az iskola mellett csontvázas kelta sírt találtak. 1955-ben a községi kovácsműhely mellett szivattyúház építése során IV—V. sz.-i germán sír került napfényre. A további kutatás még egy KÉK—NyDNY-i irányítású edénymellékletes sírt tárt fel, kissé távolabb pedig egy feltúrt germán sír maradványait. (24) *Patay Pál* (II).

Gyón-Petőfi tsz. (Pest m., dabasi j.). A községtől É-ra Dabas felé a két község határán a műúttól DNY-ra fakitermelés közben csontvázas sírokat találtak. A hitelesítő ásátás egy DK—ÉNy-i fekvésű bolygatott avarkori csontvázat eredményezett (32). *Szentlélekyl Tihamér* (XIII).

Hódmezővásárhely-Gorzsa (Csongrád m.). L. 84. o. -t. *Hódmezővásárhely-Nagysziget* (Csongrád m.). A Nép-kert vasúti megállótól 1,5 km-re az ún. Nagyszigeten csatornaásás közben népvándorláskori lovassírt dúltak szét. (38) *Gazdapusztai Gyula* (XI).

Kalocsa (Bács-Kiskun m.). A Foktó felé vezető úton haladva az úttól É-ra 1000 m-re a kalocsai székesegyház-tól Ny—ÉNy-ra repülőter egyenetlenségén egy avarkori temető puszult el. A leletmentés egy ép edényt és néhány cserepet mentett meg. (41) *Kiss György* (XIII).

Óregesertő (Bács-Kiskun m., kalocsai j.). A község K-i részén a Béke tsz. területén építkezés közben 4 sírt bolygattak meg. A leletmentés 6, többnyire ÉNy—DK-i tájolású sírt tárt fel, melyek egy koraavarkori temető széléhez tartoztak. Az 1. sz. sír lovastemetkezés volt. (77) *Kiss György* (XIII).

Szarvas-Káka (Békés m., szarvasi j.). A Mezőgazdasági Vízi Építő Vállalat szarvasi építésvezetősége csatornázási munkálatai során a kisebb dombokkal tarkított Körös parton több régészeti lelőhelyet bolygattak meg. Az ún. 4. sz. halastónál 8 nagyjából É—D-i irányítású későavar és D—É-i irányítású szarmata sírt tártak fel. A Kettőshalom nevű lelőhelyen az 1954. évben feltárt temetőrész folytatásaként még 6 nagyjából É—D-i tájolású honfoglaláskori sírt mentettek meg; ezenkívül egy késői szarmata telep gödreit. Az ún. Kákai halmon egy Ny—K tájolású koraavar, 2 ÉNy—DK tájolású későavar, és 4 Ny—K tájolású későközépkori sír került feltárára. (96) *Szabó János* (III).

Székkutas (Csongrád m., szentesi j.). A Kutasi pusztai Új Élet tsz. bekötőútjának építésekora a vasúti megállótól ÉNy-ra kb. 100 m-re 2 csontvázas sírt bolygattak meg. A leletmentés még 4 szegényes mellékletű, ÉNy—DK irányítású sírt tárt fel. A 4. sz. sírban lótemetkezést észleltek. A sírok egy nagyobb avarkori temetőhöz tartozhattak. (104) *Gazdapusztai Gyula* (XI).

Tard (Borsod-Abaúj-Zemplén m., mezőkövesdi j.). A Betonútépítő Vállalat Tard község ÉK-i végén levő

homokbányájában avarkori sírokat dúlt szét a földvájógép. Az utólag összegyűjtött leletek alapján az egyik sír lovastemetkezés volt. (108) *Megay Géza*—*K. Gnandt Pálma* (XV).

HONFOGLALÁS—MAGYAR KÖZÉPKOR

ÚJKOR

A) Dunántúl

Balatonakali (Veszprém m., veszprémi j.). A községtől K-re a balatoni műút és a vasút között fekvő Hegydetőn (135 m) a Kísérleti Gazdaság gyümölcsfa ültetése közben lótemetkezéses honfoglaláskori sírt találtak, kigyófejes bronzkarkötővel és ezüst gyűrűvel. (5) *Kiss Ákos* (XXXI).

Esztergom-Vasútállomás (Komárom m.). A vasútállomás töltése mellett régóta ismeretes templomromot a környékbeliek kőbányának használták. A szükségessé vált tisztogatási munkálatok folyamán kitűnt, hogy az 1911. évi feltáráskor a falak között és a templom körül számos sír maradt a földben. Feltárára került 127, nagyjából Ny—K-i irányítású XI—XIII. sz.-i és későközépkori sír, melyeknek egy része a templom hajóiban, kőládákból összeállított vagy téglákból épített sírban volt eltemetve. A temető mellékletekben viszonylag gazdag volt (érmek, gyűrűk, pártaveretek). A legelső bolygatatlan sírretegben számos XI. sz. eleji magyar pénzt találtak. E sírok a már álló falakhoz igazodnak, tehát a 3 hajós románkori templom is a XI. sz. első felében épülhetett. A középső hajó legmélyebb sírretege alatt fémfeldolgozó kemence maradványai kerültek elő. (28) *Zolnay László* — *Malán Mihály* (VIII).

Esztergom-Három Szerecsen (Komárom m.). A Kosuth Lajos utcában az ún. Három Szerecsen ház telkén épület alapozáskor középkori falakat találtak. A fal vastagságából (60–65 cm) ítélve nem lehet középkori várfal, inkább polgári épület fala. A felsőbb rétegek feltöltésében XVIII. sz.-i cserépanyag mutatkozott. (28) *Szabó György*—*Zolnay László* (VIII).

Érd (Pest m., budai j.). Érd-Ófaluban szántás közben egy edény került elő, melyben 33 db ezüst tallér volt elrejtve (koruk 1538–1564). A falu D-i végében egy „románkori kolostor” alapfalai vannak, mely a XVIII. sz.-i földesúri gazdaság-központi épülete lehetett. A Molnár utcán és környékén faragott kővek láthatók, közülük 2 török kéz-, illetve lábmosó. (29) *Éri István* (XXV).

Kisbucsa (Zala m., zalaegerszegi j.). A községtől É-ra a Nagykapornak felé vezető út É-i oldalán a műszénkeverő telep mellett árpádkori jellegű edénytöredékek településre engednek következtetni. (50) *Szentmihályi Imre* (XXXII).

Márkó-Csapberekpuszta (Veszprém m., veszprémi j.). A puszta mögött É-ra egy négyzetes épület alapjait találták, mely valószínűleg a középkori Mesteri falu templomának maradványa. Innen É-ra 200 m-re a szántóföldön neolitikumi vörös silex pengéket találtak és XV—XVI. sz.-i kerámiatöredékeket. Az É felé húzódó erdő szélén levő domb oldalában római telepnyomok észlelhetők. (61) *Kiss Ákos* (XXXI).

Nagykanizsa-Üveggyár (Zala m.). Az Üveggyár területén gyárkémény alapozásánál középkori út volt észlelhető, mely a külső várhoz tartozik. A leletek túlnyomó többségben XVI—XVII. sz.-iak, közöttük kályhaszemek, török talpastálak és perzsa porcelán csészetöredékek. (68) *Parádi Nándor* (XVI).

Nagykanizsa-Szeszgyár (Zala m.). A Szeszgyár K-i oldalán földmunkák folyamán a vár cölöpökből épült falának támasztószervek része került napfényre. (68) *Parádi Nándor* (XVI).

Paks (Tolna m., paksi j.). A község felett húzódó sánchegyből a Rókus u. 3. sz. házrész mögötti partrészen a nyári esőzés alatt lezuhant. Az omladék között vörösmárvány sírkötőredék, téglák, csontok kerültek elő. A lelőhelyen XV. sz.-i temetkezéshelyre lehet következtetni. (78) *Mészáros Gyula* (XXII).

Pécs-Székesegyház (Baranya m.). L. 86. o.-t.

Pécs-Nagy Jenő u. (Baranya m.). A 30. sz. ház udvarán földmunka folyamán mellékletnélküli sírok kerültek elő. Valószínűleg koraközépkori temető maradványait találták meg. (79) *Lakatos Pál* (XIX).

Pécs-Rákóczi út (Baranya m.). L. 86. o.-t.

Rákai (Somogy m., kaposvári j.). A községtől É-ra 4 km-re az erdő mellett levő szántóföldön Tóth Tibor 4 árpádkori sirt talált. A 3. sz. sírban Szt. László érem volt. (73) *Pusztai Rezső* (XII).

Szabadbattyán (Fejér m., székesfehérvári j.). Hochmann Jenő, Mária telep 20. sz. telkén, ahol az előző évben római kori sírokat tártak fel, a bekötő út földmunkái során ÉK—DNy-i irányú elszíneződések mutatkoztak. Az egyik gödör feltárása bebizonyította, hogy nem római kori, hanem főleg törökkori anyaggal telt szemetgödörökről van szó. Az anyag (vastárgyak, lópatkó, lándzsa stb.) XVI—XVIII. sz.-i. Az eredetileg a Sárvízig húzó dombon fennállott kisebb törökkori település közel feküdt a Sárvíz túlsó oldalán levő ún. Kula épülethez, amely a középkorban lakótorony, a törökkorban vár volt. A leletmentés során a várakortázasára húzott É—D-i irányú metszetben gazdag, túlnyomórészt törökkori kerámia és a palánkfal alapozása került elő. (94) *Fitz Jenő* (XXV).

Szűcs-Deák Ferenc u. (Tolna m., dombóvári j.). Szűcs János, Deák Ferenc u. 6. sz. alatti háza mögötti gyümölcsöskertjében 8 sirt egyengetett el. A leletmentés további 8, nagyjából Ny—K-i irányítású árpádkori sirt tárt fel, mely a község terjeszkedésekor elpusztított nagyobb temetőnek a Ny-i széléhez tartozhatott. (137) *Mészáros Gyula* (XXII).

Székesfehérvár-Jókai u. 2. (Fejér m.). Az épület műemléki helyreállítása során a belső udvar talajszintjét 1 m-rel bővítették. A munkálatok közben török fürdő alapozása került elő. Ez alatt nagy kváder kövekből összeállított középkori falrészlet mutatkozott, egy a várfal felé vezető alagút nyílásával. A feltöltésből gazdag XVI—XVIII. sz.-i kerámia került elő. (103) *Fitz Jenő* (XXV).

Székesfehérvár-Palota u. 5. (Fejér m.). A ház lebontásakor a K-i, udvari rész földszintjén levő kis helyiség, melyet a török kiverése után kápolnának használtak és lebontásra volt szánva, a kápolna belsejében 6 padlószintet állapítottak meg. A visszafoglalás előtti időben ezen a területen egy nagyobb épület állhatott, melynek tornyához tartozhatott az említett helyiség. A kápolna körül az 1739. évi pestisjárványig temetkeztek, ennek emléke a DNy-i saroknál feltárt, mésszel leöntött hármassír. A korábbi nagyobb épület legrégebbi része a kápolnától ÉNy-ra levő boltíves pince, melynek legalsóbb rétegeiben XV. sz.-i emléktárgyak kerültek elő. (103) *Fitz Jenő* (XXV).

Szigetvár (Baranya m., szigetvári j.). Az egykori óváros D-i részén fekvő mai cipőgyár bővítési munkái során 2 m mélységben égésnyomok mutatkoztak. Ez alatt kerek gödörből kb. 100 török edényeserép és kályhaszem került elő néhány fémtárggyal. (105) *Fehérvári Géza* (XIX).

Vajszló (Baranya m., sellyei j.). A község határában, az ún. Kót dűlőben az állomástól ÉNy-ra levő kis dombon földmunkánál sok középkori edénytöredék került elő. (117) *Lakatos Pál* (XIX).

Várpalota (Veszprém m.). A várpalotai pataktól 12 m-re a balparton a csillékonyha építkezésénél 1,5 m mélységben neolitikori agyagedényeket találtak. A lelőhely közelében 38 db XV—XVI. sz.-i magyar ezüstpénz került elő. A vár homlokzatából kiinduló boltíves kapu-ház alatt árokásás alkalmával nagy mennyiségű késő-középkori házi edénytöredéket találtak. A vár vízvezetékének szerelése közben elfekettült, végén kihagyezett cölöpdarabok kerültek napfényre. (119) *Kiss Ákos* (XXXI).

Vica (Győr-Sopron m., kapuvári j.). A templom mellett az ún. „Ferenc tag” szélén (Ispita köz) verem-ásás közben egy XVII—XVIII. sz.-i épület maradványai között középkori cserepek és téglák kerültek elő. (123) *Nováki Gyula* (XX).

B) Alföld és Felvidék

Abasár (Heves m., gyöngyösi j.). A község belterületén az ún. Bolttetőn a tűzoltószertár építési munkálatainál falra bukkantak. A fal mellett 3 kőlapokból összeállított Ny—K-i irányítású csontvázas sír volt. Az 1. sz. sír borító köve másodszor felhasznált faragott kő volt. A környéken talált cserepek a XIII—XVII. sz.-ból valók. (1) *Galván Károly* (VII).

Boconád (Heves m., hevesi j.). L. 84. o.-t.

Bordány (Csongrád, Szegedi j.). L. 87. o.-t.

Csávoly (Bács-Kiskun m., bajai j.). A csávolyi téglagyár és Kigyósér medre között megmaradt földcsíkon az 5 m magas löszpartban és környékén szarmatakorai lakógödörök és hulladékgyűjtő észlelhetők. Ezen kívül előkerült egy négyszögletű középkori földház alapja, melyben bográcsstöredék és III. Béla érme volt található. (21) *Csalog József—Zalotay Elemér* (I).

Csongrád-Vendelhalom (Csongrád m.). A vendelhalmai homokbányában homokkitermelés során szabályával eltemetett honfoglaláskori férfisirt találtak. (23) *Csalog József* (XXIV).

Debrecen-Csapó u. (Hajdú-Bihar m.). A Csapó u. 1—13. sz. telkén lakóház tömb alapozási munkálatainál másodlagos helyzetben több száz (5—700) sír embertani anyaga került elő. A csontokat a tisztiorvos utasítására a köztemetőben temették el. Miután ez a múzeum tudomására jutott, 50 másodlagosan előkerült koponyát és egyéb csontot szállítottak be a Déri Múzeumba. A leletmentés során az alábbi leletek kerültek elő: XIV—XIX. sz.-i kerámia, kisebb vastárgyak. A fenti leletanyag a XIV—XV. sz.-i ferences kolostor körül húzódozó temetőhöz tartozhatott. (25) *Kralovicszky Alán—Nemeskéri János* (VI).

Déaványa (Békés m., gyomai j.). L. 84. o.-t.

Gádoros (Békés m., orosházi j.). L. 87. o.-t.

Hajdúböszörmény (Hajdú-Bihar m.). A téglagyár területén az agyagbányászás alatt álló part oldalának átvizsgálása során árpádkori kemence maradványaira bukkantak, mely egy nagyobb kiterjedésű árpádkori településhez tartozott. A leletmentés felszínre hozott különböző szinten 3 árpádkori kemencét a hozzájuk tartozó hamusgödör maradványaival. A kemencék körül számos edénytöredék, köztük cserepbográcsstöredékek voltak találhatóak. (34) *K. Éri Kinga* (X).

Hajdúböszörmény-Zelemér (Hajdú-Bihar m.). A község temploma mellett régebben ástott futóárókban csontváz-töredékeket találtak. A csontvázmaradványok a templom körüli XIV—XVI. sz.-i temetőhöz tartoztak. (34) *Kralovicszky Alán* (VI).

Hatvan (Heves m.). Az Aszfalt és Betonútépítő Vállalat hatvani kirendeltsége útrendezés során a Vörös Hadsereg úton a postával szemközi oldal járdájának területén szennyvízesatornát építtek. A kitermelt földben XVI—XVII. sz.-i cserepek voltak. Az árokban egy későközépkori faház oldalainak korhadtnak gerendamaradványai kerültek elő. (35) *Galván Károly* (VII).

Hódmezővásárhely-Gorzsa (Csongrád m.). L. 84. o.-t.

Jászszentandrás (Szolnok m., jászapáti j.). André József szőlőjében forgatás közben Ny—K-i irányítású sírok kerültek elő. (VI—VII. sz.) A leletmentés folyamán feltárt 5 sír is már bolygatott volt, de gazdag anyagot tartalmazott: övgarnitúrák, kengyelek, tegezveretek stb. (40) *Kaposvári Gyula* (XXVI).

Katymár-Téglagyár (Bács-Kiskun m., bácsalmási j.). L. 87. o.-t.

Kazincbarcika (Borsod-Abaúj-Zemplén m.). Az új várostól kb. 1,5 km-re fekvő Várdombon földmunkák során egy 5 × 6 m-es téglalap alakú leégett ház feltárására került sor. A ház mérete, és 3 számszerű nyílhegy alapján a ház kora a XIII—XIV. sz.-ra tehető. (46) *Kozák Károly* (XV).

Kisszállás (Bács-Kiskun m., kiskunhalasi j.). A falu mellett a törökkorban elpusztult falu szórványos maradványai között Ny—K-i irányítású sírokat ástak ki (XIV—XV. sz.). Az egyik sírből kun süveg került elő. Ettől a lelőhelytől 2,5 km-re Tompa község felé nagyobb középkori település nyomai láthatók. (51) *Zalotay Elemér* (I).

Kisvárdai (Szabolcs-Szatmár m., kisvárdai j.). A kisvárdai várban az 1954. évi leletmentés folytatásaként a vár kútjának tisztítására került sor, melyet a XIX. sz. folyamán készíthettek. A belső várból a jelenleg is álló toronytól Ny-ra és É-ra húzott kutatóárokából nagy mennyiségű XVII. sz.-i kályhacsempe és vasanyag került elő. (53) *Éri István—Kralovánszky Alán* (XVII).

Miskolc-Diósgyőr (Borsod-Abaúj-Zemplén m.). A vár műemléki helyreállítási munkálataival kapcsolatos leletmentés során egy későközépkori kétkarélyos tűzhely és egy tűzlophely került feltárára. A vár kútjának kitisztításakor a törmelékből XVII. sz.-i leletanyagot válogattak ki. (63) *Bálint Alajos—Héjj Miklós—K. Gnandt Pálma* (XV).

Miskolc-Rákóczi út 1. (Borsod-Abaúj-Zemplén m.). A Rákóczi u. 1. sz. ház lebontása során több rétegi telepnyomok kerültek feltárára. A legelső rétegben római-kori barbár településre utaló edényeserepek kerültek elő. E fölött egy XIII. sz.-i egyszatú ház nyomai, majd egy Anjou-Zsigmond-kori kőoszlatú ház Ny-i helyisége került napfényre. A felsőbb rétegekben Mátyás korabeli kőfalmaradványok nyomai voltak észlelhetők, majd egy XVI. sz.-i ház gerendákkal erősített falú részei. Az e fölötti építkezés a XVII. sz.-ra tehető. (63) *Komáromy József* (XV).⁵

Mogyoród (Pest m., gödöllői j.). A volt apátság területén az ún. Klastromdombon kiosztott házhelyek egyikén (Matyasovszky Ilona tanítónő telkén) alapozási munkák közben K—Ny-i tájolású csontvázakat találtak. A 2. és 3. sírban a koponya alatt barna posztósüveg feküdt, mely a XVIII. sz.-ra utal. (64) *Parádi Nándor* (IV).

Nagybaracska (Bács-Kiskun m., bajai j.). L. 87. o.-t.
Nagyhegyes-Elep (Hajdú-Bihar m., debreceni j.). A Betonútépítő Vállalat hajdúszoboszlói kirendeltsége a Keleti Főcsatorna mentén a Debrecen—Tiszafüredi út D-i oldalán, az országúttól D-re kb. 2 km távolságra Mikelapos és Felsőlapos területén halastavat készített. A halászó D-i szivárgó csatornája ásásánál a 850—900-as szelvény területén 11 sírt bolygattak meg, melyből 9 teljesen megsemmisült. A leletmentés 31 honfoglalás-kori és koraárpádkori, 3 szarmatakorai és az alsóbb rétegben egy az okkersírok kultúrájába sorozható zsugorított sírt tárt fel. A temetőben már a X. sz.-ban temetkeztek, a XI. sz.-ra utalnak az S végű hajkarikák és a 31. sír érme. A szivárgó csatorna átmetszette a temető melletti dombon elterülő kora árpádkori falu helyét is, ahol házalapok és vermek mutatkoztak. (67) *Balogh István—Csallány Dezső—Erdélyi István—Szabó György—Wenger Sándor* (VI).

Nyírlőrinc (Bács-Kiskun m., kecskeméti j.). L. 84. o.-t.
Nyírbátor (Szabolcs-Szatmár m., nyírbátori j.). A gimnázium alapozása során a nyírbátori várterület olyan építményére akadtak, amely a földszint alatti cellaszerű helyiségekből áll (kazamaták). Ezek a helyiségek XVI—XVII. sz.-i kerámiát tartalmazó törmelékanyaggal voltak betömve. (74) *Csallány Dezső*.

Oesa (Pest m., dabasi j.). A községtől É-ra, 4 km-re a felsőpakonyi megállótól Ny-ra kb. 2 km-re, az ún. Felsőpakonyi dűlőben Nagy Miklós szőlőjében (32 121 sz.) forgatás közben sírok kerültek elő. A leletmentés során feltárt 8—25. sz. sírok Ny—K-i tájolásúak, kissé É-i irányban elterve. Az összesen feltárt 25 sírból csak 3 tartalmazott mellékleteket, melyek a XII—XIII. sz.-ra utalnak. (75) *Kiss György* (XIII).

Péterszára (Heves m., pétervársárai j.). A honvédlaktanya mögött honfoglaláskori női sírt találtak karpereccel, aranygyűrűvel, számos verettel, gombbal stb. A területen leletmentés nem volt eszközölhető. Az ózd—salgótarjáni út építése közben a község területén a volt Keglevich kastélytól Ny-ra 200 m-re sírok kerültek elő. Az egyik É—D-i irányítású sír római-kori barbár. A többi 8 sír Ny—K-i irányú koraárpádkori, sodrott bronz karperecekkel, hajkarikákkal, István és Péter pénzeivel volt eltemetve. (80) *Galván Károly—Wenger Sándor* (VII).

Rudabánya (Borsod-Abaúj-Zemplén m., edelényi j.). A mai Vasércbánya minden részén középkori bányarészek kerülnek elő. Sokat találnak a földalatti munkahelyeken és a külszíni fejtésekben. Épen megmaradt középkori fejtések főleg a rudahegyi részen vannak. Gyakran kerülnek elő az Andrassy I. sz. bányarészen is. A Rudahegyen előkerült középkori bányarészek szilárd kőzetbe vannak vájva. A szűk átmetszetű, néha 60×60 cm átméretű vágatok néha kiismerhetetlen rendszerben ágaznak szerte. Ezekben többször találtak XV—XVI. sz. edények fenekéből készített szükségmecséseket. Az ún. Adolf bányamező K-i részén szintén szilárd kőzetbe vágott középkori, pilléres biztosítással épített vágatokat tártak fel. A középkori bányarészek másik csoportját omlékony márgába vágták, ezért biztosításuk faácsolással történt. A bányafák általában tölgyfából készültek. A XVIII. sz.-i bányamaradványok főleg a Deák bányarészen kerültek elő, ezek nagyobb méretűek, mint a középkoriak, s bennük löporos robbantás és az ehhez szükséges fűrt lyukak maradványai voltak megtalálhatók. A bányafákon kívül számos lelet került megmentésre, bányaszékek, kalapácsok, csákányok, cserépmecsések és XV—XVI. sz.-i edények. (87) *Szabó György* (IV).⁶

Szarvas-Káka (Békés m., szarvasi j.). L. 88. o.-t.

Szendről-Büdöskútpuszta (Borsod-Abaúj-Zemplén m., edelényi j.). A бүдöskútpusztai Boldva hídtól 200 m-re Ny-ra, a majorsági épületektől kb. 1 km-re K-re földmunkák folyamán egy férficsontváz került elő, mellette bronzlapokkal díszített bőrcok. A leletmentés során további 3 sír került elő. A leletek későközépkoriak, a temető valószínűleg a szendrői várhoz tartozott. (98) *K. Gnandt Pálma* (XV).

Szentes-Nagymágócs (Csongrád m.). A szentes nagymágócsi út 13 km-es szakaszánál fekvő homokbánya területén koraárpádkori temető van, ahonnan a régi gödörfalat megtisztogatva 4 bolygatott csontváz maradványát sikerült megmenteni. A Fertő úti homokbányában a kubikusok X. sz.-i bolygatatlan női sírt találtak. (100) *Csalog József—Kátai József* (XXIV).

Szeremle (Bács-Kiskun m., bajai j.). L. 84. o.-t.

Tápiósele (Pest m., nagykátai j.). L. 84. o.-t.

Tompa (Bács-Kiskun m., kiskunhalasi j.). Tompától 9 km-re a vasút mellett ÉNy felé, az ún. „Rohoda” határreszen Vincze István földjén szőlő aláforgatás közben egy csomóban középkori edények kerültek elő. (113) *Zalotay Elemér* (I).

Tótkomlós-Viharsarok tsz. (Békés m., orosházi j.). A középkori Komlós falu helyén a mai községtől kb. 2—2,5 km-re DK-re a mezőhegyesi út K-i oldalán a földmunkások sírokat találtak. A templom körüli temető szélén 4 Ny—K és DNy—ÉK-i irányítású csontváz feküdt egymáson. A mellékletek közül az S végű hajkarika a jelentősebb. A felszínen talált cserepek alapján feltehető, hogy a falu már a XII. sz.-ban fennállott. (114) *Olasz Ernő* (XVIII).

Városföld-Matkópuszta (Bács-Kiskun m., kecskeméti j.). Kecskeméttől D-re a két téglagyár között a matkói nagyerdő É-i csúcsa felé tartó földútból kiágazó s a Hegedűs tanya felé vezető dűlőúttól É-ra 30 m-re levő domb tetején a lakosság sírokat bolygatott meg. A helybeliek szájhagyománya szerint a domb tetején egykor templom állott. A leletmentés során az állítólagos templom körüli temető 19 sírjának feltárára került sor. A teljesen melléklet nélküli sírokból csak annyit lehetett megállapítani, a vázak irányítása alapján (ÉÉK—DDNy és Ny—K), hogy két különböző időben temetkeztek ezen a helyen. A korhatározásnál vagy a XIII. sz. második felére, vagy a XVII. sz.-ra lehet gondolni. (118) *Szentlélek Tihámér* (XIII).

Verpelét (Heves m., egri j.). L. 85. o.-t.

Zagyvárékas-Avas (Szolnok m., szolnoki j.). A községtől ÉNy-ra a 96-os magassági pont közelében homokbányászás közben Ny—K-i irányítású honfoglaláskori női sírt találtak. Mellékletei: a fül tájának aranykarika, a fej mellett bőgre, a láb táján és 4 lából, kengyel-pár és vas csikózábla. (124) *Szabó János* (XXVI).

⁵ *Komáromy J.*, A miskolci Sötét-kapu melletti ásatás jobbágházai. A miskolci Herman Ottó Múzeum Közleményei (1955. szept.) 18—.

⁶ *Szabó Gy.*, Múzeumi Híradó 1956. III. 181—184.

Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae IV. kötet (1954), 286 lap, 60 tábla. — V. kötet (1954—55) 299 lap, 68 tábla. Bp. Akadémiai Kiadó.

A IV. kötet 10 cikket tartalmaz. *Banner J.* a Hódmezővásárhely-Bodzáspart Körös-kultúrájú leleteit ismerteti az 1948. évi előkutatásból. Egy-egy péceli kultúrájú és bronzkori temetkezés is előkerült a telepen. *Bökönyi S.* elemzi az itt talált pleisztocén neolitikus állatfajok (borz, görény, nyúl, őz, juh, tulok, nagytermetű szarvasmarha), közöttük egy számaradványait. Eszerint ezen Equida a neolitikum elején is tovább élt a nagyalföldi síkságon.

A kötet legterjedelmesebb dolgozata (Hallstatt-kori temető Szentés—Vekerzugon II. 1952—3. évi ásatások) *Párducz M.* munkája. Az eddig feltárt 97 sír közül 37-ben kinyújtóztatott, 7-ben zsugorított csontváz volt (K—Ny és É—D irányba), 8 temetkezés urnás, 12 lósír, 9 (?) jelképes, edénymellékletes sír. A sírokban és ezek között mutatkozó őrlőkövek a halotti szertartáshoz tartozhattak. 12 csontváz megcsontított. Az edényeket összetörten helyezték el a vázak felett, 15—20 cm magasságban. 5 lóváz égő parázstól kalcinálódott. Egyedül a temető leggazdagabb, egyébként női, szórthamvas sírját fedte tető. Valamennyi temetkezési módot egy időben alkalmazták. A hazai és erdélyi (szkítakori), valamint D- és Ny-szlovákiai párhuzamok, hasonló leletek alapján a vekerzugi csoport szélesebb területre terjed el, mint az állatsírok és lószerszámrészek lelőhelykörzete. A szkíta emlékműanyagba sorolandók a keresztes alakú bronz és csont tegezdiszkek is. A vekerzugi csoportot is jellemzik a fogantyús, olykor peremes tükrök. A vekerzugi leletanyag a boszniai lelőhelyek közül főleg Donja—Dolinához kapcsolódik. Formai egyezések több bulgáriai koravaskori lelet tárgyával is kimutathatók. A vekerzugi temetkezési szokásokkal és tárgyformákkal szoros párhuzamok jelentkeznek a kievi, poltavai szkíta kurgánokban, sőt a kaukázusi kobani kultúra madár alakú csüngődiszeihez is elvezetnek az analógiák szála. Az őslakosság emlékei közül Vekerzugon az illírséghez vezető szerep. Szkítákra mutat a lótemetkezések formája, az egyik sír fedése gerendatetővel, a realgar és a kén sírbatevése. A szkítaság Erdélyen át hatolhatott be az Alföldre. A temető feltárása 4×4, 5×5, 2×7,5 m-es szelvényekkel, ill. 1×10 m-es kutatóárokokkal történt. A legújabbban feltárt 79 sír leírása után 6 gödör sajátosságairól olvashatunk, amelyek túlnyomóan ovális idomot mutatnak. Az edénymellékleteket a sírok beföldelése közben rakták be. A lósírok az embertemetőt vehették körül. Valamennyi sírgödör téglametszetű, lekerekített sarkokkal. Padkások egyaránt előfordulnak a nyújtott csontvázak és a szórthamvas temetkezéseknél. Bizonyos mellékletnekem (pl. kígyófejes végű bronz karperecek, csavart ezüst huzalokból készült, kúpos végű függők) mindegyik temetkezési szokásnál előfordulnak, ami ezek egyidejűségére vall. Az 55. lapon térkép szemlélteti a vekerzugi csoporttal egybevetett lelőhelyeket.

A Vekerzugon legutóbb feltárt szkíta lócsontok elemzését *Bökönyi S.* csatlakozó dolgozatában adja. Ez a Tarpán lótipus nyugat felé nem terjedt Ausztrián túl, míg kelet és észak felé az Altájig nyomon követhető.

Mócsy A. cikke a jazigság nagyalföldi bevándorlásainak fázisait és leletanyagának kronológiáját taglalja.

A jazigok legkorábbi emlékműve (az i. sz. I. sz. középeről) a Duna—Tisza közének északi felét öleli fel, de területe átnyúlik a Tisza keleti partján Békéscsabáig. Ekkor tehát az Alföld déli része még dák birtok; a Bánát továbbra is a dák támadások egyik kiindulópontja. Ellenük létesülhetett, talán már Tiberius korában, a viminaciumi legiótábor. A Nagyalföld keleti szélé is a dákok kezén maradt az i. sz. I. sz. folyamán. Aquincum-mal átellenben az oszok tarthatták ekkor megszállva a dunabalparti dombosvidéket. A kelta jellegű leletanyag Aquincum ezen előterében az ő hagyatékuk lehetett. A Garam terében és innen kelet felé a cotinusok tanyázhattak. A jazigokra jellemző leletek az I. sz. végén terjedtek el az egész Nagyalföldre. Az Olthól nyugatra fekvő szállásterületüket a jazigok a két dák háború között veszítették el. A jazigok második hulláma ekkor települt át a tiszavölgyi síkságra. A II—III. századi nagyalföldi szarmata sírok (pésztorokszség tartására való) övcsatjai új szarmata n hullám beköltözésére mutatnak, mint újonnan feltűnő népviseleti szokás tényezői. A roxolánok egy része már ekkor a Duna alsó folyása vidékéről, a gót vándorlás nyomására törhetett be. A roxolánokra jellemző hosszú kardok a III. sz. elején tűnnek fel a magyarországi leletekben. A jazig férfi sírokban is várható gyöngyök — az i. sz. II. sz. végéig — az ábrázolásokon látható rojtos nadrág és ruha szélét szeghették. A parthus és a szarmata viselet ebben hasonlíthatott.

A kötet másik terjedelmes cikkében *Barkóczi L.* és *B. Bónis É.* a dunaadonyi kora római tábor és lakótelep (Vetus Salina) feltárását és emlékeit ismerteti. Az 1949—50. évi ásatás a III. és a IV. sz.-i táborok feltárására nem terjedhetett ki. Az I. tábor kezdetben egyszerű földsánc védte, majd 25 m-enként kerek tornyokkal, a sánc tetején palánkkal erősítették meg. I. sz. 90 körül rombolhatta le egy szarmata betörés, de egypár éves fennállása alatt is létesülhetett melléje lakótelep. A II. tábor a legkorábbtól délre épült és i. sz. 102-ig lehetett használatban. Szerkezete ismeretlen. A III. tábor a I-re építették rá, és a 117—120. évekig állhatott fenn. Védőfala: két cölöpsor közé fektetett gerendatorlasz, amely mögött a harmadik cölöpsorig elérő földfeltöltéssel nyertek belső körüljárást. A IV. tábor is ráépült a korábbiakra, i. sz. 120 körül. A megszálló csapatváltása hozta magával az újjáépítést. Erősítése: két cölöpsor, amelynek 140 cm széles között földdel töltötték ki és a cölöpöket belülről ferdén állított támasztóval szilárdították meg. Kerek tornyait, amelyek majdnem egészen előreugrottak a védőfalból, kőből alapozták. Hadrianus idejében építették át kőbe a védőfalat. A kiugró bástyák elé 75—80 cm vastagságú kőfalat húztak. A védőfalat belül széles földfeltöltés erősítette, amely körüljáról is szolgált. Az V. tábor, vagyis az I. kőfáltábor a Marcus Aurelius-kori harcok során pusztulhatott el. A VI. tábor, vagyis a II. kőfalas erősítmény nagyobbítást jelentett, az V. tábor sáncárára ekkor a védőfalmenti körüljáró utat építették. Kőfalát még a római korban kiszécskítették, sáncárákat betömtek.

A kelet-pannoniai dunai határon a rendszeres, állandó táborosor-kiépítés Domitianus korában kezdődött, mindenekelőtt Adony, Dunakömlőd, Szekeső és Kisközseg helyén, mint a legfontosabb átkelő pontokon.

Korábban csak előretolt bástyák (Aquincumban és Arrabonaban) és ideiglenes táborok létesülhettek a Duna mentén. A rendszeres táborvonal-kiépítést a 69/70. években végbemenő moesiai (balkáni) események folytán bekövetkező Duna–Tisza közti népmozgolódások tették szükségessé.

Az I. tábor szintjéből i. sz. 41-ben kibocsátott érem került elő. Szórványként több bronzérem is felszínre került ugyanebből az évből, továbbá itáliai importárak töredékei: kékes színű üvegedény, agyagsésze (citromsárga zománcal, félhold alakú pikkelyekkel díszítve, rózsaszínű anyagból). A sáncárokból I. sz.-i terra sigillatát és bronz méceszt szedtek ki. Az I. (és a III.) tábor cserépanyagában a tabáni, La Tène ízlésben dolgozó műhely készítményeihez hasonlókat is találtak. Az I. tábor déli földfalából 70, nyugati védőművéből 130 m hossz maradt fenn. A földsáncot kö- és gerendarakással erősítették meg. Kisméretű védőárka is arra vall, hogy rövid életű menettábornak létesült. A kiugró kerek tornyok (az I. sz.-ból) a legkorábbiak Pannóniában. Az I. tábor belső építményeiből semmi sem maradt fenn. A tábornál északra 26 kora vaskori sírt tártak fel. Lakótelepének félig földbevájt konyhái utcaszerűen két sorban mutatkoztak. Alaprajzuk téglalap, lesározásnak nincs nyoma bennük. A lakóödröktől a Duna felé vízlevezető árok, csatorna vonult. A szarmaták beköltözését a Nagyalföldre Barkóczy L. a 41–54. évek között feltételezi, de tévesen hivatkozik e sorok írójára, aki szerint ez, legalábbis Aquincum keleti előterébe, már i. sz. 19-ben bekövetkezett.

A II. tábor sáncárkából i. sz. I. sz.-i cserepek kerültek elő, amiből a II. sz. eleji bedöngölésre következettnek. A védőárok 415 cm széles és 180 cm magas lehetett. A III. táborból korhatározó leletek: banassaci terra sigillata tál, Nerva bronz érme, Traianus nagybronz (TR P COS VI...). Déli oldalából 81, a nyugatiból 151 m hossz maradt meg. Félig kiugró bástyái négyszögű alaprajzot mutatnak. Sarkait a cölöpcsomók négyszögű leásásai demonstrálják. E palánktábor belsejében kőfalas építmények létesültek. A 20–25 cm átmérőjű cölöplyukak egymástól 180–200 cm-re voltak. A III. tábor mellé a mai Fejér megyei területéről letelepedhettek őslakos elemek, mert kerámiaja az ottani (I. sz. végi és II. sz. eleji) halomsírok leleteivel mutat hasonlóságot. A III. tábor, mint a kb. i. sz. 100-ig dolgozó banassaci műhelyből eredő tál is bizonyítja, 102 körül épülhetett. A IV. tábor déli védőfalából 86, a nyugatiból 173 m hossz maradt meg, amely 35–40 cm átmérőjű cölöpkéből állott. Kőalapozású tornyai keskeny kőfal eléjük építésével beugró bástyákká változtak. Korhatározó leletek e periódusból: Ianus és Severus heiligenbergi táljai (a 90–120. évekből), az aquincumi–Kiscelli u.-i műhely (a 90–120. évekből) téglaszínű hombáredénye.

Az I. kőfalas (V.) tábor vékony kőfalából 90, ill. 177 m hossz volt megállapítható. I. sz. 130 körül épülhetett ki. A keltezés lezouxi és rheinzaberni terra sigillata tál alapján. Bermája 1 m széles, mellette kettős sáncárok, a belső a mélyebb. A feléje épített út 2 m széles volt. A 240 cm átmérőjű torony alapozásának technikája egyezik a védőfalával. Belül két oszlop tartotta (átm.: 50, ill. oldalélek: 60×80 cm). A II. kőfalas (VI.) tábor védőfalából 101, ill. kb. 200 m hossz konstatalható. A kapun áthaladó úton talált gömbtestű agyagkorsó belső felületén fekete festék és vörös cseppek mutatkoztak: a borokat sötétre színezték. Különböző Brigetióból is szállítottak Salinába cserépárukat. Amfora bedugaszolására való kettős csónak kúp alakú bögrék (pl. 23. kép, 20) is előkerültek. Morzsolótálon ólomkapocs foltozás fordul elő. A kiöntös tálak helyben is készültek, amit egy selejt-darab tanúsít. A IV. sz.-i sírmező, szarmatákra jellemző leletanyagával (pl. besimított rácsmintával díszített korsó), átnyúlik az V. sz. elejére.

A következő cikk Fehér G. előzetes jelentése a zalavári (1951–3. évi) ásításokról. Az 1951–2. évekre vonatkozó rész magyarul is olvasható: Arch. Ért. 80 (1953) 31–52. A vári szigeten 1953-ig 354 sírt tártak fel, a IX–XI. sz.-ból. A XI. sz.-i építkezések elpusztították a 7.-ik és további rétegek temetkezéseit. A keleti szlávokra

jellemző deszkakoporsók (290×115; 268×68; 225×85 cm) és a gerendából rakott boronaház-sír a IX. sz. II. feléből való. Az 1953. évben ásták ki a régi szláv telepbe telepített frank-bajor katonaság temetőrészét, jellegzetes scramasaxokkal és sarkantyúkkal. A szláv lakosság továbbélését tanúsítja a kápolnai és a Zalavár községi temető is, amelyek a XII., ill. a XI. sz. közepéig érnek el. A Szt. István-kori épületek alapjainál 50–60 cm-rel mélyebben mutatkozó faépítmények leletei a IX. sz.-ra vallanak. A külső várfal északi kapuját 1953-ban találták meg, valamint a sziget szélén haladó védőfal alapozását is. Ezt vékony homokkőlapokból rakták, csak földdel kötötték össze, alátét gerendák és cölöpök merevítették, legkésőbbben a XI. sz. elején, de a kerámiai anyag alapján esetleg már a IX. sz.-ban.

Fehér G. előzetes beszámolójához csatlakozik Cs. Sós A. jelentése a Zalavár-vári kápolnánál végzett ásatairól. Az itteni temetőt, amelyből eddig 150 sírt tártak fel, a XII. sz. első feléből való ezüstpénz keltezi. A várszigeti temető által övezett kápolna feltárása 1953-ban fejeződött be teljesen. Az egyhajós, félkörös lezárású, 12,15 m hosszú és 7,10 m széles épület 1 m vastag alapfalának híg habarcsába római kori tégladarabokat is beleraktak. Az alapozás alatt 40 cm magas, 12 cm átmérőjű cölöpök szolgáltatták az alátámasztást, míg a belső (10–12 cm vastag döngölt) földpadló 30 cm átmérőjű, 42 cm magas cölöpökön nyugodott.

A továbbiakban B. Mikes K. a zalavári községi temetőről ad előzetes ismertetést. A modern község földjében rejlő Árpád-kori temetőből eddig 135 sírt kutattak ki. Irányításuk: Ny–K. A vári temetőben inkább É felé térnek el a Ny-i iránytól a koponyák. A sírok formája: lekerekített sarkú teknő. A vázak nyújtott helyzetben hanyatt fekszenek. Az egyik gyermek-váz zsugorított, az egyik férfi hason fekvő, jobb oldalra felhúzott lábbal. A gyermekek közül kb. 73% hatéves kora előtt hunyt el. Az egyetlen éremlelet I. András ezüst dénárja. Az embertani anyagot Lipták P. szerint az északi típusnak 50%-nál nagyobb aránya, a várbán feltárt anyaggal szemben szélesebb arc jellemzi. A sajátos nyugati és déli szláv mellékletek itt is hiányoznak.

A zalavári cikksorozatát és a kötetet Bökönyi S. dolgozata zárja be, az állatesontleletek elemzésével. A megvizsgálható 2016 db csont ló (2,5%), szamár, a borzderes szarvasmarha, juh (4%), kecske (4%), az avar sertés (40%), eb, házimaeska, kistermetű tyúk, házilúd, tulok, szarvas, őz, nagytermetű vaddisznó, barna medve, vadmaeska, nyúl, néhány halfajta és madárfaj maradványai között oszlik meg. A háziállatok hatszoros részarányban vannak köztük képviselve. Legnagyobb számban szarvasmarha-csontok kerültek elő. A lócsontok száma feltűnően kevés. A tulok magyarországi leletekben legkésőbbben itt fordul elő.

Az V. kötet első két füzet (109 szövegoldal és 33 képes tábla terjedelemben) 1954-ben jelent meg és 4 cikket tartalmaz. Mészáros Gy. – Vértés L. tanulmánya (őskőkori festékbánya Lovason) magyarul egészében olvasható az Arch. Ért. 82. kötetének (1955) 3–18. lapján. Ugyanitt jelent meg id. Fehér G. cikke (Avarbizánci kapcsolatok és a bolgár államalapítás) is: (45 s. köv. lapok). — Az Acta e füzetében Mozsolics A. a magyarországi Hallstatt-kori sisakleleteket ismerteti. Bemutatja a nagytétényi, keresztéti és csongéi leletegyüttést. A hazai típusú sisakok félgömb alakú (kisköszegi, Hallstatt C?), harang alakú (hajdúböszörményi, Hallstatt B) és kúp alakú (lucsiki, Hallstatt C és D átmenete) csoportokra oszlanak. A marosújvári (VI–V. sz.-i) és a zsidóvini sisak importtárgy. A Hallstatt-kori pajzsok bőr- és faanyagát ritkán erősítették bronzveretekkel. A Székesfehérvárról (?) származó két kis lovas szobor (sisakos harcossal) a Hallstatt-kor végéről eredhet. A nagy boglárók és korongok — e korszakból — részben pajzsok dudurálul szolgáltak.

Huszár L. a Közép-Duna medencei népvándorlási kori leletek éremmellékleteit tekinti át, a római-kori jazig-sarmata anyagtól kezdve, a honfoglalás kori leletekkel bezárólag. A lelőhelyeket betűrendben sorolja fel,

Leletjegyzék és általános névmutató teszi lehetővé a gyors tájékozódást. A lelőhelyeken belül az éremanyagot a sorszámok szerint rendezte el. A táblákon az érme képeit időrendben csoportosítja. A képek melletti sor-szám a szöveg helyére utal. Az érme meghatározásában a szerzőnek R. Alföldi M., Jónás E., Kerényi A. és Königstein H. volt segítségére. Az érmeikkel keltezett lelőhelyek térképén (az I. tábla előtt) a szármata, a germán, az avar és honfoglaláskori leleteket külön jelekkel választja szét.

Az V. kötet 3—4. füzeté 190 szövegoldal és 35 képes tábla terjedelemben az istállóskői barlang kutatásának monográfiájaként jelent meg. Az őskori cikksorozatot Vértés L. nyitja meg. Újabb ásatások és paleolit leletek az istállóskői barlangban. A sziklafenek feletti réteg aurignaci I. kultúra csonteszközeivel tűnik ki. A 2,2—15 cm hosszú, hasított alapú csonthegyeket nyilakhoz és lándzsákhoz használhatták fel. E jellemző eszköztípus alapján az aurignaci I. vándorlásának útvonalát a Duna völgye mutatja, a bolgár Bacso Kirotól követhetően. A felsőbb rétegből került elő mladeí típusú lándzsahegy, amely az olschewien jellemzője, ezért az a kultúra most már nem korai aurignaciennek tekintendő, hanem az aurignaci II. középeurópai megjelenési formájának. Istállóskő barlangjának felső rétegében találtak olyan babérlevél alakú lándzsahegyet, amely Szeletára emlékeztet, tehát a fejlett szeletai kultúra egyidejű az aurignaci II.-vel. Istállóskő löszös rétege az aurignaci II. vagy III. tartozéka. A kis pirítadarabokat nem tűz-csiholásra használhatták, hanem díszként, amulettként.

Horusitzky L. az aurignaci II. rétegében talált háromlyukas medvesont fuvalát ismerteti. Hangjai: g^2 - e^3 - a^3 - b^3 - h^3 . A 10,7 cm hosszú csöves csont eddig az egyedüli paleolit hangszer, amely megszólaltatható.

Körök J. a barlang neolitik leleteit foglalja össze; a gödrök kerámiája a bükk kultúrák kevert stílusát képviseli; szalagdíszes és a textilstílus találkozásának határa e területre is elért tehát, ill. a tisztai kultúra egyes vonásai idáig terjedtek el. A barlang Hallstatt-kori és XIV—XV. sz.-i leletei jelentőség nélküliek.

Malán M. az aurignaci II. rétegben talált fogcsír elemzését adja; a 7—8 éves gyermek őrlofoga a korai sapiens-ekre jellemző.

Természettudományi szempontú cikkek sorát Jánossy D. kezdi, aki a barlang késői pleisztocén madár és emlős csontanyagát tekinti át. A fauna Würm I—II interstadiális korú. Dely O. Gy. a fosszilis békaesontok faji meghatározását végzi el. Soltész B. a barlang pleisztocén üledékeiben talált medvefoganyag statisztikai vizsgálatát adja. Tasnádi Kubacska A. cikkének I. részében a beteg előregedett barlangi medvék csontjait, II. részében betegségnek nyomaik elemzi ősgérces maradványokon. Sárkány S. és Stieber J. a barlang ősemberi tűzhelymaradványait vizsgálja anthrakotómiai szempontból. A faszenek többszöri vegetációváltozásokra utalnak. Herman M. a barlang pleisztocén kitöltő anyagának nehéz ásványait tekinti át.

Vértés L. második dolgozatában, a barlang kitöltés anyagának vizsgálata alapján, megállapítja, hogy az aurignaci I. művelődés a Würm. ún. aktív szubtrópusi löszekben (kb. 100 000 évvel ezelőtt) alakult ki, míg az aurignaci II. a barlangban kb. 80 000 évvel ezelőtti időig élt. Vértés L. harmadik tanulmányában az őskori kultúrák kronológiai viszonyát fejtegeti a Würm I/II interstadiálisban, Magyarországon; a 277. o. táblázata a szeletai (solutréen?) kultúra dunántúli és bükk aleoportjának fejlődését ábrázolja. Vértés L. negyedik dolgozatában a középeurópai aurignacien problémáihoz általánosan szól hozzá.

A kötet végső cikkében Simoncsics P. a lovasi paleolit faszénmaradványok vizsgálatáról számol be. Végül Harmatta J. Fehér Gézáról, ill. Banner J. Hermann Ottóról emlékezik meg.

Szilágyi János

Folia Archaeologica (Új folyam) VIII. Budapest, 1956. Művelt Nép Kiadó. 215 lap, 45 tábla.

A Magyar Nemzeti Múzeum Történeti Múzeuma új évkönyvének tanulmányai az őskortól kezdődően az I. világháború végéig terjedő időt ölelik át. A kötet legterjedelmesebb része, közel egyharmada Magyarország őskorának emlékeivel foglalkozik — jórészt a legújabb ásatások eredményeire támaszkodva.

Hermann Margit—Jánossy Dénes—Stieber József—Vértés László együttes munkával publikálják a bükk Petényi- és Peskő-barlangok 1955. évi ásatásának anyagát (német nyelven). A régészeti anyag főként felső és epipaleolit jellegű, a faunában különösen néhány — a kortól jól meghatározó — rácsáló jelenléte érdekes. Figyelemre méltók a tanulmányban a nehézasványokra és üledékekre vonatkozó analízisek, mindezek az anthrakotómiai vizsgálatokkal, melyek szerint az epipaleolitban Larix-Picea található, a felsőbb rétegekben lombos fák (Quercus, Acer) keverednek, — kormeghatározó jellegűek. A dolgozat a komplex módszerű kutató munka követendő példája.

Körök József és Patay Pál a tiszántúli Herpályhalom kőkorszaki és rézkori települését vizsgálják. Az új ásatás nyomán megállapították, hogy a herpályi festett kerámia bükk, déli, — valamint keleti hatások alapján alakult ki. Fontos gazdaságtörténeti eredménye kutatásaiknak, hogy az itteni közösség gazdasági alapja a hatalmas csordákban élő tulok nagyfokú vadászata volt. Figyelemre méltó, hogy a neolitikumnak keltezhető csoport korai szakaszában már a réz is használták. Roska Márton az ún. fajszitípusú rézbaltákról megállapítja, hogy magyarországi eredetűek, de származási helyük topográfiaiag egyelőre nem rögzíthető. Kőszegi Frigyes a pilisecsbai koravaskori temető anyagával foglalkozik, amelyet a podoli-váli kultúrába sorol. Ez a Hallstatt B. periódusra jellemző műveltség a Duna mentén Alsó-Ausztriától egészen Szlovénia területére húzódik le. A pilisecsbai temető anyaga főként e kultúra első szakaszába sorolható.

A római korté kötetben három tanulmány képviseli. Barkóczi László a Bicséreden feltárt kelta edényeket telep anyagát közli. Erre az agyagművelésre késői La Tène, továbbá az ún. „pátkaí” típusú edények, római jellegű kerámia, — sávos festésű, karcolt, fogasdíszű edények jellemzőek. A leletegyütteshez tartoznak még bennszülött termékenységi kultuszokkal kapcsolatos szobrocskák (Venus, Priapus), melyekhez hasonlókat a hazai anyagból pl. Aquincumból is említhetnénk. A település kezdete az I—II. század fordulójára tehető, s kialakulása a bennszülött keltaság nyugat—déli nyugat Pannóniából keletebbre történt áttelepítésével kapcsolatos. R. Alföldi Mária a tassi lelet kapcsán — német nyelvű tanulmányában — Hadrianus császár cistophoros pénzével foglalkozik. Ezen éremtípus 125—131 közötti megjelenésének körülményeit merőben új szempontból világítja meg, kapcsolatba hozva ezt a közelkeleti hadjáratokkal. Mócsy András a Kulpa medréből Siscia mellett előkerült ólom árucímkek új értelmezését adja: felirataik alapján megállapítja, hogy ezek gyapjúbálák címkei voltak.

A népvándorláskor korai századainak emlékeiről sajnos csak egy tanulmány szól: László Gyula dolgozata, a sokat vitatott mártélyi avar szíjvégről. László ismerteti a korábbi magyarázatokat, majd a probléma új megoldásaként a szíjvég rézletes formai és technikai elemzését adja. Szerinte a szíjvég mestere két emberi alakot ábrázolt, ugyanolyan ellentétes beállításban, mint a rajta levő állatokat. Megállapítja továbbá, hogy a készítője nem használt két öntőmintát; a szerző a technikai adottságokat társadalomtörténetileg is értékeli.

A X—XI. századi emlékek anyaggal két tanulmány is foglalkozik. B. Mikes Katalin a szob-kolbái temető sírjainak leletanyagáról megállapítja, hogy ez vegyesen magyar—szláv jellegű, azonban itt a két nép keveredése elég későn és kismértékben történt meg. A temető az ún. Belo Brdo kultúrába tartozik, melynek leletanyagában bizánci import áruk is szerepelnek. A másik — hasonló témájú — dolgozatot Török Gyula készítette a szobi

Vendelin-földek temetőjéről. E temetőt a X. század közepétől a XI. század közepéig vegyes jellegű lakosság népesítette be, amely valószínűleg az avar—szláv együttélés idején összekeveredett elemekből, továbbá a honfoglaló magyarság földműveléséhez is értő, már letelepedett elemeiből tevődött össze. A honfoglalóknak ez a rétege biztosította — a szerző fontos megállapítása szerint — a magyar nyelv győzelmét, sőt a későbbi magyar nép kialakulását is.

Éri István új megvilágításba helyezi a kigyópusztai harci jelenetes csatát. Ez az emlék, a rokon leletekkel együtt, kun kapcsolatokra mutat. Lehetséges, hogy a csatát kitüntető királyi adományként viselték. A darab a középkori magyar viseletben tovább élő keleti hagyományokra utal. *Huszár Lajos* középkori pénztörténetünk egyik érdekes kérdésének megoldását adja, megállapítva, hogy a *hardtus* nevű Zsigmond-kori dénár, neve valamelyik hasonló nevű kamaraispántól ered. *Parádi Nándor* néhány sajátos alakú XV—XVI. sz.-i magyar cserépohárról megállapítja, hogy ezek fém- és üvegporhark utánzatai. Foglalkozik az utánzatok létrejöttének társadalomtörténeti hátterével is.

Cennerné Wilhelmé Gizella E. Widemann XVII. sz.-i német grafikus metszeteinek felhasználásával készült magyar tárgyú olajportré-sorozatokkal foglalkozik, melyek főként erdélyi főurakat ábrázolnak. A sorozatok összeállításának szempontjai egy-egy erdélyi család korabeli hatalmi helyzetét tükrözik. *Rózsa György* az esztergomi Keresztény Múzeum egyik festményét elemzi, melyet korábban „Rákóczi fogadtatása a szultánnál” címen ismertek. A szerző viszont megállapítja, hogy ennek mintájául egy D. H. Virmondt császári követ konstantinápolyi fogadtatását ábrázoló metszet szolgált, melyet az ismeretlen festő némileg átalakított. *Mihalik Sándor* a kassai polgárrá vált Pivirotti Oszvald XIX. sz. eleji köedénygyáráról értekezik. Pivirotti működése nemcsak kerámia-történetünk szempontjából, de a Kassáról az Alföldre, Debrecenbe is kisugárzó tevékenysége kereskedelem-történeti szempontból is fontos. Kossuth Lajos fényképeit *Fejős Imre* ismerteti. Ez az anyag főként ikonográfiai érdekességű. A gazdag tartalmú kötet utolsó tanulmánya *Király Ferenc* tollából az első világháború alatt létesített szibériai magyar fogolytáborok szükségpénzeiről szól. A legtöbbet a krasznaja-rjcskai, nikolszk—usszurijszki, szpasszkojei táborok pénzeiről tudunk. A krasznaja-rjcskai és szpasszkojei pénzek legnagyobb részét Czokoly István tervezte és részben Farkas József kivitelezte.

Végül néhány összefoglaló megjegyzést szeretnék tenni a szóban forgó kötethez. Érdekes újítás, hogy a kivonatok különböző nyelveken jelentek meg (a legtöbbetül, néhány franciául, angolul, olaszul és oroszul). Sajnos azonban meg kell jegyeznünk, hogy a folyóirat profilja még most sem eléggé határozott; valahogyan össze kellene hangolni az újkori tárgyú cikkek kiválasztásának szempontjait is az inkább régészeti jellegű, korokra vonatkozó korábbi cikkekével. A táblák kivitelezése is hagy kívánni valót maga után még mindig. Mindezek ellenére a folyóirat értékes gazdagodását jelenti a magyar régészeti és kultúrtörténeti szakirodalomnak.

Kádár Zoltán

Budapest Régiségei. XVI. kötet. Képzőművészeti Alap Kiadóvállalata. Budapest, 1955. 440 lap. 355. kép. — XVII. kötet. Akadémiai Kiadó. Budapest, 1956. 367 lap, 252 kép.

Több évi szünet után megváltozott külsővel, de a korábbi kötetekhez hasonlóan színvonalas tartalommal jelentek meg ismét a Budapest Régiségei kötetei. Az immár rendszeres, évenként megjelenő kiadvány hasábjain nagyrészt a Budapesti Történeti Múzeum tudományos munkatársai adnak számot a főváros történetével kapcsolatos régészeti és művészettörténeti kutatásokról.

A most megjelent kötetekben jelentős szerepet kapnak a budai várpalota területén a háború utáni években

végzett feltárások anyagával foglalkozó részlettanulmányok. A budavári ásatás a magyar középkor kutatásának egyik legjelentősebb eseménye, és az ország különböző vidékein párhuzamosan folyó falukutatók mellett már eddig is nagyban hozzájárult a középkori magyar élet megismeréséhez. A kötetek pozitív érdeme, hogy részlettanulmányok közreadásával hozzájárulnak a budavári ásatás teljes feldolgozásához.

A kötetek beosztása nagyjából az Archaeologiai Értesítő rovatbeosztását követi. A kötet első felét a tanulmányok foglalják el. Az anyagközlések rovatában kisebb ásatások és egyes leletek feldolgozását találjuk. Kisebb jelentések, könyvismertetések zárják be a tartalmas köteteket.

A XVI. kötet bevezető tanulmányában *Györffy György* széles látókörű és meggyőző cikk keretében mutatja be az Árpád-család uralomra jutását a magyar törzsszövetségben. Az írásos emlékek kritikai vizsgálatával és a helynévanyag alapján vázolja a főkirály, Kurszán kündü és törzsének háttérbeszorítását a IX. sz. első felében. Emellett új nézőpontból tárgyalja az ún. kettős királyság intézményét, megcáfolva Alföldi Andrásnak egy régebbi dolgozatában kifejtett nézetét.

Sz. Póczy Klára az aquincumi római kori canabae egyik több periódusú s a közelmúltban feltárt épületcsoportjának részletes feldolgozását adja. Az épületcsoport alatt i. sz. I. sz.-ból származó, bennszülött lakosság jelenlétére utaló emlékananyag is napvilágra került. Az ugyanitt feltárt temetőrészlet alapján kitűnik, hogy a IV. sz. utolsó harmadában a canabae területét felhagyták és a nagyrészt barbár telepesekből álló lakosság beköltözött a tábor falai közé.

B. Thomas Edit az aquincumi ásatások újraértékelésével az I. és II. sz. közföld mellett palaestrák fennállását igazolja.

Nagy Emese a budavári ásatások egyik részlettanulmányaként Zsigmond „Friss palotá”-jának topográfiai helyzetét és rekonstrukcióját tisztázza. Ésszerű okfejtéssel bizonyítja állításait, rekonstrukciója igen sikerült, bár az 5. sz. képen bemutatott alaprajzon az észak—déli szárny déli részén feltárt falmaradványok nem illenek pontosan a rekonstruált alaprajzba.

F. Tóth Róza tanulmánya a budaszentlőrinci páloskolostor szentségtartó töredéke és a bártfai szentségtartó egyeztetése alapján Kassai István élete utolsó éveinek munkásságára vet világot.

Holl Imre a XIII—XVI. sz.-i nyugatról importált kerámia feldolgozása kapcsán a hazai darabok bemutatásával számos új adattal gazdagítja a kutatást. Különösen az ausztriai középkori kerámiára vonatkozóan nyújt értékes adatokat. Gazdaságtörténeti vonatkozásban a cikk a további hazai kutatások szempontjából különösen számottevő. — Másik tanulmányában egy budai reneszánsz kötődéket Vasari leírása és külföldi analógia alapján Verocchio műhelyéhez kapcsol.

Az aránylag kisszámú középkori magyar ötvöstananyag egyik jelentős, budapesti leletegyüttesét ismerteti *Vattai Erzsébet* cikke.

Voit Pál a budai királyi palota építőinek, Jadot-nak és Hillebrandtnak sokat vitatott szerepét tisztázva, egykori leltárak és alaprajzok segítségével feleleveníti a palota ún. császári részének XIX. század eleji belső berendezését. Végül *Seenger Ervin* az 1815 körüli évekből származó vízfestmény ábrázolásával kapcsolatban a pesti Vigadó épületének építéstörténetéről tesz megjegyzéseket.

Az anyagközlés-rovatban *Kaba Melinda* az aquincumi katonai parancsnokság egyik épületének igen jelentős stukkódíszítményeit dolgozza fel, míg *Sz. Burger Alice* római kori lőszerszámbhoz tartozó [S]ecundus f. bélyeges csengőt ismertet az i. sz. I—II. sz. fordulójáról. *Schausek János* néhány aquincumi lelőhelyű római kori lelet rendeltetését vizsgálva újszerű megvilágításba helyezi a tárgyalta darabokat. Az általa ajtó-ellensúlylnak vélt kőnehézek szerepe még problematikus.

Várnai Dezso két építészeti vonatkozású cikke — a budavári kőfaragó jelekről és boltozati bordákról — kronológiai szempontból a további kutatások számára

alapvető fontosságú. Az anyagközlések befejezéseként *Horler Ferenc* a budavári középkori lakónegyed kőfaragó és elhelyező jeleit ismerteti.

A jelentések rovatában *Szilágyi János* a Budapest területén az 1951—53. években végzett római kori ásatásokról és az újabban előkerült leletekről előzetes jelentés formájában számol be. Különös érdeklődésre tarthat számot az aquincumi helytartói palota feltárásáról szóló rövid tájékoztató. A jelentés több, eddig még nem publikált feliratot is ismertet.

A műemlékvédelem rovatában *Borsos Béla* a Kiscelli utcában létesített kis múzeum és romkert építészeti problémáit tárgyalja. A kötetet *Szilágyi János* könyvismertetése zárja be.

*

A XVII. kötet első tanulmányaként *Nagy Tibor* a hazai kisbronzplasztika egyik kiemelkedő alkotását, Héraklész bronzszobrocskáját tárgyalja. A II—III. sz. fordulójáról származó kisbronzot stíluskritikai alapon az itáliai emlékekkel hozza kapcsolatba.

Gerevich László cikke a magyarországi gótikus építészet fejlődését tekinti át, kiemelve a hazai jellegzetességeket. Részletesen kitér a XIII. sz.-i budai műhely jelentőségére. A szerző a hazai fejlődést a nyugat-európai fejlődés keretébe illeszti bele.

A kötet legjelentősebb tanulmánya *Voit Pál* és *Holl Imre* „Hunyadi Mátyás budavári majolikagyártó műhelye” c. dolgozata. A budai várpalota feltárása során előkerült egyik épületrésszel kapcsolatban szellemes és meggyőző érveléssel bizonyítják be, hogy a feltárt műhelyben a Mátyás palotáját díszítő majolika padlótéglákat gyártották. A tanulmány számos gazdasági és technikai kérdés tárgyalása mellett részletesen ismerteti a műhely termékeit: a majolika padlótéglákat, díszedényeket és a vegyesmázás kályhacsempéket. A majolikaműhely léte is bizonyítja, hogy Mátyás humanista udvara mennyire élen járt az európai fejlődésben: Itálián kívül hazánkban gyártottak először majolikát. A kályhacsempéken is a budai műhely alkalmazta először a vegyesmázát. Igen jelentősek a genreképes kályhacsempék, a reneszánsz kori magyar kerámiaművészet jellegzetes s szinte egyedülálló darabjai, melyeknek ábrázolásai híven tükrözik az udvari élet szellemét. Szinte regényszerűen érdekes a budai majolikaműhely fejlődésének, illetve magyarrá válásának története. A cikk végül részletesen tárgyalja a műhely hatását a környező államok művészetére. A szerző rávilágít a magyar művészet-történet egyik elhanyagolt kérdésére: a Mátyás-kori magyar művészet hatása a környező államokra.

Az anyagközlés-rovatban a kisebb dolgozatok közül *Holl Imre* és *Huszár Lajos* cikke emelkedik ki. *Holl Imre* a múltban meglehetősen elhanyagolt középkori kerámia-kutatás egyik problémájára világít rá, amennyiben a kézikorong használatát bizonyítja be az Árpád-kori magyar kerámia egy részénél. *Huszár Lajos* a budavári ásatások éremanyagának katalógusát állítja össze és az anyagból levonható következtetéseket, illetve problémákat vázolja. A katalógus és az igen pontos lelőhely-táblázat a várasztás emléktárájának feldolgozásánál a kormeghatározáshoz értékes támogatást fog szolgáltatni. A teljes éremanyag közreadása ezenkívül még több gazdaságtörténeti kérdés megoldását is segíteni fogja.

A további anyagközlő dolgozatok újabb ásatások emléktáráját dolgozzák fel. *Kaba Melinda* az aquincumi ásatások során feltárt tábori kenyérsütő kemencét és leletanyagát ismerteti. *B. Thomas Edit* egy Albertfalván szórványként előkerült szobortöredéken keresztül a bennszülött művészi elemek továbbélését mutatja be az i. u. III. században.

Bertalan Vilmosné egy budavári majolikátöredék időmeghatározását adja külföldi analógiák segítségével. *G. Magyar Mária* a budavári ásatások fegyverleletei és írott források felhasználásával megkísérli felvázolni a vár fegyver-felszerelését és ennek kapcsán a fegyver-készítők helyzetét. Fejtegetéseiben sajnos csak meglehetősen kevés anyagra támaszkodhat. *Gerő Győző*

a Fehérvári kapu történetét mutatja be gazdag illusztráció kíséretében. *Pataky Dénesné* a pest-budai ötvösök Csongrád megyében található egyházi emlékeit ismerteti a készítő mesterek adataival, végül *Zakariás G. Sándor* cikke a budai kutak és vízvezetékek történetéhez szolgáltat újabb adalékokat.

A jelentések rovatában *Weszprémy Barna* az óbudai Héraklész-szobrocscsa szinképelemzését adja, *Duma György* pedig egy középkori padlótégla fizikai és kémiai vizsgálatával számos technikai és gyártásbeli kérdésre ad feleletet. A kötetet a *Németh Endre* által összeállított budapesti régészeti bibliográfia (1945—55) zárja be.

*

A most megjelent kötetekkel kapcsolatban hiányoljuk a kiadványnál már megszokott rendszeres ásatási jelentéseket. Bár az Archaeologiai Értesítő a leletmentő ásatások között minden évben közli a fővárosi leletmentéseket is, mégis helyesnek tartanók, ha az olvasó a Budapest Régiségei hasábjain kapna rendszeres, kimerítő tájékoztatást a főváros területén folyó összes (nemcsak római kori) régészeti feltárásokról.

Az egyébként gazdag illusztrációs anyag szerkesztésénél több helyütt hiányosságokat találunk a képek számozásánál. Több esetben a szövegben tárgyalt képek száma nem mind szerepel (XVII. k. Voit P. cikke), illetve a képeken az alszámok nincsenek feltüntetve (pl. XVI. k. 70, 71. o.).

Örömmel látjuk, hogy a folyóirat hagyományaihoz híven, a színvonalas tartalomhoz a kötetek kiállítása is méltó. A most megjelent két kötet a hazai régészeti és művészettörténeti kutatás értékes nyeresége.

Soproni Sándor

J. Banner, Die Pécelér Kultur. Unter Mitwirkung von József Korek. Arch. Hung. XXXV. Budapest 1956, Akadémiai Kiadó. 314 lap, 120 tábla.

A rövid bevezetés a könyv megszületésének útjáról és célkitűzéséről ad tájékoztatást. Ezt követően a II. fejezetben a szerző a kultúra kutatástörténetét ismerteti. Mint már azt a bevezetőben is hangsúlyozta, munkájához a Közép-Duna medencére vonatkozó valamennyi számbavehető publikációt felhasználta. Részletesen ismerteti a kultúra anyagával foglalkozó kutatók kiemelkedőbb irodalmi munkásságát és a fontosabb ásatásokat 1953-ig bezárólag. Talán három nevet ragadunk ki ebből a felsorolásból, mindegyik szinte egy-egy állomását jelzi a megtett útnak, melyen át a kutatás mai eredményeihez érkezett: Rómer Flóris gyűjtötte össze a kultúra első emlékeit, J. Bayer az ossarni település alapján elsőnek ismerte fel és választotta ki a hasonló korú magyarországi emlékeket és Csalog József az első magyar kutató, aki ásatásának anyagát publikációjában helyesen az ossarni anyaggal hozta kapcsolatba. A munka terjedelemben legjelentősebb részét a III. fejezetben a magyarországi lelőhelyek és leletek leírása adja. Kisebb jelentőségű lelőhelyeknél a szórványosan előkerült tárgyak részletes leírásával, ásatásoknál pedig legtöbbször a teljes anyagközléssel találkozunk. Egyúttal megkapjuk az egyes lelőhelyekre vonatkozó irodalmat is. A munkának ez a fejezete legapróbb részletekre kiterjedő figyelmével, alaposágával és minden kétséget kizáró megbízhatóságával — úgy hisszük — példa nélkül áll a magyar ősrégészeti irodalomban. Mint jól áttekinthető, rendszerezett forrásanyag elsősorban a külföldi kutatók számára nagy jelentőségű, ugyanakkor megkönnyíti a magyar kutatók további munkáját is.

A következő fejezet tartalmazza a külföldi lelőhelyeket. Ebből arról értesülünk, hogy Ausztriában 74, Szlovákiában 130, Kárpátukraiban 3 és Jugoszláviában 10 lelőhelyet tartanak számon a magyarországi 327-tel szemben. A térképre vetített hazai és külföldi lelőhelyek világosan körvonalozzák a kultúra elterjedését a Közép-Dunamedence területén.

A szerző a tárgyi emlékeanyagot az V. fejezetben veszi beható vizsgálat alá. Külön-külön foglalkozik az egyes edénytípusokkal, majd az edények díszítését, az idolplasztikát, eszközöket és végezetül a kultúra kapcsolatait tárgyalja. Elsőnek az egyik speciális edényformával, a kétértéktű tállal foglalkozik. Az elterjedését szemléltető térkép azt a felfogást erősíti meg, hogy hazája Magyarországon van. Előzményére több példát is kapunk a hazai aeneolitikus anyagból. A kétértéktű tállakkal azonos területen terjedtek el a függeszthető edények is. A kutatók általában késői formáknak gondolták ezeket. A hazai aeneolitikumból felhozott meggyőző példák azonban kétségtelenné teszik, hogy a péceli kultúra függeszthető edényei az aeneolitikumon túlmenően valószínűleg a tiszai kultúrából származnak. Ugyancsak új felfogást képvisel a szerző a jellegzetesen péceli típusnak ismert halbárka alakú edény eredetére nézve is. Schmidttel szemben, aki eredetét a babskai „protobádeni” anyagban kereste, sokkal szélesebb származási helyet jelöl meg. Azon az alapon, hogy az edény elterjedése egybeesik a csontvázas temetkezés területével, származási helyének is ezt a vidéket fogadja el. Helyi, alföldi gyökerűnek tartja a viszonylag még ritka nyeles merítőedényt is. A tiszapolgári kultúrából hoz fel meggyőző analógiákat. A füles merítőedények egyes típusvariánsai alapján több helyi elterjedésű csoportot állapít meg. Származási helyüket a Dunántúltól délre eső területen keresi. A zsugorított csontvázas sírokban előkerülő talpasedények a Közép-Duna medence területén kívül sehol sem fordulnak elő. Véleménye szerint típusuk az aeneolitikum kis talpas edényeiből fejlődött ki valószínűleg az országhatárokon kívül, de még a Duna-medence területén. Kiindulási helyének a szlovákiai Potiska kultúrát véli. A helyi fejlődés eredményeként kialakult korsófajták öt csoportját különbözteti meg és megállapítja azok elterjedési körzetét. Származási helyüknek a Közép-Duna medence déli területét tartja, ahol kialakulásukhoz kimondottan balkáni komponensek is nagymértékben hozzájárultak. Ugyancsak ez a felfogása a nagyobb fajtájú korsók származásáról is. A tálakat két nagy csoportra osztja. Az első csoport tálai eddig csak a Dunántúlról ismeretesek. Helyi fejlődés eredményei. A zengővárkonyi temetőből ismert hasonló tálfarmák alapján a lengyeli kultúrában látja eredetüket. A tálak másik csoportját a dán folyosós sírok 4. periódusával megegyező sajátságos formájuk és díszítésük alapján északra számaztatja.

Az alakban, nagyságban és díszítésben igen változatos élelmentartó edényeket típusok szerint tárgyalja. A péceli kultúra egész területén elterjedt mély tálakat aeneolitikus továbbfejlődés eredményének tekinti. Az élelmentartó edények másik csoportját — a Sághegy környéki háromfülű edényeket — a jaispitz kultúra hasonló edényeivel tartja rokonnak. Megemlékezik még egy rövidnyakú öblös fazékformáról is, mely a vucedoli kultúra hasonló edényeinek kialakulására volt hatással. Származásának kérdésére nem ad választ. Ebben az esetben mi fordított előjelű, vucedoli hatásra gondolnánk, annál is inkább, mivel a típus késői. A kerámiai anyag tárgyalását hasznosan egészítik ki a formatablák és az egyes típusok elterjedését szemléltető térképek.

Igen érdekesek a szerzőnek a Szentesen talált agyagcső használatára vonatkozó fejtegetései. A probléma tisztázásához bő archaeologiai, néprajzi párhuzamokat hoz fel. Ezekből egyértelműen az világlik ki, hogy hasonló fűvősevekkel az állatok tejelését mozdítják elő az állattenyésztő népek. A péceli kultúra erősen állattartó jellegű gazdálkodása hasonló rendeltetésre enged következtetni a szentesi agyagcső esetében is. Ebben az esetben ez volna hazánkban az első régészeti lelet, mely ennek a szokásnak az ismeretére mutat.

A továbbiakban a kerámia egyes fültípusait ismerteti. Abból, hogy a szubkután fülek javarésztükben a hamvasztásos temetkezés területén fordulnak elő, északnyugatról bevándorló anyagra következtet. A bevándorlók kisebb csoportjaival terjedt el délkeleti irányban. Az ansalunata füleknek a származás kérdése nem ennyire világos. Valószínűnek tartja azonban, hogy a magyar-

országi sajátságos nyereg formájú fülek a feltételezett csehországi központtól függetlenül alakultak ki. A vissi fülformáknál sem fogadják el a csehországiakat előzményekként. Ezt a típust a délen általánosan elterjedt büttyös fülekből vezeti le (Sveti Kirolova.) Végezetül az általánosan elterjedt szalagfülekről szól.

A kerámia díszítőmotívumainak leírása után az inkrusztálással és edényfestéssel foglalkozik. Megállapítja, hogy az inkrusztálás nem volt általános. Zömmel Baranyában és Budapest környékén fordul elő. A centrumot Baranya megyében feltételezi, ahonnan a szokás Budapest környékére is eljutott. Ez utóbbi azonban véleménye szerint még megvilágításra szorul, mivel az Alföld területén korábban, már az aeneolitikumban ismerték ezt a technikát. Ugyancsak nem mondható általánosnak az edényfestés sem. A rendelkezésre álló adatokból egyelőre annyit állapít meg, hogy a csontvázas temetkezés területén, ahol állattemetkezés is van, gyakoribb. Eredetére nézve mindaddig nem tud véglegeset mondani, míg a tiszapolgári festett kerámia időbeni helyzete nem tisztázódik. A budakalászi festett edények esetében azt a lehetőséget is megengedi, hogy a zselizi kerámia volt az előzmény.

Nagyrészt új anyaggal ismerkedünk meg az idolplasztika ismertetésénél. Bár az újabb ásatások több példányt hoztak felszínre, számuk így is csekély. Különösen áll ez az emberi ábrázolásokra. Ezek kivétel nélkül nőket mutatnak. Aránylag gyakoribbak és így nagyobb a jelentősége az állatidoloknak. Kormeghatározásuk — mivel kísérőleletekkel jól datált telepről kerültek elő — biztos. E leletek kapcsán felveti a pilinyi állatszobrocskák kronológiai helyzetének kérdését is. Feltevése szerint valószínűleg a péceli kultúrához tartoznak.

Áttérve az eszközökre, a szerző megállapítja, hogy a péceli kultúra és az újabb kökor eszközei között számottevő különbség nincs, az előrehaladást csak az egyes rézszerszámok jelentik. Rézből három eszközfajta ismeretes: ár, tű és véső. Ezek azonban a kultúra egész területén elterjedtek. Az árak megegyeznek az aeneolitikus példányokkal (Tiszapolgár, Zengővárkony). Figyelemre méltó az a megállapítása, hogy a halászszerszámok feltűnő módon hiányoznak. Végezetül összegezi a kultúra kapcsolatait a bodrogkeresztúri és vucedoli kultúrával, valamint a környező területekkel.

A következő, VI. fejezetben a szerző a temetkezést tárgyalja. A temetkezési szokás és az ezzel összefüggő kerámia alapján négy csoportot vesz fel. Az egyik csoportba a csontvázas sírokat sorolja. Lelőhelyei az Alföldön és Dunántúl Balatontól délre eső részén találhatók. Jellemzi ezt a csoportot a halbárka alakú edény, lapos merítőtál, talpas edény és a vörös festés. A másik csoportba az urnasírokat veszi. Ez a temetkezésmód a Dunántúl északi és nyugati részén és az Alföld északi és északkeleti peremvidékén terjedt el. Halotthamvasztás és edénytemetkezés jellemzi. A kerámia alapján három: Fonyód-Unyi, Vissi és Ózd-Pilinyi alcsoportra különíti el. A csontvázas temetkezések vizsgálatánál Banner arra az eredményre jut, hogy a rítusban a zsugorítás kívül más általános szabályt nem lehet megállapítani. Ezzel szemben mégis sikerül bizonyos törvényszerűségeket megfigyelnie, mint pl. hogy a felnőtteket mélyebbre temették, mint a gyermekeket, valamint azt, hogy a halbárka alakú edény és kétértéktű tállal csak férfi, merítőedények csak felnőtt sírokban találhatók. A sírok egy részében jelentkező kőpakolást a visszajáró halottól való félelemmel magyarázza. A vázon fekvő ékszerekből arra következtet, hogy a halottakat ruhástul temették el. Nyak- és övdíszként leggyakoribbak a dentalium és cardium kagylókból, márvány- és rézgyöngyökből álló gyöngysorok. A kémiai analízis a rézgyöngyök anyagának a vöröszet mutatta ki. Mint egyedülálló és legjelentősebb rézészerről emlékezik meg a vörsi diadémáról. A hamvasztásos temetkezés szokását a fonyódi urna-temető alapján ismerteti. Ezekben a sírokban edényeken kívül más melléklet nem igen akad. Esetleges kivétel a legnagyobb ritkaság. Így rézből készült eszköz sem került elő idáig hamvasztásos sírból.

Itt tér ki a szerző arra a kérdésre, mikor ismerték

meg először Magyarország területén a halottégetést? Előjáróban a magyar kutatóknak azt a felfogását ismereti, miszerint a Közép-Dunamedence területén a halott-hamvasztás szokása a péceli kultúra megjelenése előtt ismeretlen volt. Ezt azzal egészíti ki, hogy a szokás Cseh—Morvaországból érkezett hozzánk és bizonyos kerámiái formák átvételével honosodott meg. A hiányosan megfigyelt koponyatemetkezésekről szólva, inkább csak a felmerülő kérdéskomplexumot áll módjában felvázolni, mintsem a problémákat megoldani. Részletesen ír az állattemetkezésekről. A kettősen eltemetett marhacsontvázak esetében valószínűnek tartja, hogy azokat egy — minden részletében fából készült — kocsival együtt földelték el. Bizonyítékul a budakalászi kocsimodellt hozza fel. E keretben a külföldi hasonló állattemetkezéseket is ismerteti a magyarországi leletekkel kapcsolatban. Végül a rituális edénytemetkezéssel és a kannibalizmus állítólagos szokásával foglalkozik.

A következő VII. fejezet a kultúra települését, gazdálkodását és társadalmát tárgyalja. Sajnálatos, hogy a kevésbé és nem rendszeresen átkutatott települések nem adnak alapot végleges következtetések levonására, így többek között a lakóépítmények formájára nézve sem. Mindenesetre feltűnő, hogy az északi területeken, ahol az újabb kőkori kultúrák lakógödrei kerek alaprajzúak voltak, a péceli kultúrában a déli területekre jellemző szegletes alaprajzú háztípus terjedt el. A Palotabozsokon kiásott ház földbemélyített alapja hossznegyszög alakú volt lekerekített sarkokkal. Az egyik sarkában földbe ástott kemence került elő. Banner véleménye szerint a péceli kultúrára jellemző kemencék az aeneolitikum földbemélyített, zárt tűzhelyeiből fejlődtek ki. Ilyen átmeneti forma került elő a lengyeli kultúra zengővárkonyi telepén.

A lelőhelyek geográfiai eloszlását vizsgálva a szerző arra a megállapításra jut, hogy a péceli kultúra lakói nemcsak a dombos vidékeken, hanem az Alföld árvízmentes helyein is megtelepedtek. Meggyőződése szerint a további kutatások igazolni fogják azt, hogy a síkságokon is tartós települések voltak és népszerűségük nem maradt alul a dombvidékekkel szemben. Ezt a nézetet erősíti meg az is, hogy a péceli kultúra lakóinak gazdasági életében első helyen az intenzív állattenyésztéssel összekapcsolt földművelés állt. A földművelésre számos emlék utal: őrlőkövek, gabonatarló edények, agancskapák stb. Az állattenyésztést az állattemetkezéseken kívül a telepeken tömegesen előkerülő domesztikált szarvasmarha-, ló-, birka-, kecske és kutyacsontok bizonyítják. Ezenkívül a vadászat is fontos szerepet játszott a települők létfenntartásában, amire a szarvas-, őz- és vaddisznó-csontok, továbbá a finoman kidolgozott nyíl hegyek utalnak.

A csak részben és kevés helyen átkutatott települések nem tették lehetővé, hogy a szerző a társadalom szerkezetére nézve messzemenő megállapításokat tegyen. A jól megfigyelt kisméretű és különálló házak alapján mindössze azt a következtetést tudja előlegezni, hogy a települések lakói kis családi közösségekben éltek. Az is megállapítható, hogy állandó telephelyük mellett kisebb téli és nyári szállásuk volt, melyet a megfelelő évszakban kerestek fel. Többet árulnak el a szociális struktúrára és családi életre vonatkozóan a jobban átkutatott temetők. Az egyes temetőket Banner egy-egy törzs nyugvóhelyének tartja. Törzsfőnöki síroknak azokat tekinti, amelyekben mellékletként párosával eltemetett marhacsontvázakat találunk. A temetőkön belül határozottan megállapítható csoportokat egyes családok temetkezőhelyével hozza összefüggésbe. Igen fontos megállapítása az, hogy ebben a társadalomban már a férfi szerepe fokozatosan előtérbe kerül és megindul az a folyamat, mely — ha lassan is, de végeredményképpen — a matriarchatus felszámolásához vezet.

A munka külön fejezetet szentel a kultúra elterjedésének. Véleményünk szerint indokolatlanul. Ez a rész szerves kiegészítője a IV. fejezetnek, és így ennek keretében kellett volna helyet találnia a lelőhelyek elterjedéséből levonható településtörténeti következtetések összegzéséeként.

A kultúra időrendjét és továbbélését a IX. fejezet tárgyalja. A szerző — figyelembe véve azt a körülményt, hogy a kultúra fejlődése helyenként kisebb-nagyobb eltéréssel ment végbe — tájanként állapítja meg a kultúra relatív időrendi helyzetét. Összesen hét tájegységet vesz fel s ezeknek vizsgálata alapján határozza meg a péceli kultúra helyét őskori kultúráink között. Az abszolút kronológia tekintetében a magyarországi kutatók véleményéhez csatlakozik. Eszerint a kultúra kezdete nem tehető korábbra a 2400—2300-as éveknek. A temetők sírlétszáma alapján időtartamát 250—300 évben határozza meg. Továbbélésével foglalkozva a bronzkort jól ismerő szakemberek meglátásait ismerteti. Annak megvilágítását, hogy a péceli kultúra milyen hatást gyakorolt erre a korszakra, még nem tartja aktuálisnak. Ugyanennyire problematikus szerinte a továbbélés kérdése. Egyes jelekből ítélve azonban megengedi annak lehetőségét, hogy bizonyos területeken retardált a péceli kultúra. Példaként a Nyírséget hozza fel, ahol a vissi csoport területén a korai bronzkor emlékeinek felkutatása mind ez ideig sikertelennek bizonyult.

A következőkben a szerző a kultúra eredetét vizsgálja. Az elterjedési térkép alapján, mely a legsűrűbb települési góccokat a Közép-Duna medence központjában tünteti fel, a kultúra kisugárzásának centrumát is erre a területre rögzíti. Véleménye szerint itt kell keresnünk eredetét is. Elveti azt a felfogást, hogy a péceli kultúra népvándorlással hozható összefüggésbe. Alapjának a hazai neolitikus és aeneolitikus kultúrákat tartja, melyeket északnyugatról és délkeletről jövő elemek módosítottak. Ezért van az, hogy egyes vidékeken helyi színezetű csoportok jöttek létre, egészében azonban mégis egységes megjelenésű művelődés alakult ki.

Végző fokon ez a felismerés tette szükségessé az új névhasználat bevezetését. A szerző világosan megmondja, hogy ennek oka nem az a szándék, hogy magyar nevet adjon a kultúrának. Célja az volt, hogy a különböző idegen hatásokat feltüntető csoportokat „péceli” elnevezés alatt egy kétségtelenül magyarországi önálló jellegzetességű kultúra egységébe fogja össze.

A monográfiát Nemeskéri János tanulmánya zárja be, amelyben a péceli kultúra népének antropológiájáról ad összefoglaló áttekintést.

E kiváló könyv fontosságát, úgy hisszük, nem kell különösebben hangsúlyoznunk. Megjelenésével a magyar ősrészeszeti irodalom nagy adósságát törleszti. Jelentőségét abban látjuk, hogy a több évtizedes hazai és külföldi kutatások eredményeit rögzíti és az újabb ásatások feldolgozása alapján új megállapításokkal gazdagítja ismereteinket. Ugyanakkor felhívja a figyelmet a ma még nyitott kérdésekre és megjelöli az utat azok megoldásához. Nagy érdeme a könyvnek, hogy mindvégig széles látókörrrel és történeti módszerrel készült és a kultúra egészét összefüggéseiben, az európai művelődés keretében tárgyalja. Így alkalmas arra, hogy széles perspektívát nyújtson a rézkor további tanulmányozásához.

Pusztai Rezső

Szilágyi J., Aquincum. Budapest, 1956, Akadémiai Kiadó. 136 lap, 90 tábla, 2 melléklet.

A szép kiállítású könyvvel a szerző célja az volt, hogy „az Aquincum után érdeklődők és a tudományos munka számára egyaránt kalauzként legyen használható” (7. old.).

A munka számos kisebb fejezetre oszlik, amelyek Aquincumról teljes, minden szempontra kiterjedő áttekintést igyekeznek adni. Az első fejezetben a történeti keretet rajzolja meg, népszerűsítő munkához képest túlzottan in medias res vezetve az olvasót: az első bekezdésben említett sok népnév bővebb magyarázatra szorulna (bójok, dákok, illírek, kelták stb.). A fejezet Pannonia eseménytörténetét és a külső történetet tárgyalja, a várostörténet sajnos csak igen kis mértékben kapott benne helyet. Pedig a várostörténet állandó párhuzamba állítása a tartomány történetével annál

inkább szükséges lett volna, minthogy a további fejezetekben már csak a város szűkebb területének emlékeivel foglalkozik. A Septimius Severus-kori colonia-alapítás mellett pl. nincsen említve a hadrianusi municipium-alapítás. A történeti keret bemutatása egyébként jó és arányos, mindössze a IV. sz.-i fejlődésnek kellett volna nagyobb teret szentelni.

A második fejezet Aquincum földrajzi helyzetét, lakosságának számát, városjogi viszonyait ismerteti, a harmadik igen jól, szemléletesen mutatja be a római kori települések topográfiáját. A negyedik fejezetben Sz. J. a városszépítést és Aquincum városias külsejét tárgyalja, a colonia splendificissima hangzatos címéből kiindulva. Jó lett volna e cím történeti hátterét is kifejezni (amihez Sz. J. is hoz adatokat a 125. jegyzetben), mert így a „splendificissima” jelző egyoldalú értelmet nyer, mintha egyedül Aquincum lett volna a „legfényesebb”.

A következő fejezet („Kényelmi berendezések és egészségügy”) nem meríti ki a címében adott témakört, pl. az egészségügyről igen kis mértékben esik szó. E fejezetben a szerző újra visszatér a splendificissima jelzőre, mintegy a város apológiájaként, szerintünk feleslegesen. Aquincum városa minden pannoniai jelentősége mellett sem sorolható a birodalom nagy centrumai közé, tehát a „legtündöklőbb colonia” gyakori hangsúlyozása tévedésbe ejtheti az olvasót (e jelző egyébként csak egy feliraton fordul elő).

Külön fejezet ismerteti a városi önkormányzat szervezeti felépítését és a testületi életet. A civitas Eraviscorum és a municipium viszonyát illető megállapításaival szemben (35. old.) lásd az Arch. Ért. 78 (1951) 107. skk. lapjain kifejtett véleményünket. A két közösség viszonyát nem lehet szubjektív momentumokkal magyarázni (pl. „vállvergető hízelgés”); ennek megvoltak a maga történeti előfeltételei.

Kevésbé sikerült a hatodik fejezet, amely a társadalmi osztályokat, a jogi és vagyoni elkülönülést tárgyalja. Bevezetőül érthetetlenül az aquincumi építkezésekről van szó; ez a bekezdés talán tévedésből került a fejezet élére. A latin jogú polgárok terminusát helytelen „italiai joggal rendelkező” polgároknak fordítani (39. old.). Ami a társadalmi tagozódást illeti, a szerző által adott rangsorral aligha lehet egyetérteni. A katonaságot nem tekinthetjük külön társadalmi rétegnek. A hadsereg mindig bizonyos fokig társadalmon kívüli helyzetet foglal el. A „kézművesek, kereskedők és más dolgozók” kategóriája tág és pontatlan. Mindezek a városi vezető réteg, a libertusok és az alacsonyabb néprétegek körében egyaránt képviselve voltak. Elég ha arra utalunk, hogy kisebb városokban a szabad kézművesek a decuriók közé is bekerülhettek. A társadalmi rangsor felvázolása után a fejezet többi része már csak a családi és mindennapi élettel foglalkozik. A történeti fejlődés, a társadalmi viszonyok alakulásának vázolása sajnos teljesen hiányzik, holott a négy évszázados római uralom idején bekövetkezett jelentős változásokat nem lett volna szabad figyelmen kívül hagyni. A társadalmi rétegződést inkább csak érzelmi kihatásai alapján ítéli meg, ilyenkor persze az önkényes belemagyarázások veszélye is fennáll (a hízelgés, úr és rabsláda viszonya, — egyes feliratok állításának okai, a városi élet mindennapos megnyilvánulásai stb.). Ezek a hibák a társadalmi viszonyok kérdésénél a többi fejezetre is jellemzők.

A következő fejezet a város etnikai összetételét tárgyalja az ismert eredetű személyek felsorolásával. A fejezet végén Sz. J. érdekes szempontokat vet fel az iskolai latintudás elterjedéséhez. A kilencedik fejezet a ruházatot és viseletet ismerteti, a tizedik a „lakosság megélhetési forrásai” cím alatt az ipari, kereskedelmi, mezőgazdasági tevékenységet. Kérdéses az a kijelentése, hogy „Aquincumban a katonaságnak nagyobb volt a jelentősége, mint az alapvetőbb foglalkozásoknak (földművelés stb.), hiszen az őslakosság átnevelése, politikai és gazdasági fejlődése szempontjából döntő volt a 25 évi tényleges szolgálat”. Elsősorban helytelen a katonáskodást és annak belpolitikai céljait a termelő munkával összevetni, de nem helyes a katonáskodás aquincumi jelentőségének az őslakosság átnevelésével való magya-

rázata sem. Aquincum katonai jellegét a határvédelem szükségessége adta meg, nem pedig a meghódított lakosság katonáskodással való átnevelése. A fejezet további pontjai az egyes foglalkozási ágak viszonylag részletes ismertetései, amelyekben csupán azt kifogásolhatjuk, hogy a tabáni Victoria-bélyeges késő-La Tène festett kerámia mesterét capuai eredetűnek tartja (53. old.).

Az „Életszínvonal Aquincumban” c. fejezet két részre oszlik. Külön tárgyalja az alsó és felső rétegek életmódját. A társadalmi rétegek említett pontatlan szétválasztása miatt azonban a két részben adott anyag csoportosításához is szó férhet. A fényűzésről a könyv más részeiben írottakat inkább ide kellett volna venni. Az életszínvonal kérdését továbbá nem meríti ki az árák és bérek — egyébként is gyér — adatainak taglalása, hiszen a lakosság döntő része nem bérből élő szabad foglalkozású munkás volt, hanem olyan ipari vagy mezőgazdasági termelő, akinek életszínvonalát nem tükrözhetik pontosan az ár- és bérvizonyok. Nagyobb figyelmet kellett volna szentelni az egyéb életkörülményeknek. A kényelmi berendezések, egészségügy fejezetének anyaga is jobban érvényesült volna itt. A két fejezetet talán egybe lehetett volna vonni. Zavart okoz az is, hogy a római Aquincum életmódjának tárgyalását a barbaricum népekre vonatkozó adatokkal kezdi. Nem megyőző az életkorok alakulásának ábrázolása sem (67), különösen a kevés és öletszerűen kiválasztott bizonyító anyag miatt.

A „Szórakozások” c. fejezet a városi élet nyújtotta szórakozásokat tárgyalja. Az egyébként jól sikerült fejezet végén feleslegesnek érezzük az amphitheatrumok méreteinek száraz felsorolását. „Művészetek” cím alatt részletes képet ad Sz. J. az egyes művészeti ágak emlékeiről. Komoly hiányosság, hogy a kőfaragást teljesen elmulasztja. A 73. oldalon nem érthetünk egyet azzal, hogy az aquincumi városépítést Palmyrát utánozták.

Az „Elhunytak tisztelete” c. fejezet igen keveset mond. A halottkultuszról és a síremlékekről mondott néhány általánosság mellett szólni kellett volna a temetkezési szokásokról, a temetők anyagáról, amelyek bő történeti tanulságai teljesen hiányoznak.

Több részre oszlik a vallásokat tárgyaló fejezet. Az általános bevezetőül szánt részben félreérthető ha azt írja, hogy „lehet azonban, hogy a város tehetősebb lakói, akik a költőváros túlnyomó többségét felállították, ezt merő érdekből, számításból tették... Eszerint óvatosság ajánlatos az oltárkövekből való következtetéseknél”. Egyrészt határozottan utalni kellett volna arra, hogy nem az istenséggel szembeni számításról van szó, mert a számításból végzett kultikus cselekmény beletartozott az ókori vallásosság fogalmába. Másrészt nem lehet azt állítani, hogy az oltárok „túlnyomó többségénél” érdekből vagy valamilyen ókori opportunizmusból végzett áldozatról van szó. Itt ugyanazzal a hibával találkozunk, amelyre a társadalmi helyzet érzelmi kihatásaival kapcsolatban már utaltunk (hízelgés; őszinteség hiányának állandó feltételezése). A vallási emlékek ilyen szkeptikus értelmezéséből egyrészt az következne, hogy a római vallás minden megnyilvánulása mögött a birodalmi kormányzat vallási politikáját lássuk, másrészt az, hogy feliratos forrásaink a vallástörténeti kutatás számára nem használhatók. — Hiba a császárkultuszt tárgyaló résznél, ha a császárkultusz „sikertelenségéről” beszél. A császárkultuszt sem lehet egyszerűen mint ügyes fogást szemlélni. Ma már világos, hogy megvoltak ennek is az antik vallásosságban rejlő gyökerei.

Jobban sikerült a keleti vallásokat tárgyaló rész és a késői idők hanyatlásának rajza. Az utolsó fejezet rövid áttekintést ad az aquincumi kutatás történetéről. Itt hiányoljuk a rendszeres kutatások megindulása óta eltelt mintegy hét évtized (!) munkájának ismertetését.

Meg kell említenünk az ókori források és a feliratok szövegeinek fordításába becsúszott feltűnően sok hibát. Velleius ismert helyéből (II. 110, 5) a „familiaris animorum erat exercitatio”-t nem lehet úgy fordítani, hogy „családi körben is kedvük volt gyakorolni” a latin nyelvet (47. old.). Mamertinus sokat idézett mondatát a pannon

vezérszerepről helytelenül úgy fordítja, hogy „számos évszázad óta senki sem kételkedik” (11. old.), holott az eredetiben „quis dubitat, quin multis iam saeculis” áll. A 27. jegyzetben félreérthető az, hogy a Commodus-féle burgus-feliratokat így fordítja: „... azokon a helyeken, amelyek alkalmasak az ... ellenség titkos átkelésére, Plotianus helytartó révén”. A 30. j.-ben idézett cursus honorum fordításába tévesen került bele a praetor tutelarius és a tribunus militum fokozata közé a feliraton nem szereplő „népvédő, pénzügyi tisztviselő (irattáros?)”. Ugyanitt „Aeclanenses város” helyesen: Aeclanum város. A 113. j.-ben Alexander fürdőépítési feliratán a „curante Flavio Marciano cos.” nem consult, hanem consularis helytartót jelent. Az 501. j.-ben idézett feliraton az „in re sua” nem a saját költségén, collegiumi segély nélkül történt eltemetést jelenti, hanem a saját földjén való eltemetést. A 44. oldalon és a 218. j.-ben idézett felirat olvasása hibás: a helyes olvasást lásd Alföldi, Budapesti Története I, 166, 90. j.: nem Florinnatus (a CIL-ben sincsen így), hanem Florin[i, vagy -a], nat(ione) etc.

Néhány komolyabb tévedés, illetve hiba: „Sirmium, ez a szermségi városnév a Mitrovica névben máig is továbbél” (17. old.). A 45. oldalon említett Plotius Pampilus (= Pamphylos) nem lehetett „illír-kelta bennszülött”, ha Celeiából származott is. 64. old.: a honesta missio tanúsítványa Sz. J. szerint „íródhatótt fatáblára, bevészhették azt kő táblára”. A kő táblára való bevésés már magában is elképzelhetetlen, de az idézett feliratok sem bizonyítják, amelyek közönséges votiv feliratok. A 68. oldalon ábrázolt tölgyfaágas volutás mécses magyarázata a 97. oldalon: „Pacatus műhelyéből. Célzás Pannonia tölgyrengeteire?”. A mécses azonban nem Pacatus műhelyének készítménye (a publikáló Kuzsinszky szerint sem az: Bp. Rég. XI, 245), de még csak nem is pannoni gyártmány, vö. Iványi, a pannoni mécsesek 64 sk, és uo. a 415, 420, 431–433 sz.-ok alatt idézett irodalmat. Így a tölgyfaág aligha lehet célzás az erdő Pannoniára. A 81. oldalon: a viasz elvesztéses öntési eljárás leírása tévedésen alapszik: nem az eredeti pozitív mintát faragták viaszból! A 9. jegyzetben idézett Velleius-helyből az „insolens longae pacis bonae” helyesen: bonis. A 11. j.-ben Batho helyesen: Bato. A 134. j.-ben Vindo fazekas és a vicus Vindonianus kapcsolatba hozása teljesen bizonytalan. A 149. j.-ben idézett Dasius név ott biztosan balkáni illír. Az LVIII. táblán lent közölt fekvő alak semmiképpen sem lehet folyamisten (szarkofág!). Az 56. oldalon Sz. J. azt írja, hogy az ókori üveg szivárványszínű vagy a földben kapta, vagy eredetileg is ilyen volt. Az utóbbi lehetőség felvetése alaptalan.

A jegyzetekben adott irodalmi utalások sokszor hiányosak. Erre azért kell külön felhívni a figyelmet, mert Sz. J. a könyvet a kutatómunka kalauzájának is szánta. Ami a magyar irodalmat illeti, a kocsiábrázolásos sírkövek említésénél (467. j.) nem történik utalás Sági Károly cikkére (Arch. Ért. 1944–45), holott e cikk az emlékecsoporthoz kimerítő feldolgozása. A díszpáncélok műhelykérdésénél (452. j.) Drexel 1924-ben megjelent cikke óta a magyar kutatás is ért el eredményeket (Radnóti A., Arch. Ért. 1948, Barkóczy L., Folia Arch. 6 [1954]). A 118. és 128. j.-ben hiányoljuk a Barkóczy és alulírott cikkére való hivatkozást (Acta Arch. Hung. 3 [1953]) stb. A római birodalom történetének gazdag irodalmából Maskin és Rostowzew munkáin kívül alig találunk másra utalást.

Sz. J. könyvével voltaképpen magyar nyelven az első kísérlet tette meg arra, hogy egy pannoni városról részletes népszerű összefoglalást adjon. Munkája ebből a szempontból ítélandó meg.

A fejezetek beosztásának rendszere mutatja, hogy az összes fontosabb kérdésesoporthoz rá akart világítani, igyekezett az ismeretterjesztésben is a kutatómunka gyakorlati céljait szolgáló rendszerezést megtartani. E felaprózó tárgyalásmód megválasztásában talán az a cél is vezette, hogy a könyvben a kutatómunka szükségleteire is figyelemmel volt. Úgy hisszük, e kettős célkitűzés nem használt a munkának. A szakemberek

egy összefoglaló Aquincum-monográfiától elsősorban az új kutatások eredményeinek ismertetését és értékelését várják, hiszen az alig 14 éve megjelent Budapesti Története I. kötetében sokkal részletesebben és szélesebben rendszerezett formában az addigi anyagot úgy is áttekinthetik. Mivel az új eredmények olyan részletes ismertetése, mint ezt a szakemberek várnák, ilyen népszerűsítő munkában nem férhet el, talán jobb lett volna a kettős célkitűzés helyett a részletesebb, rendszeres ismeretterjesztésre helyezni a súlyt a kutatómunka szempontjainak mellőzésével. Ebben az esetben le lehetett volna mondani a felaprózott fejezetekről is egy egységesebb és történetibb tárgyalásmód érdekében. Mutatis mutandis úgy, ahogy E. Swoboda új Carnuntum-könyvében is a folyamatos tárgyalást választotta.

Ami mármost az ismeretterjesztő célzatot illeti, Aquincum emlékeinek szélesebb körben való ismertetéséhez úgy hisszük, a könyv jó szolgálatokat fog tenni. Ha a Budapesti Történetét a szakemberek előtt nem is pótolja, sőt nem is tekinthető e nagy monográfia kiegészítésének sem, az ismeretterjesztésben szélesebb körökhöz is eljuthat, mint a Bp. Története. Jó részletei (topográfia, a mindennapi életet bemutató részek stb.) reméljük, hozzájárulnak Aquincum megismertetéséhez.

Mivel Sz. J. könyve több szempontból első kísérletnek tekinthető, a történeti értékelés és az ismeretterjesztés módszeréhez néhány általános megjegyzést is kell fűznünk.

Népszerűsítésen a tudomány eredményeinek és módszereinek széles körben való hozzáférhetővé tételét értjük. Tehát a népszerűsítésre a tudományosság szabályai éppúgy vonatkoznak, mint magára a kutatómunkára. Ebből a szempontból hibáztatható a tárgyalásmód annyiban, hogy az alapvetőbb történeti kérdések elől kitér, vagy leegyszerűsített formában tárgyalja őket. A történeti értékelést az az igyekezet jellemzi, hogy a társadalmi különbségekre, a római imperializmusra, egyáltalán a birodalomra mint osztálytársadalomra legyen tekintettel, ami azonban nem mondható sikeresnek. A társadalmi tagozódásnál a szerző mindig annak érzelmi kihatásait szemléli, és nem veszi figyelembe a társadalom tényleges fejlődését és annak mozgató rugóit. A római kor bemutatása így bizonyos pesszimiztikus színt nyer, s túlzott helyet kapott benne a birodalmi kormányzat és a provinciák merev, kielezett szembeállítás, a római-bennszülött ellentét szintén nem helyesen és történeten értelmezett kihangsúlyozása. Az értékelés ezáltal a császárok egésze ellen irányul, mintegy invektívája annak. Végső fokon a történeti folyamatok hiányos bemutatása az, ami ezt a szemléletet eredményezi, de ezáltal a római birodalom történeti szerepe és jelentősége is kérdésessé válik (pl. a „pax Romana temetői csendje” 11. old.).

A könyv fogyatékoságának kell tekintenünk a történeti vonalvezetés hiányosságait. Kapcsolatban van ez a könyv szerkezeti felépítésével is. Jobb lett volna az elmondandókat nagyobb, összefoglalóbb gondolatmenetekbe illeszteni, mert a történeti fejlődésmentet így háttérbe szorult. A legtöbb fejezet tárgyalásmódja statikus. A rövid első fejezetnek, amely a történeti keretet tárgyalja, alig van kapcsolata a többi fejezettel.

További fogyatékoságnak kell tartanunk az ismeretterjesztésnek azt a módszerét, amelyet a szerző követett. Igen sok a bizonytalan, határozatlan állítás, rendszerint úgy, hogy az állítás után annak ellenkezőjét is valószínűsítve állítja be (pl. 59. old. és 360. j., 62. old. és 334. j., 89. old.: Urbs Roma-oltár értelmezése, 92. old. és 504. j., 63. j. és 118. j.). A nem szakember előtt ennek gyakori ismétlődése esetleg a tudományos munka iránti szkepszishez is vezethet. Nem érthetünk egyet azzal sem, hogy Sz. J. kerüli az antik kifejezések használatát. Mivel a legtöbb római kori elnevezés magyar fordításban szerepel, olyan kényszeredett kifejezésekre bukkannak, mint pl. az „örökké működő Nymphák”, sőt, néha félrevezető, rossz képzeteket adó fordításokra is: „törzsi levéltáros” (tabularius civitatis). Jobb lett volna, ha a római kifejezések eredeti formájukban szerepelnek, de megfelelő magyarázattal. Olyan részletes ismeret-

terjesztő munkában, mint Sz. J. Aquincuma, a római kifejezések használata szükséges lett volna és gazdagította volna az olvasó ismeretanyagát.

A nyelvezet egyébként is sokszor nehézkes, sőt archaizáló („hadfi”, „szerencsefi”, „kerámiai vegyész”, „légió katonája”. Kérdés, hogy utóbbi miért jobb a legionáriusnál?). A sok körülírás olykor oda vezetett, hogy az irodalmi utalásokban a szerző neve helyett feleslegesen „egy német kutatót”, „egy magyar kutató-társunkat” ír. Ezek aligha könnyítik meg a jegyzetek használatát. Nem világos előttünk a szerző célja a sok idézőjellel sem (pl. 87. old.). Egyes esetekben az idézőjellel talán valamely szó modern mellékértelmét akarta elkerülni („barbár”, „bennszülött”, bár ez sem indokolt), de sok esetben teljesen érthetetlen az idézőjelek szerepe. (Pl. a „filozófus” császár, a „Hemesából származó” Paternus; az elhunyt „hazája Alexandria” volt; a „római polgárok” ünnepi általvetője; háborús „válság”, stb.). A fogalmazás sem mindenütt világos. (Pl. „szénizzó láda” 33., vagy 40. old.: „előfordult, hogy két tulajdonosnak közös rabszolgája volt, de ilyen esetben már szabaddá nyilvánították”. Vagy a 11. oldalon: miért lenne jellemző a „pannon föld általános helyzetének megítéléséhez” az, hogy a legiók lázadásának leverői a holdfogyatkozást használják ki?).

Összefoglalóan megállapíthatjuk, hogy Aquincum új, népszerű feldolgozása sikerült részei ellenére sem felel meg azoknak a követelményeknek, amelyeket akár ismeretterjesztő, akár összefoglaló szakmunkával szemben támasztanunk kell. Sajnálatos, hogy ebben a formában német nyelven is megjelenik, hiszen külföldön nem az ismeretterjesztést, hanem elsősorban a szakemberek tájékoztatását szolgálja, akik nemcsak az idegen nyelven meg nem jelent Budapest Története pótlását várják tőle, hanem az új kutatások eredményeinek ismertetését is.

Ki kell emelnünk azonban a könyv kiváló kiállítását és a kifogástalan képanyagot, amely igen sokat nyom a könyv megítélésénél. (Egyedül az 51. oldalon az oltárfejezet rajza hibás: áttört benyomását kelti.) Az Akadémiai Kiadó követendő példát mutatott ezzel további régészeti kiadványaink kiállítására.

Mócsy András

A. Л. Монгайт, Археология в СССР. (Régészet a Szovjetunióban) Moszkva, a Szovjetunió Tudományos Akadémiájának kiadása. 1955. 436. lap.

Mongajtkönyve az első olyan tudományos-népszerű mű, amely a régészetnek a Szovjetunióban való fejlődéséről szól. A könyv tíz fejezetből áll, amelyek közül mindegyik egy meghatározott korszak vagy terület régészeti kutatásainak legfontosabb eredményeit foglalja magában, 1955-ig bezárólag.

A szerző minden fejezet végén közli az olyan lényeges kérdésekkel foglalkozó fontosabb irodalmi művek jegyzékét, amelyeket kevésbé vagy egyáltalán nem világított meg a műben. A szöveget számos illusztráció, táblázat és térkép kíséri.

Igen fontos az I. fejezet, amely megismerteti az olvasót a régészettel, a régész sokoldalú tevékenységével, munkájának módszereivel. Volt idő — írja a szerző —, amikor a régészetet segítő elemnek tartották a történelem tanulmányozásában és besorolták az olyan kisegítő történelmi tárgyak közé, mint pl. a numizmatika. A régészet azonban kivívta magának az önálló létezés jogát. A régészek korábban ismeretlen társadalmakat és államokat tártak fel, többszáz ezer évvel elmélyítették az emberiség történetét. Az emberiség történetének az a szakasza, amelyre vonatkozóan írásos emlékek vannak, az egész történelemnek kb. $\frac{1}{100}$ részét teszi ki, míg $\frac{99}{100}$ része az a szakasz, amelyet csak a régészeti emlékeik alapján lehet tanulmányozni. Ez azonban nem jelenti azt, hogy nem lehet rekonstruálni a szakasz életének hiteles képét, a régi társadalom szellemi életét, gazdasági felépítését, sőt gyakran a történetét is. E tekintetben elsőrendű szerepet játszik az emlékek tanulmányozása-

nak marxista módszere, a dialektikus materializmus törvényeinek ismerete. A termelési eszközök tanulmányozása lehetővé teszi, hogy rekonstruáljuk az adott korszak társadalmi viszonyait, és ezért ezek a legfontosabbak az összes tárgyi emlékek között.

De a termelési eszközökből a gazdasági rendszerre, a gazdasági rendszerből a társadalmi berendezkedésre való következtetés mechanikus módszere komoly hibákhoz vezethet, mert egy és ugyanazon technikai eszköz kiszolgálhat különböző társadalmakat is. Hogy elkerüljük a vulgarizálást, tanulmányozni kell az adatok egész komplexumát és összevetésük alapján levonni a lehetséges következtetéseket. Nemcsak a munkaeszközök, hanem gyakran olyan tárgyak is, amelyek nem tartoznak a termelési eszközök körébe, igen jól visszatükrözik a társadalmi fejlődés menetét.

A tárgy tanulmányozása a régész munkájának legfontosabb szakasza. A tárgyat úgy kell tanulmányozni, hogy az megszólaljon. Nemcsak a formáját és típusát kell meghatározni, hanem fel kell tártatni a tárgy készítésének folyamatát és tulajdonságait is. Ezen a téren a régészek felhasználják a fizika, a vegyészet és más tudományok legújabb eredményeit (a C^{14} radioaktív szén szétesési foka adatainak meghatározási módszerét, röntgenkép-, spektrál-, hő-, és vegyi elemzést stb.). A szovjet tudósok kidolgozták azt a módszert, hogy az eszközök funkcióit a munkanyomok alapján vizsgálják). Igen nagy jelentősége van az emlékek restaurálásának és rekonstruálásának. A kémia, fizika, botanika, zoológia, etnográfia és más tudományok nélkül a régészet napjainkban nem tud eredményesen dolgozni. A tárgyak tanulmányozása azonban a régésznek nem végecéja és a szovjet régész nem állhat meg ezeknek a tanulmányozásánál. Az ásatások alatt és a laboratóriumi vizsgálatok folyamán kapott adatok összessége alapján le kell vonni a megfelelő történelmi következtetéseket. „A Szovjetunióban a régészet a tárgyakról szóló tudományból igazi történelmi tudománnyá változott. A szovjet régész mindenek előtt történész, míg a polgári régészek igen sok esetben főként tárgykutatóknak maradnak meg”.

A régészet nemcsak az emberiség írásos emlékei előtti történetét tanulmányozza. Az írásos emlékek gyakran nem tükrözik vissza a társadalom gazdasági életét, és azon kívül a társadalom életének sok más oldalát sem. A régészet segít megvilágítani olyan „késői” koroknak mint pl. a feudalizmus, az írásos forrásokban nem eléggé megvilágított problémáit is. A régészet a Szovjetunióban a történelemnek, vagyis az emberi társadalom fejlődését tanulmányozó tudománynak a részét alkotja. E résznek megvan a saját munkamódszere, de a feladatai ugyanazok, mint a történelem többi részének — a történelmi fejlődésnek teljes valóságában való megismerése.

A II. fejezet a paleolit korra vonatkozó szovjet kutatásokat ismerteti. A paleolit kor területén a szovjet régészek nagy sikereket értek el. Míg a szovjet korszak előtti időben mindössze 12 paleolit kori lelőhelyet ismertek, 1953-ig több mint 900 ilyen emléket tártak fel. A Szovjetunió sok részén, Ukrajnában, a Krímben, a Kaukázusban, Üzbekisztánban és Transzkaukázusban, a Lena mentén, az Uralban, Moldvában megtalálták az emberi őstársadalom kezdeti fejlődési szakaszainak nyomait. Ezek közül a legutóbbi hely, amint ez a Szatanidár-i leletek alapján kiderült, olyan övezetbe tartozik, ahol az embernek az állatvilágból való kiemelkedése végbement. Alaposan vizsgálták a Szovjetunióban a késő paleolit kort is. Ebben a korszakban jelennek meg a gazdaság és a kultúra helyi sajátosságai, amelyeknek alapján három területet különböztetünk meg: 1) A kelet-európai síkság; 2) Szibéria; 3) a déli kerületek — Krím, Kaukázus, Közép-Ázsia. Késő paleolit kori nyíltszíni településeket a Szovjetunióban tártak fel és tanulmányoztak először. Zamjátin 1927-ben a Don felső folyásánál levő Gagarino településen tártak fel a világon az első paleolit kori lakóödröt. Bizonyítást nyert, hogy a késői paleolitikumhoz való átmenetet nem a mai típusú ember vándorlásaival és a további fejlődésre képtelen neandervölgyi ősember általuk való kiirtásával lehet megmagyarázni, hanem az őstársadalom fejlődésében végbement.

menő minőségi változással. Ezt a minőségi változást a termelő erők fejlődésének egész megelőző szakasza készítette elő. Ez a változás mindenképp abban áll, hogy az ősi hordát új társadalmi egység, a matriarchális nemzeti közösség váltotta fel.

A *III. fejezet* a neolitikus és a rézkor tanulmányozásának eredményeit tárja elénk. A Szovjetunió területén a neolitikus kor alapos tanulmányozása, azt lehet mondani, csak a szovjet korszakban kezdődött, mivel ezt megelőzően jóformán nem volt az anyag tanulmányozásával és rendszerezésével foglalkozó munka. A Szovjetunió európai területének északi részén a neolitikus kor mind a mai napig jobban ismert, mint a déli részén. A déli részén a neolitikus korból három fontos lelőhely tartozik: a Mariupol mellett 1930-ban feltárt temető, az Észak-Kaukázusban Nalcsik városban 1928–1930-ban feltárt temető és a város mellett feltárt agubekovói település. Mind a három kb. az i. e. III. évezredből való. A szovjet régészek munkája nyomán végigkísérhetjük a neolitikus kori törzsek történetét Szibériában, és nevezetesen a Bajkál mellékén. Igen jól fel van dolgozva a neolitikus kor a Szovjetunió európai részének erdős-sztyeppe övezetében. Megírták egész sor törzs fejlődésének, kultúrájának, vándorlásának és letelepedésének történetét. A csont-, fa- és kőszobrok, valamint különösen a Karéliában feltárt (több mint 1000 sziklaábrázolás) sok anyagot szolgáltat a neolitikus kor lakosság gondolatvilágának tanulmányozásához. Az Ukrajna területén levő neolitikus Tripolje-kultúrát még a szovjet korszak előtti időben tárták fel, de csak a szovjet hatalom éveiben dolgozták fel teljesen. Rekonstruálták Tripolje formáját és a tripoljei földművelők gazdaságát. Azonban a Tripolje-kultúra eredetének, eltűnésének kérdése még nincs teljesen tisztázva.

A *IV. fejezetből* láthatjuk, hogy a forradalom előtti orosz régészet jelentős mennyiségű bronzkori anyagot gyűjtött össze, de a tanulmányozás egyenlőtlenül folyt. Egész Kelet-Európa bronzkorára nagy hatással volt a Kaukázus. A szovjet régészek munkái bebizonyították, hogy a Kaukázusban több olyan terület volt, amelynek műhelyeiből a készítmények gyakran messze elterjedtek az adott terület határain kívül. A transzkaukáziai bronzkor kiemelkedő emlékei a trialeti kurgánok. Ezek gazdag és értékes anyagot szolgáltatnak a bronzkori társadalom életét és gazdálkodását illetően. A Szovjetunió európai része bronzkorának tanulmányozásában a szovjet tudósok jelentős eredményeket értek el. Nagymennyiségű anyagot tártak fel a Volga, a Don és a Dnyeper mentén, meghatározták a gazdálkodás különböző törzseknek megfelelő formáit. Itt, alapjában véve, három kultúrát lehet megkülönböztetni: a régi gödrös, a katakombás, és a gerendavázas kultúrát, amelyek három egymást váltó gazdasági formának, a halász-vadász, a földművelés csíráival rendelkező állattenyésztő és a földművelő formának felelnek meg.

Jelentős eredményekkel járt a fatyanovói kultúra tanulmányozása. A szovjet régészek a 20-as évektől kezdve 26 fatyanovói temetőt tanulmányoztak. Ez lehetővé tette, hogy a temetőket világosabb három csoportra osszák: a Moszkva, a Jaroszlav körül, és a csuvasok földjén levő temetők. Ez a három csoport három egymást követő korszakot képvisel a fatyanovói kultúra fejlődésében és keletre való terjedésében. A bronzkorban Szibéria területén élő törzsek történetének feldolgozása teljesen a szovjet régészek érdeme. Itt a bronzkort a Jeniszej középső folyásánál, a minuszinszki völgykatlanban és az Altáj vidékén tanulmányozták a legjobban. A dél-szibériai aeneolitikus és bronzkort három egymást váltó régészeti kultúra képviseli: az afanaszjevoi, az andronovói és a karaszuki kultúra.

Az *V. fejezet* a vaskor kutatásáról számol be. A vaskor emlékeiről beszélve, a szovjet tudósok rendszerint az osztálytársadalom és az állam kialakulását közvetlen megelőző korszakra gondolnak. A Szovjetunió területén a vas jelentős mennyiségben először Transzkaukázusiában jelent meg. A Szovjetunió európai részének erdős övezetében a vas elterjedése szorosan összekapcsolódik a szkíták történetével. A szovjet tudósok a szkíták története

tanulmányozásának előbbi korszakától nagy tudományos örökséget kaptak (igen gazdag történelmi, földrajzi és művészettörténeti jellegű gyűjtemények létesültek). Az a nagy mű azonban, amelyben összegyűjtötték a szkítákra vonatkozó hatalmas anyagot, amely történeti és régészeti összefoglalást adott, idealista szellemben íródott (Rosztovcev: *Szkítia és a Bosporus*, 1925. kiad.). A szovjet szakemberek bebizonyították, hogy a szkíta állam rabszolgatartó volt és teljesen elvetették Rosztovcev elméletét a szkíta társadalom feudális szerkezetéről. Messze előrevitték a szkíta települések kutatását, tanulmányozták a Dnyeper, Dnyeszter mellékén, Kiev, Poltava, Harkov környékén és a Krímen lévő szkítakori városokat.

A szármata törzsek tanulmányozása terén a szovjet régészek egész sor általános történelmi problémát vetettek fel, mint pl. a szármata törzsek kialakulásának és kialakulási helyének kérdését.

A vaskorszak tanulmányozása szempontjából a Hegyes Altájban nagy jelentősége van az öt paziriki kurgán ásásainak. Ezeknek a tanulmányozása tette lehetővé nemcsak azt, hogy rekonstruáljuk az ott élt törzsek anyagi és szellemi életét, hanem a fagyott talaj következtében kitűnő állapotban megmaradt tárgyak alapján szemléltető útmutatást kaphattunk az akkori ember típusáról, a tenyésztett állatok fajairól, a takásművességről és a lakás formájáról. Habár valamennyi kurgánt még az ókorban kirabolták, a leletek megvilágítják a Hegyes Altáj ősi lakossága életének különböző oldalait. Ezek a leletek a szakemberek többségének véleménye szerint az i. e. III–I. századból, mások véleménye szerint az i. e. V–IV. századból valók.

A vaskorban a Szovjetunió európai területének déli részén lakó törzsek történetének problémái szorosan összekapcsolódnak a Fekete-tenger északi partvidékén levő görög kolóniák történetével. A *VI. fejezet* a szovjet régészek ezen a területen elért eredményeinek rövid áttekintését tartalmazza. A legfőbb különbség a szovjet régészet kutatásai és a megelőző korszak régészeinek tevékenysége között abban rejlik, hogy az előbbieket a figyelmet elsősorban a görög városok és a helyi lakosság kapcsolatainak problémájára, a városok egész lakossága és mindenek előtt a dolgozó tömegek életének megvilágítására fordítják. Az ezen a téren elért eredményeket a szovjet kutatók több munkában foglalták össze.

A *VII. fejezet* a kaukázusi rabszolgatartó és feudális államokkal foglalkozik. Kaukázus területén a korai vaskor szorosan összekapcsolódik a Szovjetunió területén létrejött legrégebbi rabszolgatartó állammal, Urartuval. Urartu emlékeinek a tanulmányozása Transzkaukázia területén (Tejssebaini város és Arin-Berd erőd) kitűnő és elsőrendű fontosságú adatokat szolgáltatott és szolgáltat Urartu északi kerületeivel kapcsolatban. Garni erődjének (Örmény SzSzK) ásásai a helyi lakosság történetével és kultúrájával kapcsolatos jelentős leletekkel szolgáltak, amelyek az i. e. III. századtól egészen a késői középkorig terjednek. Örményország korai feudális várostípusáról sok érdekes adatot nyújtanak azok az ásások, amelyeket jelenleg a középkori Örményország legnagyobb politikai-közigazgatási központjában, Dvinban, Anberd erődében és más régészeti lelőhelyen folytatnak. Igen érdekesek a Grúziában, Kolchisban és Ibériában folytatott ásások. Legjelentősebbek közül valók az 1937-től kezdve Ibéria fővárosában, Mchetában végzett ásások. Grúzia középkori történetét illetően a szovjet régészet főleg az utóbbi évek ásásai folyamán ért el komoly eredményeket.

Közép-Ázsia ókori történetének területén — mint a *VIII. fejezet* bemutatja — a következő kérdéseket igyekeznek tisztázni: 1) Közép-Ázsia feudális kultúrája. 2) A feudalizmus előtti és a feudális korszak városainak keletkezése és fejlődése. 3) Az öntözéses gazdálkodás története. A szovjet régészek elvetették a polgári tudósoknak azt a véleményét, hogy a hatalmas, egykori öntözött területek elpusztulása a klimatikus, természeti viszonyok megváltozása következtében ment végbe, és rámutattak arra, hogy ennek a pusztulásnak az okát társadalmi-történelmi tényezőkben (a termelési mód

változása, nomádok támadásai) kell keresni. 4) A középszerű népek kultúrájának kutatása, többek között a mohamedán korszak előtti, korábban alig tanulmányozott időszakban. 5) A középszerű népek etnogenezi-sének tanulmányozása. Miután a XII. században a mongolok megsemmisítették a kirgizek államát, a lakosság kultúrája erősen hanyatlani kezdett, a kézműipar visszafejlődött, eltűnt az írás.

A IX. fejezet a keleti szlávok és szomszédaik történetének vizsgálatával foglalkozik. A főtörekvés ezen a területen arra irányul, hogy tisztázzák a keleti szlávok IX. század előtti történetének kérdéseit, amelyeket a szovjet korszak előtti időben egyáltalán nem világítottak meg. A szlávok őseinek rendkívül bonyolult problémája még nincs megoldva, de a „sírmezők kultúráját”, amely az i. e. I. évezred végétől kezdve Nyugat-Csehországtól a Dnyeper középső folyásának balpartjáig terjed ki (a Korsevatovo és Zarubinci faluk melletti temetők és a Dnyeper és a Pripjatj folyók felső folyásánál levő települések ásatásai), határozottan szláv kultúrájának ismerik el. A végzett munka eredményeképpen ma már kirajzolódott a megoldás útja. Sokat dolgoztak annak érdekében, hogy megfelelően tanulmányozzák annak a kultúrának az eredetét, amely az ó-orosz állam kialakulása idején virágzott. Ezt a magasfokú kultúrát már nem tartják kívülről behozottnak vagy véletlenül kialakultnak. A szovjet régészek nagy munkát végeztek a Volga-mellék és az Ural-mellék népei (mordvák, marik, udmurtok, komik, volgai bulgárok, kazárok stb.) történetének és kultúrájának a megvilágítása terén. A legutóbbi két évtized folyamán a Volga melléki Bulgária területén végzett ásatások lehetővé tették, hogy megoldják Bulgária X—XV. század eleje közötti történetével és kultúrájával kapcsolatos egyes problémákat. A kazár birodalom tanulmányozásában nagy szerepet játszanak Szarkel városának az ásatásai.

Nagy méretekben folynak az ó-orosz városok tervszerű ásatásai (Moszkva, Sztaraja Rjazany, Vlagyimir, Suzdal, Rosztov, Murom, Novgorod, Sztaraja Ladoga, Halics, Perejaszlavl-Hmelnickij, Kiev, Csernigov stb.). Ezekről a X. fejezet számol be. Az ó-orosz városok tanulmányozása igen értékes kiegészítő adatokat szolgáltatott Rusznak az orosz évkönyvekben eléggé megvilágított történetéhez és kultúrájához (pl. a városi kézművességre, a kovács-lakatos, fegyvergyártó, öntő, fazekas, takács mestersége stb. vonatkozó adatok). Bizonyítást nyert, hogy a városokban több mint 60 különböző kézműves szakma volt, a mestereknek és mesteregyeknek szervezetei voltak. Lehetővé vált, hogy helyesen oldják meg a városok keletkezésének problémáját.

Bebizonyosodott, hogy a keleti szlávoknál a város keletkezése összekapcsolódik a kézműipari termelés és a csere fejlődésével. A településből a várossá való átalakulás folyamata már annak a bizonyítéka, hogy a város elvállalja a falutól és benne központosul a kézműipar és a kereskedelem. A Kiebben folytatott ásatások igen világos képet nyújtanak arról, hogy a tatárok hogyan tették tönkre a várost, és az hogyan pusztult tovább uralmuk alatt. Az 1952-ben Novgorodban feltárt, nyírfakéregre írt feljegyzések arról tanúskodnak, hogy a XI—XV. századbéli ó-orosz lakosság körében az írásbeliség széleskörű volt terjedve, és megbízható forrásul szolgálnak az ó-orosz állam beszédnyelvét, szokásait és történetét illetően.

A könyv jellege nem tette lehetővé a szerző számára, hogy a szovjet régészet összes problémáit és eredményeit ismertesse, de az alapvető eredményeket igen jól összefoglalta és jó tájékoztatást nyújt a szovjet régészet jövőbeli feladatairól is.

Lengyel Irina

K. J. Narr, Das Rheinische Jungpaläolithikum. Zugleich ein Beitrag zur Chronologie der späten Altsteinzeit Mittel- und Westeuropas. Bonn, 1955, R. Habelt-Verlag. 265 lap, 16 tábla.

A szerző munkájában a Rajna-vidék különböző gyűjteményeiben levő részben közölt fiatal paleolitikus

leletanyagot gyűjtötte össze és megkísérelte ennek kulturális, kronológiai osztályozását. A leletanyag ismertetése viszonylag kis mennyisége ellenére központi része lenne K. J. Narr feldolgozásának, a Rajna-vidéki késői és fiatal paleolitikum centrális helyzete Kelet és Nyugat között azonban olyan sok kulturális, tipológiai, kronológiai kérdést vet fel, — különböző kultúrák ütköző területe, hogy a munka súlypontja az általánosabb, elméleti kérdések, a geokronológiai rendszer, régéztani módszerek egységes kidolgozása, a formai és kulturális kapcsolatok osztályozása, a kiértékelés felé tolódott el.

A szerző monográfiája első részében általános geokronológiai keretben rajzolja meg Európa, majd ezen belül a Rajna-vidék kultúráit, és ennek során ismerteti különböző kutatóknak a fiatal paleolitikus kultúrák kormeghatározására vonatkozó megfigyeléseit. Közelebb vezet a munka céljához a rajnai fiatal pleisztocén régéztani viszonyainak jellemzése, mely éppúgy, mint az általános kronológiai összefoglalás — a feldolgozás kiinduló pontja —, rendkívül gazdag irodalomra támaszkodik. A terminológiai és általános régéztani kérdések rövid vázlatát után, melynek eredménye az egész felső-paleolitikumra alkalmazható geológiai korbeosztás, Narr a rajnai löszök és barlangi üledékek legfontosabb szelvényeit mutatja be. Munkájának ez a része már adatközlő jellegű, s kiváló pontosságával elsősorban a német kutatás számára jelentős. — Minthogy a régészeti leletanyag egy része szoros kapcsolatot mutat a közép-kelet-európai későpaleolitikummal, kutatásunk szempontjából külön figyelmet érdemel a munka tipológiai, terminológiai fejezete, így az eszközformák közül a vésők számtalan változatának egységes, jól használható, rendkívül pontos és szemléltető osztályozása. A Rajna-vidék 15 lelőhelyének régészeti anyaga részben a gravettien, annak a közép-kelet-európai körtől néha kisebb mértékben eltérő csoportja, részben ennek és a magdaleni kultúrának keveredését, ill. késői továbbfejlődését mutatja. Az egyes eszköztípusok jól bizonyítják a nálunk is rendkívül hosszú ideig települt kultúra nyugati irányú elterjedését és különösen a fiatalabb lelőhelyeken a nyugati kultúra körével való érintkezését. A feldolgozás végső célja a lelőhelyek tipológiai csoportosítása, helyi megjelenési formáinak körülhatárolása és kormeghatározásuk. A teljes leletanyagukkal ismertetett nyíltszini és barlangi települések a W. II. és az „alleröd-interstadiális” között helyezkednek el, pontosabb kormeghatározásuk azonban nem minden esetben volt lehetséges. Legidősebb Wildschauer III., mely az utolsó interstadiálisnak végső szakaszába tartozik. A W. II. hideg-óceáni éghajlati szakaszába Narr Wildschauer II, Karstein III, a szabadtéri telepek közül Metternich, Rhens lelőhelyeket helyezi. A stadiális további részében, a W. III-ig megbízhatóan datált lelőhelyek alig vannak. Meg kell említenünk, hogy Narr az „utolsó meleg korszak” (?) (W. I/II) után következő éghajlati stádiumot egységesen hidegnek tekinti, azonban második interstadiálisnak egy rövidebb idejű, gyengébb enyhülést vesz fel. Ebbe az időszakba tartozik a mainzi leletanyag, majd a lelőhelyek korrendi sorát Wildschauer I, Wildweiberly II, végül a későglaciálisra helyezhető andrenachi leletegyüttes zárja.

K. J. Narr munkájának túlnyomó részét a vizsgálatok kiértékelése foglalja el. A rajnai lelőhelyeket helyi rendszerbe sorolja, kulturális vizsgálatuk azonban lehetőséget adott a közép-kelet-európai, majd a nyugat-európai fiatal paleolitikum kronológiai szempontú áttekintésére is. Az ismertebb lelőhelyek revíziójával megkísérelt egyiséget teremteni a különféle nézetek között, — majd a rajnai leleteket tipológiai összehasonlítás útján helyezi el a keleti és nyugati kultúrák között. A magyar kutatást ebben a munkában közvetlenül a közép-kelet-európai lelőhelyek főbb vonásainak ismertetése, a fiatal, késői paleolitikum áttekintése (aurignaci és gravetti kultúra) érinti. Lelőhelyeink közül a Herman-, Peskö-, Szeleta-, Istállóskői-barlangok szerepelnek ebben a kitekintésben, a szerzőnek a régibb irodalomból vett megfigyeléseit azonban az utóbbi évek kutatása részben helyesbítette. A szerző vizsgálatainak ez a része lényegében a

említett területek aurignaci és gravetti kultúrájának esetleges kapcsolatát, időrendi helyzetüket kívánja megállapítani, — a keveredést figyelni meg az Istállóskő felső rétegében és a Szeletában is.

Európa fiatal paleolitikumának területi és időrendi osztályozásáról, és ebben a rajnai lelőhelyek helyzetéről a következő képet kapjuk: A felső-paleolitikum (I. fokán, meleg vagy legfeljebb mérsékelt éghajlat alatt (W. I/II. interstadiális) a Rajna-vidék teljesen a közép—kelet-európai olschewien-aurignacien kultúrkörhöz tartozott. A pleisztocén további szakaszát egészen a W. III. végéig a gravetti kultúra tölti ki. A fiatal-paleolitikum 2. fokozatának kezdetén (hideg éghajlati betörés, —W. II) Narr szerint Közép-Európában még az aurignaci és gravetti kultúra keveredett (Willendorf II/1—4?), ekkor egész Európában nagy méretű kulturális eltolódás következett be, mely a Rajna-vidéket a keleti, közép-európai gravetti körbe vonta. A kutatott terület a W. II-től kezdve a gravettien peremterülete lett. Ez a helyzet állt fenn a 3. fokozat végéig (a fokozattal párhuzamosan Közép-Európában pl. a Dolni Vestonice-i és munzingeni telep élt), — amikor Nyugat-Európában már a felső magdalenii kultúra volt elterjedve. Az első nyugati, délnyugati hatások ekkor jelennek meg a Rajna-vidéken is, ami azonban még mindig nem jelent nagyobb arányú kulturális áramlatot. Ez csak a fiatal-paleolitikum 4. fokozatában (a jégkori jelenségek megszűnése idején és után) történik meg, amikor már ez a terület is egészében a kelet-északkelet felé terjeszkedő késői magdalenii kultúra körébe tartozik.

K. J. Narr megállapításaiival szemben csupán kisebb részleteket érintő kételyek merülhetnek fel, — így a W. II. kezdetén még meglevő aurignaci-gravetti keveredés Közép-Európában, Willendorf rétegeinek kormeghatározása, vagy egyes magyar vonatkozású megfigyelései, — egészével azonban egyetértünk. Nagy problémakört átfogó, szembetűnően rendszeres munkája a magyar kutatás számára főleg a gravettien vizsgálata szempontjából, és éppen általános érvényű megállapításaival jelentős. A régészeti leletanyag a Kárpát-medence gravettienének csupán legtavolabbi, a magyar területnek esetleg csak közvetett kapcsolatait mutatja, a gazdag irodalomra támaszkodó feldolgozás eredményei azonban tágabb határokat jelölnek ki az összefüggéseket vizsgálók számára.

Gábori Miklós

L. F. Zotz, Das Paläolithikum in den Weinberghöhlen bei Mauern. Quartär Bibliothek, 2. kötet. Bonn 1955. 330 lap, 90 kép, 15 tábla.

A német szakirodalomban L. F. Zotz és kutatótársainak munkája az első monográfia, mely egy európai jelentőségű paleolitikus lelőhely régészeti, paleontológiai, paleoflorisztikai anyagát és az üledékvizsgálatok eredményeit együtt, modern módszerekkel ismerteti. A mauerni Weinberg barlangjaiban, ahol régebben R. R. Schmidt, legutóbb pedig Bohmers kutatott, az 1947—49. években L. F. Zotz vezetésével az erlangenii egyetem végzett eredményes ásatásokat. Az alacsony fekvő karsztos területen többé-kevésbé összefüggő, kisebb-nagyobb üregekből, fülkékből, sziklaereszekből álló barlangrendszer fekszik. A több ponton folytatott ásatásnál a különböző rétegsorok egyeztetése különösen nehéz feladat. A munka egyik legfőbb érdeme a régészeti viszonyok pontos megfigyelése, a régibb adatok helyesbítése, a különösen a barlang bejárati részeiben rendkívül fejlett rétegegyüttesek szintjeinek elkülönítése. — A barlang belső részében 10 réteg állapítható meg, közülük a 2. magdalenien, a 6. fiatalabb, a 8—9. régibb levélhegyes kultúra anyagát tartalmazza. A J. Barth-barlangrész belső részében 9 réteg közül a 6. és 8. gazdag levélhegyes anyagot, az ún. Saazer-Loch 6 rétegeiből pedig a 2. későaurignaci, a 3. és 5. ismét fiatalabb és régibb levélhegyes kultúra leletanyagát adta. A barlangrendszernek e három helye, valamint a szintén más rétegsorrendet mutató külső sziklaereszek feltárása eredményezte a leggazdagabb leletanyagot. Zotz az ásatás

történetének rövid áttekintése után részletesen foglalkozik az ásatás szelvényeinek leírásával, a rétegek külső jellegének ismertetésével és a bonyolult rétegviszonyok tisztázásával. A monográfia régészeti része lényegesen áttekinthetőbbé teszi a barlang kitöltésanyagának korábban ismert tagolását.

A régészeti leletanyag, — leszámítva a csekély tardenoisii jellegű mezolitikumot — nagy vonásokban fiatalabb és régibb paleolitikumra osztható. A szerző az új leletanyagot szintén nem ásatási helyeken belül kultúráként, hanem korrendi és kulturális szempontból összefoglalva, ezen belül szelvényenként közli. A magdalenii kultúra az ásatásnak csak néhány pontján került elő, jelentéktelen számú eszközből áll és szerintünk meghatározása kissé bizonytalan. Az eszközök között néhány vakarópenge feltűnően hasonló a morva fiatal gravettienben előforduló típusokhoz, — sőt bizonyos mértékben a hazai legfiatalabb, gravetti alapokból fejlődött kultúráinkhoz is. Valószínűnek látszik, hogy mint Közép-európa más lelőhelyein, úgy itt is a gravettien késői továbbfejlődésével vagy legalább behatásával állunk szemben. — Sokkal jelentősebb a későaurignaci leletanyag, mely főleg a sziklaereszek alatt és a kisebb fülkékben került elő. Eszközei annyira jellegzetesen gravetti formák, e mellett olyan számban találhatók, aminek alapján kapcsolata a morva és Ny-szlovákiai telepek kultúrájával — talán a magyar lösztelepekével is — kétségteljesen bizonyítható. A köeszközök — pengék, vakarópengék, vésők stb. — részben durvább kivitelűek a csehszlovák területen előfordultaknál, azonban a mikrolitika, valamint a csonteszközök a kultúrának fiatal fokozatát jelzik. Érdekes feladatot adott volna ennek az iparnak a csehszlovák, valamint az itt hiányzó osztrák későaurignaciennal való összefüggésének, származásának vizsgálata. Zotz az anyagközlés során az eszközök egyenkénti leírását, nyersanyaguk származásának vizsgálatát és tipológiai összehasonlítását adja. — A fiatal paleolitikus rétegek különleges lelete egy antropomorf, két-nemű idól. A feltűnő tárgy kultúrtörténeti vonatkozásával, szimbolikájával a monográfiának külön fejezete foglalkozik.

Az új ásatások legjelentősebb eredménye a gazdag, két rétegben előforduló levélhegyes kultúra leletanyaga volt. A korábban moustiéri- és altmühli-csoportba sorolt kultúrát Zotz G. Freund korábbi munkája nyomán praesolutréen II. és az alatta fekvő, archaikusabb jellegű praesolutréen I. fokozatra osztja. Mindkét leletanyag-csoport kifejezetten ópaleolitikus jellegű, melynek élete a W. I.-ben kezdődött és a rákövetkező interstadiális egész tartama alatt folytatódott. Különösen a praesolutréen I. szerintünk annyira moustiéri színezetű, hogy itt valóban a levélhegyes kultúrák egy részének legkorábbi megjelenése található. A levélhegyes leletanyag formai és kulturális elemzése ezért a monográfiának a magyar kutatás szempontjából is értékes része. A közölt leletek megerősíteni látszanak azt a nézetet, mely szerint a magyar „széletien” dunántúli csoportja a Szeleta körétől eltérő eredetű, fejlődésű lehet, kapcsolatai Nyugat felé mutatnak. Az összefüggések, a közös eredet kérdése további vizsgálatot érdemel. A mauerni leletanyag egy részét mi idősebbeknek tartjuk az esetleg hasonló kifejlődésű dunántúli kultúracsoportnál, és részletesebb tipológiai összevetésük után kevés okot látunk a közvetlen kapcsolat feltételezésére. Közép-Európában a W. I.—II. interstadiálisban mousterienből alakult, levaloisien elemeket tartalmazó kultúra fejlődött, ezek azonban fűtésekre bonthatók, és összefüggéseik további kutatásra várnak. L. F. Zotz többször érinti a G. Freund által praesolutréi és solutréinek tartott magyar levélhegyes kultúra kérdését, — a felmerülő problémákkal azonban csak az egész „széletien” kérdés-komplexum vizsgálatával együtt foglalkozhatnánk. A szerző kimerítően foglalkozik a praesolutréen kulturális tartalmának, a körülötte alakult vitának kérdéseivel és ennek a levélhegyes iparnak dél—közép-németországi központjával.

Külön figyelmet érdemel G. Freund munkája, a barlang kitöltésanyagának vizsgálata. Az alapos üledék-

vizsgálatban a szemcsenagyság, karbonáttartalom és a mikromineralógiai meghatározás játszanak fő szerepet, a szerző azonban a módszertani kérdésekkel is foglalkozik. A vizsgálati eredmények klimatológiai magyarázata, értékelése talán vitatható részletkérdéseket is tartalmaz, de kétségtelenül nagymértékben járul hozzá a Würm üledékkifejlődésére vonatkozó kérdések megoldásához — egyben pedig gazdag összehasonlító anyagot nyújt a további kutatások számára.

Az őslénytani anyag meghatározását F. Heller, a növénymaradványokét E. Hofmann végezte. Különösen az előbbi munka, mely a fauna részletes leírása mellett kifejezetten paleontológiai kérdésekkel is foglalkozik, eredményeivel talán a legjobban támasztja alá a kor meghatározást.

Öt évvel ezelőtt szintén kisebb monográfia ismertette a maierni ásatásokat (Palaeohistoria. I. 1951) — ezért a Quartär Bibliothek új kötete különösen érdeklődésre tarthat számot. A két feldolgozás eredményei között lényeges eltérések vannak. A szakembereknek most módjukban áll a két ásatás és feldolgozás módszereinek, következtetéseinek összehasonlítása, és ez — figyelmen kívül hagyva a szubjektív előítéleteket, melyeket az új mű bevezetése kelthet — az új német kutatás javára dől el.

Gábori Miklós

F. Brandtner, Kamegg, eine Freilandstation des späteren Paläolithikums in Niederösterreich. MPK. VII. kötet, Wien 1955. 93 lap, 20 tábla.

Alsó-Ausztria rendkívül gazdag későpaleolitikumával foglalkozó részlettanulmányok tömege mellett a legutóbbi évekig, többször a legfontosabb lelőhelyekről is, hiányoztak a leletanyagot teljes egészében közlő monográfikus feldolgozások, amelyek a kulturális kérdések behatóbb vizsgálatára vagy a pontos geokronológiai meghatározásra lehetőséget adtak volna. Ezt a cseh-szlovák és magyar területen is tapasztalható hiányt, amely egyre nagyobb nehézségeket okoz közös problémáink megoldásában, az újabb osztrák kutatás eddig Langmannsdorf, Aggsbach, Spitz, Mieslingtal stb. telepeinek alapos feldolgozásával igyekezett pótolni. A munka folytatását F. Brandtnernek Kameggéről, az egyik legfontosabb késői paleolit telepről írt kitűnő módszerű, tág látókörű monográfiája jelzi, mely a magyar kutatás számára a régészeti anyag összefüggésein túl, történeti szempontú megfigyelései miatt is jelentős.

A munka első részében a szerző az osztrák későpaleolit lelőhelyeket földrajzi elhelyezkedésük alapján három nagy csoportba sorolja. Egyik az önálló jellegű, ma is problematikus „Plateaulehm-Paleolitikum”, másik a kelet-alsó-ausztriai csoport, a harmadikba pedig a gazdag nyugat-ausztriai gravetti telepek tartoznak. Feltűnő, hogy a számban legnagyobb, hosszú ideig lakott, sűrű népességű nyugat-ausztriai telepekhez mérten a keleti terület mennyivel szegényebb, aminek F. Brandtner szerint esetleg szociológiai, kulturális természetű oka lehet. Döntőbbnek tartjuk azonban, hogy a keleti dombvidék minden pleisztocén éghajlati periódusban szárazkontinentális behatás alatt állott, a csapadékdús nyugati terület több életlehetőséget nyújtott — ami megfelel annak a szerző által is kiemelt jelenségnek, hogy a gazdagabb telepek minden esetben a folyóvölgyeket követik, a vízben szegény fennsíkokon csak szórványtelepek fordulnak elő. F. Brandtner különösen jelentősnek tartja, hogy a nyugat-alsó-ausztriai lelőhelyek a lösz-elterjedés szélén szinte összezsúfolódnak, részben még a magaslatokat is megszállták. Ez támasztja alá számunkra lényeges megfigyelését, mely szerint itt egy DK-ről érkező kultúráramlat rekedt meg, mely a szűk folyóvölgyekben mintegy zsákutcába került. Valószínűnek látszik tehát, hogy azok a módosult gravetti telepek, melyek kapcsolatát a magyar lösztelepekkel kutatásunk kimutatta, egy-egy ilyen DK—ÉNy irányú, kisebb arányú népességmozgás eredményei, és némelyek egykorúak lehetnek. Brandtnernek ez az észrevétele nem jelenti az osztrák lelőhelyek abszolút egyidejűségét —

ellenkezőleg a DK-ről érkező áramlat többszörös, egymást követő hullámokban történt a Waldviertel felé. A többszörös késői paleolitikus vándorlást, annak két fő áramlatát már korábban kimutatták — ezt a bonyolultabbnak látszó, de a történeti folyamatot részleteiben is rögzíteni kívánó feltevést azonban azok a telepek indokolják, melyek Ausztriában kulturális keveredést mutatnak és a F. Brandtner által elkülönített fő csoportoktól eltérő, újabb fációk kialakításához vezetnek. A szerző pl. Langmannsdorfot említi, amely helyileg elkülönült csoport, vagy egy újabb vándorlási hullám eredménye. Ismert, hogy ezt a telepet W. Angeli Ságvár-al kapcsolta össze, melynek kultúrája megítélése szerint azonos gyökerű, kifejlődési. — F. Brandtner munkájának már első része fontos történeti problémákat érint, és ezt a paleolitikutudásban egyébként annyira hiányzó szemléletét következetesen fenntartja. — Kamegg földrajzi helyzetének és a kutatás történetének ismertetése után a telep régészeti anyagát ismerjük meg. A leletanyag viszonylag csekély, a köeszközök száma 578, az egész leletegyüttesnek mintegy 37%-a — tipológiai osztályozásukban azonban 26 eszközforma szerepel, ami viszont a leletanyag formáiban való gazdagságát mutatja. A szerszámok között a hazai gravettinek számos hasonmását találjuk, ami megerősíti a feltételezett kulturális összefüggést. A szerző az eszközök egyenkénti, részletes leírása helyett, ami a magyar irodalomban szokásos, a darabszám megjelölése után csupán az egyes formák legjellemzőbb vonásait mutatja példákkal be, de részletesen foglalkozik a típuscsoporton belül található változatokkal, kialakulásukkal, hasonmásaikkal, sőt esetenként általánosabb jellegű tipológiai kérdésekkel is. A leletanyag közlésének ez a módja nem általánosítható, de egyes esetekben követendő példának látszik. A feldolgozás végső eredményei nemcsak az eszközformákra, hanem sokoldalú megfigyelésekre is épülnek — a munkának azonban érthetően ez a fejezet a legterjedelmesebb és egyben egyik legértékesebb része. Feltűnően szép a telep csontipara is, melynek termékei közül elsősorban a lándzsacsúcsok, közöttük egy-egy geometrikus díszítésű — sajnos többnyire rossz megtartású — agancs eszköz érdemel figyelmet. Brandtner külön foglalkozik egyes levetett agancsokkal, melyek belső ívén hosszú szilánkot hasítottak; ez a technika valószínűleg itt alakult ki. Megemlítjük, hogy ez a „szilánkkiemelő technika” Kelet-Európában, Kosztjenki IV-ben is előfordul. — Több mint 440 ékszerként használt csiga került felszínre, közöttük túlnyomó részben olyan fajok vannak, melyek gyűjtésük idején nem voltak fosszilisak. Leggyakoribb a Theodoxus danubialis, mely Magyarország, Jugoszlávia, esetleg Bulgária területéről származik, és mint más osztrák későpaleolit telepeken is, ismét a délkeleti irányú kapcsolatot bizonyítja. Kameggben egyébként egyetlen faj sem került elő, mely északi vagy nyugati eredetű volna, minden csigafaj délkeleti gyűjtőterületre mutat. — A monográfia nagy alapossággal foglalkozik az eszközök készítésére használt kőzetanyag eredetével, ami a vadászcsoporthoz mozgási területének megállapítását, ezen keresztül a telep életének megismerését célozza. Az őslénytani leletanyag és a rétegtani viszonyok ismertetése a munkának egészen kis részét foglalja el, ami éppen természettudós szerzőnél feltűnő. Indokolja talán ezt, hogy a fauna mennyisége és a fajok száma nagyon kevés, következtetéseket alig engedhet meg — a rétegtani viszonyok pontos leírása azonban tökéletesen biztosítja a kor meghatározást. F. Brandtner korábbi meghatározását módosítva a kameggi telep idejét a W. II. legutolsó szakaszára helyezi.

A különféle vizsgálatok értékelése széleskörű kultúra-analízissé válik. Megállapítható, hogy a kameggi vadászcsoporthoz életerének határa a Waldviertel északi és keleti része volt, télen délre vándorolt, így a rén-szarvast csak időszakosan vadászta. A levetett agancsokat valószínűleg a morva területen gyűjtötték, ami megegyezik a köeszközök anyagának beszerzési helyével. A szerző egyik legérdekesebb és a kutatásnak új szempontot adó feltevése a népcsoport téli—nyári vadászata

és helyváltoztatása. Kamegg nyári vadásztanya, ahonnan télen délibb fekvésű területre költöztek. A kérdés vizsgálatába itt kapcsolódik a csigák gyűjtőterülete. (A nyári vadászat mutatható ki Krems-Hundsteigben is, ahol a díszcsigák szintén délről származnak.) Brandtner szerint az átmeneti, téli tábornak az eszközei is eltérést mutatnak a nyáriakétól — egyszerűbbek, felületesebb megmunkálásaik, esetleg a „pipereholmí” is hiányzik — ezek azok a lelőhelyek, melyek sokszor téves meghatározásra vezetnek. Ezzel a téli—nyári helyváltoztatással más megvilágításba kerülnek a kis tanyahelyek is. A feltevések annyira jól alátámaszthatók, hogy a további kutatásoknál feltétlenül szükséges lesz megkísérelnünk a település ilyen jellegének meghatározását. A vizsgálat fejlesztése valóban olyan adatokat szolgáltathat, melyek a valósághoz legközelebb álló képet adnak majd egy vadászcsoporthoz kapcsolatairól, életformájáról. — A kameggi csoportot a szerző egy törzsnek tekinti, melynek keleti-gravetti kultúrája valahol DK-Európában alakulhatott ki, és DK-ről hatolt ÉNy felé. Ez a kultúra, melynek vizsgálatánál szintén felmerült a „löszmagdalenien” gondolata (csonteszközök), rendkívül erős hasonlóságot mutat Dolni Věstonicéhez, de annál valamivel fiatalabb. A szerző behatóan vizsgálja a telep kapcsolatait a többi alsó-ausztriai lelőhellyel — megfigyelése szerint Spitz valószínűleg ennek a törzsnek egy kis alkalmi tanyája volt. A lelőhelyek közötti eltérések oka a kultúra több hullámban való beáramlása. A W. II. időszakban különböző elemek keveredtek egymással, szigetelődtek el — Alsó-Ausztria, Morvaország ebben az időben „neuralgikus zóna” volt, melyben állandó népeségmozgások zajlottak. Szerintünk ilyennek kellett lenni a szlovák területnek és Magyarország nyugati részének is, mely később a gravettien elterjedése után a kisebb távolságú, belső népeségmozgásban játszott jelentős szerepet. F. Brandtner a kameggi gravetti kultúra téli szállását a magyar vagy az északi jugoszláv területen képzei el, és nem először veti fel Ságvár, általában a magyar „magdalenien” kérdését, — mely azonban időközben már más megvilágításba került.

F. Brandtner munkája számos új feltevést tartalmaz — a leletanyag értelmezése, mint azt maga írja, „talán szokatlan kísérletnek látszik”. Mi többnek tartjuk ezt kísérletnek, és módszere sok új szempontot ad gravetti telepeink kutatásához, főleg a történeti kérdések vizsgálatához.

Gáboriné Csánk Veronika

Székely Z., Adatok a dákok késővaskori műveltségéhez. A Sepsiszentgyörgyi Tartományi és a Csíkszeredai Rajoni Múzeum kiadványa. Csíkszereda 1954. (A csíkszentkirályi kincs publikációjának bevezető részét Kovács Dénes írta.) 40 lap, 18 tábla.

A Magyar Autonóm Tartomány területén megjelent kis kiadvány két tanulmányt és egy adatközlést tartalmaz. Két olyan értékes és világviszonylatban is kiemelkedő kincslelet bemutatását kapjuk meg a műben, amelyek feltétlenül megérdemlik, hogy reprezentatív különkiadványban lássanak napvilágot. A jelenlegi forma megfelel egy előzetes közleménynek, amely tiszteletre méltó gyorsasággal már az előkerülést követő évben a szakvilág elé vitte a sepsiszentgyörgyi és csíkszentkirályi múzeum kincseit.

A bevezetésben Székely Zoltán röviden összefoglalja a leletek jelentőségét. Korábbi felfogás szerint Erdély területének délkeleti szögletéből a Magyar Autonóm Tartomány területéről a dák nép semmiféle kultúrhagyatéka nem ismeretes. A Sepsiszentgyörgyi Tartomány Múzeum ásatásai eredményeként azonban sikerült ezen a területen számos dák vár és telep helyét megállapítani. Ezekhez csatlakozik a Magyar Autonóm Tartomány területén az utóbbi években napvilágra került két nagy kincslelet, melyek többé-kevésbé hiánytalanul jutottak a múzeumok gyűjteményeibe.

A szörcei lelet (Kézdi Rajon) a Sepsiszentgyörgyi Tartományi Múzeum birtokában van. A csíkszentkirályi leletet a Csíki Rajoni Múzeum őrzi.

Az előkerült leletek értékelésével és ismertetésével, mint a szerző írja, a dákok anyagi kultúrájára, különösen a fémművességükre és azokra a kultúrhatásokra igyekezett fényt vetni, melyek a dák fémművesség kialakulásában nagy szerepet játszottak. Tisztában van azzal is, hogy a megjelölt feladaton túl az előkerült régészeti anyag történeti kiértékelése még sok nehézségbe ütközik.

A szörcei lelet. Elsőnek Székely Z. a szörcei leletet ismerteti. A lelet darabjait 1934-ben lakóház alapásása közben találták. A lelet aranyozott ezüst- és vastárgyakat, azonkívül kerámia-maradványokat tartalmaz.

A két figurális díszű domborított ezüstlemez egyike ovális és aranyozott. A képmező lovas ábrázol, fején ragadozó madár, a ló alatt kutya látható. A másik kör alakú aranyozott ezüstlemez a középmezőben egy kidomborodó, balra néző szárnyas ragadozót mutat be. A figurális díszű lemezeken kívül előkerült 4 db kupatálp, ezek közül három azonos minta után készült, a negyedik díszítése kis eltéréssel azonos. A félgömb alakú kupatálpak aranyozott ezüstről készültek, díszítésük bimbószerű stilizált virágokból és négy palmettából áll. A leletegyütteshez tartozott még hat vas verő és egy lapos ezüst rúd. A kísérő kerámiaanyag dák és középkori jellegű edényekből és edények töredékeiből áll.

A szörcei leletben az archaikus vonások mellett, melyek bronz- és koravaskori jellegűek, a Pontus-vidéki hellenisztikus, valamint a déloroszországi szkíta kultúrhatás is nagymértékben kimutatható. A szerző megjegyzi, hogy ennek a déloroszországi kultúrhatásnak, mely szkíta közvetítéssel jutott el a dákokhoz, az eddigi kutatások nem tulajdonítottak kellő jelentőséget, és leszögezi, hogy a szörcei lelet ezüstartgyainak stílusára, valamint technikai kivitelezésére a dáciai eddig ismert leletek köréből kevés analógiát tudnak felsorolni. A szörcei lelet egyes darabjainak díszítéseiben hallstattkori díszítőelemek felélése keveredik thrák hatásokkal. Szerző szerint a kör alakú lemezek szkíta kultúrkörre utalnak.

Ezek a szörcei ezüst- és vastárgyak telephelyen kerültek elő, kerámiaanyag kíséretében. A kerámiaanyag a dák nép agyagművességének terméke, analógiájukat mindenhol megtaláljuk azokon a telepeken, ahol a dákság jelen volt.

Székely Zoltán a szörcei lelet ezüstartgyait a dák fémművesség termékeinek tekinti. Fő bizonyítékai a korábban Herástráuban előkerült és hasonló technikával készült ezüstartgyak, valamint a leletet kísérő kerámiai anyag.

Véleményünk szerint a szörcei lelet darabjai nem foghatók fel, mint a dákság ötvösiparának termékei, hanem itt egy dákok által lakott telepen, esetleg hellenisztikus területről pontusi hatást és elemeket magával hozó és felhasználó görög mester elrejtett készletei kerültek felszínre.

A csíkszentkirályi kincs. A kiadvány továbbiakban azt a kincsleletet tárgyalja, mely Csíkszentkirály és Zsögöd között az andezitbányában került elő 1953 augusztusában. A lelet darabjai 15 kupa, 2 karperec, 1 fibula, 2 pénzérme.

Majd a csíkszentkirályi kincslelet jelentősebb darabjait mutatja be a szerző. Kétféle ivóedénytípus szerepel a leletben. Az egyik típust képviselő leletek részben ép, részben töredékes, félgömb alakú és kúpos fenekű ezüst-csészékből állnak. Valamennyire jellemző, hogy talpgyűrűjük nincs és megállítani nem lehet őket. Sima, csak helyenként tagolt, díszítetlen felületükön néhol aranyozás nyomai fedezhetők fel. Egy példányon pedig $\pi\epsilon$ görögbetűs mesterjegy szerepel. A másik kehelytípust a talpaspéldányok és változataik képviselik, néha nodusos talppal. Egyes példányokon fülek, vagy azok nyomai is megtalálhatók. Díszítésük általában stilizált virág, geometrikus és tollazatdísz. A kelyhek füleinek kiképzésénél stilizált madarakat is alkalmaztak. Némely példányon a díszítményt aranyozással hangsúlyozták. A lelethez tartozó tömör ezüstrúdból készült karpereceket stilizált kígyófejek díszítik. A fibulát sokszögű ezüsthuzalból készítették, rugós szerkezete vastengelyre

csavarodott. A két érem egyike Dyrrachium ezüst drachmája, a másik egy attikai tetradrachma barbár utánzata.

A szerző Székely Zoltán a kincs kormeghatározását tárgyaló fejezetben a csíkszentkirályi kincs datálását a benne előforduló két érem alapján egyszerűbb feladatnak tartja, mint a szörcei darabokét. Szerző véleménye szerint az, hogy a kinszelet darabjaival együtt egy nagyméretű dák agyagedény töredékei is előkerültek, azt bizonyítaná, hogy a leletek abban elásva kerültek földbe, továbbá még azt is, hogy a kincs az elrejtés idején dák kézben volt. A kiértékelő, kormeghatározó fejezetben biztos kézzel vezeti vissza a leletek díszítő elemeit őseredőjükre és ezek alapján megkísérli származásukat, készítési idejüket és helyüket, majd földbe kerülésük időpontját meghatározni, végeredményei azonban nem mindig meggyőzőek. Maga is felismeri a közeli hasonlóságot és kapcsolatot a szörcei és a csíkszentkirályi kehelytalpak formája és díszítései között, mégis amellett foglal állást, hogy a csíkszentkirályi példányok (i. e. I. sz. első fele) későbbiek, mint a szörceiek (i. e. III–II. század fordulója). Viszont úgy gondoljuk, hogy elegendő a szörcei kehelytalpakat (I–II. tábla), összevetni a (VIII. t. 3) csíkszentkirályi leletből származó talppal, hogy a két lelet egykorúságát és azonos eredetét bizonyítva lássuk.

Ami a két lelet korát illeti, az i. e. II. sz. közepére datálnók mindkét kinszeletet. A csíkszentkirályi lelet díszítésében kimutatja Székely a dák és hellénisztikus féművesség jellegzetes vonásait és az egyik díszítetlen ezüstszerű szírpőlő görög betűket is dák mesterjegyeknek tartja. Cikkének 52. lábjegyzete, amelyben egy dák–görög kő három görög betűjére hivatkozik, mint a dakság görög betűhasználatát igazoló bizonyítékra, nagyon bizonytalan adatra épül. A szerző által felsorolt adatok inkább olyan görög mesterre vallanak, aki a dakság számára dolgozott. Véleményünk szerint mindkét kinszeleten dominál a hellénisztikus görög hatás.

Helyesnek látszik a szerzőnek az a megállapítása — bár ő csak a csíkszentkirályira vonatkoztatja —, hogy a leletek elrejtéséből valamely támadásra kell gondolnunk. Aláhúzza ezt az a feltevésünk, hogy a két lelet, a szörcei és csíkszentkirályi, teljesen egykorú. Azt hisszük, hogy a szörcei lelet esetében egy féműves mester részben félkész-készítményei kerültek elrejtésre, míg a csíkszentkirályi inkább kereskedő készletének látszik, aki az uralkodórétég részére szállított luxus-tárgyakat.

Az összefoglaló fejezetben szerző a Magyar Autonóm Tartomány területén dák féművességi központokat feltételez. Ehhez azt szeretnők hozzátenni, hogy ezek egyben kereskedelmi központok is lehettek, ahol esetleg idegen féművesek nemesfém-nyersanyag fejében kész- vagy félkész árut cseréltek; feltehető, hogy több közülük meg is telepedett ezen a vidéken.

A dákok temetkezése. Székely Zoltán ebben a fejezetben rövid összefoglalót ad a legutóbbi évek folyamán előkerült dák temetkezésekről. Lelőhelyenként felsorolja a sírokrak jellemző adatokat, azzal a céllal, hogy ezeknek rendszerezésével egyszer lehetségessé váljék a dák temetkezésekben megnyilvánuló idegen kultúrhatások kielemezése. Már az eddigi anyagból is látszik, hogy a dákok ősi tradícióik megőrzése mellett temetkezési rítusukba is átvettek bizonyos elemeket a velük érintkezésbe került idegen népektől.

Összefoglalva tehát az elmondottakat, csak örömmel fogadhatjuk a Magyar Autonóm Tartomány Múzeumainak és szakembereinek kezdeményezését, hogy jelentős és kiemelkedő leleteiket saját kiadványban ismertetik, viszont meggyőződésünk, hogy az itt ismertetett és az egész szak-, sőt laikus közönség érdeklődésére világviszonylatban is számotartó kinszeletek még technikailag is hozzájuk méltó köntösben kerülnek majd újabb kiadásra, amelyben az előzetes jelentés gyors kibocsátása következtében még nem eléggé tisztázott kérdések is megoldást nyernek.

B. Thomas Edit

J. Keim—H. Klumbach, Der römische Schatzfund von Straubing. München 1951. Beck kiadás 41 lap, 46 tábla.

A kötet a nagyszerű straubingi lelet feldolgozásának csupán első részét, a leletanyag leírását foglalja magában. H. Klumbach teljes és részletes feldolgozásának rövidesen meg kell jelennie, így érdemben még alig szólhatunk hozzá, mert közlésre kerülhetnek a lelettel kapcsolatban általunk még nem ismert körülmények is.

J. Keim beszámolójában a lelet megtalálásának és feltárásának pontos körülményeit, a pontos lelőhelyet, a lelőhely melletti villa épületét, a római tábor vázlatos történetét és legutoljára a kinszet tárgyalja.

Az ásatási jelentésen kívül a táborral foglalkozó rész igen vázlatos. A szerző a kinszelet tárgyalásánál kronológiai szempontból nem aknázza ki eléggé a tábor történetében rejlő lehetőségeket. Feltételezései a kinszet elrejtését, valamint hovatartozandóságát illetően meglehetősen naivak. Beszámolója végén megjegyzi, hogy H. Klumbach egy másik kötetben részletesen foglalkozik majd az anyaggal.

A kötet második részében H. Klumbach a leletanyag részletes leírását adja a következő fejezetekben: Arcsisakok; Lábpáncélok; Lőfejevédő lemezek; Bronz szobrok, alapzatok és eszközök; Vasleletek.

A straubingi lelet igen szerencsés zárt kinszelet, mely a „Paraderüstung” kérdésének megoldásához közelebb kell hogy vigyen bennünket. Elrejtésének idejére J. Keim két időhatárt jelöl meg. Egyik támpontja a Straubingtól két órányira fekvő Kirchmattingban előkerült 231-ben záródó éremlelet (Alexander Severus), a másik a 260-as Gallienus-kori alemann betörés. Az ilyen diszpáncélok használata a III. század második felébe már nem megy át. A további feldolgozásnak és a környezet pontos történeti elemzésének kell majd a közelebbi időpontot eldönteni.

Hogyan kerültek ezek a diszpáncél-garnitúrák Straubingba és kik használták azokat? Erre a kérdésre valóban feleletet adhat a *cohors I Flavia Canathenorum milliaria sagittariorum* szíriai csapat straubingi állomásozása. Valószínűnek látszik, hogy a diszpáncélok használati idejét meglehetősen szűk határok közé lehet majd szorítani a *cohors* idehelyezése és a 231-ben záródó kirchmattingi éremlelet vagy a 260-as Gallienus-kori alemann betörés között.

J. Keim kétségbe vonja, hogy a leletet a táborból hurcolták el a közte található vaseszközök miatt. Hajlik továbbá arra a feltételezésre, hogy miután a kinszet a villa közelében rejtették el, a villa magas állású személyiségé, és pedig a *cohors* parancsnokáé lehetett. Ezt az elképzelést lehetetlennek tartom, mert a parancsnok helye a táborban volt, nem lakhatott három kilométerre a tábortól. A páncélok is csak a táborból hurcolhatták el, mert ezek katonai felszerelési tárgyak voltak. Véleményem szerint a lelet független a villa tulajdonosától, már csak azért is, mert a diszpáncéloknak ilyen tömegben, illetőleg több garnitúrában magánházban való tartása értelmetlen. Más lenne a helyzet, ha csak egy vagy két darab került volna belőlük elő. A lelet kisplasztikai darabjai is arra utalhatnak, hogy a tábori szentély felszerelésének egy része is belekerült a leletbe.

Felveti továbbá J. Keim annak a lehetőségét is, hogy a leletet egy alemann katona harácsolta össze és rejtette el, aki egy rövid időt a villában tölthetett. Ezt a feltételezést abból a tényből vonja le, hogy a leletben nem szerepelnek pénzek. Azt, hogy a diszpáncélok ki rejtette föld alá, véleményem szerint eldönteni nem, csak találgatni lehet.

Egy azonban kétségtelen. Ha H. Klumbach a diszpáncélok használati idejét, hovatartozandóságát és elrejtésének időpontját megközelítően vagy pontosan meg akarja állapítani, jelentősen figyelembe kell vennie Straubingnak és környékének históriai képét és a III. század első felének sztratigráfiáját.

A kérdéshez hozzáfűzhetjük azt, hogy Drexel összefoglaló cikkében (Fr. Drexel, Römische Paraderüstung, Strena Buliciana 1924. Zagreb.), amelyben a diszpáncélok problémájával hosszan és szellemesen foglalkozott,

már kísérletet tett arra, hogy egyrészt korukat, másrészt származásukat megállapítsa. A kérdést maga Drexel sem zárta le egyértelműen, mert részben Thrákiára, részben pedig Byzánra gondolt, mint származási helyre. Drexel cikke nyomán sok hasonló lelet került publikálásra, de sem az eredet, sem a kronológia kérdéseit nem sikerült megnyugtatóan lezárni. Megnehezítette a megoldást, hogy elsődleges és különböző helyeken készült másodlagos darabokkal kell számolni. Még ma is probléma, hogyan kerültek el ezek a darabok a Kárpát-medencébe vagy a nyugati tartományokba. A legvalószínűbbnek látszik, hogy a Keletet járt vexillatiók és katonák hozták magukkal. De éppen a hasonló technikával készült keleti vonatkozású kultuszképek, Mithras- és Dolichenus-táblák párhuzama alapján felmerülhet az is, hogy a Keletről idehelyezett csapatoknak nagy szerepük van ezeknek a trébelt munkáknak az elterjesztésében. Így lehet ez Straubingban is, ahol nagy a valószínűsége annak, hogy a diszpáncélok megjelenése a *cohors I Flavia Canathenorum* szíriai csapat ottlétével függ össze. Keleti eredetre utalhat még az egyik darabon beponcolt MORONI keleti jellegű személynév is. (H. Wuthnov, Die semitischen Menschnamen in griechischen Inschriften und Papyri des vorderen Orients, 78.) A diszpáncélok katonai használata mellett gondolhatunk még *sacralis* használatukra is.

Barkóczi László

H. Vetters, Dacia Ripensis. Schriften der Balkan-kommission, Antiquarische Abteilung XI/1. Österreichische Akademie der Wissenschaften Wien 1950. R. Rohrer kiadás. 60 oldal, 4 tábla és egy térkép.

A nagymultú kiadványsorozat ezen újabb félékötete (együtt jelent meg R. Egger: „Der Grabstein von Čekančev” című munkájával, amely fontos megállapításokat tartalmaz a Duna vidéki római kori bennszülött sírköplasztikáról) az egyik későrómai tartomány monográfiájának fogható fel. Az új összefoglalás különösen azért jelent gazdagodást régészeti szakirodalmunkban, mert az enciklopedikus címszavak aránylag mostohán bálnak az egyes tartományokkal, különösen elhanyagolják a III–IV. században újjászervezett tartományok életét és jelentőségét.

Aurelianus császár a Dunától északra fekvő Dácia tartomány feladása után a korábbi Moesia és Thracia tartományokból kiasítva a folyamtól délre két új tartományt szervez: Dacia Ripensist és Dacia Mediterraneát. A mű első fejezetében a szerző nagy földrajzi ismeretek birtokában meghatározza az új tartományok határait és kiterjedését. Dacia Ripensis tartományt a Duna jobbpartján fontos hegyláncok és vízvázlások határolták. A tartomány nyugati és keleti határának Aurelianus-kori kijelölésénél azonban a szerző túlságosan hangsúlyozza a geográfiai, sőt a nehezen elfogadható geológiai szempontokat. A tartomány határainak kijelölésénél politikai, sőt egyenesen propagandisztikus szempontok is számba jöhetnek. Feltűnő ugyanis, hogy a tartomány nyugati határa a Duna déli partján a Kazán szorosnál, nevezetesen a Porečka patak torkolatánál indul ki. A csekély jelentőségű határvonalat a szerző geológiai okokkal magyarázza. A kis patak torkolatával szemben a Duna balpartján emelkedik a dél–észak irányú Almas-hegység, amely jelentős stratégiai vonal az Alföld felé. A hegylánc földrajzi akadályt jelentett az Alföldről irányuló támadásnak és védelmet nyújtott a Cserna, majd a Felső-Temes völgyében fekvő táboroknak a Dierna (Orsova) és Tibiscum (Župa) szakaszon. Nem ismerjük ezen táborok egyikében, a plugovaiban végzett ásatások eredményeit, de tudjuk, hogy ezen vonalon még ismeretesebb feliratok Gallienus császár uralkodásának idejéből is. Könnyen lehetséges, hogy a roxolánok áttörése után a III. sz. közepén Dacia nyugati határát erre a vonalra vonták vissza, és a Dierna–Tibiscum erőd vonal képezi a dáciai limes nyugati szakaszát a tartomány feladása előtti időben. Ismert tény, hogy a Dacia Ripensis keleti határát alkotó Vid (Utus) folyó

torkolata topográfiaiailag majdnem szemben fekszik a trajanusi Dacia keleti határát alkotó Olt (Alutus) folyóval. Ezek a földrajzi egyezések nem véletlenek és Aurelianus császár valószínűleg tudatosan jelölte ki ezt a Duna-szakaszt határnak. Az új tartomány szakasza pontosan megegyezik a trajanusi Dacia érintkező határszakaszával. Valószínűleg ezzel is jelezni kívánta a folytonosságot.

Az új tartomány lakosságának összetételében helyesen emeli ki a szerző a romanizált elemek túlsúlyát (20 l.). A romanizáció ezt a területet több időszakban érintette. A tartomány első romanizációja a limes kiépítésével következett be az I. sz. közepén. Jelentősnek tartjuk a Traianus korában bekövetkezett újabb hullámot is, amely a Balkán félsziget nagy területét beborította. Sokkal kevesebb adatot ismerünk a III. sz. romanizációjának elterjedésére. Kétségtelen, hogy a romanizáció rétegeinek megállapítására nagy régészeti apparátus szükséges, amely jelen esetben szétfejtette volna a monográfia kereteit. Csak mint problémára kívánjuk erre felhívni a figyelmet, a szerző igit is a tartomány romanizációját összevonva, egy tömegben tárgyalja. Nem tér ki a limes vonal településeinek helyzetére sem azon időszak alatt, amikor a trajanusi Dacia állt. A moesia-i táborok megszállása a későbbi Dacia Ripensis tartományban a II–III. században még R. Egger összefoglaló megállapításai után is sok szempontból nyitott kérdés maradt (Revue des Études Balcaniques 4, 1936. 346 —.). Az újonnan szervezett tartomány csapattestei is hozzájárultak a késői romanizációhoz. Ki kell emelnünk a dalmata lovasokat, akik erősen romanizált tartományból kerültek ide és olyan sírkötypusokat hoznak Vidin (Bononia) környékére, amelyek a limes mellől már régen eltűntek, de a dalmáciai belső területen még konzerválódtak. A szerző a fejezetben túlhangsúlyozza a germán elemek beszűremlését. A területen feltalálható feliratok germán nevei inkább az itt katonáskodott germániai emberekre vonatkoznak, mint a határokon túlról betelepítettek. A beszűremlés mértéke itt sem nagyobb, mint más dunai határtartományokban, és ezek a germánok nem jelenthetnek alapot a későbbi tömeges betelepítés megerősödéséhez.

A szerző terepbejárásainak eredményei bizonyítják, hogy a tartományon belül a fontos útvonalak mentén a későrómai korban fallal körülvett erődöket és őrtornyokat építettek. Az agleni erőd kerek bástyái emlékeztetnek bennünket a Pannonia belső útkereszteződésén épült erődök tornyaira. A Dumántúlon sikerült bebizonyítani, hogy ezek a IV. sz. közepén épültek. Dacia Ripensisben a belső erődítések feltehetőleg több periódusban épülnek, nagyon valószínű azonban, hogy a konstantinusi dinasztia idején épült néhány fontos erőd. Időbeli elhatárolásaihoz még hiányzanak a bizonyító régészeti leletek.

A tartomány történetét tárgyalja a monográfia következő fejezete. A szerző itt termékenyen fejleszti tovább az antik auktoroknál található adatokat, amelyek természetesen a tartomány esemény- és adminisztratív történetére világítanak rá. Tárgyalásában eljut egészen az avar betörésig (i. u. 583). Különösen nagy érdeme, hogy pontosan igyekszik útvonalakhoz kötni a lejátszódó politikai eseményeket, főleg a hadjáratok irányát. C. Patsch tanulmányai után is sok új részletet emel ki, és főleg kritikailag szűri meg a forrásanyagot. Előadásának részletein, főleg az időrendet tekintve, lehetnek kisebb javítások (vö. Nagy T. Regnum Egyháztörténeti Évkönyv 1947. 251 sk.). A gótok fő támadási iránya a dunai limes alsó szakasza, így az itt lefolyt küzdelem többször csak érinti Dacia Ripensis területét. Nem mindenben érthetünk azonban egyet a szerzővel, ha ezt a tartományt mint a betörésektől kevésbé érintett területet tárgyalja és időről időre megállapítja, hogy a betörésektől a tartomány védve maradt. A történeti tárgyalásban részletesen foglalkozik a betelepített gótokkal. A Vid folyó mentén felfedezett települések köré igyekszik csoportosítani az események nagy részét.

A második világháború előtt egy bolgár, német és osztrák szakemberekből álló kutató csoport jelentő

terepbejáró és feltáró munkát végzett a Vid folyó völgyében, tehát Dacia Ripensis határterületén. Az ottani kutatásokról csak előzetes ismertetések jelentek meg: I. Welkow, *Germania* 19, 1935, 149 —; G. Bersu, *Antiquity*, March 1938, 1 —. H. Vettters monográfiája sajnálatos módon alig terjed túl az előzetes jelentéseken. Egyedül a Golemanovo-Kaleban talált kis keresztény templom építési periódusainak rögzítése mond jelentősen újat. A pannoni kutatók pedig igen érdeklik a Sadovec környékén kiásott telepek építkezései. A házak alaprajzai ezeken a gótok által lakott telepeken érdekes párhuzamokat szolgáltathatnak a pannoni későrómai három osztatú házak vizsgálatánál. Az ott letelepedett gótok emlékényaga, különösen a kerámia, a dunai tartományok fontos kérdéseit érinti. A fényképen bemutatott fibulapár és csat (IV. t., 2—3) összehasonlítása a magyarországi emlékekkel mutatja, hogy milyen gyümölcsöző ismereteket szerezhetnénk, ha a kiásott leletekről is részletes ismertetést kapnánk. Ezzel a könyv, nem tudni mi okból, adós maradt.

Az ásatások és az emlékeanyag tárgyalása nélkül Vettters feldolgozása bevezetés marad egy jelentős monográfiához. Nem felesleges ez a bevezetés, de a szerző aránytalanul nagyobb szolgálatot tett volna, ha földrajzi és történeti ismereteit kihasználva a Vid környéki telepekről a kiásott anyagot is ebbe a keretbe beágyazva ismertette volna. Reméljük, a régészeti anyag feldolgozása sem késik hosszú ideig, és annak ismeretében egyedülálló új emlékeanyagot kapunk, amely a mi népvándorláskori kutatásunkat jelentősen segítené.

Radnóti Aladár

P. Karnitsch, *Die verzierte Sigillaten von Lauriacum* (Lorch-Enns). *Forschungen in Lauriacum*. 3. kötet. Linz 1955. 250 lap, 102 tábla, 3 kép, 1 térkép.

A könyv a lauriumi reliefű színes sigillátákat dolgozza fel. Az ennsi múzeumban levő anyagon kívül a linzi múzeumban és magánosok tulajdonában levő sigilláták is szerepelnek munkájában. A könyv célja, hogy ezzel az összefoglaló kiadással a Lauriacumban került sigilláták importjáról, gazdasági és történelmi összefüggéséről átfogó képet kapjunk. A színezett sima edények és a barbotin díszűek egy későbbi munkában kerülnek ismertetésre.

Az anyagot műhelyek és mesterek szerinti időrendben elhelyezve, saját maga által készített rajzokkal közli Karnitsch. Itáliai sigillatákból csupán három töredék van. Ezek közt egy a barbotin, egy rátétes és egy bekarcolt díszítésű, valamennyi Pó-vidéki. — A Pó-vidéki sigilláták egyik gyártási helye F. Wiesinger szerint Adria, de ez a feltevés egyelőre még nincs kellően bizonyítva.

Az ennsi palánktábor vallumából egy Drag. II-es típusú kehely töredéke került elő, egy montansi mester darabja. Ez a sigillata-lelet is támogatja azt a felfogást, mely szerint a stratégiai fontos Enns torkolatot már Tiberius idejében elfoglalták a rómaiak.

Az egyetlen Montansból származó lelet mellett La Graufesenqueből már több mester áruja került elő Lauriacumban. Az I. sz. második felétől dolgozó banassaci műhely termékei Domitianus uralkodásának végétől Traianus idejéig gyakoriak az Enns környékén levő római táborokban és lakóhelyeken. Így Welsben és Linzben is többször előfordulnak. Ezzel szemben Ennsben eddig még nem került elő banassaci sigillata, hanem egy ezzel közeli összeköttetésben levő, eddig még lokalizálatlan, erős barbár hatásokat tükröző fazekasműhely termékei vannak itt meg. Ez a műhely nem szignálja áruját, amely korai — még Tiberius és Nero idejében működött mesterek — edényeit utánozza durva kivitelben.

A közép-galliai műhelyek közül Lezoux működésének második és harmadik korszakából van nagy mennyiségű anyag Lauriacumban. Emellett Lubie és Vichy műhelyeiből is vannak darabok. A közép-galliai sigilláták néhány kivétellel — melyeknek lelőhelyét nem ismerik —

a tábor közelében fekvő canabae-ból valók. Domitianus uralkodása alatt a Rajna középső szakaszán és a Duna felső vonalán történő limes rendezések kor nagyszabású hadsereg-mozgatások voltak. Emiatt egyes lesoux-i mesterek régi műhelyeik feladásával Kelet-Galliába és Felső-Germániába húzódtak, hogy közelebb legyenek eladási helyeikhez. Az új műhelyek közül többen is szállítottak Lauriacumba. La Madeleine és Luxeil műhelyeivel kapcsolatos darabok is kerültek elő Ennsben. A lavoyei fazekasműhelynek, és ennek filiáléiból, Les Allieux-ből és Avocourt-ból nem kerültek ide sigilláták. Ugyancsak hiányoznak Blickweiler és Eschweiler-Hof gyártmányai.

Heiligenbergből Ciriuna, a kis medaillonokat készítő F-mester és Januarius termékei kerültek elő. Ittenweilerből Cibis sigillátái vannak meg, aki Hadrianus uralkodásának végétől Commodus uralkodásának kezdetéig működött.

A rheinzaberni fazekas-kolóniát megalapító mesterek közül a legelső heiligenbergi mesterek voltak. Új műhelyük a rajnai úton feküdt jó összeköttetéssel a Duna felé. Az új transzport-lehetőségek a műhely számára gyors és olcsó szállítást biztosítottak a táborok és városok felé. Ez biztosította Rheinzabern számára az első helyet a sigillata kereskedelemben egészen elpusztulásáig. Árui nagy tömegben jutottak el még Anglia és Magyarország területére is. A sigillata edények felvásárlója a Rajna mentén elsősorban a katonaság volt, így a II. század végén Lauriacumban élő legio II Italica is. De a civil lakosság, amely 212-ben Caracallától városjogot kapott, szintén hűséges vásárlója volt a rheinzaberni árunak, ahogy ezt az itt talált edények és cserepek bősége mutatja. Az ásatások során előkerült egy kereskedő raktára, melynek anyaga Cerialisnak és mestereinek áruját tartalmazza. A korai rheinzaberni Januarius és Reginus mestertől a legkésőbbiekig sokan szállítottak Lauriacumba.

A Rosenheim melletti westerdorfi sigillata gyártásról Kiss Katalin írt átfogó tanulmányt. Ő a Magyarországon lelt anyagot rendezte, díszítő elemeik, elsősorban a tojásfüzerek alapján válogatva szét a mestereket, akiknek működését időben is igyekezett elhelyezni. Stichaneren, Hefneren és Knorron kívül a szakirodalom nem foglalkozott eléggé ezzel a kerámiai műhellyel, úgyhogy a magyarországi westerdorfi leletek ismertetése sokat jelent a sigillata kutatás szempontjából. Az Ennsben előkerült nagy mennyiségű westerdorfi sigillata anyagot a szerző Kiss Katalin beosztásában tárgyalja. E szerint a stílus a díszítő elemek alapján három önálló fazekas csoport választható szét, melyek mindegyike egységes stílusú típusanyaggal rendelkezik. A három csoport: Comitialis és köre, Onnio(rix), Helenius és köre. A westerdorfi mesterek működési idejének meghatározásánál Karnitsch több ízben helyesbíti Kiss Katalin megállapításait. Kiss Katalin szerint Onnio(rix) működése bizonyos felületeken érintkezik Heleniusszal, ugyanakkor Comitialisszal semmilyen kapcsolatban nincs. Így szerinte ez a mester csak akkor dolgozott, amikor Comitialis már befejezte tevékenységét. Az újabb leletek ezzel szemben olyan anyagot adtak, amelyben Onnio(rix) darabján Comitialis motívumai is előfordulnak. Mivel Onnio(rix) műhelyének eddig még kevés termékét ismerjük, a vele kapcsolatos kérdéseket még nem zárhatjuk le. Újabb leletek még sok új eredményt hozhatnak tevékenységével kapcsolatban.

Helenius működési idejével kapcsolatban is új megállapításokra jut Karnitsch munkája. Helenius, mielőtt Westerdorfba került, még Rheinzabernben is dolgozott. Kiss Katalin a magyarországi leletek alapján Helenius rheinzaberni tevékenységét 150—162 között gondolta. Az újabb Lauriacumban talált rheinzaberni Helenius-darabok ellenben későbbi időből származnak. Ezek ugyanis a trieri Censorinus és Dexter darabjaival kerültek elő. Oswald és Fölzer szerint e két mester 175 és 225 között működött. Ezek szerint Helenius még a II. sz. végén is Rheinzabernben dolgozott.

E. Fölzer 1913-ban megjelent munkája szerint (*Die Bilderschüsseln der ostgallischen Sigillata-Manu-*

fakturen) a trieri műhely darabjai már nem jutottak el a Duna környékére. Ezzel szemben Welsben és Ennsben olyan edénytöredékek kerültek elő, amelyeknek díszítései megfelelnek a trieri sigillatáknak. Ha mégsem lennének eredeti trieri darabok, akkor olyan műhely termékei, amely rendkívül közeli kapcsolatban állt a trieri fazekas-teleppel. A lauriacumi anyagnak ez a része megegyezik a Juhász Györgyi által Brigetióból közölt hasonlókkal.

P. Karnitsch tanulmánya átfogó képet nyújt a Lauriacumba került sigillata importról. Az anyagot széleskörű irodalmi ismeretekre támaszkodva, pontos kivitelű rajzokkal közölte.

B. Vágó Eszter

H. v. Lengerken, Ur, Hausrind und Mensch. Wiss. Abh. d. Deutsch. Akad. d. Landwirtsch. zu Berlin. Nr. 14/1955. Berlin 1955. 191 old., 252 ábra.

Lengerken könyve megírásakor sokrétű feladatra vállalkozott: az őstulokra, a belőle háziasított szarvasmarhára s mindkettőnek az emberrel való kapcsolataira vonatkozó kutatások összegezésére. Célját igen bőséges zoológiai és régészeti irodalom felhasználásával közelítette meg, teljesen azonban nem érte el. Ha a könyv címe alapján a szerző elé tűzött feladatot három részre osztjuk s e három feladatrészt megoldását külön-külön tekintjük, meg kell állapítanunk, hogy az első két feladatrészt a szerző megoldotta. A rendelkezésére álló csaknem teljes (a hiányokról alább szólnunk) irodalom felhasználásával jó képet ad az őstulokról, alaktani és biológiai vonásairól egyaránt, sőt az eddigi elég sikertelen kísérletek után a pleisztocén barlangi ábrázolások alapján Kelet-Spanyolország területén új helyi fajtát mutat ki, mely a „klasszikus” tulkoktól meredeken felfelé álló szarvai révén különbözik (e szarvállás alapján genetikai kapcsolatot feltételez e fajta és az észak-afrikai és egyiptomi őstulok között). Ismerteti az őstulok történetét, s Nyugat- és Észak-Európára, Észak-Afrikára, Egyiptomra és a klasszikus Keletre vonatkozóan meghatározza a faj kihalásának időpontját is. A felhozottak bizonyítására rendkívül nagymennyiségű ábrázolást hoz fel (ez az egyik fő erőssége a munkának), de talán ezekhez viszonyítva kevés olyan adatot, mely az osteológiai anyag vizsgálatából szűrhető le.

A szerző az őskori és ókori házimarhákról is jó áttekintést nyújt. Ábrázolások alapján mutatja be a szarvasmarha különböző fajtáit, azok kialakulását, előfordulását a különböző területeken és időszakokban. Több ábrázolást közöl, melyek a szarvasmarha különböző hasznosítási formáit mutatják be térben és időben. Részletesebben foglalkozik a „bikakultuszokkal”, melyeket általában az őstuloknak mint királyi, sőt isteni vadnak, az erő, bátorság és hatalom megtestesítőjének tiszteletéből vezet le. Ismerteti a krétai bikajátékokat, melyeket szintén vallásos eredetűeknek tart.

A harmadik feladatrészzel, tehát az őstuloknak s különösen a szarvasmarhának az emberrel való kapcsolata kifejtésével a szerző jórészt adósunk marad. Különösen hiányoljuk, hogy az előbb említett igen érdekes részek után nem foglalkozik bővebben a szarvasmarhának az ember gazdálkodásában elfoglalt helyzetével,

annak kialakulásával, változásaival, esetleg más háziállatokéhoz viszonyított pozitív vagy negatív korrelációjával (pl. azzal a Studer által megfigyelt jelenséggel, hogy Svájc nyugati részén a neolithikum végén a szarvasmarha arányszáma erősen visszaesik, a juhé pedig emelkedik, ami Tschumi szerint a gyapjúnak ruházatkodási célokra való egyre fokozottabb felhasználásával hozható kapcsolatba stb.), holott erre jól felhasználhatta volna a modern régészeti zoológiának, a települési állatesont-anyagvizsgálat statisztikai eredményeit.

Általában az egész munka legfőbb hibájának tartjuk az osteológiai adatokat tartalmazó cikkeknél, különösen a legújabbaknak igen hiányos felhasználását, holott éppen a német szerzők igen sok őskori telep faunájának feldolgozásával nagytömegű, igen jól felhasználható adatot szolgáltatottak az őskori európai szarvasmarhák kialakulásáról és azok gazdasági jelentőségéről. (Nem ismeri pl. Nobis 1954-ben kiadott monográfiáját Északnyugat- és Közép-Németország prae-hisztórikus házimarháiról.) Nyilván mivel az osteológiai rész nem erős oldala a könyvnek, a szerző nem foglal állást az őskori szarvasmarhák származási kérdéseiben, csupán halványan utal arra, hogy amennyiben valóban volt az őstuloknak kistermetű változata („törpetulok”) — a „törpetulok” létezésének kérdését nem tartja eldöntöttnek —, akkor esetleg ebből volnának levezethetők a törpemarhák (19. old.), másutt viszont a házimarhák ún. brachyceros típusát, amelybe ezek a törpemarhák tartoznak, közvetlenül a nagytermetű tulkokból származtatja (16. old.).

Egy megjegyzés: A szerző nagyon érdekesen ismerteti az őstulok és a bölény arányszámának változásait a különböző korszakokban az ezekre vonatkozó középkori forrással. Felsorolja az általa ismert jelenleg is meglevő őstulokszarvakat, melyek főként ivókürtök formájában maradtak fenn. Ebbe a felsorolásba azonban egy hiba csúszott. A 165. oldalon a „Tresslerbuch” (a német lovagrend nagymesterének számadáskönyve) alapján említi, hogy a nagymester 1408-ban két gazdagon díszített, bölényszarvból készített ivókürtöt küldött Zsigmond magyar királynak. Ez a megállapítás téves és azon alapszik, hogy a szerző ezeket az ivókürtöket sem eredetiben, sem pedig rajzon vagy fényképen nem látta, a „Tresslerbuch” szövegében pedig azok mint „bivalyszarvak” szerepelnek, s a „bivaly” (bubalus) szót a középkori források egyaránt használják a bivaly, bölény és őstulok megjelölésére. Ezek az ivókürtök az esztergomi főegyházmegye kincstárában ma is megvannak, alakjuk, nagyságuk és színük alapján kétségtelenül őstulokszarvból készültek, s mint ilyenek — a stockholmi Livrustkammarenben található darabon kívül, mely az 1627-ben elejtett utolsó tuloktehen szarvából készült — a térben és időben legjobban datálható tulokszarvaknak tekinthetők.

Mindezek alapján Lengerken könyvét — az előbbieken felsorolt hibái és hiányosságai ellenére is — jó összefoglalásnak tartjuk. Nem problémafelvető vagy továbblendítő munka, hanem az eddigi kutatások összefoglalása és belőlük általános kép megrajzolása.

Bökönyi Sándor

MAGYAR RÉGÉSZETI IRODALOM
BIBLIOGRAPHIA ARCHAEOLOGICA HUNGARICA

1956

A felhasznált folyóiratok és gyűjteményes munkák mutatója és rövidítései (lásd még az Archaeologiai Értesítő és a Banner—Jakabffy bibliográfia rövidítési jegyzékét):

	Acta Antiqua Acad. Scient. Hung. (Tomus IV.)	TörtIntÉrt	= A Magyar Tudományos Akadémia Történettudományi Intézetének Értesítője (6. évf.)
	Acta Archaeologica Acad. Scient. Hung. (T. VI.)		A magyarországi művészet története I.
ActaBiolSzeged	= Acta Biologica Universitatis Szegediensis (N. S. I., II.)	MisKözl	= A Miskolci Herman Ottó Múzeum Közleményei (1956. évf.)
ActaHistArtHung	= Acta Historiae Artium Acad. Scient. Hung. (T. III.)	SzegediMÉ	= A Móra Ferenc Múzeum Évkönyve Szeged (1. évf.)
ActaHistHung	= Acta Historica Acad. Scient. Hung. (T. III., IV.)	MűvtÉrt	= Művészettörténeti Értesítő (4. évf.)
	Acta Orientalia Acad. Scient. Hung. (T. V.)	NéprÉrt	= Múzeumi Híradó (1956. évf.)
AnTan	= Antik Tanulmányok (III. és IV. köt.)		= Néprajzi Értesítő. Nemzeti Múzeum Néprajzi Múzeumának Évkönyve (37., 38. köt.)
	Archeologia Austriaca (Wien, Heft 19—20.)		Numizmatikai Közöny (54—55. évf.)
	Archaeologia Hungarica (T. XXXV.)		Nyelvtudományi Közlemények (57. évf.)
	Archaeologiai Értesítő (83. évf.)		Proceedings of the Prehistoric Society (London, Vol. XXI.)
SzMK	= Bulletin du Musée des Beaux-Arts. A Szépművészeti Múzeum Közleményei (No. 8. és 9.)		Quartär (Bonn, Bd. 7—8.)
	Crania Hungarica (T. I.)		Säugetierkundliche Mitteilungen (Stuttgart, Jg. 4.)
CranHung	= Csatai Endre stb. Sopron és környéke műemlékei (2. kiad.)		Slovenská Archeologia (Bratislava, T. 4.)
	Csillag (10. évf.)	StuSl	= Soproni Szemle (10. évf.)
	Csomagolástechnika (1. évf.)		= Studia Slavica Acad. Scient. Hung. (T. I. és II.)
ÉlTud	= Az Egri Pedagógiai Főiskola Évkönyve (2. évf.)		Südost-Forschungen (München, Bd. 15.)
	Élet és Tudomány (11. évf.)		Szabolcs-Szatmári Szemle (Nyíregyháza, 1. évf.)
	Az Érem (12. évf.)		Századok (90. évf.)
FilKöz	= Ethnographia (67. évf.)		Szemelvények a magyar hadtörténelem tanulmányozásához I.
	Filológiai Közöny (1. és 2. évf.)	SzabMűv	= Szabad Művészet (10. évf.)
	Földrajzi Közlemények (80. évf.)	SzovIpm	= Szovjet Iparművészet (8. köt.)
	Folia Archaeologica (T. VIII.)	SzovMűvt	= Szovjet Művészettörténet (10. köt.)
	Hadtörténeti Közlemények (Uf. II : 3—4., III.)	SzovÓT	= Szovjet Ókori Történet (5. köt.)
IpMÉ	= Az Iparművészeti Múzeum Évkönyvei (2. évf.)	SzovRég	= Szovjet Régészet (12., 13. köt.)
PécsiMÉ	= A Janus Pannonius Múzeum Évkönyve (Pécs, 1. évf.)	TanBpM	= Tanulmányok Budapest Múltjából (11. köt.)
	Jászkunság (Szolnok, 3. évf.)	TársSzle	= Társadalmi Szemle (11. évf.)
	A Könyvtáros (6. évf.)	TermDok	= Természettudományi Dokumentáció (6—7., 8—9.)
	Kőrös Népe (Gyoma, I. köt.)		= Természet és Társadalom 115. évf.)
MÉpm	= Magyar Építőművészet (5. évf.)	TermTárs	= Tiszta Szívvel (1956. évf.)
TerMÉ	= Magyar Nemzeti Múzeum Természettudományi Múzeum Évkönyve (NS 7.)		Új Világ (9. évf.)
	A Magyar Nemzeti Múzeum Történeti Múzeum Könyvtári Tájékoztatója (5. sor.)		Ungarische Rundschau (Jg. 1956.)
	Magyar Nyelv (50. évf.)		
MNyelvőr	= Magyar Nyelvőr (80. évf.)		
MTud	= Magyar Tudomány (Akadémiai Értesítő, 63. évf.)		
MTAK I.	= A Magyar Tudományos Akadémia I. Nyelv- és Irodalomtudományok Osztályának Közleményei (9. és 10. köt.)		
MTAK II.	= A Magyar Tudományos Akadémia II. Társadalmi-Történeti Tudományok Osztályának Közleményei (7. és 8. köt.)		
NyelvIntKözl	= A Magyar Tudományos Akadémia Nyelvtudományi Intézetének Közleményei (7. köt.)		

Folyóiratok és gyűjteményes munkák

- Acta Antiqua Academiae Scientiarum Hungaricae.* Tomus IV. Fasciculi 1—4. Bp. Akadémiai kiadó 1956. 331 p. 8 t. 1 ill.
- Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae.* Tomus II. lásd : Szilágyi János
- Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae.* Tomus III. lásd : Szilágyi János
- Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae.* Adiuvantibus A. Dobrovits, F. Fülep, J. Harmatta, M. Párducz. Redigit Gy. Moravcsik. Tomus VI. fasc. 1—4. Bp. Akadémiai kiadó 1955. 322 p. 80 t. Tomus VII. Fasciculi 1—4. Bp. Akadémiai kiadó 1956. 341 p. 73 t. 107 ill.
- Antik Tanulmányok.* Studia Antiqua. Felelős szerkesztő : Moravcsik Gyula. Szerkesztőbizottság : Borzsák Ist

- ván, Dobrovits Aladár, Harmatta János, Szilágyi János György és Trencsényi-Waldapfel Imre. III. kötet 1—4. szám. Bp. Akadémiai kiadó 1956. 338 p. — IV. kötet 1—4. szám. Bp. Akadémiai kiadó 1956. 338 p. 1 t. 1 ill.
- Archaeologia Hungarica*. Dissertationes archaeologicae Musei Nationalis Hungarici a Concilio Archaeologorum Academiae Scientiarum Hungaricae redactae. Series nova. Tomus XXXV. lásd: Banner János: Die Péceler Kultur.
- Archaeologiai Értesítő*. A Magyar Régészeti, Művészettörténeti és Éremtani Társulat tudományos folyóirata. A szerkesztőbizottság tagjai: Fülep Ferenc, Harmatta János, Párducz Mihály, Radnóti Aladár, Szilágyi János György. 83. kötet 1—2. szám. Bp. Akadémiai kiadó 1956. 252 p. 21 t.
- Archäologische Funde in Ungarn*. Herausgegeben von Edit B. Thomas. Bp. Corvina 1956. 426 p. (165 t.) 4 Karten
- B. Thomas Edit: Einleitung, 7—10. Vértess László: Paläolithikum (Altsteinzeit) (Etwa 300 000—250 000 bis 8000 v. u. Z.) 15—41. (12 t.) Patay Pál: Neolithikum (Jüngere Steinzeit) (3500—2500 v. u. Z.) 43—65. (10 t.) Patay Pál: Kupferzeit (2500—1900 v. u. Z.) 67—85. (8 t.) Patay Pál: Bronzezeit (1900—900 v. u. Z.) 87—111. (11 t.) Patay Pál: Die frühe Eisenzeit (900—550 v. u. Z.) 113—135. (10 t.) Patay Pál: Die Skythen (550—300 v. u. Z.) 137—152. (6 t.) Bónis Éva: Die Kelten, 153—175. (9 t.) B. Thomas Edit: Die Römer, 181—261. (39 t.) Szentlélek Tihamér: Die Sarmaten, 263—281. (8 t.) Cs. Sós Ágnes: Die Hunnen, 287—299. (6 t.) L. Kovrig Ilona: Die Germanen, 301—313. (5 t.) Cs. Sós Ágnes: Die Awaren, 315—341. (12 t.) Cs. Sós Ágnes: Die Slawen, 343—359. (7 t.) Cs. Sós Ágnes: Die Ungarn, 361—387. (10 t.) Kádár Zoltán: Byzantinische Denkmäler in Ungarn, 393—417. (12 t.)
- Banner János—László Gyula—Méri István—Radnóti Aladár: Régészeti kézikönyv I. Gyakorlati régészet, Bp. 1954. *ism.*
- Ditróiné Sallay Katalin: Restaurálási fejezetek. ArchÉrt 231—233.
- Harmatta János: AnTan 3 (1956) 212.
- Budapest műemlékei I. lásd: Voit Pál
- Budapest Régiségei XV. lásd: Saria Balduin.
- Budapest Régiségei. A Budapesti Történeti Múzeum évkönyve. XVI. kötet. Szerkeszti Gerevich László. Bp. Képzőművészeti Alap kiadó 1955. 440 p. 352 ill. *ism.*
- Dercsényi Dezső: MűvtÉrt 5 (1956) 219—220.
- Harmatta János: AnTan (1956) 234.
- Budapest Régiségei. A Budapesti Történeti Múzeum évkönyve. XVII. kötet. Szerkeszti Gerevich László. Bp. Akadémiai kiadó 1956. 367 p. 2 t. 255 ill. *ism.*
- Harmatta János. AnTan 3/1956/328.
- Crania Hungarica*. Publié par le Musée National Hongrois Section Anthropologique du Musée d'Histoire Naturelle. Tome I. No. 1—2. Bp. MNM Történeti Múzeum 1956. 75 p. 12 ill.
- Csatkai Endre—Dercsényi Dezső—Entz Géza—Fülep Lajos—Gerő László—Mollay Károly—Radnóti Aladár: Sopron és környéke műemlékei. 2. javított és bővített kiadás. Bp. Akadémiai kiadó 1956. 671 p. 10 t. 654 ill. (Magyarország műemléki topográfiája, 2. Győr-Sopron megye műemlékei, 1.)
- Dercsényi Dezső: lásd: Budapest Régiségei XVI.
- Dercsényi Dezső lásd: A magyarországi művészet története I.
- Ditróiné Sallay Katalin lásd: Banner János stb. Régészeti kézikönyv
- Az egyetemes művészettörténet stíluskorszakai és művészeti irányai. (A Nagy Szovjet Enciklopédia címszavai) SzovMűvt 10 (1956) 1—144. I. Óskori képzőművészet és építészet, 3—8. II. Ókori egyiptomi képzőművészet és építészet, 9—14. III. A régi görög képzőművészet és építészet, 15—31. IV. Római képzőművészet és építészet, 33—41. V. Bizánc, 43—56. VI. Római stílus, 57—60. VII. Gótika, 61—70. VIII. Renaissance, 68—92. IX. A barokk, 93—107. X. Rokokó, 108—110. XI. Klasszicizmus, 111—120. XII. Romantika, 121—127. A realizmus, 128—144.
- Az Érem. Közlemények az éremgyűjtés köréből. Kiadja a Magyar Régészeti, Művészettörténeti és Éremtani Társulat Éremtani Szakosztálya. Szerkesztőbizottság: Huszár Lajos, Király Ferenc és Pávó Elemér. 12. évf. 1—4. szám. Bp. MNM Történeti Múzeum 1956. 64 p. ill.
- Folia Archeologica VI. lásd: Harmatta János
- Folia Archaeologica VII. lásd: Kádár Zoltán
- Folia Archaeologica (Új folyam) VIII. A Magyar Nemzeti Múzeum Történeti Múzeumának évkönyve 1956. Felelős szerkesztő: Mihalik Sándor. Szerkesztőbizottság: Fülep Ferenc, Huszár Lajos, László Gyula, Radnóti Aladár. Bp. Művelt Nép kiadó 1956. 216 p. 46 t. 41 ill.
- Harmatta János: Folia Archaeologica 6 (1954) és 7 (1955) (ism.) AnTan 3 (1956) 329—330.
- Harmatta János lásd: Banner János stb. Régészeti kézikönyv I.
- Harmatta János lásd: Budapest Régiségei XVI. és XVII.
- A Janus Pannonius Múzeum évkönyve 1956. Szerkesztette ifj. Kodolányi János. Pécs: Szikra ny. 1956. 192 p. 32 t.
- Kádár Zoltán: A Magyar Nemzeti Múzeum Történeti Múzeumának évkönyve. Folia Archaeologica (Új folyam) VII. kötet (ism.) ArchÉrt 83 (1956) 235—236.
- A magyarországi művészet története I. Magyarországi művészet a honfoglalástól a XIX. századig. Írták Balogh Jolán, Dercsényi Dezső, Garas Klára, Gerevich László. Szerkesztette Dercsényi Dezső. Bp. Képzőművészeti Alap kiadó 464 p. 11 t. 345 ill. *ism.*
- Németh Lajos: TársSzle 11 (1956) 141—144.
- A Miskolci Herman Ottó Múzeum Közleményei. Szerkeszti Komáromy János. 1956 június. Miskolc: Borsodmegyei nyomda 1956. 80 p. 59 ill.
- A Móra Ferenc Múzeum évkönyve 1956. Csongor Győző és Szelesi Zoltán közreműködésével szerkesztte Bálint Alajos. Szeged: Szegedi nyomdavid. 1956. 155 p. 21 t. 29 ill.
- Műzeumi Híradó. 1956. évf. 1—3. Szerkesztette Solymár István. Bp. MNM Történeti Múzeum 1956. 232 p.
- Németh Endre lásd: Történeti Múzeum Könyvtári Tájékoztatója
- Németh Lajos lásd: A magyarországi művészet története I.
- Numizmatikai Közlöny. Kiadja a Magyar Régészeti, Művészettörténeti és Éremtani Társulat Éremtani Szakosztálya. Szerkeszti Huszár Lajos. 54—55. évf. Bp. Akadémiai kiadó 1956. 87 p. (3 t.)
- Saria Balduin: Budapest Régiségei. Régészeti és történeti évkönyv XV. Bp. 1950. (ism.) Südost-Forschungen 15 (1956) 592—593.
- Soproni Szemle. Helytörténeti folyóirat. Szerkeszti Csatkai Endre. X. évfolyam 1—4 szám. Sopron: Városi Tanács 1956. 392 p. ill.
- Studia Slavica Academiae Scientiarum Hungaricae. Adiuvantibus E. Balczky, L. Hadrovics redigit St. Kniezsa. Tomus I. fasc. 1—4. Bp. Akadémiai kiadó 1955—56. 476., p. Tomus II. Fasciculi 1—4. Bp. Akadémiai kiadó 1956. 441 p. ill.
- Szabolcs-Szatmári Szemle. Felelős szerkesztő: Merényi Oszkár. 1956. 1—4. szám. Nyíregyháza: Megyei Tanács 1956. 136 p. ill.
- Szemelvények a magyar hadtörténelem tanulmányozásához I. kötet. Szerkesztették Rohonyi Gábor, Nagy László, Tóth Gyula. Bp. Hadtörténeti Intézet 1955. 446 p.
- Viniczai István: A honfoglaló magyarok hadszervezete és haremmodora, 5—14. Viniczai István: A magyar feudális hadsereg kialakulása és a 11—13. századi honvédő háborúk, 15—30. Viniczai István: A magyar feudális hadsereg a 14. században és a 15. század elején, 31—50. Rohonyi Gábor: A cseh-huszita hadviselés. Az 1437. évi parasztháború, 51—60. Tóth

Sándor: Hunyadi János honvédő harcai a török ellen, 61—92. *Tóth Sándor*: Hunyadi Mátyás hadjáratai a törökök és a Habsburgok ellen, 93—116. *Rohonyi Gábor*: Az 1514. évi parasztháború, 117—134. *Rohonyi Gábor*: Végyári harcok a török ellen a 16. században, 135—192. *Nagy László*: Függetlenségi harcok a Habsburgok ellen a 17. század első felében, 193—248. *Rohonyi Gábor*: Zrínyi Miklós a költő, hadvezér és hadtudományi író, 249—291. *Nagy László*: A kuruc mozgalom a 17. század végén, 293—328. *Esze Tamás—Gottreich László*: A Rákóczi szabadságharc, 329—426. *Hartai Ernő*: Hadik András, 427—441.

Szilágyi János: Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae II. 1952. 1—3. (ism.) ArchÉrt 83 (1956) 104—106.

Szilágyi János: Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae III. kötet, 1953. (ism.) ArchÉrt 83 (1956) 233—235.

Szovjet Ókori Történet. V. kötet. Kiadja az Eötvös Loránd Tudományegyetem Történettudományi kara. Bp. Felsőoktatási jegyzetellátó váll. 1956. 243 p.

Szovjet Régészet XII. Bp. MNM Történeti Múzeum 1956. 124 p. 2 t.

Szovjet Régészet XIII. Bp. MNM Történeti Múzeum 1956. 94 p.

Tanulmányok Budapest múltjából XI. Bp. Akadémiai kiadó 1956. 450. p. 9 t. 50 ill.

Történeti Múzeum Könyvtári Tájékoztatója. Ötödik sorozat. Szerkeszti Németh Endre. Bp. MNM Történeti Múzeum 1956. 128 p.

Voit Pál: Budapest műemlékei I. (ism.) MűvtÉrt 5 (1956) 213—216.

Általános munkák és összefoglaló ásatási jelentések

B. Bónis Éva—Sz. Burger Alice: Leletmentő ásatások az 1954. évben ArchÉrt 83 (1956) 94—103. 1 ill.

Bökönyi Sándor: Hankó Béla, A magyar háziállatok története ősidőktől maig. (ism.) ArchÉrt 83 (1956) 236.

Borsos Béla: Budapest városképének története. TermTárs 114 (1955) 193—197. 12 ill.

Le cours d'histoire de Hongrie à l'usage de l'enseignement supérieur. — Университетский учебник по истории Венгрии. Резюме. — Lehrbuch der Geschichte Ungarns für Universitäten. Zusammenfassung. ActaHistHung 3 (1956) 329—375, 375—376, 377—378.

Csatkai Endre: Sopron. 2. kiadás. Bp. Képzőművészeti Alap kiadó 1956. 52 p. 137 t.

Csermák Géza: A magyar hajózás múltjából. Bp. MNM Történeti Múzeum 1956. 59 p. 12 ill.

Darnay Béla—Zákonyi Ferenc: Nagyvázsonyi séták. Veszprém: Megyei Tanács 1954. 38 p. 11 ill.

Darnay Béla—Zákonyi Ferenc: Somló. Veszprém: Megyei Tanács 1954. 72 p. 1 t. 24 ill.

Dercsényi Dezső lásd: *Vayer Lajos*

Dercsényi Dezső—Pogány Frigyes—Szentkirályi Zoltán: Pécs. Bp. Műszaki könyvkiadó 1956. 263 p. 1 t. 185 ill. (Városképek — Műemlékek)

Détshy Mihály lásd: *Szentkirályi Zoltán*

F. Petres Éva—Fitz Jenő: Fejér megye rövid története I. rész. A legrégibb időktől a honfoglalás koráig. Székesfehérvár: Múzeum 1956. 35 p. 14 ill. (István király Múzeum közleményei, B sor. 3.)

Gerő László: Pogány Frigyes. Belső terek művészete (ism.) MűvtÉrt 5 (1956) 211—213.

Granasztói Pál: Pogány Frigyes. Terek és utcák művészete (ism.) MűvtÉrt 4 (1955) 156—157.

Granasztói Pál lásd: *Korompay György*

H. Fekete Péter: Hajdúböszörményi éremleletek. NK 54—55 (1955—56) 69.

Hankó Béla: A házi juh eredete és haszna. Éltud 11 (1956) 140—143. 4 ill.

Hankó Béla lásd: *Bökönyi Sándor*

Iljin G. F.—Veber V. G.—Merzon A. C.: Az „Egyetemes történet” első négy kötetének megvitatása. TörtIntÉrt 6 (1955) 248—254.

Jancsó Vilmos—Gulácsy Béla: Ormos Imre, A kerttervezés története és gyakorlata (ism.) MűvtÉrt 5 (1956) 80—81.

Kitusin A. N.—Hegedűs Viktor—Honfi József—Popovits György: Olvasókönyv a Szovjetunió története tanulmányozásához I. kötet. Bp. Tankönyvkiadó 1956. 604 p.

Korompay György: Veszprém. Bp. Műszaki könyvkiadó 1956. 256 p. 210 ill. (Városképek—Műemlékek) ism.

Dercsényi Dezső. MűvtÉrt. 4 (1956) 334—335.

Granasztói Pál: MÉpm (1956) 128.

Levinson N. R.: A bronz a művészetben. SzovIpm 8 (1956) 1—5.

Lipták Gábor—Zákonyi Ferenc: Balatonfüred. Veszprém: Megyei Tanács 1956. 186 p. 68 ill.

Nováki Gyula: A Sopron-környéki régészeti kutatások feladatai. SSz 10 (1956) 256—260.

Ormos Imre lásd: *Jancsó Vilmos*

Pogány Frigyes lásd: *Dercsényi Dezső*

Pogány Frigyes lásd: *Gerő László*

Pogány Frigyes lásd: *Granasztói Pál*

Sági Károly—Iványi Béla—Pécsely Piroška: Keszthely. Veszprém: Megyei Tanács 1956. 108 p. 46 ill.

Szabó Imre: Jelentés a Magyar Tudományos Akadémia Társadalmi-Történeti Tudományok Osztályának 1955/56. évi tudományos munkájáról. 6. Régészettudomány. MTAK II. 8 (1956) 10—11.

Sz. Burger Alice lásd: *B. Bónis Éva*

Szentkirályi Zoltán—Détshy Mihály: Az építészet rövid története. Bp. Műszaki könyvkiadó 1956. 160 p. 340 t.

Szentkirályi Zoltán lásd: *Dercsényi Dezső*

Türkeze története I. Bp. MNM Történeti Múzeum 1956. 52 p. 7 t.

Vagács András: Budapest településföldrajzi vázlata. TermTárs 114 (1955) 198—202. 9 ill.

Vayer Lajos: A művészettörténet módszerének főbb kérdései. Balogh Jolán, Berkovits Ilona, Dercsényi Dezső, Németh Lajos, Szilágyi János György, Wilhelm Gizella, Fülep Lajos, Bényiné Supka Magdolna, Radocsay Dénes, Wessetzky Vilmos hozzászólásai és Vayer Lajos válasza. MTAK II. 8 (1956) 69—88.

Bibliográfiák, tudománytörténet, régészeti múzeológia

Balassagyarmati Pálóc Múzeum. Bp. MNM Történeti Múzeum 1956. 38 p. 3. Régészet és történelem, 6—14.

Banner János: Móra Ferenc levele Pósta Bélához. Szegedi MÉ 1956. 11—14. 1 ill.

Banner János—Jakabffy Imre: A Közép-Dunamedence régészeti bibliográfiája a legrégibb időktől a XI. századig. Bp. 1955.

ism.

Győrffy György. Sz 90 (1956) 497—498.

Harmatta János. AnTan 3 (1956) 212—213.

Saria Balduin. Südost-Forschungen 15 (1956) 593—594.

B. Bónis Éva: Mit jelent a leletmentés a múzeumi gyűjtemények számára. MH 1956. 197—199.

Bogyay Tamás: Bíró Béla, A magyar művészettörténeti irodalom bibliográfiája. Bp. 1955. (ism.) Südost-Forschungen 15 (1956) 598—599.

Borsos Béla: Új múzeum Óbudán. MÉpm 4 (1955). 180—181. 5 ill. A „Római Táborváros Múzeum” tervezése és technikai megoldása.

Borzák István lásd: Budapesti régészeti konferencia

Borzák István lásd: Gyóni Mátyás

Buda pesti régészeti konferencia:

Borzák István: A régészeti konferenciáról. AnTan 3 (1956) 230—231.

Castiglione László: A Magyar Tudományos Akadémia régészeti konferenciája 1955. október 3—6. ArchÉrt 83 (1956) 76—77.

Internationale Archäologenkonferenz in Budapest. Ungarische Rundschau 1956. Jan. 22. p. 23. 5 ill.

Radnóti Aladár: A Magyar Tudományos Akadémia régészeti konferenciája Budapesten (1955. október 3—10.) MTAK II. 7 (1956) 331—351.

- Castiglione László*: A Magyar Régészeti Művészettörténeti és Éremtani Társulat régészeti tevékenysége az 1955. évben. ArchÉrt 83 (1956) 216.
- Castiglione László* lásd: Budapesti régészeti konferencia
- Cseh József*: Hogyan jött létre a Pesterzsébeti Múzeum. MH 1955. 55—57.
- Dombay János*: A Janus Pannonius Múzeum kialakulásáról. — Über die Entstehung des Janus Pannonius Museums. JPanME 1956. 184—, 191, 192.
- F. Fejér Mária*: Régészeti lapszemle 1955. TöMKT 5 (1956) 94—117.
- Fejős Imre*: Százéves a múzeumkert. Bp. MNM Történeti Múzeum 1955. 9 p. 5 ill.
- Fitz Jenő*: Fejér megyei múzeumok évi jelentése 1955. évr. Székesfehérvár 1956. 28 p. (István király Múzeum közleményei, E sor. 1.)
- Gyóni Mátyás* nekrológok
- Borzsák István*: Gyóni Mátyás (1913—1955) Sz 89 (1955) 964—965
- Harmatta János*: M. Gyóni (1913—1955) Acta Ant Hung 3 (1955) 335—337.
- I. Tóth Zoltán*: Gyóni Mátyás. MTud 63 (1956) 85—87.
- Moravcsik Gyula*: Gyóni Mátyás irodalmi munkássága. AnTan 3 (1956) 190—192.
- Gyórfy György* lásd: Banner János
- H. Haraszi Éva*. К вопросу о положении и задачах венгерской исторической науки. (Материалы дискуссий расширенной редколлегии журнала общества венгерских историков „Századok”). — Über die Lage und über die Aufgaben der Geschichtswissenschaft in Ungarn. ActaHistHung. 3 (1954) 115—136, 136—137.
- Harmatta János* lásd: Banner János
- Harmatta János* lásd: Gyóni Mátyás
- Hasznosné Szöllös Ilona*: A múzeumi restaurálás-konzerválás korszerű kérdései. MH 1956. 75—81.
- Baki Győző, Ráfael Viktor, Ughy Dezső és Ipacs Pál hozzászólásai. MH 1956. 191—195.
- I. Tóth Zoltán* lásd: Gyóni Mátyás
- Jakabffy Imre*: Két múzeológiai munka az UNESCO kiadásában. (ism.) MH 1956. 170—171.
- Jenei Ferenc*: A helytörténész múzeológus munkájáról. MH 1956. 156—161.
- Kanocsay Margit*: Rómer Flóris emlékezete. (Beszámoló az emlékülésről.) Arch Ért 83 (1956) 217—218.
- Lipták Pál—Nemeskéri János*: La bibliographie de l'anthropologie historique en Hongrie 1946—1955. Cran-Hung 1 (1956) 33—36.
- Mohácsi Kanizsai Dorottya* Múzeum útmutatója. Bp. MNM Történeti Múzeum 1956. 16 p. 11 ill.
- Moravcsik Gyula* lásd: Gyóni Mátyás
- A nagykanizsai Thury György* múzeum kiállításai. Bp. EgyetNy 1956. 8 p. 5 ill. Régészet, 1—6.
- Nemeskéri János* lásd: Lipták Pál
- Németh Endre*: Budapest régészeti irodalma. — Bibliographia archaeologica civitatis Budapestiensis 1945—1955. BpR 17 (1956) 355—367.
- Németh Endre*: Magyar régészeti irodalom. Bibliographia archaeologica hungarica 1955. ArchÉrt 83 113—121.
- Németh Endre*: A múzeumi könyvtárak együttműködésének módjai. MH 1956. 21—23.
- Németh Endre*: Swedish Archaeological Bibliography 1939—1948. (ism.) ArchÉrt 83 (1956) 242—243.
- A pécsi Janus Pannonius Múzeum*. Vezető a néprajzi és bányatörténeti állandó kiállításában. Bp. MNM Történeti Múzeum 1956. 9 p.
- Radnóti Aladár* lásd: Budapesti régészeti konferencia
- A római történetészkongresszus*. Sz 89 (1955) 835—848.
- Rómer Flóris* lásd: Kanocsay Margit
- Saria Baldwin* lásd: Banner János.
- Sopron bibliográfiája*. (Pótlás 1943 szept. 1-től 1954 dec. 31-ig.) Csapody István, Csatai Endre, Faller Jenő, Mollay Károly és Takáts Endre gyűjtéséből. B. Társadalmi tudományok. SSz 10 (1956) 94—96.
- Szalontai Barnabás*: A nyírbátori Báthori István falu-múzeum régészeti, várostörténeti, néprajzi és természettudományi kiállítása. Nyíregyháza: Szabolcs-Szatmár megyei nyomda 1955. 42 p. (24 t.) (Szabolcs-Szatmári füzetek.)
- A székesfehérvári István király Múzeum* múzeumi nap-tára. Bp. MNM Történeti Múzeum 1956. 16 p.
- Szilágyi János György*: Vita régészeti folyóirataink helyzetéről. ArchÉrt 83 (1956) 219—220.
- Vezető a székesfehérvári István király Múzeum* kiállításában. Bp. MNM Történeti Múzeum 1956. 36 p.
- Őskor
- Adam Leonhard* lásd: Bodrogi Tibor
- Banner János*: Békéscsaba területének története a leg-régibb időkől a magyar honfoglalásig. Kőrös Népe. Történelmi és néprajzi antológia. I. 1956. 9—30. Kny. Gyoma: Békésmegyei ny. 1956. 24 p.
- Banner János*: Die Péceler Kultur. Unter Mitwirkung von József Korek. Bp. Akadémiai kiadó 1956. 314 p. 125 t. 45 ill. (Archaeologia Hungarica, 35.)
- Banner János*: Research on the Hungarian Bronze-Age since 1936 and the Bronze-Age Settlement at Békés-Várdomb. Proceedings of the Prehistoric Society, London 21 (1955) 123—143. 3 t. 4 ill.
- B. Bónis Éva* lásd: Archäologische Funde in Ungarn.
- Bartha Antal*: V. N. Csernecov, V. I. Mosinszkaja. I. A. Talickaja, Древняя история Нижнего Приобья (ism.) ArchÉrt 83 (1956) 246—249.
- Bodrogi Tibor*: Adam, Leonhard, Primitive art, London 1954. (ism.) Etn 67 (1956) 679—681.
- Bökönyi Sándor*: Скифские лошади в Сентеш—Бекерзуре III. — Les chevaux scythiques du cimetière de Szentes-Vekerzug III. (Résumé) ActaArchHung 6 (1955) 23—29, 29—31. 2 ill.
- Bökönyi Sándor*: A szkíták kocsija. Bp. MNM Történeti Múzeum 1956. 16 p. 10 ill.
- Bökönyi Sándor*: Trinkbecher aus Urhörnern in Ungarn. Säugetierkundliche Mitteilungen, Stuttgart 4 (1956) 145—150. 1 t.
- Boros István*: „The Origin of Species and the Descent of Man” an exhibition of the Hungarian National Museum—Museum of Natural History. — Выставка Музея Естественного Венгерского Национального Музея «Образование видов и происхождение человека» (Резюме.) TerME NS 7 (1956) 507—515, 515. 5 t.
- Boros Marietta*: L. Schmidt, Spaten-Forschungen zu einigen Arbeitsgeräten des frühen Ackerbaues, Wien, 1953. (ism.) Etn 67 (1956) 678—679.
- Childe V. Gordon*: Notes on the chronology of the Hungarian Bronze Age. — Примечания к хронологии эпохи бронзы в Венгрии (Резюме) ActaArchHung 7 (1956) 291—299, 299. 8. ill.
- Csalog József*: Tiszai és Dimini-keramika. (Hozzászólás Fr. Schachermeyr „Dimini und die Bandkeramik” c. munkájához) ArchÉrt 83 (1956) 220—221.
- Csalog József*: Újkőkori gyékénylenyomat Kőkénydomb-ról. — Imprints of matting on Neolithic wares from Kőkénydomb. Extract. ArchÉrt 83 (1956) 183—185, 185. 6 ill.
- Csernecov V. N.* lásd: Bartha Antal
- Debec G. P.*: Paleoantropológiai leletek Kosztenkiben. TermDok 10—11 (1956) 107—116. 2 ill.
- Gábori Miklós*: Az epipaleolitikum lelőhelye Honton. — Der Fundort aus dem Epipaleolithikum in Hont. Auszug. ArchÉrt 83 (1956) 125—136, 136—138. 1 t. (2 ill.)
- Gábori Miklós*: Mezolitikus leletek Szőligetéről. — Mesolithische Funde von Szőliget. Auszug. ArchÉrt 83 (1956) 177—181, 181—182. 1 ill.
- G. Csánk Veronika*: Megjegyzések a szlovákiai szeletien kérdéséhez. — Beiträge zur Frage des slowakischen Szeletien. Auszug. ArchÉrt. 83 (1956) 78—82, 82—83.
- Herrmann Margit*: Schwermineralien des Sedimentmaterials der Pesko- und der Petényi-Höhle. FA 8 (1956) 12—13.
- Jánossy Dénes*: Die Fauna der Petényi-Höhle. FA 8 (1956) 11—12.
- Ефименко П. П.* Новое в вопросе о происхождении культуры позднего палеолита Средней и Восточной

- Европы (в связи с последними открытиями в СССР) — Neues zur Frage der Entstehung der spätneolithischen Kultur in Mittel- und Osteuropa. (Zusammenfassung) ActaArchHung 7 (1956) 281—288, 288—289.
- Kalicz Nándor: Régészeti leletek és kutatások Szabolcs-Szatmár megye területén 1945—1956 között. Szabolcs-Szatmári Szemle 1956. 51—60.
- Kéz Andor: A Köppen-Milankovics féle elmélet bírálata. FrK 80 (1956) 421—424.
- Kiss József: A legrégebbi szkita leletek. TermTárs 115 (1956) 500—501. 3 ill.
- Körök József: A földművelés és az állattenyésztés a kőkorszakban. Bp. MNM Történeti Múzeum 1956. 26 p. 10 ill.
- Körök József lásd: Banner János
- Körök József—Patay Pál: A Herpályi-halom kőkortól és rézkori települései. — The settlement at Herpály-halom from the Late Neolithic and the Copper Ages. FA 8 (1956) 23—39, 40—42. 8 t. 5 ill.
- Kőszegi Frigyes: A pilisecsabai koravaskori temető. — Früheisenzeitliche Gräber von Piliscsaba. FA 8(1956) 47—60, 60—62. 7 t.
- Kralovszky Alán: Az ártánd-zomlinpusztai kora-vaskori sírlelet. ArchÉrt 83 (1956) 222.
- Kretzoi Miklós: A jégkorszak. Éltud 11 (1956) 47—51. 9 ill.
- Lázár Jenő: A magyarországi korai vaskor történetének kérdései. AnTan 3 (1956) 1—22. 3 ill.
- Lengyel Irina: A szkita aranyzarvas. Bp. MNM Történeti Múzeum 1956. 21 p. 14 ill.
- Lengyel Irina: A vas elterjedése Transzkaukáziában. — La diffusion du fer en Transcaucasie. Résumé. ArchÉrt 83 (1956) 1—17, 17. 13 ill.
- Malán Mihály: A fajok eredete, az ember származása. Éltud 11 (1956) 208—213. 14 ill.
- Mithay Sándor: Régészeti adatok a győri járás történetéhez. Győr: Megyei Tanács 1956. 99 p.
- Mosinszkaja V. I. lásd: Bartha Antal.
- Mozsolics Amália: Ажурные повозочные накладки позднебронзовой эпохи — Spätbronzezeitliche durchbrochene Wagenbeschläge (Zusammenfassung). ActaArchHung 7 (1956) 1—12, 12—14. 4 ill.
- Mozsolics Amália: Megjegyzések Patay Pál „Előzetes jelentés a nagybányai temető ásatásának eredményeiről” című dolgozatához (ArchÉrt 1954. 33—47. o.) ArchÉrt 83 (1956) 83—84.
- Mydlarski Jan: Az antropogenezis vitájának ideológiai alapja. TermDok 6—7 (1956) 110—134.
- Párducz Mihály: Le cimetière hallstattien de Szentes-Vekerzug III. — Могильник гальштаттской эпохи в Сентеш—Векерзуг III. (Резюме.) ActaArchHung 6 (1955) 1—18, 19—22. 14 t.
- Párducz Mihály: Dák leletek Jánosszálláson. — Dakische Funde in Jánosszállás. SzegediMÉ 1956. 15—18, 18—30. 4 t. 2 ill.
- Patay Pál: A bronzkorszak népei. Bp. MNM Történeti Múzeum 1956. 24 p. 11 ill.
- Patay Pál: A szerencs-hajdúréti rézkori temető. MisKözl 1956. 4—14. 23 ill.
- Patay Pál: Újabb kőkori és kelta leletek Nógrádkövesden és a nógrádi dombvidéken. — Late Neolithic and Celtic finds at Nógrádkövesd and in the Nógrád hills. Extract. ArchÉrt 83 (1956) 186—190, 190—191. 2 t. 8 ill.
- Patay Pál: Válasz Mozsolics Amália megjegyzéseire. ArchÉrt 83 (1956) 83—87. 2 ill.
- Patay Pál lásd: Archäologische Funde in Ungarn.
- Patay Pál lásd: Körök József
- Popescu Dorin: Einige Bemerkungen zur Bronzezeit Siebenbürgens auf Grund der neuesten Grabungsergebnisse von Töszeg und der neueren rumänischen Forschung. — Несколько примечаний к эпохе бронзы в Трансильвании (Резюме). ActaArchHung 7 (1956) 301—320, 320. 7 ill.
- Pusztai Rezső: A személyi kőrész kori ház. — Das aeneolithische Haus von Szemely. Auszug. ArchÉrt 83 (1956) 39—43, 43—44. 2 t. 6 ill.
- Roska Márton: Die erste jungpaläolithische Plastik aus Ungarn. Quartär 7—8 (1956) 177—182. 1 t. 2 ill.
- Roska Márton: A fajszi típusú rézbalták. — Les haches de cuivre du type de Fajsz. FA 8 (1956) 43—46, 46. 4 ill.
- Roska Márton: A szitabodzai aurignaci műhelyek. — Les ateliers aurignaciens de Szitabodza. (Sita, Département de Hâromszék — Trei-Scaune — Transylvanie) Résumé. ArchÉrt 83 (1956) 166—177, 177. 18 ill.
- Schachermeyr Fritz lásd: Csalog József
- Schmidt Leopold lásd: Boros Marietta
- Sodró László: A Sopron környéki őskori vaskohászatra vonatkozó eddigi kutatásokról. SSz 10 (1956) 335—344. 6 ill.
- Soproni Sándor: A négyezer éves agyagszekér. Bp. MNM Történeti Múzeum 1956. 13 p. 9 ill.
- Stieber József: Ausgrabungen in der Petényi- und Peskő-Höhle (Bükk-Gebirge) Anthrakotomische Untersuchung. FA 8 (1956) 13—14.
- Szegedy Emil: Лабораторный анализ бронзовых втупок колес гальштаттского времени. — Spektralanalytische Untersuchung spätbronzezeitlicher Radnabenverkleidungen. (Zusammenfassung.) ActaArchHung 7 (1956) 15—16, 16.
- Szvesnyikov J. K. A szalagdíszes kerámia kultúrája a Dnyeszter felső folyása mellett és Nyugat-Volhinia területén. SzovRég 13 (1956) 1—28.
- Talickaja I. A. lásd: Bartha Antal
- Vadász Elemér: A magyar földtan kezdetei. MTud 63 (1956) 403—415.
- Vértes László: Ausgrabungen in der Petényi- und Peskő-Höhle (Bükk-Gebirge) Die Ausgrabungen. FA 8 (1956) 3—11. 1 t. 4 ill.
- Vértes László: Ausgrabungen in der Petényi- und Peskő-Höhle (Bükk-Gebirge) Sedimentpetrographische Untersuchungen. FA 8 (1956) 14—22. 5 ill.
- Vértes László: Gruppen der Aurignacien in Ungarn. Archaeologia Austriaca 19—20 (1956) 15—27.
- Vértes László: Az őskor embere Magyarországon. Bp. MNM Történeti Múzeum 1956. 16 p. 4 t. 4 ill.
- Vértes László: Őskori bánya Lovason. Bp. MNM Történeti Múzeum 1956. 32 p. 15 ill.
- Vértes László: Problematika szeletien. — Problemkreis des Szeletien. Slovenská Archeologia 4 (1956) 318—328, 328—340.
- Vértes László lásd: Archäologische Funde in Ungarn.
- Vitt V. O. A pazryki kurgánok lovai. SzovRég 13 (1956) 29—69.
- Zoltay Endre: Néhány hazai La Tène-kori vastárgy metallográfiai vizsgálata. ArchÉrt 83 (1956) 44—45. 2 t. 2 ill.

Keleti és klasszikus régészet

- Aistleitner József: Ein Opfertext aus Ugarit (No 53) mit Exkurs über kosmologische Beziehungen der ugaritischen Mythologie. — Жертвенный текст из г. Угарита (№ 53) и экскурс в космологические отношения угаритской мифологии. ActaOrientHung 5 (1955) 1—22, 23.
- Alföldy Géza: A korai görög művészet értékeléséhez. Fr. Matz: Geschichte der griechischen Kunst. Bd. I. (ism.) AnTan 3 (1956) 193—197.
- Alföldy Géza: „Strukturakutatás” a régészetben. Tiszta Szívvel. Az ELTE Bölcsészettudományi karai irodalmi és tudományos diákkörének folyóirata. 1 (1956): 1. 34—44.
- Amuszin I. D. Rabszolgákat jelölő kifejezések a helle-nisztikus Egyiptomban a Septuaginta szerint. SzovÓT 5 (1956) 135—162.
- Bianchi-Bandinelli R. lásd: Szilágyi János György
- Borzsák István: A. Briessmann, Tacitus, und das flavische Geschichtsbild. Wiesbaden 1955. (ism.) AnTan 3 (1956) 311—314.

- Borzsák István*: A Klasszika-filológiai Főbizottság mellett működő munkaközösség. MTA I. 9 (1956) 447—450.
- Borzsák István*: Nouvelles études d'histoire présentées au Xe congrès des sciences historiques Rome 1955. Bucuresti 1955. (ism.) AnTan 3 (1956) 307—309.
- Borzsák István*: Tacitus. AnTan 3 (1956) 241—256.
- Borzsák István*: Az újabb Tacitus-irodalomból. AnTan 3 (1956) 203—208.
- Borzsák István* lásd: Szilágyi János György
- Briessmann A.* lásd: *Borzsák István*.
- Brusznjai Árpád*: Az Odyssea hasonlatairól. AnTan 3 (1956) 268—273.
- Castiglione László*: Az alexandriai Aphrodité két újabb példánya. Deux nouveaux exemplaires de l'Aphrodite d'Alexandrie. — SzMK 9 (1956) 12—21, 87—92. 5 ill.
- Castiglione László*: Szilágyi János György: Görög művészet. Bp. 1954. (ism.) ActaAntHung 3 (1955) 341—344.
- Dávid Antal*: Un fragment de brique sigillée de Nabu-Kudurri-Usur II. — ActaAntHung 4 (1956) 30—34, 34.
- Dernői Lajos*: Ötezer éves az indus civilizáció. A Mohandzo-Daro környéki ásatások tanulságai. TermTárs 115 (1956) 86—87. 14 ill.
- Deveszeri Gábor*: Hésiódos, Munkák és napok. Ford. Trencsényi-Waldapfel Imre. Bp. 1955. (ism.) MTA I. 10 (1956) 185—195.
- Dószeginé Egyed Edit*: A közeli keleti állatplasztikákról. — О ближневосточной звериной пластике. — Sur des plastiques d'animaux du Proche-Orient. IpME 2 (1955) 62—72, 73, 73. 11 ill.
- Erdélyi István*: Őstörténeti kutatás a világ tetején (Pamír) Új Világ 9 (1956): 42. p. 4. 1 ill.
- Ferenczy László*: По следам древних культур. От Волги до Тихого океана (ism.) ArchÉrt 83 (1956) 249—250.
- Fitz József*: Az alexandriai könyvtár. A Könyvtáros 6 (1956) 132—135. 4 ill.
- Frel Jiří*: Un nouveau portrait de Thucydide. — Egy új Thukydides portré. SzMK 8 (1956) 12—19, 91—96. 2 ill.
- G. Nagy Izabella*: I fasti consolari dell'Impero Romano dal 30 avanti Cristo al 613 dopo Cristo (ism.) AnTan 3 (1956) 223—225.
- G. Nagy Izabella*: Inscriptiones Italiae, Vol. XIII. Fasc. I. (ism.) AnTan 3 (1956) 222—223.
- Gamp A. G.* Tributariusok és inquilinusok a késői császárkorban. SzovÓT 5 (1956) 176—185.
- Ghirsman Robert*: La Ziggourat elamite de Tchoga-Zanbil près Susa (Iran). — Эламский Зиккурат в Чора-Занбиле близ г. Сузы (Резюме.) ActaArchHung 6 (1955) 53—56, 56. 8 ill.
- Gyóni Mátyás* lásd: *Harmatta János*.
- Hahn István*: Egy városi felkeés a kései császárkor idején. Egri Pedagógiai Főiskola évkönyve 2 (1956) 510—525.
- Harmatta János*: Antiquity and survival 1 (1955): 1. (ism.) AnTan 3 (1956) 330—331.
- Harmatta János*: A durai párthus ostrakonok. AnTan 3 (1956) 117—166.
- Harmatta János*: Az ion név az örményben és a középperzsában. AnTan 3 (1956) 81—82.
- Harmatta János*: Палестинский Сборник 1 (63) (1954) (ism.) AnTan 3 (1956) 330.
- Hartke Werner* lásd: *Maróti Egon*.
- Hegyi Dolores—Hackel Anna*: I. Dareios susai alapító felirata. AnTan 3 (1956) 335—338.
- Hrbek Ivan*: Ein arabischer Bericht über Ungarn (Abu-Hamid al-Andalusi al-Garnati 1080—1170) ActaOrientHung 5 (1955) 206—230.
- Iljin G. F.* Az ókori India társadalmi szerkezetének kérdése a szovjet szakirodalomban. Megjegyzések A. Oszipov „India történetének vázlata a X. századig” c. könyvéhez. SzovÓT 5 (1956) 19—23.
- Jelnyickij L. A.* Etruszkok és görögök. (Italia hellenizálódása) SzovÓT 5 (1956) 68—74.
- Jelnyickij L. A.* Szicília és Nagy-Görögország gyarmatosításának legendás története. SzovÓT 5 (1956) 75—86.
- Kahrstedt Ulrich* lásd: *Pekáry Tamás*.
- Kákósy László*: Les statuettes nouvelles de serviteurs égyptiens du Musée des Beaux-Arts. — A Szépművészeti Múzeum új egyiptomi szolgaszobrai. SzMK 8 (1956) 3—11, 86—90. 7 ill.
- Kéki Béla*: Assurbanipal könyvtára Ninivében. A Könyvtáros 6 (1956) 52—55. 4 ill.
- A Klasszika-filológiai Főbizottság* 1955 folyamán az alábbi fontosabb kérdésekkel foglalkozott. MTA I. 9 (1956) 169—170.
- Klima Josef*: L'état actuel les études concernant l'Orient ancien en Tchécoslovaquie. — Настоящее положение в Чехословакии изучения Древнего Востока. Acta OrientHung 5 (1955) 25—27, 27.
- Korszunskij A. R.* A rabszolgák, szabadonbocsátott rabszolgák és colonusok helyzete a római birodalom nyugati tartományában az i. u. IV—V. században (Vita-cikk) SzovÓT 5 (1956) 186—211.
- Kovaljov Sz. I.* Milyen volt a jellege a III—V. századi szociális forradalomnak a nyugatrómai birodalomban. SzovÓT 5 (1956) 212—224.
- Kropotkin V. V.* A római és korabizánci pénzek topográfiaja a Szovjetunió területén. SzovRég 12 (1956) 1—37. 2 t.
- Ligeti Lajos*: A magyar orientalisztika időszerű kérdései. MTA I. 10 (1956) 71—79.
- Lurje Sz. J.* Athen és Karthágó 409—406-ban. SzovÓT 5 (1956) 92—96.
- A Magyar Tudományos Akadémia* Orientalisztikai Konferenciájának határozati javaslatai. MTA I. 10 (1956) 84—86.
- Majewski Kazimierz*: Un terre cuite du Helladique récent au Musée Hongrois des Beaux-Arts. — Késő-helladikus terrakotta a Szépművészeti Múzeumban. SzMK 9 (1956) 5—11, 83—86. 3 ill.
- Marót Károly*: Egy új Pindaros könyv és a magyar ókortudat. J. Duchemin, Pindare. Poete et prophete. Paris 1955. AnTan 3 (1956) 275—281.
- Marót Károly*: Fr. Pfister, Götter und Heldensagen der Griechen (ism.) AnTan 3 (1956) 216—217.
- Marót Károly*: A görög irodalom kezdetei. Bp. Akadémiai kiadó 1956. 377 p. 12 t.
- ism.*
- Ritók Zsigmond*: ActaAntHung 3 (1955) 338—340.
- Tóttóssy Csaba*: AnTan 3 (1956) 285—287.
- Maróti Egon*: A jósokra vonatkozó tilalom Catónál. AnTan 3 (1956) 83—91.
- Maróti Egon*: A kalózkodás szerepe a római polgárháborúk korában. Bp. Akadémiai nyomda 1955. 18 p. (Kandidátusi értekezés tételei.)
- Maróti Egon*: Пиратство около Сицилии во время проператорства Беппека — Die Piratenunwesen um Sizilien zur Zeit des Proprätors C. Verres. (Zusammenfassung.) ActaAntHung 4 (1956) 197—209, 209—210.
- Maróti Egon*: W. Hartke, Römische Kinderkaiser. Berlin 1951. (ism.) AnTan 3 (1956) 316—318.
- Maskin N. A.* A karthágói állam az I. pún háborúig. SzovÓT 5 (1956) 97—117.
- Maskin N. A.* A pún Karthago utolsó százada. SzovÓT 5 (1956) 118—134.
- Matz Friedrich* lásd: *Alföldy Géza*
- Moravcsik Gyula*: A Német Tudományos Akadémia görög—római ókortudományi intézetének megnyitása. AnTan 3 (1956) 229—230.
- Nagy Tibor*: Corpus Inscriptionum Latinarum, Voluminis XVI. (Diplomatum militarium) Supplementum. Berlin 1955. (ism.) AnTan 3 (1956) 314—315.
- Az ókori Kelet világából*. Fordította Borzsák István. Bp. Művelt Nép kiadó 1956. 260 p. ill.
- Oszipov A.* lásd: *Iljin G. F.*
- Pálóczi-Horváth György*: Az ötezer éves indiai kultúra. Éltud 11 (1956) 762—767. 11 ill.
- Pekáry Tamás*: A „Collatio Alexandri Magni et Dindini” keletkezéséhez. AnTan 3 (1956) 105—116.
- Pekáry Tamás*: U. Kahrstedt, Das wirtschaftliche Gesicht Griechenlands in der Kaiserzeit. Berlin 1954. (ism.) AnTan 3 (1956) 305—306.
- Pfister Friedrich* lásd: *Marót Károly*
- Pokorny Julius* lásd: *Vekéry József*.

- R. Alföldi Mária:* C. H. V. Sutherland, Art in coinage (ism.) NK 54—55 (1955—56) 71.
- R. Alföldi Mária:* Margaret Thompson, The Athenian Agora (ism.) NK 54—55 (1955—56) 71.
- Ranovics A. B.:* A római birodalom keleti tartományai. Fordította Borzsák István. Bp. Akadémiai kiadó 1956. 348 p.
- Razin Je. A.* A hadművészet története. A rabszolgatartó társadalom kora háborúinak hadművészete. Bevezetés. HK Uf 3 (1956): 1. 3—25; 2. 9—26. 3/4. 40—62.
- Riemschneider Margarete:* Die Herkunft der Philister. — Происхождение Филистимлян (Резюме). ActaAntHung 4 (1956) 17—28, 29.
- Riis P.I.* lásd: Szilágyi János György.
- Ritók Zsigmond: Eözyai* (Deutsch. Резюме по-русски). ActaAntHung 3 (1955) 287—299, 299.
- Rumpf Andreas* lásd: Szilágyi János György
- Sarkady János:* Szabó Árpád, Homérosz világa. Bp. 1956. (ism.) AnTan 3 (1956) 291—294.
- Schachermeyr Fritz* lásd: Szilágyi János György.
- Scheiber Sándor:* Bar Kochba autográf levele. AnTan 3 (1956) 231—232.
- Scheiber Sándor:* Megjegyzés Kájin és Ábel áldozati legendájának füst-motivumához. AnTan 3 (1956) 273—274.
- Schmidt Leopold:* A Hagia Triada-i úgynevezett „aratóváza” munkaesközhöz. — К орудию т. н. «Вазы-жнецов» из дворца Hagia Triada (o. Крит) — Zur Arbeitsgerät auf der „Schnittervase” von Hagia Triada. Etn 67 (1956) 443—448, 448—449, 449.
- Soós Gyula—Szilágyi János György:* Les statuettes de Nicolas Izsó et l'art antique. — Izsó Miklós kisplasztikái és az antik művészet. SzMK 8 (1956) 58—64, 117—120. 4 ill.
- Sutherland C. H. V.* lásd: R. Alföldi Mária
- Szabó Árpád:* Achilleus, der tragische Held der Ilias. — ActaAntHung 4 (1956) 55—107, 107—108.
- Szabó Árpád:* Homérosz világa. Bp. Művelt Nép kiadó 1956. 448 p. 32 t.
- Szabó Árpád:* A trójai háború. Bp. Ifjúsági kiadó 1956. 431 p. ill.
- Szabó Árpád* lásd: Sarkady János.
- Szepessy Tibor:* The acts of the pagan martyrs. Acta Alexandrinorum. Oxford 1954. (ism.) AnTan 3 (1956) 315—316.
- Szepessy Tibor:* E. Kirsten—W. Kraiker, Griechenland-kunde. Heidelberg 1955. (ism.) AnTan 3 (1956) 307.
- Szepessy Tibor:* Iambulos és utópiája. AnTan 3 (1956) 235—240.
- Szilágyi János György:* An approach to the appreciation of Etruscan art. P. I. Riis, An introduction to Etruscan art. Copenhagen 1953. (ism.) ActaAntHung 3 (1955) 352—356.
- Szilágyi János György:* Az Antik Osztály. A Szépművészeti Múzeum 1906—1956. Bp. Képzőművészeti Alap kiadó 1956. 60—86. 36 t. 3 ill.
- Szilágyi János György:* Aristotelés, Az athéni állam. Ps. Xenophón, Az athéni állam. Bp. 1954. (ism.) AnTan 3 (1956) 294—295.
- Szilágyi János György:* R. Bianchi-Bandinelli, Situazione dell'arte greca nella cultura contemporanea, Roma 1950. (ism.) ActaAntHung 4 (1956) 322—325.
- Szilágyi János György:* Borzsák István, Budai Ézsaiás és klasszika-filológiánk kezdetei (ism.) AnTan 3 (1956) 209—212.
- Szilágyi János György:* Две главы из истории венгерских исследований, относящихся к древнему веку — I. Borzsák, Budai Ézsaiás és klasszika-filológiánk kezdetei, Bp. 1955. I. Borzsák, A magyar klasszika-filológiai irodalom bibliográfiája, Bp. 1952. (ism.) ActaAntHung 3 (1955) 345—351.
- Szilágyi János György:* Egy attikai aranyszalag az i. e. VIII. századból. AnTan 3 (1956) 23—26. 3 ill.
- Szilágyi János György:* F. Schachermeyr, Dimini und die Bandkeramik. Horn-Wien 1954. (ism.) AnTan 3 (1956) 296—297.
- Szilágyi János György:* Görög bronzlelet Magyarországon. AnTan 3 (1956) 333.
- Szilágyi János György:* Hésiodos, Munkák és napok. Ford. Trencsényi-Waldapfel Imre. Bp. 1955. (ism.) AnTan 3 (1956) 288—291.
- Szilágyi János György:* R. Hampe, Die Gleichnisse Homers und die Bildkunst seiner Zeit. Tübingen 1952. (ism.) AnTan 3 (1956) 297—299.
- Szilágyi János György:* A. Rumpf, Archäologie II. (ism.) ArchÉrt 83 (1956) 241—242.
- Szilágyi János György:* Scriptores Graeci et Latini. Nouvelles éditions bilingues de l'Académie Hongroise des Sciences. (ism.) ActaAntHung 4 (1956) 315—322.
- Szilágyi János György:* Studia Antiqua Antonino Salac septuagenario oblata, Praha 1955. (ism.) AnTan 3 (1956) 302—305.
- Szilágyi János György* lásd: Castiglione László.
- Szilágyi János György* lásd: Soós Gyula
- Szilágyi János György* lásd: Vayer Lajos.
- Szjuzjumov N. J.* A római birodalom feudalizálódási folyamatának kérdéséhez. SzovÓT 5 (1956) 225—241.
- Sztruve V. V.* Dareios szkíta hadjáratának időpontja. SzovÓT 5 (1956) 87—91.
- Sztyepugina T. V.* Az i. e. XIV—XII. századi Kína társadalmi-gazdasági viszonyainak kérdéseiről. SzovÓT 5 (1956) 3—18.
- Tacitus* lásd: Borzsák István
- Taubenschlag Rafal* lásd: Visky Károly.
- Thompson Margaret* lásd: R. Alföldi Mária
- Töttössy Csaba:* A görögök neve az ókori Indiában. AnTan 3 (1956) 69—81.
- Töttössy Csaba:* The name of the Greeks in Ancient India. — Наименования греков в древние века (Резюме) — ActaAntHung 3 (1955) 301—318, 318—319.
- Töttössy Csaba:* V. N. Gyakov—N. M. Nyikolszkij, Az ókori világ története. Bp. 1954. (ism.) AnTan 3 (1956) 295—296.
- Töttössy Csaba:* lásd: Marót Károly.
- Trencsényi-Waldapfel Imre:* Danaé mítosza Keleten és Nyugaton. AnTan 3 (1956) 37—68.
- Trencsényi-Waldapfel Imre:* Mitológia. 3. kiadás. Bp. Művelt Nép kiadó 1956. 407 p. 54 t.
- Trencsényi-Waldapfel Imre:* Die orientalische Verwandtschaft des Proömions der hesiodischen Theogonie. — Восточные элементы в введении «Теогонии» Гесиода. ActaOrientHung 5 (1955) 46—72, 72—74.
- Tyumenyev A. I.* A görög nép etnogenezisének kérdéséhez. SzovÓT 5 (1956) 24—67.
- Sutherland C. H. V.* lásd: R. Alföldi Mária
- Uray Géza:* Az I. Orientalisztika konferencia munkája. MTAK I. 10 (1956) 82—83.
- Uray Géza:* Az orientalisztikai bizottság beszámolójának vitája. MTAK I. 10 (1956) 80—81.
- Utsenko Sz. J.* Cicero tanítása az eszményi állampolgárról (vir bona) SzovÓT 5 (1956) 163—175.
- Vajda László:* Investigations on the ancient insignia of rang. — К вопросу о знаках отличия в доисторические времена (Резюме) — ActaArchHung 6 (1956) 33—51, 51.
- Vekerdy József:* V. Pisani, Allgemeine und vergleichende Sprachwissenschaft. Indogermanistik. J. Pokorny, Keltologie. Bern 1953. (ism.) AnTan 3 (1956) 318—320.
- Vipper R. J.* Róma és a korai kereszténység. Fordította Gellért György. Bp. Művelt Nép kiadó 1956. 300 p.
- Visky Károly:* R. Taubenschlag, The law of Greco-Roman Egypt in the light of the papyri. Warszawa 1955. (ism.) AnTan 3 (1956) 320—322.
- Wessetzky Vilmos:* Az óegyiptomi könyv és könyvtár. Bp. Akadémia 1956. 3 p. (Kandidátusi értekezés tételei) (rot.)
- Wessetzky Vilmos* lásd: Vayer Lajos

Provinciális régészet

- B. Thomas Edit:* III. századi női fej Albertfalváról. — Sculptured female head from the 3rd century at Albertfalva. BpR 17 (1956) 169—173, 174—175. 3 ill.

- B. Thomas Edit*: J. Klemenc, Ptujski grad v kasni antiki (ism.) ArchÉrt 83 (1956) 111—112.
- B. Thomas Edit*: Die römische Villa von Tàc-Fövenypuszt. — Римская ви́лла в Тац-Фёвеньпуста (Резюме.) ActaArchHung 6 (1955) 79—147, 148—152. 43 t.
- B. Thomas Edit*: A tamási Athena szobor. AnTan 3 (1956) 167—174. 4 ill.
- B. Thomas Edit* lásd: Archäologische Funde in Ungarn.
- Barkóczi László*: Császárkori kelta edényégető telep Bicsérd. — Celtic pottery kilns from the times of the Roman Empire at Bicsérd. FA 8 (1956) 63—80, 80—87. 5 t. 6 ill.
- Barkóczi László*: Újabb éremlelet Intercisából. — Новая находка монет в Интрице. — Récente trouvaille de monnaies à Intercisa. NK 54—55 (1955—56) 3—6, 75, 79.
- Bökönyi Sándor*: Untersuchung der in der römischen Villa von Tàc-Fövenypuszt gefundenen Tierknochen. — Обследование животных костей доставленных из римской виллы в Тац-Фёвеньпуста (Резюме.) ActaArchHung 6 (1955) 153—161. 161. 2 ill.
- Bóna István*: Der Fund von Káloz. — Находка в с. Калоз (Резюме.) ActaArchHung 6 (1955) 71—77, 77. 4 t.
- Brajcsévskij M. J.* Néhány adat a keleti szlávok részvételéről a dunamenti eseményekben, az i. sz. 248—251-es években SzovRég 13 (1956) 70—76.
- Czuth Béla*—*Szádeczky-Kardoss Samu*: A bagauda mozgalmak Hispaniában. AnTan 3 (1956) 175—180.
- Ferenczy Endre*: Bemerkungen zur griechischen Grabinschrift aus Intercisa. — Примечания к надгробной надписи греческого текста, происходившей из Intercisa (Резюме.) ActaAntHung 3 (1955) 329—331, 331—332.
- Ferenczy Endre*: Megjegyzések az Intercisából származó görög sírfelirathoz. AnTan 3 (1956) 281—282.
- Fitz Jenő*: Útjavítások Aquincum és Mursa között. — Roman roadrepairs between Aquincum and Mursa. Extract. ArchÉrt 83 (1956) 197—205, 205—206.
- Grünhagen Wilhelm* lásd: *Lenkei Mária*
- Kaba Melinda*: Az aquincumi orgona. Bp. MNM Történeti Múzeum 1956. 4 p. 2 t.
- Kaba Melinda*: Tábori kenyérsütő kemence Aquincumból. — Полевая хлебопекарная печь в Аквинкуме. BpR 17 (1956) 153—167, 168. 11 ill.
- Kerényi András*: Magyarországi szarmata pénzek. — Сарматские монеты в Венгрии. — Monnaies sarmates en Hongrie. NK 54—55 (1955—56) 14—20, 75—76, 79—80. 1 t.
- Kerényi András*: Subaeratus pénzek. Az Érem 11 (1956) 33—38.
- Kiss Ákos*: A balácai római villa. TermTárs 115 (1956) 558—560. 1 t. 9 ill.
- Klemenc Josip* lásd: *B. Thomas Edit*.
- Kubinyi Mária*: Még egyszer az intercisai görög sírfelirathoz. AnTan 3 (1956) 282—284. 1 t.
- Kubinyi Mária*: Noch einmal über die griechische Grabinschrift aus Intercisa. — Еще раз к вопросу о греческой надписи из Интрицы (Резюме.) — ActaAntHung 3 (1955) 333—334, 334. 1 t.
- Lakatos Pál*: Római sírlelet Márok község határában. — Römischer Grabfund im Gebiete der Gemeinde Márok. Pécsi MÉ 1956. 167—170. 1 t. 2 ill.
- Lenkei Mária*: Három aquincumi bronzszobrocska. Bp. MNM Történeti Múzeum 1956. 3 p. 2 ill.
- Lenkei Mária*: W. Grünhagen, Der Schatzfund von Großbodungen (ism.) ArchÉrt 83 (1956) 110—111.
- Magnen René* lásd: *Nagy Tibor*.
- Mócsy András*: Az Alföld lovasnépei a rómaiak idején. Bp. MNM Történeti Múzeum 1956. 19 p. 6 ill.
- Mócsy András*: Die Entwicklung der Sklavenwirtschaft in Pannonien zur Zeit des Prinzipats. — Рабовладение в Паннонии во время принципата (Резюме.) — ActaAntHung 4 (1956) 221—247, 248—250. 1 ill.
- Mócsy András*: Két Silvanus-oltár Sopronkőhidáról SSz 10 (1956) 344—346. 1 ill.
- Mócsy András*: Ólom árucímkék Sisciából. — Bolil romani da Siscia. FA 8 (1956) 97—103, 103—104. 1 t. 4 ill.
- Mócsy András*: Pannonia lakosságának története a markomann háborúk előtt. Bp. Akadémia 1956. 8 p. (Kandidátusi értekezés tézisei.)
- Mócsy András*: A rabszolgatartás alakulása Pannoniában a principátus időszakában. ArchÉrt 83 (1953) 139—151.
- Nagy Tibor*: Az Epona-kultusz történetéhez (R. Magnen, Épona, déesse gauloise des chevaux protectrice des cavaliers) Arch Ért 83 (1956) 222—224.
- Nagy Tibor*: Héraklész bronzszobrocskája Óbudáról. — Une statuette de bronze d'Héracles découverte à Óbuda. — Бронзовая статуэтка Геракла из Обуды. BpR 17 (1956) 9—24, 25—36, 37—44. 19 ill.
- Nagy Tibor*: The military diploma of Albertfalva. — Военный диплом из Альбертфальвы (Резюме.) — ActaArchHung 7 (1956) 17—69, 70—71. 2 ill.
- Nagy Tibor*: Studi Aquileiesi offerti il 7 ottobre 1953 a G. Brusin nel suo 70. compleanno. (ism.) ArchÉrt 83 (1956) 106—110.
- Nemeskéri János*: La population de Brigetio (II—IV siècles). CranHung 1 (1956) 37—46.
- Nemeskéri János*: La population de Csákvár dans l'époque romaine tardive. CranHung 1 (1956) 3—12.
- Nováki Gyula*: A Scarabantiából Savariába vezető római kori út. Mit Zusammenfassung. SSz 10 (1956) 175—178, 178—179. 2 ill.
- Párducz Mihály*: Beiträge zur Geschichte der Sarmaten in Ungarn im II. und III. Jahrhundert. — Материалы к истории сарматов в Венгрии в II—III. вв. н. э. (Резюме.) — ActaArchHung 7 (1956) 139—180, 181—182. 10 t. 4 ill.
- Pekáry Tamás*: Forschungen in Lauriacum I. 1953. (ism.) ArchÉrt 83 (1956) 245.
- Pekáry Tamás*: Kunfehértói éremlelet a III. századból. — Монетная находка III столетия в Кунфехерто. — Trouville de monnaies du IIIe siècle découvertes à Kunfehértó. NK 54—55 (1955—56) 50—52, 77, 81.
- Radnóti Aladár*: A rómaiak Pannoniában. Bp. MNM Történeti Múzeum 1956. 20 p. 11 ill.
- Radnóti Aladár* lásd: *Csatkai Endre*, Sopron és környéke műemlékei
- R. Alföldi Mária*: Beiträge zur Frage der Cistophori Kaisers Hadrian. FA 8 (1956) 89—95. 1 t.
- R. Alföldi Mária*: The consecration coins of the third century. — Консекрационные монеты III века (Резюме) ActaArchHung 6 (1955) 57—70, 70. 2 t.
- R. Alföldi Mária*: A császárkori jelöletlen verdék kérdése. I. Az Érem 11 (1956) 2—4.
- R. Alföldi Mária*: A Nemzeti Múzeum ritka Maxentius-kisbronzai. — Некоторые редкие мелкие бронзы Максентия в Венгерском Национальном Музее. — Quelques petits bronzes rares de Maxence au Musée National. NK 54—55 (1955—56) 52—54, 77, 81. 1 t.
- Révay József*: Raevius ezredes utazása. Bp. Ifjúsági kiadó 1956. 380 p. ill.
- Simonyi Dezső*: Az Aquincum táborába vezető Via Decumana nyomában. AnTan 3 (1956) 232—234.
- Sonnevend György*: Adatok az I. Valentinianus korbeli sisciai kisbronzok kronológiájához. — Данные к хронологии мелких бронзовых монет из Сисции эпохи Валентиниана I. — Données sur la chronologie des petits bronzes de Siscie du temps de Valentinien I. NK 54—55 (1955—56) 7—13, 75, 79.
- Sonnevend György*: Galerius Maximianus bronzpénzeinek megkülönböztetése. Az Érem 11 (1956): 2. p. 1—5.
- Szádeczky-Kardoss Samu*: Iulio bona és Maternus felkelése. — Iulio bona et le soulèvement de Maternus. Résumé. ArchÉrt 83 (1956) 18—23, 24.
- Szádeczky-Kardoss Samu*: К истории общества Паннонии во время царствования Марка Аврелия. — Beiträge zur pannonischen Sozialgeschichte zur Zeit Marc Aurels (Zusammenfassung) ActaAntHung 3 (1955) 321—328, 328.
- Szádeczky-Kardoss Samu* lásd: *Czuth Béla*,

- Sz. Burger Alice: Lovas-sírkövek Pannoniában az i. u. I. századból. — Reitergrabsteine aus Pannonien im I. Jahrhundert n. u. Z. Auszug. ArchÉrt 83 (1956) 191—196, 196—197. 1 t. (2 ill.)
- Sz. Póczy Klára: Pacatus aquincumi fazekasmester. Bp. MNM Történeti Múzeum 1956. 6 p. 5 ill.
- Sz. Póczy Klára: Studii și cercetări de istorie veche. 1—4. Anul V. 1954. (ism.) ArchÉrt 83 (1956) 243—245.
- Sz. Póczy Klára: Die Töpferwerkstätten von Aquincum. Гончарные мастерские Аквинкума (Резюме). — ActaArchHung 7 (1956) 73—136, 137—138. 16 t. 11 ill.
- Szentlélek Tihomér lásd: Archäologische Funde in Ungarn.
- Szilágyi János: Aquincum. Bp. Akadémiai kiadó 1956. 136 p. 92 t.
- Szilágyi János: Aquincum. (Deutsche Ausgabe) Bp. Akadémiai kiadó 1956. 167 p. 69 t. 18 ill.
- Szilágyi János: Aquincum. Bp. Fővárosi Emlékmű-felügyelőség 1956. 19 p. (Budapesti séták.)
- Szilágyi János: Az aquincumi amfiteátrumok. Bp. Képzőművészeti Alap kiadó 1956. 31 p. 21 ill. (Műemlékeink)
- Szilágyi János: „Barbár” betörések és belső harcok Aquincum terében. — „Barbareneinfälle” und innere Kämpfe im Raum von Aquincum. TanBpM 11 (1956) 9—24, 25—27. 3 ill.
- Szilágyi János: Csomagolástechnika a rómaikorban. Csomagolástechnika I (1956) 71—73. 7 ill.
- Visky Károly: Ager vectigalis és tartományi földtulajdon. AnTan 3 (1956) 257—267.
- Wesprémy Barna: Római bronztárgyak színeképelemzése. — Spektralanalyse römischer Bronzegegenstände. BpR 17 (1956) 327—328, 329.
- Népvándorlás-koraközépkor. Magyar őstörténet
- Артамонов М. И.: Хазарская крепость Саркел. — Die chasarische Festung Sarkel. (Zusammenfassung) ActaArchHung 7 (1956) 321—341, 341. 31 ill.
- Artamonov M. J. Kazár vár a cimljanszki tengerben. TermTárs 115 (1956) 290—293. 4 ill.
- B. Mikes Katalin: A szob-kolibai X—XI. századi temető. — Le cimetière des Xe et XIe siècles de Szob-Koliba. FA 8 (1956) 115—126, 126—127. 3 t. 5 ill.
- Bartucz Lajos—Farkas Gyula: Anthropologische Untersuchung der in Csongrád-Felgyő gefundenen Skelette aus der Arpadenzeit. ActBiolSzeged NS 2 (1956) 235—261. 7 t. (20 ill.)
- Bóna István: Die Langobarden in Ungarn. Die Gräberfelder von Várpalota und Bezenye. — Лангобарды в Венгрии (Могилиники в сс. Варпалота Безенье) (Резюме). — ActaArchHung 7 (1956) 183—242, 243—244. 30 t. 24 ill.
- Bunak V. V. Az orosz nép antropológiai tanulmányozásának feladatai és terve. TermDok 8—9 (1956) 81—94. 1 t.
- Csallány Dezső: Archäologische Denkmäler der Awarenzeit in Mitteleuropa. Schrifttum und Fundorte. Bp. Akadémiai kiadó 1956. 244 p. 1 t.
- ism.
- Párducz Mihály. ActaArchHung 7 (1956) 279—280.
- Radnóti Aladár. ArchÉrt 83 (1956) 236—240.
- Csallány Dezső: Памятники византийского металлообрабатывающего искусства II. — Les monuments de l'industrie byzantine des métaux II. (Résumé) ActaAntHung 4 (1956) 261—290, 290—291. 8 t.
- Csallány Dezső: A paradicsomi bűnbeesés ábrázolása VIII. századi avar bronzsziójégen. ArchÉrt 83 (1956) 225—227. 1 t.
- Csallány Dezső: A X. századi avar továbbélés problémája. Szabolcs-Szatmári Szemle 1956. 39—48. 4 t. 4 ill.
- Csallány Dezső: A venesellői figurális bronzlap. Szabolcs-Szatmári Szemle 1956. 49—51. 1 t. (2 ill.)
- Csemegi József: A Lehel kürtje kérdéséhez. Adalékok a jászberényi elefántesont-kürt ikonográfiájához. ArchÉrt 83 (1956) 88—91. 3 ill.
- Cs. Sós Ágnes: Le deuxième cimetière avar d'Üllő. — Могилиник II аварской эпохи в Юллё (Резюме) ActaArchHung 6 (1955) 163—226, 228—230. 26 t.
- Cs. Sós Ágnes: A dunántúli szlávok állama. Bp. MNM Történeti Múzeum 1956. 20 p. 13 ill.
- Cs. Sós Ágnes lásd: Archäologische Funde in Ungarn.
- Czeplédy Károly: IV—IX. századi népmozgalmak a steppén. MNy 50 (1954) 142—151. Bővített kiadásban: Bp. Akadémiai kiadó 1954. 45 p. (Magyar Nyelvtudományi Társulat kiadványai, 84.)
- Décsy Gyula: A magyarok nevei a bolgár nyelvben NyK 57 (1955) 282—292.
- Dienes István: A bordányi (Csongrád m.) honfoglaló magyar asszony lószerszáma. — Das Pferdegeschirr des Frauengrabes von Bordány (Kom. Csongrád) aus der Landnahmezeit. (Auszug.) SzegediMÉ 1956. 36—52, 53—54. 6 t. 1 ill.
- Dienes István: Un cimetière de hongrois conquérants à Bashalom. (Fouilles exécutées par L. Kiss) — Венгерский могилиник времени завоевания родины из Башалом (Ком. Сабольч) (Резюме). — ActaArchHung 7 (1956) 245—273, 275—277. 16 t. 5 ill.
- Dombay János: Der gotische Grabfund von Domolospuszt. Der Fundort und die Umstände des Fundes. — A domolospusztai gót sírlelet. JPanMÉ 1956. 104—129, 129—130. 9 t. 4 ill.
- Dorzsuszov C. Az újabb noin-ulai ásatásokról. ArchÉrt 83 (1956) 87.
- Erdélyi István: Az avarkori csontmegmunkálás néhány kérdéséről. — О некоторых вопросах обработки кости у аваров. Резюме. ArchÉrt 83 (1956) 46—50, 50. 3 t. 2 ill.
- Fehér Géza: A Dunántúl lakossága a honfoglalás korában. ArchÉrt 83 (1956) 25—38.
- Fehér Géza: Remarques sur l'appréciation archéologique du cimetière de Képuszt. — Примечания к археологической оценке могилиника в Керпуста. (Резюме.) ActaArchHung 6 (1955) 317—320, 320.
- Fehér Géza: Tanulmányok a népvándorláskori steppei népek viseletéről I. — Über die Trachten der Steppen: völker zur Zeit der Völkerwanderung I. Auszug. ArchÉrt 83 (1956) 152—163, 164—165. 3 t. (8 ill.)
- Frech' Miklós: Les restes de bois recueillis au cimetière de Bashalom. ActaArchHung 7 (1956) 273—275. 5 ill.
- Horváth Miklós: A magyar állam nemzetközi helyzetének főbb vonásai és a magyar—szláv katonai együttműködés a XI. században HK Uf 3 (1956): 2. 27—58.
- Hruby Vilém lásd: Szőke Béla.
- Huszár Lajos lásd: L. Kovrig Ilona.
- Kaposvári Gyula—Szabó Viktor: A bánalmi avar sírleletek I—II. Jászkunság 3 (1956) 166—174, 235—241. 4 t. 6 ill.
- Karger M. K. Az 1952—1953-as perejaszlav-hmelnickiji ásatások. SzovRég 13 (1956) 77—93.
- Király Péter: Dix années d'études slaves en Hongrie (1945—1954) StuSl 1 (1955) 307—310.
- Kodolányi János ifj. Megjegyzések a magyar „ösvallás” kutatási módszertanával kapcsolatos hozzászólásokhoz. — Примечания к выступлениям по поводу методики исследования «парелигии» венгров. — Bemerkungen zu den Diskussionsreden über die Untersuchungsmethode der ungarischen »Urreligion«. Etn 67 (1956) 338—340, 340, 341.
- Korompay Bertalan: A jokulátor-kérdés az Igor-ének és más orosz párhuzamok megvilágításában. — Die Jocular-Frage im Lichte des Igorliedes und anderer russischer Parallelen. I—II. FilKöz 1 (1955) 309—332; 2 (1956) 61—77, 463—464.
- Korosec Josip lásd: B. Bónis Éva
- Kralovánszky Alán: Adatok az ún. „s-végű” hajkarika etnikumjelző szerepéhez. ArchÉrt 83 (1956) 206—212. 3 ill.
- László Gyula: Az avarok hazánkban. Bp. MNM Történeti Múzeum 1956. 32 p. 14 ill.
- László Gyula: A mártélyi avar sziójévről. — Le bout de ceinturon avar de Mártély. FA 8 (1956) 105—112, 113. 1 t. 1 ill.
- László Gyula: Études archéologiques sur l'histoire de la société des avars. AH XXXIV. Bp. 1955.

- L. Kovrig Ilona*: ArchÉrt 83 (1956) 240—241.
Simonyi Dezső: AnTan 3 (1956) 213—216.
Kovrig Ilona: Contribution au problème de l'occupation de la Hongrie par les avars. — К вопросу об оккупации аvarами территории Венгрии (Резюме) Acta ArchHung 6 (1955) 163—184, 192. 7 t.
L. Kovrig Ilona: L. Huszár, Das Münzmaterial in den Funden der Völkerwanderungszeit im mittleren Donau-becken (ism.) NK 54—55 (1955—56) 71—72.
L. Kovrig Ilona: A népvándorláskor népei. Bp. MNM Történeti Múzeum 1956. 21 p. 11 ill.
L. Kovrig Ilona lásd: Archäologische Funde in Ungarn.
L. Kovrig Ilona lásd: László Gyula.
Lipták Pál: Contributions à l'anthropologie des temps avars de la région de Kiskörös. CranHung 1 (1956) 47—52.
Lipták Pál: Nouvelles contributions à l'anthropologie de l'époque avar entre le Danube et la Tisza. CranHung 1 (1956) 13—16.
Lipták Pál: Recherches anthropologiques sur les ossements avars des environs d'Üllő. — Антропологический очерк населения в окрестностях с. Юллё в аварскую эпоху. ActaArchHung 5 (1955) 231—314, 315—316. 22 ill.
Lipták Pál: Zur Frage der anthropologischen Beziehungen zwischen dem mittleren Donaubecken und Mittelasien. ActaOrientHung 5 (1955) 271—312. 11 ill.
Malán Mihály: L'anthropologie du cimetière de Bodrogszerdahely (Xe siècle) CranHung 1 (1956) 61—74. 3 ill.
Malán Mihály: Az ondódi avarok. — Les Avars d'Ondód. TerMÉ NS. 7 (1956) 491—505, 506. 3 t.
Malán Mihály: Sur le matériel anthropologique de la découverte de Nógrádkövesd. CranHung 1 (1956) 25—32. 1 ill.
Megay Géza: Az ároktó-dongóhalmi honfoglaláskori magyar temető. Misközl 1956. 15—22. 6 ill.
Molnár Erik: Einige Fragen zur ungarischen Urgeschichtsforschung. ActaHistHung 4 (1955) 45—71.
Moór Elemér: Die Ausbildung der Betriebsformen der ungarischen Landwirtschaft im Lichte der slawischen Lehnwörter. StuSl 2 (1956) 31—117.
Moravcsik Gyula: Гръцки извори за Българската история. (A bolgár történet görög forrásai, I.) (ism.) AnTan 3 (1956) 218—219.
Nagy Tibor: Les campagnes d'Attila aux Balkans et la valeur du témoignage de Jordanes concernant les germains. — Походы Атиллы на Балканы и достоверность данных о германцах у Иордана (Резюме). — ActaAntHung 4 (1956) 251—259, 260.
Niederhauser Emil: Geschichtswissenschaftliche Arbeiten in Ungarn über die Beziehungen zu den slawischen Völkern zwischen 1945—1955. StuSl 2 (1956) 437—441.
Nováki Gyula: Árpád-kori lakóház Répcevisén. ArchÉrt 83 (1956) 50—52. 4 ill.
Olasz Ernő: Árpád-kori templom és temető a kardoskúti templomdombon. ArchÉrt 83 (1956) 66—67. 2 ill.
Párducz Mihály: H. Sevin, Die Gebiden (ism.) ArchÉrt 83 (1956) 245—246.
Párducz Mihály lásd: Csallány Dezső.
Perényi József: A magyarok és keleti szlávok kapcsolatai a honfoglalás előtt. Kovács Endre (szerk.) Magyar-ország történelmi kapcsolatok. Bp. 1956. p. 5—34.
Perényi József: Взаимоотношения между венграми и восточнославянскими племенами. — StuSl 2 (1956) 1—29.
Radnóti Aladár lásd: Csallány Dezső.
Radomersky Pavel lásd: Szőke Béla.
Ribakov B. A.: A kievi Oroszország iparművészete a IX—XI. században. SzovIpm 8 (1956) 4—66. 1 ill.
Ribakov B. A.: Az ó-oroszok. Az ó-orosz nép keletkezésének kérdéséhez. I. V. Sztálin munkáinak fényénél. SzovRég 12 (1956) 48—124.
Ribakov B. A.: A vlagyimir-szuzdali Oroszország iparművészete. SzovIpm 8 (1956) 67—76. 2 ill.
Sevin Heinrich lásd: Párducz Mihály.
Simonyi Dezső: Die Kontinuitätsfrage und das Erscheinen der Slawen in Pannonien. StusSl 1 (1955) 333—361.
Simonyi Dezső lásd: László Gyula.
Szabó Viktor lásd: Kaposvári Gyula.
Szádeczky-Kardoss Samu: Zur Vorgeschichte der wandalisch-аланischen Wanderung. — A vandál-alán vándorlás előtörténetéhez. (Kivonat.) SzegediMÉ 1956. 31—35, 35.
Szerebrennyikov B. A. lásd: Vértés Edit.
Szlavin L. M.: Az i. u. első századokból való települések az Ingulec középső és alsó folyásánál. Az inguleci expedíció 1951—1952-es régészeti kutatásainak alapján. SzovRég 12 (1956) 38—47.
Szőke Béla: Koraközépkori temetőátásat Jugoszláviában (J. Korosec, Staroslovensko grobišce na ptujskem gradu, ism.). ArchÉrt 83 (1956) 91—93.
Szőke Béla: P. Radomersky, Obol mrtvych u Slovanu v Čechách a na Morave (ism.) ArchÉrt 83 (1956) 250—251.
Szőke Béla: Spuren des Heidentums in den frühmittelalterlichen Gräberfeldern Ungarns. StuSl 2 (1956) 119—155.
Szőke Béla: Staré Mesto középkori temetője (V. Hruby, Staré Mesto, Velkomoravské pohřebiste „Na valách” (ism.) ArchÉrt 83 (1956) 227—230.
F. Takács Zoltán: Catalaunisches Hunnenfund und seine ostasiatischen Verbindungen. — Каталаунская гуннская находка и ее восточно — азиатские связи. — ActaOrientHung 5 (1955) 143—160, 160—161. 12 t. (41 ill.)
Thoma Andor: Anthropológiai vizsgálatok az ároktó-dongóhalmi temető csontvázain. Misközl 1956. 22—36.
Török Gyula: A szobi Vendelin-földek X—XI. századi temetője. — Le cimetière des Xe et XIe siècle des terres „Vendelin” de Szob. FA 8 (1956) 129—135, 135—136. 1 t. 2 ill.
Urayné Kőhalmi Katalin: A mongol népek és nyelvek. MNyelvőr 80 (1956) 88—93.
Vértés Edit: Szerebrennyikov B. A. A Volga-Oka vidékének toponimikája a Szovjetunió európai részén. A finn-ugor őstörténet kérdéseihez (ism.) NyelvIntKözl 7 (1956) 76—80.
Viniczai István lásd: Szemelvények a magyar hadtörténelem tanulmányozásához I.
Wenger Sándor: Nouvelles découvertes au Tisztántúl (au dela de la Tisza) provenant des temps avars. CranHung 1 (1956) 17—24. 5 ill.

Középkor. Műemlékek

- Aggházy Mária*: Adatok a dunántúli ferences kolostorok művészeti tevékenységéhez. MűvtÉrt 5 (1956) 197.
Arcihovszkij A. V.: Novgorod iparművészete. SzovIpm 8 (1956) 76—87.
Baddl Ede: Az első rézmetsző műhely Magyarországon (XVI. század). MűvtÉrt 5 (1956) 134—136.
Bálint Alajos: A kiskunfélegyháza-templomhalmi temető — Le cimetière de Kiskunfélegyháza-Templomhalom (Extrait.). SzegediMÉ 1956. 55—83, 84. 8 t. 2 ill.
Balogh Jolán: La cappella Bakócz di Esztergom. — Капелла имени Бакоц в г. Эсзтергом. ActaHistArt Hung 3 (1956) 1—197, 197—198. 174 ill.
Balogh Jolán: Sur des statues de l'époque Arpadienne. II. La lunette de Szentkirály. — Árpád-kori szoborról. II. A szentkirályi lunetta. SzMK 8 (1956) 20—32, 97—103. 11 ill.
Balogh Jolán: Vita az „Esztergomi Bakócz-kápolna” c. doktori értekezéséről 1955. június 6.-án. Fülep Lajos, Kardos Tibor és Elekes Lajos opponensi véleményei, Balogh Jolán válasza, Rados Jenő hozzászólása. MűvtÉrt 5 (1956) 59—68.
Balogh Jolán lásd: A magyarországi művészet története I.
Bán Attila: A pécsi középkori káptalani ház helyreállítása (XIV. századból). MÉpm 5 (1956) 159—162. 7 ill.
Bánrévi György lásd: Kapossy János.
Belényesi Márta: Az állattartás a XIV. században Magyarországon. — Viehhaltung in Ungarn im 14. Jahrhundert. NéprÉrt 38 (1956) 23—57, 58—59. 11 ill.

- Belényesy Márta*: Angaben über die Verbreitung der Zwei- und Dreifelderwirtschaft im mittelalterlichen Ungarn. *Acta Ethn Hung* 5 (1956) 183—188.
- Belényesy Márta*: Graus František, Dejiny venkovského lidu v českých v době předhusitské I. Praha 1953. (ism.) *Etn* 67 (1956) 672—674.
- Belényesy Márta*: Szőlő- és gyümölcstermesztésünk a XIV. században. — La production vinicole et fruitière en Hongrie au XIVe siècle. *NéprÉrt* 37 (1955) 11—28, 29—30.
- Bellér Béla*: Koszminszkij Je. A. — Szakazkin Sz. E. A középkor története I. kötet (ism.) *Sz* 89 (1955) 943—948.
- Benda Kálmán* lásd: *Nagy László*.
- Bertalan Vilmos*: Pest a reformkor és a szabadságharc idején. Bp. Fővárosi Emlékműfelügyelőség 1956. 26 p. (Budapesti séták.)
- Bertalan Vilmos*: A régi Pest. Bp. Fővárosi Emlékműfelügyelőség 1956. 26 p. 1 ill. (Budapesti séták)
- Bertalan Vilmosné*: Grotteszk díszítésű faenzai tál a budai várból. — Piatto Faenza a Buda, con ornato a grottesche. *BpR* 17 (1956) 241—244, 245. 6 ill.
- Bevilacqua-Borsody Béla*: Hunyadi Mátyás ismeretlen realista szoborképmása Budán. *TermTárs* 114(1955) 121. i ill.
- Bíró Béla* lásd: *Dercsényi Dezső*.
- Bogyay Tamás*: Csemegi József, A budavári Főtemplom középkori építéstörténete. Bp. 1955. (ism.) *Südost-Forschungen* 15 (1956) 599.
- Bogyay Tamás*: Magyarország műemlék topográfiája. 1—4. Bp. 1948—55. (ism.) *Südost-Forschungen* 15 (1956) 594—595.
- Bogyay Tamás*: Radocsay Dénes, A középkori Magyarország falképei. Bp. 1954. (ism.) *Südost-Forschungen* 15 (1956) 596—597.
- Bogyay Tamás*: Radocsay Dénes, A középkori Magyarország táblaképei. Bp. 1955. (ism.) *Südost-Forschungen* 15 (1956) 597.
- Bogyay Tamás* lásd: *Csemegi József*
- Bogyay Tamás*: Gerő László, Ungarische Architektur bis zum Ende des XIX. Jahrhunderts. Bp. 1954. (ism.) *Südost-Forschungen* 15 (1956) 599—600.
- Bónis György*: István király. Bp. Művelt Nép kiadó 1956. 172 p. 8 t. (Magyar Történelmi Társulat, 6.)
- Borbíró Virgil—Valló István*: Győr városépítéstörténete. Bp. Akadémiai kiadó 1956. 324 p. 4 t. 221 ill.
- C. Wilhelm Gizella*: Hunyadi János a magyar képzőművészetben. *SzabMűv* 10 (1956) 351—358. 8 ill.
- Csányi Károly*: Szabolcsi Hedvig, Régi magyar bútorok (ism.). *MűvtÉrt* 4 (1955) 162—163.
- Cseh-Szombathy László*: I. Rákóczy György 1644-es hadjárata. *HK* Uf 3 (1956): 1. 43—76.
- Csemegi József*: A budavári főtemplom középkori építéstörténete. Bp. Képzőművészeti Alap kiadó. 1955. 183 p. 178 t. 51 ill. (Magyar Műemlékek)
- Csemegi József*: Hozzászólás Feldebrő kérdéséhez. *MűvtÉrt* 5 (1956) 54—57. 2 ill.
- Csemegi József*: Jelentés a Pécs, Káptalan utca 2. számú épületen végzett műemléki kutatások eredményeiről. — Berichten über die Ergebnisse der Forschungen am Gebäude in der Káptalangasse No. 2. in Pécs. *PécsiMÉ* 1956. 8—29, 29—30. 9 t. 1 ill.
- Csemegi József* lásd: *Nagy Emese*
- Cs. Nagy Zsuzsa*: Városliget. Bp. Fővárosi Emlékműfelügyelőség 1956. 23 p. (Budapesti séták)
- Csillag Ferenc*: Budavár visszafoglalása 1686-ban. *KH* Uf 3 150—157. 1 ill.
- Dabrowski Jan*: A krakkói és a magyar reneszánsz kapcsolatai. Fordította Divéky Adorján. *MűvtÉrt* 5 (1956) 31—36.
- Dankó Imre*: A hajdúnánási Testhalom mondája és a hajdúk eredete. — Предание о «Тешталом» (куча тел) комитата Хайду. — The saga of „Testhalom” in County Hajdú. *Etn* 67 (1956) 519—534, 534—535, 535.
- Deák Márta* lásd: *Nemeskéri János*.
- Dercsényi Dezső*: Bíró Béla (szerk.) A magyar művészettörténeti irodalom bibliográfiája (ism.) *MűvtÉrt* 5 (1956) 217—219.
- Dercsényi Dezső*: Hozzászólás Feldebrő kérdéséhez. *MűvtÉrt* 5 (1956) 57—59. 2 ill.
- Dercsényi Dezső*: Tíz év műemlékvédelme *MÉpm* 4 (1955) 129—137. 34 ill.
- Dankó Imre*: A Sajó-Hernád melléki hajdútelepek. Sárospatak: Múzeum 1955. 40 p. 2 ill. (Sárospataki Rákóczi Múzeum füzetei, 1.)
- Dezső Gyula* lásd: *Farkas Gyula*.
- Dölger Franz* lásd: *Moravcsik Gyula*.
- Duma György*: Középkori figurális padlótegla vizsgálata. — Untersuchung einer figuralen Bodenfliese aus dem Mittelalter. *BpR* 17 (1956) 331—344, 345—532. 24 ill.
- Durdik Jan*: A 15. század elejének haditechnikai problémáihoz. (Kyeser Konrad, Bellifortis c. műve) *HK* Új folyam 2 (1955) 2. 39—65.
- Egry Margit—Wellisch Judit*: Az Országház. Bp. Képzőművészeti Alap kiadó 1956. 71 p. 44 ill. (Műemlékeink)
- Elekes Lajos*: Kardos Tibor, A magyarországi humanizmus kora (ism.) *Sz* 90 (1956) 257—260.
- Elekes Lajos*: Mátyás és kora. Bp. Művelt Nép kiadó 1956. 188 p.
- Entz Géza*: Gótikus udvarház Alsóörsön. *MűvtÉrt* 5 (1956) 125—132. 13 ill.
- Entz Géza*: Műemlékvédelem Sopronban. *SSz* 10 (1956) 360—366.
- Entz Géza*: Radocsay Dénes, A középkori Magyarország táblaképei (ism.). *MTAK* II. 7 (1956) 357—364.
- Entz Géza*: Az utolsó három év műemlékvédelme. *MűvtÉrt* 4 (1956) 314—317.
- Entz Géza* lásd: *Csatkai Endre*, Sopron és környéke műemlékei
- Entz Géza* lásd: *Szücs Jenő*
- Éri István*: Adatok a kigyópusztai csat értékeléséhez. — Zur Frage der Schnalle von Kigyópuszta. *FA* 8 (1956) 137—151, 151—152. 2 t. 2 ill.
- Eszlár Éva*: A pesti belvárosi templom kálváriája és kőre. *MűvtÉrt* 5 (1956) 145—150.
- Eszlár Éva*: Óbuda. Bp. Fővárosi Emlékműfelügyelőség 1956. 18 p. 1 ill. (Budapesti séták)
- Eszlár Éva*: Tabán és Viziváros. Bp. Fővárosi Emlékműfelügyelőség 1956. 18 p. 1 ill. (Budapesti séták)
- Farkas Gyula—Dezső Gyula*: Daten zur Anthropologie der Bevölkerung von Ungarn in den X—XIII. Jahrhunderten. *Acta Biol Szeged* N. S. 1 (1955) 194—200. 1 ill.
- Feuer Istvánné*: Margitsziget. Bp. Fővárosi Emlékműfelügyelőség 1956. 20 p. (Budapesti séták)
- Fitz Jenő*: Csókakő vára. Székesfehérvár 1956. 12 p. 1 ill. (István király Múzeum közleményei B. sor. 1.)
- Fitz Jenő*: A középkori szent Márton templom Székesfehérvárott. *MűvtÉrt* 5 (1956) 26—30. 8 ill.
- Fitz Jenő*: Séta a régi Székesfehérvárra. Bp. MNM Történeti Múzeum 1956. 32 p. 14 ill. (István király Múzeum közleményei B sor 4.)
- Fitz Jenő*: Székesfehérvár ábrázolása XVII. századi emlékérmeken. — Изображения крепости Секешфехервар на медалях XVII столетия. — Székesfehérvár représenté sur les médailles commémoratives du XVIIe siècle. *NK* 54—55 (1955—56) 46—49, 76—77, 80—81. 1 t.
- Fitz Jenő*: A székesfehérvári budai külváros középkori templomai. Székesfehérvár 1956. 16 p. (István király Múzeum közleményei A sor. 3.)
- Fitz Jenő*: A székesfehérvári középkori bazilika. Bp. MNM Történeti Múzeum 1956. 16 p. 7 ill. (István király Múzeum közleményei B sor. 2.)
- Fitz Jenő*: Török erődítések Fejér megyében I. rész: Székesfehérvár II. rész: Párányok. Székesfehérvár: Múzeum 1956, 47 p. 4 ill. (István király Múzeum közleményei, B sor. 7, 8.)
- Fitz Jenő*: Végvári harcok Fejér megyében. Székesfehérvár: Múzeum 1956. 28 p. (István király Múzeum közleményei, B sor. 12.)
- Fodor Ferenc*: Szatmárvár (Egy török- és kuruckori végvár életrajza) *HK* Uf 3 (1956): 3/4. 63—116. 8 ill.
- Frech Miklós*: A Kiskunfélegyháza-Templomdomb középkori temetőjének növényi maradványai. — Les

- restes végétaux du cimetière médiéval de Kiskunfélegyháza-Templomhalom. SzegediMÉ 1956. 85—88, 88—89.
- Fügedi Erik*: Kaschau, eine osteuropäische Handelsstadt am Ende des 15. Jahrhunderts. StU 2 (1956) 185—213.
- Füzes Endre*: Adatok a mecseki megosztott településekhez. — Daten zu dem geteilten Niederlassungen in Meceek. PécsiMÉ 1956. 88—102, 102—103. 6 ill.
- G. Magyar Mária*: A budai vár fegyverleletei. — Опы- жейные находки в крепости Буда. BpR 17 (1956) 247—259, 260. 12 ill.
- Garas Klára* lásd: A magyarországi művészet törté- nete I.
- Gerevich László*: Buda szerepe a magyarországi gótikus építészetben és az európai stílusáramlatokban. — Die Rolle Budas in der gotischen Baukunst Ungarns und die europäischen Stilströmungen. BpR 17 (1956) 45—61, 62—72. 21 ill.
- Gerevich László*: A budai vár. Bp. Fővárosi Emlékmű- felügyelőség 1856. 15 p. (Budapesti séták)
- Gerevich László* lásd: *Dercsényi Dezső*.
- Gerics József*: Horváth János, Árpádkori latinnyelvű irodalmunk stílusproblémái. Bp. 1954. (ism.) AnTan 3 (1956) 325—326.
- Gerics József*: Horváth J. Árpádkori latinnyelvű irodal- munk stílusproblémái. Bp. 1954. (ism. német nyelven) ActaAntHung 4 (1956) 330—331.
- Gerő Győző*: Adatok a budai vár törökkori építészetéhez. A Fehérvári rondella építéstörténete. — On the architecture of the fortress of Buda during the Turkish Occupation. Architectural history of the „Fehérvár” rondel. BpR 17 (1956) 261—276, 277—278.
- Gerő László*: Akik faluból műemlékvárossá emelték Szombathelyt. Éltud 11 (1956) 787—791. 11 ill.
- Gerő László*: Pest a milléneum korában. Bp. Fővárosi Emlékműfelügyelőség 1956. 16 p. (Budapesti séták)
- Gerő László*: A pesti belvárosi plébániatemplom. Bp. Képzőművészeti Alap kiadó 1956. 48 p. 32 ill. (Mű- emlékeink)
- Gerő László*: Magyarországi várépítészet. (Vázlat a magyar várépítés fejezeteiről) Bp. 1955. *ism.*
- Héjj Miklós*: MűvtÉrt 5 (1956) 216—217.
- Rohonyi Gábor*: HK Uf 3 (1956): 1. 185—189.
- Gerő László*—*Kisléghy Nagy István*: Műemlékeink hely- zete. MEpm 5 (1956) 288—289.
- Gerő László* lásd: *Bogyay Tamás*
- Gerő László* lásd: *Csatkai Endre*, Sopron és környéke műemlékei
- Gottreich László*: A bihari nép harca 1703—1704-ben. HK Uf 2 (1955): 3—4. 91—133. 1 ill.
- Graus František* lásd: *Belényesy Márta*.
- Grekov B. D.*: Az orosz parasztság története a legrégibb időktől a XVII. századig. I. Fordították: Lőrincze Lajosné és Perényi József. Bp. Akadémiai kiadó 1956. 592 p.
- Gyóni Mátyás*: Moravesik Gy., Bizánc és a magyarság. Bp. 1955. (ism. angol nyelven) ActaAntHung 4 (1956) 326—329.
- Győrffy György*: Adatok a Pilis megyei monostorok középkori történetéhez. MűvtÉrt 4 (1956) 280—285.
- Győrffy Lajos*: Adatok az Alföld törökkori település- történetéhez. Szolnok: Megyei nyomda 1956. 63 p. 1 t. (Jászkunsági füzetek 4.)
- Hajnóczy Gyula*: Műemlékfelmérés. Útmutató a műem- léki épületek műszaki felvételezésére és dokumentálási módszereire. — Съемка архитектурных памятников. — Das Aufnahmen von Kunstdenkmälern. — Le lever de monuments d'art. — Survey of monuments. — Medición de monumentos. Bp. Tankönyvkiadó 1956. 76 p. 35 t. 33 ill. (Építőipari Műszaki Egyetem tudom- ányos közleményei 1. köt. 6.)
- Hartai Ernő* lásd: Szemelvények a magyar hadtörténe- lem tanulmányozásához I.
- Héjj Miklós*: Visegrád. Bp. Képzőművészeti Alap kiadó 1956. 70 p. 50 ill. (Műemlékeink)
- Héjj Miklós* lásd: *Gerő László*.
- Holl Imre*: Adatok a középkori magyar fazekasság munkamódszereihez. — Beiträge zu den Arbeits- methoden der ungarischen Töpferei des Mittelalters. BpR 17 (1956) 177—193, 194—196. 27 ill.
- Holl Imre* lásd: *Voit Pál*.
- Horler Ferenc* lásd: *Weidinger György*.
- Horler Miklós* lásd: *Pogány Frigyes*
- Horváth János* lásd: *Gerics József*
- Horváth János* ifj.—*Kardos Tibor*: Világirodalmi anto- lógia II. Középkor és renaissance. 2 bőv. kiad. Bp. Tankönyvkiadó 1955. 928 p.
- Horváth Sándor*: Tarpai Márton a Nyírség paraszt vezére. I. Husz János máglyája. II. „Urak, nemesek... történetek.” Szaboles-Szatmári Szemle. 1956. 31—38.
- Horváth Tibor Antal*—*Huszár Lajos*: Kamaragrófok a középkorban. — Камеральные графы в средних веках. — Le comes camerarius au moyen âge. NK 54—55 (1955—56) 21—33, 76, 80.
- Huszár Lajos*: A bardus. — Le bardus. FA 8 (1956) 153—160, 160—161. 1 ill.
- Huszár Lajos*: A budai várpalota ásatásainak éremleletei. — Die Münzfunde der Ausgrabungen auf dem Gebiete der Burg von Buda. BpR 17 (1956) 197—232, 233—240. 3 ill.
- Huszár Lajos*: A Magyar Történeti Múzeum Éremtárá- ban feldolgozott éremleletek. NK 54—55 (1955—56) 69—70.
- Huszár Lajos*: A XV. századi soproni pénzverés kérdése. — Вопрос шопронского монетного двора XV столетия. — Le problème du monnayage à Sopron au XVe siècle. NK 54—55 (1955—56) 36—39, 76, 80.
- Huszár Lajos*: Újkori magyar aprópénzek I—III. Az Érem 12 (1956) 4—6, 38—39, 62—63.
- Huszár Lajos* lásd: *Horváth Tibor Antal*.
- Jenei Ferenc*: A tatái vár. Bp. Képzőművészeti Alap kiadó 1956. 43 p. 28 ill. (Műemlékeink)
- Kádár Zoltán* lásd: *Archäologische Funde in Ungarn*.
- Kallódy kulturális értékeink*. Bp. MNM Történeti Múzeum 1956. 38 p. 8 ill.
- Kapossy János*—*Bánrévi György*: Művészettörténeti re- geszták a királyi határozatokból és rendeletekből I—III. XVI. század MűvtÉrt 4 (1956) 47—53, 190—197, 318—330.
- Kapossy Veronika*: Életfa ábrázolás egy románkori timpanonon. MűvtÉrt 5 (1956) 122—124. 3 ill.
- Kardos Tibor* lásd: *Elekes Lajos*.
- Kardos Tibor* lásd: *Horváth János*.
- Kardos Tibor* lásd: *Mezey László*
- Károlyi Antal*: Engel Antal szerepe az Ürményi család váli építkezéseinél. MűvtÉrt 5 (1956) 150—157. 7 ill.
- Köpeczi Béla* lásd: *Nagy László*.
- Koszminszkij Je. A.* lásd: *Bellér Béla*.
- Krizsán László*: Török vázlat Szigetvár 1566. évi ostrom- máról. HK Uf 3 (1956): 2. 147—151. 1 ill.
- Kumorovitz L. Bernát*: A magyar zászló és nemzeti színeink múltja. (II. Befezőző közlemény) HK Uf 3 (1956): 1. 77—119. 14 ill.
- Kyeser Konrad* lásd: *Durdik Jan*.
- Lakos János*: A verdejegy nélküli Rákóczi-pénzek. Az Érem 12 (1956) 49—56. (3 t.)
- Lükő Gábor*: A gyulai vár. Éltud 11 (1956) 1145—1150. 13 ill.
- Major Jenő*: A XIII. századvégi Sopron topográfiajának néhány kérdése. — Einige Fragen der Topographie Ödenburg am Ende des XIII. Jahrhunderts. SSz 10 (1956) 122—140, 140. 2 ill.
- Makkai László*: A kuruc nemzeti összefogás előzményei. (Népi felkelések Felső-Magyarországon 1630—32-ben.) Bp. Akadémiai kiadó 1956. 344 p. 1 t.
- Maksay Ferenc*: Parasztszolgálat és zsoldosszolgálat a XVI. századi Magyarországon. HK Uf 3 (1956): 1. 26—42.
- Mályusz Elemér* (összeáll.) Zsigmond-kori oklevéltár II. (1400—1410) Első rész (1400—1406) Bp. Akadémiai kiadó 1956. 658 p. (Magyar Országos Levéltár kiad- ványai 2. Forráskiadványok 3.)
- Marjanaki Kiss Lajos*: Mui pusztá és környéke. Miskolc: Borsodi ny. 1955. 51 p.

- Mezey László:** Kardos Tibor, A magyarországi humanizmus kora. Bp. 1955. (ism.) MTA I. 10 (1956) 175—185.
- Mójer Miklós:** Adatok Mayerhofer András működéséhez a XVIII. századtól. MűvtÉrt 5 (1956) 136—145. 12 ill.
- Mollay Károly:** Sopron a középkor végén. SSz 10 (1956) 31—42. 2 ill.
- Mollay Károly** lásd: *Csatkai Endre*, Sopron és környéke műemlékei
- Moravcsik Gyula:** Byzantinische Geschichtsschreiber. Herausgegeben von Endre von Ivánka. I—IV. (ism.) AnTan 3 (1956) 227—228.
- Moravcsik Gyula:** Византиски извори за историју Југославије. Том I. — Beograd 1955. (ism.) AnTan 3 (1956) 322—323.
- Moravcsik Gyula:** Die byzantinische Kultur und das mittelalterliche Ungarn. Berlin: Akademie Verlag 1956. 29 p. (Sitzungsberichte der Deutschen Akademie der Wissenschaften. Klasse für Philosophie, Geschichte, Staats-, Rechts- und Wirtschaftswissenschaften. Jg. 1955. Nr. 4.)
- Moravcsik Gyula:** F. Dölger—A. M. Schneider, Byzanz (ism.). AnTan 3 (1956) 226—227.
- Moravcsik Gyula:** G. Ostrogorsky: Geschichte des byzantinischen Staates (ism.). AnTan 3 (1956) 225—226.
- Moravcsik Gyula** lásd: *Gyóni Mátyás*
- Nagy Emese:** Budapesti Történeti Múzeum. Halászbástya. Kötár. (Vezető.) Bp. MNM Történeti Múzeum 1956. 15 p. 8 ill.
- Nagy Emese:** Csemegi József, A budavári Főtemplom középkori építéstörténete. Bp. 1955. (ism.) MűvtÉrt 4 (1955) 338—340.
- Nagy László:** Adatok az edelényi-besenyői csata történetéhez 1604-ben. HK Uf 3 (1956): 2. 152—154.
- Nagy László:** Benda Kálmán, A Bocskai szabadságharc (ism.) HK Uf 2 (1955): 2. 138—144.
- Nagy László:** A Bocskai szabadságharc 1605. évi hadjárata. HK Uf 2 (1955): 3—4. 24—91. 4 ill.
- Nagy László:** A császári hadsereg támadása a Bocskai szabadságharc ellen 1604 őszén. HK Uf 3 (1956): 3/4. 117—149.
- Nagy László:** Okmányok a Bocskai szabadságharc idejéből. HK Uf 3 (1956) 291—332.
- Nagy László:** Köpeczi Béla—R. Várkonyi Ágnes, II. Rákóczi Ferenc (ism.) HK Uf 3 (1956): 1. 190—196.
- Nagy László** lásd: Szemelvények a magyar hadtörténelem tanulmányozásához I.
- Nagy Zoltán:** Vedres István művészi munkássága. (1765—1830) Bp. Tankönyvkiadó 1956. 96 p. 24 t. (A budapesti Műszaki Egyetem központi könyvtára. Műszaki tudománytörténeti kiadványok, 6.)
- Nemeskéri János—Deák Márta:** A mohács-cselei XIV—XV. századi temető népességének embertani vizsgálata. ArchÉrt 83 (1956) 52—65. 2 t. 1 ill. 2 mell.
- Nyitrai Elek:** A „Hét választófejedelem” vendégfogadó épületének története. MűvtÉrt 5 (1956) 158—165. 6 ill.
- Olasz Ernő:** Középkori leletek Békéssámsonon. — Mittelalterliche Funde von Békés-Sámson. Auszug. ArchÉrt 83 (1956) 212—215, 215. 3 ill.
- Ostrogorsky Georg** lásd: *Moravcsik Gyula*
- Pálinskás György:** Szentendrei séta. Szánthó Imre rajzaival. Bp. MNM Történeti Múzeum 1956. 8 p. 10 ill.
- Parádi Nándor:** Ötvös- és üvegporharc későközépkori cseréputánzatai. — Bicchieri di ceramica del tardo medioevo, imitazioni di coppe di oreficeria e di vetro. FA 8 (1956) 163—167, 167. 3 t. 1 ill.
- Pataky Dénesné:** A pest-budai fémművesség emlékei Csongrád megye egyházaiban. — Ecclesiastic art treasures in the county of Csongrád. BpR (1956) 279—295, 296—297. 27 ill.
- Petrovich Ede:** Adatok a Pécs, Káptalan utca 2. számú ház történetéhez. — Daten zu der Geschichte des Hauses in der Káptalangasse No. 2, in Pécs. PécsiMÉ 1956. 31—47, 47.
- Pogány Frigyes—Horler Miklós:** A műemléki topográfiai módszeréről. MűvtÉrt 4 (1956) 311—313.
- R. Várkonyi Ágnes** lásd: *Nagy László*.
- Radocsay Dénes:** Adatok a magyarországi táblaképfestészet történetéhez. MűvtÉrt 4 (1955) 47—52. 3 ill.
- Radocsay Dénes** lásd: *Bogyay Tamás*
- Radocsay Dénes** lásd: *Entz Géza*.
- Rados Jenő:** Műemléki sorfelújítás Kőszegen. MÉpm 5 (1956) 222. 1 t.
- Rásonyi László:** Mit mondanak Szolnok megye földrajzi nevei. Jászkunság 3 (1956) 75—80.
- Rohonyi Gábor** lásd: *Gerő László*.
- Rohonyi Gábor** lásd: Szemelvények a magyar hadtörténelem tanulmányozásához I.
- Román János:** A sárospataki kollégium. Bp. Képzőművészeti Alap kiadó 1956. 48 p. 29 ill. (Műemlékeink.)
- Rózsa György:** „Rákóczi” fogadtatása a szultánnál. — „Rákóczi” beim Sultan. FA 8 (1956) 183—185, 185. 1 t.
- Rózsa György:** Régi várképek. A Magyar Nemzeti Múzeum történeti emlékei. — Staré pohledy hradu. — Vederile vechilor cetăți. Bp. MNM Történeti Múzeum 1956. 1—14, 15—16, 17—18. 22 t.
- Sallay Marianne:** Swiechowski Zygmunt, Architektura na Slasku do polowy XIII wieku. Warszawa 1955. (ism.) MűvtÉrt 4 (1956) 337—338.
- S. Hárs Éva:** A Pécs, Káptalan utca 2. számú épület díszítő elemei. — Die Ornamente des Gebäudes in der Káptalangasse No. 2. JPanMÉ 1956. 48—54, 54. 7 t.
- Schneider Alfons Maria** lásd: *Moravcsik Gyula*.
- Schoen Arnold:** Jegyzetek két kastély történetéhez (Lovasberény és Gyémő) MűvtÉrt 5 (1956) 36—38.
- Sóder Alajos—Zádor Mihály:** Budapest műemlékei. Bp. Társadalom- és Természettudományi Ismeretterjesztő Társulat 1955. 28 p. 16 t. 2 mell.
- Somogyi Árpád:** Későbizánci balkáni ezüstszeszék. MűvtÉrt 4 (1956) 285—289. 6 ill.
- Soproni Olivér:** Szolnok török kerámiaja, I—II. Jászkunság 3 (1956) 56—61, 102—106. 4 t. 20 ill.
- Storno Miksa:** Középkori részletek külvárosi lakóházakon. SSz 10 (1956) 261—264. 4 ill.
- Swiechowski Zygmunt** lásd: *Sallay Marianne*
- Szabó György:** Helytörténeti és bányászati gyűjtemény Rudabányán. MH 1956. 181—184.
- Szabolcsi Hedvig** lásd: *Csányi Károly*.
- Szánthó György** lásd: *Pálinskás György*.
- Szász Károly:** Adatok a nagybányai pénzverő középkori kamaragrófjairól. — Данные к вопросу средневековых камеральных графов монетного двора Надбання. — Données relatives au comes camerarius de la monnaie de Nagybánya du moyen âge. NK 54—55 (1955—56) 34—35, 76, 80.
- Szkazkin Sz. E.** lásd: *Beller Béla*.
- Szücs Jenő:** A földközösség története Magyarországon. Éltud 11 (1956) 1069—1073. 3 ill.
- Szücs Jenő:** Városok és kézművesség a XV. századi Magyarországon. Bp. 1955.
- ism.*
- Entz Géza.* MűvtÉrt 4 (1956) 332—334.
- Kubinyi András:* Sz 90 (1956) 476—478.
- Verbényi László:* SSz 10 (1956) 91—92.
- T. Gy.:* A Dunántúl felszabadítása 1705-ben. HK Uf 2 (1955): 3—4. 331—332.
- Tóth Sándor** lásd: Szemelvények a magyar hadtörténelem tanulmányozásához I.
- Váczy Péter:** Hunyadi János. Éltud 11 (1956) 941—945. 5 ill.
- Valló István** lásd: *Borbíró Virgil*.
- Vattai Erzsébet:** A körmendi lelet (XIV—XV. sz.) — La trouvaille de Körmen (XIVe et XVe siècles) Résumé. ArchÉrt 83 (1956) 67—74, 75. 4 t. 2 ill.
- Vattai Erzsébet:** Ötvösműhely-ötvösmunka. Bp. MNM Történeti Múzeum 1956. 18 p. 9 ill.
- Verbényi László:** Néhány megjegyzés az Ödenburg vitához. SSz 10 (1956) 140—146.
- Viniczai István** lásd: Szemelvények a magyar hadtörténelem tanulmányozásához I.
- Voit Pál—Holl Imre:** Hunyadi Mátyás majolikagyártó műhelye. — L'officina di maiolica di Mattia Corvino nella fortezza di Buda. BpR 17 (1956) 73—138, 139—150. 2 t. 64 ill.

Weidinger György—Horler Ferenc: A budai vár 1687. és 1696. évi helyszínrajzai. — Die Situationspläne der Ofner Burg aus den Jahren 1687. und 1696. TanBpM 11 (1956) 29—31. 4 t. 4 ill.

Wellisch Judit lásd: Egry Margit.

Wenger Sándor: Les découvertes anthropologiques de Künszentmárton provenant de la période avare. CranHung 1 (1956) 53—59. 3 ill.

Zádor Anna: A magyarországi műemléki topográfiák néhány kérdése. Csillag 10 (1956) 202—208.

Zádor Mihály: Az ornamentika és az épületornamentika néhány elméleti kérdése. — Некоторые принципиальные вопросы орнаментики и архитектурного орнамента (Резюме). — Einige prinzipielle Fragen der Ornamentik und der Bauornamentik. Zusammenfassung. — Quelques principes de l'ornementation et de l'ornementation architecturale. Résumé. — Some principles

of ornamentation and of architectural ornamentation. Summary. — Algunos problemas de principio de la ornamentica y de la ornamentica arquitectónica. Compendio. Bp. Tankönyvkiadó 1956. 76 p. 65 ill. (Építőipari és Közlekedési Műszaki Egyetem tudományos közleményei, 2 köt. 3. sz.)

Zádor Mihály lásd: Sódor Alajos

Zakariás G. Sándor: Adatok a budavári kutak történetéhez. — A contribution to the history of post-medieval wells in the fortress of Buda. BpR 17 (1956) 299—322, 323—324. 18 t.

Zolnay László: Románkori templom a komárommegyei Bajóton. 4 (1956) 277—279. 3 ill. = Művt. Ért.

Zsindely Endre: A péceli Ráday-kastély. MűvtÉrt 4 (1956) 253—276. 10 ill.

Németh Endre

Hódmezővásárhely-Gorzsai, Kovács-tanya. 1—2. A tűzhelyvédő bontás közben. — 3. A „Gorzsai Venus”. 1 : 1. Hódmezővásárhely-Gorzsai, Ferme Kovács.
1—2. Le parapet du foyer au cours des travaux de démolition. — 3. La „Venus de Gorzsai”. 1 : 1.

Hódmezővásárhely-Gorza, Kovács-tanya. 1—2. A „Gorzsai Venus”. 1:1. Hódmezővásárhely-Gorza, Feme Kovács. 1—2. La „Venus de Gorza”. 1:1.

Hódmezővásárhely-Gorzsa, Kovács-tanya. 1—2, 9—16. A települési rétegből. — 3. A tűzhelyvédőből. — 4—6, 8. Szórványos leletek. — 7. A 2. gödörből. 1 : 3.
Hódmezővásárhely-Gorzsa. Ferme Kovács. 1—2, 9—16. Provenant de la couche et habitation. — 3. Provenant du parapet du foyer. 4—6, 8. Trouvailles sporadiques. — 7. Provenant de la fosse 2. 1 : 3.

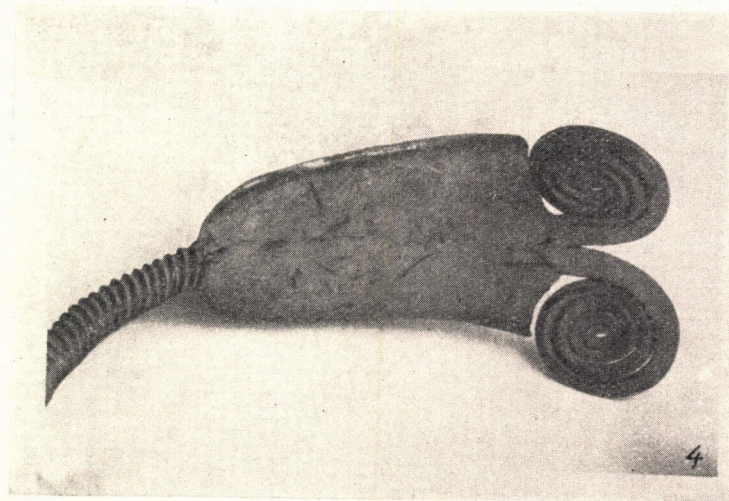
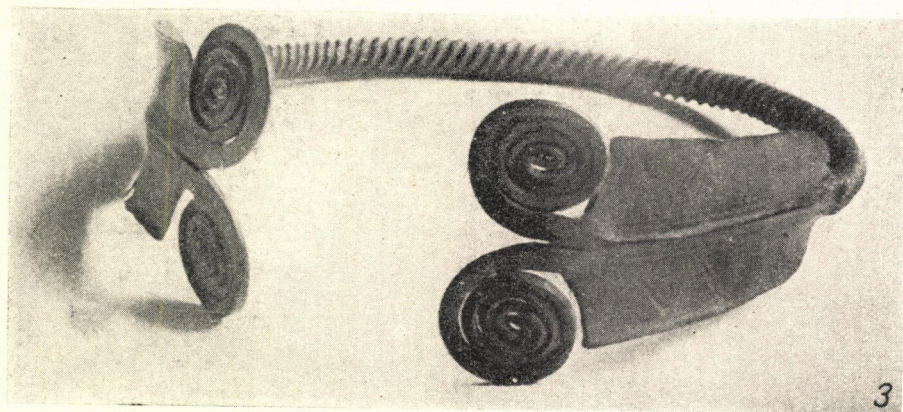
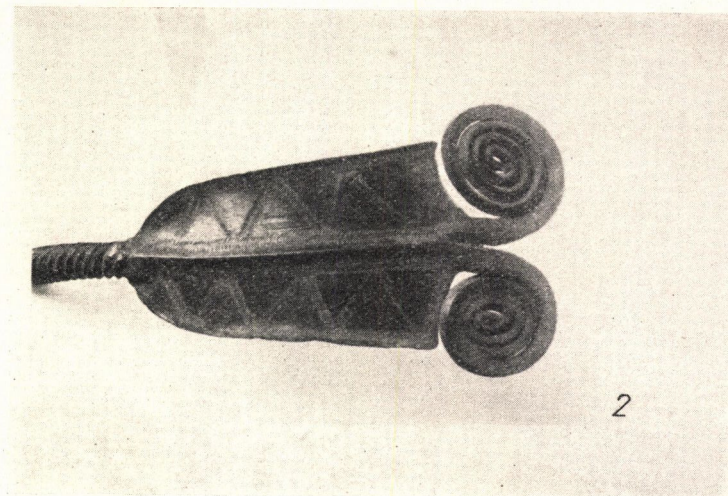
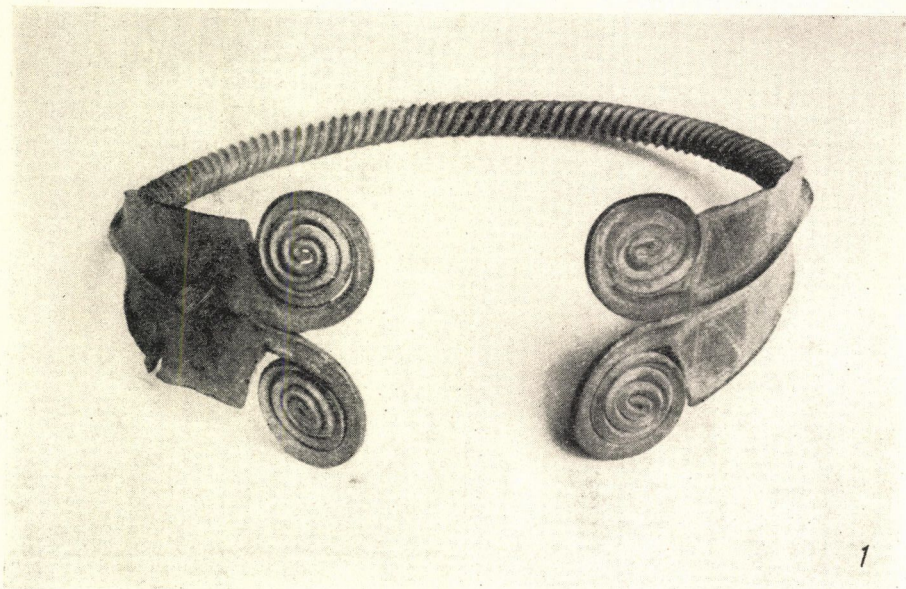

Hódmezővásárhely-Gorzsa, Kovács-tanya. 1—3, 5—7. A tűzhelyvédőből. — 4. A „Gorzsai Venus” közeléből. 8.

A települési rétegből. — 9. A tűzhelyvédőből. 1—7, 9 = 1 : 3, 8 = 1 : 2.

Hódmezővásárhely-Gorzsa, Ferme Kovács. 1—3, 5—7. Provenant du parapet du foyer. — 4. De la proximité de la „Venus de Gorzsa”. — 8. Provenant de la couche d'habitation. — 9. Provenant du parapet du foyer.

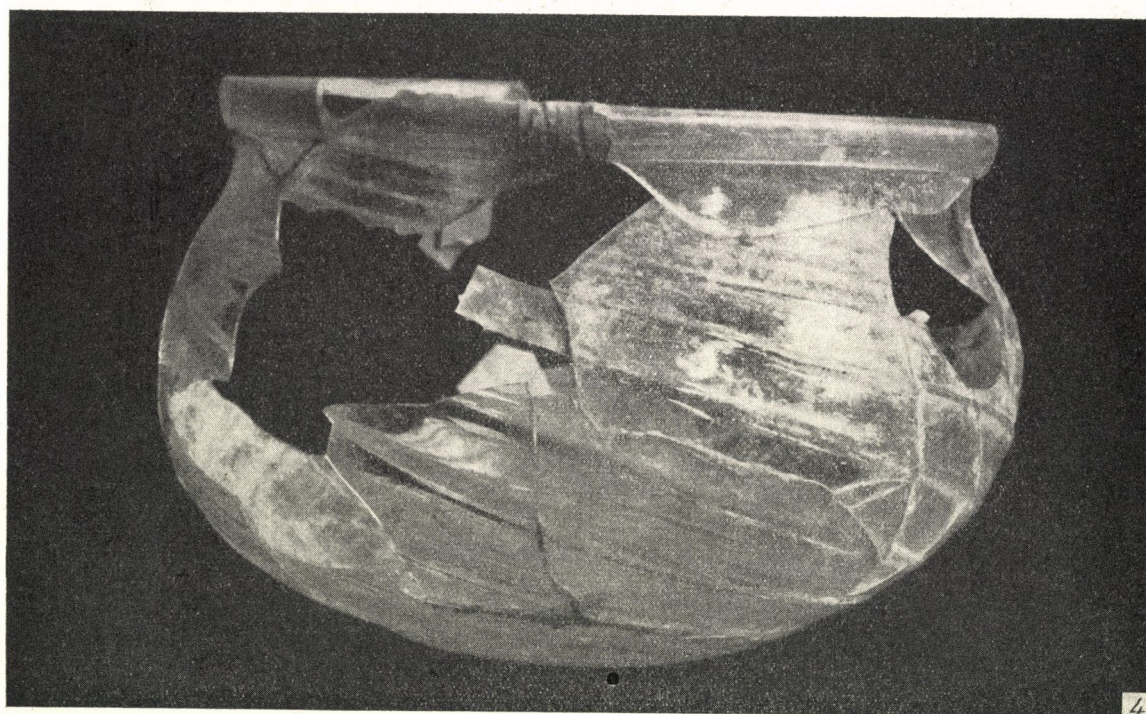
1—7, 9 = 1 : 3, 8 = 1 : 2.

A Magyar Nemzeti Múzeum bronz diadémája. 1, 3 = 1 : 2, 4 = 1 : 1.
 Le diadème de bronze du Musée National Hongrois. 1, 3 = 1 : 2, 4 = 1 : 1.

Mezőszilas. 1, 8. II. halomsír. — 2—5, 9. IX—X—XI. halomsír. — 6—7. I. halomsír. 1 : 1.
Mezőszilas. 1, 8. Tumulus II. — 2—5, 9. Tumuli IX, X, XI. — 6—7, Tumulus I. 1 : 1.

Mezőszilas. 1, 3—4. VIII. halomsír. — 2. I. halomsír. 1—3 = 1 : 2, 4 = 2 : 3.
 Mezőszilas. 1, 3—4. Tumulus VIII. — 2. Tumulus I. 1—3 = 1 : 2, 4 = 2 : 3.

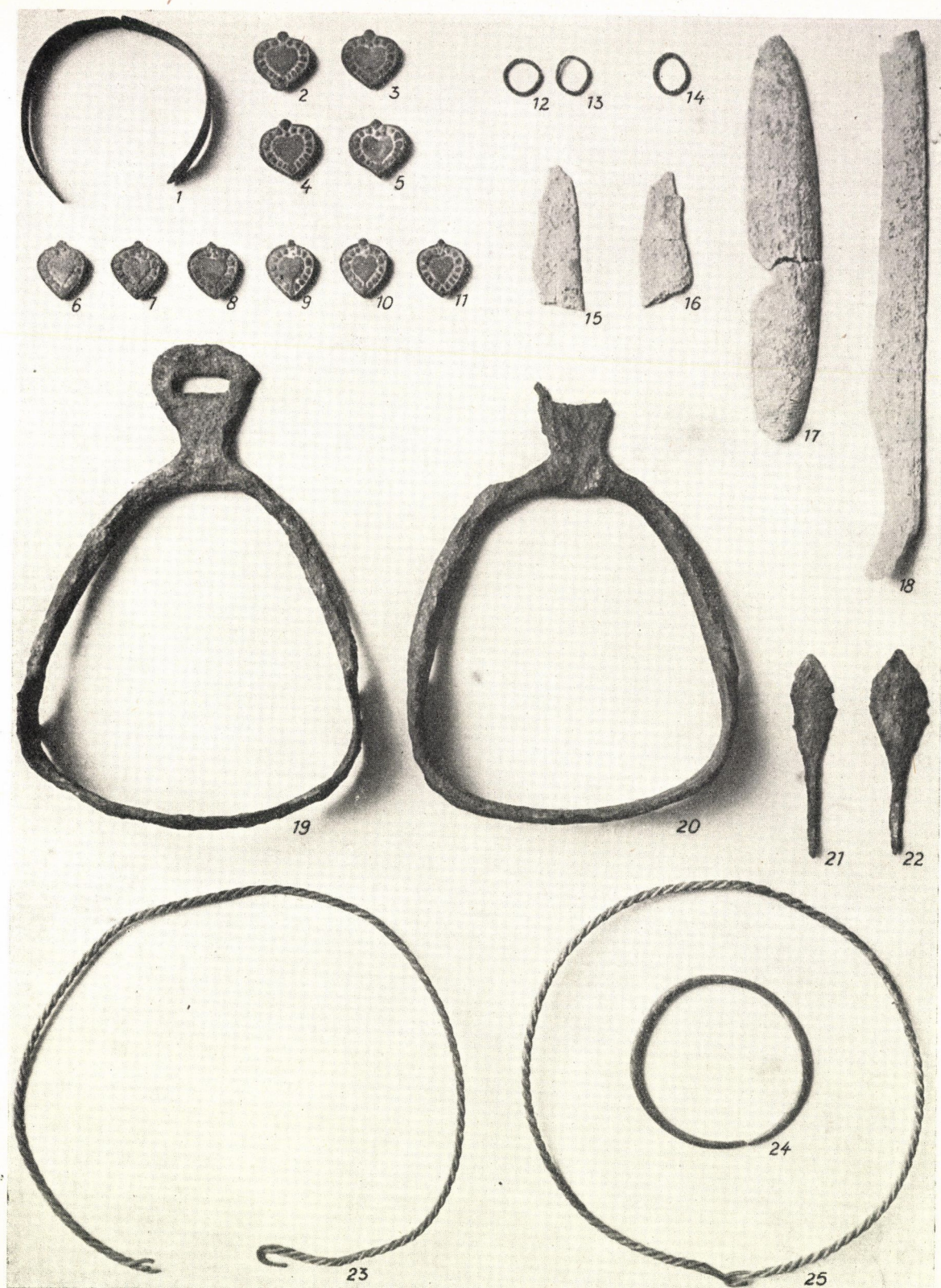
Mezőszilas. 1—2. III. halomsír. 1 = 1 : 2, 2 = 1 : 1.
 Mezőszilas. 1—2. Tumulus III. 1 = 1 : 2, 2 = 1 : 1.

Mezőszilas. 1. Szórvány a halomsírokból. — 2. II. halomsír. 1 : 2.
 Mezőszilas. 1. Trouvailles sporadiques provenant des tumuli. — 2. Tumulus II. 1 : 2.

Nógrádkövesd. 1. 4. sír.—2—18. 3. sír.—19—20. 13. sír.—21. 1951. évi sír. 1 : 2.
Nógrádkövesd. 1. Sép. n° 4. —2—18. Sép. n° 3. —19—20. Sép. n° 13. —21. Sép. de 1951. 1 : 2.

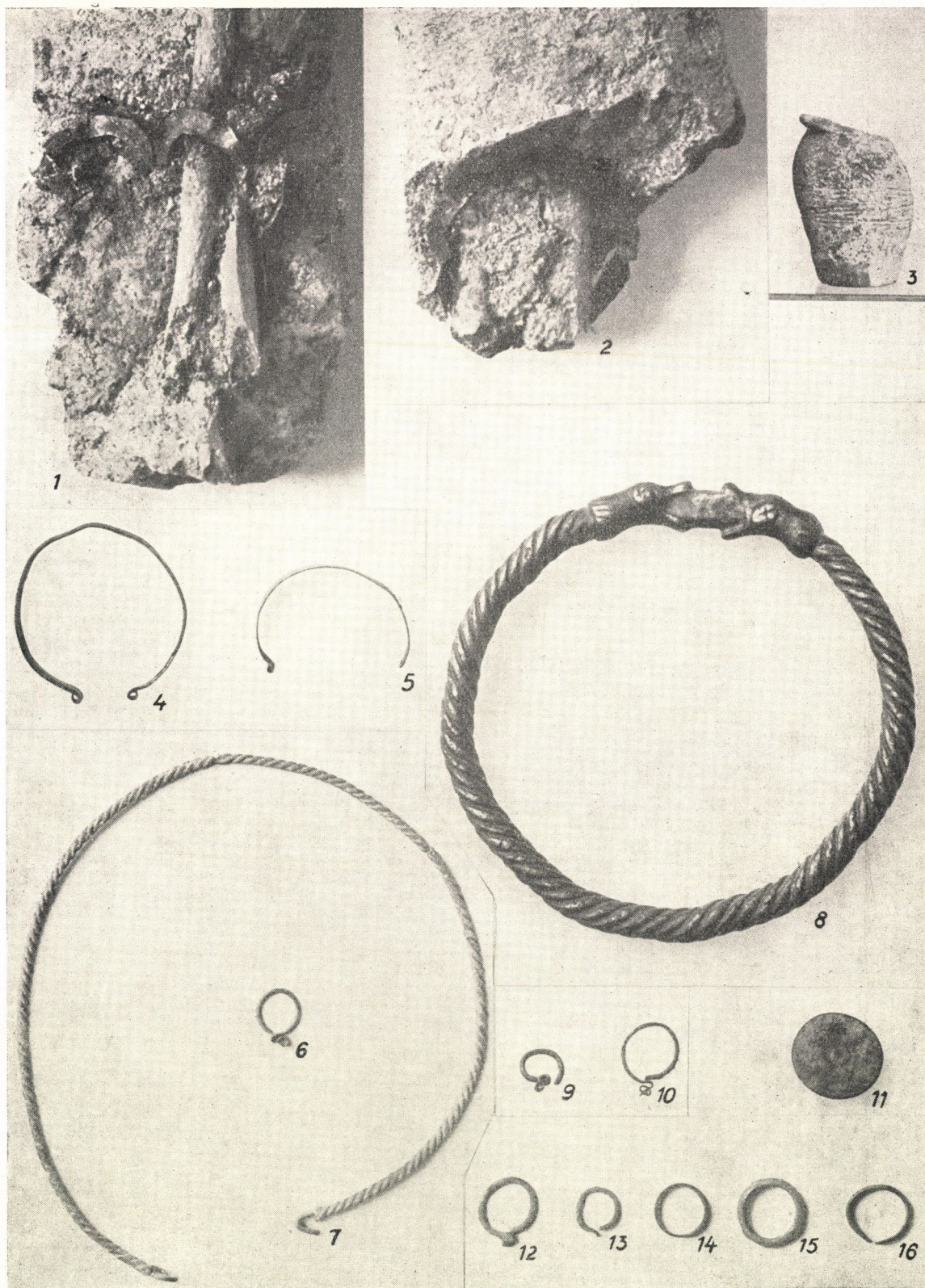

Rád—Kishegy. 1—11. A. sír. — 12—13. II. sír. — 14. III. sír. — 15—18. IV. sír. — 19—20. XIII. sír. — 21—22. XX. sír. — 23. XIV. sír. — 24—25. XIX. sír. 1 : 2.
 Rád—Kishegy. 1—11. Sép. A. — 12—13. Sép. n° III. — 15—18. Sép. n° IV. — 19—20. Sép. n° XIII. — 21—22. Sép. n° XX. — 23. Sép. n° XIV. — 24—25. Sép. n° XIX. 1 : 2.

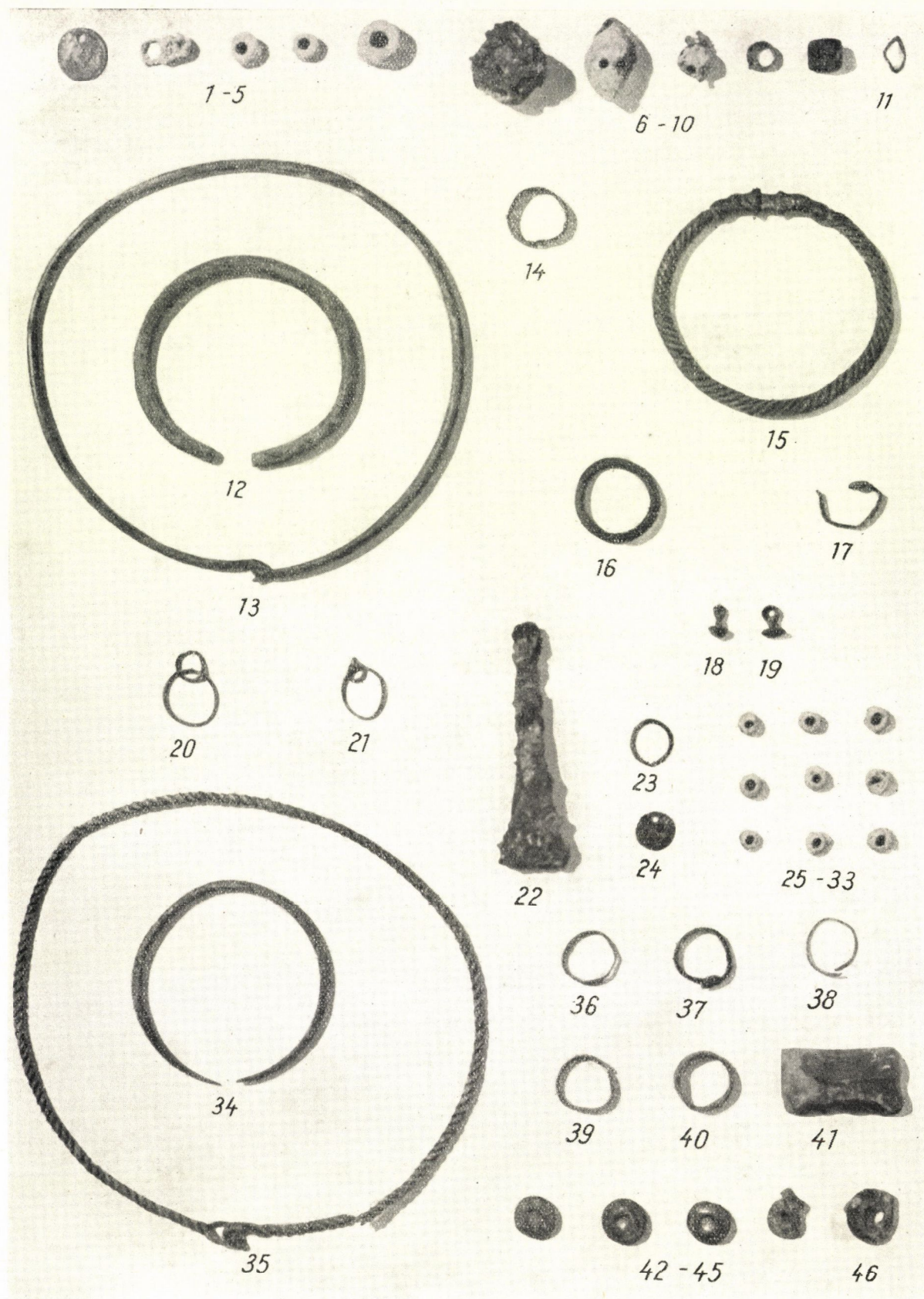

1. Penc—Tuszkulán VI. sír. — 2. Penc—Tuszkulán VII. sír. — 3—4. Rád—Kishegy II. vagy IV. sír. — 5—7. Rád—Kishegy C sír. 1 : 2.

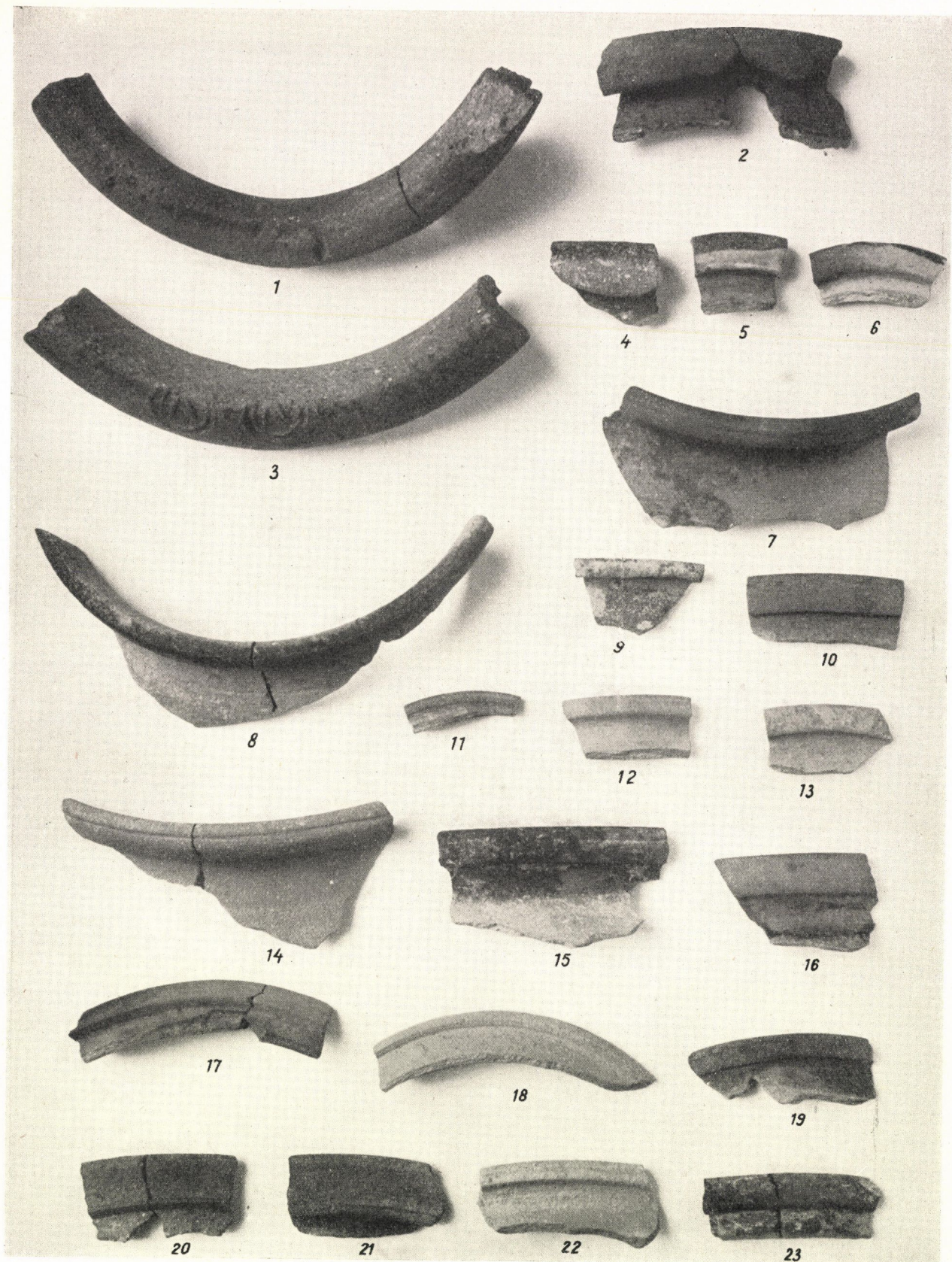
1. Penc—Tuszkulán Ség. n° VI.—2. Penc—Tuszkulán Ség. n° VII.—3—4. Rád—Kishegy Ség. n° II. ou IV.—5—7. Rád—Kishegy, Ség. C. 1 : 2.

1—2. Nógrádkövesd. 3. sír. — 3. Balassagyarmat. — 4. Penc—Tuszkulán. — 5. Piliny. — 6—7. Cserhátsurány—Halmok. — 8—10. Rád—Kishegy. — 11. Piliny (?). — 12—16. Egyházasgerge. 1—7, 9—16 = 1 : 2, 8 = 1 : 1.
 1—2. Nógrádkövesd, Sév. n° 3. — 3. Balassagyarmat. — 4. Penc—Tuszkulán. — 5. Piliny. — 6—7. Cserhátsurány—Halmok. — 8—10. Rád—Kishegy. — 11. Piliny (?). — 12—16. Egyházasgerge. 1—7, 9—16 = 1 : 2, 8 = 1 : 1,

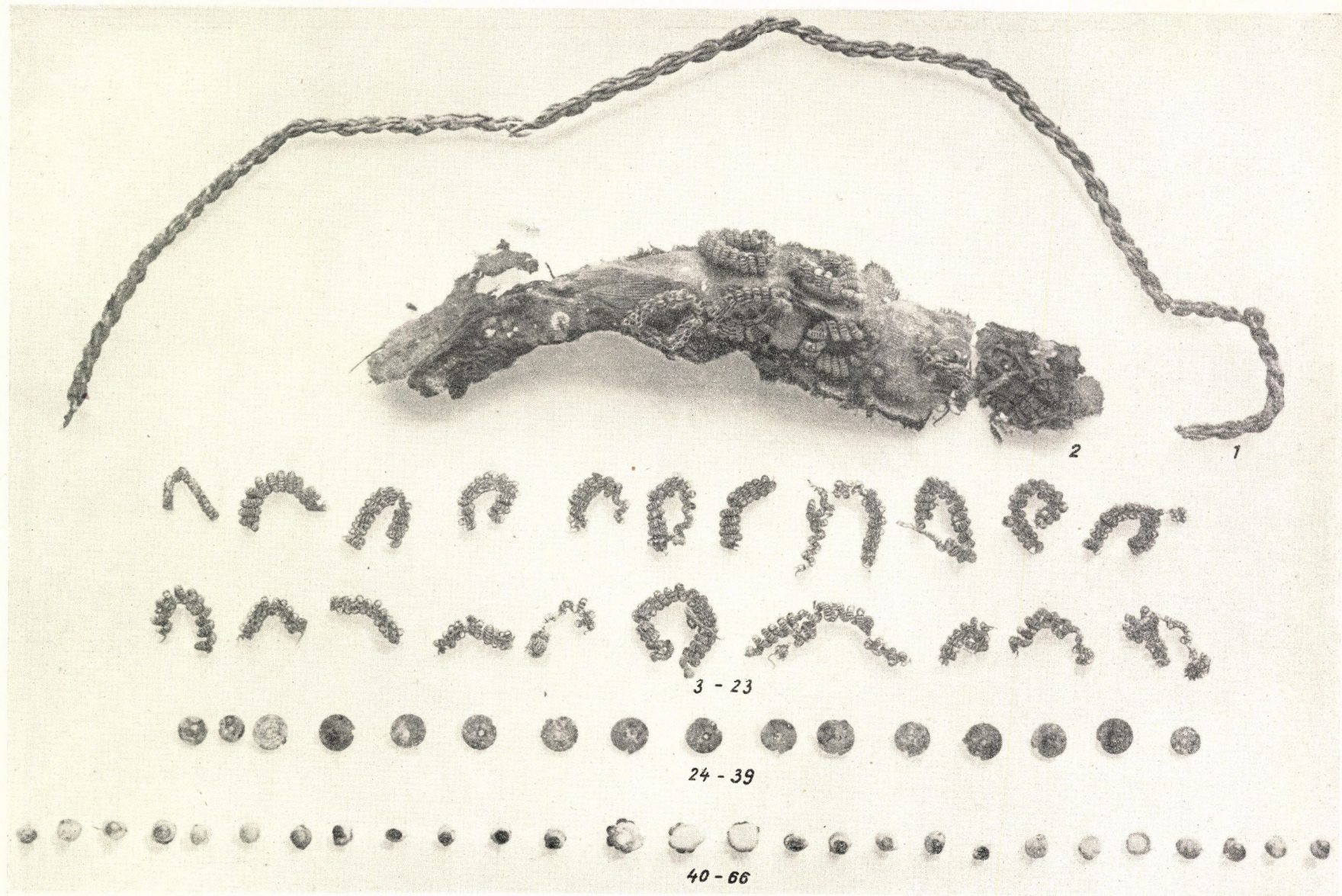
1—41. Rád- Kishegy. 1—5. 2. sír. — 6—11. 3. sír. — 12—14. 4. sír. — 15—17. 9. sír. — 18—19. 10. sír. — 20—21. 12. sír. — 22—33. 15. sír. — 34—38. 17. sír. — 39—41. Szórványos leletek.
42—46. Sósártán-Murahegy (Nagyszőlőtető). 1 : 2.
1—41. Rád-Kishegy. 1—5. Tombe n° 2. — 6—11. Tombe n° 3. — 12—14. Tombe n° 4. 15—17. Tombe n° 9. — 18—19. Tombe n° 10. — 20—21. Tombe n° 12. — 22—23. Tombe n° 15. — 34—38. Tombe n° 17. — 39—41. Trouvailles sporadiques. — 42—46. Sósártán-Murahegy (Nagyszőlőtető). 1 : 2.

Egervár. I. ásatási szelvény szemétködréből. 1 : 2.
 Egervár. Trouvailles de la fosse aux ordures de la coupe des fouilles I. 1 : 2.

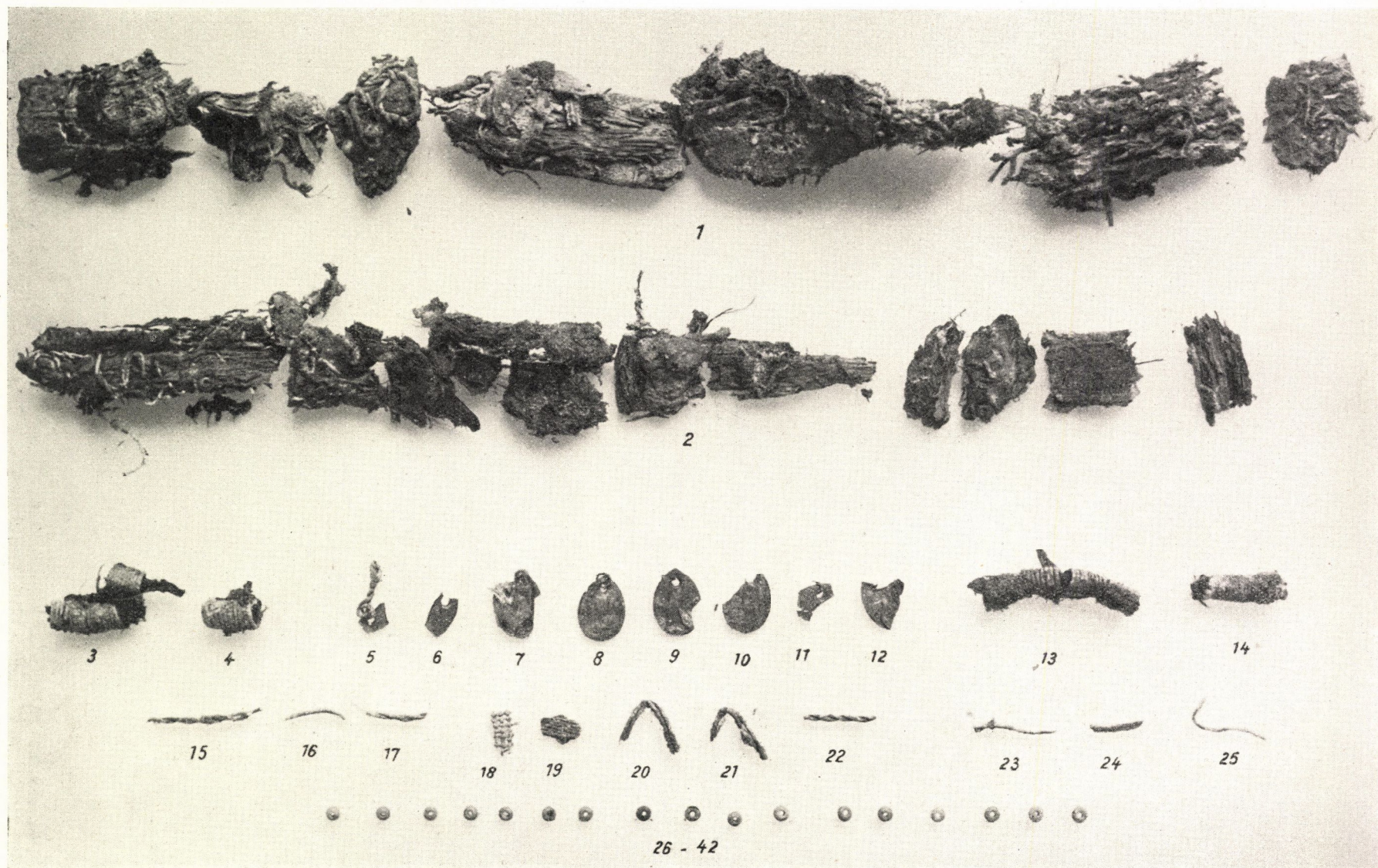
Egervár. 3. sír. 1 : 2.
Egervár. Tombe n° 3. 1 : 2.

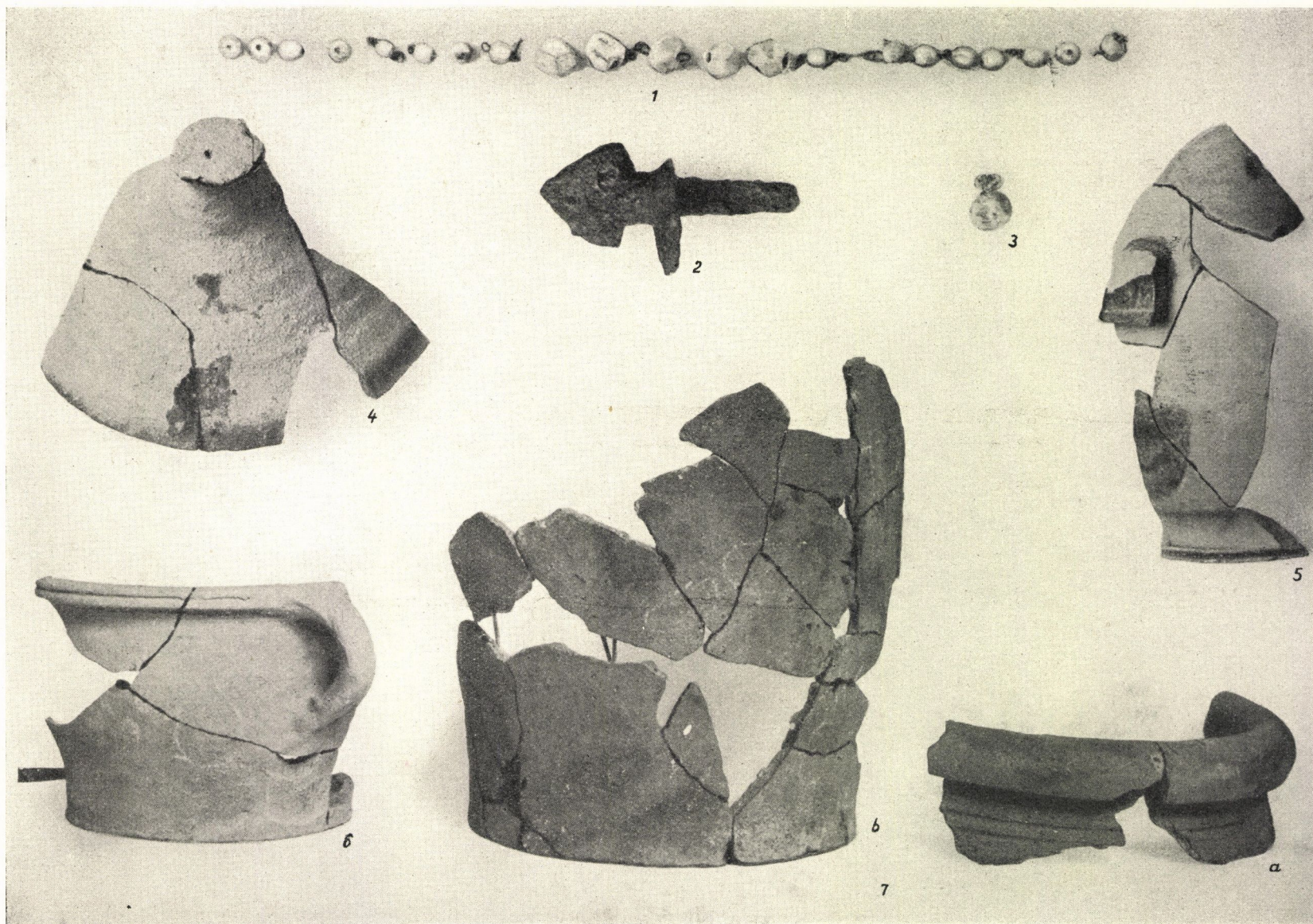
Egervár. 4. sír. 1 : 1.
Egervár. Tombe n° 4. 1 : 1.

Egervár. 1a—d. 7. sír. — 2a—c. 24. sír. — 3a—b. 25. sír. 1 : 2.
 Egervár. 1a—d, Tombe n° 7, — 2a—c. Tombe n° 24. — 3a—b, Tombe n° 25, 1 : 2.

Egervár. 18. sír. 1°: 1.
Egervár. Tombe n° 18. 1 : 1.

Egervár. 1—3. Szórványleletek — 4—7. I. ásatási szelvény szemétködréből. 1—3 = 1 : 2, 4—7 = kb. 1:3.
 Egervár. 1—3. Trouvailles sporadiques. — 4—7. Trouvailles de la fosse aux ordures de la coupe des fouilles I.
 1—3 = 1 : 2, 4—7 = 1 : 3 environ.

Egervár. Szórványleletek. 1 : 2.
Egervár. Trouvailles sporadiques. 1 : 2.

Szombathely. Kőemlékek az Isis szentélyből. — Szombathely. Monuments de pierre du sanctuaire d'Isis.

СОДЕРЖАНИЕ

СТАТЬИ

Дь. Газдапустаи: Жилой комплекс Кёрёшской цивилизации в с. Ходмезёвашархей—Горжа	3—13
К. Вишки: Частное-правовые отношения в надписях на камне в г. Интерциза	14—23
И. Диэнеш: Венгерское кладбище из периода завоевания отечества в с. Вашхалом (ком. Саболь-Сатмар) (Acta Arch. Hung. 7, 1956)	24—37

СООБЩЕНИЯ

А. Мартон: Бронзовая диадема Венгерского национального музея	38—39
А. Киши: Холмистые могилы эпохи империи в с. Мезёсилаш	40—53
Б. Сёке: «Кочевая» керамика кладбищ аварской эпохи	53—57
П. Патаи: Данные к истории поселения ноградской холмистой местности в X—XI вв.	58—66
Г. Фехер юн.: Находко-спасительные раскопки в с. Эгервар	66—73

ОБОЗРЕНИЕ

Т. Хорват: Геза Шупка	74—75
И. Якабффи: Научно-исследовательская работа в области археологии Геза Шупка	76—77
Л. Б.: Археологическая деятельность Венгерского археологического, искусствоведческого и нумизматического общества в 1956 г.	77
Т. Сентлелеки: Предварительное сообщение о раскопках Изис-храма в Саварии в 1956 г.	78—79
А. Радноти: Некоторые замечания к изображению видимому на аварском наконечнике ремня из Мартеля	79—81
Э. Б. Бониш—А. С. Бургер: Находко-спасительные раскопки в 1956 г.	82—90

РЕЦЕНЗИЯ И КРИТИКА

Я. Силадьи: Acta Archaeologica ASH. т. IV—V.	91—93
З. Кадар: Летопись Исторического музея Венгерского национального музея, Folia Archaeologica VIII.	93—94
Ш. Шопрони: Budapest régiségei (Древности Будапешта) т. XVI—XVII.	94—95
Р. Пустаи: J. Banner, Die Pécelér Kultur	95—97
А. Мочи: J. Szilágyi, Aquincum	97—100
И. Лендьель: А. Л. Монгайт, Археология в СССР.	100—102
М. Габори: K. J. Narr, Das Rheinische Jungpaläolithikum	102—103
М. Габори: L. F. Zoltz, Das Paläolithikum in den Weinberghöhlen bei Mauern	103—104
В. Габори Чанк: F. Brandtner, Kamegg, eine Freilandstation des späteren Paläolithikums in Nieder- österreich	104—105
Э. Б. Томас: Székely Z., Данные к дакийской культуре поздне-железного века	105—106
Л. Баркоци: J. Keim—H. Klumbach, Der römische Schatzfund von Straubing	106—107
А. Радноти: H. Vettters, Dacia Ripensis	107—108
Э. Б. Ваго: P. Karnitsch, Die verzierten Sigillaten von Lauriacum	108—109
Ш. Бёкёньи: H. v. Lengerken, Ur, Hausrind und Mensch	109
Э. Немет: Венгерская археологическая литература 1956	110—123

TABLE DES MATIÈRES

ÉTUDES

<i>Gy. Gazdapusztai</i> : La colonie d'habitation de la civilisation de Körös à Hódmezővásárhely—Gorza...	3—13
<i>K. Visky</i> : Textes ayant trait au droit privé sur les pierres inscrites d'Intercisa	14—23
<i>I. Dienes</i> : Le cimetière hongrois de l'époque de la conquête de Bashalom (comitat de Szabolcs—Szatmár) (Acta Arch. Hung. 7, 1956)	24—37

NOTES ET INFORMATIONS

<i>A. Marton</i> : Le diadème de bronze du Musée National Hongrois	38—39
<i>Á. Kiss</i> : Les tumuli de l'époque impériale de Mezőszilas	40—53
<i>B. Szöke</i> : La céramique „nomade” des cimetière avars	53—57
<i>P. Patay</i> : Contributions à l'histoire du peuplement de la région de collines de Nógrád aux X ^e et XI ^e siècles	58—66
<i>G. Fehér jun.</i> : Les fouilles de préservation d'Egervár	66—73

CHRONIQUE

<i>T. Horváth</i> : Géza Supka	74—75
<i>I. Jakabffy</i> : L'oeuvre scientifique relatif à l'archéologie de Géza Supka	76—77
<i>L. B.</i> : L'activité archéologique de la Société d'Archéologie, d'Histoire de l'Art et de Numismatique en 1956	77
<i>T. Szentlélek</i> : Rapport préalable sur les fouilles de 1956 du sanctuaire d'Isis de Savaria	78—79
<i>A. Radnóti</i> : Quelques remarques sur la représentation visible sur le ferret avar de Mártély	79—81
<i>É. B. Bónis—A. Sz. Burger</i> : Fouilles de préservation en 1955	82—90

LIVRES

<i>J. Szilágyi</i> : Acta Archaeologica ASH. Tome IV—V.	91—93
<i>S. Soproni</i> : Budapest Régiségei (Les antiquités de Budapest), T. XVI—XVII.	94—95
<i>R. Pusztai</i> : J. Banner, Die Pécelér Kultur	95—97
<i>A. Mócsy</i> : Szilágyi J., Aquincum	97—100
<i>I. Lengyel</i> : A. Л. Монгайт, Археология в СССР. (L'archéologie à l'Union Soviétique)	100—102
<i>M. Gábori</i> : K. J. Narr, Das Rheinische Jungpaläolithikum	102—103
<i>M. Gábori</i> : L. F. Zotz, Das Paläolithikum in der Weinberghöhlen bei Mauern	103—104
<i>V. Gábori—Csánk</i> : F. Brandtner, Kamegg, eine Freilandstation des späteren Paläolithikums in Niederösterreich	104—105
<i>E. B. Thomas</i> : Székely Z., Adatok a dákok késővaskori műveltségéhez (Contributions à la civilisation des Daces à l'Age du Fer tardif)	105—106
<i>L. Barkóczi</i> : J. Keim—H. Klumbach, Der römische Schatzfund von Straubing	106—107
<i>A. Radnóti</i> : H. Vettters, Dacia Ripensis	107—108
<i>E. B. Vágó</i> : P. Karnitsch, Die verzierte Sigillaten von Lauriacum	108—109
<i>S. Bökönyi</i> : G. v. Lengerken, Ur, Hausrind und Mensch	109
<i>E. Németh</i> : La littérature archéologique hongroise en 1956.	110—123

FOLYÓIRAT KIADVÁNYAINK ELŐFIZETHETŐK ÉS SZÁMONKÉNT IS VÁSÁROLHATÓK A KÖVETKEZŐ HELYEKEN:

Akadémiai Könyvesbolt, Budapest V. Váci utca 22.

Akadémiai Kiadó Terjesztési osztály, Budapest V. Alkotmány u. 21.

Posta Központi Hírlap Iroda, Budapest V. József Nádor tér 1.

KÜLFÖLDÖN TERJESZTI

a **KULTURA Könyv- és Hírlap Külkereskedelmi Vállalat**, Budapest VI. Népköztársaság útja 21. Telefon: 429—760

1957 DEC 9

ARCHAEOLOGIAI ÉRTESÍTŐ

A MAGYAR RÉGÉSZETI, MŰVÉSZETTÖRTÉNETI ÉS ÉREMTANI TÁRSULAT
TUDOMÁNYOS FOLYÓIRATA

VOL. 84.

1957.

84. KÖTET

2. SZÁM

1957

Megjelenik Budapesten félévenként

84. kötet (teljes sorozatban)

Megindításának éve: 1869

Előfizetési díj egy évre 40 Ft

A szerkesztőbizottság tagjai:

B. BÓNIS ÉVA, HARMATTA JÁNOS, PÁRDU CZ MIHÁLY, SZILÁGYI JÁNOS GYÖRGY

Technikai szerkesztő:

B. BÓNIS ÉVA

Felelős kiadó:

AKADÉMIAI KIADÓ

Szerkesztőség: Budapest VIII., Múzeum körút 14—16. (Nemzeti Múzeum — Történeti Múzeum). Távb.: 130—678

Kiadóhivatal: Akadémiai Kiadó, Bp. V. Alkotmány utca 21. Távb.: 111—010

Előfizetés, személyes ügyfélszolgálat: Posta Központi Hirlap Iroda
Budapest V. József Nádor tér 1. Távb.: 180—185. Csekkszámla: 61257

Felhívjuk olvasóink figyelmét, hogy lapunk régebbi számai kaphatók a Posta Központi Hirlap Iroda
V. József Attila u. 3. szám alatti újságboltjában

1957

TARTALOMJEGYZÉK

TANULMÁNYOK

<i>Kalicz Nándor</i> : Korabronzkori hamvasztásos temetkezések alsónémedi község határában (Acta Arch. Hung. 9. 1958)	125—132
<i>Fitz Jenő</i> : Az eraviszkuszi női viselet	133—154
<i>Bóna István</i> : Az űrbőpusztai avar temető	155—174
<i>Kralovics Alán</i> : Adatok az ún. S-végű hajkarika kialakulásának és időrendjének kérdéséhez (Studia Slavica 4. 1958)	175—186
<i>Méri István</i> : A nadabi kályhacsempék	187—206

KÖZLEMÉNYEK

<i>Csalog József</i> : Újkőkori időljaink arcformájának kérdéséről	207—211
<i>Gazdapusztai Gyula</i> : Kőkorvégi mécses-Hódmezővásárhelyen	211—213
<i>Alföldy Géza</i> : Egy intercisai feliratról	214—217

SZEMLE

<i>Vértess László</i> : Kadić Ottokár	218—220
<i>Banner János</i> : Cs. Sebestyén Károly	221—222
<i>Vértess László</i> : Az első hazai anyagon végzett rádiókarbon vizsgálat	222

IRODALOM

<i>Szilágyi János</i> : Acta Archaeologica ASH. VI. kötet	223—224
<i>Mozsolics Amália</i> : Archäologische Funde in Ungarn	224—229
<i>Jakabffy Imre</i> : Materiale și Cercetări Arheologice II.	229—230
<i>Bóna István</i> : R. Pittioni, Urgeschichte des österreichischen Raumes	230—232
<i>Kalicz Nándor</i> : E. Werth, Grabstock, Hacke und Pflug	232—233
<i>Alföldy Géza</i> : E. Vorbeck, Militärschriften aus Carnuntum	233—234
<i>Szilágyi János</i> : Kölner Jahrbuch für Vor- und Frühgeschichte 1.	234
<i>Szilágyi János</i> : Carnuntum Jahrbuch 1955, 1956	234—235

ARCHAEOLOGIAI ÉRTESÍTŐ

A MAGYAR RÉGÉSZETI, MŰVÉSZETTÖRTÉNETI ÉS ÉREMTANI TÁRSULAT
TUDOMÁNYOS FOLYÓIRATA

VOL. 84.

1957.

84. KÖTET

1–2. SZÁM

1957

ARCHAEOLOGIAI ÉRTESÍTŐ

1957 (84. k.) teljes évfolyam

TARTALOMJEGYZÉKE

TANULMÁNYOK

<i>Gazdapusztai Gyula</i> : A Körös kultúra lakótelepe Hódmezővásárhely-Gorzsán	3—13
<i>Kalicz Nándor</i> : Korabronzkori hamvasztásos temetkezések alsónémedi község határában (Acta Arch. Hung. 9. 1958)	125—132
<i>Fitz Jenő</i> : Az eraviszkusz női viselet	133—154
<i>Visky Károly</i> : Magánjogi vonatkozások Intercisa feliratos kövein	14—23
<i>Bóna István</i> : Az úrbőpusztai avar temető	155—174
<i>Kralovánészky Alán</i> : Adatok az ún. S-végű hajkarika kialakulásának és időrendjének kérdéséhez (Studia Slavica 4. 1958)	175—186
<i>Dienes István</i> : A bashalmi (Szaboles—Szatmár m.) honfoglaláskori magyar temető (Acta Arch. Hung. 7. 1956)	24—37
<i>Méri István</i> : A nadabi kályhacsémpék	187—206

KÖZLEMÉNYEK

<i>Csalog József</i> : Újkőkori időlajaink arcformájának kérdéséről	207—211
<i>Gazdapusztai Gyula</i> : Kőkorszaki méces Hódmezővásárhelyen	211—213
<i>Marton Antónia</i> : A Magyar Nemzeti Múzeum bronz diadémája	38—39
<i>Kiss Ákos</i> : A mezőszilasi császárkori halomsírok	40—53
<i>Alföldy Géza</i> : Egy intercisai feliratról	214—217
<i>Szőke Béla</i> : Az avarkori temetők „nomád” kerámiaja	53—57
<i>Pataky Pál</i> : Adatok a nógrádi dombvidék X—XI. századi településtörténetéhez	58—66
<i>ifj. Fehér Géza</i> : Az egervári leletmentő ásatás	66—73

SZEMLE

<i>Horváth Tibor</i> : Supka Géza	74—75
<i>Jakabffy Imre</i> : Supka Géza régészeti vonatkozású tudományos munkássága	76—77
<i>Vértés László</i> : Kadić Ottokár	218—220
<i>Banner János</i> : Cs. Sebestyén Károly	221—222
<i>B. L.</i> : A Magyar Régészeti, Művészettörténeti és Éremtani Társulat régészeti tevékenysége az 1956. évben	77
<i>Szenlélek Tihamér</i> : Előzetes jelentés a savariai Isis-szentély 1956. évi ásatásairól	78—79
<i>Radnóti Aladár</i> : Nehány megjegyzés a mártélyi avar síjvégén látható ábrázoláshoz	79—81
<i>B. Bónis Éva—Sz. Burger Alice</i> : Leletmentő ásatások az 1955. évben	82—90
<i>Vértés László</i> : Az első hazai anyagon végzett rádiókarbon vizsgálat	222

IRODALOM

<i>Szilágyi János</i> : Acta Archaeologica ASH. IV—V. kötet	91—93
<i>Szilágyi János</i> : Acta Archaeologica ASH. VI. kötet	223—224
<i>Kádár Zoltán</i> : A Magyar Nemzeti Múzeum Történeti Múzeumának Évkönyve, Folia Archaeologica VIII	93—94
<i>Soproni Sándor</i> : Budapest Régiségei XVI—XVII	94—95
<i>Pusztai Rezső</i> : J. Banner, Die Pécel Kultur	95—97
<i>Mócsy András</i> : Szilágyi J., Aquincum	97—100
<i>Mozsolics Amália</i> : Archäologische Funde in Ungarn	224—229
<i>Lengyel Irina</i> : A. Л. Монгайт, Археология в СССР. (Régészet a Szovjetunióban)	100—102
<i>Jakabffy Imre</i> : Materiale și Cercetări Arheologice II	229—230
<i>Gábori Miklós</i> : K. J. Narr, Das Rheinische Jungpaläolithikum	102—103
<i>Gábori Miklós</i> : L. F. Zoltz, Das Paläolithikum in den Weinberghöhlen bei Mauern	103—104
<i>Gáboriné Csánk Veronika</i> : F. Brandtner, Kamegg, eine Freilandstation des späteren Paläolithikums in Niederösterreich	104—105
<i>Bóna István</i> : R. Pittioni, Urgeschichte des österreichischen Raumes	230—232
<i>Kalicz Nándor</i> : E. Werth, Grabstock, Hacke und Pflug	232—233
<i>B. Thomas Edit</i> : Székely Z., Adatok a dákok késővaszkori műveltségéhez	105—106
<i>Barkóczi László</i> : J. Keim—H. Klumbach, Der römische Schatzfund von Straubing	106—107
<i>Radnóti Aladár</i> : H. Vettters, Dacia Ripensis	107—108
<i>B. Vágó Ertner</i> : P. Karnitsch, Die verzierte Sigillaten von Lauriacum	108—109
<i>Alföldy Géza</i> : E. Vorbeck, Militärschriften aus Carnuntum	233—234
<i>Szilágyi János</i> : Kölner Jahrbuch für Vor- und Frühgeschichte I.	234
<i>Szilágyi János</i> : Carnuntum Jahrbuch 1955, 1956	234—235
<i>Bökönyi Sándor</i> : H. v. Lengerken, Ur, Hausrind und Mensch	109
<i>Németh Endre</i> : Magyar régészeti irodalom 1956	110—123

СОДЕРЖАНИЕ

Дь. Газдапустаи: Жилой комплекс Кёрёшской цивилизации в с. Ходмезёвашархей—Горжа	3—13
Н. Калиц: Кремационные погребения из ранне-бронзового века на околице с. Альшонемеди (Acta Arch. Hung. 9. 1958)	125—132
Е. Фиц: Эравиская женская одежда	133—154
К. Вишки: Частно-правовые отношения в надписях на камне в г. Intercisa	14—23
И. Бона: Аварское кладбище в Юрбёпуста	155—174
А. Кроловански: Данные к вопросу образования и хронологического порядка височных колец с концом S (Studia Slavica 4. 1958)	175—186
И. Диенеш: Венгерское кладбище из периода завоевания отечества в с. Башхалом (ком. Сабольч—Сатмар) (Acta Arch. Hung. 7. 1956)	24—37
И. Мери: Печные изразцы из Надаб	187—206

СООБЩЕНИЯ

Й. Чалог: О вопросе видов лица наших неолитических идолов	207—211
Дь. Газдапустаи: Светильник из Ходмезёвашархей из конца каменного века	211—213
А. Мартон: Бронзовая диадема Венгерского национального музея	38—39
А. Киши: Холмистые могилы эпохи империи в с. Мезёсилаш	40—53
Г. Альфёльди: Об одной надписи из Intercisa	214—217
Б. Сёке: «Кочевая» керамика кладбищей аварской эпохи	53—57
П. Патаи: Данные к истории поселения ноградской холмистой местности в X—XI вв.	58—66
Г. Фехер, юн.: Находко-спасительные раскопки в с. Эгервар	66—73

ОБОЗРЕНИЕ

Т. Хорват: Геза Шупка	74—75
И. Якабффи: Научно-исследовательская работа в области археологии Гезы Шупка	76—77
Л. Вертеш: Оттокар Кадич	218—220
Я. Баннер: Карой Ч. Шебештьен	221—222
Б. Л.: Археологическая деятельность Венгерского археологического, искусствоведческого и нумизматического общества в 1956 г.	77
Т. Сентмелеки: Предварительное сообщение о раскопках Изис-храм в Саварии в 1956 г.	78—79
А. Радноти: Некоторые замечания к изображению, видимому на аварском наконечнике ремня из Мартеля	79—81
Э. Б. Бониш—А. С. Бургер: Раскопки спасательного характера за 1956 год	82—90
Л. Вертеш: Анализ «С ¹⁴ », произведенный впервые над венгерским материалом	222

РЕЦЕНЗИЯ И КРИТИКА

Я. Силадьи: Acta Archeologica ASH. T. IV—V.	91—93
Я. Силадьи: Acta Archeologica ASH T. VI.	223—224
З. Кадар: Летопись Исторического Музея Венгерского Национального Музея, Folia Archeologica VII.	93—94
Ш. Шопрони: Budapest Régiségei (Древности Будапешта Т.) XVI—XVII.	94—95
Р. Пустаи: J. Banner, Die Pécelér Kultur	95—97
А. Мочи: Szilágyi J., Aquineum	97—100
А. Можолит: Archäologische Funde in Ungarn	224—229
И. Лендбель: А. Л. Монгайт, Археология в СССР.	100—102
И. Якабффи: Materiale și Cercetări Arheologice II.	229—230
М. Габори: K. J. Narr, Das Rheinische Jungpaläolithikum	102—103
М. Габори: L. F. Zolt, Das Paläolithikum in den Weinberghöhlen bei Mauern	103—104
В. Габори Чанк: F. Brandtner, Kamegg, eine Freilandstation des späteren Paläolithikums in Niederösterreich	104—105
И. Бона: R. Pittioni, Urgeschichte des österreichischen Raumes	230—232
Н. Калиц: E. Wert, Grabstock, Hacke und Pflug	232—233
Э. Б. Томас: Данные к дакийской культуре поздне-железного века	105—106
Л. Баркоци: J. Keim—H. Klumbach, Der römische Schatzfund von Straubing	106—107
А. Радноти: H. Vettors, Dacia Ripensis	107—108
Э. Б. Ваго: P. Karnitsch, Die verzierte Sigillaten von Lauriacum	108—109
Г. Альфёльди: E. Vorbeck, Militärinschriften aus Carnuntum	233—234
Я. Силадьи: Kölner Jahrbuch für Vor- und Frühgeschichte I.	234
Я. Силадьи: Carnuntum Jahrbuch 1955, 1956	234—235
Ш. Бёкёньи: H. v. Lengerken, Ur, Hausrind und Mensch	109
Э. Немет: Венгерская археологическая литература 1956 г.	110—123

TABLE DES MATIERES

ÉTUDES

<i>Gy. Gazdapusztai</i> : La colonie d'habitation de la civilisation de Körös à Hódmezővásárhely-Gorza	3—13
<i>N. Kalicz</i> : Tombes à incinération du premier âge du Bronze dans le finage de la commune Alsónémedi (Acta Arch. Hung. 9. 1958)	125—132
<i>J. Fitz</i> : Le costume féminin éravisque	133—154
<i>K. Visky</i> : Textes ayant trait au droit privé sur les pierres inscrites d'Intercisa	14—23
<i>I. Bóna</i> : Le cimetière avar de Ürbőpuszta	155—174
<i>A. Kralovánzky</i> : Contributions à la question de l'évolution et de la chronologie des anneaux a nattes dits "à extrémités en S" (Studia Slavica 4. 1958)	175—186
<i>I. Dienes</i> : Le cimetière hongrois de l'époque de la conquête de Bashalom (comitat de Szabolcs—Szatmár). (Acta Arch. Hung. 7. 1956)	24—37
<i>I. Méri</i> : Les carreaux de poêle de Nadab	187—206

NOTES ET INFORMATIONS

<i>J. Csalog</i> : Sur la question de la forme de visage de nos idoles néolithiques	207—211
<i>Gy. Gazdapusztai</i> : Une lampe de la fin du Néolithique à Hódmezővásárhely	211—213
<i>A. Marton</i> : Le diadème de bronze du Musée National Hongrois	38—39
<i>Á. Kiss</i> : Les tumuli de l'époque impériale de Mezőszilas	40—53
<i>G. Alföldy</i> : Sur une inscription d'Intercisa	214—217
<i>B. Szőke</i> : La céramique "nomade" des cimetières avars	53—57
<i>P. Patay</i> : Contributions à l'histoire du peuplement de la région de collines de Nógrád aux X ^e et XI ^e siècles	58—66
<i>G. Fehér jun.</i> : Les fouilles de préservation d'Egervár	66—73

CHRONIQUE

<i>T. Horváth</i> : Géza Supka	74—75
<i>I. Jakabffy</i> : L'oeuvre scientifique relatif à l'archéologie de Géza Supka	76—77
<i>L. Vértés</i> : Ottokár Kadić	218—220
<i>J. Banner</i> : Károly Cs. Sebestyén	221—222
<i>L. B.</i> : L'activité archéologique de la Société d'Archéologie, d'Histoire de l'art et de Numismatique en 1956	77
<i>T. Szentlélek</i> : Rapport préalable sur les fouilles de 1956 du sanctuaire d'Isis de Savaria	78—79
<i>A. Radnóti</i> : Quelques remarques sur la représentation visible sur le ferret avar de Mártély	79—81
<i>É. B. Bónis—A. Sz. Burger</i> : Fouilles de préservation en 1955	82—90
<i>L. Vértés</i> : Première datation par C ¹⁴ sur matériel hongrois	222

LIVRES

<i>J. Szilágyi</i> : Acta Archaeologica ASH. Tome IV—V.	91—93
<i>J. Szilágyi</i> : Acta Archaeologica ASH. Tome VI.	223—224
<i>Z. Kádár</i> : L'Annuaire de Musée Historique du Musée National Hongrois, Folia Archaeologica VIII.	93—94
<i>S. Soproni</i> : Budapest Régiségei (Les antiquités de Budapest) XVI—XVII.	94—95
<i>R. Pusztai</i> : J. Banner, Die Pécelér Kultur	95—97
<i>A. Mócsy</i> : Szilágyi J., Aquincum	97—100
<i>A. Mozsolics</i> : Archäologische Funde in Ungarn	224—229
<i>I. Lengyel</i> : A. Л. Монгайт, Археология в СССР. (L'archéologie à l'Union Soviétique)	100—102
<i>I. Jakabffy</i> : Materiale și Cercetări Arheologice II.	229—230
<i>M. Gábori</i> : K. J. Narr, Das Rheinische Jungpaläolithikum	102—103
<i>M. Gábori</i> : L. F. Zolt, Das Paläolithikum in den Weinberghöhlen bei Mauern	103—104
<i>V. Gábori—Csánk</i> : F. Brandtner, Kamegg, eine Freilandstation des späteren Paläolithikums in Niederösterreich	104—105
<i>I. Bóna</i> : R. Pittioni, Urgeschichte des Österreichischen Raumes	230—232
<i>N. Kalicz</i> : E. Werth, Grabstock, Hacke und Pflug	232—233
<i>E. B. Thomas</i> : Székely Z., Adatok a dákok késővaskori műveltségéhez (Contributions à la civilisation des Daces à l'Âge du Fer tardif)	105—106
<i>L. Barkóczi</i> : J. Keim—H. Klumbach, der römische Schatzfund von Straubing	106—107
<i>A. Radnóti</i> : H. Vettters, Dacia Ripensis	107—108
<i>E. B. Vágó</i> : P. Karnitsch, Die verzierte Sigillaten von Lauriacum	108—109
<i>G. Alföldy</i> : E. Vorbeck, Militärschriften aus Carnuntum	233—234
<i>J. Szilágyi</i> : Kölner Jahrbuch für Vor- und Frühgeschichte I.	234
<i>J. Szilágyi</i> : Carnuntum Jahrbuch 1955, 1956	234—235
<i>S. Bökönyi</i> : G. v. Lengerken, Ur, Hausrind und Mensch	109
<i>E. Németh</i> : La littérature archéologique hongroise en 1956	110—123

KORABRONZKORI HAMVASZTÁSOS TEMETKEZÉSEK ALSÓNÉMEDI KÖZSÉG HATÁRÁBAN

Alsónémedi község nyugati szélén az utolsó házak mellett fekszik a Nagyhegynek nevezett kisebb homokdomb. A környező területből kb. 3 méternyire emelkedik ki. Felszíne mintegy 600 m². A domb egy részét már régebben elhordták, most is homokbányának használják. A gyermekeknek is kedvelt játszóhelye. Turkálás közben többször találtak régiségeket, de mivel ezek csak edények voltak, többnyire összetörték. 1953-ban áttört talpú kis edényből származó töredékek jutottak Kozák Károly muzeológus hallgató kezébe. 1955 tavaszán kis füles bögrét vittek a gyermekek hozzá, melyet a domb északi szélén találtak (1. sír). Kozák Károly helyszíni szemléje során a domb északkeleti szélén éppen előbukkant a homokból egy edény, mely a 2. sírhoz tartozott; ezt a sírt ki is bontotta. Jelentése alapján leletmentést végeztem a lelőhelyen 1955. május 6–13. között. Az előbbiekkal együtt összesen 16 korabronzkori és 1 szarmatakori sír került elő. Feltártuk a Nagyhegy egész területét. (L. a térkép vázlatot : 1. kép.)

1. sír. A homokdomb északi szélén találtuk, a gyermekek feldúlták. A leletek egy része még eredeti helyén feküdt, így hitelesíteni tudtuk. Szórthamvas temetkezés volt, sírmélység 32 cm. Mellékletek:

1. „Nagyrévi típusú” füles bögre. Öble kettős csontakúp alakú. Megnyúlt nyaka kissé tagoltan illeszkedik öbléhez, felfelé enyhén szűkül. Szájpereme kihajlik. Szalagfüle kevésbé a szájperem alól indul és a vállra támaszkodik. Barnásszürke. M : 10 cm, szá : 6,2 cm, fá : 3,8 cm (XXIII. t. 1.). Az edény az alsónémedi általános iskola gyűjteményében van.

2. Tál töredékei. Fordított csontakúp alakú. Vízszintes szájpereme befelé tagolt. Szájpereméből rövid vízszintes nyílású fül indul. Sárga. MNM. Ltsz. 55.56.1. (XXIV. t. 9 a–c.)

3. Jellegtelen cserepek. MNM. Ltsz. 55.56.2.

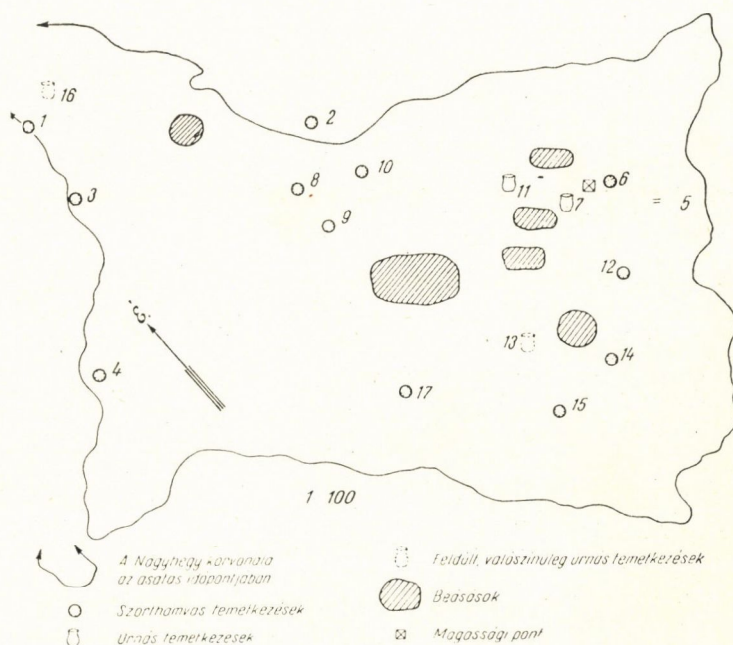
4. Égetett csontszilánkok.

2. sír. Kozák Károly tártá fel a domb északkeleti szélén. Szórthamvas temetkezés. Sírmélység 25–30 cm. A találók megfigyelése szerint az áttört talpú tál leborítva feküdt, befedve két kis füles csészét. A tál mellett „nagyrévi típusú” bögre összeállíthatatlan töredékeit találta. Köröskörül feküdtek az égett csontszilánkok. Mellékletek:

1. Fordított csontakúp alakú tál. Egyenesen levágott szájpereme kívül-belül tagolt. Szájpereméből induló vízszintes nyílású rövid füle erősen kiugrik. Áttört talpa nyolagágú. Az edény égés következtében deformálódott. Sárgásszürke, ragasztott. M : 9,8 cm, szá : 19,8 cm, tá : 8 cm. MNM. Ltsz. 55.56.3. (XXIII. t. 4.)

2. Csésze. Lefelé enyhén szűkül. Alja erősen profilált. Szájpereme kissé kihajlik. Felső részén szalagfül ül. Barna, ragasztott. M : 8,3 cm, szá : 8,2 cm, fá : 6 cm. MNM. Ltsz. 55.56.4. (XXIII. t. 2.)

3. Csésze. Hengeres testű, szájpereme kissé kihajlik. Alja enyhén profilált. Felső részén ülő szalagfüle közepén árkolt. Barna, kiegészített. M : 7,5 cm, szá : 6,8 cm. MNM. Ltsz. 55.56.5. (XXIII. t. 3.)

1. kép. Alsónémedi-Nagyhegy. Az ásásatás helyszínrajza
Fig. 1. Alsónémedi-Nagyhegy. Levé de terrain des fouilles

4. „Nagyrévi típusú” bögre töredékei. Erős hasélét kis bütyök díszíti. Szürkésbarna. MNM. Ltsz. 55.56.6. (XXIII. t. 5.)

5. Cserepek kisebb edényből. Öblén vízszintesen átfúrt kis bütyök ült. Barna. MNM. Ltsz. 55.56.7.

6. Kiseb edény alj- és oldaltöredékei. Lehet, hogy az előbbi edényből valók. MNM. Ltsz. 55.56.8.

7. Égetett csontszilánkok.

3. sír. Szórthamvas temetkezés a domb északnyugati szélén. A sírt feldúlták. A több edényhez tartozó töredékek az égett csontokkal együtt kb. 1,5 m²-es területen voltak szétszórva. Sírmélység 25 cm. Mellékletek:

1. Csupor töredékei. Az edény felületét párhuzamos, függőleges fészés borítja. Szájpereméből induló vízszintes nyílású füle volt, melynek csontjai megmaradtak. Vörössárga. MNM. Ltsz. 55.56.10. (XXV. t. 2 a–h.)

2. Tál töredékei. Fordított csontakúp alakú volt. Szájpereme egyenesre levágott, kívül-belül tagolt. Szájpereméből induló két vízszintes nyílású füle volt. Sárga. MNM. Ltsz. 55.56.9. (XXV. t. 1 a–c.)

3. Cserepek egy vagy két kisebb edényből, egyik fülesonkak, másik szájrperemrész. MNM. Ltsz. 55.56.11. (XXV. t. 3a-b.)

4. Égetett csontszilánkok. MNM. Ltsz. 55.56.12.

4. *sir.* Szórthamvas temetkezés a domb nyugati szélén, a 3. sír közelében. Bolygatott. Kis füles bögre aljával felfelé eredeti helyzetben feküdt. Sírmélység 25 cm. Mellékletek:

1. Füles bögre. Gömbhasú, ívelt nyakú, szájrpereme kihajlik. Szájrperemből induló füle a vállra támaszkodik. Barnásszürke, erősen kiegyesített. M: 8 cm, szá: 7,8 cm. MNM. Ltsz. 55.56.13. (XXIII. t. 6.)

2. Kisebb csésze töredéke. Egyenesre levágott szájrpereme alatt függőleges nyílású ül. Szürke. MNM. Ltsz. 55.56.14. (XXIV. t. 10.)

5. *sir.* Szarmatakor. Gyermekek nyújtott csontváza igen rossz állapotban. Sírmélység 20–25 cm. Jobb váll fektűt a legmélyebben. Váz hossza 76 cm. Fej balra billent, állkapocs lecsúszott. Iránya DK–ÉNy, fejjel délkeletnek. Mellékletek:

1. Jobb lábszára mellett fordított csontakúp alakú durva kis edény töredékes állapotban.

2–5. 4 db pasztagyöngy nyakában.

6. Bal vállán térd alakú bronzfibula.

6. *sir.* Szórthamvas temetkezés a domb keleti szélén. Sírmélység 30 cm. A hamvak kb. 60 cm hosszú kis halomban feküdtek, de égett csontszilánkok a halomtól távolabb is előfordultak. Mellette találtak a tálat oldalra billenve, valószínűleg a sírgödör falához támasztották. De a sírgödör alakja sem itt, sem másutt nem volt megfigyelhető. Mellékletek:

1. Tál. Félgömb alakú, fala ívelt. Egyenesre levágott szájrpereme belül tagolt. Szájrpereme alatt 4 vízszintes nyílású ül egyemással átellenben. Világosbarna, ragasztott. M: 8,8 cm, szá: 17 cm, fá: 7 cm. MNM. Ltsz. 55.56.15. (XXIII. t. 8.)

2. Kis füles bögre. Körte alakú, szalagfüle a szájrperem alól indul és mélyen ülő öblére támaszkodik. Szürkésbarna. Erősen kiegyesített. M: 8 cm. MNM. Ltsz. 55.56.16. (XXIII. t. 7.)

3. Cserepek vékonyfalú edény oldalából, jellegtelemek. Szürkék. MNM. Ltsz. 55.56.17–19.

4. Égett csontok. MNM. Ltsz. 55.56.20.

7. *sir.* Urnás temetkezés. Gödör beásásával későbbi időben az urna egy részét levágták. A hamvak nagy része az urnában feküdt, de az urnán kívül is találtak égett csontszilánkokat. A hamvak tetején két kisebb edényt egy nagy edény töredékes alsó részével fedtek be. Az edény falához tapadva kis, bronzhuzalból csavart csövecskét találtunk. Mellékletek:

1. Urna. Teste tojás alakú, vállának felső részén szalagfűl csontjával, amely a nyakat hidalta át. Szájrpereme letört. Valószínűleg kihajló volt. Feneke kissé profilált. Kiegészített, töredékes, szürke. Töredékes m: 37 cm, fá: 15 cm. MNM. Ltsz. 55.56.21. (XXIII. t. 5.)

2. Csésze. Alsó része fordított csontakúp alakú, nyaka enyhén ívelt, szájrpereme kissé kihajlik. Nyaka alatt a vállán függőleges nyílású ül. Szürke. M: 6,3 cm, szá: 9 cm, fá: 5,8 cm. MNM. Ltsz. 55.56.22. (XXIII. t. 9.)

3. Fordított csontakúp alakú csésze. Alja enyhén profilált. Egyenesre levágott szájrpereme alatt bütyökfogantyú ül. Sötétszürke. M: 8 cm, szá: 13 cm, fá: 6,2 cm. MNM. Ltsz. 55.56.23. (XXIII. t. 10.)

4. Nagyobb edény aljtöredéke. Fordított csontakúp alakú, feneke kissé profilált. Felülete érdes, helyenként elmosódott seprődísszel. Szürkésbarna. MNM. Ltsz. 55.56.24. Ez a töredék borította az előbbi két kis edényt és a hamvakat. (XXIII. t. 11.)

5. Spirálcsoecske bronzhuzalból. Kettétört. H: 1,6 cm. MNM. Ltsz. 55.56.69. (XXIII. t. 20.)

6. Égett csontok. MNM. Ltsz. 55.56.25.

8. *sir.* Szórthamvas temetkezés. A hamvak kb. 65 cm hosszú csomóban helyezkedtek el, de apróbb darabok még távolabb is előkerültek. Edénymellékletek vették körül a hamvakat. A hamvak között aranyhuzalból készült Noppenring-szerű karika hevert. Sírmélység 37 cm. Mellékletek:

1. „Nagyrévi típusú” füles korsó. Mélyen ülő öble kettős csontakúp alakú. Megnyúlt nyaka felfelé kissé összeszűkül, szájrpereme kihajlik. A perem alól szalagfűl indul, mely nagy ívben a vállra támaszkodik. Barna. M: 16 cm, szá: 7,5 cm, fá: 6,5 cm. MNM. Ltsz. 55.56.26. (XXIII. t. 12.)

2. Fazék fél töredéke. Széles szájú. Nyaka enyhén tölcseres. Szájrpereme alatt két vízszintes nyílású ül hidalja át a nyakat. Az egyik ül alatt kerek lyuk volt. Szürkésbarna. Szá: 13,5 cm. MNM. Ltsz. 55.56.28. (XXIII. t. 14.) Az igen töredékes fazék fölött találtuk meg a tőle mintegy 40 cm távolságban fekvő „nagyrévi típusú” korsó szájrperemének egy részét.

3. Nagyobb edényből származó két kis cserép hevert a fazék töredékei között. MNM. Ltsz. 55.56.30.

4. Csupor. Gömbtestű, nyaka ívelt, szájrpereme kihajlik. Vállán egymással átellenben négy vízszintes nyílású ül. Barnásszürke, kissé kiegyesített. M: 11,4 cm, szá: 9 cm, fá: 7,5 cm. MNM. Ltsz. 55.56.27. (XXIII. t. 13.)

5. „Nagyrévi típusú” kis füles bögre. Füle szájrperem alól indul és a vállra támaszkodik. Teste kettős csontakúp alakú, szájrpereme enyhén kihajlik. A has és a nyak találkozásánál ún. léleklyuk töri át az edény falát. Barna, ép. M: 6,8 cm, szá: 3,7 cm, fá: 3,3 cm. MNM. Ltsz. 55.56.32. (XXIII. t. 15.)

6. Aranykarika kettős huzalból, egymásra hajló végekkel. A kettős huzal egyik vége összeolvadt, másik vége elvékonyodóan összekalapált. Átmérője 1,8 cm. Súlya 2,75 g. MNM. Ltsz. 55.56.31. (XXIII. t. 21.)

7. Égett csontok. MNM. Ltsz. 55.56.33.

9. *sir.* Szórthamvas temetkezés a 8. sír közelében. A hamvak kisebb kupacban feküdtek. Sírmélység 38 cm. Mellékletek:

1. „Nagyrévi típusú” füles korsó összeállíthatatlan töredékei. Szürke. MNM. Ltsz. 55.56.34.

2. Égett csontok.

10. *sir.* Szórthamvas temetkezés a 8. sír közelében. A hamvak csomóban voltak. A mellékletek töredékesen feküdtek egy halmazban. Sírmélység 47 cm. Mellékletek:

1. „Nagyrévi típusú” kis füles korsó. Kettős csontakúp alakú öblének súlypontja alacsonyan ül. Nyaka megnyúlt, felfelé összeszűkül és kis tagoltsággal kapcsolódik az alsó részhez. Szájrpereme kissé kihajlik. Oldalát ún. léleklyuk töri át. Szalagfüle kevésbé szájrpereme alól indul és nagy ívben a vállra támaszkodik. M: 11 cm, szá: 6 cm, fá: 4,8 cm. MNM. Ltsz. 55.56.35. (XXIII t. 16.)

2. Csupor. Teste kettős csontakúp alakú, rövid nyaka enyhén ívelt, szájrpereme kissé kihajló. Pereme alól vízszintes nyílású ül indul, mely a vállra támaszkodik. Nyakát úgynevezett léleklyuk töri át. Szürkésbarna. M: 12,5 cm, szá: 12 cm, fá: 7,5 cm. MNM. Ltsz. 55.56.36. (XXIII. t. 17.)

3. Cserepek nagyobb edény aljából, melyekkel leborították a két edényt. Szürke. MNM. Ltsz. 55.56.37.

4. Égett csontok. MNM. Ltsz. 55.56.38.

11. *sir.* Hamvasztásos temetkezés. A hamvak urnában voltak, de az urnán kívül is találtak égett csontszilánkokat. Sírmélység 80 cm. A hamvak között csupán egyetlen kis edény volt. Mellékletek:

1. Urna. Széles szájú, csöbör alakja van. Feneke kissé profilált. Enyhén öblös teste rövid, ívelt nyakba megy át. Szájrpereme kissé kihajlik. Nyaka simított, alatta ujjbenyomásokkal tagolt borda fut körül. Szájrpereme alatt egymással átellenben két, ujjbenyomással tagolt nyújtott bütyök ül. Felülete érdes. Oldalát 1 cm átmérőjű ún. léleklyuk töri át. Szürkésbarna, kiegyesített. M: 30,7 cm, szá: 28 cm, fá: 12 cm. MNM. Ltsz. 55.56.39. (XXIV. t. 7.)

2. Kis edény. Fordított csontakúp alakú, alacsony. Valószínűleg törött bögre alsó részét egyenesre vágták és a temetkezésnél másodlagosan felhasználták. Sötétszürke. M: 3,2 cm, szá: 6,6 cm, fá: 4,5 cm. MNM. Ltsz. 55.56.40. (XXIII. t. 18.)

3. Égett csontok. MNM. Ltsz. 55.56.41.

12. *sir.* Szórthamvas temetkezés. A sír bolygatott volt. A hamvak itt is csomóban feküdtek. A mellékletek-

nek csak a roncsait tudtuk összeszedni. Sírmélység 30 cm. Mellékletek:

1. Nagyobb edény fordított csonkakúp alakú aljtöredéke. Ilyen hiányos állapotban tették a sírba. Ferde seprődisz kötegek borítják oldalát. Barna. Fá: 8,3 cm. MNM. Ltsz. 55.56.42. (XXXIII. t. 19.)

2. „Nagyrévi típusú” korsóból származó szájrperem és oldaltöredékek. Szürke. MNM. Ltsz. 55.56.43–44.

3. Égett csontok.

13. *sír*. Teljesen feldúlt hamvasztásos temetkezés, nagy edényhez tartozó töredékekkel és égett csontokkal. Mellékletek:

1. Urna alj- és oldaltöredékei. Felülete érdes. MNM. Ltsz. 55.56.45.

2. Csésze szájrperemrészcs töredéke. A szájrperem egyenesen levágott. MNM. Ltsz. 55.56.46.

3. Égett csontok.

14. *sír*. Bolygatott. Szórthamvas temetkezést tartalmazott. Sírmélység 20. cm. Mellékletek:

1. Tál. Fordított csonkakúp alakú. Vízszintes szájrpereme kívül-belül tagolt. Szájrperemből induló füle vízszintes nyílású. Sárga, töredékes. MNM. Ltsz. 55.56.48. (XXIV. t. 2.)

2. Csésze. Fordított csonkakúp alakú. Oldala kissé ívelten kiugrik. Szájrpereme alatt függőleges nyílású fül ül. Szürkésárga. M: 6 cm, szá: 8,2 cm, fá: 5 cm. MNM. Ltsz. 55.56.49. (XXIV. t. 1.)

3. Kancsó aljtöredéke. Öble hordó alakú. Barnászürke. Fá: 6,5 cm. MNM. Ltsz. 55.56.50. (XXIV. t. 3.)

4. Cserepek, valószínűleg két kisebb „nagyrévi típusú” bögreből. Szájrperem-, fül-, oldal- és aljtöredékek. Barnák. MNM. Ltsz. 55.56.51.

5. Égett csontok. MNM. Ltsz. 55.56.52.

15. *sír*. Szórthamvas temetkezés. Sírmélység 25 cm. Mellékletek:

1. Hengeres testű, kis edény töredékei. Szájrpereme kissé kifordul. Szájrpereme alatt vízszintes nyílású fülhöz tartozó csonkok maradtak meg. Sötétszürke. MNM. Ltsz. 55.56.54. (XXIV. t. 11a–b.)

2. Az előbbi edényben volt egy kis edényhez tartozó cserép. Vörössárga. MNM. Ltsz. 55.56.55.

3. Cserepek, talán két edényből. Sárga és szürke. MNM. Ltsz. 55.56.53.

4. Égett csontok. MNM. Ltsz. 55.56.56.

16. *sír*. Feldúlt hamvasztásos temetkezés. Lehet, hogy urnás volt. Mélység 25 cm. Mellékletek:

1. Cserepek nagyobb edény, valószínűleg urna oldalából. Szürke. MNM. Ltsz. 55.56.57.

2. Cserepek. Tál szájrperemes oldaltöredékei. A szájrperem belül tagolt. Barna. MNM. Ltsz. 55.56.58.

3. Égett csontok.

17. *sír*. Szórthamvas temetkezés. A hamvak megközelítőleg É–D irányú kis halomban feküdtek. Sírmélység 35 cm. Az edénymellékletek itt is körülvették a hamvakat, mint a 8. sírnál. „Nagyrévi típusú” bögrét tállal fedték be. Áttört talpú kis edény oldalán feküdt. Csuporban néhány darab hamvasztott csontszilánkot találtak. Mellékletek:

1. „Nagyrévi típusú” füles korsó kissé oldalra bilelve. Alja kettős csonkakúp alakú. Súlypontja alacsonyan ül. Megnyúlt nyaka felfelé összeszűkül, tagolás nélkül illeszkedik az alsó részhez. Szájrpereme kissé kihajlik. Perem alól szalagfül indul és nagy ívben a vállra támaszkodik. M: 22,5 cm, szá: 7 cm, fá: 7,5 cm. Sötétszürke. MNM. Ltsz. 55.56.61. (XXIV. t. 4.)

2. Tál töredéke. Fordított csonkakúp alakú. Szájrpereme belül tagolt. Sárga. MNM. Ltsz. 55.56.62. (XXIV. t. 12.)

3. Kis csupor. Kettős csonkakúp alakú. Nyaka kissé ívelt. Két füle vízszintes nyílású. Szájrperem alól indulnak és a vállra támaszkodnak, átellenes állásúak. Az edény kissé szabálytalan alakú. Szürkésbarna. M: 10,5 cm, szá: 7 cm, fá: 7,5 cm. MNM. Ltsz. 55.56.60. (XXIV. t. 5.)

4. Kis edény. Gömbölyű teste van, rövid hengeres nyakkal, mely tagoltan illeszkedik az alsó részhez. Hengeres, áttört talpa nyeloatagú. Szürkésbarna. M: 10 cm, szá: 6,7 cm, fá: 7,5 cm. MNM. Ltsz. 55.56.59. XXIV. t. 6.)

5. Égett csontok. MNM. Ltsz. 55.56.63.

Szórványletek.

Táltöredékek. Vízszintes, kívül-belül tagolt szájrperemmel, és vízszintes nyílású füllel. MNM. Ltsz. 55.56.65. (XXIV. t. 4a–e.)

Áttört talpú kis edényből származó töredékek. MNM. Ltsz. 55.56.67–68. (XXIV. t. 5a–d.)

*

Az Alsónémedi község határában feltárt 16 korabronzkori sír mind hamvasztásos temetkezést tartalmazott. A temetkezések túlnyomó része szórt-hamvas volt. Ezt a rítust 12 sírban figyelhettük meg (1., 2., 3., 4., 6., 8., 9., 10., 12., 14., 15., 17. sír). A hamvak többnyire hosszúkás, mintegy 60 cm hosszú csomókban feküdtek, ezeket vették körül a mellékletek. A halott maradványainak sírbahelyezése nem történhetett a legnagyobb gondossággal, mert szanaszét heverő égett csontszilánkok mintegy másfél méteres körzetben is mutatkoztak a sírok környékén.

A temetkezések a felszínhez igen közel feküdtek, ezért — elszíneződés híján — a sírgödörök alakját nem állapíthattuk meg. A sírgödörök azonban jóval nagyobbak lehettek, mint amilyen helyet a hamvak és mellékletek elfoglaltak. A nagyobb felületen szétszóródott égett csontok azt bizonyítják, hogy a sírgödör legalább olyan nagyságú lehetett, mint amilyen területen egy-egy sír égett csontszilánkjait megtaláltuk. Több esetben ez a másfél méteres átmérőt is meghaladta. A szórt-hamvas temetkezések számára ásott nagyobb sírgödörök a zóki műveltség¹ és a harang alakú edények műveltsége temetkezéseinél² is előfordulnak.

Az urnás temetkezést csak két sír képviselte hitelesen (7. és 11. sír). Az erősen megbolygatott 13. és 16. sírban is urnás temetkezés lehetett, mert nagyobb edények töredékeit találtuk meg bennük. A hamvakat az urnákba is elég felületesen rakták be, mert mind a két sírban az urnák mellé is szétszóródtak az égett csontszilánkok. Az urnás temetkezéseknél a mellékleteket az urnákba tették a hamvak közé vagy a hamvak tetejére.

A sírok elhelyezésében rendszert nem állapíthattunk meg, mert egyenlőtlen távolságban feküdtek egymástól. A temetkezések zöme (12 sír) a domb keleti felében feküdt, ettől nyugatra nagyobb üres felület húzódott, csak a domb nyugati szélén találtunk ismét sírokat (4 sír). A homokdomb régebben jóval nagyobb kiterjedésű volt, esetleg felületéről is lekophatott, ezért a temető nagyságára, esetleges sírcsoportok megfigyelésére nem rendelkezünk elegendő támponttal.

A temetkezések mellé tett edények oldalán több alkalommal figyeltünk meg kerek áttörést, úgynevezett léleklyukat (8. sír 2, 5; 10. sír 1, 2; 11. sír 1). Ennek a szokásnak értelme még egyáltalán nem világos. Temetőnk esetében ugyanis nemcsak a halott hamvait tartalmazó urnán,

¹ Novotný, B., Slavónska kultura v Československu. Slov. Arch. 3 (1955) 16., 4. kép.

² Kalicz N., FA 7 (1955) 51., 19. j.

hanem a szórthamvas temetkezések mellé tett edényeken is megtaláltuk az ún. léleklyukat.

Több bolygatatlan sírban találtunk cserepeket, melyek nem tartoztak a temetkezések mellé tett edényekhez (6. sír 3, 8. sír 3, 10. sír 3, 15. sír 2, 3). Ezeket kétségtelenül szándékosan teheték a sírokba, hiszen ilyen szokást hasonló korú leleteknél másutt is megfigyelhettünk.³ Figyelemre méltó, hogy négy sírban is találtunk olyan edénymelléleteket, melyeket már a sírba is hiányosan tettek be és így valószínűleg nem szolgáltak a halott élelmének tartására (7. sír 4; 8. sír 2; 12. sír 1; 17. sír 2) (XXIII. t. 11, 14, 19; XXIV. t. 12). Ez a jelenség is a cserépnek, illetve a törött edénynek a temetkezési szokásban játszott nagy szerepével állhatott kapcsolatban.

Az alsónémedi temetkezések mellékletei igen jelentősek a magyarországi korai bronzkor vizsgálata szempontjából. Ebben a zárt leletegyüttesben olyan edénytípusok vannak, melyek különböző műveltségek hasonló típusaival hozhatók kapcsolatba. Ezért nem lesz felesleges, ha az alsónémedi leleteket részletesebb összehasonlító vizsgálat alá vesszük.

Hét sírban találtuk meg azokat a gömbszelet vagy fordított csónkakúp alakú tálakat, ill. ezek töredékeit, melyeknek szájrpereme vízszintesen vagy ferdén befelé tagolt, de még szórványosan is előkerültek ilyen töredékek (1. sír 2; 2. sír 1; 3. sír 2; 6. sír 1; 14. sír 1; 16. sír 2; 17. sír 2 és szórványos leletek) (XXIV. t. 9 a–c, XXIII. t. 4; XXV. t. 1 a–c; XXIII. t. 8; XXIV. t. 2, 12, 4; XXV. t. 1 a–c; XXIII. t. 8; XXIV. t. 2, 12, XXV. t. 4a–e).

A gömbszelet vagy fordított csónkakúp alakú tálak vízszintesen álló vagy ferdén befelé tagolt szájrperemmel leggyakrabban a harang alakú edények műveltségében fordulnak elő és annak egyik jellegzetes típusát képezik. Megtaláljuk a hazai

anyagban mindenütt,⁴ de előfordul a műveltség ausztriai,⁵ cseh-morvaországi,⁶ németországi⁷ anyagában is.

Ilyen szájrperemű tálak töredékei nagy számmal találhatók az ún. „szlavóniai kerámia” cseh-szlovákiai leletei között.⁸ Ez természetesen nem meglepő a harang alakú edények műveltsége és a „szlavóniai kerámia” egyidejűségének és kölcsönhatásának tudatában.

Az alsónémedi 6. sír tálja (XXIII. t. 8) annyiban tér el a harangedények műveltségének szokásos táljaitól, hogy azokkal ellentétben szájrpereme alatt négy vízszintes nyílású fül ül, ami pedig már a hazai korai bronzkori tálaknak a sajátja. Igaz, hogy Budakalászon hasonló forma négy füllel már a harangedény műveltség egyik sírjából is előkerült.⁹ Ilyen fülképzés figyelhető meg a harangedény műveltség fejlett szakaszát képviselő egyik okai sír tálján is.¹⁰ Szőreg legkorábbi, hamvasztásos sírjai közül háromban talált tálak is erős rokonságot mutatnak az alsónémediekkel.¹¹ Tagolt szájrperemű tálak előfordulnak az aunjetitzi műveltség cseh-morvaországi anyaga között is,¹² itt azonban inkább a magyarországi korabronzkori tálakhoz hasonló, kihajló szájrperemű négyfülű tálak a gyakoriak.¹³

A harangedény műveltség hatása érvényesül a dunántúli bronzkori mészbetétes kerámia tagolt szájrperemű táljainál is.¹⁴

Az alsónémedi sírokból előkerültek egyfülű kis bögrék is, melyeknek alapformája a gömb alakú alsórész.

A 4. sír bögréje gömbtestű, rövid nyaka és vízszintesen kihajló szájrpereme van (XXIII. t. 6.). Ez a típus otthonos a harang alakú edények műveltségének közép-európai anyagában,¹⁵ de megvan a zsinórdíszes kerámia körében is.¹⁶ Ilyen bögrék gyakoriak a bronzkorban. Sokszor megtaláljuk az aunjetitzi műveltségben.¹⁷ Hazánkban ezt a

³ Uo. 51., 20–24. j.

⁴ Uo. VIII. t. 1, 6a–b, IX. t. 2, 3, 9, 11, X. t. 1, XI. t. 3; *Tompá F.*, 25 Jahre Urgeschichtsforschung in Ungarn 1912–36. BRGK 24/25 (1936) XIX. t. 11.

⁵ *Hetzer, K.*, Beiträge zur Kenntnis der Glockenbecherkultur in Österreich. Arch. Austriaca 4 (1949) 13. kép 1, 8, 17. kép 1; *Ohrenberger, A. J.*, Zwei Gräber aus der Spätphase der Glockenbecherkultur in Deutschkreutz. Arch. Austriaca 19/20 (1956) I. t. 3, 4, 6.

⁶ *Stocký, A.*, La Bohême préhistorique. I (Prague 1929) CXIII. t. 2, 5, 10, 13, 22, CXVII. t. 15, 17, 20, CXVIII. t. 10, 12, 19; *Pallardi, J.*, Beiträge zur Kenntnis der Glockenbecherkultur. WPZ 6 (1919) 5. kép 6, 7, 8; *Schirmeisen, K.*, Beiträge zur mährischen Vorgeschichte. Sudeta 5 (1929) 6., 2. kép e; *Dvořák, Fr.*, Funde der Glockenbecherkeramik in der Umgebung von Kolín u Český Brod. PA 37 (1931) IV. t. 24–26; *Hájek, D.*, Ein Brandgrab der Glockenbecherkultur aus Sadká. PA 41 (1936–38) 118. 3. kép; *Ua.*, Nove nálezy kultúru zvoncovitých poháru. AR (1951) 41., 26. kép; *Kytlicová, O.*, Pohřebišťe kultury zvoncovitých poháru v Kněževsi. AR 8 (1956) 146. kép 2, 5, 10, 147. kép 9, 148. kép 7, 9, 10.

⁷ *Stemmermann, P. H.*, Glockenbecherfunde im Breisgau. Germania 17 (1933) 7., 5. kép i, 6., 3. kép 6; *Neumann, G.*, Die Gliederung der Glockenbecherkultur in Mitteldeutschland. PZ 20 (1929) 7., 1. kép 15, 21;

Kraft, G., Neue Glockenbecherfunde am Oberrhein. BF 17 (1941–47) XLIII t. C 3; *Schumacher, K.*, Funde aus der Periode der neolithischen Zonenkeramik. AuhV 5 (1903) LXI. t. 1111. kép.

⁸ *Novotný, B.*, i. m. 15., 2. kép 5, 17., 3. kép 1, 3, 25., 8. kép 1, 27., 9. kép 6 stb.

⁹ *Kalicz N.*, i. m., X. t. 1.

¹⁰ *Pittioni, R.*, Urgeschichte des österreichischen Raumes. (Wien 1954) 262., 182. kép 6.

¹¹ *Foltiny I.*, Dolg. 17 (1941) XV. t. 21. XVI. t. 9, 18.

¹² *Tihelka, K.*, Die Aunjetitzer Gräberfelder in Mähren. PA 44 (1953) 253., 10. kép 4, 254., 11. kép 6, 8, 10, 258., 13. kép 1, 261., 16. kép 3.

¹³ Uo. 251., 9. kép 1., 254., 11. kép 9, 11 stb.

¹⁴ *Patay P.*, Korai bronzkori kultúrák Magyarországon. DissPann II. 13 (1938) VIII. t. 9.

¹⁵ Tökölről a MNM-ban Ltsz. 143/1878. 28; *Neumann, G.*, i. m. 15., 3. kép 4; *Schirmeisen, K.*, Sudeta 5 (1929) 6., 2. kép c; *Dvořák, Fr.*, PA 37 (1931) 10. kép 8, 9, III. t. 16, IV. t. 5, 13; *Kraft, G.*, i. m. 43. t. B 5; *Pallardi, J.*, i. m. 5. kép 1; *Hetzer, K.*, i. m. 101., 11. kép 4.

¹⁶ *Stocký, A.*, La Bohême... LXXIII. t. 11.

¹⁷ *Stocký, A.*, Únětická kerámika v Čechách. PA 35 (1926–27) 83. t. 6, 7, 9, 10; *Dvořák, Fr.*, Nálezy únětické kultury na Kolínsku. Pa 35 (1926–27) 91. t. 19; *Tihelka, K.*, i. m. 247. 6. kép 6; 249., 7. kép 3.

formát a szőregi korai sírok egyikében találjuk meg.¹⁸ Egy-két hasonlót ismerünk a kisapostagi műveltségéből.¹⁹ Előkerült ilyen a „szlávóniai kerámia” anyagában is.²⁰ Talán ezzel a típussal kapcsolhatjuk a „Litzenkeramik” gömbtestű bögréit, melyeknek azonban élesen tagolt, töleséres nyakuk van.²¹

A gömbtestű bögre változatát képviseli a 6. sír körte alakú bögréje, melynél a szájerem egyenesre levágott, a fül pedig a szájerem alól indul (XXIII. t. 7.). Ez is jellegzetes típusa a harangedény műveltség közép-európai anyagának. Magyarországtól Németorszáig²² megvan. Az aunjetitzi műveltség anyagában is gyakran előfordul.²³ J. Szombathy az ausztriai gemeinlebarni temető leleteivel közöl ilyet. Hamvasztásos sírból került elő.²⁴ Legkorábbi lehetett a gemeinlebarni temetők sírjai között.

A 17. sír áttört talpú edényének formája (XXIV. t. 6), az áttört talpat nem tekintve, gömbtestével és rövid, hengeres nyakával igen jellegzetes a harang alakú edények műveltsége bögréinél.²⁵ Igen gyakoriak az ilyen alakú edények az oka-sárródi csoport leletei között, melyek tulajdonképpen a harangedény műveltség körébe tartoznak.²⁶ Hasonlókat találunk az aunjetitzi műveltségben is.²⁷

Az összehasonlítás azt mutatja, hogy az ismertett edénytípusok a harangedény műveltségben gyakoriak és a műveltség elterjedési területén a bronzkorban is megtalálhatók.

A 8. és 17. sír kétfülű csöbörserű kisebb és nagyobb edénye (XXIII. t. 14; XXIV. t. 5) megvan teljesen hasonló formában a harangedény

műveltség leletei között.²⁸ Ausztriában az illmitzi sírból került elő ilyen edény,²⁹ de hasonló darabokat ismerünk az aunjetitzi kerámiából, főleg Németországból.³⁰

A 10. sírban talált kihajló szájeremű csuporhoz (XXIII. t. 17) igen bőséges összehasonlító anyag áll rendelkezésünkre. Megtaláljuk³¹ a harang alakú edények leletei között. Hasonló darabokat az „északi kerámia” csehországi leletei között is megfigyelhetünk.³² Az illmitzi sír egyik edényének formája is emlékeztet erre.³³ A Maros-vidéki legkorábbi bronzkori sírokban több példányban előkerült.³⁴ A Pittioni által közölt egyik korabronzkori edénylelet, mely igen nagy hasonlóságot mutat a magyarországi korabronzkoriakkal, szintén tartalmaz ilyen jellegű edényt.³⁵ A legtöbb ilyen csuprotzaunjetitzi műveltség ausztriai,³⁶ morvaországi³⁷ és németországi³⁸ leletei között láthatjuk.

Ezen az edénytípuson keresztül mutatkozik az alsónémedi leleteknek az aunjetitzi műveltséggel a legszorosabb kapcsolata.

A 8. sír gömbtestű, négyfülű edénye (XXIII. t. 13) elég ritka forma a hazai leletek között. Ezzel nagyon közeli rokondarabot közöl Stocký a harangedény műveltség csehországi anyagában, azzal a különbséggel, hogy ott a fülek nem a vállon helyezkednek el, hanem a négy fül a szájeremből indul.³⁹ Egyik korai szőregi urna nyakát is négy fül hidalja át.⁴⁰ Ilyen típusú edények kisebb és nagyobb méretben gyakoriak a zsinórdíszes kerámia csehországi anyagában,⁴¹ ahol nagy számmal vannak olyan nagy edények, melyeknél a nyak körüli 4 fül mellett még az öblét is övezi két átellenben álló fül.⁴² Ilyen típusú edényt közöl

¹⁸ Foltiny I., i. m. XVI. t. 24.

¹⁹ Mozsolics A., A kisapostagi korabronzkori urna-temető. AH 26 (Bp. 1942) IX. t. 35, 41.

²⁰ Novotný, B., i. m. 37., 14. kép.

²¹ Mozsolics A., i. m. 15., 1. kép 3, 5, IV. t. 103.

²² Tökölről a MNM-ban Ltsz. 143/1878. 30; Kalicz N., i. m. IX. t. 10; Patay P., FA 3—4 (1941) 62., 5. kép; Stocký, A., La Bohême... CXIII. t. 24, CXVIII. t. 4, CXIX. t. 17, CXX. t. 4, 10; Dvořák, Fr., PA 37 (1931) IV. t. 23, 28; Neumann, G., i. m. 1. kép 14; Ohrenberger, A. J., i. m. 1. t. 5.

²³ Dvořák, Fr., Pohřebistě únětické kultury v. Polepech u Kolína. PA 35 (1926—27) XI. t. 11; Ua., PA 35 (1926—27) XCI. t. 22, XCH. t. 17; Stocký, A., PA 35 (1926—27) LXXXIII. t. 1, 12.

²⁴ Szombathy, J., Prähistorische Flachgräber bei Gemeinlebarn in Niederösterreich. Röm.-Germ. Forschungen 3 (Berlin 1929) XXVI. t. 15.

²⁵ Budakalász—Tangazdaság 3. sír áttört talpú edényének alakja: Kalicz N., i. m. IX. t. 8; Schumacher, K., i. m. 61. t. 1106, 1108; Dvořák, Fr., PA 37 (1931) IV. t. 28; Kraft, G., i. m. 43. t. B 6.

²⁶ Patay, P., FA 3—4 (1941) 62., 1—4. kép; Willvonseder, K., Gräber der älteren Bronzezeit von Leopoldsdorf, Niederösterreich. Germania 21 (1937) XX. t. 3—5. kép; Pittioni, R., i. m. 262., 182. kép 1, 4, 5, 265., 185. kép 1, 2.

²⁷ Stocký, A., PA 35 (1926—27) LXXXIV. t. 6, LXXXVI. t. 7; Dvořák, Fr., PA 35 (1926—27) XCI. t. 3; Tihelka, K., Pa 43 (1953) 250., 7. kép 4.

²⁸ A 8. sírhoz hasonló edényt közöl Stocký Csehországból: Stocký, A., La Bohême... CXXI. t. 9; Németországból Neumann, G., i. m. 4. kép 14; hasonló

alakot közöl, de fülek nélkül: Kraft, G., i. m. XLIII. t. A 2.

²⁹ Pittioni, R., i. m. 185., 122. kép.

³⁰ Stocký, A., PA 35 (1926—27) II. t. 1; Voigt, T., Das frühbronzezeitliche Gräberfeld von Wahlitz, Kreis Burg. (Halle/Saale/1955). V. t. 1, 4. sír, XXVII. t. 47/a sír, XXXV. t. 51. sír és Hq 87/88. felület.

³¹ Schirmeisen, K., Hockergräber der Glockenbecherkultur zwischen Mödrütz und Raigern. Sudeta 2 (1926) 101., 6. kép; Neumann, G., i. m. 3. kép 3, 4. kép 10.

³² Stocký, A., La Bohême..., LXXXIX. t. 11. XCIII. t. 2. CI. t. 14. (IV t. 11).

³³ Pittioni, R., i. m. 185., 122. kép.

³⁴ Foltiny I., i. m. XV. t. 11, XVI. t. 1, 17. Ezek a legkorábbi szőregi hamvasztásos temetkezések mellékletei. Ezenkívül Pítvaros 36. sírjából is előkerült: Banner J., Dolg. 7 (1931) 14., 18 h. típus.

³⁵ Pittioni, R., i. m. 333., 235. képen 2 db.

³⁶ Szombathy, J., i. m. IV. t. 6, V. t. 18, 22, X. t. 6, 15.

³⁷ Stocký, A., PA 35 (1926—27) I. t. 10, II. t. 10, III. t. 8, LXXXV. t. 14, LXXXVI. t. 1; Dvořák, Fr., PA 35 (1926—27) VIII. t. 25, XI. t. 12; Ua., PA 35 (1926—27) XC. t. 11; Tihelka, K., i. m. 251., 9. kép 2, 258., 13. kép 2, 10, 253., 10. kép 3, 263., 17. kép 7.

³⁸ Voigt, T., i. m. VI. t. 6. sír, XX. t. 7. sír. XXXI. t. 48. sír, XXXVI. t. 65. sír.

³⁹ Stocký, A., La Bohême..., CXXII. t. 12.

⁴⁰ Foltiny I., i. m. XVI. t. 4.

⁴¹ Stocký, A., La Bohême..., LXXII. t. 4, LXXIX. t. 9.

⁴² Uo., LXVI. t. 8., LXVIII. t. 2, 10, LXXI. t. 7, 11.

Tihelka az aunjetitzi műveltség leletei között.⁴³ A sziléziai marschwitzi típusban is van megnyúlt testű edény, nyakán négy fülel.⁴⁴ Talán ebbe a formakörbe kapcsolhatjuk a kisapostagi műveltség olyan urnáit, melyeknek nyakát négy fül hidalja át.⁴⁵

Az említett típusoknak az összefüggése kétségtelennek látszik.

Külön kell foglalkoznunk a csészékkel. Ezeknek három változata került elő a sírokból. Ritka forma a hazai leletek között a 2. sír kissé kihajló szájú és tagolt alsórészű csészeje (XXIII. t. 3), melynél a vízszintes nyílású fül a szájperem alatt ül. Ennek legközelebbi rokona az ugyanabban a sírban talált hasonló alakú, csak lefelé kissé összeszűkülő csésze (XXIII. t. 2). Ilyen csészék ismeretlenek a harangedény műveltség hazai, ausztriai és cseh-morvaországi anyagában, csupán Németországból ismerünk néhány, erre a formára emlékeztető darabot.⁴⁶ Elég szép számmal találunk ilyen jellegű csészéket Csehország „északi kerámiájában”,⁴⁷ de megjelennek a zsinórdíszes kerámiában is.⁴⁸ A Maros-vidéki bronzkor leletei között csupán Óbéba egyik sírjából⁴⁹ és Ószentiván egy sírjából⁵⁰ ismerjük, vagyis a bronzkor korai szakaszt képviselik. Teljesen hasonló példányt közöl Schranil a cseh-morvaországi aunjetitzi műveltség típusátláján is.⁵¹ Az ilyen bögrék meglepően gyakoriak a dunántúli bronzkori mészbetétes kerámia anyagában.⁵² Egy-két példánya a kisapostagi kerámiához sorolt leletek között is megvan, ezeknél azonban a fül a szájperemből indul.⁵³

Ez az edénytípus az „északi” és zsinórdíszes kerámia hatását tükrözi. Csehországban az aunjetitzi műveltségben, hazánkban az alsónémedi temetkezéseknél jelentkezik, de legerősebben valamivel később a dunántúli mészbetétes kerámiában érezhető. Ott a legtöbb az ilyen csésze. A Maros-vidéki temetkezéseknél talált ilyen csészék nem hozhatók közvetlen összefüggésbe az „északi” és zsinórdíszes kerámiával. Itt valószínűleg az alsónémedi jellegű leletek közvetítő hatása érvényesül.

A csészék másik változatát képviselik a fordí-

tott csonkakúp alakú, széles szájú, egyszerű csészék (7. és 14. sír). (XXIII. t. 10; XXIV. t. 1). Jellemző, hogy a fül függőleges nyílású és a szájperem alatt helyezkedik el. Ez olyan jellegzetesség, mely a harang alakú edények műveltségének a sajátja.⁵⁴ A széles, fordított csonkakúp alakú csészék füllel vagy fül nélkül előfordulnak a harangedény műveltség hazai⁵⁵ és külföldi leletei között.⁵⁶

A harmadik változatot a 7. sír másik csészeje képviseli (XXII. t. 9), melynek enyhén ívelt profilvonala megtörik és a szájperem kihajlik. Vállán ennek is függőleges nyílású fül helyezkedik el. Ehhez igen közel áll egy Neumann által és egy Seger által közölt csésze,⁵⁷ mindkettő Németországból. A fordított csonkakúp alakú csészék füllel vagy fül nélkül, sokszor függőleges nyílású füllel gyakoriak az aunjetitzi műveltségben.⁵⁸

Az alsónémedi sírok leletei között igen jellegzetes az egyfülű „nagyrévi típusú” korsók jelenléte (1. sír 1; 2. sír 4; 8. sír 1, 5; 9. sír 1; 10. sír 1; 12. sír 2; 14. sír 4; 17. sír 1.) (XXIII. t. 1, 5, 12, 15; 16; XXIV. t. 4.). Ennél a típusnál ismételtén hangsúlyoznunk kell, hogy a harang alakú edények műveltsége külföldi anyagában sohasem találjuk meg, hazánkban azonban a harangedény jellegzetes kísérője és kiegészítője. A Kárpát-medencében ez a „nagyrévi korsó” kíséri a zóki műveltség leleteit is, mely műveltségnek a szerepe a magyarországi bronzkor kialakításában, főleg az ország keleti felében hasonló szerepet játszik, mint a harang alakú edények műveltsége hazánk nyugati felében. A típus kialakulásának problémája még eldöntetlen. Kétségtelen, hogy hazai legkorábbi fellépése a harangedény⁵⁹ és zóki műveltséggel⁶⁰ esik egybe, ill. azzal az anyaggal, mely a zóki műveltség leleteit az ország keleti részén is nagymértékben elterjesztette. Meg kell említenünk, hogy egyfülű korsók, melyek a „nagyrévi típusra” emlékeztetnek, a zsinórdíszes kerámiában is fellépnek,⁶¹ de a velük való kapcsolat bizonytalan. Komolyabb figyelmet kell szentelnünk azoknak az egyfülű korsóknak, melyek nagy számmal lépnek fel az aunjetitzi műveltség morvaországi anyagában, legtöbb-

⁴³ Tihelka, K., i. m. 250., 8. kép.

⁴⁴ Stocký, A., PA 35 (1926–27) 4., 2. kép 13.

⁴⁵ Mozsolics A., i. m. 15., 1. kép 2.

⁴⁶ Schumacher, K., i. m. LXI. t. 1093. 1094. kép; Kraft, G., i. m. XLIII. t. C 1; Neumann, G., i. m. 1. kép 22, de fül nélkül.

⁴⁷ Stocký, A., La Bohême... LXXXVI. t. 20, XCIII. t. 18, 29, XCV. t. 1, XCIX. t. 10, C. t. 1, 7, 13, CIV. t. 15.

⁴⁸ Uo. LXXI. t. 5, LXXIII. t. 3, LXXVI. t. 4, LXXVII. t. 17.

⁴⁹ Banner J., i. m. IV. t. 18 a.

⁵⁰ Uo. V. t. 18 m.

⁵¹ Schranil, J., Die Vorgeschichte Böhmens und Mährens. (Praha 1928) XXI. t. szám nélkül.

⁵² Wosinszky M., Az őskor mészbetétes díszítésű agyagművészete. (Bp. 1904) XLVI. t. 7, LV. t. 5, LXI. t. 7, LXII. t. 1, 5, LXIV. t. 2, LXXIV. t. 1; Csalog J., Arch. Ért. 1942. IX. t. 11 b, XI. t. 14 c.

⁵³ Mozsolics A., i. m. IX. t. 29, 33.

⁵⁴ Tompa F., i. m. XIX. t. 12; Palliardi, J., i. m. 5. kép 8; Schumacher, K., i. m. LXI. t. 1101; Kalicz N., i. m. IX. t. 3.

⁵⁵ Tompa F., i. m. XIX. t. 12; Kalicz N., i. m. VIII. t. 2, 3, X. t. 2.

⁵⁶ Neumann, G., i. m., 1. kép 22; Schumacher, K., i. m. LXI. t. 1109; Seger, H., Die keramischen Stilarten der jüngeren Steinzeit. Schlesiens Vorzeit 7 (1916) 81., 291.

⁵⁷ Neumann, G., i. m. 4. kép 24; Seger, H., i. m. 81., 291.

⁵⁸ Dvořák, Fr., PA 35 (1926–27) V. t. 9, 15, 19, VI. t. 20, 24, VIII. t. 20, IX. t. 9, 10; Uo., PA 35 (1926–27) XC. t. 4, XCI. t. 17, XCII. t. 20; Tihelka, K., i. m. 258., 13. kép 5, 263., 17. kép 3, 5.

⁵⁹ Tompa F., i. m. XIX. t. 9; Patay P., i. m., I. t. 10, 11; Kalicz N., i. m. IX. t. 1, X. t. 2.

⁶⁰ Vajta közöletlen anyagában a székesfehérvári múzeumban, Gáváról, Tiszadobról, Vencsellőről stb. a nyíregyházi múzeumban.

⁶¹ Kalicz N., i. m. 54.

ször díszítve.⁶² Ezeket szorosan kapcsolják hasonlóságuk miatt a sziléziai marschwitzi csoporthoz.⁶³ Szórványosan Ausztriában is megjelennek ilyen „nagyrévi típusú” bögrék korabronzkori leletanyaggal együtt.⁶⁴ Kelet felé nem ismerjük még ennek a típusnak az elterjedését.

Az urnákat két sírban találtuk meg. A 7. sír urnája amphoraszerű, füle azonban nem öblén van, hanem a nyakat hidalja át (XXIV. t. 8). Az ilyen urnákhoz, ill. urnaszerű edényekhez leginkább hasonló típust Szőregen találjuk meg. A négy legkorábbinak meghatározott sír közül háromban megvolt.⁶⁵ Ilyen az aunjetitzi műveltségben is előfordul.⁶⁶

Némileg ide kapcsolódik a kisapostagi műveltséghez sorolt egyik urna is,⁶⁷ de ilyen szerkezetű urnák fordulnak elő a dunántúli mészbetétes kerámia anyagában,⁶⁸ sőt a vatyai műveltség leletei között is.⁶⁹

A 11. sír urnája olyan típus (XXIV. t. 7), melyhez hasonlókat több műveltség anyagában is megfigyelhetünk. Megközelítően hasonló formák legkorábban a péceli műveltség hazai leletei között^{70–71} és Csehország „északi kerámiájában”⁷² fordulnak elő. Az alsónémedihez legközelebb álló darabok Vučedolban a vučedoli műveltség anyagában kerültek elő,⁷³ Cseh-Morvaországban az aunjetitzi műveltségben,⁷⁴ Sziléziában pedig a marschwitzi típus leletei között.⁷⁵ A nagyrévi műveltségből sem hiányoznak az ilyen edénytípusok; a Tisza mentén is megjelennek,⁷⁶ de a Duna mellett is megtaláljuk őket.⁷⁷

Az összehasonlításból az tűnik ki, hogy az ismertetett alsónémedi edénytípus leggyakrabban Cseh-Morvaországban lép fel az aunjetitzi műveltségben, a Kárpát-medencében pedig a vučedoli és nagyrévi műveltséggel kapcsolja össze az alsónémedi leleteket.

A sírokból kerültek elő fésűdiszes edények, ill. töredékeik (3. sír 1; 12. sír 1) (XXV. t. 2 a–h; XXIII. t. 19). Fésűdiszes urna töredékeit a budakalászi harangedény leletekkel együtt is találtam.⁷⁸

Ez a díszítésmód hazánkban legjellegzetesebb a kisapostagi műveltség⁷⁹ és a mészbetétes kerámia urnáin.⁸⁰ Fésűdisz borítja a gemeinlebari temető több edényét is.⁸¹

Utoljára említjük meg az áttört talpú edényeket. Két sírban és a szórványos leletek között fordultak elő (XXIII. t. 4; XXIV. t. 6; XXV. t. 5. a–d.). Ezek az áttört talpak nem négyszögletesek, hanem kerekék. Közismert, hogy nálunk az áttört talpú edények leggyakrabban a nagyrévi műveltségben jelennek meg, főleg négyszögletes talppal. Budakalászon a harangedény leletekkel együtt egyetlen áttört talpú edényt találtam, melynél a talp négyszögletes.⁸² A négyszögletes talp a Maros-vidék legkorábbi bronzkori sírjaiban is előfordul. Óbébai⁸³ és pitvarosi⁸⁴ sírokból ismerjük.

Ennek a típusnak eredő formáját hazánkban kell keresni. A péceli műveltség hazai, főleg Budapest-környéki anyagában számos esetben előfordulnak áttört talpak.⁸⁵ Valószínűnek látszik, hogy az áttört talpú edények a rézkor örökségeként a péceli műveltség közvetítésével jutottak a későbbi műveltségek anyagába. Az alsónémediékhez hasonló áttört talpak hazánkban kívül csupán Morvaország aunjetitzi kerámiájában találhatók meg.⁸⁶ Mivel az aunjetitzi kerámia oly sok vonatkozásban kapcsolódik az alsónémedi sírok anyagához, ezért nem meglepő az ilyen áttört talpak kölesönös előfordulása sem.

A fémtárgyakat csupán két lelet képviseli: egy bronzhuzalból csavart csövecske (XXIII. t. 20) és egy aranyhuzalból készített karika (XXIII. t. 21).

A bronzcsövecske a korabronzkori műveltségekben általános hazánkban és külföldön egyaránt.

Több aranyékszer került elő a Maros-vidéken korabronzkori temetkezések mellől,⁸⁷ melyeket egyéb vonatkozások is kapcsolnak az alsónémedi leletekhez. Aranykarikákat találtak Ausztriában a Neusiedl am See-i sírban,⁸⁸ de aranykarikák, „Noppenringe” kerültek elő Leopoldsdorfban is.⁸⁹ Schranil megjegyzi a harangedény műveltség

⁶² Stocký, A., PA 35 (1926–27) III. t. 5, 13, LXXXV. t. 3, 5, 11, LXXXVI. t. 12; Dvořák, Fr., PA 35 (1926–27) V. t. 10, VI. t. 2, VII. t. 6, 13, IX. t. 1, XI. t. 10; Ua., PA (1926–27) XCI. t. 4, XCII. t. 6, 7, 13; Tihelka, K., i. m. 249., 7. kép 1, 250., 8. kép 4, 9, 254, 11. kép 1, 258., 13. kép 3, 260., 15. kép 1, 261., 16. kép 1; Voigt, T., i. m. XXII. t.; Szombathy, J., i. m. XII. t. 8, 19, 26, a 13. táblán a 149. sír leletei.

⁶³ Stocký, A., PA 35 (1926–27) 4., 2. képen a marschwitzi típus táblázatát közli. Ebből hasonlók a 26, 28–30, 32, 34, 36-os számúak.

⁶⁴ Pittioni, R., i. m. 183., 120. kép: Neusiedl am See mellett, 337., 238. kép 1: Gollnsdorfól.

⁶⁵ Foltiny I., i. m. XV. t. 15, XVI. t. 4, 12.

⁶⁶ Dvořák, Fr., PA 35 (1926–27) LXXXIX. t. 8, 13.

⁶⁷ Mozsolics A., i. m. XII. t. 8.

⁶⁸ Woinszky M., i. m. XLVIII. t. 6, XLIX. t. 4, LX. t. 6.

⁶⁹ Tompa F., i. m. XXVI. t. 1, 2, 11, 16–18.

⁷⁰ Banner J., Die Péceli Kultur. AH 35 (Bp. 1956) III. t. 12, LIII. t. 5, LXXXII. t. 26.

⁷¹ Uo. CX. t. 7.

⁷² Stocký, A., La Bohême..., LXXXVI. t. 25, XCH. t. 21, 30, CI. t. 3, 17–20, 21.

⁷³ Schmidt, R. R., Die Burg Vučedol. (Zagreb 1945) XXX. t. 1–4.

⁷⁴ Dvořák, Fr., PA 35 (1926–27) LXXXIX. t. 7, 15, XCH. t. 1, 15, 18, XCIV. t. 14.

⁷⁵ Stocký, A., PA 35 (1926–27) 4., 2. kép.

⁷⁶ Tompa F., i. m. XXI. t. 15.

⁷⁷ Mozsolics A., i. m. I. t. 84, III. t. 43, XII. t. 2, 7, 10.

⁷⁸ Kalicz N., i. m. X. t. 6 a–c.

⁷⁹ Mozsolics A., i. m. 15., 1. kép 1, 4, 16., 2. kép 5, 6.

⁸⁰ Woinszky M., i. m. XLV. t. 3, 6, LXII. t. 6–10, stb.

⁸¹ Szombathy, J., i. m. IV. t. 15, XI. t. 12.

⁸² Kalicz N., i. m. IX. t. 8.

⁸³ Banner J., Dolg. 7 (1931) 19., 31. típus.

⁸⁴ Patay P., i. m. II. t. 6.

⁸⁵ Banner J., AH 35 (Bp. 1956) XCH. t. 16, XCV. t. 32, C. t. 13.

⁸⁶ Hájek, L., Kleine Beiträge zur Kenntnis der Aunjetitzer Kultur. PA 44 (1953) 209., 5. kép 3–8.

⁸⁷ Banner J., Dolg. 7 (1931) 24–25., 65–67. pont.

⁸⁸ Pittioni, R., i. m. 185., 121. kép.

⁸⁹ Willronseder, K., i. m. 89.

cseh-morvaországi anyagáról, hogy ebben az arany is fellép mint ékszer, és találtak aranyból készült „csuklóvédőt” is. Az alsónémedi aranykarikát a „Noppenring” kezdeti formájának tekintetjük. A „Noppenringe” az aunjetitzi műveltségben fordulnak elő leggyakrabban. H. Seger szerint az egyszerű spirális aranykarikák az aunjetitzi műveltségbe az aeneolithikum örökségeként jutottak el.⁹⁰ Valószínűleg a harang alakú edények műveltsége volt az átadó. A Maros-vidéki arany előfordulásának már megvoltak a régibb helyi gyökerei a bodrogeresztúri műveltségben. Az alsónémedi aranykarika azonban inkább északnyugat felé kapcsolódik. Az arany előfordulását a korabronzkori leletek között nem tarthatjuk meglepőnek azokon a területeken, ahol a harang alakú edények műveltsége élt vagy hatást gyakorolt.

Az összehasonlító vizsgálatokból az tűnik ki, hogy az alsónémedi temetkezések kulturális besorolása elég nehéz. Több egyidejű és egymás után következő műveltségben előforduló típusok találhatók meg mellettük.

Legerősebbnek látszik a harang alakú edények műveltségével való rokonság. Az alsónémedi sírokat szinte a harangedény műveltség fejlettebb fokának tekinthetjük. A harangedény műveltségről szólva hangsúlyozni kívánom, hogy nemcsak azokat a leleteket soroljuk hozzá, melyekkel Spanyolországból eredetileg elindult, hanem azokat is, melyeket Közép-Európában felvesz. Ott a műveltséget különböző hatások érik. Új edénytípusok kapcsolódnak a régiekhez. Az eredeti csontvázás temetkezést egészen Magyarországig megőrzi, azonban kisebb mértékben már Cseh-Morvaországban alkalmazza a hamvasztást. Hazánkban a csontvázás temetkezések mellett a hamvasztás egyre nagyobb szerepet játszik. A korabronzkorban a Dunántúl északnyugati részét és a Maros-vidékét kivéve egyeduralkodóvá válik. Az alsónémedi sírok, mint a budakalásziak is, kizárólag hamvasztásosak.

Az alsónémedi leletek között több olyan típus van, mely a péceli műveltségre vezethető vissza. A hamvasztás hazánkban a péceli műveltségben lép fel legkorábban. Így a harang alakú edények műveltsége esetleg onnan vehette át ezt a szokást.

A zsinórdíszes kerámia Alsónémediben érzett hatása nem olyan erős és közvetlen, mint Budakalászon.

Az alsónémedi temetkezések sok vonatkozást mutatnak a Maros-vidéki korabronzkori temetkezések mellékleteivel. Az óbébai, pitvarosi és főleg a szőregi legkorábbiaknak tartott sírok állnak igen közel alsónémedi leleteinkhez. Kétségtelen, hogy itt a harangedény műveltség kelet felé irányuló hatását figyelhetjük meg azokkal az idegen hatásokkal együtt, melyekkel Alsónémediben megjelenik.

Feltűnően sok hasonlóság kapcsolja az alsónémedi sírokat az aunjetitzi műveltség ausztriai, cseh-morvaországi leleteihez. A szoros kapcsolat itt is a harangedény műveltségen keresztül magyarázható, mely az aunjetitzi műveltség kialakulására közismerten döntő hatást gyakorolt. Az alsónémedi temetkezések idején azonban közvetlen kapcsolatot is fel kell tételeznünk, mely kölcsönös hatással érvényesült.

A nagyrévi műveltséggel mutatkozó rokonság igen erős és a fentebb mondottak erre is érvényesek.

A dunántúli bronzkori leletek közül a mészbetétes kerámiával van számos közös forma. A mészbetétes kerámiában előfordulnak kis hengeres lábakon álló lapos tálak, tagolt szájperemű tálak, urnák stb. Mivel a mészbetétes kerámiában számos elem van, mely a zóki és harangedény műveltségre vezethető vissza, ezért nem lenne felesleges a dunántúli mészbetétes kerámia időrendi helyzetének újbóli felvetése. Valószínű, hogy kezdetét az eddig feltételezettnél korábbra helyezhetjük.

Az alsónémedi anyagnak Budapest környékén számos megfelelője található. Ilyen jellegű, nem ásatásból származó nagy leletegyüttes került be a Nemzeti Múzeumba Szigetszentmiklósról 1948-ban.

Összefoglalóan megállapíthatjuk, hogy az alsónémedi temetkezések a legkorábbi bronzkor időszakába tartoznak, a Budapest környéki harang alakú edények körének továbbfejlődését jelentik, szinte a budakalászi temetkezések folytatói. A leletegyüttes átmeneti jellegű és a bronzkor elejét kapcsolja össze a bronzkort megelőző időszakokkal.

Kalicz Nándor

⁹⁰ *Seger, H.*, ERV I (1924) „Aunjetitzer Kultur”. 11. §. 264.

AZ ERAVISZKUSZ NŐI VISELET

A római kori bennszülött sírkövek történeti, művészeti és ethnikai értékelése nálunk még nem sokkal jutott túl a kezdeten. Hiányzanak a hatalmasan felgyűlt emlékanyagra támaszkodó összefoglalások, amelyek a bennszülött és a bennszülöttek számára is dolgozó kőfaragóműhelyek működését, stílusát, a kövek datálását tisztáznák s a feliratok korszerű elemzését adnák.¹ A bennszülött viselet tárgyalása ilyen körülmények között, amíg ezek a kérdések megoldatlanok, nem tarthat igényt minden tekintetben megalapozott eredményekre. Mivel az összefoglalásra váró kérdésekben esetleg még sok év gyűjtésére és részletelemzésére van szükség, nem lenne indokolt, hogy a viseletből már ma is levonható történeti és ethnikai megállapításokkal ne foglalkozunk.² Azok a részletek, amelyek a későbbi feldolgozások esetén a viseletre vonatkozó ismereteinket egyben-másban módosítanák, (pontosabb datálás, kőfaragóműhelyek stb.) lényegbevágóan, aligha változtatnak azokon az eredményeken, amelyeket most, bizonyos mértékben összefüggéseiből kiszakítva, csak a viselet elemzése alapján szűrhetünk le.³

Hampel 1910-ben 51 sírkövet foglalt jegyzékbe, amelyek Pannónia területén bennszülött viseletű nőket ábrázolnak.⁴ Ez a szám az elmúlt csaknem fél évszázad alatt több mint kétszeresére emelkedett. (Katalógusunkba 109 követ vettünk fel, de csak olyanokat, amelyek vizsgálataink szempontjából figyelembe jöhetnek.)⁵ A bennszülött nőket megörökítő sírkövek új áttekintésére azonban nemcsak a jelentős számbeli megnövekedés szempontjából van szükség. Hampel J.,⁶ Láng M.,⁷ A. Schober⁸ és R. Egger⁹ részlettanulmányai után V. Geramb foglalkozott összefoglalóan 1932-ben megjelent Steirisches Trachtenbuchjában a noricum-i—pannóniai viselettel.¹⁰ Ez az összefog-

lalás az elmúlt 25 év alatt szinte semmit sem veszített jelentőségéből és aktualitásából, mivel megjelenése óta számottevőbb tanulmány nem foglalkozott a viselet kérdéseivel. V. Geramb művét azonban távolról sem nevezhetjük a bennszülött viselet végleges megoldásának. Egyrészt a női viseletet a kutatás akkori állása szerint csak nagy vonásaiban foglalta össze, másrészt figyelme túlnyomórészt Noricum felé fordult. Elég a bennszülött női viselet elterjedését ábrázoló térképére egy pillantást vetnünk: 52 ausztriai emlékével ellentétben mindössze 8 származik Magyarországról.¹¹ Ami azonban legjellegzetesebb saját-sága V. Geramb könyvének: elsősorban leíró jellegű. A viseletből levonható történeti, ethnikai, stb. következtetések vizsgálatát nem tekintette feladatának s csak annyiban érintette őket, amennyiben Hampelnál vagy Láng Margitnál erre utalást talált. Ilyenformán — mivel V. Geramb óta más sem foglalkozott a viselet történeti kérdéseivel — az mindmáig kiaknázatlanul maradt.

1. Új bennszülött sírkövek Fejér megyében

Régészeti kutatásunk az elmúlt évtizedekben Aquincum, Intercisa és különösen Ulcisia Castra területéről igen sok — nagyobbára későrómai sírkövek előkerült — bennszülött sírkövet ismeretett. Jóval mostohább sorsuk volt a belsőbb területeken felbukkanó emlékeknek, amelyek nem egyszer évtizedeken át álltak ismeretlenül egy-egy kastély díszkertjében vagy műromjai közé falazva. Pedig kétségtelen, hogy a viselet átfogó kutatása szempontjából, elterjedés, helyi sajátosságok vizsgálatában ezeknek a köveknek legalább is akkora a fontosságuk, mint az említett három nagy lelő-

¹ A kocsijelenetes sírköveket Sági K. dolgozta fel „Kocsijelenetes sírkövek Pannónia császárkori szepulehrális vonatkozású kömlékein” (Arch. Ért. 1944/45, 214—.) című tanulmányában, az asztrális szimbólumokat Nagy Lajos „Asztrális szimbólumok a pannóniai bennszülött lakosság síremlékein” (Pannónia 1935, 139—.) című dolgozatában. — Tudomásom szerint Burger Alice a budapesti egyetem Ókori Régészeti Tanszékén még egyetemi hallgató korában előadást tartott hasonló témáról és szakdolgozata is részben erről szólt. Ugyanekkor Mészáros Olivér bemutatta a pannóniai ruhadarabokról készített rekonstrukcióit. Egyiket sem ismerem.

² Véleményünk szerint a kőfaragóműhelyek esetleges befolyása a bennszülött nők ábrázolására egyébként sem lehetett olyan alakító hatású, amely különböző viseletű és származású nőket pusztán a kialakult műhelygyakorlat következtében egyformán ábrázolt volna. Általánosságban abból a feltevésből indulhatunk ki, hogy a sírkövek a kőfaragók képességei adta határok között a halottat realisan ábrázolták, azaz a viseletet is a valóságnak megfelelően adták vissza. A viseletkutatás számára egyes köveken szembevető stílizálásra való törekvés adhat leginkább alkalmat tévedésre: ezeknél a síremlékeknél megállapításainkat óvatos feltétellel közzöljük.

³ A viseleti vizsgálódások egyik alapja, amelyre szá-

mos következtetés épül, a kövek datálása. Ennek a tanulmánynak nem lehet feladata, hogy a jelentős számú emlékanyag datálásával, annak indokolásával részletesen foglalkozzék. Általánosságban elfogadtuk az irodalomban található korábbi kormeghatározásokat, ezeket használtuk fel a korai, átmeneti és késői viseletre vonatkozó megállapításainkban. (Áttekinthetőség kedvéért a katalógusban csillaggal jelöltük azokat a cikkeket, amelyekből a feltüntetett datálást átvettük. Ahol a katalógus irodalom-részében csillaggal jelölt forrás nincsen, a megadott datálás tőlünk származik.)

⁴ Hampel J., Arch. Ért. 30 (1910) 333—.

⁵ Katalógusunkban ezért egy mursai sírkő kivételével nem szerepelnek a dél-pannóniai bennszülött kövek (Emona, Felső-Száva völgye, Brusnik, Hráščina, Siscia, Sirmium stb.), amelyek nemcsak eltérő jellegű viseletet mutatnak, de a viselet fejlődése is külön úton halad.

⁶ Hampel J., Arch. Ért. R. f. 14 (1880) 308—.

⁷ Láng M., Die pannonische Frauentracht. JÖAI 19/20 (1919) Bb. 308—.

⁸ Schober, A., Die römischen Grabsteine von Noricum und Pannonien. (Wien 1923) 234.

⁹ Egger, R., Führer durch die Antikensammlung des Landesmuseums in Klagenfurt. (Wien 1921.)

¹⁰ Geramb, V., Steirisches Trachtenbuch. (Graz 1932.)

¹¹ Uo. 205.

hely emlékanyagának, ahol a kövek származása (különösen Intereisa esetében) késői katonai építkezések miatt nem mindenkor megbízható.

Fejér megye bennszülött sírkövei közül jóformán csak azok ismeretesek, amelyek a múlt század végén és ennek a századnak első évtizedeiben a Történeti Múzeumba jutottak. Azokat a futólagosan vagy egyáltalában nem közölt síremlékeket, amelyek az eraviszkuszi női viselet kutatása szempontjából jelentősek, az alábbiakban ismertetjük. Az iszkaszentgyörgyi és az inotai sírkő kivételével a többi 1950/51. években a székesfehérvári István Király Múzeum lapidáriumaiba került.

Női sírszobor (Kat. 82. sz. XXVIII. t. 1.). Sárszentmihály-Örspusztáról került a vajtai Zichy-kastély parkjába. Az ember nagyságú mészki szobor (1,58 m magas, 0,60 m széles, 0,30 m vastag) alacsony, négyszögű talapzaton helyezkedik el.¹² Feje, bal váll és bal felső karja, mindkét kézfeje hiányzik. Öltözéke a pannóniai bennszülött nők szokásos ruhadarabjaiból áll: alul hosszú, szűk ujjú, egyenes esésű ruhát visel, amely csak két lábfejét hagyja szabadon. A ruha kivágása a nyakon háromszög alakú. Felül nehéz, súlyos redőkben aláhulló, az alsónál valamivel rövidebb öltönyt hord, ez ujjatlan. Ezt a ruhadarabot két oldalán csak derékig varrták össze, hátulsó és elülső részét a két vállon (most csak a jobbon látható) egy-egy noricum-i—pannóniai szárnyas fibula fogja össze. Jellegzetes a felső ruha visszahajtása háromszög alakban a mell előtt, a két fibulától a mell alatt megkötött zsinór-öv csomójáig. Az öv alatt a felső ruha ékalakban nehéz ráncokban fut össze, amelynek szabályosságát kis mértékben módosítja a kissé oldalra kített jobb láb. A ruházatot nagy köpeny egészíti ki, amely vállát és hátát elfedve két könyöke mellett erős öblökben csavarodik a mell alatt összetett karokra. A felső és az alsó ruhát a nyak alatt kis térdfibula fogja össze. A halott nő legszebb ékessége a nyakra vetett lánc öt díszes medaillonnal (4. kép. 1.). A bal karon ülő alakatlan tömegben kisgyermek bizonytalan körvonalait ismerhetjük fel. A szobor hátsó oldala lapos, kidolgozatlan.¹³

Női sírszobor (Kat. 83. sz., XXVIII. t. 2.). Sárszentmihály-Örspusztáról került a vajtai Zichy-kastély parkjába. Az ember nagyságú mészki szobor (1,48 m magas, 0,53 m széles, 0,28 m vastag) alacsony, négyszögű talapzaton helyezkedik el.¹⁴ Feje, jobb vállának egy része, bal, előre nyújtott keze és a talapzat elülső része hiányzik. Öltözéke azonos a másik örspusztai szoboréval. A vállára vetett palla-szerű köpeny, amelynek végét jobb keze fogja, szépen redőző ráncokkal felső ruháját térdén alul eltakarja. A felső ruha redői egyenesen hullanak alá. A kis térdfibula a mell közepén fogja össze ruháját. Ékszerai nincsenek, csak egy lunula tőrédéke látható az alsó ruha háromszögű nyakkivágásában. A szobor hátsó oldala lapos, kidolgozatlan.

Női sírszobor (Kat. 88. sz., XXVIII. t. 3, XXIX. t. 2—3.). Az ercsi Wimpfen-kastély parkjában állt, közelebbi lelőhelye nem ismeretes. Az ember nagyságú mészki szobor (1,56 m magas, 0,58 m széles, 0,33 m vas-

tag) alacsony, négyszögű talapzaton helyezkedik el.¹⁵ Feje hiányzik, felső ruhája közepén későbbi eredetű kerek lyuk. Alsó ruhája — a szokásostól eltérően — felül ívesen zárul, alul csak bokáig ér s szabadon hagyja cipőjét. Az egyenes esésű felső ruha hátsó és elülső részét két hatalmas csokor alakú fibula fogja össze. A fibulát közepén nagy szem díszíti 2—2 csiga alakú díszítéssel, elől a széléről három hegyben végződő csüngő lóg le (4. kép. 2.). A felső ruha visszahajtását az övnél és a bal fibulánál látni lehet, a későbbi rongálás miatt elmosódottá tette. A mell közepén sejtethető kisebb alakatlan domborodásban fibulára gondolhatunk. Másik kis fibula az alsó ruha nyaki részén gyanítható. A mell alatt futó zsinór-övből széles, durva anyagú kötényt buggyan elő, az övet eltakarva. A kötényt szokatlanul széles, a két testhez szorított karig szelét nem látjuk. Eredeti formájának meghatározását nehezítik a későbbi rongálások, amelyek a kő felületét lehorzsolják. A két kar mellett, ahol épen maradt, erőteljes függőleges ráncokat látunk. Valószínűleg lefelé ívesen szűkült, de egészen a felső ruha aljáig leért. Lábán kivágott pántos cipőt viselt. Ruházatát válláról mélyen lecsüngő köpeny egészíti ki, amelynek két vége át van vetve alsó karján. Bal kezében alakatlan nagyobb tárgyat, esetleg bögrét tart. A szobor hátsó oldala lapos, kidolgozatlan.

Meitime sírköve (Kat. 86. sz., XXIX. t. 1.). A verebi Végh-kastély műromjaiba volt falazva, ahová az angol-kert melletti szőlőből került. A szőlő területén szörvány-leletek alapján római kori temető volt.¹⁶ A gyöngye megtartású sírkő¹⁷ (2,24 m magas, 0,75 m széles, 0,24 m vastag) felső lezárása egyenes. Az oromzat díszítetlen, a két sarkon akrotérionok. A képmezőt léce elé állított oszlopok keretezik. Az erősen mélyített képmező közepén ülő bennszülött nő, két oldalán egy-egy álló leánygyermek. A nő fején a szokásos turbán, vállára lecsüngő fátváll. A turbán füleit szabadon hagyja. Vállain nagy noricum-i—pannóniai szárnyas fibulák. Nyakában lánc. A felső ruha visszahajtása a mell alatt futó zsinór-övig jól észlelhető. Két kezét az öv alatt tartja, a jobban már meg nem határozható tárgyat látunk. A rövidebb felső ruha ráncai az öv alatt hangsúlyozottan stilizáltak, ékalakban futnak össze. Lábán az ercsi sírszoboréhoz hasonló cipő. A két leánygyermek öltözéke megegyezik az anyáéval. Fejükön a turbánt nem borítja fátváll s vállukon a fibulák sem állapíthatók meg: ez azonban a kő rossz állapotából is eredhet. A baloldalon álló kisebb leány a melle alatt megkötött zsinór-öv alatt tartja jobb kezét, a balt anyja térdén nyugtatja. A jobboldali nagyobb leány kis emelvényen áll — ő a halott 15 éves Meitime —, kezében talán gyümölcsös kosarat tart. Mindkét leány szoknyáján az ékebe futó ráncokat stilizált vonalak jelzik. A felirat lécekeretben: Meitime Casa / monis f(ilia) an(norum) XV / t(itulum) p(osuit) pater f(iliae) p(ientissimae). A felirat alatt nyersen hagyott rész.¹⁸

Aveta sírköve (Kat. 6. sz., XXVI. t. 1.). A velencei Gschwindt-kastély falában volt, ahová a község területén levő római temetőből került (3,30 m magas, 1,04 m széles, 0,24 m vastag).¹⁹ Az akrotérionos, léccel keretelt oromzatban Meduza-fej. A ferde síkokkal mélyített képmező közepén mélyített fülkében helyezkedik el a bennszülött öltözetű halott mellképe. Fejét nagy turbán borítja, szabadon hagyva füleit. A turbánról fátváll csüng vállaira. Nyakában fonott torques, két vállán noricum-i—

¹² Ltsz. 50.99.1

¹³ Fitz J., Weibliche Grabfigur. Archäologische Funde in Ungarn. (Bp. 1956) 200. — Három sírszobrunk egyelőre teljesen analógia nélkül áll a noricum-i—pannóniai emlékanyagban. Datálásukkal, alkalmazásukkal a későbbiekben foglalkozunk. A szobrok gondos, finom kivitele jó — valószínűleg aquincumi — műhelyre enged következtetni. Nem oszthatjuk B. Thomas E. feltevését (BpR 17 [1956] 172.), aki a szobrokat bennszülött kőfaragóműhelyhez kötné. A II. század második felében — amikor szobraink készültek — ilyen műhely tevékenységét nem tudjuk igazolni.

¹⁴ Ltsz. 50.100.1

¹⁵ Ltsz. 50.81.1

¹⁶ Marosi A., Arch. Ért. 35 (1915) 156—.

¹⁷ Ltsz. 51.4.1 — Luczenbacher J., TÉ 16 (1837) 59—; Károly J., Fejér vármegye története. V (Székesfehérvár 1896—1904) 502.; CIL III 3364 = 10348.

¹⁸ A kő datálásában — figyelembe véve a későbbiekben kifejtett viseleti jelenségeket — a felirat szövegezésére alapján a II. század első feléig mehetünk el.

¹⁹ Ltsz. 50.76.1 — CIL III 3361; Sági K., i. m. 231., 23. sz. LXXXI. t. 2. további irodalommal.

pannóniai szárnyas fibulák. Vállán köpenye, amelynek végét mindkét kezével fogja. A köpeny a mell közepén kis öblöcskéssel gyűrődik. Mindkét csuklóján széles, kétrészes karperec. Jobb keze jobb mellén. A képmező alatt léckeretben felirat: Aveta Adnamati/f(ilia) an(norum) LI h(ie) s(ita) e(st)/M(arcus) Ulpius Cassius /matri/t(itulum) m(emoriae) p(osuit). A felirat alatt sima, kisméretű képmezőben kocsijelenet, jobbra haladó kétlovas négykerekű lapos kocsin a kocsis, az ülő halott és a szolgálóleány szokásos alakjai.²⁰

Kétalakos sírkő töredéke (Kat. 3. sz., XXVII. t. 1.). A nagylángi Zichy-kastély tisztartói lakásának falában volt, ahová a táci római telepről került (0,88 m magas, 0,80 m széles, 0,21 m vastag).²¹ Felül keretelt oromzat zárja le, közepén rozettával. A mély képes fülkét léce elé állított oszlopok keretezik, korinthuszi oszlopfőkkel. A fülkében bennszülött házaspár. Baloldalon nagy turbánnal és azt leborító fátyollal a nő. Vállain nagy noricum-i pannóniai szárnyas fibulák, amelyek jól hangsúlyozott felső ruhájának hátsó és elülső részét fogják össze. Nyakában sodrott torques, középen kis csüngővel. Jobb kezét, amelyben két almát tart, mellére helyezi. Balkeze férje vállán nyugszik, aki haját katona-módra viseli. Mindkét keze a mellén, baljában irattekeres. A sírkő alsó része hiányzik.

²⁰ A sírkő datálásához az állító Ulpius Cassius neve nyújt közelebbi támpontot. Traianus alatt kapta ő vagy még apja a polgárjogot. Másfelől Aveta ruházata tisztán a korai viselet formáit mutatja. Az öltözet és a halott kora (51 év) alapján a kő datálásában a II. század első harmadánál tovább nem mehetünk el.

²¹ Ltsz. 50.93.1 — *Thomas E.*, *Acta Arch. Hung.* 6 (1955) 95—, 3. sz. XXVI. t. 2. — A datálásban a férfi hajviselete alapján Traianus korára gondolhatunk. Bennszülött sírköveknél azonban ez a frizúra kevésbé datáló erejű, mint az általános divatot követő romanizáltaknál. Az előre fésült, a homlokban félkörűen elhelyezett haj ugyanis a kelták viselete volt, tőlük terjedt el az I. és a IV. században a birodalom minden részébe. Traianus, aki szintén ezt a frizurát viselte, maga is keltiber volt. (*Koethe, H.*, *Die Hermen von Welschbillig*. JDAI 50 [1935] 210.)

²² *Marosi A.*, *SzSz* 5 (1935) 38—.

²³ *Kanozsay M.* *Ant. Tan.* 4 (1957) 107—.

²⁴ Az ún. „szélistenek” új értelmezését adja R. Egger „Aus der Unterwelt der Festlandkelten” (*Wiener Jahreshfte* [1943] 122—) című tanulmányában.

²⁵ A sírkő korát a férfi hajviselete alapján a Flaviusok uralkodásának idejére tehetjük. Ennek a sírkő felépítése és részletei („szélistenek”, csavarmenetes oszlopok, félköríves lezárodás) sem mondanak ellent. Pannónia keleti részében az I. században elterjedt csavarmenetes oszlopok jellegzetes csoportot alkotnak. Egy aquincumi töredéken, amelyet 100 körülre datálnak (*Schober, A.*, i. m. 88., 190. sz. 98. t.), a félkörű fülke két oldalán a „szélistenek”-et is láthatjuk. A képmező alatt lovasjelenet. Egy másik töredéken (*Hampel J.*, *Arch. Ért.* 27 [1907] 319., XXXVI. t.) a félkörű fülke mellett ugyancsak „szélistenek” vannak. Malsus és fivére sírkövén (*Erdélyi G. — Fülep F.*, *AH* 33 [1954] 234., 4. sz. XXXVI. t. 2) a csavarmenetes oszloptól keretelt képmező alatt lovasjelenet. A fiatalabb testvér az ala I. Frontoniana katonája volt, amely Camponában állomásozott (*Radnóti A. — Barkóczy L.*, *Arch. Ért.* 78 [1951] 89.). A csavarmenetes oszlop az Aquincum környéki korai lovasjelenetes sírköveken ha nem keretezi a képmezőt, a lovasjelenetet zárja le (*Schober, A.*, i. m. 87., 187. sz. 96. t.) vagy a feliratos részt határolja, mint Nertusnak, az ala I. Hispaniorum katonájának I. századi sírkövén (*Schober, A.*, i. m. 124., 271. sz. 140. t.). Ennek a csoportnak megfelelőit Pannónia nyugati részében is megtaláljuk (ahol a csavarmenetes oszlopok polgári sírköveken is gyakoriak). Legjelentősebb köztük a walbersdorfi sztélé (*Schober, A.*, i. m. 89., 191. sz. 99. t.), amelyen

Kétalakos sírkő töredéke (Kat. 5. sz., XXVII. t. 3-4.). Az iszkaszentgyörgyi Duzzogó-fürdőben a kerítésbe falazva. Korábban a Pappenheim-kastély parkjában állott, ahová az iszkaszentgyörgyi római temetőből került.²² A sírkő²³ felül valószínűleg egyenes lezárodású lehetett. A gazdagon keretelt oromzatban Meduza-fej. A képmezőt közrefogó csavarmenetes oszlopokat gazdagon tagolt korinthuszi oszlopféjek zárják le. A bennszülött házaspár félkörívesen lezárt fülkében ül. A félkörív külső oldalán, az oszlopfő mellett oldalnézetben elhelyezett ún. „szélistenek”,²⁴ nyakán csattal összefogott ruhában, előtte négyágú rozetta. A férfi baloldalt ül. Rövidre nyírt, homlokba fésült haja van, felső testét közepén nagy csattal összefogott köpeny takarja. Kezét ölében tartja, a jobban ostor. A nő többretegű turbánt visel, amelyet fátyol borít. A turbán szabadon hagyja füleit. Alsó ruhájának háromszögű kivágását látjuk. A felső ruhát két noricum-i pannóniai szárnyas fibula fogja össze vállain. Nyakában sodrott torques. Vállán, felső karja külső oldalán és átvetve alsó karján köpenyét látjuk. Mindkét csuklóját széles, kettős gerezdelt karperec díszíti. Jobb kezét, amelyben almát tart, mellére helyezi. Ölében levő baljában nagy szőlőfürt. Öve valószínűleg derekát fogta át, lecsüngő része elől, két térde között látható. A két ábrázolt alak mellett a fülke szélein a gazdagon faragott székek lábait és támláját figyelhetjük meg.²⁵

a csavarmenetes oszlopok félköríves lezárodású fülkét fognak közre, a sarkokban „szélistenek”, a képmező alatt lovasjelenet. Az I. sz. első feléből származó sírkövet Tiberius Julius Rufusnak, az ala Scubulorum katonájának állították. Csavarmenetes oszlopokat, „szélistenek”-et és lovas-jelenetet látunk Atpomarus I. század első feléből származó síremlékén is (*Schober, A.*, i. m. 57. 120. sz. 57. t.). A felsorolt emlékek egyezése alapján ezt a sírkő-típust a korai ala-kövek egyik csoportjának tekinthetjük. Iszkaszentgyörgyi kövünket, amelyen a csoport jellemző vonásai megvannak, alighanem joggal sorolhatjuk közéjük és egy lovasjelenetes sírkő töredékét láthatjuk benne. Talán megerősítheti feltevésünket a férfi kezében levő ostor is. A székesfehérvári bennszülött sírkövön (kat. 4. sz.) és Malsus említett camponai sírkövén az egyik férfi ostort tart: mindkét kövön lovasjelenet is látható. Különlegesen finom és gondos kivitelű sírkövünk vidékünkön egyedülállóan mondható: felmerülhet a kérdés, vajon az I. század második felében megvolt-e a lehetősége annak, hogy Kelet-Pannóniában faragják? Itt utalhatunk az egyik említett aquincumi lovas sírkőre, amelyet Sz. Burger A. egy aquileiai stéléhez hasonlít (*Sz. Burger A.*, *Arch. Ért.* 83 [1956] 192., 19. j.), valamint a walbersdorfi síremlékre, amelyet Hofmann Aquileiából származtat. (*Hofmann, H.*, *JÖAI* 12 [1909] 233.). A walbersdorfi sírkővel való egyezések alapján az iszkaszentgyörgyi kövünk eredetére további feltevést kockáztathatunk meg. Az ala Scubulorum, amelynek Tiberius Julius Rufus katonája volt, az I. század közepén 60-ig Kelet-Pannóniában állomásozott. Az alának egy téglabélyege ismeretes Matricából, itt azonban az ásátási eredmények alapján nem volt tábora (*Mócsy A.*, *Arch. Ért.* 82 [1955] 67.). Szilágyi János az ala helyét egy másik téglabélyeg alapján Gorsiumban (Tácz) jelöli meg, ahol a római megszállás rendszerének megfelelően az Aquincum, Campona és Vetus Salina felé vezető utakat biztosította (*Szilágyi J.*, *Arch. Ért.* 1942, 179—.). A szabadbattyáni lovas-jelenetes sírkő az I. század közepéről — Sz. Burger A. (i. m. 193.) eredeti lelőhelyét, helytelenül, Aquincumban jelölte meg (a csikvári kenderföldken került elő, későrómai sírból), — feltehetően ugyanehhez az alához köthető. Iszkaszentgyörgyi sírkövünkben tehát véleményünk szerint egy lovas sírkő töredékét láthatjuk s az ala Scubulorumhoz köthetjük. W. Wagner szerint az alat sok kapcsolatot fűzte Aquileiához, ahol északra helyezése előtt állomásozatott (*Wagner, W.*, *Die Dislokation* ... 64—.). Ezek a kapcsolatok talán a kő faragásának helyére is útmutatásul szolgálhatnak. Kanozsay M. idézett munkájában más-képpen értelmezi a sírkövet.

Háromalakos sírkő töredéke (Kat. 4. sz., XXVI. t. 2.). A székesfehérvári bazilika ásatásaiból került a püspök-kertbe (1,25 m magas, 1,12 m széles).²⁶ Felül egyenes lezárdású. A keretelt oromzatban Meduza-fej, a sarkokban delfinek. A sima léccel keretelt mély képmezőben egy nő és két férfi. A nő jobboldalt, bennszülött viseletben, fején nagy, többretegű turbán, vállára hulló fátvollyal leborítva. A turbán a füleket szabadon hagyja. A szokásos alsó ruhát a nyakon kis térdfibula fogja össze, a nehéz felső ruha elülső és hátsó részeit a két vállon széles, nagy noricum—pannoniai szárnyas fibulák fogják össze. kNyáiban vastag, sodrott torques, csuklóján kétszeres széles karperec. Dereán széles öv, bal karján átvette köpenye. Melle előtt tartott kezében kétfüllű bögrét tart. Mellette a két férfi római viseletben van. Hajuk katona-módra nyírva. Köpenyüket mellük közepén fibula fogja össze. A középső férfi bal kezében kalapácsot, a szélső jobbában ostort tart. Az utóbbi bal kezét a mellette álló vállán nyugtatja. A képmező alatt balra haladó lovas töredéke. A sírkő felső részének jobb fele és alsó része hiányzik.²⁷

Aurelius Dialo sírköve (Kat. 85. sz., XXVII. t. 2.). Inotáról került a várpalotai kastély falába (2,08 m magas, 0,89 m széles).²⁸ A keretelt oromzatban rozetta, az oromzat sarkaira támaszkodó akrotérionok kereteltek. A mélyített képmezőt korinthoszi fejezetű oszlopok zárják le. A mezőben két szélen egy-egy férfi, középen nőalak. A nő fején lapos turbán, amely szabadon hagyja elől haját és két fülét. A turbánt fátvollyal borítja le. Vállain noricum—pannoniai szárnyas fibulák. Kezeiben, amelyeket gyomra előtt tart, valamit, talán tálat tarthatt, a kő mai állapota miatt már nem vehető ki. A két férfin turbánszerű fejedő van. A baloldali kezét gyomra előtt tartja, több részlet már nem vehető ki. A képmező alatt áldozati jelenet, a tripus két oldalán egy-egy szolgálóval. Alatta téglalap alakú keretelt mezőben felirat: D(is) M(anibus) / Aurelius Dialo / veter(anus) c(o)h(o)r(tis) VII Br(eucorum) / an(norum) L h(ic) s(itus) e(st) Trouc / issae vivae Aur(eliae) Ma / ternae vivae f(aciendum) c(uraverunt) patr[i].²⁹

A bennszülött viselet sajátossága szempontjából ismertetett köveink közül különösen a két őrspusztai sírszobor jelentős. Különlegesen jó állapotuk, gondos kivitelük és realisztikus ábrázolásmódjuk olyan részlet-megfigyeléseket tesznek lehetővé, amelyekre eddig nem volt mód.

Nem egy bennszülött női sírkövön megfigyelhetjük azt a két, rendszerint egyenes vagy a mell belső oldala körül ívesen hajló vonalat, amely a fibulákat a mell alá kötött öv közepével összeköti.

Ezt a két összefutó ferde vonalat, amelyet egyaránt megfigyelhetünk Veriuga intercisai (kat. 62. sz.), Nemoratta seregélyesi (kat. 84. sz.) sírkövén, a szomori sírtáblán (kat. 101. sz.) vagy a Történeti Múzeum egy nem azonosítható (de eraviszkusz területéről származó) síremlékén (kat. 109. sz.) s amely sűrűn fordul elő Noricumban is,³⁰ könnyen elhanyagolható ráncnak nézhetnek, amely a nehéz felsőruhának a fibulákhoz való felerősítéséből származott. Az őrspusztai kövek tanúsága szerint azonban ezek a vonalak semmi esetre sem ráncok, hanem a ruhafelületből kidomborodó, hangsúlyozott szegélyek.³¹ Ha megfigyeljük, hogy a felső ruha a sírkövek jelentékeny részén kötényszerűen összeszűkül (Aquincum: kat. 94. sz., Zsámbék: kat. 96. sz.), a fibuláknál rendszerint egészen keskeny, az övig ferdén szélesedik, az alatt pedig nyilvánvalóan eléri a hátrészt, amellyel összevarrták, nyilvánvaló, hogy a fibulák és az öv között kialakított trapéz formát csak a ruhaanyag bizonyos visszahajtásával lehet elérni. A fibuláktól az öv közepéig vezető szegély utal a visszahajtás módjára: a ruha első részének felül kétségtelenül háromszögben kellett végződnie (azaz: a két darabból összevarrt négyzet-alakú anyagot — erre a szélességre a szoknya bő redői miatt volt szükség — két felső sarkán levágták). A háromszöget mintegy 20 cm-re, az övig visszahajtották, a fibulákat a visszahajtás által alkotott él két végéhez erősítették (1. kép. 1.).³²

Azokat a háromszögű ékbe futó redőket, amelyeket az egyik őrspusztai sírszobron (kat. 82. sz.) és még hangsúlyozottabban a Meitime-sírkő három nőalakján látunk, Láng Margit³³ és nyomában V. Geramb³⁴ azzal magyarázta, hogy a szoknyát hátul a deréknál magasra húzva ráncolták össze. Erdélyi Gizella a legutóbb rámutatott arra, hogy ebben az esetben a redőelosztás más lenne, megfelelőbb magyarázatra azonban nem tett kísérletet.³⁵ A ferdén ékalakba eső ráncok bármilyen bőre vett egyenes esésű (a szövés szála párhuzamosak az anyag széleivel) szövettel semmiképpen nem

²⁶ Ltsz. 10814 — Hampel J., Arch. Ért. R. f. 14 (1880) 311., 5. sz. XL. t.; Schober, A., i. m. 114., 253. sz.; Magyar Művészet 6 (1930) 394.

²⁷ Erdélyi G. (AH 33 [1954] 153., 97. j.) a sírkő alsó részében egy szabadbattyáni sírkő-töredéket sejt (Rómer F., AK 6 [1866] 101., 804. sz.; Henszlmann J., Arch. Ért. R. f. 14 [1880] XL. t.; Pulszky F., Arch. Ért. R. f. 14 [1880] 48.; Torma K., Arch. Ért. R. f. 14 [1880] 192.; Marosi A., SzSz 9 [1939] 24., I. t.). A kő felső mezőjében bal felé ugrató lovas töredéke látható. Alatta keretelt mezőben felirat: [Resa]tus Sapur / [dae] f(ilius) ann(o)rum XXX / h(ic) s(itus) e(st) / [Sa]pura et Ressila [pa]rentes f(ilio) p(osuerunt) et sibi vivi. A két kő összeillesztése egyelőre nem kísérelhető meg, mivel a felső töredék jelenleg az István Király Múzeum régészeti kiállításában befalazva áll. A két töredéken azonban a keret szélessége és mélysége azonos s a két lovas-töredék pontosan egybeillik. Ezek a részlet-egyezések a két töredék összetartozását többé-kevésbé eldöntik. A székesfehérvári bazilika-ásatásból előkerült háromalakos felső rész eredeti lelőhelye ezek szerint Szabadbattyán volt. A Schober (i. m. 114.) a felső töredéket 100 körülre datálja. Ennek felel meg az oromzatban levő Meduza-fej és a két férfi Traianus-kori hajviselete. Az alsó töredéket

Sz. Burger A. (i. m. 193.) az I. század közepére helyezi a lovasjelenet alapján. A 21. jegyzetben a férfi hajviseletről mondottak értelmében gondolhatunk valamivel korábbi állítási időre is.

²⁸ CIL III 4146; Fallér J., SzSz 3 (1933) 45 — a feliratot hibásan oldja fel.

²⁹ A sírkő keletkezésének idejére kiindulópontot nyújt a cohors VII Breucorum említése, amelynek Aurelius Dialo veteranusa volt. A cohors a II. század első felében, valószínűleg Hadrianus alatt jött Pannóniába s talán Lugióban állomásozott (Radnóti A.—Barkóczy L., i. m. 101.). Troucissa nevével Troucisa formában egy enzersdorfi Silvanus-oltáron találkozunk (Betz, A., JÖAI 42 [1955] Bb. 109—.).

³⁰ Csak néhány kiragadott példa: Kalsdorf, Schloß Seckau, Klagenfurt. Schober, A., i. m. 95., 151., 196.

³¹ A Schloß Seckauból idézett kövön a szegély fel-tűnő díszítését látjuk.

³² A viselet rekonstrukciójában Varga Marianne volt segítségemre. Szíveségét ez úton is köszönöm.

³³ Láng M., i. m. 217.

³⁴ Geramb, V., i. m. 190.

³⁵ Erdélyi G., i. m. 174.

érhetőek el. Valószínűnek tartjuk, hogy a négyzet alakú anyagot körcekkely formájára szabták: ezzel nemcsak további vágás nélkül megkapták a felső rész kívánt háromszögét, de alul a kb. 120 cm szélesség helyett 180–190 cm szélességet értek el. Az egyenes szövésű, merev hátoldalhoz hozzávarrt bő és lefelé szélesedő anyag csak a közép felé alkotott ferdén futó ráncokat.³⁶

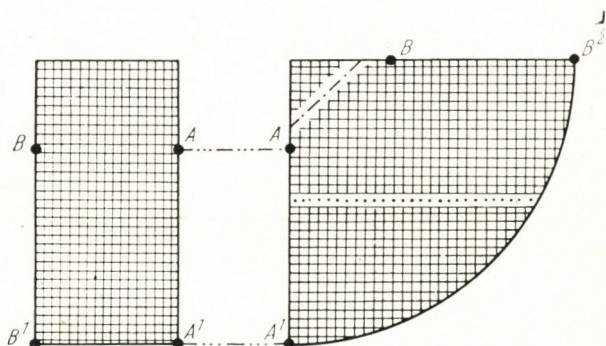
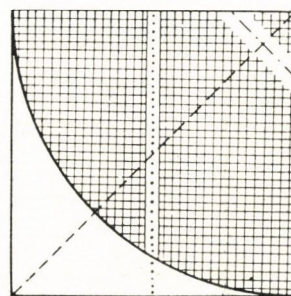
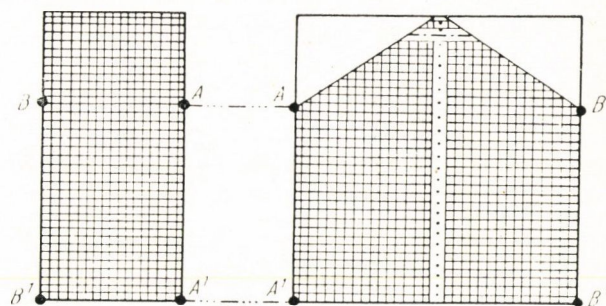
2. Az eraviszkuszokra jellemző női viselet

V. Geramb a bennszülött viseletben mutatkozó helyi sajátosságokat csak a legszembevetőbb fejviseleten vizsgálta. Jól elhatárolható csoportként állapította meg Virunum környékén a cilinderforma magas modiuszt,³⁷ a noricumi fejkötőt (Haube) elterjedésének középpontja Flavia Solva környékére tehető, de egész Noricumban, sőt Pannónia nyugati részein, Savariában (kat. 105. sz.), Felső-lendván (kat. 57. sz.) is használták.³⁸ Pannónia területén jellegzetes csoportot alkot a Lajta-vidéken viselt erősen felhajtott szőrmekalap, amelyet Belatusa sírköve alapján (kat. 45. sz.) — állította Boius — a bőjokkal hoz kapcsolatba.³⁹ Ugyancsak egy sírkő alapján — Aicca (kat. 39. sz.) — tételezte fel már Hampel, hogy az Észak-Pannóniában használt biretum-forma sapkát az azalusok viselték.⁴⁰ Hampel ugyanezen a helyen megállapította, hogy a turbán-fátyol viselete leg-sűrűbben az eraviszkuszok által lakott területen fordul elő, „de nem mernők azt állítani, hogy azért e törzs sajátja volt, mert noricumi keltáknál is akadunk rá”.⁴¹ V. Geramb a turbán-fátyol elterjedését az eraviszkuszok által lakott Észak-kelet-Pannónia mellett a Lajta-vidékhez köti.⁴²

Az eraviszkusz területen mutatkozó viseleti sajátosságokat Láng Margit jegyezte fel. Ezek közé sorozta az ékbe futó szoknyát,⁴³ a kötény egyéni viseletmódját⁴⁴ és a rétegesen elhelyezett több szoknyát.⁴⁵ Az utóbbit, amely Intercisán egy esetben fordul elő (kat. 65. sz.), Erdélyi G. az alsó ruhán elhelyezett három fodornak határozta meg.⁴⁶ Az ékbe futó szoknyában kétségtelenül eraviszkusz sajátosságot láthatunk, amely azonban — mint a továbbiakban látni fogjuk — egyáltalában nem volt általános és csak meghatározott időben fordul elő. Ugyanezt mondhatjuk a kötényről is.

Ezzel szemben, ha a turbán-fátyol elterjedését tekintjük (2. kép), kétségtelen, hogy az eraviszkuszok által lakott terület minden részében használatban volt, sőt elhanyagolhatónak látszó eltérésektől eltekintve az egyetlen, általános fejkötő viseletnek mondhatjuk. Északkelet-Pannóniában a turbán-fátyol nagyobb tömegű előfordulásának

északi határa a Szentendre—Pilisszántó—Szomor—Tatabánya—Környe vonal, nyugat felé Inota, délnek Bölske. Kutatásunk már régebben ezen a területen határolta el az eraviszkusz törzset.⁴⁷

— Anyag vágási széle
 - - - Anyag visszahajtása
 Anyag összetoldása (varrás)
 - - - - - Alloba hajlás vonala
 - - - - - Összekötő vonal, hogyan varródik az eleje a hátához

□ Szabásmint leese rész
 ▨ Szálirány
 A-A A munka eleje
 A'-A' nek és hátának
 B-B' összedallási pontjai

1. kép. A felső ruha szabása: 1. egyenes esésű szoknya, 2. ékbe futó szoknya

Fig. 1. La coupe du vêtement de dessus: 1. Jupe retombant en ligne droite. 2. Jupe aux plis formant coin

Még szembevetőbb a turbán-fátyol eraviszkusz jellege, ha a kocsi-jelenetes sírkövek és a kocsi-temetkezések elterjedésével vetjük össze őket.⁴⁸

³⁶ A ráncok kérdésének megoldását Varga Marianne-nak köszönöm. Tőle valók a szabásminták is.

³⁷ Geramb, V., i. m. 191—.

³⁸ Uo. 196—.

³⁹ Uo. 201—.

⁴⁰ Uo. 202—.

⁴¹ Hampel J., Arch. Ért. 30 (1910) 340.

⁴² Geramb V., i. m. 202.

⁴³ Láng M., i. m. 217.

⁴⁴ Uo. 220.

⁴⁵ Uo. 214.

⁴⁶ Erdélyi G., i. m. 157., 125. j.

⁴⁷ Sági K., i. m. 226—.

⁴⁸ A kocsi-jelenetes sírkövek elterjedését Sági K., Arch. Ért. 78 (1951) 73— cikkében közölt térképe alapján adjuk.

A turbán-fátyol és a kocsitemetkezés szoros összefüggését — egy nép viseleti, illetve vallási megnyilatkozását — kétségtelenné teszik azok a sírkövek, amelyeken a kettő együttesen fordul elő. A turbán-fátyolban tehát, éppen úgy, mint a

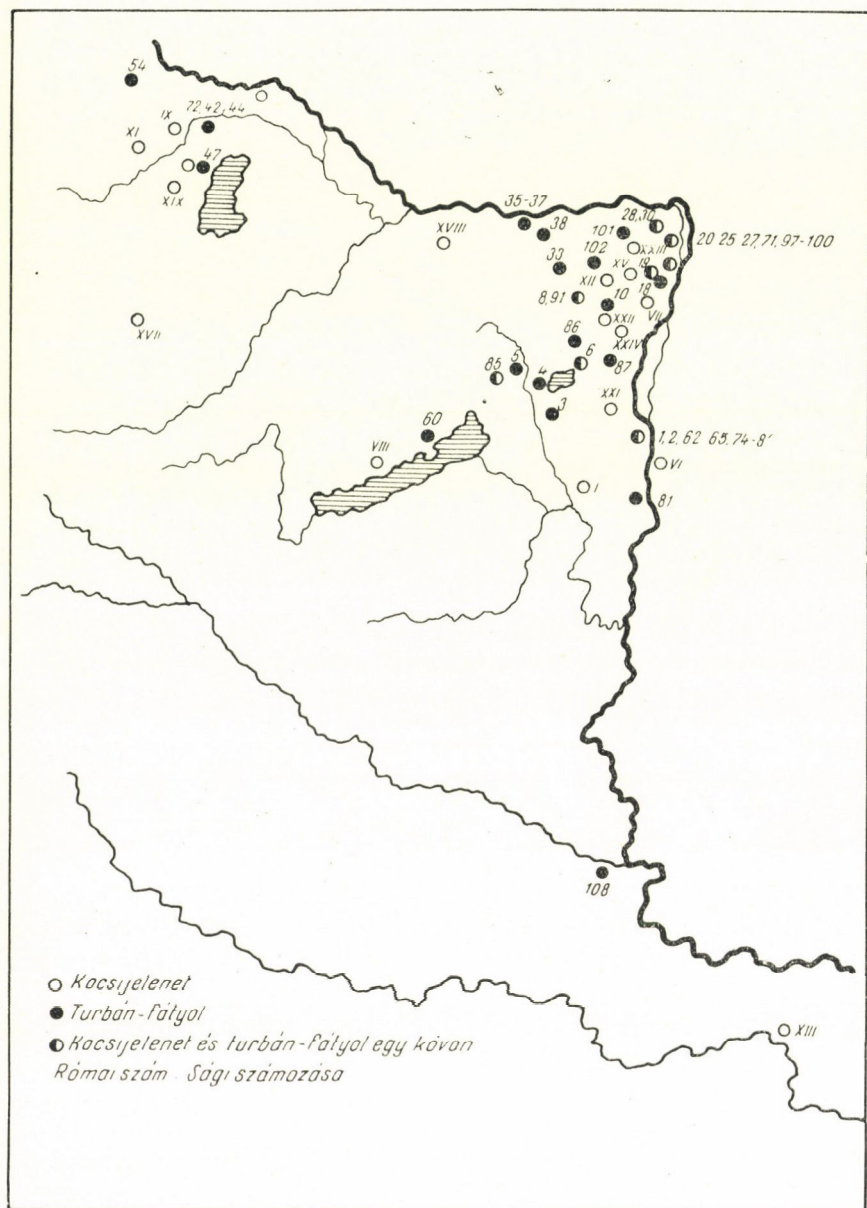
hurcolt köveket láthatunk. E mellett szólhat az a töredék (kat. 37. sz.), amelyet kétségkívül Aquincumban faragtak.

Néhány szórványos előfordulástól eltekintve (Paloznak : kat. 60. sz.; Mursa : kat. 108. sz.)

a turbán-fátyol nagyobb tömegben (gyakran fátyol nélkül) a Lajta-vidéken jelentkezik. Különös érdekességet ad ennek az a körülmény, hogy ugyanezen a területen kocsijelenetes sírkövek is ismertek. Az eddig előkerült köveken nem fordulnak elő együtt, mégis a turbán-fátyol és a kocsijelenet aligha véletlenül lép fel ugyanazon a szűk területen. Nem tartjuk valószínűnek, hogy a kocsijelenetes kövek a Lajta-vidéki szörmekalapot viselő csoporttal — bójokkal? — függnek össze. A turbán-fátyol és a kocsijelenet a Lajta-vidéken és a Duna-könyökben azonos népi kultúrát, talán azonos etnikumot jelentenek. Ezzel a kérdéssel, amelyre később még visszatérünk, más helyen bővebben fogunk foglalkozni.⁴⁹

A turbán-fátyol mellett kevésbé feltűnő és az emlékeken nehezebben megfogható helyi sajátosságot láthatunk a noricum—pannóniai szárnyas fibulák eraviszkusz területen elterjedt változataiban. Patek eraviszkusz területre, Fejér és Tolna megyékre jellemzőnek mondja a nála II. t. 1. számú formát. „Valószínűleg helyi készítmények voltak ezek a durva, nagy, szögletes túrtartóval ellátott fibulák. Túrtartólapjukat beböködött pontsorokkal díszítették.”⁵⁰ Ezt a széles formát sírköveink jelentékeny részénél megtaláljuk : az iszcaszentgyörgyi töredéken (kat. 5. sz.) vagy Veriuga intercisai sírkövén (kat. 62. sz.) stb. Patek II. t. 2. formája, amelyet Noricumban gyártot-

tak, Noricum és Pannónia nyugati határszéle mellett nagyobb számban Fejér megye területén ismeretes. Az előző formához hasonló beböködött pontsorral díszített, de karcsúbb és vége felé elkeskenyedő.⁵¹ A sírkövek ennek használatát is nagy számban megörökítették : Demiuncus intercisai

2. kép. A turbán-fátyol ábrázolásos és a kocsijelenetes sírkövek elterjedése
Fig. 2. La diffusion du voile-turban à représentations et des pierres tombales
avec scènes de chars

kocsitemetkezésben, az eraviszkuszokra jellemző sajátosságot láthatunk, amely élesen elválasztja őket szomszédaiktól. Az eraviszkusz területen kívül több turbán-fátyol ábrázolást ismerünk Brigetio környékéről (kat. 35—38. sz.). Ezekben talán a IV. században eraviszkusz területéről Brigetioba

⁴⁹ „Az eraviszkuszok etnikuma és eredete” című készülő tanulmányban.

⁵⁰ Patek E., DissPann II. 19 (1942) 15.

⁵¹ Uo. 16.

sírkövének nőalakjai (kat. 63. sz.), Matomarus budafoki sírkőtöredékén (kat. 11. sz.) stb.

Noricumban a szárnyas fibulát az I–II. század fordulóján az erős profilú fibula szorította ki.⁵² Ebből a tényből talán arra következtethetünk, hogy az eraviszkusz területen használt kétféle szárnyas fibula között periódus-különbség lehetett. A noricumi műhelyek ugyanis a helyi igények kielégítésére áttértek az új divatú fibulák előállítására, a Patek II. t. 2. típusú fibulák eraviszkusz területre való áramlása tehát ebben az időben megszűnhetett. Az eraviszkuszok nem tértek át az erős profilú fibulák használatára, fibuláikat ettől kezdve — a korábbi kedvelt noricumi példányokat utánozva — maguk állították elő (Patek II. t. 1. típus). Ezt a feltevésünket, amíg hiteles sírletek nem igazolják, természetesen csak hipotézisnek tekinthetjük.

3. A bennszülött viselet korszakai

A két fibula-típus periódus-különbségének feltételezésével eljutottunk a bennszülött viselet időrendjének kérdéséhez. A korábbi kutatás, amely felfigyelt a területi különbségekre, a 150–200 évig nyomon követhető viseletet egyöntetűnek, szinte az egész időszak alatt változatlanak fogta fel. Ilyen méretű állandóság még a hagyományaihoz szívósan ragaszkodó, paraszti életformában élő bennszülötteknél is nehezen képzelhető el. A férfi viselet, a bennszülött névadás, nemzedékről nemzedékre erősödő romanizálódást árul el. Ennek lassúbb folyamatát kétségtelenül a női viseletnek is tükröznie kell.

Ha a bennszülött viseletet jellemző típusai és a sírkövek datálása szerint csoportosítva vizsgáljuk, egy korai és egy késői korszakot állapíthatunk meg, a kettő között rövidebb átmeneti időszakkal. Ez a felosztás az egész noricumi–pannóniai területre érvényes. Sőt a II. század elején induló változás jelentősebb elemei is közelebb. Valószínűleg az átalakuló noricumi viselet hatott a pannóniaira, amely részben átvette annak új formáit, részben más helyi vonásokkal gazdagodott.

Az első korszakra az eraviszkuszok által lakott területen a nagy, sokszor szinte óriási méretű turbán jellemző, a torques, a derékon megkötött széles öv, a vastag, széles karperec. Fibuláik általában Patek II. t. 2. típusához tartoznak, de a II. t. 1. típus sem kivétel. Az ábrázolt halottak kezüket — rendszerint a jobbot — merev szertartásossággal mellükre, szívükre helyezik, míg a bal ugyancsak mereven a gyomor fölött nyugszik. A köveket gyakran kocsijelenet is díszíti.

A korai viseleti elemek az előzőekben publikált Fejér megyei sírkövek közül az iszkaszentgyörgyi (kat. 5. sz. XX\II. t. 3–4.), a táci (kat. 3. sz. XXVII. t. 1.) és Aveta velencei (kat. 6. sz. XXVI. t. 1.) sírkövén tisztán és világosan jelentkeznek. Köztük az iszkaszentgyörgyi, jó műhelyre valló gondos kivitelével nemcsak a legszebb, de a legkorábbi is. Az ostort tartó férfi hajviselete a Flaviusok korát idézi, de emellett szól a sírkő beosztása is. A csavarmenetes oszlopok közé helyezett félkörívesen záródó fülkét, a két sarokban „szélistenekkel” az első század második felében és a századforduló táján nem egy köemléken látjuk.⁵³ Már a korszak végéről való Aveta sírköve, amelyet az állító Ulpius Cassius neve alapján a II. század első harmadába kell helyeznünk. Ezt az időhatárt a katalógusunkban szereplő 61 korai viseletet ábrázoló kő közül egyedül egy rossz fenntartású intercisai töredék (kat. 2. sz.) lépi túl, amelyet Erdélyi G. a II. század közepére datált.⁵⁴

Az iszkaszentgyörgyi nő turbánja éppen úgy többretegűnek látszik, mint a magasabbra tornyozott táci. A többretegű turbánnak talán legszebb példánya a székesfehérvári töredék. Úgy látszik, hogy ez a turbán-fajta Székesfehérvár környékén különösen kedvelt volt.⁵⁵ Aquincum környékén néhány köemléken a turbánnak egy másik határozottan elkülöníthető típusát ismerjük fel. Ez kereken domborodó, szinte kalapszerű turbán, a rétegződésnek minden nyoma nélkül. A típusnak jellegzetes példáját látjuk Lucida (kat. 13. sz.) aquincumi sírkövén, továbbá a Scorilo-sírkő két nőalakján (kat. 17. sz.), négy Ulcisia Castrából (kat. 20., 23., 25., 27.), egy Brigetioból (kat. 37.) és egy Szomódról (kat. 38. sz.) származó emléken. Talán ehhez a csoporthoz sorolhatjuk Blatuna csákvári sírkövét is (kat. 8. sz.), amely rongált állapota miatt biztos meghatározást nem tesz lehetővé. Mind a nyolc felsorolt kő az első századból származik, köztük ötön (kat. 8., 13., 17., 20., 27. sz.) kocsijelenetet is látunk. A Székesfehérvár környéki sírkövekkel ellentétben erősen barbár jellegűek, valószínűleg bennszülött műhelyből kerültek ki. A közös műhely különösen Lucida és Scorilo sírkövén érezhető, ahol a kő beosztása, az alakok elhelyezése és tartása, a kivitelezés közeli rokonságot mutat. Mindkét sírkövön a kőfaragó a melleket szokatlanul kívül és magasan, közvetlenül a nagy fibulák alatt ábrázolta. Ugyanígy látjuk a brigetioi töredéken is, amelyet ennek alapján joggal származtathatunk az aquincumi műhelyből.⁵⁶

A késői viseletre (harmadik korszak) a következő formák jellemzők: laposabb turbán, amelyről a fátyol nem egy esetben elmarad, a széles

⁵² Schober, A., i. m. 176.

⁵³ Bővebben foglalkozunk ezzel a 25. jegyzetben.

⁵⁴ Erdélyi G., i. m. 156.

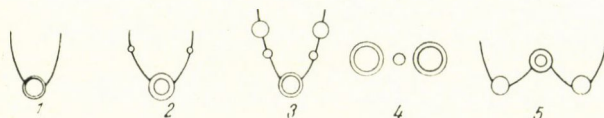
⁵⁵ Megerősíti ez a megállapításunk a székesfehérvári és a szabadbattyáni sírkő-töredékek összetartozását. (27. j.)

⁵⁶ Hasonló turbánt visel, de fátyol nélkül a csákerényi Sibulla (kat. 7. sz.). A képes medaillon felett látható két kulcsalakú jel alapján talán más etnikum jelentkezésére gondolhatunk. Fátyol nélküli turbán korai emléken Pilisszántón is előfordul (kat. 28. sz.), szintén a törzsi határterületen.

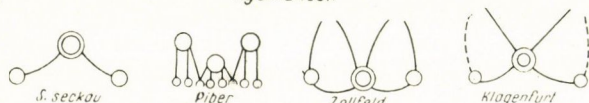
tűtartójú szárnyas fibula (Patek II. t. 1.) vagy a csokor alakú fibula, a medaillonokkal díszített nyaklánc, a mell alatt megkötött zsinór-öv, a felső ruha háromszögű visszahajtása és az ékbe futó ráncolású szoknya. A halottak kezüket az öv alatt teszik össze. A kövek jelentékeny részét áldozati jelenet díszíti.

A késői viselet időbeli fellépését nem könnyű elhatárolni, mert összes jellemző vonásaival nem egyszerre, hirtelen változásként jelent meg. Egyes sajátos formái a II. század elejétől feltűnnek, a korai viseletre jellemző formákkal keveredve, s azokat csak körülbelül a század közepén szorítják ki véglegesen. Az átmeneti idő — második korszak — egyik legjellemzőbb példája Demiuncus

*Eraviszkusz medaillonos
nyakláncok*

*Noricumi medaillonos
nyakláncok*

3. kép. Medaillon-típusok
Fig. 3. Types de médaillons

intercisai sírköve (kat. 63. sz.), amelyen a két nő nagy, domborodó turbánt visel keskeny, hosszú fibulákkal (Patek II. t. 2) — ezek a korai viselet jellemzői —, de egyikük egy, másikuk három medaillonnal díszített nyakéket hord, mellük alatt zsinór-öv látható, kezük gyomrukra nyugszik. Az átmenetet a kocsijelenet és az áldozati jelenet együttes előfordulása is kifejezi.⁵⁷ Kocsijelenet áldozati jelenettel közösen emléktárgyunkban még két intercisai (kat. 64., 65. sz.), valamint Ava (kat. 69. sz.) és Satimara (kat. 70. sz.) Ulcisia Castra-i sírkövein fordulnak elő. A viselet ezeken a köveken már a harmadik korszak sajátosságait tükrözi. Az átmeneti időszakra tehetjük C. Vadilacus (kat. 67. sz.) aquincumi sírkövét is. A nő nyakában lévő torques, esuklón a széles karperecek, a kocsijelenet D(is) M(anibus) formulával, gyomorra helyezett kézzel fordul elő együtt.

A három viseleti korszakot csak tág határok közt köthetjük időhöz. Nyilvánvaló, hogy a vál-

tozás nem külsőleges, divat-jellegű volt, hanem mélyebb és általánosabb okokra ment vissza, amelyek a társadalom minden területén éreztették hatásukat.⁵⁸ Az átalakulás e természete teszi érthetővé a folyamat lassúságát, a korai és a késői viselet egy időben való előfordulását, keveredését. Valószínű, hogy a II. század elején inkább az idősebb generáció az, amely a régi szokásokhoz ragaszkodott és megtartotta hagyományos viseletét, míg a fiatalabb nők már az új ékszereket, ruhadarabokat kedvelték. Patevilla és családja sír-emléken (kat. 68. sz.) a legidősebb Patevilla megtartotta a régi viselet torquesét, míg a mellette ülő Resatira és az álló fiatal Verbugia már medaillonos nyakéket hordanak. Ugyanezt bizonyítják azok a sírkövek is, amelyeken a halott nő korát feltüntették. A II. század elején, első felében korai viseletben járó Basia (kat. 1. sz.) 50 éves, a velencei Aveta (kat. 6. sz.) 51 éves. A II. század elején átmeneti vagy éppen késői viselet szerint öltözködő Veriuga (kat. 62. sz.) 30, Ava (kat. 69. sz.) 30, Mira (kat. 71. sz.) 30, Nemoratta (kat. 84. sz.) 30 esztendő volt.⁵⁹ Amikor tehát azt mondjuk, hogy a korai viselet az első századra és a második elejére, az átmeneti viselet a II. század első felére, a késői viselet pedig a II. század második harmadától a III. század közepéig terjedő időre esik, ez alatt az emlékek túlnyomó száma alapján a periódus virágkorát értjük.

Az új Fejér megyei bennszülött síremlékek közül a két őrspusztai (kat. 82., 83. sz. XXVIII. t. 1—2.) és az ercsi (kat. 88. sz. XXVIII. t. 3, XXIX. t. 2—3.) sírszobrok, valamint Meitime verebi (86. sz. XXIX. t. 1.) és Troucissa inotai (85. sz. XXVII. t. 2.) sírkövei már a harmadik korszak jellemző sajátosságait mutatják.

A felső ruha visszahajtását az első korszak általában elnagyoltabb emlékein nem találjuk meg. Az első sírkő, amelyen kétséget kizáróan megállapítható, Basia intercisai sírköve (kat. 1. sz.). A torques, a mélyen megkötött széles öv a korai viselet jellemzői, a kő datálásával Erdélyi G. szerint legfeljebb a II. század elejéig mehetünk el.⁶⁰ Ugyancsak a II. század első évtizedeiből származó Veriuga-sírkövön (kat. 62. sz.) is felismerhető a visszahajtás jelölése. Ez a két emlék kevés ahhoz, hogy belőlük általánosító következtetéseket vonhassunk le; egyelőre nem dönthetjük el, vajon a korai viseletben a felső ruha szabása más volt-e. A visszahajtást mindenesetre nagyobb számban a késői viseletben látjuk, nemcsak itt, de Noricum-ban is.⁶¹ Egy aquincumi töredékes sírkő (kat. 94. sz.) azonban arra figyelmeztet, hogy ez a viselet

változást nem tekinthetjük elszigetelt bennszülött jelenségnek.

⁵⁹ A nők kormegjelölése sokkal bizonytalanabb, mint a férfiaké. Amíg ezek korát — nyilván a katonai szolgálat miatt — pontosan számon tartották és a sírköveken feltüntették, a nők életkora a feliratok nagy többségében kerek számú, azaz hozzávetőleges.

⁶⁰ Erdélyi G., i. m. 155.

⁶¹ Felsorolásukat l. a 30. jegyzetben.

⁵⁷ Erdélyi G. a követ a II. század elejére datálja, i. m. 156.

⁵⁸ Már a viseleti korszakok jellegzetességeinek el-sorolásában megemlékeztünk az ábrázolt kézhelyzetek alakulásáról, a kísérő vallásos ábrázolásokról. De ugyan-így változáson ment át a sírfeliratok szövegezése is (pl. a H. S. E. — D. M. formulák, a kor jelölése, a halott nevének nominativusba vagy dativusba helyezése stb.). Mindezek arra mutatnak, hogy a viseletben végbemenő

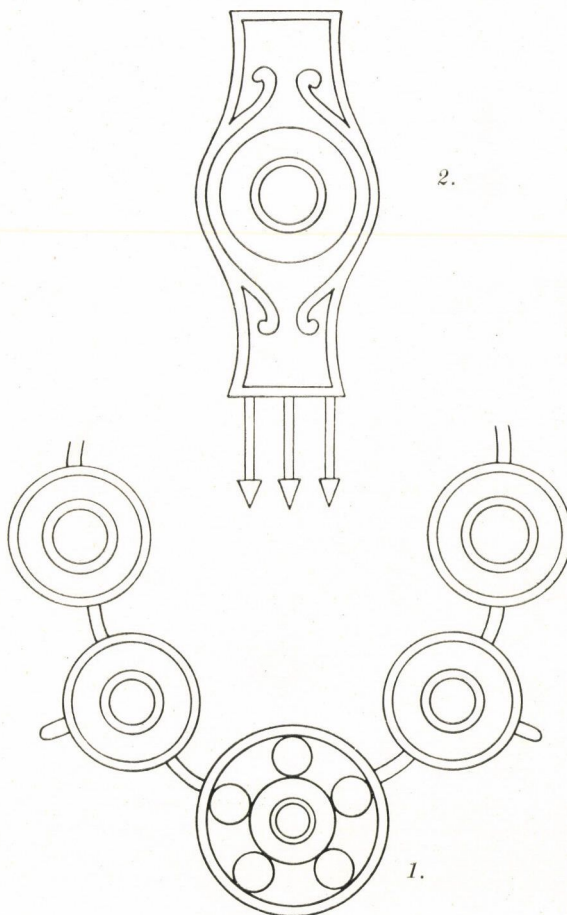
a késői időszakban sem volt általános. Ezen a gondosan faragott kövön a nő feltűnően elkeskenyedő, szinte kötényszerű felső ruhát hord a zsinór-öv fölött. A ruha közepén, mint sok noricum-i kövön is,⁶² nagy odatűzött medaillont vagy fibulát figyelhetünk meg.

Igen szépen megőrizte ez az aquincumi sírkő a nyakon viselt szalagot is, amelyről középen lunula csüng le. Az egyik örpusztai sírszobron (kat. 83. sz.) hasonló szalaghoz tartozó lunula maradt meg. Ez az ékszer a késői viseletben igen elterjedt és kedvelt volt, a Lajta-vidéken (kat. 73., 104. sz.) és Noricumban is előfordul.⁶³

A késői viselet legjelentősebb ékszere a nagy kerek medaillonokkal díszített nyaklánc volt (3. kép). Északkelet-Pannóniában a nyakba vetett láncra felfűzött egy, három vagy — az egyik örpusztai sírszobron (kat. 82. sz. XXVIII. t.) 1.—öt medaillonból álló ékszergarnitúra volt divatos. A II. század első harmadában már az átmeneti viseletben fellép, igazi elterjedtsége azonban a harmadik korszakban következik be. A medaillonos nyakék egy másik típusát figyelhetjük meg az intercisai Otiouna (kat. 74. sz.) és az Ulcisia Castra-i Ava (kat. 69. sz.) nőalakjain. A mell közepét ezeken két nagy, a szárnyas fibulákba akasztott karika foglalja el, a kettő között Ava sírkövén egy kisebb medaillon vagy karika látszik (3. kép 4.). Talán ezekhez sorozható egy intercisai sírtábla (kat. 79. sz.) közepén elhelyezkedő nőalakjának három egyforma méretű díszített medaillonos ékszere. Ugyanezen a síremléken a baloldalt ülő nőalak mellét a három medaillon olyanformán díszíti, hogy a középső korong magasabban van mint a két szélső. A medaillonoknak ez az elhelyezése Noricum területén általános⁶⁴ (3. kép 5.). Pannóniában az intercisai kövön kívül csak a Lajta-vidéki Neumarkt im Tauchental (kat. 104. sz.) szép háromalakos sírkövén fordul elő. Hekler A. ezt a töredéket a férfi hajviselete alapján a II. század harmadik negyedére datálta.⁶⁵ A medaillonok díszítésére szinte semmiféle adatot nem kapunk a sírkövekről. Az örpusztai sírszobor (kat. 82. sz.) egyedülálló ezen a téren: a közepén elhelyezett legnagyobb medaillon díszítésének nehézség nélkül felismerhető (4. kép. 1.). A kiemelkedő részek határozott hangsúlyozása inkább az áttört korongokra, mint az emailberakásos ékszerekre emlékeztet.

Csak a késői síremlékeken, a harmadik viseleti korszakban lépnek fel azok a csokor alakú fibulák, amelyek legszebb ábrázolását az Eresből származó sírszobrunk (kat. 88. sz.) őrizte meg. Ilyen fibula-fajtát a pannóniai leletanyagban sem Kovrig I.,⁶⁶

sem Patek E.⁶⁷ nem ismer, de nem fordul elő nyugaton sem.⁶⁸ Kétségtelenül helyi sajátosságot láthatunk benne. Az ercsi sírszobor mellett néhány intercisai sírkövön is találkozunk ábrázolásával. A kat. 76. sz. töredéken a fibula díszítése elég jól kivehető. A képmező alatt álló bennszülött

4. kép. 1. Az örpusztai (1. sz.) szobor nyaklánc. —

2. Az ercsi szobor csokor-fibulája

Fig. 4. 1. Le collier de la statue d' Örpuszta (n° 1). —

2. La fibule en noeud de la statue d'Ercsi

kötényes nőt látunk, vállain szárnyas fibulákkal. Két másik intercisai síremléken is a csokor alakú fibula szárnyas fibulával együtt fordul elő (kat. 78., 79. sz.), a csokor alakú fibulát mindkettőn a baloldali nőalak viseli. A két fibula-típus tehát egy időben volt használatban a II. század második felétől. Az egy táblán szereplő, eltérő fibulát viselő nők sem generációs, sem társadalmi különbséget nem árulnak el, sőt általánosságban a csokor

⁶² Csak néhány kiragadott példa: St. Martin in Greith bei Neumarkt (Schober, A., i. m. 147., 334. sz.), Schloß Seckau (uo. 149., 338. sz.; 150., 345. sz.).

⁶³ Wagna bei Leibnitz (uo. 131., 287. sz.), Klagenfurt (uo. 196., 204. t.).

⁶⁴ Schober, A., i. m. 149., 151., 144., 196.; Schober, A., Die Römerzeit in Österreich. (Wien 1953, 2. kiad.) XLV. t. 102.

⁶⁵ Hekler A., Arch. Ért. 50 (1937) 80—.

⁶⁶ Kovrig I., DissPann II. 4 (1937).

⁶⁷ Patek E., i. m.

⁶⁸ Almgren, O., Studien über nordeuropäische Fibelformen der ersten nachchristlichen Jahrhunderte mit Rücksichtigung der provinzialrömischen und südrussischen Formen. (Leipzig 1923, 2. kiad.)

alakú és a szárnyas fibulát viselő nők ruházata is nagyjából azonos. A kat. 78. sz. kövön ékbe futó szoknyát látunk mindkettőn, a kat. 79. sz. sírkő nőalakjain a felső ruha előtt az övbe betűzött hosszú keskeny kötény van. A csokor alakú fibulához az intercisai kőemlékek nőalakjai valamennyi esetben három medaillonból álló ékszer-garnitúrát viselnek. (A felsoroltakon kívül talán csokor alakú fibulája van a kat. 80. sz. intercisai sírkőtöredéknek is.) A csokor alakú fibula helyi elterjedését bizonyítja Barkóczi L., Bónis É. és Mócsy A. felsőcikolai ásatása 1955-ben, amelynek során halomsírból az ercsi fibulához méretben is hasonló pár került elő.^{68a}

Másik helyi csoport körvonalait az Aquincum és az északi eraviszkusz területen elterjedt fátyol nélküli, rendszert egészen lapos, a noricumi Haubehoz közel álló turbán lelőhelyei rajzolják ki. Három aquincumi sírkő (kat. 93., 94., 95. sz.) mellett Atezissa csákvári (kat. 92. sz.) és Anna tatai (kat. 103. sz.) kőemlékein látjuk megjeleníteni ezt a turbán-formát. Atezissa, Anna⁶⁹ és a kat. 95. sz. aquincumi sírkövek kétségtől Marcus Aurelius korára tehetők. Lehetséges, hogy a fátyol elhagyása ezeken a köveken a romanizálódás előrehaladásával, a bennszülött formák fokozatos elhagyásával magyarázható. Talán ezt bizonyítja Aelia Prima és Aelia Ressila sírköve is (kat. 95. sz.), amelyen a középső nőalak a fátyol mellett már a fibulát is elhagyta. A baloldali nő vállain ugyanazokat a nagy rozettával díszített szárnyas fibulákat láthatjuk, mint a csákvári Atezissán. A rozettás áttöréssel díszített szárnyas fibulákkal eraviszkusz területen korábban nem találkozunk, úgy látszik, az itt használt szárnyas fibuláknak ez a legkésőbbi típusa. A csoport a felső ruha viseletében is egységes: a visszahajtatást egyikén sem látjuk.

A késő-eraviszkusz viseletre jellemző az ékbe futó szoknya is, amelyet azonban nem tudunk szűkebb területre lokalizálni⁷⁰ (7. kép). Egyik legjobb emléke a szomori háromalakos sírtábla (kat. 101. sz.), amelyen a két nő aránylag nagy turbánt visel fátyollal, visszahajtott felső ruhát, a mell alatt megkötött zsinór-övet, vállain szárnyas fibulákat, nyakában medaillonos nyakláncot. Az ékbe futó ráncok enyhék és természetesekek, éppen úgy, mint az őrspusztai sírszobron (kat. 82. sz. XXVIII. t. 1.), egy háromalakos intercisai sírtáblán (kat. 79. sz.) és a böleskei disznófőt tartó asszony szoknyáján (kat. 81. sz.). Erdélyi G. az intercisai táblát a férfi haj- és szakállviselete alapján a II. század második felére teszi.⁷¹ Ugyanezt a férfiviseletet látjuk a szomori kövön is. Feltűnő a felsorolt emlékek viseletében mutatkozó rokonság, ennek alapján valamennyi készítését

a II. század második felétől a III. századig terjedő időre keltezhetjük. Az emlékek másik csoportján az ékbe futó ráncokat stilizált mélyített vonalak jelzik. Így látjuk ezt Meitime verebi sírkövén, az anya és a két leánygyermek ruháján (kat. 86. sz. XXIX. t. 1.), a zsámbéki aedicula-falon (kat. 96. sz.), a seregélyesi Nemoratta sírkőtöredéken (kat. 84. sz.), talán egy csákvári aedicula-töredéken (kat. 90. sz.), az őtalakos intercisai sírtáblán (kat. 78. sz.) és Mira Ulcisia Castra-i sírkövén (kat. 71. sz.). Mira ruházata a második viseleti korszak sajátosságait tükrözi: magas turbán, nyakában torques, de öve melle alatt kötődik és szoknyája ékbe futó (sőt az áldozati jelenet szolgálatánál is ékbe futó szoknya van). A képes mező alatt kocsi- és áldozati jelenet látható. Ezek a viseleti elemek a sírkövet feltétlenül a II. század első feléhez kötik. Erre az időre határozta meg Fülep F. is Nemoratta sírkövének korát,⁷² Erdélyi G. pedig az intercisai sírtábla keletkezését.⁷³ Fülep F. a feltűnő egyezések (például a szárnyas fibulákba akasztott járomszerű, valószínűleg bronz dísz) és stílus alapján az utóbbi két követ egy műhelyből származtatja.⁷⁴ Az ékbe futó szoknyás kőemlékeknek e merev vonalú, stilizáló csoportját tehát korban megelőzi a realiztikusan ábrázoló köveket, és ha a csokor alakú fibulák miatt korukat a II. század közepén túlra is vihetjük, nagyobb részük a század közepe előtt keletkezhetett.

Az ékbe futó szoknya viseletében talán bizonyos társadalmi, vagyoni megkülönböztetést láthatunk. A korábbra keltezhető sírkövek (Meitime, Nemoratta, Mira) kivételével ezek az ábrázolások nagyobb sírépítményekkel függnek össze. Az őrspusztai szobor, a szomori és a két intercisai sírtábla mellett aedicula-falakon látjuk ezeket a nőalakokat. Erdélyi G. a nagyobb méretű, szobrászati dísszel is ellátott sírépítmények állítását a meggazdagodott bennszülötteknek tulajdonítja.⁷⁵ Ha figyelembe vesszük, hogy ezek a kövek nagyjából az eraviszkusz törzs belsőbb területeiről valók, meglehetősen egyenletesen szétszórva, talán a helyi arisztokrácia temetkezési módját sejtethetnek benne. Az aediculák elterjedéséről Nagy Lajos megállapította, hogy csaknem pontosan az eraviszkuszok által lakott területen jelentkeznek. Ennek ellenére „ez a síremlék-forma nem helyi bennszülött találmány. Előfordulási területük zártsága azonban mégis helyi műhelygyakorlatot tétel fel. Egyes kőfaragó műhelyek, elsősorban Aquincumra mint középpontra gondolunk, hozták divatba ezt a síremlék-formát. Az aquincumi és környéki csoport (Szentendre, Tök, Zsámbék) ábrázolásai tisztán rómaiak, ezzel szemben az intercisai csoport ábrázolásain az elhúnytak eraviszkuszok, s mások a keskeny oldallapok díszai is.”⁷⁶

^{68a} Barkóczi László szíves szóbeli közlése.

⁶⁹ Barkóczi L., DissPann II. 22 (1951) 37.

⁷⁰ Geramb, V. (i. m.) 191. szerint Aquincumtól nyugatra használták, ez azonban — amint felsorolásunkból világosan kitűnik — nem állja meg a helyét.

⁷¹ Erdélyi G., i. m. 175.

⁷² Fülep F., AntH 3 (1949) 78.

⁷³ Erdélyi G., i. m. 174.

⁷⁴ Fülep F., i. m. 79.

⁷⁵ Erdélyi G., i. m. 174.

⁷⁶ Nagy L., Bp. Tört. 2 (1942) 475.

Az „intercisai csoport”-nak nevezett aediculák falain a bennszülött halott mellett tisztán római Attisok és Geniusok jelennek meg; ez jelentékenyen előrehaladott romanizálódásról tanúskodik. Az aquincumi aediculák, amelyeken már semmiféle bennszülött vonást nem találunk, a legkésőbbiek.⁷⁷ Ha ezt a két adatot logikus összefüggésbe hozzuk egymással, legalább is lehetségesnek kell tartanunk, hogy az aquincumi késői aediculákban egy bennszülött sírfornának továbbélését lássuk, teljesen romanizált mondanivalóval. Eképpen az aediculák elterjedésének határát nem a véletlen vonta meg az eraviszkusok által lakott terület szélén s nem annyira egy-két kőfaragóműhely által divatba hozott sírfornáról van szó (valószínűtlen, hogy egy ilyen divat megállt volna a törzsi határoknál), mint jellegzetes eraviszkus temetkezési módról, amely a második század közepe táján lépett fel, — talán a ritkuló kocsitemetkezések helyett.

Őrpusztai és ercsi bennszülött sírszobraink is nagyobb méretű sírépítményeket díszíthettek. Mindhárom szobor hátsó oldala kidolgozatlan, ennek alapján alighanem fülkébe állították őket.

4. Történeti vonatkozások

A korai és a késői bennszülött-viselet áttekin-tése és összevetése számos történeti és etnikai megállapításra ad lehetőséget.

A korai viselet Pannóniában két területen sűrűsödik: az eraviszkusok által lakott Észak-kelet-Pannóniában és a Lajta-vidéken. Az azal-soknak az eraviszkusokkal határos területén rit-kább, a belső-pannóniai területeken pedig egészen szórványos a jelentkezése (5. kép.). A késői viselet már csak azokon a területeken jelentkezik, ahol nagyobb bennszülött tömegek éltek egy tömegben: az eraviszkusoknál és a tauriszkusoknál (6. kép.). A ritkább, elszórtabb bennszülött-telepek viseletben ebben az időben már teljesen romani-zálódtak.

A Lajta-vidék viseletének fejlődése bizonyos fokig különbözik ettől. A korai viseletben két eltérő, egymástól független viselet jelenlétét figyelhetjük meg (Lajta-vidéki szörmekalap, tur-bán-fátyol), amelyeknek nincsen folytatása a II. században. A Neumarkt im Tauchentalban elő-került szép síremlék (kat. 104. sz.) elemzése során B. Saria rámutatott annak noricumai vonatkozá-saira és szoros összefüggésére a Flavia Solva kör-nyéki viselettel.⁷⁸ Ezért feltételezte, hogy ez a terület etnikum tekintetében Noricumhoz tar-tozott. Neumarkt azonban még a Lajta-vidék része és etnikum tekintetében is — a korai idő-

ben — oda tartozhatott. Egy vindobonai sírkövön (kat. 73. sz.) hasonló viseletű nőt látunk, ez a kő A. Schober datálása szerint a II. század elejéről való. A két síremlék alapján a II. század folyamán a Lajta-vidéken bizonyos történeti vagy etnikai átalakulásra került sor. Két feltevésünk van: 1. az I. századi vegyes népesség a viseletváltozás-kor a közeli tauriszkusok viseletét vette át; 2. a korai népesség valamilyen oknál fogva elhagyta törzsi területét és helyét noricumai tauriszkusok foglalták el. A két feltevés közül az utóbbi látszik reálisabbnak; olyan gyökeres viseletválto-zás, amilyen az első feltevés szerint hirtelen és teljes mértékben végbement volna, aligha képzel-hető el, és ellentétben áll a régi viselet hosszú fenn-maradására vonatkozó kelet-pannóniai tapaszta-latainkkal.

A noricumai viselet ettől függetlenül élénk hatás-sal volt nemcsak a közvetlen határterületekre, de az eraviszkusokra is. Az eraviszkusok területen használt fibulák és ékszergarnitúrák gyártását kutatásunk eddig is elsősorban Noricumhoz fűzte.⁷⁹ A kapcsolat azonban mélyebben gyökerezett és állandóbb volt. Nemcsak arról volt szó, hogy a virunumi árú jó piacra talált Pannóniának ezen a részén, de Noricumból állandóan érkeztek kul-turális, szellemi — a mi esetünkben viseleti — hatások.⁸⁰

Ha az eraviszkusok területén a korai és a késő viselet elterjedését vizsgáljuk, elsősorban a törzsi terület összeszűkülése szembetűnő, a Dunához közel eső keleti részre. Lehetséges, hogy ebben a későbbben betelepített osi és cotini népek által megváltoztatott törzsi határokat láthatjuk. A másik, amit a történeti alakulás folytán beállott változással magyarázhatunk, a sírkövek számszerű eltolódása Aquincum és Ulcisia Castra térségéből a belsőbb és részben a délibb területek irányába. Amíg az arány a korai köveknél 14—18, addig a későieknél 12—28 a belső vidék javára.⁸¹ Ezek a számok egyrészt a tartományi székhelyen erőtelje-sebben érezhető romanizálódással magyarázhatók, másrészt azonban fokozatos visszahúzódásra, gaz-dasági visszaszorulásra is gondolhatunk.⁸²

A nagy kiterjedésű civitas Eraviscorum-on be-lül a bennszülött-viselet több regionális különbsé-gére mutattunk rá mind a korai, mind a késői viseletnél. A korainál ezt aligha magyarázhatjuk etnikai eltéréssel: az Aquincum környéki és a déli turbán-fátyolos sírköveken az eraviszkusokra jellemző kocsijelenetet egyaránt megtaláljuk. Bizo-nyos mértékig más azonban a helyzet a késői viseletben mutatkozó eltéréseknél. Annál a cso-portnál, amelyet Aquincumhoz és az észak-eraviszkus területhez kötöttünk, az ábrázolt nőkön

⁷⁷ Uo. 477.

⁷⁸ Saria, B., Der römische Grabstein von Neumarkt im Tauchental. BHb 13 (1951) 224—.

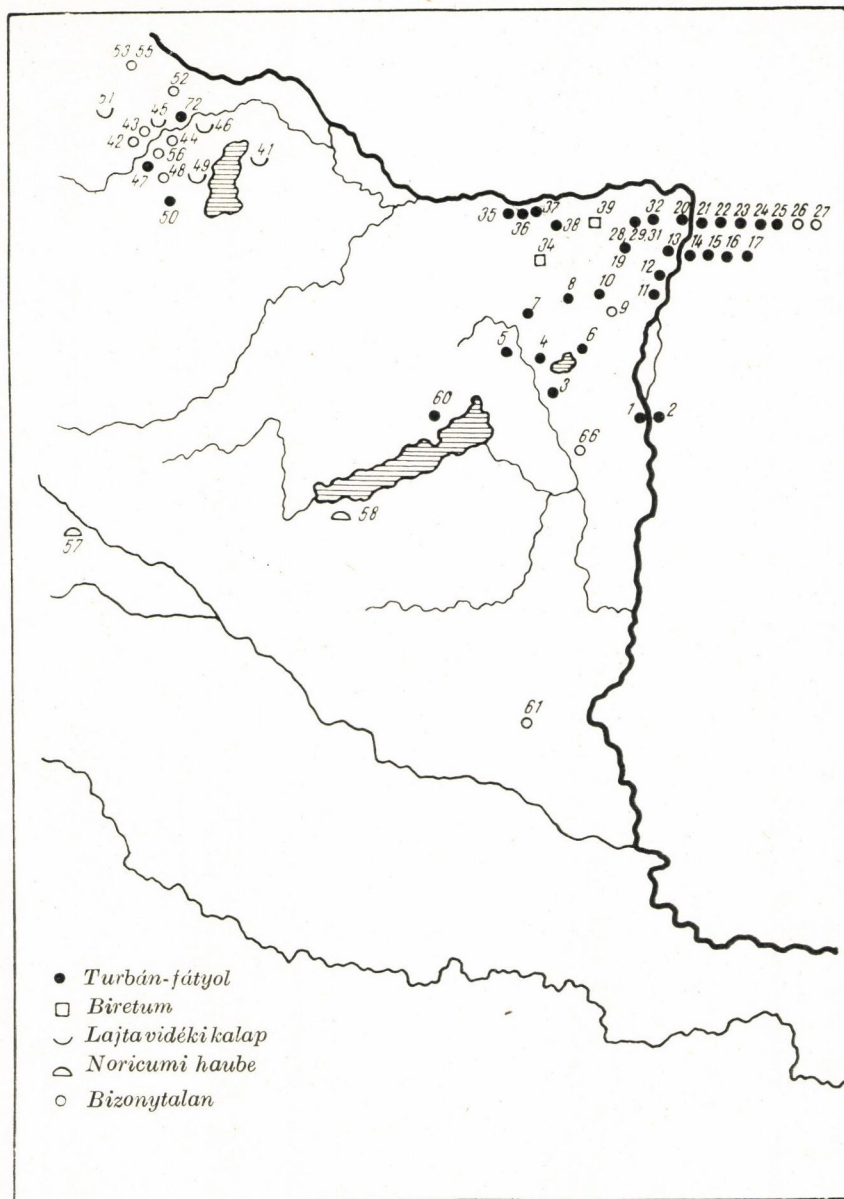
⁷⁹ Nagy L., i. m. 249.

⁸⁰ Alföldi A., Sz 70 (1936) 4—.

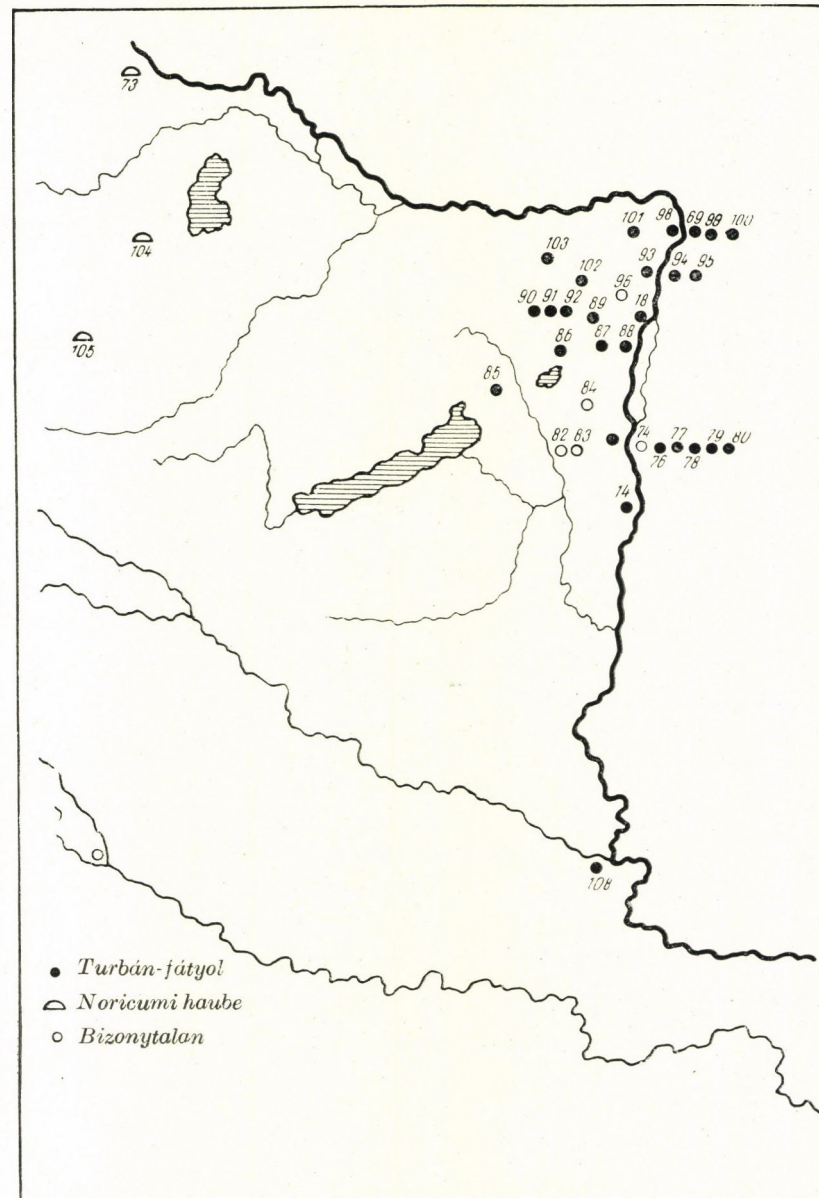
⁸¹ Ezek a számok természetesen hozzávetőlegesek. Számításainkban többé-kevésbé ismeretlen tényezőként

szerepelnek Intercisa bennszülött sírkövei. Ha a viselet összefüggései alapján vizsgáljuk, melyek azok a kövek, amelyek Intercisához vagy környékéhez fűzhetők, első-sorban azokat a táblákat kell említenünk, amelyeken csak alakú fibula látható. (Kat. 76., 78., 79., 80. sz.)

⁸² L. a 142. oldalon, az aediculákról szóló részt.

5. kép. A korai bennszülött viselet elterjedése
 Fig. 5. La diffusion du premier costume autochtone

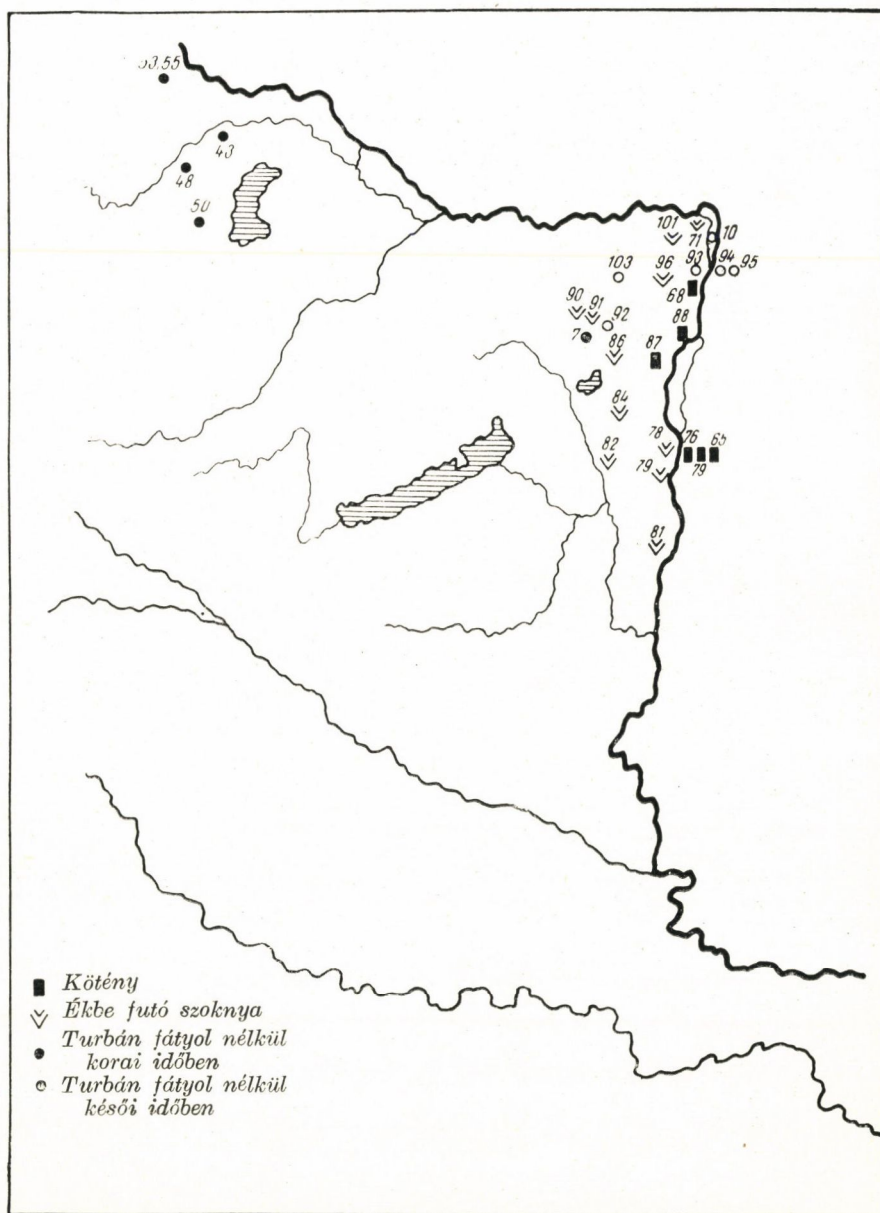

6. kép. A késői bennszülött viselet elterjedése
 Fig. 6. La diffusion du costume autochtone tardif

fátyol nélküli kis turbán van, felső ruhájukat nem hajtják vissza, két emléken rozettás szárnyas fibulákat figyelhetünk meg — és ezek az ábrázolások sohasem fordulnak elő sírépítményhez tartozó táblákon, aedicula-falakon. A másik csoport, amely az egész eraviszkusz területen megtalálható, fátyollal leborított, nagyobb turbánt hord, a szárnyas fibula mellett szereti a csokor alakú fibulát, felső ruháját visszahajtja és sok esetben ékbe futóan szabja, valamint szívesen használja az övbeakasztott kötényt. Ezeket az ábrázolásokat részben sírépítményekről ismerjük. A két csoport között nincs más egyezés, csak ami az egész noricumai—pannoniai késői viselet közös sajátja. A két csoport közül az utóbbi kapcsolódik a korábbi eraviszkusz-viselethez, annak mintegy folytatása, továbbélése, míg az első csoport idegennek látszik. Esetleg — mivel korábbi jelenlétére semmi sem utal — II. századi telepítést kereshetünk benne. A csoport eredetének szálai mintha a Lajta-vidékre vezetnének. Azon a területen is a turbán-fátylas csoportban több fátyol nélküli ábrázolást tartunk számon (7. kép). Patek Carnuntum környékére lokalizálja a szárnyas fibulák II. t. 12. változatát, amelyen a tűtartókat finom művű áttört díszítésükön kívül domború, felszegelt rozetták díszítik.⁸³ Ugyancsak elterjedt volt itt a II. t. 4—5. típus is, amelyeken a tűtartót áttört rozetta tölti ki.⁸⁴ Ennek a csoportnak tulajdonítottuk a Lajta-vidéki kocsijelenetes sírköveket: azaz fejviseletük, vallási szokásaik meg-
 lepő szoros kapcsolatot árulnak el az eraviszkuszokkal. A II. században a Lajta-vidéken már semmiféle nyomukat nem találjuk. A feltételezett áttelepítés jól illik abba a történeti keretbe, amelyet Barkóczi László rajzolt meg legutóbb.⁸⁵

Barkóczi László említett munkájában azzal az I. szd. végi, II. szd. eleji telepítéssel foglalkozik, amely a nyugat-délnyugat-pannoniai tumu-

lusokba temetkező népet Székesfehérvár—Pusztaszabolcs—Pécs—Kaposvár négyszögébe helyezte. Ez a telepítés részben az eraviszkuszok által megszállt Dél-Fejér megyét is érintette. A Fejér megyei tumulusok kis száma és elszórtsága

7. kép. A kötény, az ékbe futó szoknya és a fátyol nélküli turbán elterjedése
 Fig. 7. La diffusion du tablier, de la jupe en forme de coin et du turban sans voile

(Pátka, Felsőcikola, Alsószentiván, Mezőszilas) nem teszi lehetővé, hogy a két népet topográfiaiilag, a Velencei tó táján húzott vonallal elhatároljuk egymástól. Ha a kocsijelenetes sírkövek száma viszonylag szórványosabb is a Velencei tótól délre, a temetkezési díszkocsik használata viszont gyakoribb, mint az északi területeken (Velence, Énying, Káloz, Nagylók, Dunapentele, Sárszent-

⁸³ Patek E., i. m. 15.

⁸⁴ Uo.

⁸⁵ Barkóczi L., FA 8 (1956) 77—.

⁸⁶ Sági K., Arch. Ért. 78 (1951) 76., 2. kép.

miklós, Vajta)⁸⁶ ezek, valamint az eraviszkusz viseletet őrző sírkövek a törzs további, változatlan jelenléte mellett szólnak. A tumulus temetkezés népe tehát csak elszórt szigeteket alkotott a sűrűbb eraviszkusz települések között.⁸⁷ (Ugyanúgy lehetett az észak-eraviszkusz területen feltételezett telepítésnél is.) Valószínűleg ez magyarázza, miért olyan nehéz ennek a népnek emlékanyagát különválasztani az eraviszkuszkétól.

Az 1955. évi felsőcikolai ásatás alkalmával két csokor alakú fibula került elő tumulusból. Hasonló, kőemlékeken látható fibulát Felsőcikola közelében, a Matricától Intercisáig terjedő szakaszon többet soroltunk fel. Lehetséges, hogy ez a fibula-típus, amelynek nincs előzménye az eraviszkuszkoknál, az új lakosság viseletéhez tartozott.⁸⁸ Mint azonban megállapítottuk, a II. század közepe tájáról

származó síremlékeken ezek a fibulák már elválaszthatatlanok a tipikus eraviszkusz viselettől. Ebben a körülményben nem annyira a két nép viseletének rokonságát, hanem inkább a halmos temetők néptöredékeinek felszívódását láthatjuk.⁸⁹

Régészeti megfigyelések természetesen nemcsak ebben az egy esetben köthetők össze viseleti sajátosságokkal s szűrhető le a kettőből biztosabb történeti következtetés. Összefoglalásunkban nagyobbára csak azokkal a történeti szálakkal foglalkoztunk, amelyeket a viselet kutatása adott kezünkbe. Nyilvánvaló azonban, hogy a viselet-kutatás mint történeti forrás, távolról sem merült ki ezáltal. Ha jobban ismerjük majd a bennszülött temetőket és településeket, a régészeti adatok további viseleti megállapításokat tesznek lehetővé

Fitz Jen.;

KATALÓGUS

A) Korai viselet

1. Intercisa — Dunapentele

Basia (50 éves). Fején turbán-fátyol (töredékesen); vállain szárnyas fibulák; nyakában torques; felső ruhája visszahajtván; derekán széles öv. Kezei a mellén, a képmező alatt kocsijelenet. — I–II. század fordulója, II. század eleje.

*Erdélyi G. — Fülep F., AH 33 (1954) 240., 48. sz. XXXI. t. 4.

2. Intercisa — Dunapentele

Két férfi között női mellkép. Fején turbán-fátyol; vállain szárnyas fibulák; nyakában torques. — II. század közepe.

*Erdélyi G. — Fülep F., AH 33 (1954) 242., 60. sz. XXXII. t. 3.

3. Gorsium — Tác

Házaspár. Fején turbán-fátyol; vállain szárnyas fibulák; nyakában sodrott torques, középen kis csüngővel. Jobb kéz a mellén. — II. század eleje. (XXVII. t. 1.) Thomas E., Acta Arch. Hung. 6 (1955) 95—, XXVI. t. 2.

4. Székesfehérvár

Két férfi mellett a jobboldalon nő alak. Fején turbán-fátyol; vállain szárnyas fibulák; nyakában sodrott

torques; alsó ruháját nyakán térdfibula fogja össze; csuklóján széles karperec; derekán széles öv. Kezei a mell előtt. — I–II. század fordulója (XXVI. t. 2).

Hampel J., Arch. Ért. R. f. 14 (1880) 308.; *Schober A., Die römischen Grabsteine von Noricum und Pannonien. 114., 253. sz.

5. Iszkaszentgyörgy

Házaspár. Fején turbán-fátyol; vállain szárnyas fibulák; nyakában sodrott torques; csuklóján széles karperec; derekán (valószínűleg széles) öv. Kezek a mellén. — I. század második fele (XXVII. t. 3–4).

Kanozsai M., Ant Tan 4 (1957) 107— (a II. század elejére datálja).

6. Velence

Aveta (51 éves). Fején turbán-fátyol; vállain szárnyas fibulák; nyakában sodrott torques; csuklóján széles karperec. Jobb kéz a mellén, a feliratos mező alatt kocsijelenet. — II. század eleje (XXVI. t. 1).

7. Csákszentpéter

Sibilla (30 éves). Fején turbán. — I. század.

*Schober, A., Die römischen Grabsteine von Noricum und Pannonien. 126., 275. sz. 143. t.

első katonai megszállás alkalmával települtek be. (Fülep F., AH 33 [1954] 201.). Nagy Tibor legutóbb (Arch. Ért. 82 [1955] 233—) meggyőző érveléssel cáfolta az első lehetőséget, amelynek egyébként régészeti bizonyítékai sincsenek. Fülep F. másik feltevését (első katonai megszállás) csak a fentiekben vázolt (kisebb tömegekben szétszórt telep) telepítések formájában fogadhatjuk el. Intercisa és környéke a kocsijelenetes sírkövek és a viselet alapján kétségtelenül az eraviszkusz törzsi terület déli határán belül esett. A csokor alakú fibulák alapján azonban gondolhatunk a tumulusos népesorot egy részlegének II. század eleji letelepítésére Intercisában, ahol korábban bennszülöttek jelenlétéről nem tudunk. Ez a telepítés egybeeshetett az ala Siliana intercisai megjelenésével és táborépítésével a II. század első éveiben (Nagy T., i. m. 235.). Az elszigetelt betelepített népcsoport a környező eraviszkuszkokkal a század közepéig a síremlékek tanúsága szerint már teljesen elkeveredhetett.

⁸⁹ Talán ugyancsak a tumulus-temető népével hozhatjuk kapcsolatba azt a csokor alakú fibulát is, amelyet Ulpia Appiana II. század első feléből származó mursai sírkövén látunk (Schober, A., i. m. 118., 260. sz. 132. t.).

⁸⁷ A telepítés módjával, rendszerével ezen a helyen nem foglalkozhatunk részletesebben. Csak futólagosan mutatunk rá a négy Fejér megyei tumulus-lelőhely helyére: Pátka-Floriana és Gorsium, Felsőcikola-Vetus Salina és Gorsium, Alsószentiván-Annamatia és Gorsium, Mezőszilas-Vallis Cariniana és Gorsium között római út mentén (vagy egészen közel ahhoz) helyezkednek el. A Gorsiumból kiinduló utak mellé telepítésre a II. század kezdetén nyilván nem a bennszülöttek ellenőrzése, hanem katonai szempontok miatt került sor. Semmiesetre sem fogadható el Kiss Ákos megállapítása (Arch. Ért. 84 [1957] 51.), aki az eraviszkuszkoknak tulajdonítja a tumulusokat.

⁸⁸ A síremlékeken látható csokor alakú fibulák közül négy, azaz a többség, Intercisából származik. (L. a 81. jegyzetet.) Fülep F. az intercisai bennszülött nevek elemzése során arra a megállapításra jutott, hogy a nevek nagyobb része elűt az Aquincum környéki eraviszkusz nevektől és inkább nyugat-pannoniai és noricumi nevekkel mutat rokonságot. Ennek alapján feltételezte, hogy Intercisában és környékén az eraviszkuszkoktól eltérő, a noricumi keltákkal rokon csoport lakhatott, amely vagy az eraviszkuszkokkal együtt sodródott ide, vagy az

8. Csákvár

Blatuna (65 éves). Fején turbán-fátyol; vállain szárnyas fibulák; nyakában torques. Kéz a mellen, a képmező alsó részén kocsijelenet. — I. század.

*Schober, A., Die römischen Grabsteine von Noricum und Pannonien. 78., 168. sz. 83. t.

9. Tabajd

Ulpia Mattuta. A jellegzetes viseleti elemek nem ismerhetők fel. Nyakában talán torques van. Kéz a mellen, a képmező alatt kocsijelenet. — II. század eleje.

Hampel J., A Nemzeti Múzeum legrégibb pannóniai sírtáblái. 31. sz. 2. t.; Schober A., Die römischen Grabsteine von Noricum und Pannonien. 98., 211. sz. (100 körülre datálja, a név alapján azonban ez korainak látszik).

10. Vértesdoboz

Vergonia. Fején turbán-fátyol; nyakában torques. — I–II. század fordulója.

*Hampel J., A Nemzeti Múzeum legrégibb pannóniai sírtáblái, 39. sz.

11. Budafok

Házaspár. Feje hiányzik. Vállain szárnyas fibulák; nyakában sodrott torques; csuklóján széles karperec. Jobb kéz a mellen, a képmező alatt lovasjelenet. — I. század.

R–D 224. sz.; *Hampel J., A Nemzeti Múzeum legrégibb pannóniai sírtáblái, 55. sz.

12. Budapest-Tabán

Brogimara (25 éves). Fején fátyol; vállain szárnyas (?) fibulák; nyakában torques; derekán széles öv. Jobb kéz a mellen. — I. század.

R–D 222. sz.; *Hampel J., A Nemzeti Múzeum legrégibb pannóniai sírtáblái, 44. sz.; Láng M., JÖAI 19/20 (1919) Bb. 222.

13. Aquincum — Óbuda

Lucida (30 éves). Fején turbán-fátyol; vállain szárnyas fibulák; nyakában sodrott torques; csuklóján széles karperec. Jobb kéz mell előtt, a képmező alatt kocsijelenet. — I. század.

Kuzsinszky B., BpR (1897) 155., 90. sz.; Budapest az ókorban. XLV. t.

14. Aquincum — Óbuda

Flavia Aiulo (20 éves). Feje hiányzik. Vállán szárnyas fibula.

Kuzsinszky B., BpR 5 (1897) 155–, 91. sz.; Szigyi J., Aquincum. (Bp. 1956) LII. t.

15. Aquincum — Óbuda

Fején turbán-fátyol; vállain szárnyas fibulák; nyakában sodrott torques; derekán széles öv (?). Kéz a mellen.

Hampel J., Arch. Ért. R. f. 14 (1880) 312., 7. sz.

16. Aquincum — Óbuda

Flavia Matrona (40 éves). Fején turbán-fátyol. Kéz a mellen.

Fröhlich R., Arch. Ért. 10 (1890) 315–, 37. sz.

17. Aquincum — Óbuda

Annama (baloldali nőalak). Fején turbán-fátyol; vállain szárnyas fibulák; nyakában torques; csuklóján széles karperecek. Jobb kéz a mellen, a képmező alatt kocsijelenet.

Matto (középső nőalak). Fején turbán-fátyol; vállain szárnyas fibulák; csuklóján széles karperecek. Jobb kéz a mellen — I. század.

Kuzsinszky B., BpR 5 (1897) 153–, 89. sz.; *Schober A., Die römischen Grabsteine von Noricum und Pannonien. 112, 245. sz.; Budapest az ókorban. XLIV. t. 1.

18. Budafok

Sírkő-töredék női fejjel. Fején turbán-fátyol. Publikálatlan, az Aquincumi Múzeumban. (Leltári száma 397)

19. Zsámbék

Házaspár. Fején turbán-fátyol; vállain szárnyas fibulák; nyakában torques; derekán széles öv. Jobbkéz a mellen, a képmező alatt kocsijelenet.

Hampel J., BpR 4 (1892) 66.

20. Ulcisia Castra—Szentendre

Háromalakos sírkő. A nő fején turbán-fátyol; vállain szárnyas fibulák; nyakában sodrott torques; csuklóján széles karperec. Jobbkéz a mellen, a képes mező alatt kocsijelenet.

Kuzsinszky B., BpR 7 (1900) 62–, 69. sz.; Nagy L., Arch. Ért. 1943, XVIII. t. 1.

21. Ulcisia Castra — Szentendre

Házaspár. A nő fején turbán-fátyol; vállain szárnyas fibulák; nyakában sodrott torques; csuklóján széles karperec. Jobb kéz a mellen. — I. század.

Kuzsinszky B., BpR 7 (1900) 65., 71. sz.; *Nagy L., Arch. Ért. 1943, 98., XVI. t. 1.

22. Ulcisia Castra — Szentendre

Házaspár. A nő fején réteges turbán; vállain szárnyas fibulák; nyakában torques. Bal kéz a mellen. — I. század.

Kuzsinszky B., BpR 7 (1900) 65–, 72. sz.; *Nagy L., Arch. Ért. 1943, 98., XVIII. t. 2.

23. Ulcisia Castra — Szentendre

Házaspár. A nő fején turbán-fátyol; vállain szárnyas fibulák; nyakában torques (?).

Kuzsinszky B., Arch. Ért. 43 (1929) 56., 5. sz. XXVI. t.

24. Ulcisia Castra — Szentendre

Verodubena (30 éves). Fején turbán-fátyol; vállain szárnyas fibulák; nyakában sodrott torques; csuklóján széles karperecek. Jobb kéz a mellen, a képmező alatt kocsijelenet. — I. század.

*Nagy L., Arch. Ért. 1943, 87–, XV. t. 1.; Budapest az ókorban. XLIV. t. 4.

25. Ulcisia Castra—Szentendre

Házaspár. A nő fején turbán-fátyol; vállain szárnyas fibulák.

Publikálatlan, a szentendrei Ferenczy Károly Múzeumban.⁹⁰

26. Ulcisia Castra — Szentendre

Comatmara. Két nőalak, fejük és felső testük mellig hiányzik. Csuklóikon széles karperecek. Jobb kezük mellükön, a képmező alatt két szembeforduló lovas.

Publikálatlan, a szentendrei Ferenczy Károly Múzeumban.

27. Ulcisia Castra — Szentendre

Masua. Fején turbán-fátyol; vállain szárnyas fibulák; nyakában sodrott torques; csuklóján széles karperecek. Jobb kéz a mellen, a képmező alatt kocsijelenet.

Publikálatlan, a szentendrei Ferenczy Károly Múzeumban.

28. Pilisszántó

Marbusia (20 éves). Fején turbán (?); nyakában torques. Kéz a mellen, a képmező alatt kocsijelenet. — I. század.

*Nagy L., Arch. Ért. 1946–48, 192.

⁹⁰ A kat. 25., 26., 27., 71., 100. sz. Ulcisia Castra-i és a 29. sz. pilisszántói publikálatlan sírkövek adatait

és fényképeit Soproni Sándor bocsátotta rendelkezésemre, akinek szívességét ez úton is köszönöm.

29. Pilisszántó

Fején biretum. Viseletéből több már nem állapítható meg.

Publikálatlan.

30. Pilisszántó

Házaspár. A nő fején turbán-fátyol; vállain szárnyas fibulák; derekán széles öv. A képmező alatt vadász-jelenet. — I–II. század fordulója.

*Nagy L., MM 2 (1946) 7—, 2. sz. II. t.

31. Pilisszántó

Házaspár. A nő fején turbán-fátyol; vállain szárnyas fibulák. Jobb kéz a mellen (?). — I–II. század fordulója.

*Nagy L., MM (1946) 8—, 3. sz. III. t.

32. Szomor—Somodor pusztá

Nicarista. Fején talán fátyol (?); vállain szárnyas fibulák; nyakában torques (?). Jobb kéz a mellen.

*Hampel J., A Nemzeti Múzeum legrégibb pannóniai sírtáblái, 56. sz.

33. Környe

Sírkő-töredék női fejfel. Fején turbán-fátyol.

Hampel J., Arch. Ért. 27 (1907) 332., 48. t.

34. Környe

Házaspár. A nő fején fátyollal leborított biretum (?); nyakában érmékkel (?) díszített torques. Bal kéz a mellen, a képmező alatt egymás felé haladó lovasok. — I. század második fele.

Hampel J., A Nemzeti Múzeum legrégibb pannóniai sírtáblái, 63. sz. 9. t.; *Schober, A., Die römischen Grabsteine von Noricum und Pannonien. 92., 196. sz. 102. t.; *Barkóczi L.: Brigetio. 12. sz. V. t. 1.

35. Brigetio — Ószőny

Fején turbán-fátyol; vállain szárnyas fibulák; nyakában torques. Kéz a mellen.

Hampel J., Arch. Ért. R. f. 14 (1880) 310.

36. Brigetio — Ószőny

... sia. Fején turbán-fátyol; vállain szárnyas fibulák.

Hampel J., A Nemzeti Múzeum legrégibb pannóniai sírtáblái. 38. sz.

37. Brigetio — Ószőny

Sírkő-töredék. Fején turbán-fátyol; vállain szárnyas fibulák; nyakában sodrott torques; csuklóin széles karperecek. Jobb kéz a mellen. — I. század második fele.

*Barkóczi L., Brigetio. 35., I. t. 2.

38. Szomód

Sírkő ülő nővel. Fején turbán-fátyol; nyakában fonott torques; csuklóin karperecek. Bal kéz a mellen. — I. század második fele.

*Barkóczi L., Brigetio. 35., I. t. 4.

39. Sárísáp

Aicca (40 éves). Fején biretum; vállain kis fibulák; nyakában sodrott torques; csuklóin széles karperecek. Bal kéz a mellen. — I. század vége.

Hampel J., A Nemzeti Múzeum legrégibb pannóniai sírtáblái, 36. sz. 23. t.; *Schober, A., Die römischen Grabsteine von Noricum und Pannonien. 71., 152. sz. 73. t.; *Barkóczi L., Brigetio. 303. sz. I. t. 5.

40. Kisigmánd

Fején turbán (?). Viseletéből több már nem állapítható meg. Kéz a mellen.

Paulovics I., Római köemlékek a kisigmándi temetőben. 11.

41. Gols

Matta (75 éves). Fején Lajta-vidéki kalap; vállain szárnyas fibulák; nyakában torques; derekán széles öv. Kéz a mellen. — I. század.

*Schober, A., JÖAI 26 (1930) 13.

42. Bruck a d. L.

Venisa (4 éves). Derekán széles öv.

Sötér Á., Arch. Ért. 19 (1899) 344—, VI. t.

43. Bruck a d. L.

Iunia (20 éves) és Coccita (?). Mindkét nő fején turbán; vállukon szárnyas fibulák, nyakukban torques; csuklóikon széles karperecek; derekukon öv. Jobb kezük mellükön.

Sötér Á., Arch. Ért. 19 (1899) 344—, VII. t.

44. Bruck a d. L.

... via. Fején turbán-fátyol (?); vállain szárnyas fibulák (?); Jobb kéz a mellen.

Sötér Á., Arch. Ért. 19 (1899) 348—, XI. t.

45. Bruck a d. L.

Belatusa (30 éves). Fején Lajta-vidéki kalap; vállain kis fibulák; nyakában torques; csuklóin karperecek. Jobb kéz a mellen. — I. század.

Sötér Á., Arch. Ért. 19 (1899) 348. IX. t.; *Schober, A., Die römischen Grabsteine von Noricum und Pannonien. 79—, 171. sz. 85. t.

46. Au am Leithaberg

Umma (45 éves). Fején Lajta-vidéki kalap; vállain szárnyas fibulák. Jobb kéz a mellen. — I. század eleje.

*Schober, A., Die römischen Grabsteine von Noricum und Pannonien. 100., 218. sz. 113. t.

47. Leitha-Prodersdorf

... a. Fején turbán-fátyol; vállain szárnyas fibulák (?); nyakában torques; széles öv a mell alatt. Kéz a mellen. — I. század.

*Kubitschek, W., Römerfunde von Eisenstadt. 74.

48. Leitha-Prodersdorf

Cnatila (20 éves). Fején turbán (?); széles öv a mell alatt. Kéz a mellen. — I. század.

Geramb, V., Steirisches Trachtenbuch. 176.; *Polaschek, E.—Seracsin, A., RLÖ 18 (1937) 116.

49. St. Margareten am Moos

Fején Lajta-vidéki kalap. Viseletéből több már nem állapítható meg.

Geramb, V., Steirisches Trachtenbuch. 202.

50. Mannersdorf

Háromalakos sírkő. A nő fején turbán; vállain szárnyas fibulák; nyakában torques. Jobb kéz a mellen. — I. század.

*Polaschek, E.—Seracsin, A., RLÖ 18 (1937) 119.

51. Herrenstein bei Baden

Abua (50 éves). Fején Lajta-vidéki kalap; vállain szárnyas fibulák (?); csuklóin karperecek. Jobb kéz a mellen. — Korai I. század.

*Schober, A., Die römischen Grabsteine von Noricum und Pannonien. 91—, 194. sz. 101. t.

52. Weigelsdorf

Vodercila (19 éves). Feje hiányzik. Vállain szárnyas fibulák. Jobb kéz a mellen. — I. század első fele.

*Schober, A., Die römischen Grabsteine von Noricum und Pannonien. 68., 145. sz. 69. t.

53. Velm

Álló női alak. Fején talán turbán (?); vállain szárnyas fibulák; derekán széles öv. — I. század első fele.

*Schober, A., Die römischen Grabsteine von Noricum und Pannonien. 68., 146. sz. 70. t.

54. Velm.

Házaspár. A nő fején turbán-fátyol (?); vállain szárnyas fibulák (?); nyakában torques. Jobb kéz a mellen. — I. század.

*Schober, A., Die römischen Grabsteine von Noricum und Pannonien. 69., 148. sz. 71. t.

55. Velm

Fején turbán; vállain szárnyas fibulák. Jobb kéz a mellen.

Abramic, M., JA 1 (1907) Bb 120., 48. t.

56. Neudörfl

Vala. Viselete nem állapítható meg.

Kubitschek, W., Römerfunde von Eisenstadt, 92.

57. Felsőlendva

Marcia Crispina. Fején noricum Haube; vállain erős profilú fibulák. Jobb kéz a mellen. — I—II. század fordulója.

**Schober, A.*, Die römischen Grabsteine von Noricum und Pannonien. 107., 234. sz. 121. t.

58. Kékkút

Antonia Octavia. Fejviselete nem állapítható meg. Vállain szárnyas fibulák (?); csuklóin karperecek. Bal kéz a mellen. — I. század első fele.

Hampel J., A Nemzeti Múzeum legrégebbi pannóniai sírtáblái, 22. sz. 18. t.; **Schober, A.*, Die römischen Grabsteine von Noricum und Pannonien. 103., 227. sz. 116. t.

59. Felsődörgicse

Fején noricum Haube (?); vállain erős profilú fibulák; nyakában torques.

Hampel J., BpR 4 (1892) 69.

60. Paloznak

Házaspár. A nő fején turbán-fátyol.

Kuzsinszky B., A Balaton környékének archaeológiája. 157.

61. Sopianae — Pécs

Házaspár. A nő feje hiányzik; vállán szárnyas fibula; nyakában torques.

Hampel J., Arch. Ért. R. f. 14 (1880) 311. 6. sz.

B) Atmeneti viselet

62. Intercisa — Dunapentele

Vériuga (30 éves). Fején turbán-fátyol; vállain szárnyas fibulák; nyakában sodrott láncan egy medaillon; alsó ruháját kis mellű fogja össze; felső ruhája visszahajtván; derekán öv. Jobb kéz a mell felé hajlítva. — II. század eleje.

Schober, A., Die römischen Grabsteine von Noricum und Pannonien. 82—, 181. sz. 90. t. (korai I. századra datálva); **Erdélyi G.—Fülep F.*, AH 33 (1954) 240., 49. sz. XXXI. t. 5.

63. Intercisa — Dunapentele

Anculata (100 éves, a középső nőalak). Fején turbán-fátyol; vállain szárnyas fibulák; nyakában láncan egy medaillon; csuklóin széles karperecek; melle alatt zsinór öv. Jobb kéz a gyomron.

Veneria (baloldali nőalak). Fején turbán-fátyol; vállain szárnyas fibulák; nyakában láncan három medaillon; alsó ruháját mellű fogja össze; csuklóin karperecek; melle alatt zsinór-öv. Jobb kéz a gyomron, a képmező alatt áldozati jelenet, ez alatt kocsijelenet. — II. század eleje.

**Schober, A.*, Die römischen Grabsteine von Noricum und Pannonien. 119—, 263. sz. 134. t.; **Erdélyi G.—Fülep F.*, AH 33 (1954) 241., 53. sz. XXXII. t. 1.

64. Intercisa — Dunapentele

Sírkő-töredék áldozati jelenete, álló szolgálonő. Fejviselete nem vehető ki, biretum-szerű sapka; vállain szárnyas fibulák; derekán széles öv. Az áldozati jelenet alatt kocsijelenet.

Láng M., JÖAI 19/20 (1919) Bb. 241., 109. t.; *Erdélyi G.—Fülep F.*, AH 33 (1954) 242., 62. sz. XXXIII. t. 2.

65. Intercisa — Dunapentele

Sírkő-töredék áldozati jelenete négy nőalakalakkal. Feje valamennyinek hiányzik; csak deréktól lefelé maradtak meg. A két szélén ülő nőalak alsó ruháján hármás fodor látható, a baloldalt álló szolgálonőn kötény van. Az áldozati jelenet alatt kocsijelenet.

Láng M., JÖAI 19/20 (1919) Bb. 243., 100. t.; *Erdélyi G.—Fülep F.*, AH 33 (1954) 242., 63. sz. XXXIII. t. 3.

66. Sárbogárd — Alsótöbörzsök

Amuta (50 éves). Feje hiányzik. Vállain szárnyas fibulák (?); nyakában sodrott torques; széles öv a mell alatt. Mindkét kéz a gyomron, a képmező alatt kocsijelenet. — I. század vége.

**Schober, A.*, Die römischen Grabsteine von Noricum und Pannonien. 116—, 257. sz. 129. t. (tévesen Alsó-szentivánnak mondja a lelőhelyét.)

67. Aquincum — Óbuda

Házaspár. A nő fején turbán-fátyol; vállain szárnyas fibulák; nyakában sodrott torques; csuklóin széles karperecek. Mindkét kéz a gyomron, a képmező alatt kocsijelenet.

R—D 212. sz.; *Hampel J.*, Arch. Ért. R. f. 14 (1880) 310., 2. sz.

68. Aquincum — Óbuda

Verbugia (baloldali álló nőalak). Fejének felső része hiányzik. Vállain szárnyas fibulák; nyakában láncan három medaillon; csuklóin karperecek; felső ruhája visszahajtván (?); melle alatt zsinór-öv; az övbe tűzve kötény. Mindkét kéz a gyomron.

Patevilla (középső ülő nő). Fején turbán-fátyol; vállain szárnyas fibulák; nyakában torques; felső ruhája visszahajtván (?); melle alatt zsinór-öv; az övbe tűzve kötény. Mindkét kéz a térden.

Resatira (jobboldali ülő nő). Fején turbán-fátyol; vállain szárnyas fibulák; nyakában láncan három medaillon; felső ruhája visszahajtván; melle alatt zsinór-öv; az övbe tűzve kötény. Mindkét kéz a gyomor előtt. — II. század.

R—D 220. sz.; *Hampel J.*, A Nemzeti Múzeum legrégebbi pannóniai sírtáblái, 40. sz. 23. t.; **Schober, A.*, Die römischen Grabsteine von Noricum und Pannonien. 75., 161. sz. 79. t. (a feliratot hibásan közli).

69. Ulcisia Castra — Szentendre

Ava (30 éves). Feje hiányzik. Vállain szárnyas fibulák; a nyakában láncan középen kis medaillon (karika?), jobbra és balra egy-egy nagy karika, amelyek talán a fibulákba kapcsolódnak (3. ábra 4. sz.); csuklóján karperec; melle alatt zsinór-öv; szoknyája talán ékbe futó (?). Balkéz a gyomron, a képmező alatt áldozati jelenet, ez alatt kocsijelenet. — II. század eleje.

Kuzsinszky B., BpR 7 (1900) 64., 70. sz.; **Nagy L.*, Arch. Ért. 1943, 92., XV. t. 3.; Budapest az ókorban. XLIV. t. 2.

70. Ulcisia Castra — Szentendre

Satimara. Fején turbán-fátyol; vállain szárnyas fibulák; csuklóin széles karperecek; felső ruhája visszahajtván (?); melle alatt zsinór-öv. Mindkét kéz a gyomron, a képmező alatt áldozati jelenet, a feliratos mező felső részében kocsijelenet. — II. század eleje.

**Nagy L.*, Arch. Ért. 1943. XVI. t. 3.

71. Ulcisia Castra — Szentendre

Mira (30 éves). Fején turbán-fátyol; vállain szárnyas fibulák; nyakában torques; csuklóján karperec; melle alatt zsinór-öv; szoknyája ékbe futó. Jobb kéz a mellen, a képmező alatt kocs- és áldozati jelenet. Az áldozati jelenet szolgálonőjén ékbe futó szoknya.

Publikálatlan, a szentendrei Ferenczy Károly Múzeumban.

72. Bruck a. d. L.

Suadru. Fején turbán-fátyol; vállain szárnyas fibulák; nyakában torques; mellén nagy karika; csuklón széles karperecek. Mindkét kéz a gyomron.

Sötér Á., Arch. Ért. (1899) 342. II. t.

74. Intercisa — Dunapentele

Otiouna (középső nő?). Feje hiányzik. Vállain szárnyas fibulák; nyakában láncon medaillon, két kerek koronggal (3. ábra 4. sz.). Kéz a gyomron.

Nőalak (bal oldalon) hasonló viseletben, kéz a mellen. A képmező alatt áldozati jelenet. — II. század második fele.

**Erdélyi G.—Fülep F., AH 33 (1954) 241., 56. sz. XXXIV. t. 1.*

75. Intercisa — Dunapentele

Házaspár gyermekkel. A nő feje sérült, a fátyol maradványa alapján turbán-fátyol lehetett rajta; vállain szárnyas fibulák; nyakában láncon három medaillon (3. ábra 2. sz.); melle alatt zsinór-öv (?); az övbe tűzve kötény látható. — II. század közepe.

**Erdélyi G.—Fülep F., AH 33 (1954) 242., 59. sz. XXXII. t. 2.*

76. Intercisa — Dunapentele

Házaspár. A nő feje sérült, valószínűleg turbán-fátyol volt rajta; vállain csokor alakú fibulák; nyakában láncon három medaillon (3. ábra 2. sz.); derekán rozetta-sorral díszített öv. Gyomra előtt tartott kezében fonott gyümölcskosár, a képmező alatt áldozati jelenet.

Az áldozati jelenet szolgálója fején turbán-fátyol; vállain szárnyas fibulák; melle alatt zsinór-öv; övébe tűzve kötény. — II. század második fele.

**Erdélyi G.—Fülep F., AH 33 (1954) 242., 61. sz. XXXII. t. 2.*

77. Intercisa — Dunapentele

Álló nőalak. Fején turbán-fátyol; vállain szárnyas fibulák; felső ruhája visszahajtván; melle alatt zsinór-öv; övébe tűzve kötény. — II. század második fele.

**Erdélyi G.—Fülep F., AH 33 (1954) 252., 150. sz. LV. t. 3.*

78. Intercisa — Dunapentele

Két házaspár. A jobboldali nő feje sérült, valószínűleg turbán-fátyolt viselt; vállain szárnyas fibulák; nyakában láncon karika, amelyen a két fibulát összekötő járomszerű dísz vezet át; mellén kerek mellű; melle alatt zsinór-öv; szoknyája ékbe futó.

A baloldali nő fején turbán-fátyol; vállain csokor alakú fibulák; nyakában láncon három medaillon (3. ábra 2. sz.); nyakában szalagon kis csüngő; mellén kis mellű; felső ruhája visszahajtván; melle alatt zsinór-öv; szoknyája ékbe futó. Keze gyomra előtt. — II. század közepe.

**Erdélyi G.—Fülep F., AH 33 (1954) 254., 172. sz. LX. t. 1.*

79. Intercisa — Dunapentele

Hárommalakos sirtábla. A középső nő fején turbán-fátyol; vállain szárnyas fibulák; nyakában láncon három medaillon; felső ruhája visszahajtván; melle alatt zsinór-öv; övébe tűzve kötény; szoknyája ékbe futó (?).

A baloldali nőalak fején turbán-fátyol; vállain csokor alakú fibulák; nyakában láncon három medaillon (3. ábra 5. sz.); felső ruhája visszahajtván; melle alatt zsinór-öv; övébe tűzve kötény; szoknyája ékbe futó (?). — II. század második fele.

**Erdélyi G.—Fülep F., AH 33 (1954) 254., 173. sz. LX. t. 2.*

73. Vindobona — Bécs

Jucunda (40 éves). Fején noricum Haube; vállain erős profilú fibulák; nyakában valószínűleg szalagon lunula; melle alatt zsinór-öv. Jobb kéz a mellen (?). — II. század eleje.

**Schober, A., Die römischen Grabsteine von Noricum und Pannonien. 84., 183. sz. 92. t.*

C) Késői viselet

80. Intercisa — Dunapentele

Hárommalakos sírkő. A nő feje hiányzik. Vállain csokor alakú fibula; nyakában láncon három medaillon (3. ábra 2. sz.); melle alatt széles öv. — II. század második fele.

**Erdélyi G.—Fülep F., AH 33 (1954) 254., 174. sz. LX. t. 3.*

81. Bölske

Disznófejet tartó álló nőalak. Fején turbán-fátyol; vállain szárnyas fibulák; felső ruhája visszahajtván (?); melle alatt zsinór-öv; szoknyája ékbe futó.

Hampel J., BpR 4 (1892) 71.; Budapest az ókorban. XLVI. t. 3.

82. Sárszentmiklós-Örspusztá

Sírszobor. Feje hiányzik. Vállain szárnyas fibulák; nyakában láncon öt medaillon (3. ábra 3. sz.); felső ruhája visszahajtván; melle alatt zsinór-öv; szoknyája ékbe futó. — II. század második fele (XXVIII. t. 1).

Fitz J., Archäologische Funde in Ungarn. 200. ⁹¹

83. Sárszentmiklós-Örspusztá

Sírszobor. Feje hiányzik. Vállain szárnyas fibulák; felső ruhája visszahajtván; nyakában szalagon lunula; melle alatt zsinór-öv. Kéz a gyomor előtt. — II. század második fele (XXVIII. t. 2).

84. Seregélyes

Nemoratta (30 éves). Feje hiányzik. Vállain szárnyas fibulák; nyakában láncon kis karika, amelyen a két fibulát összekötő járomszerű dísz vezet át; felső ruhája visszahajtván; melle alatt zsinór-öv; szoknyája ékbe futó. Jobbkéz a gyomron, a képmező alatt áldozati jelenet. — II. század első fele.

**Fülep F., AntH 3 (1949) 77—.*

85. Inota

Troucissa. Fején turbán-fátyol; vállain szárnyas fibulák. Kéz a gyomor előtt, a képes mező alatt áldozati jelenet. — II. század közepe (XXVII. t. 2).

**Faller J., SzSz 3 (1933) 45—.*

86. Vereb

Meitime. Fején turbán-fátyol; vállain szárnyas fibulák; felső ruhája visszahajtván; melle alatt zsinór-öv; szoknyája ékbe futó. — II. század első fele (XXIX. t. 1).

87. Martonvásár-Tordos-pusztá

Házaspár. A nő fején turbán-fátyol; vállain szárnyas fibulák; nyakában láncon egy medaillon; felső ruhája visszahajtván (?); melle alatt zsinór-öv; övébe tűzve kötény. — II. század.

*Hampel J., Arch. Ért. 27 (1907) 319., 34. t.; *Schober, A., Die römischen Grabsteine von Noricum und Pannonien. 77., 165. sz.*

88. Ercsi

Sírszobor. Feje hiányzik. Vállain csokor alakú fibulák; felső ruhája visszahajtván; melle alatt zsinór-öv; övébe tűzve kötény. Kéz a gyomor előtt. — II. század második fele (XXVIII. t. 3, XXIX. t. 2—3).

⁹¹ Datálása helytelen.

89. Gyúró

Audenta. A viseleti elemek alig vehetők ki. Melle alatt öv. Kéz a gyomron, a képmező alatt áldozati jelenet. — III. század.

**Schober, A.*, Die römischen Grabsteine von Noricum und Pannonien. 117., 258. sz. 130. t.

90. Csákvár

Álló nőalak. Feje hiányzik. Melle alatt zsinór-öv; ékbe futó szoknya.

Kuzsinszky B., Arch. Ért. 23 (1903) 227., II. t.; *Láng M.*, JÖAI 19/20 (1919) Bb. 219.

91. Csákvár

Áldozati jelenet. A nő fején turbán-fátyol; vállain szárnyas fibulák; melle alatt zsinór-öv; ékbe futó szoknya (?).

Kuzsinszky B., Arch. Ért. 23 (1903) 229., IV. t.

92. Csákvár

Atezissa (40 éves). Fején turbán; vállain szárnyas fibulák; nyakában láncon egy medaillon (3. ábra 1. sz.). Kéz a gyomron, a képmező alatt áldozati jelenet. — II. század.

Kuzsinszky B., Arch. Ért. 23 (1903) 232., IX. t.; **Schober, A.*, Die römischen Grabsteine von Noricum und Pannonien. 118., 261. sz. 133. t.

93. Aquincum — Óbuda

Septimia Procella (60 éves). Feje sérült, talán turbán volt rajta; vállain szárnyas fibulák (?); mell alatt öv. A képmező alatt áldozati jelenet. — II. század.

Kuzsinszky B., BpR 5 (1897) 152., 87. sz.; **Schober, A.*, Die römischen Grabsteine von Noricum und Pannonien. 92., 197. sz.; *Szilágyi J.*, BpR 16 (1955) 413., 35. t.

94. Aquincum — Óbuda

Sírkő-töredék. Feje sérült, talán turbán volt rajta; vállain szárnyas fibulák; nyakában lunula és láncon egy medaillon (3. ábra 1. sz.); melle alatt zsinór-öv. Kéz a gyomron.

Kuzsinszky B., BpR 5 (1897) 153., 88. sz.

95. Aquincum — Óbuda (?)

Aelia Prima (baloldali nőalak). Fején turbán; vállain szárnyas fibulák. Kéz a gyomron.

Aelia Ressila (középső nőalak). Fején turbán. Kéz a gyomron, a képmező alatt áldozati jelenet.

R—D 160. sz.

96. Zsámbék

Álló nőalak. Feje fedetlen; vállain erős profilú (?) fibulák; melle alatt zsinór-öv; ékbe futó szoknya. Kéz a gyomron. — II. század első fele.

**Oroszlán Z.*, RTÉ 2 (1923—26) 60., IV. t.

97. Ulcisia Castra — Szentendre

Töredékes sírkő két nőalakkal. Mindkettő fején turbán-fátyol; vállakon szárnyas fibulák; mell alatt öv. Kéz a gyomron, a képmező alatt áldozati jelenet.

Kuzsinszky B., BpR 7 (1900) 61., 68. sz.

98. Ulcisia Castra — Szentendre

Fején turbán-fátyol; vállain szárnyas fibulák; melle alatt zsinór-öv. Kéz a gyomron, a képmező alatt áldozati jelenet.

Hampel J., Arch. Ért. 27 (1907) 324., 38. t.

99. Ulcisia Castra — Szentendre

Háromalakos sírkő. A nő fején turbán-fátyol; vállain szárnyas fibulák; nyakában láncon három (?) medaillon (3. ábra 2. sz.?) és lunula; öv a mell alatt. Kéz a gyomron (?). — II. század első fele.

**Kuzsinszky B.*, Arch. Ért. 43 (1929) 52., XXV. t.

100. Ulcisia Castra — Szentendre

Sírkő-töredék. Fején turbán-fátyol; vállain szárnyas fibulák. Kéz a gyomron.

Publikálatlan, a szentendrei Ferenczy Károly Múzeumban.

101. Szomor

Háromalakos sírtábla. A középen álló nő fején turbán-fátyol; vállain szárnyas fibulák; nyakában láncon egy medaillon (3. ábra 1. sz.); a felső ruha visszahajtván; mell alatt zsinór-öv; ékbe futó szoknya. Kéz a gyomor előtt.

A baloldalt álló nő feje és baloldala hiányzik. Öltözete azonos a középen álló nőével, de nyakában a medaillon nem állapítható meg.

Hampel J., Arch. Ért. R. f. 14 (1880) 311.; *Hampel J.*, Arch. Ért. 27 (1907) 300., XI. t.; *Láng M.*, JÖAI 19/20 (1919) Bb. 215.

102. Tatabánya

Aelia Marina. Fején turbán-fátyol; vállain szárnyas fibulák; nyakában láncon egy medaillon (3. ábra 1. sz.); melle alatt (?) öv. Kéz a gyomor előtt, a képmező alatt áldozati jelenet. — II. század.

**Schober, A.*, Die römischen Grabsteine von Noricum und Pannonien. 112., 246. sz. 127. t.; *Barkóczi L.*, Brigetio. 14. sz. V. t. 3.

103. Tata (?)

Anna. Fején turbán (?); vállain szárnyas fibulák; melle alatt zsinór-öv. Kéz a gyomor előtt, a képmező alatt áldozati jelenet. — II. század második fele.

**Barkóczi L.*, Brigetio. 25. sz. IX. t. 2.

104. Neumarkt im Tauchental

Háromalakos sírkő. A középső nő fején noricum Haube; vállain erős profilú fibulák; nyakában széles szalag kis karikával és láncon három medaillon (3. ábra 5. sz.); felső ruhája visszahajtván; melle alatt zsinór-öv. Kéz a gyomor előtt. A baloldali idősebb nő viselete meg egyezik a középső fiatalabb nőével, a medaillonos ékszer helyett fibula van mellén. Kéz a gyomor előtt. — II. század harmadik negyede.

**Hekler A.*, Arch. Ért. 50 (1937) 80., 46—49. t.; *Saria, B.*, BHb 13 (1951) 224—; *Praschniker, C.*, JÖAI 38 (1950) Bb. 181. LXI. t.

105. Savaria — Szombathely

Comminia Valagenta. Fején noricum Haube; vállain erős profilú fibulák; nyakában nyaklanc és láncon egy medaillon (3. ábra 1. sz.). — II. század vége.

**Schober, A.*, Die römischen Grabsteine von Noricum und Pannonien. 110., 239. sz. 125. t.

106. Szalonak

Flavia Valentina. — II. század.

**Schober, A.*, Die römischen Grabsteine von Noricum und Pannonien. 103., 225. sz.

107. Emona — Laibach

Petronia Maximilla. — III. század.

**Schober, A.*, Die römischen Grabsteine von Noricum und Pannonien. 96., 207. sz.

108. Mursa — Eszék

Ulpia Appiana. Fején turbán-fátyol (?); vállain csokor alakú (?) fibulák; nyakában láncon egy medaillon (3. ábra 1. sz.); felső ruhája visszahajtván (?); melle alatt öv. Kéz a gyomor előtt. — II. század első fele.

**Schober, A.*, Die römischen Grabsteine von Noricum und Pannonien. 118., 260. sz. 132. t.

109. Ismeretlen lelőhelyről

Háromalakos sírtábla. A jobboldali nőalak fején turbán-fátyol; vállain csokor alakú fibula (?); felső ruhája visszahajtván; melle alatt zsinór-öv. Kéz a gyomron.

A baloldali nőalak fején turbán-fátyol; melle alatt zsinór-öv. Kéz a mellén.

Publikálatlan, a Történeti Múzeumban.

Auszug

Seit dem Erscheinen des „Steirischen Trachtenbuch“ von V. Geramb befaßte sich kein einziger Aufsatz eingehend mit der Tracht der norisch-pannonischen eingeborenen Frauen.¹⁰ V. Geramb's Aufsatz ist in erster Linie deskriptiv, befaßt sich mit den lokalen Eigentümlichkeiten nur in großen Zügen, hauptsächlich an Hand der Kopfbedeckungen. Doch steht es klar, daß die Volkstracht eine wichtige Quelle bei der Forschung der Geschichte und des Ethnikums der eingeborenen Stämme ist, mit deren Hilfe wir manche solche Fragen beantworten können, über welche die literarischen Daten und das Denkmalmaterial schweigen.

In jenem Teil Pannoniens, welcher auf ungarisches Gebiet fällt, müssen wir die in der Gegend von Aquincum und im Komitat Fejér lebenden Eravisker als den größten und bedeutendsten eingeborenen Stamm betrachten. Während wir die im inneren Teil Transdanubiens hausenden keltischen und illyrischen Stämme kaum kennen, und auch ihr Denkmalmaterial nur spärlich zu Tage kommt, sind die Eravisker infolge ihrer vielen Grabsteine, Inschriften und Bestattungsriten wohl bekannt.

Bereits J. Hampel hatte festgestellt, daß die Turbanschleier-Tracht im von den Eraviskern bewohnten Gebiet am häufigsten aufzufinden ist, „doch würden wir uns nicht zu behaupten getrauen, daß dies eine Eigentümlichkeit dieses Stammes sei, da wir sie auch bei den norischen Kelten antreffen“.⁴¹ Nach Hampel wurden die eigenartigen Züge der Tracht im von den Eraviskern bewohnten Gebiet von Margit Láng aufgezeichnet. Hiezu rechnet sie den keilförmig verlaufenden Rock,⁴³ eine eigenartige Schürzentracht⁴⁴ und die schichtenweise übereinander getragenen mehreren Röcke.⁴⁵ Letztere Erscheinung, die in Intercisa in einem Falle vorkommt (Kat. No. 65) wird von G. Erdélyi als drei Volanten am Unterkleid bestimmt.⁴⁶ Der keilförmig verlaufende Rock und die Schürzentracht können zwar als eraviskische Eigentümlichkeit betrachtet werden, doch waren sie überhaupt nicht allgemein und kamen auch nur zu einem bestimmten Zeitpunkt vor.

Wenn wir hingegen die Verbreitung des Turbanschleiers betrachten (Abb. 2) steht es klar, daß dieser in allen Teilen der von Eraviskern bewohnten Gebiete getragen wurde, und kann sogar als einzige Kopfbedeckung betrachtet werden. Über jene Grenzen hinaus, die die Forschung für das Stammesgebiet der Eravisker bestimmt hat, kommt der Turbanschleier in größerer Anzahl nicht vor.⁴⁷ Der eraviskische Charakter des Turbanschleiers wird noch augenscheinlicher, wenn wir diesen Zug mit der Verbreitung der Wagendarstellungen auf Grabsteinen vergleichen.⁴⁸ Der enge Zusammenhang des Turbanschleiers und der Wagenbestattung — also der Offenbarung eines Volkes in Tracht und in Religion — steht zweifellos vor uns an Hand jener Grabsteine, wo beide zusammen erscheinen. Im Turbanschleier müssen wir also, genau so wie in der Wagenbestattung, einen für die Eravisker charakteristischen Zug sehen, welcher sie von ihren Nachbarn scharf abtrennt.

Außer in der Gegend des Donaubogens erscheint der Turbanschleier (oft auch nur Turban ohne Schleier) in größerer Anzahl im Leitha-Gebiet. Dieser Umstand ist besonders deshalb interessant, da wir von dieser Gegend auch Grabsteine mit Wagendarstellungen kennen. Turbanschleier und Wagendarstellung weisen auf eine gleiche Volkskultur, vielleicht auch auf dasselbe Ethnikum in der Leitha-Gegend und im Donaubogen.

Neben dem Turbanschleier können wir noch die Verbreitung der Varianten der norisch-pannonischen Flügelfibeln auf eraviskischem Gebiet als eine lokale Eigenheit betrachten. E. Patek bezeichnet die bei ihr auf Taf. II, Abb. 1 dargestellte Form mit großem, eckigen Nadelhalter und eingestochenen Punktreihen verziert als für die Komitate Fejér und Tolna charakteristisch.⁵⁰ Die auf Taf. II, Abb. 2 dargestellte Form bei Patek, welche in Noricum hergestellt wurde, ist außer dem

Grenzgebiet von Noricum und Pannonien in größerer Anzahl aus dem Komitat Fejér bekannt. Dies ist eine der ersten Form ähnliche Fibel, doch schlanker und nach dem Ende zu sich verjüngend.⁵¹ Der Gebrauch beider Arten von Fibeln ist auf Grabsteinen öfters dargestellt.

Die Flügelfibel wurde in Noricum an der Wende des 1—2. Jahrhunderts von der Fibel starken Profils verdrängt.⁵² Die norischen Werkstätten vermochten zu dieser Zeit zwecks Befriedigung der lokalen Ansprüche die Herstellung der moderneren Fibeln übernehmen, und die Strömung der Fibeln vom Typ Taf. II, Abb. 2 bei Patek auf eraviskisches Gebiet mochte zu dieser Zeit aufgehört haben. Die Eravisker übernahmen die Fibeln mit starkem Profil nicht, und stellten ihre Fibeln von da an, die norischen Exemplare nachahmend, selber her.

In der früheren Forschung wurde, obwohl die auf verschiedenen Gebieten bemerkbaren Unterschiede wahrgenommen wurden, die bis zu den Jahren 150—200 verfolgbare Tracht fast für die ganze Zeitspanne als unverändert angenommen. Wenn wir jedoch die typischen Trachten der Eingeborenen ihren charakteristischen Zügen und der Datierung der Grabsteine nach vergleichend untersuchen, können wir eine Früh- und eine Spätperiode erkennen, mit kurzem Übergang zwischen den beiden. Diese Einteilung hat ihre Gültigkeit für das ganze norisch-pannonische Gebiet, sogar die Elemente der Veränderung am Anfang des 2. Jahrhunderts sind dieselben. Die veränderte norische Tracht mochte wahrscheinlich auf die pannonische ihre Wirkung gehabt haben.

Auf den von Eraviskern bewohnten Gebieten ist für die erste Periode der große, oft fast riesenhafte Turban, die Torques, charakteristisch, ferner der um die Taille gebundene breite Gürtel und das breite, dicke, zweiteilige Armband. Die Fibeln gehören im allgemeinen dem Typ von Taf. II, Abb. 2 bei Patek an, doch kommt auch der von Abb. 1 nicht selten vor. Die dargestellten Verstorbenen drücken ihre Hand — meistens die Rechte — streng formell auf den Busen, auf das Herz. Die Grabsteine sind oft mit Wagendarstellungen verziert. (Kat. No. 4, Taf. XXVI, 2; Kat. No. 5, Taf. XXVII, 3—4; Kat. No. 6, Taf. XXVI, 1.).

Die in unserem Fundkatalog vorkommenden 61 Grabsteine, die die frühere Tracht darstellen, stammen größtenteils aus dem 1. Jahrhundert und der Zeit der Jahrhundertwende. Die jüngsten Exemplare (Kat. No. 2) können auf die Mitte des 2. Jahrhunderts versetzt werden.

In der frühen Tracht die Eravisker sind auch einige lokal abgrenzbare Eigentümlichkeiten zu beobachten. In der Umgebung von Székesfehérvár finden wir auf mehreren Grabsteinen mehrschichtige Turbans (Kat. No. 3, Taf. XXVII, 1; Kat. No. 4, Taf. XXVI, 2; Kat. No. 5, Taf. XXVII, 3—4). Um Aquincum herum erkennen wir einen anderen, vom ersten leicht absonderbaren Typ des Turban. Dieser ist sich rund wölbend, ohne jegliche Spur von Schichten (Kat. No. 8, 13, 17, 20, 23, 25, 27, 37, 38). Die aufgezählten Grabsteine stammen alle aus dem 1. Jahrhundert, und auf fünf unter ihnen finden wir Wagendarstellungen (Kat. No. 8, 13, 17, 20, 27). Sie sind im Gegensatz zu denen aus der Umgebung von Székesfehérvár stark barbarischen Charakters, und wurden wahrscheinlich in der Werkstätte von Eingeborenen hergestellt.

Die Tracht der späteren Periode führt folgende Charakterzüge: der Turban ist flacher, oft fehlt der Schleier; eine Flügelfibel mit breitem Nadelhalter, oder maschenähnliche Fibeln, mit Medaillons geschmückte Halsketten, schnurartiger Gürtel, der unter der Brust gebunden wurde, das Oberkleid wird in Dreieckform zurückgestülpt (den Schnitt der Spättracht siehe auf Abb. 1), und der keilförmig geraffte Rock. Die Toten falten ihre Hände unter dem Gürtel. Die Grabsteine sind zu großem Teil mit Opferszenen verziert.

Der Zeitpunkt, wo die neuere Tracht aufgetreten ist, ist schwer zu bestimmen, da diese nicht mit ihren sämtlichen Zügen auf einmal, als plötzlicher Wechsel erschienen ist. Einige dieser Charakterzüge erscheinen bereits am Anfang des 2. Jahrhunderts, mit den typischen Formen der Frühperiode vermischt, und verdrängen diese erst um die Mitte des 2. Jahrhunderts endgültig (Kat. No. 62—73).

Die drei Perioden der Tracht können nur beiläufig gewissen Zeitpunkten zugeschrieben werden. Es steht klar, daß dieser Wechsel nicht auf Äußerlichkeiten, auf einen Wechsel der Mode zurückzuführen ist. Es mußte tiefere und allgemeingültigere Gründe dafür geben, deren Wirkung auf allen Gebieten der Gesellschaft zu fühlen waren. Diese Art des Wandels erklärt, warum der Vorgang so langsam war, warum die Trachten der Früh- und der Spätperiode zugleich, auch vermischt, vorkommen. Wahrscheinlich war es im Laufe des 2. Jahrhunderts eher die ältere Generation, die an den alten Gewohnheiten hing und die traditionelle Tracht beibehielt, während die jüngeren Frauen bereits die neuen Schmucksachen und Kleidungsstücke bevorzugten. Am Grabstein der Patevilla und ihrer Familie (Kat. No. 68) trägt die älteste Patevilla noch die Torques der alten Tracht, während die neben ihr sitzende Resatira und die stehende junge Verbugia bereits das mit Medaillons geschmückte Halsband tragen. Auf den Grabsteinen des 2. Jahrhunderts sind die in alter Tracht dargestellten Basia (Kat. No. 1) 50 Jahre, die Aveta von Velence (Kat. No. 6) 51 Jahre alt, während die Tracht der späteren Periode tragenden Veriuga (Kat. No. 62), Ava (Kat. No. 69), Mira (Kat. No. 71) und Nemoiretta (Kat. No. 84) 30 Jahre alt waren.

Ähnlich zur Tracht der Frühperiode, können wir auch in der Spätperiode einige lokale Züge wahrnehmen. Die maschenartigen Fibeln, deren schönsten Exemplar wir von der Grabstatue von Eresi (Kat. No. 88, Taf. XXVIII, 3, XXIX, 2—3, Abb. 4, 1) kennen, erscheinen nur auf Grabdenkmälern der Spätperiode. Diese Fibelart kennen weder Kovrig,⁶⁶ noch Patek⁶⁷ aus dem pannonischen Material, doch kommt sie auch im Westen nicht vor.⁶⁸ Wir müssen in ihr zweifelsohne eine lokale Eigentümlichkeit sehen. Neben der Grabstatue von Eresi finden wir ihre Darstellung auch auf einigen Grabsteinen aus Intercisa (Kat. No. 76, 78, 79). Eine der, auf den erwähnten Grabsteinen dargestellten Frauen trägt eine maschenartige, die andere eine norisch-pannonische Flügelfibel. An den verschiedenen Fibeln tragenden Frauen ist weder ein Unterschied der Generation, noch des Standes wahrzunehmen. Für die lokale Verbreitung der maschenartigen Fibel lieferte die Ausgrabung des Historischen Museums in Felsőöskola (Komitat Fejér) in 1955 einen Beweis, wobei aus Hügelgräbern ein der Fibel von Eresi auch den Abmessungen nach ähnliches Fibelpaar zum Vorschein kam.

Die Konturen einer anderen lokalen Gruppe zeichnen die Fundorte der Verbreitung des im allgemeinen ganz flachen, schleierlosen Turbans in Aquincum und im nördlichen Wohngebiet der Eraviskern an. Diese Turbanart ist der norischen „Haube“ ganz ähnlich. Mehrere dieser Gruppe angehörenden Grabsteine stammen aus der Zeit des Marcus Aurelius. Auf den Grabsteinen der Aelia Prima und Aelia Ressila in Aquincum (Kat. No. 95) und der Ateizissa in Csákvár (Kat. No. 92) sind die norisch-pannonischen Flügelfibeln auf der Schulter der Verstorbenen mit großen Rosetten verziert. Die Gruppe ist auch betreffs des Oberkleides einheitlich: es ist nirgends zurückgestülpt.

Für die späteraviskische Tracht ist der keilförmig verlaufende Rock charakteristisch, doch können wir diesen nicht auf ein engeres Gebiet beschränken (Abb. 7). Bei einem Teil der Denkmäler sind die keilförmig verlaufenden Raffungen seicht und natürlich, wie auf der reich geschmückten Grabstatue von Örspuszta (Kat. No. 82, Taf. XXVIII, 1). Die Datierung der Steine weist einheitlich auf die zweite Hälfte des 2. Jahrhunderts. Bei der anderen Gruppe der Denkmäler werden die keilförmigen Raffungen durch stilisierte vertiefte Linien angedeutet, wie am Grabstein der Meitime in Vereb (Kat. No. 86,

Taf. XXIX, 1). Ein Teil dieser Grabsteine zeigt noch Züge der Übergangszeit, bei der Datierung der meisten können wir auch nicht weitergehen, als die Mitte des 2. Jahrhunderts. Jene Gruppe der Grabsteine, wo die keilförmige Raffung stilisiert angegeben ist, geht also den realistischen Darstellungen zeitlich voran.

In der Tracht der keilförmigen Röcken können wir vielleicht eine gewisse gesellschaftliche, materielle Sonderstellung sehen. Mit der Ausnahme einiger — für die frühere Periode datierbaren — Grabsteine (Kat. No. 84, 86, 71), stehen diese Funde mit größeren Grabbauten im Zusammenhang. Sie stammen größtenteils vom inneren Wohngebiet der Eraviskern, sind verhältnismäßig ebene verteilt, wir können eventuell die Grabstätten der lokalen Aristokratie in ihnen vermuten. Die Aediculen erscheinen in Ostpannonien fast genau im von Eraviskern bewohnten Gebiet.⁷⁶ Auf den Wänden der Aediculen in Intercisa erscheinen neben den eingeborenen Verstorbenen rein römische Atten und Genien, was von einer vorgeschrittenen Romanisierung zeugt. Die Aediculen von Aquincum, wo überhaupt kein eingeborener Zug mehr anzutreffen ist, sind die spätesten.⁷⁷

Die Übersicht der Tracht der Früh- und der Spätzeit gibt uns die Möglichkeit mancher geschichtlicher und ethnischer Feststellungen.

Die Tracht der Frühzeit verdichtet sich in Pannonien in zwei Gebieten: im von Eraviskern bewohnten Nordostpannonien und in der Gegend der Leitha. Im von Azalen bewohnten Grenzgebiet der Eraviskern kommt diese Tracht seltener, im Inneren Pannoniens ganz selten vor (Abb. 5). Die Tracht der Spätzeit kommt nur in solchen Gebieten vor, die von den Eingeborenen dicht bewohnt waren: bei der Eraviskern und den Tauriskern (Abb. 6). Im Leitha-Gebiet können wir zwei, voneinander unabhängige Trachten in der Frühperiode beobachten (pelzverbrämter Hut, Turbanschleier), die sich im 2. Jahrhundert nicht vorsetzen. An Hand der norischen Tracht am Grabmal von Neumarkt im Tauchental (Kat. No. 104) nimmt B. Saria an, daß dieses Gebiet ethnisch Noricum angehört.⁷⁸ Zur Zeit, als dieser Stein aufgestellt wurde — in der zweiten Hälfte des 2. Jahrhunderts — war dies gewiß auch so. Auf einem Grabstein aus Vindobona (Kat. No. 73), der vom Anfang des 2. Jahrhunderts stammt, sehen wir eine ähnliche Tracht. An Hand dieser beiden Grabsteine können wir gewisse Veränderungen der Bevölkerung an der Wende des 1. und 2. Jahrhunderts erklären. Es ist nicht wahrscheinlich, daß die Bevölkerung des 1. Jahrhunderts zur Zeit der Änderung der Tracht die Kleidung der Tauriskern übernommen hätte. Es ist eher anzunehmen, daß die frühere Bewohnerschaft aus irgendeinem Grund den Wohnort des Stammes verließ, und daß ihr Platz von norischen Tauriskern eingenommen wurde.

Wenn wir die Verbreitung der Tracht der Früh- und der Spätperiode auf eraviskischem Gebiet untersuchen, fällt in erster Linie auf, daß sie sich verringert, sich auf das der Donau nahegelegene östliche Gebiet beschränkt. Es ist möglich, daß wir hiemit die, infolge des später angesiedelten Oser und Cotiner veränderten, Grenzen des Stammgebietes vor Augen haben. Die andere Erscheinung, die wir durch die infolge historischer Geschehnisse entstandenen Veränderungen erklären können, ist die Verschiebung der Anzahl der Grabsteine aus dem Gebiet von Aquincum und Ulcisia Castra nach den südlicher und eher zentral gelegenen Gebieten. Der Grund dafür mochte neben der stärkeren Romanisierung der Provinzhauptstadt auch eine gewisse Beschränkung auf wirtschaftlichen Gebiet gewesen sein.

Die regionale Verbreitung der Frühtracht innerhalb der Civitas Eraviscorum mochte wohl keine ethnische Gründe haben: wir finden die für Eraviskern charakteristischen Wagendarstellungen sowohl auf Grabsteinen aus der Gegend von Aquincum, als auch von Székesfehérvár. Anders verhält es sich mit den Verschiedenheiten, die in der Spättracht wahrzunehmen sind. Die Frauen in Aquincum und im nördlichen Gebiet der Eraviskern tragen kleine Turbans ohne Schleier, ihr Oberkleid ist nicht zurückgestülpt, auf zwei Denkmälern sehen wir

Flügelfibeln mit Rosetten — und diese Darstellungen kommen nie auf solchen Tafeln vor, die zu gebauten Grabstätten gehören würden. Die andere Gruppe, die überall auf eraviskischem Gebiet anzutreffen ist, trägt einen größeren Turban mit Schleier, neben Flügelfibeln auch maschenförmige Fibeln, das Gewand ist zurückgestülpt, oft keilförmig zugeschnitten, in den Gürtel wird eine Schürze eingehängt. Diese Darstellungen kennen wir größtenteils von Grabbauten. Zwischen den beiden Gruppen gibt es keinen organischen Zusammenhang. Letztere Gruppe schließt sich der eraviskischen Frühtracht an, während erstere fremd scheint. Wir können in ihr vielleicht ein Zeichen von Ansiedlungen im 2. Jh. sehen. Einige Spuren des Ursprunges dieser Gruppe (Turban ohne Schleier, mit Rosetten verzierte Flügelfibel⁸³⁻⁸⁴) schienen zum Leitha-Gebiet, zu den Grabsteinen mit Turbanschleier und Wagendarstellungen leiten. Jüngst befaßte sich L. Barkóczy⁸⁵ mit der Übersiedlung eines Volkes, das seine Toten in Hügelgräbern bestattete, in die Komitate Fejér und Tolna. An Hand dieser Analogie halten wir es historisch möglich, daß die Turbanschleier-tragende Volksgruppe aus dem Leitha-

Gebiet auf norderaviskisches Gebiet übersiedelt wurde. Das Volk der Tumuli kennen wir im Komitat Fejér (im von Eraviskern bewohnten Gebiet) nur aus vier, weit voneinander gelegenen Hügelgräbern (Pátka, Felsőcikola, Alsószentiván, Mezőszilas). Diese Ansiedlung verdrängte die Eravisker von ihrem früheren Wohnort also nicht und bildete auch kein umgrenztes Stammesgebiet, sondern bloß Inseln in der dichteren Eraviskerbevölkerung. Bei Gelegenheit der Ausgrabung in Felsőcikola (1955) wurden zwei maschenartige Fibeln im Tumulus gefunden. Ähnliche, auf steinernen Denkmälern sichtbare Fibeln kommen in der Nähe des Tumulus von Matrica bei Intercisa öfters vor. Es kann sein, daß dieser Typ der Fibeln, die bei den Eraviskern kein Vorbild haben, der Tracht der neuen Bevölkerung angehörte. Wie bereits festgestellt, sind diese Fibeln auf den Grabsteinen des 2. Jahrhunderts bereits unzertrennliche Bestandteile der typisch eraviskischen Kleidung. Daraus kann wohl gefolgert werden, daß die Völkerfragmente der Hügelgräber wahrscheinlich in den größeren Volksstämmen aufgingen.

J. Fitz

AZ ÜRBÖPUSZTAI AVAR TEMETŐ

Az ürbőpusztai temető¹ 1935 júliusában került elő a Pest megyei (Budapesttől DK-re kb. 25 km-re fekvő) Bugyi község határában. A lelőhely a Szántó-dűlőben — akkor Jankó Alajos birtoka — fekszik. Kat. száma 6448—6449. (Az 1949-es kataszterfelvétel alapján 9530. és 9536.) A temető feltárását az M. N. Múzeum részéről Fettich Nándor és Horváth Tibor végezték az aug. 2—3, 6—10 és 12—16-ig tartó ásatási napokon. A leletek az M. N. Múzeum Népvándorlaskori Gyűjteményébe kerültek (naplósám 17/1935), míg az embertani anyag a Néprajzi, ill. Term. Tud. Múzeumba került. Az embertani anyagot Lipták Pál dolgozta fel,² míg az állatcsontanyag ez ideig feldolgozatlan.

A temető Bugyi községtől D—DK-i irányban mintegy 10 km-re fekszik. A táj teljesen sík, erősen vízenyős, helyenként homokdombokkal tagolt. Lápos területből emelkedik ki a temető dombja is.³ Mivel a vidéket a közelmúltban szabályozták, utánanéztem a terület lecsapolás előtti helyrajzának.

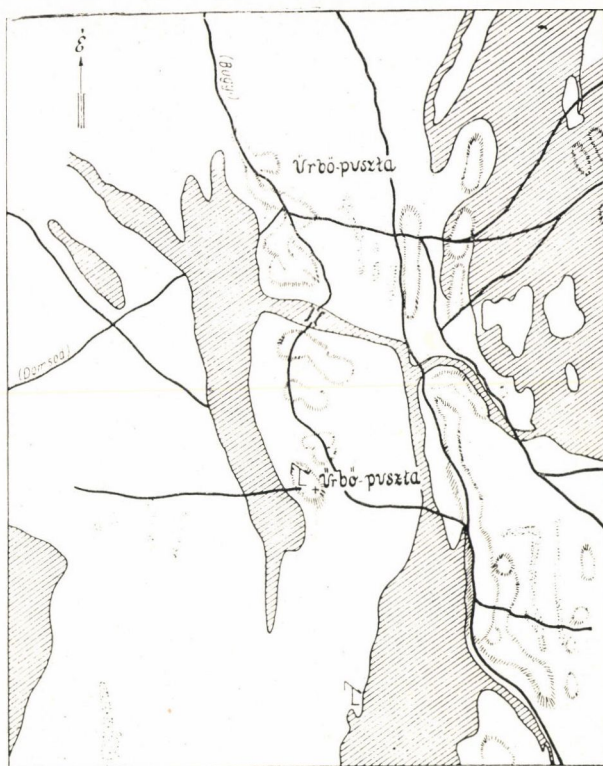
Az idevonatkozó legrégibb használható térkép a XVIII. sz-i „*Josephinische Aufnahme*”. Ezen a Bugyi, Sári, Dömsöd és Kunszentmiklós közötti vidék, amelyben temetőnk is fekszik, szinte összefüggő tó és mocsárral borított terület (1. kép). Ahol nagyobb száraz foltok láthatók, ott is szembeűnnek a hosszan elnyúló, vízzel telt holt ágak és medrek, melyek arra utalnak, hogy korábban vagy esőzések idején ezek is vízjárta területek voltak.

Továbbiakban még a II. és III. felvételek (1898. és 1914.) térképei is megjegyzik ezekről a területekről, hogy „csak nagy szárazság idején vízmentesek” (2. kép).

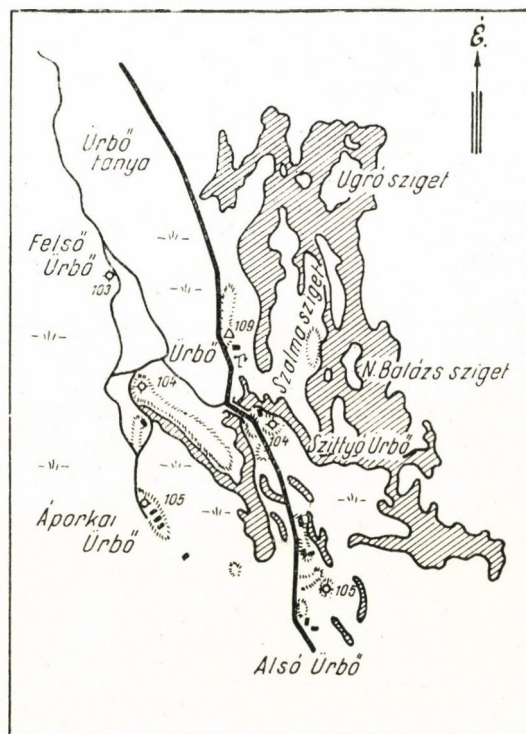
Vízmentes területet tehát csak a rövidebben vagy hosszabban elnyúló homokszigetek alkottak. Köztük a területet átszelő, az évnék csak egy részében használható utak haladtak. A közlekedés az év jelentős részében csónakon történt.

Míg a XVIII. században a jelenlegi Áporkai-Ürbő területét három oldalról víz vette körül, a XIX. sz. végére, a XX. sz. elejére a tó visszahúzódott, megteremtve a lehetőségét a nagyobb településnek és földművelésnek.

A terület földrajzi helyzete bizonyos mértékben meghatározta az itt élő emberek foglalkozását. Mivel semmi okunk nincs feltételezni, hogy az avar korban a terület kevésbé volt vízjárta (ezt más, korabeli régészeti leletek is igazolják, mert a mocsaras terület szélein kerültek elő nagyobb számban) — eltekintve kisebb vete-ményes kerttől —, földműveléssel nem számolhatunk. Utóbbi csak napjaink szabályozásaival indult meg, az

1. kép. Ürbőpuszta és környéke a XVIII. században
Fig. 1. Ürbőpuszta et ses environs au XVIIIe siècle

2. kép. Ürbőpuszta és környéke 1898-ban
Fig. 2. Ürbőpuszta et ses environs en 1898

¹ Ez a dolgozat 1952-ben készült az Eötvös Loránd Tudományegyetem Középkori Intézetében írt szakdolgozat alakjában. Témáját László Gyula professzor tűzte ki. Az itt közölt szöveg a teljes dolgozatnak csupán kisebbik fele, míg nagyobbik része, mely mintegy 50 avar temető temetkezési rendszerét elemzi, külön tanulmányként fog megjelenni.

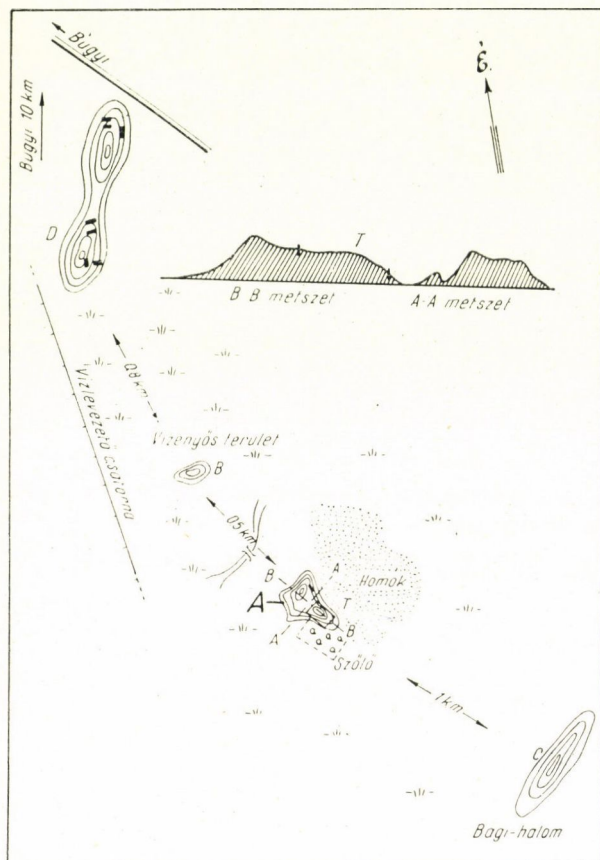
² Étude anthropologique du cimetière avar d'Áporka Ürbőpuszta (commune de Bugyi). O. Term. Tud. Muz. Évk. 1951, 232—259.

³ Hasonló temetőelhelyezésre számos példát találunk az avar korban. Pl. Üllő (Horváth T., Az üllői és a kiskörösi avar temető. AH XIX. 54). Bágyog-Gyűr-hegy (Lovas E., Arch. Ért. 43 (1929) 248.) Mór—Ákaszto (Török Gy., Arch. Ért. 81 (1954) 54 és 1 kép). Tiszaderzs (L. Kovrig Ilona kéziratából) stb.

egyetlen termelhető gabona jóformán még mindig csak a rizs.

A területen lakó emberek foglalkozása — így avarjainké is — kötött volt tehát évszázadokon keresztül. Zsákmányolás (halászat, vadászat, pákászás), gyűjtögetés és állat tartás voltak a lehetséges termelési ágak.

Mindezeket még két adattal kísérlem meg alátámasztani. Egyik a „nyihogó” elnevezés, mellyel a nép a területet ma is illeti. E név a nagymértékű lóirtásra utal. A másik adatot az Egyetemi Néprajzi Intézet őrboi gyűjtéséből kaptam.⁴ Gyűjtésük Ūrbő szabályozás előtti gazdasági életével, népi foglalkozásaival és az ezekhez járuló hiedelmekkel foglalkozott. Számunkra fontos az

3. kép. Az Ūrbőpusztai temető és környéke helyszínrajza
Fig. 3. Levé de terrain du cimetière de Ūrbőpuszta et de ses environs

a megállapításuk, hogy a gyér számú lakosság foglalkozása még a múlt század utolsó évtizedeiben is szilaj állat tartás (ló és juh), a legkülönbözőbb hurkos és csapdás vadászat, pákászás, gyűjtögetés (pl. nagyméretű vadszárnyas-tojás gyűjtés) volt.

Temetőnkben három esetben találtak igen nagyméretű tojást mellékletként, azonkívül szép

számmal találtak ló, kecske, birka és disznó (mocsári disznó?) csontokat, nagyobb szárnyas maradványokat, de sajnos, pontos meghatározás hiányában adatként nem tudjuk ezeket használni. Említésre méltó negatívum azonban, hogy hiányzik a sarló, mely a földművelésre alkalmas területeken letelepült késő-avarságnál sármellékletként előfordul.

A terület jelenlegi képét és a temető közvetlen környékét vázlatos térkép mutatja (3. kép). Temetőnk dombjának (A) alakja szabályos dűné, melyet K—DK-i irányú szél hozott létre. A temető (T) a dűné D-i részén helyezkedik el, követve a domb vonulatát, — így alakját és határait a domb határozta meg. Hasonló a helyzet a 2. jegyzet alatt említett temetők nagy részénél. A domb kiszélesedő É—ÉNy-i részén földmunkák és építkezések során eddig nem kerültek elő leletek.

A temető nincs teljesen feltárva. Ez kitűnik a temetőtérképen közölt kutatóárokok 2—3 m-es hézagából és a kutatási határokból.

A környéken hasonló kisebb-nagyobb dombok sorozata található. Az A dombtól D-re mintegy 1 km-re, a Ny—K-i irányban húzódó Bagi-halom nevű kiemelkedésen (C) 1921—22-ben Tóth Sándor áll. vadőr közlése szerint sok csont-, vas- és cseréptöredék került elő. Sorsuk ismeretlen.

Az A-tól É-ra mintegy 400 m-re ovális alakú, meredek falú domb emelkedik (B). Itt vakondtúrásban durva, jellegtelen cserepeket találtam. A domb teteje 45 × 25 m területű.

Innen É-ra kb. 800 m-re elterülő hosszabb lapos homokdombon (D) többször kerültek elő állítólagos épület- és csontmaradványok. A terület a legkülönbözőbb cseréptöredékekkel van borítva, őskorától egészen a mázas középkori darabokig. Mivel ez a környék a legnagyobb terjedelmű kiemelkedése, kézenfekvő, hogy itt volt az állandó telephely, amit a cserepek említett tömege is alátámaszt.

Maga az Ūrbő-mocsár területe sohasem volt alkalmas állandó letelepülésre, régészeti leletek nem is kerültek elő belőle. A közvetlen környéken és a lápot tagoló homokbucka-vonulatokon azonban a bronzkortól kezdve, állandóan kimutatható a település.⁵ Megállapítottuk tehát, hogy Ūrbő népe a mocsarak közötti területeken élt és a kisebb-nagyobb dombhákat használta fel településre és temetkezésre. Ezek a dombok legtöbbször igen kis méretűek. Így gyakran megtörténhetett, hogy egy terület betemetkezése után másik, vagy harmadik dombon folytatták a temetkezést, de lehet az is, hogy egyes nemzetsé-

⁴ Tálasi István professzor és Maác László közös gyűjtése. Az adatokért Maác Lászlónak tartozom köszönettel.

⁵ Az erre vonatkozó néhány adat: *Bronzkor*. Horváth Tibor hozott be az ásati terület környékéről egy törött nyél-lyukas kőbaltát (MNM. 44/1935, 1). Hasonló úton került be egy korai vatyai kultúrába tartozó ún. függeszthető edény (MNM. 44/1935, 2). Az avar temető DK-i végében bronzkori sírokat találtak. A közelben

fekszik az áporikai késővathyai urnatemető [Tompá F., 25 Jahre Urgeschichtsforschung in Ungarn 1912—1936, BRGK 24/25 (1934/35), 81. XXVI. t.] Szarmata gyermek sír került elő kis tállal Bugyi—Sándorhalom—Pénzeshelyről (MNM. 1/1944). Bugyi—Szittyőűrbőn került elő egy kis fekete *germán* edény (MNM. 4/1930). Az avarok után a *honfoglalók* jelennek meg a területen. Tompa Ferenc ásott ki Áporán 19 honfoglaló sírt (MNM. 4/1930). Végül a *középkorra* utal a D. domb cserepein kívül a Pusztá-Ūrbő elnevezés.

gek már eleve más-más dombon temetkeztek. Később újabb népek gyakran háborgatták meg sírjaikat, nemcsak rabló szándékból, de ők éppen úgy szűkében voltak a helynek, mint elődeik, ezért akarva-akaratlan kénytelenek voltak rájuk temetkezni.

Az őrüpusztai avarok sem temetkeztek csak ezen a dombon. 1952 őszén id. Fehér Géza hozott be a környező dombok valamelyikéről avar síranyagot. Az itt folyó építkezések alkalmából ugyanakkor több más sír anyaga elpusztult. A hitelesítő ásatások néhány sírt eredményeztek.

Sírleírás⁶

1. *A/B sír.*⁷ A sír alakja a kevert föld miatt nem volt tisztán kivehető. Mélysége: 0,50 m. Kettős sír, egymás mellett fekvő vázakkal. Karjukat kinyújtva, külső lábaikat térdben kissé behajlítva és felhúzva feküdtek. A B bal karja az A jobb karja felett volt. A jobboldali (A) nő 60–65 éves, keleteurópid+mediterrán, a baloldali (B) férfi 50 év körüli, dinári. Az A hossza 158 cm. *Tűtartó*, csontból az A jobb medencéje alatt (XXX. t. 1).

2. *sír.* Mélység: 1,20 m. *Nő.* Rendben, a hátán fekvő váz, a felső karok a mellre voltak szorítva. A váz hossza 149 cm. *Fülbevaló*-pár — a koponya alatt — bronzkarikán két üvegpasztá csüngővel (XXX. t. 2–3). *Vascsat* — a bal vállnál (XXX. t. 5). *Orsókarika* — a jobb combcsontforgón belül — szürke agyagból (XXX. t. 4). *Agyagedény* — a jobb láb végében álló helyzetben — kézzel formált, durva, szemcsés anyagú pereme vagdalt. A nyakán kétágú villaszerű eszközzel beszúrkált díszítés, alatta alig kivehető körömcsepítés minta. M: 12,9 cm (XLI. t. 13). *Állatgerinc* és bordacsontok az alsó lábszáron.

3. *sír.* M: 0,65 m. *Nő*, 50–55 éves, keleteurópid+mediterrán. Rendben, kinyújtott karokkal és összehúzott lábakkal feküdt. A váz hossza: 169 cm. *Tűtartó*, csontból — a bal combcsontforgón belül (XXX. t. 6). Túmaradványokkal (XXX. t. 7–8). *Agyagedény*. Kézzel gyúrt, jó kidolgozású és anyagú, három sor hullámvonallal díszített edény. M: 14,2 cm (XLI. t. 6). *Állatsont* — a tűtartótól kissé jobbra.

4. *sír.* M: 0,75 m. *Nő*, 65 év körüli, keleteurópid+mediterrán. Rendben fekvő váz, az alsó lábszárak nem érnek össze. A váz hossza 146 cm. *Fülbevaló* — bronzkarikája — a koponya jobb oldalán (XXX. t. 10–11). *Boglárpár* — a bal vállnál részsút egymás alatt. Középső kiemelkedő rekeszében sárga kő ül, a szirmokban fehér üveg van (XXX. t. 12–13). *Dinnyemaggyöngy* — a boglároktól balra. A többi elveszett (XXX. t. 9). *Agyagorsógomb* (gömbölyű) — a jobb könyökön belül. Elporladt. *Agyagedény* — a balvállon befelé dőlve. Kézzel formált, durva, vastagfalú, enyhén kihajló peremű, szépiaszínű. Pereme benyomkodással díszített. Benne madár (galamb) csontok. M: 14,3 cm (XLI. t. 13). *Állatsontok* — az alsó lábszárak felett 20 cm-re.

5. *sír.* M: 0,80 m. *Nő*, 45 év körüli, keleteurópid. Váza a bal oldalán fekszik, rendetlen állapotban. Mellékletet nem tartalmazott.

6. *sír.* M: 0,40 m. *Férfi*, 40–45 éves, dinári+nordikus. A váz iránya DK–ÉNy. Rendben, a hátán fekvő váz, fejét balra fordítja. Jobb karja a medencén át a balhoz hajlik. A váz hossza: 159 cm. *Vasfibula* — a bal

mellkas felső részén. Aláhajtott lábú, bronz tűszerkezettel (XXX. t. 14, XXXIX. t. 3, XLIII. t. 19).

7. *sír.* M: 1,80 m. *Nő*, 25–30 éves. Rendben, a hátán fekvő váz. A váz hossza: 169 cm. *Fülbevaló*-pár — a koponya két oldalán. — Töredékes. Karikája aranyozott ezüstdrót, csüngője sötétbarna üveg, a kis gömbök rosszezüstből (XXX. t. 15–16, és a rekonstrukció XXX. t. 15). *Iszákveg*, csontból — a bal felső karszár mellett. A végén tojásdad szopókarész, melyet a kiszélesedő csőrésztől két domború vonal között futó fogorsó dísz választ el. Szélesebb vége hasonlóan volt díszítve (XXX. t. 18). *Vascsat* — a bal medence felett (elporladt). *Vaskés* — a bal medence külső oldalán. Rövid, egyélű, tokmaradványokkal (XXX. t. 19). *Agyagorsógomb* — a bal alsó lábszáron kívül. Szürkésbarna színű (XXX. t. 17.). *Állatsontok* — a combcsontok között és az alsó lábszárakon keresztbe téve. *Agyagedény* — a bal láb végében befelé dőlve. Kézzel formált, sárgászürke színű. Pereme benyomkodással csipkézve. Magassága: 14,5 cm (XLI. t. 17).

8. *sír.* M: 1,45 m. *Lovassír. Férfi.* A sír jobboldalán az ember, baloldalán a ló. Mindkettő fejfelé Ny-nak. Bal kéz a medencére hajlik (9. kép). — *Emberváz* (a sírleírás alapján). *Bronzlemez* — a gerincoszlop közepe alatt. *Vascsat* a medence közepén (XXX. t. 4). *Bőrmaradványok* — a medencék alatt. *Kisszíjveg*, kettőslemezű — a jobb medencén kívül. *Kerek veret* — uo. *Csont botveg* — a bal combcsonton kívül (XXXII. t. 1). Belsejében felülről lefelé szélesedő furat. A bal térdnél nagyobb *állatsontok*, alatta a lábszáron kívül csirke (?) csontok. *Agyagedény* — a jobb bokánál. Kézzel formált, durva, sötétszürke. Magassága: 11,5 cm (XLI. t. 14). — *Lóváz*. Lábaik összehúzza, csigolyái kissé betörték. *Vas csikózábla* — a ló szájában (XXX. t. 3), hossza: 26,7 cm. *Kerek veret* — a bal szem alatt. *Kerek veret* — a bal alsó lábszárnál, 2 db. *Vascsat* töredéke uo. (XXXI. t. 5–6). *Vasrud* — a jobboldali bordák mellett hosszában. Négyszögletes átmetszetű, a végén horoggal. Hossza: 40 cm (elveszett) alakját 1. a 9. képen. *Lemezveret* — a hátgerinc alatt. Téglalap alakú. *Vaskengyel* — a gerinctől balra. Hurkosfűlű. H: 13,2, Sz: 12,4 (XXXI. t. 8). *Vaskengyel* — a gerinctől balra. Téglalap alakú áttört fűlű. H: 11,2, Sz: 10,3 (XXXI. t. 7). *Vaslándza* — a jobb mellső lábón hosszában a hegyével előre. (XXXI. t. 1, XXXVIII. t. 8).

A veretekről, sajnos, a leírás alapján nem lehetett eldönteni, mennyi tartozott az emberhez és mennyi a lószerszámból. Ezek a következők:

Kerek bronzveret aranyozás nyomaival (XXXII. t. 2–10), 9 db. *Szíjvegek*, téglalap alakú bronzlemezből (XXXII. t. 11–14); ugyanezekhez tartozó hátlapok (XXXII. t. 15–16) és belőlük előkerült bőrdarabka (XXXII. t. 17).

9. *sír.* M: 0,45 m. *Férfi*, 40–45 éves, dinári. A bal kar behajlik a medencére. A váz hossza: 161 cm. — Mellékletet nem tartalmazott.

10. *sír.* M: 0,30 cm. *Nő*, 30–35 éves, keleteurópid. Rendben fekvő váz. A karok és a lábak szögben széjjelvetve feküdtek. *Tűtartó* — a bal mellkason, közel a gerinchez. Díszítetlen sima. Benne két tű maradványai (XXXII. t. 18–20).

11. *sír.* M: 1,20 m. *Férfi*, 30–35 éves, dinári. Rendben fekvő váz, balkarja szögben behajlott a testhez. *Állatsontok* — az alsó lábszárak között.

12. *sír.* M: 0,80 m. *Feldúlt*. A koponya és állkapocs hiányzott. A sír végében került elő két lábszárcsont felállítva, hozzájuk támasztva a két medencecsont és az egyik lapockacsont. A kar, gerinc- és bordacsontok

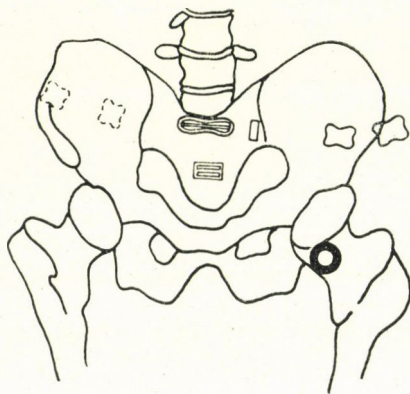
⁶ A tárgyakat legnagyobbbrészt természetes nagyságban közlöm. A sírleírásnál ezért elsősorban a kevésbé érzékelhető színre, anyagra, díszítésre, esetleg készülési módra mutatok rá. A természetes nagyságnál kisebb méretekben közölt tárgyaknak (pl. kerámika) a sírleírásban közlöm legalább egy méretét.

⁷ *Megjegyzés.* A vázak és leletek leírásánál legnagyobbbrészt Horváth Tibor ásatási jegyzőkönyvét követtem. Ahol ez megvan, közlöm a vázak sírban mért hosszát is, mely azonban szokás szerint sehol sem egyezik az embertani mérések számarányaival. Vö. *Bartucz L.*, A magyarországi avarok termete, Alföldi Tud. Gyűjt. (Szeged 1948) megállapításaival.

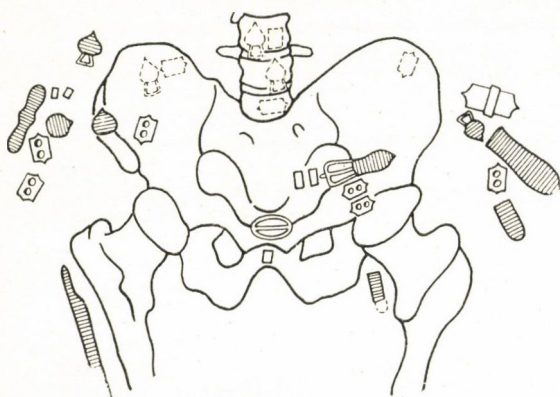
összedobálva. Az alsó lábszárak rendben feküdtek a medencerekak alatt.

13. *sír*. M : 1,20 m. *Feldült*. A sír felső végében került elő a két combcsont felállítva, mellettük a gerincsigolyák és a medencék. A lábszárak rendben feküdtek. *Agyagedény* — a sír bal sarkában a lábknál, szájjal lefelé fordulva. Kézzelel formált, kissé kihajló száju, sötét-szürke színű. Magassága : 14,3 cm. (XLII. t. 15).

14. *sír*. M : 1,80 m. *Lovassír. Férfi. Feldült*. A sír jobboldalán feküdt a férfi felforgatott vázzal, a baloldalán (É) a ló. A koponya felfordítva a helyén feküdt, az állkapocs hiányzott. A combcsontok és a medence szintén nem feküdtek a helyükön. — Az emberi medence helyén feküdtek :

4. kép. 19. sír
Fig. 4. Sép. n° 19

5. kép. 20. sír
Fig. 5. Sép. n° 20

Vaskés, tokmaradványokkal (XXXIII. t. 14). *Vas csatrest* (?) (XXXIII. t. 15). *Szűjvég*, bronzlemezről. *Örbűjtató*, bronzlemezről. Díszítése, mint a szűjvégeké, préselt gyöngysorral keretezett szalagfonat (XXXIII. t. 6). *Agyagedény* — a lábak végében. Csipkézett száju (nincs meg). — *Állatcsontok* — az alsó lábszárakon keresztbe téve. A *lórész* szintén feldült. A hátsó combok és lábak rendben feküdtek. A mellkas a fejhez volt felhányva és embercsontokkal összekeveredve. *Félgömb alakú bronz veretek* — a medence hátsó részén. Préselt virágszirom dísszel. Belül eredetileg kis füllel voltak ellátva (XXXIII. t. 7—12). *Kisszűjvég* — ugyanitt. Ugyanitt embercsontok is feküdtek. — *Kard*. A váz felső részén. Markolat és penge felső részének töredéke. Egyélű (XXXIII. t. 16). *Vascsat* töredéke — meg nem határozott helyről (elporladt). Az ember- és lómaradványok közül egyaránt előkerült *szűjvégek* a „csókai” típushoz tartoznak (XXXIII. t. 1—5) 4 db.

15. *sír*. M : 0,50 m. *Feldült*. Csak a szétnyitott lábszárak voltak meg. (A sír mellett került elő egy töredékes koponya állkapocs nélkül, mintegy 15 cm mélységben.) *Agyagedény* — a jobb láb végében. Kézzelel formált, finoman iszapolt agyagból, világosszürke színű. Fala vékony, szájjal erősen kihajlik. Vállán fésű hegyével bebökösött rövid sorokból álló szalag- és hullámvonal dísz. Magassága : 12,8 cm (XLI. t. 8).

16. *sír*. M : 0,60 m. *Férfi*, 40—45 éves, dinári. Rendben fekvő váz, a kezek és lábak kinyújtva. A bal combcsontján törés utáni összeforrás látható. A váz hossza : 154 cm. *Tojás* — a koponya baloldalán. *Állatcsont*, nagyobb méretű — a bal vállnál. *Gomb* — a bal mellkas közepén. Préselt bronzlemez, alul csipesszerű kis felerősítő nyelvekkel (XXXII. t. 22). *Vascsat* — a keresztcsont közepén (XXXII. t. 21). *Baromfi-csontok*, nagy mennyiségben — a bal alsó karszárakon. *Agyagedény*. Kézzelel formált, jobb anyagú, sötétszürke. Magas, bevagdalt peremmel. M : 13 cm (XLI. t. 15).

17. *sír*. M : 0,25 m. *Nő*, 30—35 éves. A váz irányba fejjel DK-nek. Hátonfekvő nyújtott váz. A lábfejek magasabb rétegben feküdtek, mint a törzs vagy a fej. A váz hossza : 149 cm. *Gyöngyök* — a bal váll felett 3 db. Egy sokszínű (XXXII. t. 25) és egy kék (XXXII. t. 27) üveg amphora gyöngy és egy kék fehér szemegyöngy (XXXII. t. 26).

18. *sír*. M : 0,20 m. *Nő*, 35—40 éves. Rendben a hátán fekszik kinyújtott karokkal és lábakkal. Fejét balra fordítja. A váz hossza : 148 cm. — Bal lábánál kis cse-csemő koponyájának töredéke (18 a). *Orsó-gomb* — a bal combcsonton kívül (XXXIV. t. 10).

19. *sír*. M : 1,00 m. *Férfi*, 40—45 éves, mongoloid. Fejjel DNY-nak. Rendben, a hátán fekvő váz. A váz hossza : 175 cm. *Állatcsont* — a koponya szemén keresztbe téve. *Vascsat* — a keresztcsonton 8-as alakú (XXXIV. t. 8). *Vascsat* — a keresztcsonton (XXXIV. t. 7). *Vaskés* töredéke (XXXIV. t. 6). *Vaskarika* — a bal combcsontforgónál (XXXIV. t. 9). *Keresztpánt* — a keresztcsonton. Bronz (XXXIV. t. 5). *Örveret* (elhelyezkedést lásd a 4. képen). Fehér bronz (XXXIV. t. 1—5). *Agyagedény* — a bal alsó lábszár mellett hosszában feküdvé. Korongolt, vastagfalú, szürke színű, kissé felmagasló peremmel. M : 14,9 cm (XLI. t. 2).

20. *sír*. M : 0,65 m. *Férfi*. A koponya és az állkapocs hiányzott. Egyébként rendben fekvő váz, széjjeltárt lábakkal és könyökben hajló karokkal (8. kép). *Állatcsont* — a jobb vállnál. *Agyagedény* — a bal vállnál befelé dülve. Kézzelel formált, jobb kidolgozású, téglavörös színű. Pereme kihajlik. Felső részén két hullámvonal és egy párhuzamos vonalköteg dísz fut. M : 10,5 cm (XLII. t. 3). *Állatcsont* (malac) — a balkar és a mellkas között. *Állatcsont* — a medence közepén keresztben. *Tör* — a jobb combcsontnál. Egyélű (XXXV. t. 37).

Az örveretek sírleírás és fénykép alapján helyreállítható elhelyezkedését a mellékelt rajz mutatja (5. kép).

Nagyszűjvég, öntött bronz ; ezüstözött ; a hátlapján indadisz (XXXV. t. 1). *Pajzs alakú* csuklós veret. Öntött bronz (XXXV. t. 7—10). *Ugyanilyen* csukló nélkül — (XXXV. t. 6, 12). *Övforgó*. Ezüstözött bronz (XXXV. t. 5). *Csat*. Ezüstözött öntött bronz. Hátlapján három hurok (XXXV. t. 2). A hátlapot közli Fettiich : Arch. Hung. XVIII. 31. kép, 5. alatt. *Kisszűjvégek*. Ezüstözött öntött bronzból (XXXV. t. 3—4). Az egyiknek a fele hiányzik. *Téglalap alakú* kinyírt bronz *örveretek*, két-két nagyfejű szöggel (XXXV. t. 13—21 és XXXV. t. 23—35). *Vascsat* (XXXV. t. 36). A téglalap alakú veretekkel egy anyagú és technikával készült hosszabb *téglalap alakú veret*. Keskenyebb végein 3—3 szög. Középen keresztben kisebb bronzlemez, elől 2 szöggel, hátul pánttal felerősítve (XXXV. t. 22).

A felsorolt örveretek anyaga igen jó minőségű fehérbronz.

21. *sír*. M : 0,60 m. *Feldült*. Egymás után hosszirányban feküdt a két combcsont, tőlük balra az alsó állkapocs töredékei, karcsontok és a medence töredékei. Lejebb nagy *lándzsa* vasból. Hossza : 32 cm (XLIII. t. 17). Töredékes *ácskapcsok*, 4 db.

22. *sír.* M: 2,00 m. *Lovassír. Férfi. Feldúlt.* A férfivázból csak a jobb lábszár és a felső karcsontok voltak meg. A koponya töredéke a ló gerincén került elő. A sír mellett 50 cm-re állkapocs nélküli koponya került elő (b). *Szíjvégek* — a jobb medencéről. Préselt rosszezüst (XXXIV. t. 11–12). *Vaskés* — a jobb medencén. Tokmaradványokkal (XXXIV. t. 13). *Agyagedény* — a bal láb helyén kézzel gyúrt, durva, szépiaszínű, erősen csipkézett száju. M: 13,8 cm (XLI. t. 12).

A *lővázból* csak a hátsó lábak, a jobboldali bordasor és a gerincoszlop nagy része voltak meg.

23. *sír.* M: 0,20 m. *Gyermek.* A koponya töredékes, a váz elporladt. *Agyagedény* — a fejnél. Kézzel formált, durva, vastagfalú, szűknyakú, csipkézett száju, szépiabarna. Teste két sorban benyomkodással díszítve. M: 14 cm (XLI. t. 16 ?).

24. *sír.* M: 0,80 m. *Férfi, 30–35 év körüli.* A jobb karszár alsó csontjai és az állkapocs hiányzik. A koponya félrebillenve, a váz egyébként teljes rendben feküdt, kinyújtott karokkal és lábakkal. *Agyagedény* — a combcsontok között szájjával a láb felé fordulva. Kézzel formált, jobb kiviteltű, szépiabarna színű, kissé kihajló peremmel. M: 13,5 cm (XLI. t. 10). *Csirkecsont* — a jobb boka csontnál.

25. *sír.* M: 0,30 m. *Gyermek.* Koponyája töredékes, váza elporladt. Mellette: *Állatcsontok*.

26. *sír.* M: 1,28 m. *Nő, 40–45 éves, keleteurópid + mediterrán.* Rendben fekvő váz, a koponya arecal Ny-nak fordul. A jobb karra medencére hajlik, a bal ki van nyújtva. *Agyagbögre* — a bal lábnál befelé dőlve. Kézzel formált, durva, sötétszürke színű, ovális száju. Peremét négy hegyes bütyök díszíti. M: 14,8 cm (XLII. t. 8).

27. *sír.* M: 1,60 m. *Feldúlt.* A koponya hiányzott, az állkapocs megvolt. A váz töredékes. — Melléklet nélkül.

28. *sír.* M: 1,45 m. *Lovassír. Férfi. Feldúlt.* A sír mérete 190 × 130 cm. Az ember- és állatcsontok teljesen szétdobálva feküdtek. Az állkapocs és a töredékes koponya megvan. A sír ÉNy-i oldalán: emberi alsó lábszár és combcsontok, csirkecomb, lógerinc részek, medence-töredékek és a ló hátsó lábszárai. A sír közepén: a ló mellső alsó lábszára, uo. kisebb vasrozsdák és egy kis meghajlított rozsdás bronzlemez (XXXIV. t. 14–15). Ettől balra: ló lábszárak, emberi felső karcsontok és kis vastöredékek. A sír felső része: sok emberi gerincsigolya, kis vasesat és emberi állkapocs. Feljebb (magasabb rétegben): ló állkapocs és koponya és emberi koponya töredékei. A lóváz két mellső combján bőr szíjmaradványok. A sír baloldalán: emberi koponya újabb töredékei. *Vasesat* (elporladt). *Szíjvégek* (?) bronz töredékei (XXXIV. t. 14–15). *Vaslemez*ek nagymennyiségű brómardvánnyal (XXXIV. t. 16–17). *Vaspálca* farostmaradványokkal (XXXIV. t. 18).

29. *sír.* M: 1,30 m. *Nő, 25–30 éves. Feldúlt.* Az alsó karszárak hiányzanak. A vázhossza: 130 cm. *Vastöredékek* — koponyától balra, a koponya felett, a keresztcsonton és a bal medencén (XXXVI. t. 9–13). *Szemesgyöngyök* (eredetileg négy darab) a koponyától jobbra. Üvegpaszta (XXXVI. t. 4–5). *Sárkányos csat* — a jobb medence külső oldalán, karikájával a láb felé. Öntött bronz (XXXVI. t. 1). *Vasesat* — a bal mellkason. (XXXVI. t. 6). *Kova* — a jobb könyöknél (XXXVI. t. 8). *Csiholó* vasból, ugyanitt (XXXVI. t. 7). *Vaskarika* — a gerincoszlop jobb oldalán (?). *Fülbevaló-pár* — egyik a sír földjéből, a másik a bal mellkas alsó végén. Karikája bronz, csüngője üveg (XXXVI. t. 2–3). *Állatcsont* hosszukás, — az alsó lábak között. *Agyagedény* — a jobb láb végében, állóhelyzetben. Kézzel formált, jobb anyagú, szürke színű. Peremén négy bütyök. M: 11,9 cm (XLII. t. 10). A vastöredékekből meghatározható volt még egy: *Vasbújtató* (XXXVI. t. 13), míg a többi vastöredék ismeretlen rendeltetésű (XXXVI. t. 9–12).

30. *sír.* M: 1,25 m. *Nő, 30–35 éves.* Rendben, a hátán fekvő váz. A váz hossza: 147 cm. *Fülbevaló-pár* — a koponya két oldalán. Ezüst, vagy fehér bronz (XXXVI. t. 14–15). *Agyagedény* — a jobb láb végében. Korongolt (?) magas, vékonyfalú, sárgászürke, hullámvonal dísszel (XLIII. t. 18). Magassága: 16,3 cm.

31. *sír.* M: 0,95 m. *Nő. Feldúlt.* A vázból csak a koponya, a felső karszárak, valamint a lábszárak voltak meg. A lábszárak jobbfelé hajolva, szögben feküdtek. A csontok igen töredékesek. *Olombulla* — a koponya baloldalán (XXXVI. t. 16–16/a). *Gyöngy* — a nyakban (a sírleírás szerint több szem (kék üvegpaszta) (XXXVI. t. 17.). *Agyagedény* — a bal lábnál befelé fordulva. Kézzel formált, durva, vastagfalú, szépiabarna. Szája csipkézett. M: 12,4 cm (XLI. t. 11).

32. *sír.* M: 0,60 m. *Nő, 40–45 éves.* Bal alsókarja behajlik a medencére, mellette a bal combcsont. A bal medence hiányzik, a váz egyébként rendben feküdt. *Állatcsont* — a medence közepén. *Agyag orsógomb* — a combok helyétől balra. Farkasfog dísszel (XXXVI. t. 18).

33. *sír.* M: 0,65 m. *Feldúlt.* A vázból csak a lábszárak feküdtek a helyükön. Az alsó lábszárak össze voltak téve. A többi csont hiányzik, vagy össze volt dobálva. *Vaskés* — a bal combcsont alatt. Egyélű (XXXVI. t. 19).

34. *sír.* M: 0,50 m. *Gyermek.* A koponya töredékes, a váz elporladt. *Fülbevaló* — a koponya jobb oldalán. Karikája ezüst, csüngője üveg (XXXVII. t. 1). Négy kis bronzgömbbel összeerősítve. *Gyöngy* — a koponya baloldalán, sárga paszta (XXXVII. t. 2). *Agyagedény* — a bal láb helyén, kézzel formált, nagyon durva, szürke színű. M: 11,3 cm (XLII. t. 4).

35. *sír.* M: 0,50 m. *Férfi, 20 év körüli.* Rendben fekvő váz keresztbetett lábakkal. *Vasnyílhegy* — a jobb mellkas alsó részén (XXXVII. t. 7). *Állatcsont* — a mell közepén. *Lúdtojás* — a jobb combforgónál felállítva (XXXVII. t. 3–6).

36. *sír.* M: 0,65 m. *Nő. Feldúlt.* A koponya és a csontok egyhalomban. A sír mellett 1,10 m-re újabb koponya állkapocs nélkül (c). — *Agyagedény* korongolt, finoman iszapolt, világosszürke színű, vékonyfalú, erősen kihajló peremmel. Vállán villával bebökdösött soros szalagdísz. M: 12,8 cm (XLII. t. 6).

37. *sír.* M: 0,60 m. *Férfi, 30–35 éves. Bolygatott.* A lábszárak rendben felküdtek. A baloldali medence bolygatott. Ettől felfelé összedobálva. *Állatcsont* — a mellen. *Vaskés* — a jobb combcsont mellett (elporladt). *Vastör* — a lábak végében. Egyélű (XXXVII. t. 8).

38. *sír.* M: 0,50 m. *Feldúlt.* DNY–ÉK-i tájolás. A koponya és az állkapocs hiányzott, a váz többi része teljes rendben. *Agyagedény* — a ballál végében. Korongolt, jobb anyagú, halvány téglavörös színű, kihajló peremű. Peremén bevéselt vízszintes vonaldísz-sor. M: 14,8 cm (XII. 4.). Alján alig kivehető fenékbélyeg!

39. *sír.* M: 0,46 m. *Nő, 40–45 éves.* Rendben, fejfelé DNY-nak fekvő váz. A váz hossza: 140 cm. *Állatcsont* — a két combcsont között. *Szárnyascson* — a bal bokánál. *Agyagedény* — a jobb láb végében 2 db álló helyzetben. a) Korongolt, jó anyagú, téglavörös színű, kissé kihajló lapos peremmel. M: 11,3 cm (XLI. t. 3). Alján elmosódott fenékbélyeg! b) Korongolt, jó kidolgozású, szürke színű. Peremén bemélyített csipkézés. Tetején 3 sorban hullámvonal dísz fut körül. M: 14,7 cm (XLI. t. 7).

40. *sír.* M: 0,45 m. *Nő, 45–50 éves; rendben,* a hátán fekvő váz. Hossza: 140 cm. *Fülbevaló* — a koponya bal oldalán. Karikája négyszögletes átmetszetű bronz drótból készült (XXXVII. t. 15, 22–23). *Orsógomb* — a medencén. Szürke, agyagból (XXXVII. t. 14). *Gyöngy* — a nyakban. Közte három dinnyemag alakú és három (eredetileg négy) lapos kis kék üveg. (XXXVII. rt. 16–21. *Állatcsontok* — a jobb medence mellett (malac) és a balkaron keresztbetéve. *Agyagedény* — a balkar mellett. Kézzel formált, jobb kidolgozású, sötét szépiabarna, kissé kihajló csipkézett peremmel. M: 11,4 cm (XLI. t. 14).

41. *sír.* M: 0,46 m. *Férfi. 40–45 éves mongoloid.* Rendben fekvő nyújtott váz, összetett bokával. A váz hossza: 153 cm. *Állatcsontok* — a) a jobb alsó lábszár mellett; b) a jobb könyöknél (szárnyas); c) a bal könyöknél. Ugyanitt állat (kecske) koponya. *Agyagedény* — a bal combcsont mellett, álló helyzetben. Kézzel formált, jobb kidolgozású, vékonyfalú, szépiabarna színű, egyenesen álló peremmel. Falán párhuzamos vonalköteg-díszek. M: 14,6 cm (XLI. t. 1).

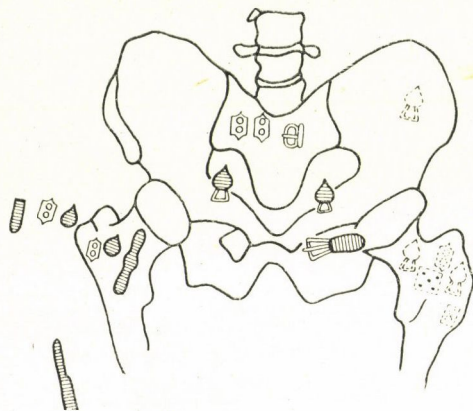
42. *sír.* M: 1,10 m. *Férfi. 35 év körüli.* Hasán és arcán fekvő váz, az alsó lábszárak szorosan egymásra

voltak téve. A jobb könyök kihajlott. *Agyagedény* — a bal váll felett, szájjal lefelé. Kézzel formált, szürke színű, ovális száju, durva csőbőr. Pereme erősen behúzott oldalán letört fül csontmaradványa. Magassága: 9,5 cm (XLII. t. 1).

43. *sír*. M: 0,90 m. *Gyermek*. 10–12 éves. Rendben fekvő váz, kinyújtott karokkal és összetett lábakkal. *Vasdarab* — a bal alsó karszárnál. *Agyagedény* — uo. Kézzel formált, egyenesen felfelé álló peremű, durva, szépiabarna színű. M: 9,3 cm (XLII. t. 2).

44. *sír*. M: 0,40 m. *Nő*, 25–30 éves. Rendben fekvő váz. Hossza: 155 cm. *Agyagedény* — a jobb térdnél eldőlvé. Kézzel formált, durva, szürke színű. M: 12,8 cm (XLII. t. 12).

45. *sír*. M: 0,82 m. *Feldúlt*. A lábszárak rendben a helyükön feküdtek. A koponya hiányzik, az állkapocs a jobb térd mellett. A sírban a többi, jórészt hiányos csontok, egyhalomba voltak dobálva. *Agyagedény* — a koponya helyétől jobbra. Darabokra volt törve. (Nincs meg.)

6. kép. 53. *sír*
Fig. 6. Sép. n° 53

46. *sír*. M: 0,35 m. *Nő*, 22–25 éves. *Feldúlt*. Egyhalomban: töredékes koponya, egyik medence és *Orsó*gomb agyagból (XXXVII. t. 13). *Fülbevaló*-pár, négyszögletes átmetszetű bronz karikával és kék üvegcsüngővel (XXXVII. t. 11–12). *Gyöngyök* kék üveg-pasztából (XXXVII. t. 9–10) 2 db.

47. *sír*. M: 0,90 m. *Nő*, 35–40 éves, keleteurópid. Rendben fekvő váz, a bal karja behajlik a medencére. A váz hossza: 147 cm. *Orsókarika*, agyagból — a jobb vállnál (XXXVII. t. 25). *Vaskés* — a jobb medencén (XXXVII. t. 24). *Állatsont* — a jobb alsó lábszárnál. *Agyagedény* — a jobb láb végében. Kézzel formált, durva, szépiaszínű. Pereme négy sarkán hegyes bütyök. Magassága: 14,4 cm (XLII. t. 9).

48. *sír*. M: 0,40 m. *Nő*, 30–35 éves. *Feldúlt*. Egyhalomban: koponyatöredék, állkapocs, kar- és vállcsontok.

49. *sír*. M: 1,40 m. *Férfi*. 20 év körüli, előázsiái. A váz felső része bolygatott. Az alsó karszárak és a medencék bolygatatlanok. *Agyagedény* — a bal lábnál. Kézzel formált, durva, vastagfalú, szépiabarna színű. Enyhén kihajló pereme benyomkodással díszítve. M: 13,3 cm (XLI. t. 18).

50. *sír*. M: 1,10 m. *Feldúlt*. A koponya hiányzik. az állkapocs a bal medence felett. A medencék, a váll és a lapocka fel voltak forgatva. A többi részek rendben kinyújtva feküdtek. *Agyagedény* — a jobb láb végében — kézzel formált, jobb anyagú, széles száju, szürke színű. M: 16,1 cm (XLII. t. 16).

51. *sír*. M: 0,40 m. *Nő*, 30–35 éves. Rendben fekvő váz, a lábak és karok kinyújtva. *Korongos mellboglár*-pár — a bal vállnál (XXXVIII. t. 2–3). *Orsó*gomb agyagból — a jobb mellen. Szürke (XXXVIII. t. 4). *Tűtartó* csont-

ból — a bal mellen hosszirányban (XXXVIII. t. 5). *Fülbevaló* — a jobb fülben. Négyszögletes átmetszetű ezüst karikája és zöld üveg csüngője van (XXXVIII. t. 1). *Agyagedény* — a jobb láb végében. Kézzel formált, nagyon durva, sötétszürke színű. M: 10,9 cm (XLII. t. 11).

52. *sír*. M: 0,80 m. *Feldúlt*. A csontok, állkapocs és a koponya töredékesek. *Agyagedény*, kézzel formált, gondosan iszapolt, sötétszürke színű, kihajló csipkézett peremmel. Teste sűrű, párhuzamos vonalkötegekkel díszítve. M: 14,2 cm (XLI. t. 9). *Állatsontok*.

53. *sír*. M: 0,70 m. *Férfi*. *Bolygatott*. A lábszárak, medencék, az alsókarok, a helyükön feküdtek. Ezekből felfelé a többi csont kissé magasabb rétegben. A koponya és az állkapocs hiányzik. *Vastör* — a jobb combcsont mellett. Egyélű (XXXIX. t. 12). *Övvereteinek* a sírleírás alapján helyreállítható elhelyezkedését a mellékelt rajz mutatja (6. kép). *Bronzcsat*, kéttágú (XXXIX. t. 21). *Bronzcsat*, kisebb, egytagú (XXXIX. t. 20). *Övforgó*, öntött bronz (XXXIX. t. 22). *Övveret*, csuklós, öntött bronz, 5 db (XXXIX. t. 5–9). *Ugyanaz*, csukló nélkül, 2 db (XXXIX. t. 10–11). *Szíjvégek*, öntött bronzból, 3 db (XXXIX. t. 1–3). *Övbújtató*, öntött bronz. Sarkain egy-egy szöggel. Hátsó keskenyebb oldalain vasroszda (XXXIX. t. 4). *Övveret*, bronz lemezből. L. mint 20. *sír*. 6 db (XXXIX. t. 13–18). *Kettős bronzlemez* 5 szöggel. A két lemez között 3–4 mm távolság van (XXXIX. t. 19).

A felsorolt bronztárgyak valamennyije fehér bronzból készült, különösen áll ez a négyszögletes lemezekre.

Agyagedény — a fej felett. Jól korongolt, finoman iszapolt, vékonyfalú, jól kiégetett, sötétszürke színű. Szája alig láthatóan csipkézett. Falán négy sorban párhuzamos vonalköteg díszítés. M: 13 cm (XLII. t. 7).

Szórványos leletek

A) *sír*. Földmunka alkalmával találták. A térképen nem volt jelölve. *Férfi*. *Bronz nagyszíjvég*. Aranyozott. Hátlapján szimmetrikus indadísz (XXXVIII. t. 6). *Csat*, kéttágú. A csattest széle poncolással díszítve (XXXVIII. t. 7.).

B) *sír*. M: 0,78 m. Csontok nem kerültek elő. Feltételezhetően csecsemő sírja. *Agyagedény*, kézzel formált, nagyon durva, szürke színű. M: 10 cm (XLII. t. 5).

C) *sír*. A temetőtérkép balszélén. Mellette megjegyzés áll, hogy „összel szőlő alá fordították”.

Egyéb lelőhelyek

sz/1. A 43. *sír* árkának végében. Itt nagyméretű újabbrkori állatsontok alatt 1,81 m mélyen, álló helyzetben bögtrét találtak. A csontreteg szabálytalan körben helyezkedett el, kb. 1,20 m vastagságban. Mellette emberi lábszárcsontokat is találtak. Valószínűleg a beásás egy sírt tett tönkre. *Agyagedény* kézzel formált, durva, vastagfalú, szépiabarna színű. M: 15,9 cm (XLII. t. 17).

sz/2. 1,80 m mélységben, földkútban, állatsontok és emberi lábszárcsontok.

sz/3. Óskori *sír*. L. a Bevezetésben.

További, lelőhelyhez nem kötött szórványleletek még: *Kopjahegy*, vasból (XL. t. 1). *Vasfokos* (XL. t. 2). *Vederfül*, vasból (XL. t. 4). *Kapa*, vasból (XL. t. 5).

Az úrbőpusztai temető régészeti emlékanyagát megvizsgálva arra a megállapításra jutottunk, hogy abban két, formában, technikában és a tárgyak használati módjában meglehetősen különböző csoportot kell felállítanunk. A csoportok között úgy a temetkezési szokásokban, mint a temetkezés rendjében mélyreható különbségeket állapíthattunk meg.

A két csoportot, melyet a síjvégek készí-
technikája alapján általában, de helytelenül,

préselt és öntött-nek neveznek, az utolsó évtizedek kutatásai időrendileg is szétválasztották.⁸

A szétválasztó szakemberek munkájára jellemző, hogy észrevették ugyan e két csoport közötti mélyreható különbségeket, mégis a későbbi (öntött) csoport emlékanyagát, nagyrészt stiluskritikai alapon, részben bizonyos helyi adottságokat véve alapul (pl. Fettich a gepida fémművesség állítólagos avarkori reneszánszát) a korábbi emlékanyagból kialakult szerves helyi fejlődésnek fogták ill. fogják fel. Vizsgálataik nem vették kellően figyelembe a temetkezési szokásokban és viseletben megnyilvánuló jelentős eltéréseket, a két csoport közötti lényeges társadalmi különbségeket s legtöbbször a keleti összehasonlító anyagot sem.

Ellentétes eredményre jutott már évekkal előbb László Gyula, aki eddig figyelembe nem vett különbségek alapján a késői csoport kialakulását új népelemek megjelenésével magyarázza.⁹ Ezek az új népelemek a dunai bolgárok honfoglalásával egy időben lejártszódó mozgalmak következtében 670–680 körül jutottak hazánk területére. Egyik az Igar, Ozora, Dunapentele vezérletekkel jellemezhető lemezes övveretű csoport (Belső-Ázsia és az Észak-Kaukázus steppéiről), a másik a közismert öntött griffes—indás övveretes csoport (a Káma vidékről).

*

Vizsgálataim elsősorban az űrbőpusztai anyagra támaszkodnak, csupán annyiban foglalkozom más tárgyakkal, amennyiben ez a továbbiak megértéséhez szükséges. Mellőzöm a már Hampel óta felismert,¹⁰ vagy az azóta időrendi szempontból szétválasztott és meghatározott anyagot.

Az alábbiakban a következő tárgyak korszakbeosztását kísérem meghatározni:

Kerámika. Kétségtől a késői anyaghoz¹¹ tartozik a korongolt, fenékbélyeges, hullám- és vonalkötegekkel¹² díszített edényfajta. Ezeket leszámítva nincs a fennmaradók között első pillantásra

lényeges különbség. Ez érthető is. A kerámika vagy helyi termék, így újonnan érkező csoportok készen veszik át, vagy a sajátos és az egész népvándorláskorra jellemző, durva edényekből, az ún. „nomádkeramikából” áll. Utóbbiak alakjáról alig lehet beszélni.

Jobban megvizsgálva a két csoport kézzel formált edényeit, mégis találunk apróbb különbségeket. Ilyen pl. az edények kiégetési foka, jobb vagy rosszabb anyaga. A piros-barnás, gyengén kiégetett darabokat aránylag nagyobb számban találjuk a korai sírokban, mint a későiekben, ahol többnyire szürkés vagy fekete a színük.

Érdekes az az edényforma, melynek pereme négy felálló, hegyes bütyökkel van díszítve. Ez a típus temetőkben a korai sírokban fordul elő (26., 29. és 47. sírok). Hasonló edények kerültek elő a kishegyési (49.) valószínűleg korai, feldúlt sírból¹³ és az abonyi¹⁴ temető korai részéből, továbbá a kiskőrös-vágóhídi XXIX (26.) sírból.¹⁵ Ezek alapján a bütykös edényeket nem lehet a VII. sz. végénél későbbre keltezni és a kora-avarkorban kialakult típusnak kell tartanunk.

A korai és késői csoportban egyaránt előfordulnak az enyhén összehúzott nyakú, bevagdallással, vagy benyomkodással csipkézett peremű edények. E díszítés megtalálható a késő-avar hullámvonal-díszes edényeken is.

(Űrbőpusztán a 7., 22., 23. és 31. sírokban korai, a 4., 16., 44. és 49. sírokban késői.) Előfordul még a jánoshidai¹⁶ 298, a szobi¹⁷ 55., 72., 90. és 101, a závodi¹⁸ 89, a hernádpusztai¹⁹ 3. és az abonyi²⁰ 3. sírokban, ezenkívül Abony és Csuny sírszám nélkül közölt anyagában.²¹ A forma a fémmellékletekkel történt összevetés alapján a 640–670-es időkben alakulhatott ki és tovább él a VIII. században.

A Csallány Dezső által meghatározott korai edénytípusok²² temetőkben nem fordultak elő.

Bulla. Egyike a legnehezebben keltezhető ékszereknek. Előzményeit a hasonló római ékszerekben s talán a germán brakteátákban kell

⁸ Marosi A.—Fettich F., Dunapentelei avar sírleletek, AH XVIII. (Bp. 1936) 94–99; Csallány D., Kora-avarkori sírleletek. FA. I–II (1939) 121–180; Csallány D., A Deszk D. számú temető avar sírjai. Arch. Ért. 1943, 160–173; Csallány D., Acta Arch. Hung. 2 (1952) 248.

⁹ Először: Újabb keresztény nyomok az avarokból. Dolg. 16 (1940) 147. Részletesebben taglalja a kérdést A Tihanyi téri avar temető c. közleményében. LA II (1941) 110–112. Fejtegetéseiben ez alkalommal már a késő-avar emlékanyagot is kétfelé választja s az öntött övveretes népcsoport mellett először határolja körül a lemezes övverettel jellemző másik népcsoportot is. (Fejedelmek Ozora, Igar, Dunapentele.) Részletesen elemzi a tárgyi hagyatékban pl. fegyverekben (szablya, íj) jelentkező lényeges eltéréseket. A temetkezési szokásokat és temetkezési rendet, melyre a mi munkásságunk épül, azonban nem tárgyalja. Legutóbb u. ezekről a kérdésekről: Études archéologiques sur l'histoire de la société des avars. AH XXXIV (Bp. 1955) de 284–293.

¹⁰ Hampel J., Alterthümer des frühen Mittelalters in Ungarn I–III (Braunschweig 1905), II. és III. csoport.

¹¹ A késői keramikafajták kiválasztása terén Horváth Tibor és L. Kovrig Ilona végeztek úttörő munkát. Horváth T., i. m. 67–89; Kovrig I., Avarkori sírok Alsógellérről. AntH 2 (1948) 120–131.

¹² Nem tévesztendő össze egyes dunántúli temetőink (Előszállás, Csákerény stb.) VI–VII. sz.-i avar sírjaiban gyakori jó anyagú, korongolt, finom hullámvonal-kötegzésű edényeivel.

¹³ Gubitz K., Arch. Ért. 27 (1907) 350.

¹⁴ Éber L., Arch. Ért. 22 (1902) 261., 2–3. kép; Márton L., Arch. Ért. 24 (1904) 316., 10. kép 2, 3, 5, 6.

¹⁵ László Gy., Études... 12. kép.

¹⁶ Közöletlen. A temetőt feldolgozó Erdélyi István szíveségéből ismerem.

¹⁷ Közöletlen. A temetőt feldolgozó L. Kovrig Ilona szíveségéből ismerem.

¹⁸ Wosinszky M., Arch. Ért. 16 (1896) 12.

¹⁹ Éber L., Arch. Ért. 21 (1901) 305.

²⁰ Éber L., Arch. Ért. 21 (1901) 291.

²¹ Márton L., i. m. 10. kép 1. Sőtér Á., AK 19 (1895) 115.

²² Csallány D., Korai avarkori edények Magyarországon. Dolg. 16 (1940) 118.

keresni. Megtaláljuk a szarmata anyagban²³ és a VI. századi germán és keleti népek sírjaiban is.²⁴

Az avarokból a következő helyekről ismerem: Ürbőpuszta 31. sír. Ólom. (XXXVI. t. 16—16 a). Alattyán-Tulát²⁵ 161. sír (gyermek) Ólom. Alattyán-Tulát 509. sír. Ólom. Az ürbőiével közeli rokon.

Abony 97. sír.²⁶ A sírleírás szerint aranyozott bronzból készült és a nyakban találták. A sírban láncos fülbevaló, dinnyemag-gyöngyök és esztergályozott csont tűtartó volt még. Ugyancsak rokon az ürbőpusztaiával.

Előszállás-Öreghegy 27. (1) sír.²⁷ Poncolt szélű ezüstlemezből. Kelet-európai típus a sírban VI. sz.-i edénnyel keltezve.²⁸

Cikó. Ugyanitt még két félhold alakú ólomesüngő is került elő. Ezeknek kivitele, függesztőfüle és díszítésmódja azonos a kerek bullákkal. Ilyen félhold alakú függő még számos temetőben előfordul (Gátér, Jánosháza stb.)

Az ezüstből és ólomból készült másfél-két cm átmérőjű kerek darabok korai sírokból, a bronz és a félhold alakúak pedig inkább a késői sírokból kerülnek elő.

Az avarsághoz idegen áruként, vagy szokásokkal került. Habár a germán körben igen gyakori, mégis valószínűbb a szláv átvétel, közvetítés, a késői korban pedig egyenesen szláv etnikum jelenlétét keresni mögöttük.

Az ún. „sárkányos csatok” kérdéséhez. Az ürbőpusztai 29. sírből került elő egy jellegzetes szép példánya. A kísérőanyag kora-avar. E csatok elterjedésével és eredetével behatóbban Fettich Nándor foglalkozott.²⁹

Az általa bemutatott és méltatott hat magyarországi és hét külföldi példányon kívül még a következő hét — részben azóta előkerült — ilyen csatok ismerem: Pápa-Úrdomb 1. sír;³⁰ Kunszentmárton (ötvössír)³¹ Szilágyi;³² Gyód 34. sír; Gyód 67. sír;³³ Baranya megye;³⁴ és Kassa környéke.³⁵

Fettich e csatokat a VI—VII. századra keltezi, ezt az általam felsoroltak leletegyütteseinek kivétel nélkül megerősítik. Részletesen foglalkozik a típus elterjedésével és megállapítja, hogy körülbelül egy időben lép fel Oroszországtól Bajorországig. A kiinduló helyet nem jelöli meg, csak megállapítja a csatokat alkotó állatalakok szoros

rokonságát a „szkíta” művészettel. E művészet elemei azonban megtalálhatók a germán állatstílusban is — fejtegeti tovább. Bizonytalanságát elsősorban az okozhatta, hogy közölt példányai-ból csupán a gátéri származott hiteles sírből. A mi bővebb és nagyrészt hiteles síranyagunkból megállapítható, hogy a magyarországiak sokkal közelebb állanak az ukrainaiakhoz, mint a bajorországiak. A Baranya megyei darab egész közeli párhuzama a Fettich által közölt pasterskojei-nak, míg a szilágyi, de a gátéri is a Khanenkó-féle darabhoz hasonlítanak erősen.³⁶

A reichenhalli és inzigi csatok³⁷ viszont a magyarországiakkal mutatnak szorosabb rokonságot. Ezeknél még nagyobb mértékben jelentkezik az állatalakok értelmetlenné válása, mint egyes, időben is későbbre tehető hazai darabok-nál³⁸ (pl. Keszthely).

A bajorországi sárkányos csatok a VI. sz. végi, VII. sz. eleji avar előretörésekkel kerülhettek oda. Legkorábbi, még viszonylag tiszta stílusú példányuk a reichenhalli 309. sírből³⁹ került elő.

Az ürbőpusztai csat legközelebbi rokona a gyódi 37. férfisírből került elő (hosszú, egyenes, egyélű karddal és lándzsával). Ugyancsak férfisírből került elő a másik gyódi példány, s a többiek is megállapíthatóan férfisírokból származnak. Az ürbőpusztai, mely női sírből került elő, eddig tehát ilyen szempontból egyedülálló.

Láncos fülbevaló. Az ürbőpusztai 7. sírből előkerült fülbevaló pár (XXX. t. 15—16) ezideig pontos analógia nélküli az avarokban. Egyes összetevőit azonban jól ismerjük kora-avar női sírokból.

Felépítésre legközelebb áll hozzá egy szárazdi,⁴⁰ ezüstből készült példány. Sima karikáján ennek is két féltőjás-idomból összeállított, külső szélein gyöngydróttal szegélyezett dísz van. Ehhez a gömbdíszehez kapcsolódik három, az ürbőpusztai-val kb. egyező méretű gömböcske, majd egy ezekhez forrasztott nagy, ovális ezüstgömb képezi a fülbevaló fődíszét.

Második összetevője az alattyán-tuláti 14. sír fülbevalója.⁴¹ Ennél sima karikáról nagy üveg-gömb csüng le. A gömbbe az ürbőihez hasonló kampó van beépítve, melyen a lánemaradványok is megmaradtak.

A harmadik összetevő Ókéske-Öbögről⁴² került elő. Itt két szórványosan előkerült gömbesüngőn

²³ Szentes—Berekhat. Szórvány. Fényképlemeze a MNM-ban F. 7498 sz. alatt. Malajdok. A. temető 7. sír. Párducz M.—Kerek J., Arch. Ért. 1946—48. LIII. t. 31.

²⁴ Cserkút; Arch. Ért. 47 (1934) 57., 61. kép. Pécs-Városi temető; Marosi A., MKÉ. 3 (1909) 103—Szekszárd—Moczfacsárda. Közöletlen a szekszárdi múzeumban. Mindhárom VI. sz.-i, talán keleti szláv hatásokat tükröző, kutrigur (?) lelet. Germán brakteátákat a várpalotai langobard temető 17. sírjából ismerünk. Bóna I., Acta Arch. Hung. 7 (1956). XXXIII. t. 6—9.

²⁵ L. Kovrig Ilona készülő publikációjából.

²⁶ Eber L., Arch. Ért. 22 (1902) 254.

²⁷ Marosi A.—Fettich N., i. m. 4. kép.

²⁸ Közöletlen. MNM. 5/1930. naplósám.

²⁹ Sárkánybrázolások a magyarországi népvándorláskori emléanyagban. Arch. Ért. 40 (1923—26) 156—172.

³⁰ Jankó L., Arch. Ért. 44 (1930) 127., 87. kép.

³¹ Csallány D., A kunszentmártoni avarokori ötvössír. (Szentes 1933) III. t. 5.

³² Kerek J., Bácska a népvándorláskorban (kézirat), XXIV. t. 7.

³³ Közöletlen temető a pécsi múzeumban. Ltsz. 4/1941.

³⁴ A hajdani pécsi Városi Múzeum anyagából.

³⁵ Fénykép nyomán.

³⁶ Fettich N., i. m. 47—48. kép.

³⁷ Uo. 52. kép, II. t. 5.

³⁸ Pl. Keszthelyről. uo. III. t. 4.

³⁹ Uo. 48. kép.

⁴⁰ Közöletlen. MNM. 83/1906.

⁴¹ Mint 25. j.

⁴² Cs. Sós Ágnes készülő publikációjából.

megtaláljuk az ürbőpusztain is kivehető, a két-két szembenlevő oldalon a gömböt keretező vagy összefogó rovátkolt ezüstszalagot.

A következő analógia, mely fülbevalónknak csaknem testvérpéldánya, a gátéri 11. ötvössírből előkerült egyik préselőminta.⁴³ A minta rendkívül tanulságos a kora-avar összetett fülbevalók készítmódjához. Jól látható rajta a három összeérő felső kisebb gömböcske, majd az ürbőihez hasonló gallérszerű rész és az ezalatt következő nagy gömbcsüngő, melyen itt is megtaláljuk az ürbőihez és óbogihez hasonló rovátkolt keretező szalagot.

Lényeges különbség azonban, hogy a felsorolt fülbevalók aprólékos kézimunkával összeforrasztott részeit a gátéri ötvös sokkal egyszerűbben, két ezüst- vagy bronzlemezből csupán két részben préselte ki s így sorozatban gyártotta az olesó utánzatokat.

Az ürbőpusztai fülbevaló tehát a gátéritől abban különbözik, hogy a három kicsi gömb külön van mind egymáshoz, mind a karika gömbjéhez, mind pedig a csüngő gömbhöz forrasztva. Az ürbőin ez a nagy gömbcsüngő egyébként üvegből készült, melybe az említett lánc tartó kampó bele van öntve.

Az összes eddig felsorolt fülbevalóktól különbözik még csüngőjének lefelé hegyesedő körteformájával is.

Ehhez a bályog—gyűrhegyi 7. sír láncos-kampós üvegcsüngője⁴⁴ a legközelebbi párhuzam. A sírből előkerült poncolt karperec, két spirálgyűrű, bronzkarikáról függő kés, apró sárga gyöngyök és az, hogy a fülbevaló kettős karikán csüng, egyaránt az avarkor későbbi korszakára helyezik e sírt (VII. sz. 2. fele.).

Ezzel szemben a többi rokonlelet a VI. sz. végéről és a VII. sz. első feléből származik. A bályog-gyűrhegyi és ezek közé kell tehát fülbevalónk készülsi idejét kelteznünk, körülbelül a 660-as évek tájára.

Láncos fülbevalókat az abonyi temetőben⁴⁵ találunk nagyobb számmal, ahol a 97., 101., 137. és 177. sírokból kerültek elő. Jellegetes szép példány volt még a pilismaróti 3. sírban⁴⁶ is. A lényeges eltérés ez utóbbiaknál az, hogy a lánc többnyire a fülbevaló karikájára van erősítve. Egyikük sem keltezhető a VIII. sz. második felénél későbbre és általában a késői „lemezes” csoport anyagára jellemzők.

Tör. Az ürbőpusztai 20., 37. és 53. sírokból talált kb. 30 cm hosszú török korát már magában is meghatározzák azok a griffes—indás sírok, melyekből előkerültek. (XXXV. t. 37 és XXXIX. t. 12). A típust jellemző késő-avarnak határozhatjuk meg. Ezt az alábbi néhány példával kívánom igazolni: Alattyán-Tulát 246. és 395. sírok,⁴⁷ Szob 1., 25., 30. és 60. sírok,⁴⁸ Kecel 15. sír;⁴⁹ Ajka 10 sír;⁵⁰ Nemesvölgy 22. sír;⁵¹ Szirák 52. sír;⁵² Csuny 4., 44., 127. és 149. sírok;⁵³ Regöly 12. és 85. sírok.⁵⁴ végül Cíkó 548. sír.⁵⁵

A felsoroltak kivétel nélkül öntött griffes—indás övveretes sírok. Török fordulnak elő még számos késő-avar temetőben és a lemezes csoport sírjaiban is. Kora-avar sírból eddig nem ismerek.

Csont botvég. Fehér Géza szerint valószínűleg ostornyél végét díszítették. Ürbőpusztán a 8. lovassírból került elő ilyen. (XXXII. t. 1.) A ló és az ember között feküdt, felső végével a sír felső vége felé. (9. kép.)

Korai lovassírban találjuk ezenkívül még a következő helyeken: Böleske II. ásatás,⁵⁶ a ló koponyájánál. Mezőbánd 44. lovassír.⁵⁷ Korai sírból ismerjük még a jánoshidai⁵⁸ 167. és az alattyántulati 181. sírből.⁵⁹

A körte alakú vagy gömbölyűeket tartjuk kora-avarkorinak. Ide tartozik a László Gyulától ismertetett szép szenterzsébetpusztai⁶⁰ darab is.

A késő-avarkoriak viszont lekerekített henger, vagy lapított gömb alakúak, pl.: Abonyi⁶¹ 282. sír, Dévaványa⁶² Szebény 93. sír és Győr 160. sír.⁶³

Lapos orsókorong. Már Csallány Dezső korainak határozta meg.⁶⁴ Ürbőpusztán a 2. és 47. korai sírokból kerültek elő (XXX. t. 4. és XXXVII. t. 25.). A korai sírokból általában sokkal nagyobb számban találjuk, de egyes helyeken, mint pl. az abonyi temetőben a késő-avar sírokból is majdnem kizárólag ez a típus fordul elő. Elterjedése így valószínűleg a területi különbségekkel is szoros kapcsolatban van. Korhatározó jelentősége önmagában alig van.

Tűtartó. Időrendi helyzete körülbelül ugyanaz, mint a lapos orsókorongoké, azzal a különbséggel, hogy a hengeres sima darabok majdnem kizárólag koraiak (XXXII. t. 18.), míg a sima hasáb alakúak később is megtalálhatók. (XXX. t. 1.) A hengeres, esztergályozással díszített tűtartók kivétel nélkül késő-avarkoriak. (XXX. t. 6 és XXXVIII. t. 5).

⁴³ Kada É., Arch. Ért. 25 (1905) 369; Fethich N., Az avarkori műipar Magyarországon. AH I (Bp. 1926) VI. t. 23.

⁴⁴ Lovas E., i. m. 124. kép.

⁴⁵ Éber L., Arch. Ért. 22 (1902) 254—255; Márton L., Arch. Ért. 24 (1904) 304, 309.

⁴⁶ László Gy., Arch. Ért. 1941. XLVII. t.

⁴⁷ Mint 25. j.

⁴⁸ Mint 17. j.

⁴⁹ Cs. Sós Ágnes kéziratából.

⁵⁰ Cs. Sós Á. feldolgozásából.

⁵¹ Hampel J., i. m. III. 105. t.

⁵² Uo. 71. t.

⁵³ Uo. 116, 124, 134, 135. t.

⁵⁴ Uo. 186, 198. t.

⁵⁵ Uo. 237. t.

⁵⁶ Szelle Zs., Arch. Ért. 11 (1891) 239—.

⁵⁷ Kovács I., Dolg. 4 (1913) 321., 39. kép.

⁵⁸ Mint 16. j.

⁵⁹ Mint 25. j.

⁶⁰ Adatok a koronázási jogar régészeti megvilágításához. Szent István Emlékkönyv III (Bp. 1938) 517—.

⁶¹ Márton L., i. m. 315.

⁶² Cs. Sós Ágnes kéziratából.

⁶³ Marosi A.—Fethich N., i. m. 32. kép; Börzsönyi A., Arch. Ért. 22 (1902) 136.

⁶⁴ Csallány D., Deszk D. 165.

Csiholóacél. A kora-avar csiholóvas lapos, egyenlőszélességű lemez, melynek két vége enyhén lehajlik (XXXVI. 7) míg a késő-avarok csiholója háromszögletű vaslemez, melynek hosszú végei lekerekítve befelé össze vannak hajtvva. (v. ö. Űrbőpuszta 29. sír és Mór-Akasztó korai,⁶⁵ Kis-hegyes 84. sír⁶⁶ és Győr 120. és 494. sírok⁶⁷ késői.)

Vascsat. A vascsatok közül az Űrbőpusztai 16. és 19. sírok mellékletei alapján késő-avarkorinak határozzuk meg a trapéz és 8-as alakúakat. (XXXII. 21 és XXXIV. t. 8).

Bordázott szíjvég. Az Űrbőpusztai 8. sírból került elő néhány kisméretű, első pillantásra ismeretlen rendeltetésűnek látszó préselt bronzlemez. A töredékekből három $1 \times 1,5$ cm-es téglalap alakú és egy kb. $2,5 \times 1,5$ cm-es méretű, kissé trapéz alakú szíjvég volt összeállítható. Kettős bronzlemezről készültek, a préselt vízszintes bordákkal díszített felső lemezük ráhajlik egy sima alsó lapra. Az egyik kicsi kivételével, melyen nincs lyuk, valamennyi egy szöglyukat találunk. Apró voltuk miatt aligha tartanók szíjvégnak, ha az egyikben ép bórddarabot nem találtam volna, másrészt ha nem ismernők párhuzamaikat, igaz valamivel nagyobb méretben, a korai avar sírokból.

Korai anyaggal került elő ilyen a gátéri 9. sírból.⁶⁸ Mérete itt $2 \times 1,5$ cm. Kivitele hasonló a miénkhez, csak két szöglyuk van rajta. Érdekessége még ennek a sírnak, hogy az Űrbőpusztai tárgyalt sírunkban találtakhoz teljesen hasonló és méretű kerek bronzvereteket is megtaláljuk benne. Ez a kettős párhuzam, azt hiszem elég világosan bizonyítja a veretek hasonló rendeltetését.

Másik párhuzama az alattyan-tuláti 10. sírból ismeretes⁶⁹. Itt a mienkhez hasonló kis méretben egy téglalap és egy trapéz alakú szíjvéget, a mienkkel egyező díszítéssel, ezenkívül két sima préselt szíjvéget és 6 db préselt rozettát — mely rokon a mi 14. sírunkból előkerültekkel — találtak.

Az idézett két párhuzam egyike sem lovassírból került elő s így a mi szíjvégeink sem tartozhattak a lószerszámhoz vagy sallanghoz. Bővebb adatok híján nem tudjuk pontosabban meghatározni mire szolgálhattak, de hogy az övvel voltak kapcsolatban, az kétségtelennek látszik.

Négyzet alakú lemezes övveret. Űrbőpusztán a 19. sírból kerültek elő (XXXIV. t. 1—4). A négyzet megjelölés nem pontosan illik alakjához, mert sarkai lekerekítettek, oldalai pedig kissé homorúak. Általában négyesével kerülnek elő és övdíszként szolgáltak. Az övhöz tartozott még egy vascsat, egy lemezből kivágott bújtató és egy a medence bal alsó szélén talált vaskarika, mely kétségkívül szíjon csüngött le az övről (4. kép).

Kétségtelen, hogy a szokásos övfelszereléstől lényegesen eltérő övvel van itt dolgunk, melynek röviden meg kell vizsgálnunk egyéb előfordulásait. Hasonló díszítetlen példányokat a következő helyekről ismerek: Regöly 57. sír;⁷⁰ Alsógellér 11. sír;⁷¹ Hernádpusztai 13. sír;⁷² Alattyan-Tulát 222., 284. és 450. sírok⁷³ és a szentes-berekhatí 87. sírből.⁷⁴ Ugyanez a típus előfordul sarkain egy-egy szöggel pl. az alattyan-tuláti 322. és 413. sírokból,⁷⁵ továbbá a homokmégyhalmi 50. sírban.⁷⁶

Övvereteink előzményeit a hasonló—díszített—övrészekben látjuk. Ezek díszítése poncolt vagy bevészt szalagfonat, koncentrikus négyszögek, ék alakú és négyszögletes kimetszések, de ritkábban növényi motívumokkal és elvont geometrikus kompozíciókkal is találkozunk rajtuk. Egyes esetekben a lemezek közepén kör alakú vagy négyszögletes rekeszekben színes kő ül.

E díszített övveretek egyidősek a legtöbbszor együtt fordulnak elő a téglalap alakú, közepén kivágott díszítésű lemezekkel és a különféle karikacsüngős övveretekkel. Hasonló díszítésű s sajátos kivitelű kis és nagy szíjvégek egészítik ki ezt a jellegzetes nomád övfelszerelést.

A felsorolt díszes veretek a 670-es évek után megjelenő lemezes csoport sajátos hagyatékát alkotják. A VII. sz. végén és a VIII. sz. elején még gyakoriak, a század közepe táján azonban beleolvadnak az öntött csoportba.

A VIII. sz. folyamán tűnik fel a mi díszítetlen, sima típusunk, tehát a csoporton belül a legkésőbbinek tekinthető. Ebben az időben az eredetileg sajátos nomád övet már a környező népek is kezdik átvenni. A mi övünk is az avarság tájolásától teljesen idegen DNy—ÉK-i irányú sírból került elő, fenékbélyeges, korongolt edénnyel együtt. Nem mulaszthatom azonban megjegyezni, hogy a viselője mongoloid arevonásokat mutatott, bár ez a sír korában, a VIII. sz. 2. felében már korántsem jelent biztos ethnikai meghatározást.

Az Űrbőpusztai aranylelet. Előkerülési körülményeiről közleményünk elején volt szó. Leletkörülményeiről még annyit, hogy a leletek elhelyezkedését a találó munkások elbeszélése alapján ismerjük. (XLIII. t. 1—12.)

Az aranyboglárak vízszintes sorban a homlokon feküdtek és oldalt a halántékon is túlnyúltak, tehát vagy főveget díszítettek, vagy diadémdíszként szerepeltek.

A 6 db nagyobb és a 7 db kisebb boglár vékony aranylemezről van préselve. A kisebbeken nyolclevelű rozettadisz, míg a nagyobbakon egy központi dudorból kereszt alakban elágazó kis dudorsor és köztük 3—3 lapos kör alakú dudor helyezkedik

⁶⁵ Török Gy., i. m. XI. t. 11.

⁶⁶ Gubitz K., Arch. Ért. 31 (1911) 126.

⁶⁷ Börzsönyi A., Arch. Ért. 22 (1902) 131; 25 (1905) 21.

⁶⁸ Kada E., i. m. 367.

⁶⁹ Mint 25. j.

⁷⁰ Hampel J., i. m. 193. t.

⁷¹ Kovrig I., i. m. 2. kép 5—16.

⁷² Éber L., Arch. Ért. 21 (1901) 311.

⁷³ Mint 25. j.

⁷⁴ Közöletlen, a szentesi múzeumban.

⁷⁵ Mint 25. j.

⁷⁶ Közöletlen, MNM. 10/1936.

el. Széleiken felvarrásra szolgáló kis lyukak láthatók. Hátlapjukon bronz, vagy más idegen anyag nyomait nem tudtam felfedezni, tehát közvetlenül lehettek valami szövettűfére felvarrva.

A lelethez tartozott még egy nagyobb sima anyylemez kis töredéke is. Arra nézve nincs semmi adatunk, hogy a boglárok milyen sorrendben helyezkedtek el.

E leletek vizsgálatánál nem a rozetták alakjából és díszítéséből kell kiindulnunk, mely egyaránt megtalálható a korai és késői avar leletekben, hanem viseleti szerepükből, abból, hogy fejdísz-, diadémként használták. — Fej- vagy fővegdíszként szolgáló préselt bronzlemezeket viszont nagy számban találunk avar sírokban. Méretük, számuk, alakjuk különféle; leggyakrabban a négyszögletes, de kerek is van szép számmal. Ilyen diadémvereteket ismerünk a cikói 301. és 307. sírokból,⁷⁷ az adorfáni 45. sírból,⁷⁸ továbbá az alattyán-tuláti 1. sírből.⁷⁹ Behatóbban foglalkozott a diadémokkal Horváth Tibor, és számos lelőhelyet említ meg.⁸⁰ Mindezen felsoroltak és a többi hasonló rendeltetésű veret, az illető sírok többi leletei alapján a lemezes csoporthoz tartoznak s asszonyaik sajátos viseleti darabját képezik.

A mi leleteink a viseleti egyezés alapján szintén e csoportba tartozhattak. Ezt látszik megerősíteni a szomszédságában Fehér Géza által feltárt másik két sír anyaga is, melyek egyikétől az erre a korra és csoportra jellemző téglalap alakú testű csat került elő. A másik sírban nő feküdt, melléklete egy kettős csonkakúp alakú orsógomb volt. (XLIII. t. 13–14.)

Az űrbőpusztai temető belső időrendje

Részben az említett és az avarkor belső időrendjével foglalkozó munkák, részben előbbi meghatározásaink alapján temetőnk sírjait két nagy csoportra osztottuk: 670 előtti kora-avarokra és 670 utáni késő-avarokra.⁸¹

A korai csoportba tartoznak a következő sírok: 1 a/b, 2, 7, 8, 10, 11, 12, 13, 14, 17, 22, 27, 28, 29, 31, 32, 33, 34, 45, 47, 50.

A későihez a következők: 3, 4, 9, 15, 16, 18, 20, 21, 26, 30, 35, 36, 37, 40, 41, 43, 44, 46, 48, 49, 51, 53, sz/1, és A. továbbá a különálló jellegű legkésőbbi három sír: 19, 38, és 39.

Meghatározásaink közül néhány kétséges, ezeket a temetőben elfoglalt helyzetük és tájolásuk alapján soroltuk csupán ide.

Bizonytalan korú sírok: 5, 6, 23, 24, 25, 42, 52, B, C. Alábbi vizsgálataink alapján a korok szerinti megoszlást feltüntető temetőtérképen (11. kép) megkíséreltünk ezek közül néhányat korhoz kötni.

Temetkezési rend az űrbőpusztai korai és késői avaroknál

Az előzőekben megvizsgáltuk a temetőnkbeli előkerült régészeti anyagot és megállapítottuk, hogy két különböző részre oszlik. Következő lépésünk megvizsgálni e két csoport viszonyát a temetőn, a temetkezés rendjén és a sírok egymásközötti viszonyán belül.

Térképre vite a két csoportot, feltűnő jelenséget látunk. Az egészében rendszertelennek látszó térképen jól kivehető temetkezési és tájolási különbségek rendszere tűnik elő.

Bizonyos különbségekre már Csallány Dezső is felhívta a figyelmet,⁸² sőt arra is rámutatott, hogy a késői csoport, mint temetőnk esetében is, gyakran rátemetkezik a koraiakra.⁸³ Csallány e jelenséget a szerves átfejlődés szempontjából vizsgálta. Az „átmenetet”, különösen a nagy temetőnkben szinte észrevétlennek tartja. A két űrbőpusztai temetkezési korszak önmagától fog erre a feltevésre választ adni.

Korai temető

Sírjai a temető KDK-i végétől átlós irányban haladnak a térképen Ny-ÉNy felé. Jellemzői:

1. A sírok tájolása Ny–K-i irányú (két szabálytalanságtól eltekintve: 2. és 22. sírok).

2. A sírok elhelyezkedése szabálytalan. Egyes helyeken kivehető a korai temetőkre jellemző lépcsőzetes elhelyezés, melynek lényege, hogy a sírok elején lefektetett egyenes a következő sírt felső harmadában vagy felében metszi, a következő ugyanígy, s így tovább (7., 32. és 33. sírok).

3. A leggazdagabb sírok kisebb-nagyobb csoportokban a domb gerincén, a temető közepén helyezkednek el. Legközépen a lovas férfisírok, mellettük a gazdagabb nők, majd a temető szélei felé helyezkednek el a szegények és a leigázottak (rabszolgák) sírjai.

4. Rendkívül fontos tény, hogy a korai sírok legnagyobb része fel van dülve és rendszeresen ki van rabolva.

Késői temető

1. A sírok tájolása ÉNy–DK, esetleg É–D.

2. A sírok sorokban, rendezve helyezkednek el.

3. A sírok között szabályos távolság van.

4. Minden második sírsor fedi egymást (sakk-tábla elrendezés).

5. A tájolást általában szigorúbban betartják, mint a koraiak, kisebb-nagyobb rendszertelenségek különböző okok miatt azonban észlelhetők. (4., 15., 40., 41., 52. sírok.)

⁷⁷ Hampel J., i. m. III. 215–216. t.

⁷⁸ Korek J., i. h.

⁷⁹ Mint 25. j.

⁸⁰ Horváth T., i. m. 62–64.

⁸¹ Természetesen ez a felosztás nemcsak az emléksanyag alapján történt, hanem a temetkezés rend-

szerében, tájolásban és szokásanyagban alább megállapított különbségek alapján is.

⁸² Csallány D., Deszk D... 164—.

⁸³ Uo., továbbá Csallány D., Kora-avar... 133–134, 150—.

6. Két-három soronként egy-egy övveretes gazdag férfisir (nagycsaládfő) található.

7. A temetkezés tehát vérrokonsági szervezetben történt, ahol kinek-kinek a helye meg volt határozva. Ennek tulajdonítható, hogy néha egyes sírok között egy-két temetkezésnyi hely kimarad.

8. A temető alsó és felső végét magános sírok zárják le. Sajnos, sorainkat erősen zavarják a feltáratlan részek, melyek több esetben pontosan a sírsorok irányába esnek. Az ürbőpusztai késő-avarok a feltárt részen 11 sorban temetkeztek.

9. A sírok nincsenek kirabolva s amennyiben bolygatás észlelhető, az vagy újabbkori munkálattól vagy a koponyarablás szokásából ered (l. alább). Utóbbi esetben nem érintik a mellékleteket.

A késő-avar sírok, tekintet nélkül a koraiakra, megtartják tájolásukat és sorbeosztásukat, közéjük temetkeznek (9., 30., 44.) sírok) sőt néha, pl. a 2. és 3. síroknál érintkeznek is. Mindössze a temető DNy-i részén, ahol a kora-avar sírok sűrűn egymás mellett feküdtek, kerül ki, érthető okokból, azokat.

*

Végül meg kell említenünk a felállított szabályoknak meg nem felelő helyzetben fekvő sírokat.

A 6. sírban nordikus-dinári rassz jellegű férfi feküdt ÉNy-DK-i irányú sírban fejjel DK-nek, tehát fordítva, mint a többiek. Melléklete csupán egy aláhajtott lábú vaskibula volt. (XXX. t. 14, XXXIX. t. 3.)

Néhány vaskibulát késő-avar környezetből ismerünk, így az alsógelléri⁸⁴ 11., a bágyog-gyűrhegyi⁸⁵ 12. és a závodi⁸⁶ 64. sírból. Általános azonban az avarok előtti gepida emléanyagban, viszont korai avar temetőből eddig ismeretlen.

A váz DK-ÉNy-i irányítása a szentes-berek-háti gepida temető egyes sírsorportjainak tájolásával egyezik.⁸⁷ Ehhez a körhöz mutat nordikus típusa is.

A többieknek hasonlóan fordítva fekszik a 17. női sír is. Tájolása, temetkezési helyzete, sírjának leletanyaga (amfora és szemes gyöngyök) a korai csoporthoz kötik. Ezen egyezés alapján a 6. sírban (és talán a 17. sírban is) a korai avar csoporthoz tartozó ethnikaileg idegen (gepida) férfi nyugodhatott.

A temető délnyugati sarkában elhelyezkedő DNy-ÉK-i tájolású különálló — valószínűleg korai szláv — csoportot e tanulmány keretében nem tárgyaljuk részletesen.

A temető és a temetkezés általános képe

Temetőnk — mint közleményünk elején bemutattuk — egy ÉNy-DK-i irányú homokdűné DK-i részén terül el. Sehol sem halad túl a dombon. Nagyjából téglalap alakú területe kb. 40×60 m nagyságú.

Talaja felül igen finom homok, mely durvább agyagréteget borít. A sírok egy része belenyúlik ebbe az agyagrétegbe.

A tiszta homokban a sírok földje jól elvált, mindössze az 1. sírről jegyzik meg az ásatók, hogy körvonalaikat nem tudták megfigyelni. Hasonló elmosódhatott sírból kerülhetett elő a B szórványedény, annál is inkább, mert a környező sírok alig egy ásonyom mélységből kerültek elő.

A sírok szerkezetéről közelebbit nem jegyeztek fel az ásatók.

A sírok irányításáról és a temetkezés rendjéről már szó volt.

A sírok mélysége változatos. A korai sírok közül a lovasok és a gazdagabb mellékletű nők kivétel nélkül 1,5–2 m, de a szegényebbek is átlagban 80 cm mélységben feküdtek.

A későieknek csak elvétve találunk egy méternél mélyebb sirt; a gazdagabbak 70–80, a szegények 30–50 cm mélységűek.

A sírok átlagmélysége: Korai 110 cm,
Késői 60 cm.

Temetőnkben 22 esetben állapíthattunk meg bolygatást vagy rablást.

Különleges rendellenességek

a) 24. sír. Jó fenntartású váz, teljes rendben a hátán feküdt. Hiányzott a jobb kéztőve és keze (kézlevágás?). Az állkapocs és a koponya elbillenése állati bolygatásnak minősíthető.

b) 5. sír. Idős nő melléklet nélkül. A váz a baloldalán feküdt, kissé zsugorított, rendetlen helyzetben. Az ásatók megjegyzése szerint utóbbi nem sírdúlás, hanem abból származik, hogy a halottat nem temették el rendesen.⁸⁸

Az utóbbi szokás magyarázásához még kevés jól megfigyelt anyag áll rendelkezésünkre.

A többi bolygatás tervszerű munka eredménye. Közülük ki kell emelnünk a korai sírokat, melyek közül csak 7 épet találtunk, míg nagy részük — 14 sír — ki volt rabolva.

Ez elsősorban a domb gerincén húzódó előkelő sírokra vonatkozik, melyek egy kivételével áldozatul estek a dúlásnak (kivétel a késői sírok közé ékelt 8. lovassír).

Ezzel szemben a késői csoport sírjai épségben kerültek elő. Dúlást csak a temető nyugati oldalán

⁸⁴ Kovrig I., i. m. 121.

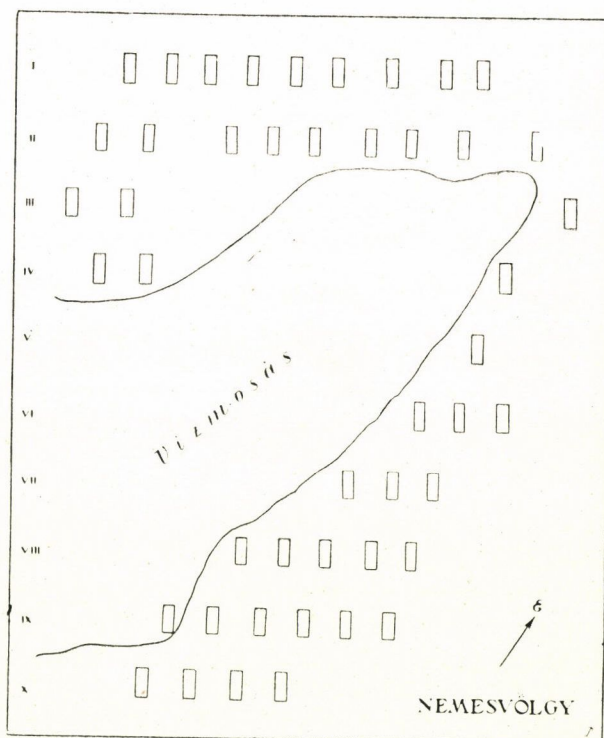
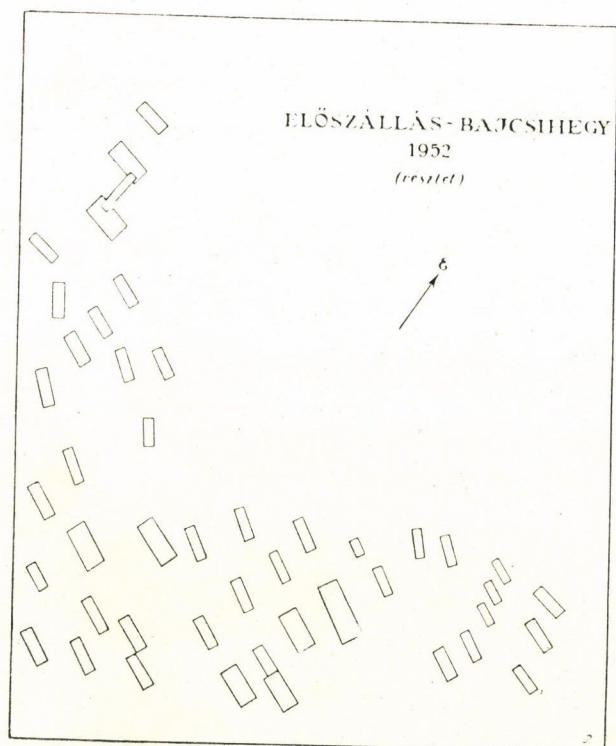
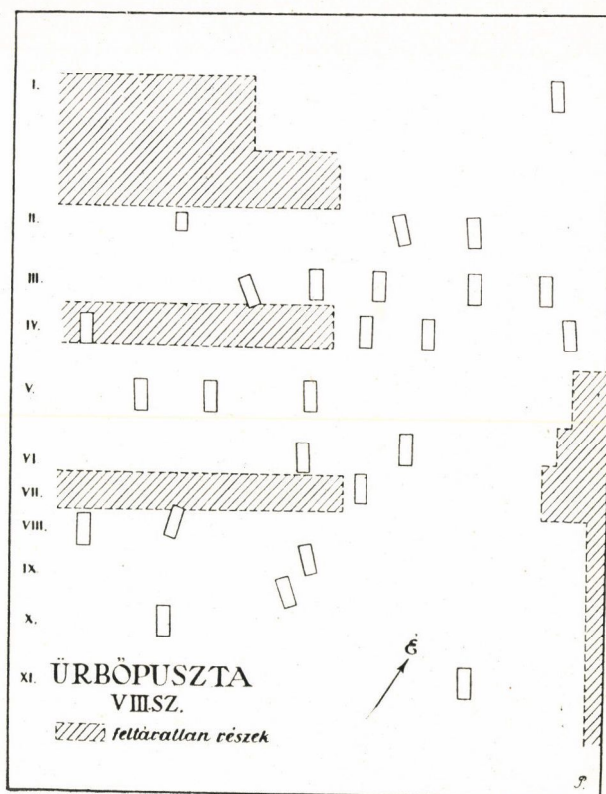
⁸⁵ Lovas E., i. m. 128. kép.

⁸⁶ Wosinszky M., Tolna vármegye története. II. (Bp. 1896) 1028.

⁸⁷ Török Gy., Dolg. 12 (1936) 44.

⁸⁸ Hasonló sírokat közül Horváth Tibor az üllői temetőből (Horváth T., i. m. 54., 108. és 109. sírok. Mindkettő melléklet nélküli férfi). Továbbiakat Korek J.

közül a szentes-kajáni temetőből [Dolg. 19 (1943) 36, 50]. Itt a 320. és 457. mellékletes női sír feküdt hasonló helyzetben. Ugyanő közli a szőregi temető hasonló 58. sírját. [FA. 5 (1945) 113]. — Végül L. Kovrig Ilona kéziratából említhetem még a tiszaderzsi 18. sirt. Öregasszony zsugorított váza. Melléklete nyitott bronz fülkarika.

7. kép. Az ürböpusztai VII. és VIII. századi temetőrész összevetve hasonló korú avar temetők temetkezési rendjével
Fig. 7. La partie des VIIe et VIIIe siècles du cimetière de Ürböpuszta comparée avec l'ordre des tombes des cimetières avars de la même époque

szenvedtek, feltehetően ugyanazon szőlőforgatás következtében, melynek során temetőnk is előkerült.

Amikor a korai sírok kirablása történt, a sírokat jelölő fejfának vagy hantnak jól kellett látszania, olyan alapos és minden felesleges munkát mellőző módon végezték a rablók munkájukat.⁸⁹ Kirablásuk tehát 30–50 év távlatában történhetett, esetleg még rövidebb időn belül.

A bolygatás egész más alakját találjuk egyes késői síroknál (20., 37., 49., 38., 53. sír). Ezeknél csak a sír felső része, illetve közvetlen a koponya környéke van bolygatva. Három esetben a teljesen rendben fekvő ép vázból csak a *koponya hiányzott*, míg a másik két esetben szintén nincs a helyén a koponya (37. és 49.), ellenben egy-egy (idegen?) koponyát találtak a medencére helyezve.

8. kép. 20. sír
Fig. 8. Sép. n° 20

Feltűnő, hogy mindkét öntött övveretes nagycsaládfő (20. és 53. sír) koponyája hiányzik (8. kép).

Megtaláljuk a koponyarablást a DNy–Ék-i irányítású legkésőbbi sírcsoport egyik sírjában is (38. sír).

A koponyarablás szokásának párhuzamaival — tudomásom szerint — csak a késő avarkorban találkozunk. Előfordul pl. a nemesvölgyi 45. és 49. sírban,⁹⁰ a cecei 7. és 11. sírban,⁹¹ a sziráki 60. sírban,⁹² továbbá a jánoshidai temető 29. sírjában.⁹³ Találkozunk még vele a tatárszentgyörgyi temető több sírjában,⁹⁴ köztük egy gazdag női sír esetében is.

Egyes avar temetőink elemzőterképein László Gyula domborította ki legutóbb a hiányzó kopo-

nyájú sírokat.⁹⁵ Így Győrött 23 esetben, Kiskőrösön körülbelül 30 biztos esetben, Üllőn pedig 7 esetben lehetett hitelesen megállapítani.

A felsorolt temetőkben, Űrbőpusztához hasonlóan gyakori, hogy övveretes vagy harcos sírokkal kapcsolatos.

Mindezekből megállapítható, hogy a koponyarablás férfisírokban gyakori és ezek közül első sorban a rangosabbakat érinti.

A szokást legutóbb Zbrujeva próbálta magyarázni⁹⁶ azzal a hiedelemmel, hogy az az ember, akinek a fejét levágták, végleg meghal s így már nem képes arra, hogy ártson ellenségének. Tehát a szokás a visszajáró halottól való félelemmel és az ezekkel kapcsolatos különféle halottcsonkításokkal (v. ö. Hencida 5. sír előkelő magyar nőjével, akinek a lábát vágták le) függ össze.

Meglepő azonban az az egyezés, amely az avar és ananjinói temetőkben előforduló halottcsonkítások között találunk. Ha még ehhez hozzátesszük, amit az indás veretekkel kapcsolatban egyezést megemlítettünk és azt, hogy úgy a tájolásban, mint a temetkezési rendben meglepő hasonlóságokat találunk (az ananjinói temetők is soros nemzetségi temetők É–D felé hajló tájolással), akkor csatlakoznunk kell László Gyula véleményéhez, aki a késő avarság egyik összetevőjét a Káma vidéken keresi.⁹⁷

Az űrbői késői csoportnál az a körülmény, hogy a koponyát megállapíthatóan már az elföldelés után ásták ki, illetőleg vágták le, arról tanúskodik, hogy nem harcban elesettek vagy lefejezettek eltemetéséről van szó.

Kettős temetkezés két esetben fordul elő. Egyik az 1 A/B sír, melyben 50 év körüli férfi balján valamivel idősebb nő feküdt. Egymásra helyezett karjaik arra engednek következtetni, hogy az életben is kapcsolatban lehettek egymással. Vagy egyszerre, vagy pár nappal egymás után temették el őket. A másik a 18. női sír. Az anthropológiai meghatározás szerint 35–40 éves. Szülésbe halhatott bele, lábánál megtaláljuk kis csecsemőjének koponyatöredékét. Hasonló eset igen gyakran előfordul avar temetőkben.⁹⁸ *Gyermeksírt* meglepően keveset találunk a temetőben (23, 25, 34, és B. sírok). Ennek magyarázata a gyenge gyermekesontok elpusztulásán kívül az, hogy általában a temető szélein kerültek elő, igen kis mélységben, emiatt nagymértékben ki voltak téve az elemek és emberek pusztításainak.

A sírok külön csoportját alkotja a négy korai *lovassír* (8., 14., 22., 28. sírok). Megfigyelések szempontjából ezekkel állunk talán a legrosszabbul, három fel volt dülva, a esontok rossz állapota,

⁸⁹ Ezt a Fitz Jenővel közösen végzett előszállítás—

bajcsihegyi ásátáson több ízben jól megfigyelhettem. A sír földjétől elváló humuszos akna majdnem mindig a váz felső része felé haladt.

⁹⁰ Sötér Á., A mosonmegyei történelmi és régészeti egyetevéknéve (Magyaróvár 1898) 204—205.

⁹¹ Marosi A.—Feltich N., i. m. 40—41.

⁹² Pósta B., AK 19 (1895) 80.

⁹³ Mint 16. j.

⁹⁴ Kis György készülő publikációjából.

⁹⁵ László Gy., Études... 19, 28, 30. kép; Horváth T., i. m. 56—57.

⁹⁶ Zbrujeva, A. V., Lugovskoj mogilnik. Trudy instituta etnografii imeni N. N. Mikluho—Maklaja 1947. II. Magyarul: Szovj. Régészet. I. 34—35.

⁹⁷ László Gy., Études... 284, 293.

⁹⁸ Bartucz L., Acta Anthr. I (Szeged 1950) 7—.

ill. háborús elveszése miatt egyik sem volt alkalmas anthropológiai vizsgálatra. Sírjaik természetüknél fogva legnagyobbak, és ugyanakkor a legmélyebbek is az egész temetőben.

Itt a *lőtemetkezésről* akarok bővebben megemlékezni. Mind a négy esetben a sír jobboldalán feküdt a férfi és tőle balra a ló. Bár ilyen irányú pontosabb megfigyelésekre alkalom csak a 8. és a kevésbé szétdúlt 14-es sírban nyílt, mégis leszögezhetjük, hogy a lovakat teljesen felszerszámozva temették a sírba. Erre utalnak a lóvázakon talált hevedercsatok (28. sír egy, 8. sír kettő darab), bőrszíjmaradványok (28. sír szűgynél és felső comboknál), kengyel (8. sír, jobbra-balra a gerinctől), zabla (8. és 14. sírok, a ló szájában), lószerszámot díszítő pitykék (14. sír, a gerincen hat darab, 8. sír, a bal alsó lábszárnál két darab és a bal szem alatt egy darab) szíjvégek (14. sír a gerincen és ehhez hasonló bronzlemez a 8. sírban a hátgerinc alatt).

A megmaradt anyagból teljes lószerszámot nem sikerült helyreállítani. A lovasfelszereléshez tartozhatott még a 8. sírban a ló jobboldalán talált 40 cm hosszú kampós vasrúd (élvesztett, képét l. a 9. képen).

A *vázak helyzete* nem mutat határozott szabályokat. A lábak 22 esetben egymás mellett kinyújtva feküdtek, 4 esetben egymáson keresztbe voltak téve (35, 41, 42, 43), szorosan egymás mellé téve 6 esetben találjuk (3, 33, 30, 32, 39, 44), széjjeltárva 3 esetben (4, 15, 20), míg térdait behajlítva, lábait felhúzza fekszik 3 (1A/B, 10). Erősebben különbözik a 31. sír, ahol a lábszárak jobbra szögben törnek meg. Itt esetleg oldalon fekvésre gondolhatunk.

Hasonló szabálytalanság észlelhető a *karok elhelyezésében* is. A jól megfigyelt sírokban 19 esetben a törzs két oldalán kinyújtva, a két kart a mellre és a medencére szorítva, 1 esetben (2. sír), a jobb kar keresztben a medencére téve 2 esetben (6., 26. sírok), míg a bal kart ugyanígy 6 esetben találjuk (8., 9., 11., 32., 37., 50. sírok). Mindkét kart könyököben felhúzza találjuk a 10. sírban. Lábaiknak hasonló térdben felhúzott tartása arra enged következtetni, hogy az illető nő életében meglehetősen tömzsi (153 cm) és kövér lehetett. Hasonló a 20 férfisír (l. a 8. képen).

Itt kell megemlékeznünk a 42. sír vázának a helyzetéről, melyben egy középkorú férfit hasán és arcán fekvő találtak. Alsó lábszárai szorosan egymásra voltak téve. Az ásatók megjegyzése szerint lehetséges, hogy össze volt kötözve. Melléklete a balváll felett egy kisebb durva agyagedény volt, mégpedig szájával lefelé fordítva. Magam részéről összefüggést látok az edény ilyen elhelyezése — amely csak szándékosság műve lehet — és a halott testhelyzete között.

A *koponyák helyzeténél* jóval kevesebb a változatosság. Fejét, illetve arcát K felé fordítja négy (1/A, 7, 18, 47), míg Ny-ra kettő (6, 26). Tekintve

az előfordulások kis számát és azt, hogy a félrefordulás lehet a bedobált föld nyomásának is az eredménye, a fenti eseteket a véletlennek kell tulajdonítanunk.

A *viseletről és ruházatról* igen kevés az adatunk. A ruhák anyagára három adatból tudunk következtetni, ezek: a 2. női sír bal vállnál talált vascsatján sűrű vászon rározsdásodva, a 19. férfisír vas nadrágcsatjának (az övnek külön csatja van)

9. kép. 8. sír
Fig. 9. Sép. n° 8

durva vászonnyomok és ugyancsak sűrűn szövött vászonnyomok láthatók a 29. női sír kéttágú vascsatjának a hátán.

Ez a három ember tehát sűrűbben, vagy ritkábban szövött durva vászon felsőruhát hordott.

A ruha alakjára vonatkozó adataink is gyérek. A 4. és 51. késői női sírokban a bal vállon talált *korongos boglárok* arra utalnak, hogy felső ruhájuk a bal vállon volt összekapcsolva. Hasonló boglárok gyakran kerülnek elő késői női sírokból. Előkezelési helyük általában a mellkas felső része — mint Fettich írja — „az előkelőbb avar női sírok jellegzetes ékszere ez, mely a mell felső részén rendszerint a balváll felé szokott előfordulni”.⁹⁹ Horváth T. az üllői temetőből közöl 6 példányt s mint írja, kivétel nélkül a bal vállnál voltak a ruhára felerősítve.¹⁰⁰

Más avar temetőkben előfordulnak még a jobb vállon is és csak jóval ritkábban, többnyire bizonytalan megfigyelések esetében helyezik őket a

⁹⁹ Marosi A.—Fettich N., i. m. 16.

¹⁰⁰ Horváth T., i. m. 59.

nyak alá, középre. A késői avar nők tehát elől hátul egyaránt zárt felsőruhát hordhattak, mely a bal, vagy a jobb vállon nyitódott. Ezt a nyílást kapcsolták aztán össze a két szélére varrt boglárokkal.

A 2. korai női sír bal vállon talált csatjának is a ruházkodásban lehetett szerepe. Ilyen vállon talált csatokkal kapcsolatban Kovács István vállon át övezett szíj vagy öv rögzítésére gondol.¹⁰¹

Elöl egy gombbal záródó ruhadarabra utal a 16. késői férfisír bal mellen talált kerek gombja.

Nagyobb nehézségekbe ütköztünk az *övek* helyreállítási kísérleténél (4–6. kép). A sírleírás alapján közöljük a veretek elhelyezkedését. Övveretek kivétel nélkül férfisírokból kerültek elő.

A 7. korai női és a 16. késői férfisírokból előkerült vasesat egyaránt tartozhatott a nadrághoz vagy egyszerű sima külső övhöz.

Viseleti összefüggésben fordult elő néhányszor a következő három tárgy: *Tűtartó* a bal combcsonton belül (3. sír), vastór a jobb combcsont külső oldalán (20., 37., 53. sírok). Mindhárom *késői* és az övről csüng le valamilyen tartószalagról. A *koraiak* kis rövid kései a jobb (22., 47. sírok) és a bal (14. sír) medencén a könyökön belül kerültek elő, ezek tehát övbeni viseletre mutatnak. *Orsó*: a bal combon kívüli előkerülése (7., 18., 32. sírok) övről lelógó *tarsolyra* utalhat. Ugyancsak tarsolyban hordhatta a 29. kora-avar nő hasonló helyzetben talált tűzszerzőcsémait. A többi tűtartó és orsókarika helyzeteigen változatos és mivel főleg a test felső részein kerültek elő, ezeket a sírbahelyezés után utólag helyezhették az elhúnytra vagy mellé.

A *késeken* több esetben tokmaradványokat találunk, sőt egyeseknél a tok alakja is világosan felismerhető. Csak a korai sírokból előkerült késeken találjuk meg (7., 14., 29., 22. és 47. sírok). Késtípusuk rövid, egyenes és egyélű, tokja fából készült. A tok keresztmetszete négyszögletes. Négy különálló falapból készült. A vékony lapokat kívül bőrborítással fogták össze. A tok követi a kés alakját, vége felé arányosan keskenyedek (de csak az egyik oldala).

Az *ékszerek* közül a már említett boglárokon kívül fülbevalók és gyöngyök fordulnak elő.

Fülbevalók a női sírokból és a 34. gyermeksírből kerültek elő. Általában párosával (2., 7., 29., 30., 46. sírok) kerültek elő, de egyesével is találjuk, mégpedig vagy a bal (4., 40. sírok), vagy a jobb (34., 51. sírok) fülben. Tekintve a pontos ásatási megfigyeléseket, ezek az avar és honfoglaló temetőkben egyaránt előfordulnak, egy fülbevaló viselet-ről vagy eltemetésről tanúskodnak.

A *gyöngyöket* a nyak körül találjuk (4., 29., 31., 40. sírok). Nyakláncként szerepeltek. Egyes darabok félrecsúsza vagy egycsomóban kerültek elő.

Nyakban csüngött még a 31. női sír ólombullája. Bár a koponyától balra elég magasan találták,

függesztőjének alakja mégis ezt az egyedüli lehetőséget engedi meg.

Megállapítottuk, hogy a halottakat a hátukra fektetve, általában nyújtott karokkal és lábakkal helyezték a sírba. Ruhájukon mindazt viselték, amit az életben játszott társadalmi és vagyoni szerepük megengedett.

Igen keveset szólnak a feljegyzések azonban arról, hogy a halottakat mire fektették, vagy mibe csavarták, mielőtt a sírba helyezték őket. Két fontos megjegyzés azonban van. A *korai* sírokkal kapcsolatban a 8. sírnál emlékeznek meg arról, hogy a medence alatt bőrnymokat találtak. Előszállási ásatásomnál nem egy esetben tapasztaltam a váz alatt és felett egyaránt a fejtől egészen a lábszárak közepéig húzódó bőrnymokat. Legjobban mindig a medence alatt maradtak meg. Az úrbői sír férfinája tehát éppen úgy, mint ezek, bőrbre lehetett csavarva.

Koporsós temetkezést eddig csak a késő-avar kor sírjaiban találtak. Pl. Szirák 16., 39., 63. sírok,¹⁰² Kecel 32. sír,¹⁰³ Tatárszentgyörgyön több sírban,¹⁰⁴ Üllön és Kiskőrösön több sírban,¹⁰⁵ Szentek-Kajánon több sírban¹⁰⁶ stb. Valamennyi jellegzetes késő-avar környezetből.

Úrbőpusztán a késői sírok legutolsó sorából kerültek elő ácskapcsok (21. sír). A kapocs mérete, nagysága, alakja és száma egyaránt koporsó kapocsra utal. Egyebet nem tudunk a sír bolygatott volta miatt.

A halottak mellé *étel- és italmellékletet* tettek. Ezeket részben edényekben, részben szabadon találjuk.

Edénymellékletet igen nagy számban, a sírok kétharmadrészeiben találunk. Általában egyesével kerültek elő, kivéve a legkésőbbi csoport egyik sírját (39. sír), ahol két korongolt edényt találunk. E legkésőbbi csoportból kizárólag korongolt edények jöttek elő. Ezenkívül korongolt edényt csak a késői sírokból ismerünk. Biztosan korongolt még a 36. és 53. sírok, ezenkívül több-kevesebb biztossággal a 20., 30. és 52. sírok edénye. A többi edény kézzel formált és kevés kivétellel igen durva.

Különbség nélkül egyaránt előfordulnak férfi-, női és gyermeksírokból. Elhelyezésük igen változatos, egyáltalában nem igyekeztek az elhunyt keze ügyébe helyezni. A jobb lábfejnél találjuk 12 esetben (2., 3., 8., 13., 14., 15., 29., 30., 39., 47., 50., 51. sírok), a balnál 8 esetben (18., 19., 22., 26., 31., 34., 38., 49. sírok), 3 esetben a bal vállnál (4., 20., 42. sír), kettőben a bal combon kívül (16. 41. sírok), egyben a combok között (24. sír), kettőben a fej felett (22., 53. sír), egyben a jobb térdnél (44. sír), kettőben a bal kéznél (40., 43. sír), egyben a fejtől jobbra (45. sír), míg négy esetben helyzetük megállapíthatatlan volt (36, 52, B, sz/1).

Szerepükre nézve sem mutatnak egységes képet az edények. Egy részük, mégpedig a nagyobb,

¹⁰¹ Kovács I., Dolg. 4. (1911) 328. Uo. megjegyzi, hogy betölthette a fibula szerepét is s így esetünkben gondolhatunk a korongos boglároknak megfelelő viseleti darabra.

¹⁰² Pósta B., i. m. 63, 74, 80.

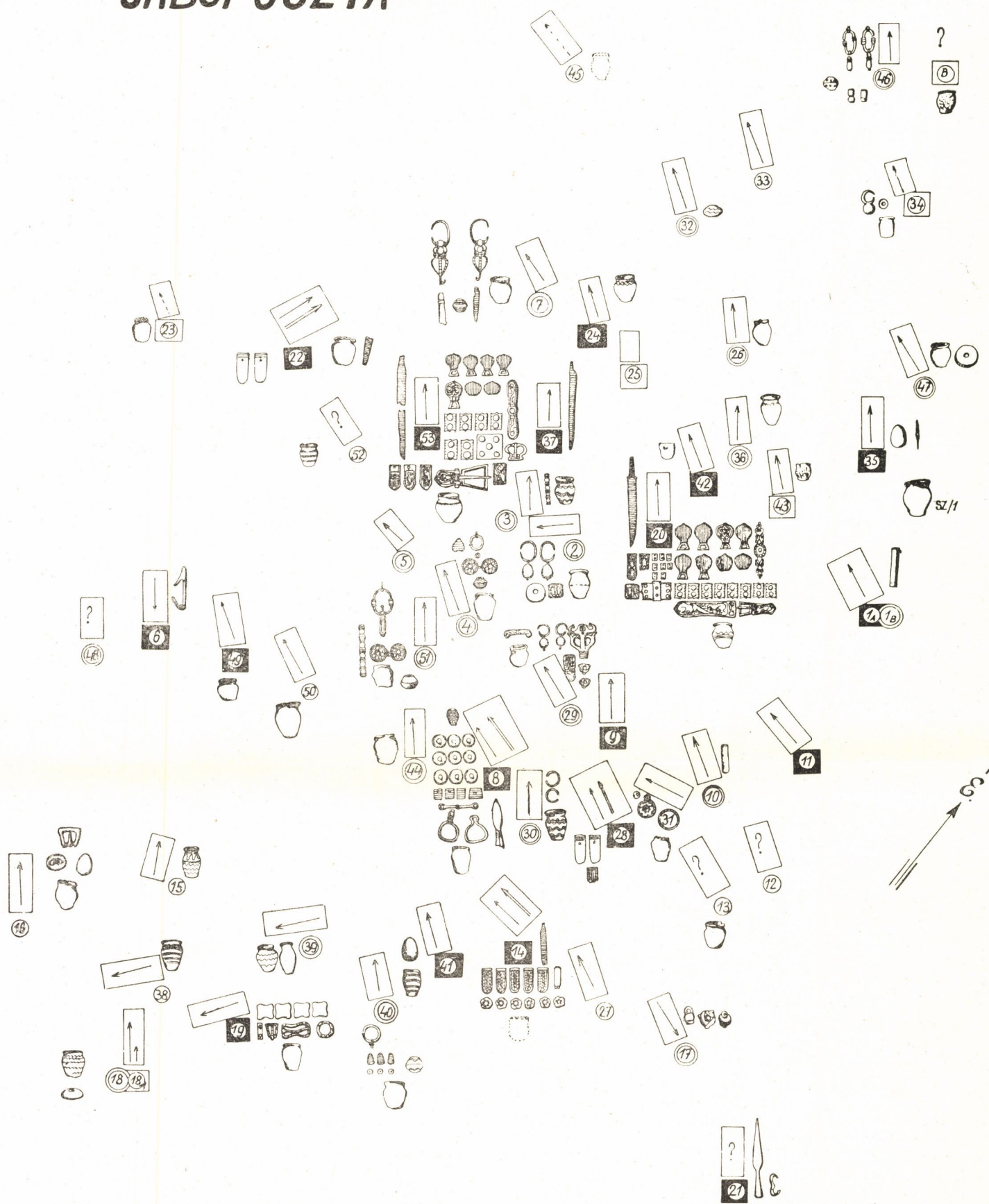
¹⁰³ Cs. Sós Ágnes készülő publikációjából.

¹⁰⁴ Kis György feldolgozásából.

¹⁰⁵ Horváth T., i. m. 55.

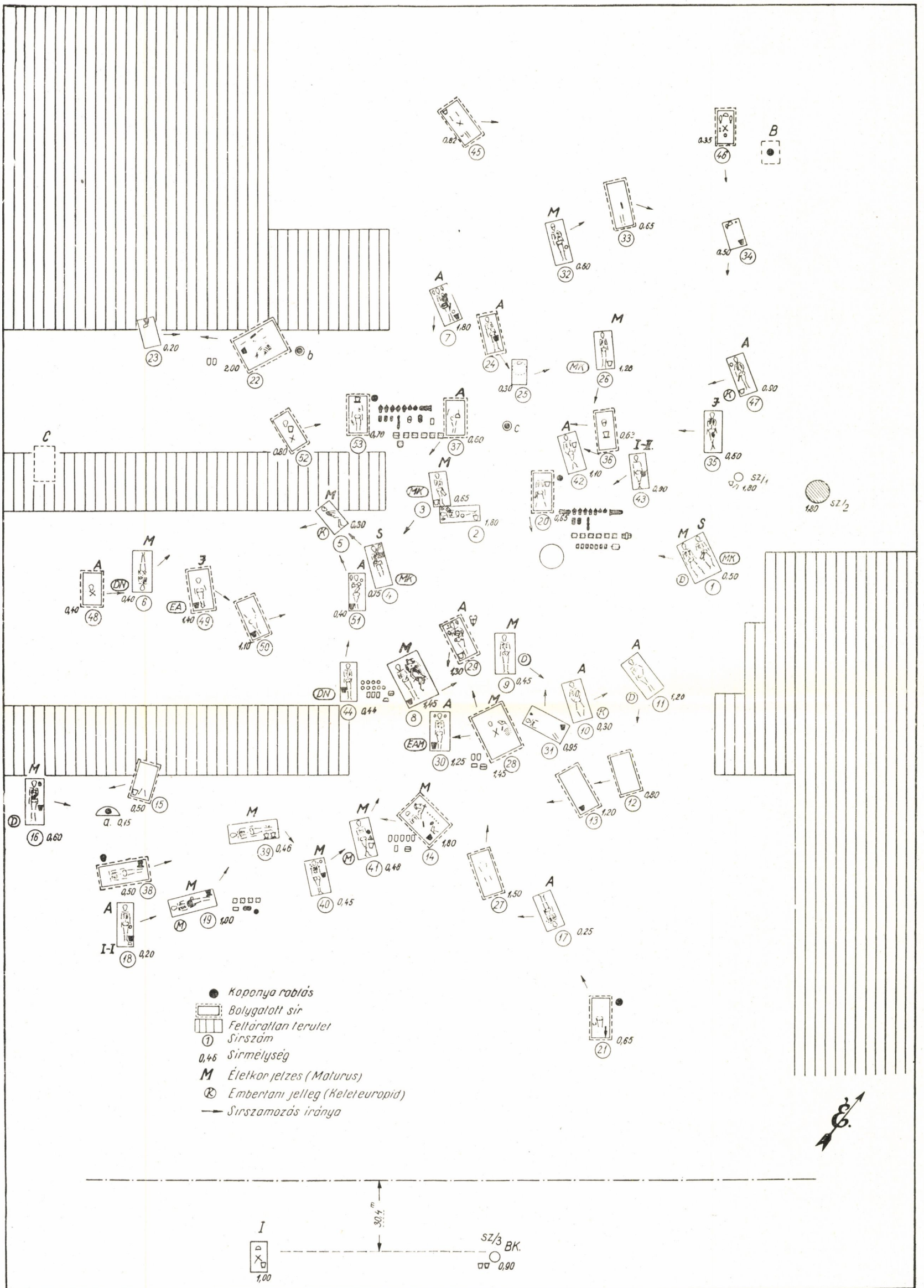
¹⁰⁶ Korek J., i. m. 53.

ÜRBÖPUSZTA

- 9 Férfi sír
- 3 Női sír
- 37 Gyermek sír
- 33 Bizonytalan nemű sír
- ? Bizonytalan tájolás

10. kép. Az ürböpusztai temető térképe
Fig. 10. La carte du cimetière de Ürböpuszta

11. kép. Az úrböpusztai temető sírtípusainak és leleteinek összesítő képe
 Fig. 11. Carte d'ensemble des types de tombes et des trouvailles du cimetière de Úrböpuszta

nyugodtan lehetett használati tárgy, más részüik viszont annyira durva és kezdetleges, hogy semmi másra nem használható, csak sírmellékletnek.¹⁰⁷

Az edények üresen kerültek elő, eszerint tartalmuk folyadékféle, esetleg főzelékféle lehetett. Mindössze a 4. sír bögréjében találtak madár (galamb) csontokat.

A *hústétel* maradványokat jelző *csontok* huszonhárom sírban fordultak elő. Elhelyezésük változatos, úgy szólván minden esetben más. A fejtől a lábujjakig mindenütt megtaláljuk, többnyire csak egy helyen, de előfordul, mikor a sír több helyére elosztva, ill. kétszer-háromszor annyi mennyiségben helyezték el.

A csontokat szakember még nem vizsgálta meg. Az alábbi összeállítás az előforduló állatfajtákról az ásatók meghatározása alapján készült. Ez a következő:

	6 db	emlős, négylábú + 4 ló
ebből:	1	„ kecske
	2	„ malac
	3	„ ?
	7 db	szárnyas
ebből:	3	„ csirke (?)
	1	„ baromfi (?)
	1	„ galamb (?)
	2	„ ?

A többi előforduló csontokról nem közölnek meghatározást.

A kecske koponyáját a 41. késő-avar férfi sírjában a bal kéz mellett találták. Csak néhány esetet ismerünk a népvándorláskorból, mikor mellékletként nagyobb kérődzők csontváza vagy koponyája szerepel.¹⁰⁸

Tojást három férfisírba helyeztek. A koponya baloldalán volt a 16., a jobb combforgónál a 35. és a bal könyöknél a 41. sírban. Utóbbi kettő az ásatók szerint lúdtojás. Díszítés egyikén sem fordult elő.

Tojásmelléklet elég gyakori az avar sírokból. Az általam ismert anyagban kivétel nélkül késői sírokból fordulnak elő — hogy csak az egyik legszébb példát idézzem — az alsógelléri 11. sírt.¹⁰⁹

Végül még egy élelemtartó mellékletéről kell megemlékezni. Ez a 7. korai női sír *tömlőhöz* tartozó csontszopókája.¹¹⁰ A tömlők különféle díszítésű szopókáikkal az avarkor egész folyamán használatban voltak.

Fegyverek, munkaeszközök. 1. Kopja (XL. t. 1). Szórvány. A legkorábbi avar idők (VI. szd. vége, VII. sz. eleje) jellegzetes fegyvere. Igen jó minőségű vasból készült. Köpüje nyakánál és az alsó

végén gallérszerűen kidomborodik és sűrű ferde rácsmintával van díszítve. A köpü belsejében sok famaradvány. E keleti típusú kora avar fegyverrel nemrég L. Kovrig Ilona foglalkozott behatóbban,¹¹¹ itt csak annyit róla, hogy túlnyomó többségben lovassírokból kerültek elő. Így többé-kevésbé biztosan feltehetjük, hogy temetőnk felült 14., esetleg 28. lovassírjából származik.

2. Kopja. A 8. lovassírból (XXXI. t. 1; XXXVIII. t. 8). Jóval rosszabb anyagú, kivitelű és alakú. Egyszerű munka, köpüje kétoldaltól összehajtott lemez. Jellegtelen s mint fegyver is silány. Előfordul korai avar lovassírokban hasonló másutt is, pl. a kishegyesi¹¹² 70., a eikói¹¹³ 552., és egy abonyi¹¹⁴ sírban. Ezekben az esetekben nem a korai avar időkre annyira jellemző téglalap alakú fülű, finom kidolgozású kengyelekkel találjuk, hanem a primitív hurkosfülű kengyelekkel. Úgy a kopja, mint a kengyelek esetében a keletről hozott jó minőségű darabok silány helyi utánzataival állunk szemben, melyek egy jó nemzedéknyivel fiatalabbak amazoknál.

3. Lándzsa (XLIII. t. 17.). A 21. sírből előkerült 30 cm hosszú, nehéz lándzsa jellegzetes gyalogos fegyver. Típusához legközelebb a germán lándzsák állanak. Elsősorban a késő-avar korban gyakoriak, mint pl. Mártélyon.¹¹⁵ Bő párhuzamait ismerjük a dévényújfalusi (Devínska Nová Ves) temető sírjaiból.¹¹⁶ Lándzsatípusunk (a kis szakállat leszámítva) erősen rokona az ún. „karoling” lándzsáknak is s így mindenképpen nyugati átvételnek kell tartanunk. Az ürbőpusztai lándzsa késői korát egyébként a sír koporsós volta is bizonyítja.

4. Kard (XXXIII. t. 16). A 14. feldúlt lovas-sírból került elő egy markolat és pengéfelső rész. Egyélű volt.

5. Fokos vagy balta (XL. t. 2). Szórvány. Típusa elsősorban a korai temetőkben fordul elő, egyes esetekben azonban később is előjön.

6. Kapa (XL. t. 5). Analógiáit többségben korai sírokból ismerjük.

A sírhoz köthető fegyverek nagyobb része — mint láttuk — az előkelő korai (lovas) sírokból származik. A késői kor nagycsaládfői mellé temetőnkbe nem tettek fegyvert.

*

Temetőnk feltárt részének eredeti sírszámát — ha elfogadjuk Bartucz számításait¹¹⁷ — legalább 95-re kellene tennünk. Bartucz 73%-os többleti értékét a hatalmas mérvű csecsemőhalandóságra alapozza. A csecsemősírok jelentős részét — szerinte — vagy nem figyelik meg, vagy a talajvi-

¹⁰⁷ László Gy., Bp. Tört. I (Bp. 1942) 790.

¹⁰⁸ Szeged—Makkos: 2 marha, 2 borjú, 1 kecske egy sírban. *Móra F.*, Ethn. 1932. 54—; Szentes—Derekegyháza: 2 lókoponya, 1 marhakoponya, 1 juhkoponya egy sírban. *Csallány G.*, FA. I—II (1939) 116—; Mór—Akasztó 22. sír: szarvasmarha első része, *Török Gy.*, i. m. 56; Bágyog—Gyűrhegy: 1—1 sírban teljes kecske, illetve juh. Közöletlen, a győri múzeumban.

¹⁰⁹ Kovrig I., i. m. 121.

¹¹⁰ László Gyula meghatározása. Arch. Ért. 1940. 91—98.

¹¹¹ L. Kovrig I., Arch. Ért. 82 (1955) 30—44.

¹¹² Gubitz K., i. m. 357.

¹¹³ Wosinsky M., Tolna vármegye... 236. t.

¹¹⁴ Közöletlen, MNM. 8/1930.

¹¹⁵ Hampel J., i. m. 85. t. 15.

¹¹⁶ Eisner J., Devínska Nová Ves. (Bratislava 1952) XX t. 4; LXXI. t. 4; XXXI. t. 8; LXXXIX. t. 8.

¹¹⁷ Bartucz L., Adatok a magyarországi avarok ethnikai és demographiai jelentőségéhez. Acta Anthr. I (Szeged 1950) Kny.

szonyok következtében nyomtalanul eltűnve nem is figyelhetők meg.

Ha ehhez hozzászámítjuk a fel nem tárt területeket, tehát a domb temetkezésre alkalmas területét vesszük alapul, akkor feltevése alapján az itt eltemetett emberek száma meghaladhatta a százat.

Ethnikai kérdések

Az anthropológiai eredményeket csak bizonyos fenntartással használhattam, mert csupán 16 sír volt a temetőben embertanilag meghatározható (Lipták művében ebből csak 12 szerepel, a többiek az ő utólagos meghatározásai, ill. az ásatók megfigyelésén alapulnak. Utóbbiak *-gal jelölve).

Feltűnő jelenség temetőkben, hogy *úgy a korai, mint a késői csoportban a nők és férfiak rassz-bei hovatartozásra kivétel nélkül különböznek egymástól.*

Korai csoport			
Sír	Férfiak	Sír	Nők
1/b	dinári	1/a	mediterrán + keleteurópid
11	„	5	keleteurópid
*22	mongoloid	10	„
		47	„

Késői csoport			
9	dinári(armenoid)	3	mediterrán + keleteurópid
16	„	4	„
41	mongoloid	26	„
19	„		„
49	elő-ázsiai		
* 6	dinári + nordikus		

A korai csoportnál a 22. lovassír koponyája a háborúban elpusztult, de az ásatók határozottan jelzik mongoloid voltát. Tekintve, hogy a mongoloid típus semmivel össze nem téveszthető és erősen kiütöző arcjellege miatt még nem szakember is könnyen felismerheti, ezt az adatot hitelesnek fogadhatjuk el, annál is inkább, mert az ásatók egy hasonló jellegű megfigyelését (6. sír) az anthropológiai vizsgálatok igazolták.

A másik két korai férfi az elhelyezkedésből és mellékletekből következtetve a szolganéphez tartozott. Ezt az anthropológiai eredmények ugyan csak igazolták.

A csoport asszonyai útközben csatlakozott, vagy itt helyben talált, keleti illetve északi szláv nők lehettek.

A késői csoport jóval tarkább. Ez érthető is. Köztük a részben keletről érkezett új elemek mellett igen erős a helyi és a környező lakossággal való keveredés. Így a férfiak adatai nem sokat mondanak, annál is inkább, mert a nagycsalád-fők koponyája hiányzik.

A csoport mediterrán nőivel kapcsolatban a délszláv ethnikum jöhet számításba.

A már korábban tárgyalt kérdéses 6. sír az embertani eredmények alapján is leginkább gepida lehet.

A temetőben a távolabbi területek típusait kétségtelenül a férfiak tükrözik. A mongoloid, armenoid és elő-ázsiai típusok legalábbis Európa keleti széléig vezetnek vissza. Ezzel szemben a nők keleteurópid és mediterrán típusai a közvetlen környéken és helyben is megtalálhatók.

A férfi és női típusok különbözőségéből levonható további következtetések a következők:

1. Mindkét csoport távolról, gyorsan és nők nélkül (illetve nagyon kevés nővel) érkezhetett területünkre.

2. Asszonyaikat útközben, nagyrészt azonban helyben szerezték.

3. A késő-avarkori népességünk sokkal kevertebb volt, mint a korai. Így pl. temetőkben a rítus szerint idegennek számítható csoport emberei sem sokban különbözhetnek az „avaroktól” (vö. 19. sír).

4. Végül alább következő időrendi eredményeinket jelentősen alátámasztják az embertani eredmények, mely szerint egyik csoport sem temetkezhetett a feltárt részben egy nemzedéknél sokkal tovább, mert keveredés a megvizsgált férfi és női típusok között, a férfitípusok erős asszimiláló jellege ellenére sem fordul elő.

Időrend és összefoglalás

A kora-avarok sírjai — mint láttuk — az egész feltárt területen megtalálhatók s nagyrészt a temető tengelyében húzódnak nyugat—keleti irányban. A temetkezésre ezen a dombon meglehetősen kevés hely állott rendelkezésre, így a feltárt részeken kívül jelentősebb számban nem számolhatunk velük. Sírjaik esetleges folytatása a temető nyugati részében lehet.

A feltárt részen 30—40 főnél nagyobb csoport aligha temetkezhetett. Ha mégis feltételeznénk egy másik csoportot, ezt a 22. és 7. sírok vonalától nyugatra kell keresnünk.

Bármekkora is volt az eltemetettek száma, az embertani eredmények nem engedik meg, hogy a temetkezés időtartamát egy nemzedéknél hosszabbnak tartsuk.

A temetkezés iránya régészeti anyag figyelembevételével keletről nyugat felé haladt. A két szélső pólus a 14. és 7. sírok anyaga, melyek között kb. a temetkezés tartamának megfelelő időkülönbség van.

A temetkezés szabálytalan, de nem rendszertelen. A domb gerincén, a középvonalban helyezkednek el a leggazdagabb (lovas) sírok s körülöttük, mintegy koncentrikus kör alakjában következnek társadalmuk egyre alacsonyabb osztályai. Ez a társadalom már kétségtelenül túljutott a nemzetségi fokozaton s a kezdeti osztálytársadalom képét mutatja.

Sírjaik irányítása Ny—K.

Temetőknek, melyből hiányoznak a legkorábbi avar időkre jellemző keleti típusú tárgyak, a jó

minőségű ezüst és aranyozott veretek és a bizánci áruk, teljes egészében a 630-as évek utánról kell kelteznünk. Megerősíti ezt az övfelszerelés, fegyverek és lőszerszám hanyatló, silány kivitele, a sárkányos csat állatmotívumainak értelmetlen volta, végül egyes, a legkorábbi időkben hiányzó edényfajták (bütykös és bevagdalt perem) fellépte.

A temetkezés idejének végső határát a 7. sír fülbevalója adja meg, melyet a VII. sz. közepe utánra helyeztünk.

Mindezek alapján a *korai csoport temetkezésének idejét a 630–670 közötti időszakra határozhatjuk meg.*

Késői csoport

Sírjaik a feltárt területet a koraiaknál jobban betöltik. Megállapítottuk, hogy egyes feltáratlan sávok sírjaik sorirányába esnek s így az eredetileg itt eltemetett késői avarok létszáma felette állhatott a korai avarokénak. Lényeges azonban e kérdés megítélésénél az a körülmény, hogy sírjaik a terület feltáratlan (nyugati) részére, úgylátszik, nem terjedtek át.

Temetkezésük időrendi sorrendje pontosan fordítottja a koraiakénak. A sírokból kikerült anyag, a soros temetkezésre utaló jelenségek, a kerámika típusai, az övveretek, fülbevalók stb. mind arra mutatnak, hogy temetkezésük nyugatról kelet felé haladt.

Vérrokonsági (nemzetségi) társadalomban éltek, melyben a bomlás jelei még alig mutatkoznak. A temető területén három nagycsaládfő temetkezett, mégpedig a térkép tanulsága szerint nagycsaládja kötelékében. Kiemelkedő voltukat övvereiken kívül semmi más nem bizonyítja.

Ez a még tiszta nemzetségi társadalom — mely avar temetőink tanulsága szerint a VIII. sz. közepe után rohamosan bomlásnak indul — a temető régészeti anyaga és az embertani eredmények egyaránt arra mutatnak, hogy a késő-avarok sem temetkezhetek e területen egy nemzedéknyi időnél sokkal tovább.

Sírjaik főleg a temető nyugati részén sakktáblaszerűen soros rendezésűek. Ez a sorosság a temető

keleti része felé egyre inkább felbomlik, bár lehet, hogy a korai csoport hantjainak befolyására.

A sírok tájolása ÉNy—DK, egyes síroké É—D.

A csoportot anyagán és temetkezési rendjén kívül néhány új szokás, pl. a koponyarablás, a tojástemetkezés, később pedig a koporsós temetkezés is élesen elhatárolja a korai avaroktól.

A temetkezés alsó határát, az előbbieket figyelembevételével, a nyugati rész állatküzdeldmi jeleket és griffes övveretei, melyek a lemezes csoportra is jellemző veretekkel együtt fordulnak elő, felső határát pedig a koporsós temetkezés, idegen ethnikai csoportok, a korongolás, hullámvonalas és fenékbélyeges edények nagyobb számú megjelenése és az a körülmény, hogy a „nagyszentmiklósi kör” fémművességének termékei a temetőben még nem fordulnak elő, szabja meg.

Mindezek alapján a *késői csoport temetkezésének idejét a 700–740-ig terjedő időszakra határozhatjuk meg.*

*

Befejezésül még néhány mondatot az esetleg felmerülő kérdésekről.

Kétségtelen, hogy két csoportunk temetkezése között hiátus van. Ez azonban a László Gyula s általam is képviselt avarkori történeti kép mellett nem lehet meglepő. Ettől függetlenül egy bizonyos összefüggés mégis lehet közöttük. Történeti képünk szerint a kora-avarság sírjait az egész ország területén — a magyar föld régészeti történetében példa nélküli rendszerességgel és alapossággal — a „késő-avar” néphullám dűlve fel s rabolja ki. Kétségtelenül ez történt temetőnk esetében is.¹¹⁸

Kézenfekvőnek látszik azonban, hogy ezek a népcsoportok a dűlás után új temetőjüket nem a felforgatott régi temetődombon nyitották meg, hanem valamelyik szomszédos halmon. Ebből a korszakból származik az aranyvereteket tartalmazó három közeli sír.

Csak a föld sebének valamelyes behegedése után kereste fel valamelyik nomád csoport ismét dombunkat s kezdett azon ismét temetkezni.

Bóna István

LE CIMETIÈRE AVAR DE ÜRBÖPUSZTA

Résumé

Le cimetière avar de Ürböpuszta (Comitat de Pest) fut exploré en 1935 par MM Nándor Fettich et Tibor Horváth. Au cours des fouilles systématiques 53 tombes furent dégagées. En y ajoutant les trouvailles funéraires non examinées, nous connaissons dans le territoire de ce cimetière au total 56 tombes.

Le cimetière était situé sur une dune isolée s'élevant en rase campagne d'un terrain marécageux. Les cimetières et colonies des Avars et des peuples d'autres époques sont, dans cette région, également situés sur des îlots de sable s'élevant des marais. (Fig. 1–3).

Les monuments archéologiques trouvés dans ce cimetière se divisent en deux grands groupes. L'un est

le legs des premiers Avars du VIIe siècle (ferrets de bouts de courroies, estampés et à dessins, boucles d'oreilles avec pendants à grandes boules, perles de pâte, tombes refermant des cavaliers guerriers et des chevaux, avec lance, étriers oblongs, à grilles longues, et décors de brides, composés de rosettes estampées). Le second groupe est constitué des objets caractéristiques de la population à plaques de ceinturons moulées, aux griffons et aux rinceaux, ainsi que de leurs accessoires (plaques de ceinturon moulées, aux griffons et aux rinceaux, aiguilliers richement sculptés, pectoraux circulaires incrustés de verre, boucles d'oreilles prismatiques à pendeloques de verre, pesons de fuseau décorés, en

¹¹⁸ Az itt elmondottak részletes bizonyítását l. az 1. j.-ben említett tanulmányunkban.

forme de double cône tronqué, perles de pépin de melon).

Ces deux groupes spécifiques ont déjà été divisés chronologiquement en deux parties fixes. Quelques-uns de nos chercheurs n'ont cependant pas examiné avec assez de précision les différences se présentant dans les coutumes funéraires et dans les costumes, ils n'ont pas suffisamment tenu compte des analogies orientales ainsi que des divergences de style fondamentales, etregistraient les deux groupes comme le résultat d'un développement organique local, dérivant l'un de l'autre. Donc ils expliquent les différences existant entre ceux-ci par un „changement du style”.

L'auteur de cette publication suit dans cette question les observations de M. Gyula László, opposées à celles de ci-dessus, observations selon lesquelles la nouvelle époque commence avec la pénétration de deux nouvelles ethnies, arrivées dans le territoire de la Hongrie dans les années 670–680, peuplades aux ceinturons décorés de plaques et de pendants en cercle, provenant des steppes de l'Orient (sites principaux d'Igar, Dunapentele et Ozora), et à plaques de ceinturon moulées, à décor de griffons et de rinceaux, provenant de la région de Kama.

Dans la première partie de notre étude nous tenterons de rattacher les objets fournis par notre cimetière, mais jusqu'ici non classés, à une époque distincte. Nos examens embrassent la céramique, la bulle de plomb de la tombe n° 31, la boucle au dragon de la tombe n° 29, la boucle d'oreille à chaînette de la tombe n° 7, les coutelas des tombes nos. 20, 37 et 53, le bout de bâton en os de la tombe à cheval n° 8, les pesons de fuseau, les aiguilliers, les briquets, les plaques de ceinturons carrées de la tombe n° 19 et finalement les petits ferrets à nervures des bouts de courroie de la tombe n° 8.

Nous faisons connaître dans ce qui suit, le mobilier funéraire des tombes à plaques d'or, mises à découverte en 1952 dans la proximité de notre cimetière (Pl. XLIII, 1–12), en établissant qu'ils font partie du legs du groupe à plaques de la fin du VIIe siècle.

Pour terminer nous tenterons de brièvement combattre l'opinion selon laquelle le groupe aux plaques au griffons et au rinceaux se serait formé sur place, et que l'orfèvrerie des Gépides vaincus aurait joué un rôle important dans l'évolution de celui-là.

D'après tout ceci nous esquisserons la chronologie intérieure de notre cimetière, et séparerons les tombes des deux groupes en tenant compte des coutumes funéraires. 21 tombes appartiennent au groupe de la haute époque avar (tombes nos. 1 a/b, 2, 7, 8, 10, 11, 12, 13, 14, 17, 22, 27, 28, 29, 31, 32, 33, 34, 45, 47 et 50), 26 tombes font partie du groupe de la basse époque (3, 4, 9, 15, 16, 18, 20, 21, 26, 30, 35, 36, 37, 40, 41, 43, 44, 48, 49, 51, 53, sz/1 et A, ainsi que le groupe isolé le plus tardif (tombes nos. 19, 38 et 39), et finalement 9 tombes indéterminables (tombes nos. 5, 6, 21, 23, 24, 25, 42, 52, B, C). En ne considérant que le rite funéraire, on peut séparer quelques-unes même parmi celles-ci.

Les objets des deux groupes séparés se détachent nettement les uns des autres aussi sur la carte du cimetière (Fig. 10). Les caractéristiques des tombes de la haute époque avar sont : 1. les tombes sont orientées Ouest–Est, 2. elles sont situées irrégulièrement, 3. les tombes reflètent tels des cercles concentriques, les degrés sociaux (Sur la crête de la colline, au milieu sont situées les tombes à cheval, et vers les marges les mobiliers sont de plus en plus pauvres), 4. les tombes sont systématiquement bouleversées et pillées.

Les caractéristiques des tombes de la basse époque sont les suivantes : 1. les tombes sont orientées Nord–Ouest–Sud–Est, éventuellement Nord–Sud, 2. les cimetières sont par rangées, 3. quelques rangées correspondent à un organisme de consanguinité (grande famille), avec le chef à plaques de ceinturon de la grande famille enterré parmi eux, 4. place préfixée de la tombe à l'intérieur du cimetière de la grande famille (places vides), 5. les tombes ne sont pas bouleversées.

Dans le premier groupe parmi les tombes des Avars se trouve celle d'un homme gépide (tombe n° 6), tandis que dans le second groupe il y a des tombes orientées Sud–Ouest–Nord–Est, probablement slaves. D'après les vases faits au tour et surtout d'après les marques de fond, c'est cette partie du cimetière qui est la plus récente (tombes nos. 19, 38 et 39).

Quant aux coutumes funéraires, nos observations les plus importantes sont les suivantes : la profondeur moyenne des tombes de la haute époque avar est de 110 cm, tandis que celle des tombes de basse époque n'est que de 60 cm.

On ne rencontre des tombes à cheval que chez les Avars de haute époque (tombes nos. 8, 14, 22 et 28). A l'exception d'une seule, les tombes sont toutes bouleversées.

Nous avons observé la coutume du rapt du crâne dans 5 tombes du groupe de basse époque. Ces tombes ne furent pas pillées, et on ne les avait bouleversées que pour emporter le crâne, et de laisser par endroits à sa place un autre (tombes nos. 20, 37, 38, 49 et 53). Les crânes de tous deux chefs de grande famille furent ravis, cette coutume a dû donc touché en premier lieu les personnes de rang élevé.

Les Avars de haute époque ont été dans certains cas ensevelis enveloppés dans du cuir ou dans du feutre. A la basse époque on ne voit rien de semblable, par contre c'est alors qu'apparaît pour la première fois le cercueil (tombe n° 21).

Un objet caractéristique du mobilier funéraire des tombes avars de basse époque est l'oeuf placé dans la tombe (tombes nos. 16, 35 et 41).

La comparaison des résultats archéologiques et anthropologiques a jeté une lumière sur un phénomène surprenant. Dans les groupes, tant de la haute que de la basse époque, les types raciaux des hommes et des femmes diffèrent sans exception l'un de l'autre. Les hommes sont de types orientaux (mongoloïde, arménoïde, de l'Asie Antérieure ; la population locale est représentée par la race dinarique), tandis que la majorité des femmes a due être orientale ou slave méridionale (européen oriental, méditerranéen).

On ne peut démontrer un croisement entre les types d'hommes et de femmes ni dans le matériel anthropologique des tombes de haute époque, ni dans celui des tombes de basse époque, fait qui, vu le vigoureux caractère assimilateur des types d'homme, ne permet de dater les deux époques du cimetière que d'un laps de temps d'une génération.

Chronologie et synthèse. Les Avars de haute époque furent enterrés dans le cimetière en partant de l'Ouest à l'Est. L'ordre irrégulier des tombes, mais ne manquant pas de système reflète une société de classe primitive qui a dépassé la période de la société de clan.

Leur tombes manquent des objets caractéristiques des premières décades avars (armes de type oriental, et harnais, plaques de ceinturons et bijoux en argent et en or de bonne qualité, articles byzantins, etc.), ce qui permet de les dater de la seconde moitié de la haute époque avar, donc entre 630 et 670.

Les tombes des Avars de la basse époque peuplaient le cimetière inversement, c'est à dire en allant de l'Est à l'Ouest. Leur cimetière par rangées dans lequel on peut à peine démontrer des différences matérielles et sociales, indique le mode d'enterrement par clans (grande famille).

L'examen de nos cimetières avars de basse époque nous renseigne que la société de clan s'est rapidement désagrégée après le milieu du VIIIe siècle, et que bientôt elle commençait à ressembler à la société de la haute époque avar. Nous devons donc dater notre cimetière du temps précédant le processus de désagrégation. D'autre part, les types caractéristiques de la fin du VIIIe siècle faisant défaut du matériel archéologique, les limites chronologiques du cimetière sont les années entre 700 et 740.

ADATOK AZ ÚN. S-VÉGŰ HAJKARIKA KIALAKULÁSÁNAK ÉS IDŐRENDJÉNEK KÉRDÉSÉHEZ*

Az Árpád-kori magyarság egyrészt a honfoglalók, másrészt az új hazában talált népesség biológiai és társadalmi egybeötvozódéséből alakult ki. E bonyolult etnogenetikai folyamat régészeti megvilágítása igen nehéz. Elsősorban ismerni kell azt a tárgyi anyagot, amely alapján kimondhatjuk, hogy ez és ez a leletegyüttes honfoglaló magyar eredetű-e; avagy egy bizonyos temető vagy településrészlet a Kárpát-medencei őslakossághoz kapcsolható-e, vagy nem. Ha tudjuk ezeket az ismérveket, akkor továbbmenve ismerni kell ezeknek pontos időbeliségét is. Ezekre az alapokra lehet csak építeni következtetéseinket.

Jelen tanulmányunkban a Kárpát-medencében talált őslakosság régészeti emlékeanyagával kívánunk foglalkozni. Ennek teljes értékű meghatározása hatalmas és még a jövőre váró feladat, mivel kutatóink ezideig kevés vizsgálták e kérdést. Kiindulási alapunk kettős: egyrészt a honfoglaló magyarság biztos X. sz.-i emlékeanyag; másrészt a XI. sz.-i pénzekkel kezelt hagyatékok. Időben így felülről lefelé, a biztostól a bizonytalan felé haladva, kizárólagos módszer alapján közelítjük meg e korszak régészeti anyagát. A pénzekkel kezelt X—XI. sz.-i emlékek útján ugyanis biztosabb eredményre jutunk, mintha alulról felfelé, az 568-tól kezdve hazánk területén élő s temetkező avarság hagyatékából indulnánk ki, tekintettel a nagy időbeli különbségre, a késő-avar (VIII.—IX. sz.) temetők ebből adódó kronológiai tisztázatlanságaira. Talán új módszerünkkel ezen utóbbi kérdéshez is nagyobb biztonsággal tudunk hozzájárulni.

Vizsgálatunk elsősorban a korai „bjelo-brdói” típusú temetők szorítkozik, mivel a legnagyobb valószínűség szerint ma már biztos, hogy e temetők népessége a helybeli őslakossághoz köthető. E temetőkben előforduló emlékeanyagból jelenleg csak a legáltalánosabb és legjellemzőbb tárgyat, az ún. S-végű hajkarikát s az ezzel kapcsolatos kérdéseket fogjuk megvizsgálni.¹ Így a magyar kutatás egy régi s már 60 éve állandóan hiányolt adósságát is szeretnénk leróni.²

Korábbi dolgozatunkban igyekeztünk kimutatni elterjedési és nyelvészeti adatok alapján hogy az S-végű hajkarika a magyar és külföldi kutatók többségének véleményével szemben a XI. sz. második harmadától kezdve már nem kizárólagos etnikumjelző, viszont a X. sz. utolsó és XI. sz. első harmadában még igen.³ Most továbbmenve, főkérdésünket — mi volt a honfoglalás alkalmával itt talált őslakosság régészeti anyaga? — szem előtt tartva, az alábbi kérdésekre szeretnénk választ adni: hogyan (I.); hol (II.) és mikor (III.) alakult ki ezen ékszer?

I

Ha az S-végű hajkarika kialakulásának kérdését vesszük szemügyre, akkor a hozzá formailag igen közel álló típusokat lehet csak megvizsgálni, amelyekből feltehetően kifejlődött. Ezek a típusok az alábbiak:

A) Olyan ún. szőlőfürtös csüngőjű ékszer, amelynek függesztő karikája alsó lezáródása nem egyenesen levágott, vagy hegyben végződő, hanem S-végűre kiképzett. Ilyenek a következő lelőhelyekről ismeretesek: 1. Bjelo-brdo,⁴ 2. H. Jatov-Trnovec,⁵ 3. Hohenberg,⁶ 4. Prága,⁷ 5. Rebešovice,⁸ 6. Staré Město,⁹ 7. Zabrůň,¹⁰ 8. Žalov.¹¹

Mivel a csak szőlőfürtös csüngőjű típus igen nagy területen és nagy tömegben ismeretes, s míg az S-végűvel való együttes megjelenése mindössze 8 helyről, jogosan feltételezhető, hogy az S-végű díszítés csak másodlagos rajta, tehát időben későbbi és félbemaradt próbálkozás eredménye. Ezek a példányok feltehetően akkor keletkezettek, amikor az S-végű hajkarika feltűnik. Különben is mindig a kialakulások idejére tehető az ilyen keveréktípusok használata. (Pl. hasonló a helyzet a keleti, magyar szablya esetében, amikor ez a típus keveredik a nyugati kétélű, egyenes karddal és egy hibrid változat születik meg a X. század vége felé. — Ilyenek a Budapest, Mexikói úti,

* E tanulmány rövid összefoglalásban elhangzott a Magyar Tudományos Akadémia Nemzetközi Régészeti Konferenciáján 1955 okt.-ben hozzászólás formájában.

** Az elnevezés helytelen, nem fedí a valóságot. Új terminológiai kidolgozása szükséges a késő népvándorlás és az Árpád-korra.

¹ A többi emléket — hullámvonalas díszű kerámia, kigyófejes karperec, gyűrűk, kereszt, lunula, gyöngy — későbbi dolgozatunkban tárgyaljuk.

² 1891-től kezdve — *Lissauer, A.*, Arch. Ért. 11 (1891) 338. — folyamatosan igénylik a külföldi szakemberek e kérdések magyar részről való intenzívebb kutatását; legutóbb — *Váňa, Z.*, Madaři a Slované ve světle archeologických nálezu X.—XI. století. Slovenská Archeológia 2 (1954) 51.

³ *Kralovánszky, A.*, Arch. Ért. 83 (1956) 206.

⁴ *Brunšmid, J.*, Hrvatske sredovječne starine. VHAD 7 (1903) 31.; vö. *Hampel, J.*, Újabb tanulmányok a honfoglalási kor emlékeiről (továbbiakban: *Hampel, J.*, UT.) (Bp. 1907) 152. XLII. t. 25.

⁵ *Točik, A.*, Nové výskumy na pohřebištiach z X. a XI. st. na Slovensku. AR 7 (1955) 489., CCXXXVI. t. 3.

⁶ *Fischbach, O.*, Arch. Ért. 17 (1897) 130., II. t. 6—7.

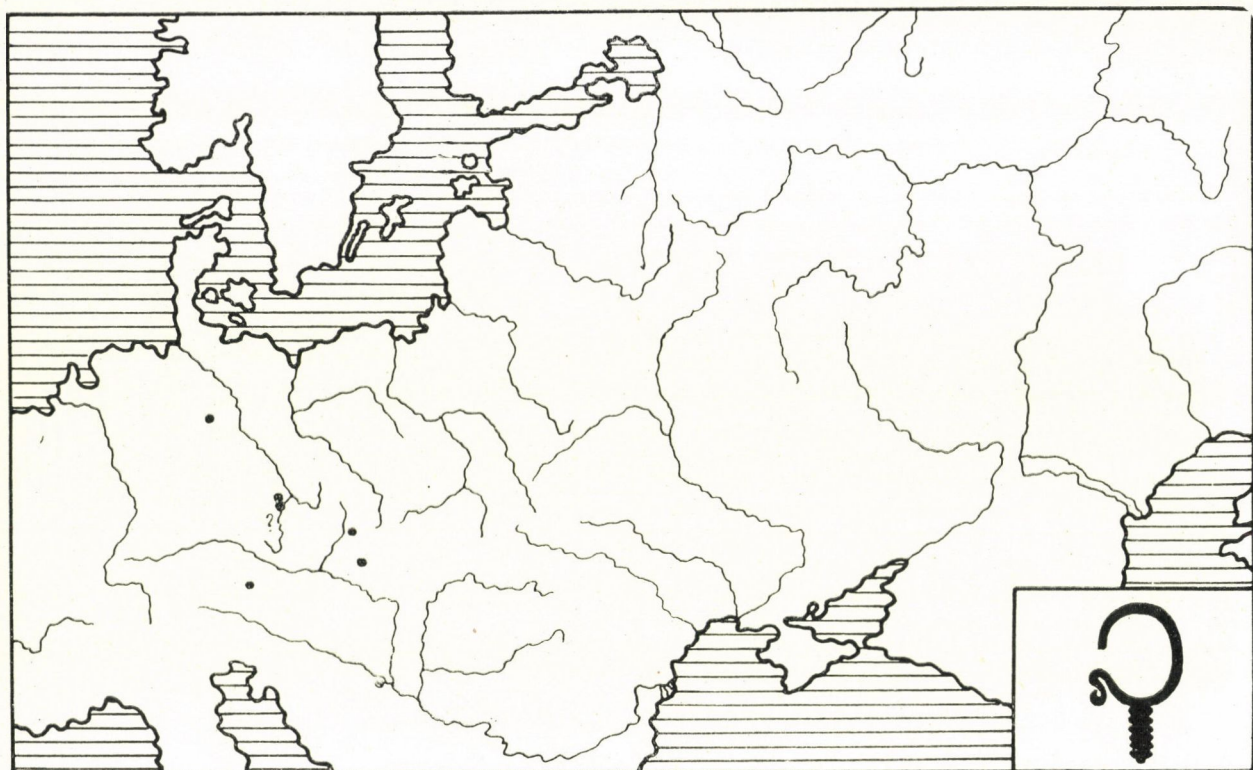
⁷ *Borkovský, I.*, Pohřebišť u královské jizdárny na Pražském hrádě. AR 3 (1951) 101., 80, 82. t.

⁸ *Nekvasil, J.*, Výzkum v Rebešovicích na Moravě. AR 6 (1954) 433., 188. t.

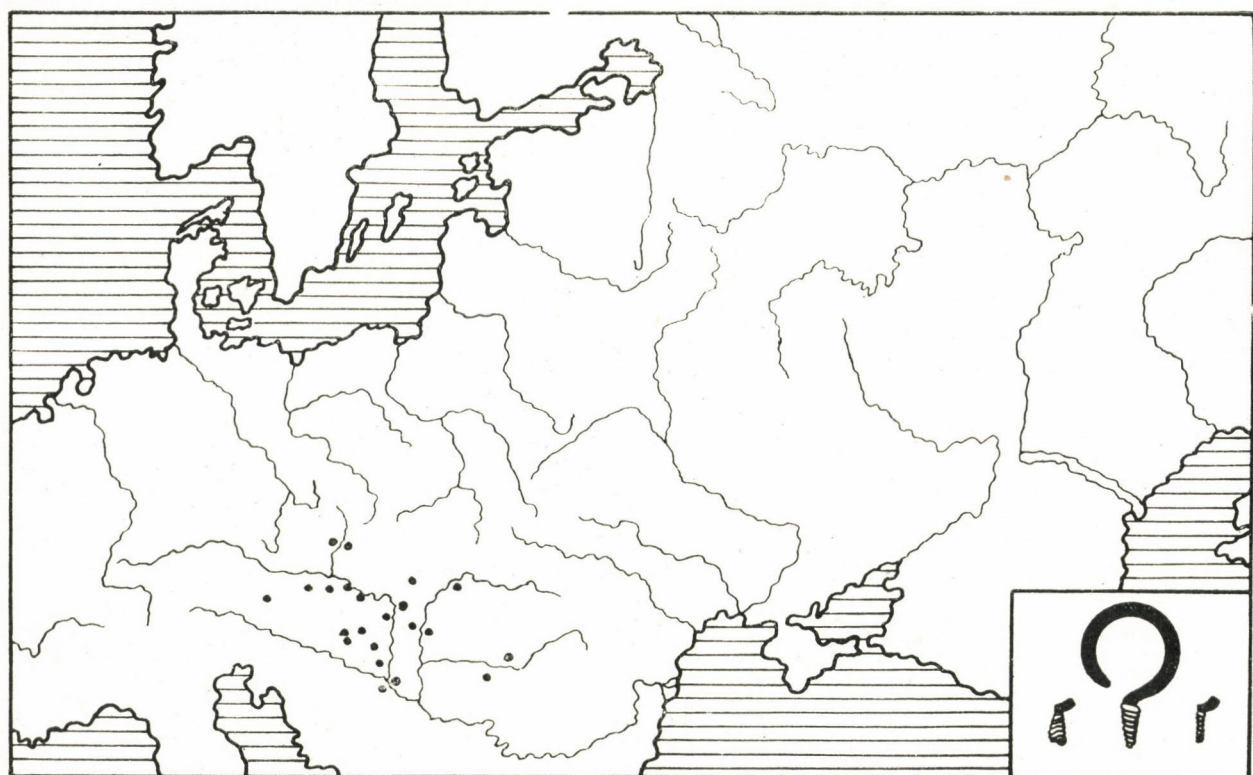
⁹ *Hrubý, V.*, Staré Město Velkomoravské pohřebiště „Na valach”. (Praha 1955) 224., XXIV. t. 8—9.

¹⁰ *Váňa, Z.*, Další výzkum na slovanském hradišti u Zabrůň. AR 4 (1952) 294., 172. t.

¹¹ *Borkovský, I.*, Předkřesťanské pohřebiště v Žalově. AR 6 (1954) 62., XXVII. t.

1. kép. Szőlőfürtös csüngőjű S-végű ékszer lelőhelyei
Fig. 1. Sites des bijoux en forme de „S” à pendeloques de grappes de raisin

2. kép. Spirális csüngőjű hajkarika lelőhelyei
Fig. 2. Sites des anneaux à nattes à pendeloques spiralées

szentes—szent-lászlói, sátoraljaúj helyi és mohácsi példányok.¹²

Eddigi kissozámú és nem egységes területen való megjelenése is (Csehszlovákia és Jugoszlávia) amellet szól, hogy nem ebből a típusból alakult ki az S-végű hajkarika (1. kép).

B) Ismeretesekek olyan huzalból készült, összefoglalóan ún. spirális csüngőjű függők (egyesek vagy lefelé szélesedő spirálisok), amelyek anyaguk, technikájuk, funkciójuk alapján kapcsolódnak az S-végű hajkarikákhoz. Ezek az alábbi lelőhelyekről ismeretesekek: 1. Abony,¹³ 2. Bajdarska Dolina,¹⁴ 3. Bjelo-brdo,¹⁵ 4. Cikó,¹⁶ 5. Dolní Vestonice,¹⁷ 6. Ellend,¹⁸ 7. Gombos Bogojeva,¹⁹ 8. Győr,²⁰ 9. Halimba,²¹ 10. Keszthely,²² 11. Krungl,²³ 12. Nemesvölgy,²⁴ 13. Neumkirche,²⁵ 14. Oroszvár,²⁶ 15. Páhok,²⁷ 16. Planibor,²⁸ 17. Pemska,²⁹ 18. Staré Mesto,³⁰ 19. Szentes—Szent László,³¹ 20. Szirák,³² 21. Tinnye,³³ 22. Tiszabercel,^{33a} 23. Tolnaszántó,³⁴ 24. Vajdahunyad,³⁵ 25. Váchrattyán,³⁶ 26. Várfalva,³⁷ 27. Magyarország. ism. lelőhely.³⁸

Am ez az ékszer típus sem szülőanyja az S-végű

hajkarikáknak a következő okok alapján: a) szerkezetileg más, mint az S-végű hajkarika. Míg az utóbbinál a függőkarika vonalának folytatási irányában van kiképezve az S-alakú dísz, addig az előbbinél a karika vonalának irányára merőleges és eltérő kiképzés van. b) túl nagy területen és szóróványosan fordulnak elő; —Kárpát-medence, Csehszlovákia, Lengyelország és Szovjetunió — bár ez utóbbi helyen előforduló példányok valószínűleg jóval korábbi időpontból származnak!³⁹ c) használati idejében nem egyezik teljesen az S-végű hajkarikával, így annak közvetlen előmenye sem lehet (erről alább még bővebben lesz szó). (2. kép.)

C) A többfordulatú S-végű hajkarikánál a függőkarikán többszörös S-alakú végződés van. Ilyen példányok az alábbi lelőhelyekről ismeretesekek: 1. Alsópáhok,⁴⁰ 2. Csetény,⁴¹ 3. Csúny,⁴² 4. Devínska Nová Ves,⁴³ 5. Dolní Věstonice,⁴⁴ 6. Gátér,⁴⁵ 7. Győr,⁴⁶ 8. Halimba,⁴⁷ 9. Jutas,⁴⁸ 10. Keszthely,⁴⁹ 11. Mistelbach,⁵⁰ 12. Nagypall,⁵¹ 13. Nestemic,⁵² 14. Oroszvár,⁵³ 15. Prága,⁵⁴ 16. Předmostí,⁵⁵ 17. Radetice,⁵⁶ 18. Rád,⁵⁷ 19. Staré Město,⁵⁸ 20. Szirák,⁵⁹ 21. Szob,⁶⁰ 22. Thüringia ism. lelőhely,⁶¹

¹² Vö. *Fettich N.*, A honfoglaló magyarság fém-művészete. AH 21 (Bp. 1937) 53; *Széll M.*, FA 3—4 (1942) 234; *László Gy.*, Bp. Tört. I (Bp. 1942) 799; Közvetlen. MNM. Történeti Múzeum.

¹³ 130. sír. *Éber L.*, Arch. Ért. 22 (1902) 260.

¹⁴ 7. sír. *Musianowicz, K.*, Kablaczkí skroniowe — próba typologii i chronologii. Swiatowit 20 (1948—49) 115., XI. t. 6.

¹⁵ *Brunšmid, J.*, i. m. 31; *Hampel J.*, UT. 42. t. 22—24.

¹⁶ 399. sír. *Wosinszky M.*, AK 18 (1897) 35; vö. *Hampel J.*, Alterthümer des frühen Mittelalters in Ungarn. II (továbbiakban *Hampel J.*, Alterthümer...) (Braunschweig 1905) 296., 224. t.

¹⁷ 74. és 307. sír. *Poulik, J.*, Staroslovanské pohřebiste u Dolních Věstonic na Jižní Moravě. AR 1 (1949) 130. 56. t.; *Poulik, J.*, Jižní Morava země dávných slovanů. (Brno 1950) 159., 164., 38. t. d, g, 137. t. g—h.

¹⁸ Pécsi múzeum. Kiállítás.

¹⁹ 3. sír. *Czirák Gy.*, Arch. Ért. 21 (1901) 422.; *Hampel J.*, UT. 167., 57. t. I/2—3.

²⁰ 677. sír. *Börzsönyi A.*, Arch. Ért. 26 (1906) 309.; *Fettich N.* — *Nemeskéri J.*, Győr története a népvándorlaskorban. (Győr 1943) 35., XXVI. t. 17—18.

²¹ 47. sír. *Török Gy.*, FA 6 (1954) 96. XXV. t. 3—4.

²² *Lipp V.*, Keszthely-dobogói sírmező. ÉTK 11 (Bp. 1884) 260., 262. kép; *Hampel J.*, Alterthümer... II. 204. 165. t. 10.

²³ *Fischbach O.*, Arch. Ért. 17 (1897) 133. VI. t. 3.

²⁴ 4. sír. Mosonmagyaróvári múzeum. Kiállítás.

²⁵ *Musianowicz, K.*, i. m. I. t. 18.

²⁶ Mosonmagyaróvári múzeum. Kiállítás.

²⁷ MNM. Történeti múzeum. Ltsz.: 163/1885.

²⁸ *Musianowicz, K.*, i. m. X. t. 7—8.

²⁹ *Musianowicz, K.*, i. m. XI. t. 10.

³⁰ *Hrubý, V.*, i. m. 226 78. t. 16—17. — 1376. sír.

³¹ 74. sír. *Széll M.*, i. m. VI. t. 15.

³² 45. sír. *Pósta B.*, AK 19 (1895) 55.; *Hampel J.*, Alterthümer... II. 90.

³³ MNM. Történeti múzeum. Ltsz.: 53—53/1935.—7.

^{33a} *Kalicz Nándor* 1957. évi ásatása.

³⁴ *Hampel J.*, Alterthümer... II. 605., III. 408. t. 25.

³⁵ 27. sír. *Roska M.*, Dolg. 4 (1913) 175. III. t. 17.

³⁶ 59. sír. MNM. Történeti múzeum. Ltsz.: 1/1951—

205.; *id. Fehér G.*, Les fouilles de Zalavár. Acta Arch. Hung. 4 (1954) 236., 28. j.

³⁷ 33. sír. *Roska M.*, Dolg. 5 (1914) 138. V. t. 6.

³⁸ *Hampel J.*, Alterthümer... III. 259. t. 4.

³⁹ Itt említjük meg, hogy *Musianowicz* idézett munkájában az ún. XI. típusában bemutatott vaskori példányok közé tévesen három honfoglaláskori füllevalót is bevett — Budapest—Lipótmező és Székesfehérvár—Demkőhegy.

⁴⁰ MNM. Történeti múzeum. Ltsz.: 163/1885.

⁴¹ Veszprémi múzeum. Ltsz.: 3547/1911.

⁴² 31. sír. *Sötér A.*, AK 19 (1895) 12.; *Hampel J.*, Alterthümer... II. 145., III. 124. t. 1.

⁴³ 410. sír. *Eisner, J.*, Devínska Nová Ves. (Bratislava 1952) 94., L. t. 6.

⁴⁴ 41. 136. 236. sír. *Poulik, J.*, Staroslovanské... 130. 66. t.; *Poulik, J.*, Jižní Morava... 79., 37. t. c, d, f—h. 135. t. b.

⁴⁵ 7. sír. *Kada E.*, Arch. Ért. 25 (1905) 367.

⁴⁶ 668. sír. *Börzsönyi A.*, Arch. Ért. 26 (1906) 308.; *Fettich N.*, Győr... 35., XXXVII. t. 13, 14.

⁴⁷ 527. sír. *Török Gy.*, FA 6 (1954) 97., XXIV. t. 5.

⁴⁸ 56. sír. *Rhé Gy.*—*Fettich N.*, Jutas und Öskü. Sem. Kondakov. (Prag 1931) 19.

⁴⁹ *Lipp V.*, i. m. 259. kép.

⁵⁰ *Abramic, M.*, Funde aus der Völkerwanderungszeit in Mistelbach. JA 3 (1909) 226., XVIII. t. 8.

⁵¹ 12. sír. Pécsi múzeum. Kiállítás.

⁵² *Niederle, L.*, Bemerkungen zu einigen Charakteristiken der altslawischen Gräber. MAG 24 (1894) 41., 265. kép.

⁵³ 40. sír. Mosonmagyaróvári múzeum. Kiállítás.; *id. Fehér G.*, Arch. Ért. 80 (1953) 32.

⁵⁴ 28. sír. *Borovsky, I.*, Pohřebiště... 104., 81. t. 4.

⁵⁵ *Červinka, J.*, Slované na Moravě... (Brno 1927) XVIII. t. 25.; *Musianowicz, K.*, i. m. X. t. 17.

⁵⁶ *Olnerová-Pokorná, H.*, Slovanské pohřebiště v Radeticech u Přebíhamu. AR 6 (1954) 210., 93. t. 6.

⁵⁷ *Patay, P.*, Arch. Ért. 84 (1957) 60.

⁵⁸ 281. 1156. 1447. sír. *Hrubý, V.*, i. m. 72. t. 15.

⁵⁹ 29. sír. *Pósta B.*, i. m. 55.; *Hampel J.*, Alterthümer... II. 83.

⁶⁰ 100. sír. MNM. Történeti múzeum. Ltsz.: 21/1936.

⁶¹ *Albrecht, Ch.*, Die Slawen in Thüringen, Jahresschrift XII—2 (1925) 25.

23. Vác,⁶² 24. Várpalota,⁶³ 25. Žalov,⁶⁴ 26. Želenice,⁶⁵ 27. Magyarország, ism. lelhely.⁶⁶

Ezt az ékszer tekintjük az S-végű hajkarika közvetlen előzményének, mivel: a) teljesen szervesen kapcsolódik az utóbbi ékszerhez, formailag és szerkezetileg vele tökéletesen megegyezik. Különbség csupán az, hogy nem egy fordulatú az S-alakú kiképzés, hanem több fordulatú; b) ez az ékszer területi elterjedését nézve egységes: Csehszlovákia és Magyarország. Érdekes, hogy megjelenése csoportos — Balaton mente, Duna-könyök, Morva völgye, Prága vidék (3. kép).

*

A következő kérdés, amire választ próbálunk adni: miből alakult, fejlődött ki a többszörös S-fordulatú hajfonatdísz?

Nem fejlődött ki szervesen semmiből, hanem feltalálták. Ezt a feltalálást azonban nem a véletlen, hanem a szükségyszerűség hozta létre. Hogy ezt a hipotézist valószínűvé tudjuk tenni, röviden összefoglaljuk elképzelésünket.

Kiindulunk abból a tényből, hogy az S-végű hajkarika: hajdísz, tehát olyan használati tárgy, amely arra szolgál, hogy a hajba vagy a hajszorítóba befűzve — akár a halántéknál, akár a hajfonat végén — díszítse a haját. Véleményünk szerint azonban más funkciója is volt, mint csupán a díszítés: éspedig a szalag, vagy pántlika beakasztására szolgált. Erre nemcsak azért volt szükség, hogy színes szalagokkal ékítsék magukat a lányok és asszonyok, hanem azért is, hogy két hajfonatot összekötve meggátolják azoknak előre, a mellre való átkerülését, hiszen ez zavarta mindennapi munkájukban. Ezen hajfonat-összetartó, illetve lekötő szalagokat véleményünk szerint nemcsak a karikába, hanem a karika és az S-vég kezdete közé akasztották be. Az S-alakú rész csupán egy rugós zárat alkotott, a visszahajló rész pedig meggátolta a szalag kicsúszását és könnyebbé tette a be- illetve kiakasztást, a karikára való felkötés nehézségével szemben. Ennek a használati módnak tárgyi bizonyítéka eddig csak egy van. Hampel közöl egy magyarországi ismeretlen lelőhelyű többszörös S-fordulatú arany hajkarikát, amelybe valamilyen szál (fém?) van beakasztva.⁶⁷

Ez ideig, sajnos, nem figyelmeztetett senki arra, hogy e helyen textil- vagy bőrlenymatokat találunk volna, viszont erre nem is figyeltek. Egy azonban kétségtelen, senki sem próbálta az S-végnek csak „díszítő” szerepét kétségbe vonni és megpróbálni megmagyarázni annak alakját és funkcióját. Márpedig véleményünk szerint nem véletlenül ilyen formájú, annak gyakorlati szerepe volt feltétlenül, s éppen ez magyarázná meg oly hatalmas elterjedését, hogy egész Észak-Közép-Európában mintegy két évszázadon keresztül főleg ez volt a kizárólagos női ékszer. (Lásd 4. képet.) Ez a szokás azonban nem áll egymagában. A honfoglaló magyaroknál és a késő-avarkorban is megvan. Azokra a fülbevalókra gondolok, amelyeket drótlánc köt össze.⁶⁸ E drótláncoknak nyilvánvaló díszítő szerepükön kívül valami gyakorlati feladata is lehetett. Továbbmenve feltételezhető, hogy nemcsak drótláncokkal kötötték ezeket össze, hanem textil- vagy bőrszalaggal is, de csak az előbbi állta ki az idők pusztító hatását, míg az utóbbi a földben elkorhadt. Erre mutat az is, hogy vannak pontosan azonos formájú darabok, amelyeknél nincsen drótláncsal való összekötés, de nemcsak kettesével, hanem négyesével, hatosával, hetesével, nyolcasával és tizenkettesével is előfordulnak.⁶⁹ E példák eleve kizárják annak lehetőségét, hogy csak mint fülbevalókat használták volna ezeket. Valószínű, hogy teljesen hasonló célt, gyakorlati szerepet tölthettek be, mint az S-végű hajkarikák, hajfonatdíszek. Ezt igazolná Theophanes 558-ból való adata, amely szerint az avarok „a hajukat hosszában lelógva viselték, pántlikával befonva”.⁷⁰ Theophanes 232, 10 [ed. De Boor] τὰς κόμας ὀπισθεν μακρὰς πᾶν, δοδομόνας πρανδοίς καὶ πεπλεγένας 'hajuk hátul nagyon hosszú volt, szalagokkal volt megkötve és be volt fonva'). Hogy ilyen szalaggal összekötött, eddig fülbevalóknak nevezett ékszerek valóban voltak, azt a K. Éry Kingával feltárt ártándi, IX—X. századi temetőben tapasztaltuk. Gondolván erre a lehetőségre, igen óvatosan bontottuk a sírokat és jó néhány esetben sikerült megmenteni a textil- illetve bőrlenymatot.⁷¹

A fentemlített példák igazolják, hogy az avarokorban kétségkívül; az S-végű hajkarikák eseté-

⁶² Hampel J., *Alterthümer*... II. 610., III. 411. t. 10. 11.; *Musianowicz, K.*, i. m. X. t. 10.

⁶³ 16/b sír. MNM. Történeti múzeum. Leltározatlan.

⁶⁴ *Borkovský, I.*, *Předkřesťanské*... i. m. 63., 27. t. 1.

⁶⁵ 37. 65. sír. *Niederle, L.*, *Bemerkungen*... 41. 264. kép; *Turek, R.*, *Želenické pohřebiště*. HS 5 (1948) 163., I. t. 7—9.

⁶⁶ Hampel J., *Alterthümer*... III. 259. t. 4.

⁶⁷ Hampel J., *Alterthümer*... III. 259. t. 4., sajnos a szövegben — II. 338. — nem tesz említést ennek anyagáról. A rajz alapján fémszálnak látszik.

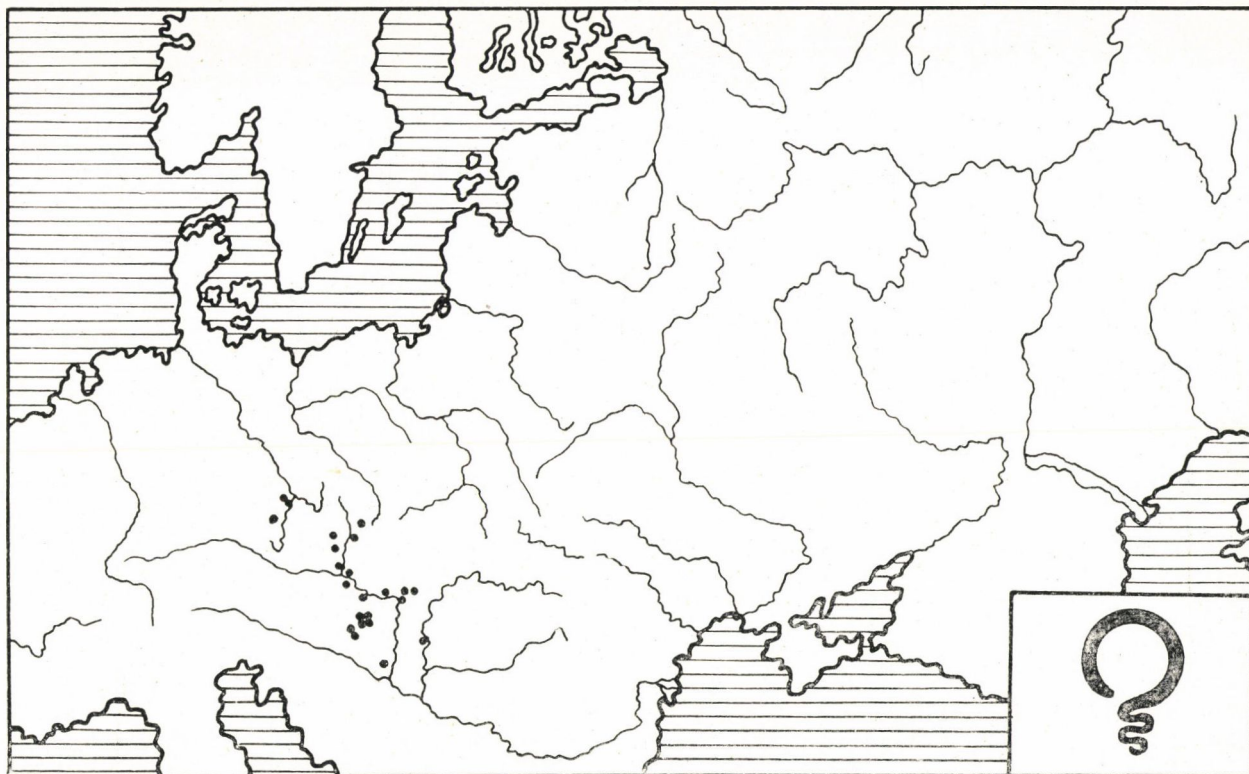
⁶⁸ Abony 97. sír. (Hampel J., *Alterthümer*... III. 469. t. 1.); 101. sír. (II. 795.); Cíkó 423. sír. (Hampel J., i. m. II. 299.); Pilismarót. (MNM. Történeti múzeum. Ltsz.: 191/1938.); Regöly 13. sír. (Hampel J., i. m. III. 187. t. 3.); Závod 7. sír. (Hampel J., i. m. III. 244. t. 7—11.) A honfoglaló magyaroknál levő ilyen típusokkal kapcsolatban az újabb eredményeinket egy készülő

dolgozatunkban tárgyaljuk. Így csak e helyen néhány példányt említünk: Hajdúsámson, Pilin, Kunszentmárton, Jánoshalma, Csorna, Sósartyán, Szeged, Koroncó, Győr, Hajdúböszörmény, Székesfehérvár, Budapest, Bihar, Szentés stb. stb.

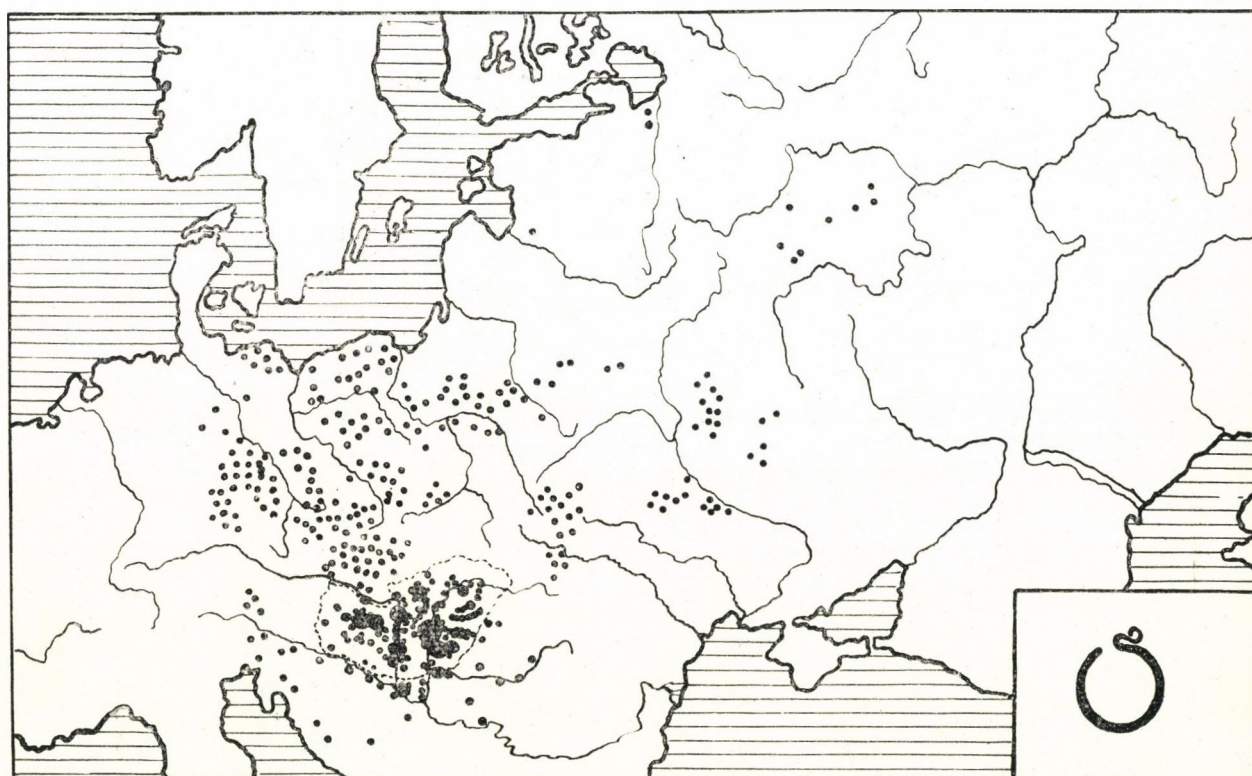
⁶⁹ Ennek szemléltetésére elegendő csak egy temető adatait bemutatni. Pl.: Staré Město. (Hrubý, V., i. m. 371—536) 3 db: 126. sír; 4 db: 107. 557. 826. 852. 911. 930. 1374. sír; 6 db: 864. 1302. 1318. 1378. 1385. sír; 7 db: 930. sír; 8 db: 548. 895. sír. Éppen ezek alapján V. Hrubý is felveti annak a lehetőségét, hogy ezeket bőr- vagy textilszalagra fűzhették fel, bár ennek tárgyi bizonyítékát ő sem találta.

⁷⁰ Vö. *Horváth T.*, Az üllői és kiskőrösi avar temető. AH 19 (Bp. 1935) 64.

⁷¹ Közöletlen. Anyaga a debreceni Déri múzeumban. Az eddig 232 sírból álló temető feltárása folytatódik.

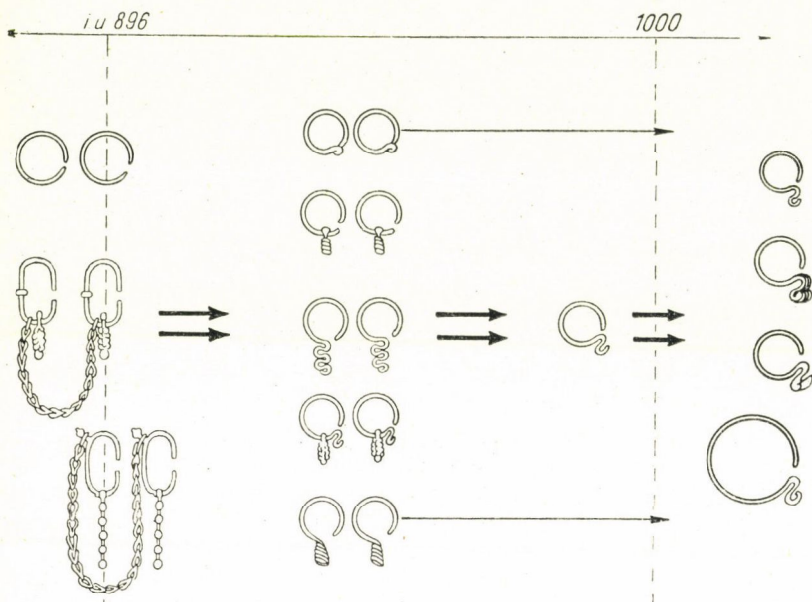

3. kép. Többszörös S-fordulatú hajkarika lelőhelyei
Fig. 3. Sites des anneaux à nattes en forme de plusieurs „S”

4. kép. Űn. S-végű hajkarika lelőhelyei. (K. Musianowicz—Kralovánszky A.)
Fig. 4. Sites des anneaux à nattes dits à extrémités en „S”

ben jogosan feltehető módon használatban volt a pusztán díszítő szándékon kívül a hajszorítás vagy hajlekötés szokása fémlánc, illetve más szalag segítségével. Továbbmenve feltételezhető, hogy a korban egybevágó és formailag hasonló darabok esetében is beszélhetünk ilyen szokásról. Ezek a darabok a már említett szőlőfürtös; spirális csüngős; többfordulatú S-végű; az ún. szemes, tehát egyik végükön simán visszahajló karikák és azok a csüngő nélküli, eddig ugyancsak fülbevalónak nevezett rossz minőségű, kerek vagy ovális alakú, bronzhuzalból készült ékszerek,

5. kép. X. századi hajfonatdíszek kialakulása
Fig. 5. L'évolution des ornements de nattes du Xe siècle

amelyek karikáján 1, 2 vagy 3 ponton ráforrasztott gömböcsők vagy drótok vannak.⁷² Mivel e szokás megvolt, igényelték az olyan ékszereket, melyek e funkciót betölthetik. A késő-avarkorban, a IX. században még megvoltak ezek az ékszerek s éppen az új politikai és gazdasági helyzet eredményezte, hogy a X. századra nem maradtak olyan ötvösműhelyek hazánkban, amelyek elegendő tudással és nyersanyaggal rendelkezhetnének volna. Így nem lehetett előállítani ezeket az igen finom és aprólékos munkájú, bár látszatra egyszerű fülbevalókat. Olyan típust kellett tehát kitalálni, amely kevesebb nyersanyagból, kisebb szaktudással készülhet s mégis ugyanazt a funkciót töltse be, mint elődje. S így, ilyen körülmények között, ebből az igényből születnek meg az új típusok — valódi granuláció helyett álgranulációs, öntött; a valódi gyöngyös csüngő helyett a bronzcsüngős tagú; a bronzcsüngős tagú helyett a nem öntött, hanem összképeben talán ezt utánzó, drótból hajlított spirális és többszörös S-fordulatú

és a csüngő nélküli, karikáján 3, 2 vagy esetleg csak egy dudorral ellátott típusok. Csak ezzel a feltételezéssel magyarázható meg a IX—X. században tömegesen elburjánzó, szegényes kivitelű, de a korábbi példányokra emlékeztető, formailag és funkciójában megegyező ékszerek, hajfonatdíszek megjelenése. A sok újfajta kísérletezésnek meg is lett az eredménye. Olyan típust alakítottak ki — az egyszeres S-végű hajfonatdísz —, amely pontosan megfelelt a gyakorlati követelményeknek, igen egyszerű az előállítása, oly annyira, hogy szinte már drótos-, nem pedig ötvösműről beszélhetünk ezzel kapcsolatban. Ez az oka annak, hogy hihetetlen gyorsasággal igen nagy területen, szinte robbanásszerűen terjedt el a használata.

A többszörös S-fordulatú hajkarikánál valószínűleg már hamar rájöttek, hogy könnyen letörnek a díszítés, ezért ezt részben elhagyták s csak a legrugalmasabbat, az egyszeres S-fordulatú részt hagyták meg. A többi „kísérleti” példány még rövid ideig él, aztán megszűnik, s átveszi egyeduralkodó szerepét, mint a legegyszerűbb és legcélravezetőbb hajfonatdísz, az S-végű hajkarika. (Gyors elterjedésében talán a kereszténységnek is volt szerepe!).

A fent említett hipotézis világánál érthetővé válna, hogy: 1. miért nincs a többszörös S-fordulatú hajkarikának hozzá formailag szorosan kapcsolható közvetlen elődje; 2. miért tűnik fel oly sok fajta ékszer a IX—X.

század fordulóján, mikor azt sem politikai, sem gazdasági fellendülés nem indokolja; 3. miért olyan kevés példányszámban lelhetők fel ezek; 4. miért alakul ki éppen az egyszeres S-végű hajkarika ilyen és nem más formában; 5. mi az oka hirtelen és nagyfokú elterjedésének; 6. miért csak avarlakta, illetve avar hatás alatt álló területen kerülnek napfényre?

II

Következő kérdésünk: hol alakult ki az S-végű hajkarika? Ha ennek és közvetlen elődjének a többszörös S-fordulatúnak, valamint az utóbbi rokonpéldányoknak előfordulási helyét a térképeken megfigyeljük, azt látjuk, hogy a legnagyobb tömegben a Kárpát-medencében, sőt továbbmenve, a Dunántúlon kerülnek elő. Ebből következik, hogy kialakulási helyét is ide kell helyeznünk. E nézetet vallották eddig többségükben a kuta-

⁷² Ez utóbbiakra néhány példa: Sopronköhida 3. és 11. sír. (Szöke B., IX. sz.-i sírok Sopronköhídán.

SSz 9 (1955) 57—59.; Abony 21. 36. sírok. (Hampel J., Alterthümer... III. 465. t. 4. 7., 466. t. 8. 9. stb. stb.)

tók.⁷³ Az a tény, hogy a morva és a cseh területeken is jelentős számban ismeretesek ilyen lelőhelyek, azt bizonyítja — miként a történeti adatok is igazolják —, hogy a IX–X. században igen komoly népi és politikai kapcsolat volt a Kárpát-medence és a fent említett területek között.⁷⁴

III

Utolsó kérdésünk: mikor tűnik fel időben az S-végű hajkarika?

A kérdés megvilágításához a következő adatokat használjuk fel: 1. azokat a leleteket, ahol S-végű hajkarika pénzzel együtt fordul elő, 2. azokat a tárgyakat, amelyek az S-végű hajkarikától függetlenül datálhatók, de S-végű hajkarikával együtt fordulnak elő, 3. azok a teljesen feltárt és jól megvizsgált temetők, ahol mintegy keresztmetszetben, folyamatosan követhető nyomon az egyes tárgyak használatának kora.

1. Vizsgáljuk meg, hogy hol és milyen korból származó pénzek kerültek elő S-végű hajkarikákkal együtt.

a) Magyarországon Szent István pénzeivel találunk együtt S-végű hajkarikát. Egyetlen egy esetben, az ún. tokaji kincsben⁷⁵ vannak korábbi időből származó pénzek (921–969). A Magyar Nemzeti Múzeum azonban kereskedő útján jutott

több alkalommal e leletekhez, aki vásárolta a tárgyakat és csak az eladótól tudta, hogy Tokajból származnak. A mi szempontunkból így nem használható fel teljes biztossággal ez az adat, mivel a leletegyüttes összetartozása bizonytalan. A XI. századi pénzekkel és S-végű hajkarikákkal együtt található lelőhelyek Magyarországon az alábbiak: 1. Alpár, Dunsztanya,⁷⁶ 2. Balatonkiliti,⁷⁷ 3. Budapest-Rákospalota,⁷⁸ 4. Büdszentmihály,⁷⁹ 5. Cegléd-Borzahalom,⁸⁰ 6. Cegléd-Nyúlfelehalom,⁸¹ 7. Csanytelek-Dilitor,⁸² 8. Csanytelek, Fekete I. földje,⁸³ 9. Csákerény,⁸⁴ 10. Csongrád, 572. sz. tanya,⁸⁵ 11. Csongrád-Rekettyés part,⁸⁶ 12. Csongrád, Kádártanya,⁸⁷ 13. Csongrád-Máma,⁸⁸ 14. Deszk-D,⁸⁹ 15. Döge-Kertek köze,⁹⁰ 16. Ellend I.,⁹¹ 17. Ellend II.,⁹² 18. Endrőd és Szarvas között,⁹³ 19. Halimba-Cseres,⁹⁴ 20. Hódmezővásárhely-Kopáncs,⁹⁵ 21. Hódmezővásárhely-Kardoskút,⁹⁶ 22. Karász,⁹⁷ 23. Mekényes,⁹⁸ 24. Mezőberény,⁹⁹ 25. Mezőberény-Gátör ház,¹⁰⁰ 26. Nagyszécsény-Porpást pusztja,¹⁰¹ 27. Nagylak határa,¹⁰² 28. Orosháza-Paskum,¹⁰³ 29. Orosháza-Vinograd,¹⁰⁴ 30. Pilyiny-Sirmányhegy,¹⁰⁵ 31. Pusztaszer-Kádárdomb,¹⁰⁶ 32. Sellye-Dobina,¹⁰⁷ 33. Szeghgy-Telecska,¹⁰⁸ 34. Szekszárd-Csatár,¹⁰⁹ 35. Szekszárd-Jobbremete,¹¹⁰ 36. Szentes-Fábiánsebestyén,¹¹¹ 37. Szentes-Mámai dűlő,¹¹² 38. Szentes-Nagytőke,¹¹³ 39. Szentes-Kaján,¹¹⁴ 40. Szécsény-Berek dűlő,¹¹⁵ 41. Szécsény-

⁷³ Lissauer, A., Arch. Ért. 11 (1891) 336.; Niederle, L., Slovensko v pravěku. (Bratislava 1933) 310.; Musianowicz, K., i. m.; Váňa, Z., i. m. 61.— Itt teszünk említést arról, hogy Virchow és Beltz (Wendische Alterthümer. Jahrbuch des Vereines für Mecklenburg. Geschichte und Altertumskunde. 1893. LVIII. 181.) szerint az S-végű hajkarika keleten alakult ki és arab kereskedők hozták magukkal s terjesztették Közép-Európában. E nézet tarthatatlanságára L. Niederle hívta fel a figyelmet (Bemerkungen... 49.); P. Reinecke [Zur Herkunft der slawischen Schlaefenringe. Germania 18 (1934) 218] és K. Dinklage [Zur deutschen Frühgeschichte Thüringens. Mannus 33 (1941) 486–87.] szerint a meroving- és karoling-kori nagy kapos karikákból, nyugati területen alakult ki ezen ékszer. E felfogás azért nem valószínű, mert időrendi és formai különbség van, amely egyelőre áthidalhatatlan. Vö. Váňa, Z., i. m. 60.; I. Borkovský [Staroslovanská keramika ve střední Evropě. (Praha 1940) 76.] e kérdésben az erdélyi Veresmart gepida temetőjére utal, ahol VI. sz.-i sírból került elő spirális végű hajkarika. Ezen egyedülálló és formailag különböző lelet, véleményünk szerint, nem elegendő indok arra, hogy párhuzamba állítsuk az öt évszázaddal későbbben megjelenő ékszertípussal.

⁷⁴ A temetkezési rituálé kapcsolatban legutóbb P. Radoměrký mutat rá, hogy a morvák különböző temetkezéseinek eredetét Magyarországon kell keresni: Obol mrtvých u Slovanů v Čechách a na Moravě. (Příspěvek k datování kostrových hrobů mladší doby hradištní.) Acta Musei Nationalis Pragae. IX—A. Historia No. 2. (Praha 1955).

⁷⁵ Kövér (Hampel) J., Arch. Ért. 17 (1897) 233.; Huszár L., Acta Arch. Hung. 5 (1954) 101.

⁷⁶ Tergina Gy., Arch. Ért. 3 (1883) 156.; vö. Hampel J., UT. 151.

⁷⁷ Börzsönyi A., Arch. Ért. 24 (1904) 96.; Börzsönyi A., NK 3 (1904) 90.

⁷⁸ MNM. Történeti múzeum. Ltsz.: 100/1892.; vö. Pósta B., Dolg. 8 (1917) 3.

⁷⁹ Szabolcs megyei alispáni jelentések. 1932. II. 85.

⁸⁰ Ceglédi múzeumban. Leltározatlan.

⁸¹ Nagykőrösi múzeumban. Leltározatlan.

⁸² Széll M., i. m. 231.

⁸³ Szentesi múzeum. Ltsz.: 806—10/1937.

⁸⁴ MNM. Történeti múzeum. Ltsz.: 59/1903.; Hampel J., UT. 161.

⁸⁵ MNM. Történeti múzeum. Ltsz.: 53/1940.

⁸⁶ Szentesi múzeumban, Zalotai E. feljegyzése alapján.

⁸⁷ Farkas P., Arch. Ért. 13 (1893) 95. 180.

⁸⁸ Széll M., Dolg. 17 (1941) 171.

⁸⁹ Szegedi múzeum. Ltsz.: 53. 14. 1—354.

⁹⁰ Szabolcs megyei alispáni jelentések. 1934. II. 82.

⁹¹ Pécsi múzeum. Ltsz.: 2/1—223/1939.

⁹² Pécsi múzeum. Ltsz.: 3/1—113/1939.

⁹³ Krecsmarik E., Arch. Ért. 31 (1911) 378.

⁹⁴ MNM. Történeti múzeum. Ltsz.: 55. 1—1137.; vö. Török Gy., i. m.

⁹⁵ Párducz M., Dolg. 19 (1943) 183.

⁹⁶ Olasz E., Arch. Ért. 81 (1954) 196.

⁹⁷ Józsa A., Arch. Ért. 12 (1892) 171. 274.; 34 (1914) 182.

⁹⁸ Pécsi múzeum. Ltsz.: 9/1—5/1941.

⁹⁹ MNM. Történeti múzeum. Ltsz.: 12/1944.

¹⁰⁰ Csallány G., Arch. Ért. 25 (1905) 40.

¹⁰¹ MNM. Történeti múzeum. Ltsz.: 122/1901.

¹⁰² Szegedi múzeum. Ltsz.: 53. 67. 1—53.

¹⁰³ Majláth B., Arch. Ért. 10 (1890) 417.

¹⁰⁴ Tömörkény I., Arch. Ért. 24 (1904) 263.

¹⁰⁵ MNM. Ltsz.: 115/1895; Hampel J., UT. 177.

¹⁰⁶ MNM. Történeti múzeum. Ltsz.: 13/1893.

¹⁰⁷ Pécsi múzeum.

¹⁰⁸ Szász F., Dolg. 2 (1911) 31. 309.

¹⁰⁹ Csalog J. szíves szóbeli közlése alapján. Az anyag elpusztult.

¹¹⁰ Haugh B., Arch. Ért. 22 (1902) 367.; Hampel J., UT. 195.

¹¹¹ Csallány G., Arch. Ért. 25 (1905) 41.

¹¹² Szentesi múzeum. Ltsz.: 283—5/1938.

¹¹³ Bálint A., Dolg. 8 (1932) 260.

¹¹⁴ Szentesi múzeum. Ltsz.: 945—6/1935.

¹¹⁵ Pintér L., Arch. Ért. 7 (1887) 433.

Kerekdomb,¹¹⁶ 42. Szob-Bószob¹¹⁷ 43. Szőreg,¹¹⁸ 44. Tápiószéle,¹¹⁹ 45. Tiszalök,¹²⁰ 46. Tömörkény,¹²¹ 47. Veszprém-Kálvária domb.¹²²

b) A külföldi, pénzes lelőhelyeket L. Niederle,¹²³ J. Eisner,¹²⁴ K. Musianowicz,¹²⁵ R. Turek,¹²⁶ és Z. Váňa¹²⁷ idevonatkozó munkái alapján adjuk. Ez esetben azonban figyelembe kell venni azt, hogy a fent említett kutatók az S-végű hajkarikával jellemezhető teljes leletegyüttest és a teljes temető, illetve temetőrészleteket vették figyelembe, nem pedig az egyes sírokat, ahol pénz volt együtt az S-végű hajkarikával. Ez a különbség ugyanis időbeli eltérést jelenthet és jelent is. A lelőhelyek az alábbiak: 1. Strzenocin (975. évi éremtöredék), 2. Laczny Mlyn, X. század, 3. Tyniec, X. század, 4. Trzebaw, X. század, 5. Biale Piatkowo, X–XI. század, 6. Cisteves, 1000 körüli depot, 7. Gamehl, 1016 körül, 8. Saate, 972–1029, 9. Zaborowo, 949–1016, 10. Žatec, 1015–1020, 11. Chododulice, XI. század első negyede, 12. Chostník, XI. század első negyede. — XI. századiak: 13. Alt-Bydżow, 14. Arad Földvári-pusztá, 15. Bjelo-Brdo, 16. Chrudim, 17. Dabrowa, 18. Devín, 19. Duba, 20. Giebultow, 21. Goszyce, 22. Gyulaszeregyháza, 23. Hradec i Časlau, 24. Hradec-Prag, 25. Holásky k Brna, 26. Horníki, 27. Ksiazienice, 28. Lednogoza, 29. Levý Hradec, 30. Lubowo, 31. Mosina, 32. Nowosielk, 33. Ober-Dannowic, 34. Ockow k Nowego, 35. Orszymowice, 36. Otmice, 37. Otmik, 38. Petrovice, 39. Předmostí, 40. Radonic, 41. Repowo, 42. Rokytňá, 43. Runowo, 44. Schüttenhofen, 45. Selesowice, 46. Stojkovo, 47. Streczona, 48. Sušice, 49. Svinjarevac, 50. Tasnovic, 51. Vajdahunyad, 52. Vinarice, 53. Vranovice, 54. Vseliky, 55. Zadruzany, 56. Zalany, 57. Zelcany, 58. Zele nice.

Látható, hogy külföldön a legkorábbi pénzzel keltezhető S-végű hajkarikák a X. század utolsó harmadából származnak. E lelőhelyek száma igen kevés. Természetesen ez nem zárja ki annak a lehetőségét, hogy e kor előtt nem használhattak S-végű hajkarikát, bár véleményünk szerint az arab, a bizánci, a bajor és a cseh pénzekkel előke rülhetett volna ilyen.

2. Ha megvizsgáljuk azokat a régészeti tárgyakat, amelyek az S-végű hajkarikákkal együtt fordulnak elő, a korhatározás szempontjából nem sok jelentőséggel bírnak, mert pontos időjelzésük igen nehéz. Például a gyöngyök, csörgők, kések, csatok, gyűrűk, lunulák stb. E tárgyak használa-

tának pontos időbeli felső és alsó határának meghatározása eddig nem történt meg. Azok a magyar csüngők és utánzataik, valamint a pitykék, amelyek néha S-végű hajkarikákkal egy sírban találhatók, szintén nem szolgáltatnak jó adatot számunkra, mivel ezek a X–XI. században egyaránt fellelhetők. Egyelőre a magunk részéről egy régészeti tárgyat vizsgálunk meg, amelyet bizonyos időhatárok közé lehet besorolni. Ez a tárgy az ún. szőlőfürtös csüngőjű függő.¹²⁸ Ez az ékszer J. Poulik,¹²⁹ M. Korovic,¹³⁰ id. Fehér G.,¹³¹ K. Éry K.¹³² és V. Hruby¹³³ szerint a IX. század utolsó harmadától a X. század első feléig használatos, ezeknek öntött utánzatai pedig a X. század végére, XI. század elejére tehetők.

Korábban említettük, hogy e típusnak van egy olyan változata, amelynél a függesztőkarika alsó lezárása S-végűre kiképzett. E példányok silány minőségű, öntött álgranulációs darabok, ezért azt tartjuk, hogy e hibrid változatoknak használati ideje a fenti vélemények alapján a X. század végére, XI. század elejére sorolható.

3. Magyarországon a IX–XI. századi régészeti anyag használatának kora eddig csak két temetőben követhető nyomon. Ezek közül az egyik, Zalavár-Vár a IX. század második felében fontos központ, tehát vizsgálatunknál elsődleges jelentőségű; a másik pedig Halimba-Cseres, a központtól távol élő lakosság temetője. Ennek alapján a két lelőhely régészeti anyagából levonható következtetések szerencsésen kiegészítik egymást.

a) A zalavár-vári temetőben eddig 354 sírt tártak fel.¹³⁴ E helyről csak egyetlenegy sírból ismeretes S-végű hajkarika.¹³⁵ A sírban fekvő csontváz a IX. század utolsó harmadából származó 93. számú ún. nagykoporsós sír felett 70 cm-re feküdt, tehát kétségtelen, hogy későbbi időből származik, mint az alatta levő sír. Az ásató id. Fehér G. véleménye szerint ez a sír legkésőbb a XI. századból való. Ennek alapján kiderül, hogy a zalavári-vári temetőben a IX–X. századi szláv sírokban egyáltalán nincsenek S-végű hajkarikák, csak a temető legfiatalabb XI. századi egyik sírjában.

b) A halimba-cseresi temető teljes feltárása alapján ismeretes¹³⁶, hogy itt is hasonló a helyzet. A X. század első feléből származó nyugati pénzek és a XI. század elejei, Árpád-kori pénzekkel meghatározott korú sírok közötti területen tűnik fel

¹¹⁶ Pintér L., Arch. Ért. 7 (1887) 431.

¹¹⁷ MNM. Történeti múzeum. Ltsz.: 85/1933.

¹¹⁸ Korek J., Dolg. 19 (1943) 203.

¹¹⁹ MNM. Történeti múzeum. Ltsz.: 25/1904.

¹²⁰ Nyíregyházi múzeum. Ltsz.: 5–8/1944.

¹²¹ Szentesi múzeum. Ltsz.: 366–91/1936.

¹²² Veszprémi múzeum. Ltsz.: 7058/1931.

¹²³ Niederle, L., Bemerkungen... 50.

¹²⁴ Eisner, J., Slovensko v pravěku (Bratislava 1933).

¹²⁵ Musianowicz, K., i. m.

¹²⁶ Turek, R., Slavia Antiqua. I. 485.

¹²⁷ Váňa, Z., i. m. 74.

¹²⁸ Ezen ékszer Közép-Európában számos helyről

ismeretes. Különben K. Éry K. kéziratban levő tanulmányában foglalkozik e terület IX–XI. sz.-i fülbevalókkal kapcsolatos kérdésekkel.

¹²⁹ Poulik, J., Jižní... i. m.

¹³⁰ Korovic, M., Starinar 2 (1951) 21.

¹³¹ id. Fehér G., Arch. Ért. 80 (1953) 41. Itt figyelemztet arra, hogy az e kori példányok a XI. sz.-ban található öntött darabok ősei.

¹³² Kéziratban levő dolgozata.

¹³³ Hruby, V., i. m. 228.

¹³⁴ id. Fehér G., Les fouilles...

¹³⁵ id. Fehér G., i. m. 214.; Arch. Ért. 80 (1953) 37.

¹³⁶ Török Gy., i. m. 102.

az S-végű hajkarika. Ennek alapján az ásató Török Gy. Halimbán ezen ékszer feltűnését a X. század második felére teszi.

c) Ellenőrzésképpen vizsgáljunk meg egy történelmileg fontos és teljesen feltárt morvaországi — Staré Město — és egy hazai, szintén teljesen feltárt — Fiad-Képuszta — temetőt. 1. Staré Město „Na valach”-i temetőt V. Hrubý¹³⁷ az 1479 sírból ismeretes régészeti tárgyak kora alapján az első évezred közepe tájától a X. század 40–60-as éveig határozza meg. A legtöbb sírt a IX–X. század fordulójára helyezi. E temetőben egyetlen S-végű hajkarika nincsen. 2. Fiad-Képusztán¹³⁸ az ásató Szőke B. szerint nincsen a X. század első feléből származó régészeti anyag, viszont a mellékletek többsége S-végű hajkarika.

Összefoglalva az S-végű hajkarika feltűnésével kapcsolatos adatokat, az alábbi következtetések vonhatók le:

1. A külföldi és hazai lelőhelyeken a pénzzel keltezett S-végű hajkarikák legkorábban a X. század második felében, illetve a XI. század első évtizedeiben tűnnek csak fel.

2. A szőlőfürtös csüngőjű függő a hazai és külföldi kutatók véleménye szerint főleg a X. században, ezeknek öntött utánzatai e század második felében használatosak, tehát S-végű hibrid változata szintén hasonló korú.

3. A hazai szláv centrumban, valamint egy, az ettől távol fekvő falu temetőjében csak a X. század második felében, illetve a XI. század legelején jelentkezik ez az ékszer.

4. Staré Město „Na valach”-i temetőben, amelyben a X. század közepén zárul a temetkezés, egyetlenegy S-végű hajkarika nem található; Fiad-Képusztán, ahol nincs X. század első feléből származó sír, viszont főleg S-végű hajkarika található.

Ezek alapján azt tartjuk, hogy az egyszerű S-végű hajkarika hazánk területén és külföldön egyaránt legkorábban csak a X. század második felében, illetve utolsó harmadában vált használatossá¹³⁹ (5. kép).

Függelék

Miután rögzíteni igyekeztünk az S-végű hajkarika használati idejének kezdetét — a X. század második fele, illetve utolsó harmada — s

mivel rámutattunk, hogy ez az ékszertípus a többszörös S-fordulatú hajkarikából alakult ki közvetlenül; arra is választ kell adnunk, hogy e kialakulás ideje mettől meddig tartott, tehát ezen utóbbi ékszer mikor volt használatban. Ez annál is fontosabb kérdés, mivel eddig pontos időmeghatározást a kutatók nem tudtak adni, mindig csak „avarkorinak” mondták s komoly etnikai következtetéseket vontak le ennek kapcsán. Elég, ha csak id. Fehér Gézára hivatkozunk, aki a jutasi 56. sír ellentétes tájolású női csontvázával kapcsolatban kimutatta a szerinte első biztos avarkori szláv női sírt.¹⁴⁰ E női csontváz koponyája mellett többszörös S-fordulatú hajkarika volt. Véleményét a zalavári temető összképében különleges tájolású 214. és 280–281. sír adataira támaszkodva fejtette ki. Id. Fehér Gézát hirtelen halála megakadályozta, hogy választ adjon e sír pontosabb korára vonatkozóan — avarkorinak mondja — valamint, hogy a fent említett két helyen kívül kimutatható-e ezekhez hasonló jelenség a Kárpát-medencében, vagy nem. Mint majd alább látni fogjuk, Fehér Gézának etnikai meghatározásában igaza van — azzal nem is szállunk vitába —, de az időpontban nem. Ez pedig kissé módosítja régészeti oldalról a következtetéseit.

Ha a többszörös S-fordulatú hajkarika kialakulási idejét akarjuk megtudni, akkor a felső határt megszabja az egyszerű S-fordulatú hajkarika feltűnési ideje a X. század második felére. Ezen időmeghatározást támasztja alá J. Eisner véleményével szemben¹⁴¹ az oroszvári 40. és a Rád-Kishegy-i „B” sír,¹⁴² amely biztosan a X. század második feléből származik, s amelyből egyszerű S-fordulatú hajkarika van együtt többszörös S-fordulatúval.

Az alsó határ megvonására csak elvi következtetés útján juthatunk el. Ha hosszabb időn keresztül tartott volna ez a folyamat — pl. egy évszázad¹⁴³ —, akkor jóval több helyen és egyes temetőkön belül nem egy-két példányszámban kellett volna előkerülnie. Mivel hogy egyszerű drótos áruról van szó, s az ilyen ékszer kialakítása különben sem jelent sok időt; az át-, illetve kialakulási idő maximum fél évszázadra vehető, figyelembe véve ezekben a temetőbe való belekerülését is; mert az elkészítés és a földbekerülés között legfeljebb egy generáció van. De hasonló a helyzet a spirális csüngőjű hajkarikánál is.¹⁴⁴ Mint említettük, ezek

¹³⁷ Hrubý, V., i. m.

¹³⁸ Nemeskéri J. — Lipták P. — Szőke B., Le cimetière du XIe siècle de Képuszta. Acta Arch. Hung. 3 (1953) 205.

¹³⁹ Itt említjük meg, hogy L. Niederle (Slovenská ... 529.) a VIII. sz.-ra; L. Karaman „Iskopine drustva „Bihaca” a Mravincima i staro hrvatski groblja (Zagreb 1940). a X. sz. második felére; László Gy. (i. m. 796.) a XI. sz.-ra; K. Dinklage (i. m.) a X. sz.-ra; R. Turek „Slovanské mohyly u Přovic. PA 32 (1920–21) 119.” a VIII. sz.-ra; K. Musianowicz (i. m.) a X. sz.-ra; Z. Váňa (i. m. 60.) pedig a X. sz. második felére teszi az egyszerű S-végű hajkarikák használatának kezdetét.

¹⁴⁰ id. Fehér G., Arch. Ért. 80 (1953) 45.; Les fouilles ... 227.

¹⁴¹ Eisner, J., Slovensko ... 318.

¹⁴² id. Fehér G., i. m. 32.; Patay P., Arch. Ért. 84 (1957) 60.

¹⁴³ Sőt J. Eisner továbbmegy és 2–300 év használati időt tételez fel (Slovensko ... 318.); J. Poulik szerint 150 évig használják a többszörös S-fordulatú hajkarikát [Jižní ... 79.; Slavia Antiqua I (1948) 338.].

¹⁴⁴ Itt teszünk említést arról, hogy Szőke B. felfogásával szemben (lektori vélemény) jelenlegi ismereteink alapján azt tartjuk, hogy a lefelé, ill. felfelé szélesedő és egyenes spirális csüngőjű ékszerek között nincs olyan lényeges „szerkezeti különbség”, amely alapján „valószínűleg területi és időbeli elterjedésre” vonatkozó adatok nyerhetők. Ugyanitt köszönjük meg Szőke Bélának a dolgozat megírását elősegítő szíves útmutatásait és támogatását.

is akkor keletkeztek, amikor a többszörös S-fordulatú hajkarika; közvetlenül az egyszeres S-végű megjelenése előtt. Így azonos korúnak tartjuk a többszörös S-fordulatúval. Id. Fehér G. legutóbbi cikkében ezt a varkoriainak vallja, mivel a keszthelyi és Keszthely környéki, a cikói, sziráki, győri, abonyi, váchartyáni és Dolní Věstonice-i avarkori temetőkből ismer hasonlókát.¹⁴⁵ A magunk részéről még Bjelo-Brdo, Ellend, Gombos Bogojeva, Halimba, Krungl, Nemesvölgy, Neumkirche, Oroszvár, Staré Město, Szentes-Szentlászló, Tinnye, Tolnaszántó, Várfalva és Vajdahunyad lelőhelyekről ismerünk ilyen példányokat.¹⁴⁶ E 22 lelőhely közül csak 8 az, amely valóban régészetileg igazolt módon avar környezetben került napfényre. Am ha ezt a 8 előfordulási helyet is közelebből megvizsgáljuk, akkor kiderül, hogy pl. Keszthelyt és környékén Árpád-kori temetők is vannak s a régi feltárások miatt nem lehet tudni, hogy vajon az avar vagy a későbbi korból származó temetőkből való előkerülésük; Győr esetében a temető legszélén található a 668. sír, amelyben spirális csüngőjű hajkarika van, a közvetlen mellette fekvőben többszörös S-fordulatú került elő, három sírtávolságnyra pedig már a Ny–K-i tájolású magyar sírok helyezkednek; a sziráki 45. sír szintén a temető legszélén van. A többi temető esetében nem maradt fenn temetőterkép, így helyzetüket nem lehet pontosan lokalizálni, feltehetően az előbbieknél alapján ezekben is hasonló lehet a helyzet. A további 14 temető esetében pedig biztosan X–XI. sz.-i sírmezőkből ismeretesek a spirális csüngőjű ékszerek, mivel Árpád-kori pénzekkel és egyszeres S-végű hajkarikákkal jellemezhető környezetből kerülnek elő. Ennek alapján nemcsak azt véljük, hogy a többszörös S-fordulatú hajkarikákkal egyidős, hanem, hogy tovább is használatban volt, mikor már az S-végű feltűnt. Ezt igazolja a halimbai 47. sír, ahol egyszeres S-fordulatú van együtt spirális csüngőjű hajkarikával;¹⁴⁷ a vajdahunyadi 27. sír, ahol a mellette fekvő sírból Szent István pénze ismeretes,¹⁴⁸ a várfalvai 31. sír, amelyben spirális-csüngős ékszert találtak I. Endre pénzével együtt.¹⁴⁹ Így el kell vetni azt a lehetőséget, amelyet id. Fehér G. vetett fel, hogy ezen típusból alakult ki a többszörös S-fordulatú hajkarika.¹⁵⁰

¹⁴⁵ id. Fehér G., *Les fouilles*... 236.

¹⁴⁶ Irodalmat lásd 177. oldalon. Itt említjük meg, hogy a fent említetteken kívül *Mitscha-Märheim* (i. m.) a többszörös S-végű hajkarikát a VII. sz.-ra; *R. Turek* (Časopis Narodního Musea 114 (1940) 15.; *J. Poulik* (Jižní... 79.) és *V. Hrubý* (i. m. 225.) a IX. sz.-ra; *Török Gy.* (i. m. 97.) a X. sz. második felére határozza meg. A spirális-csüngőjű hajkarikát legutóbb *V. Hrubý* (i. m. 226.) a X. sz. első, *Török Gy.* (i. m. 96.) a második felére határozza meg.

¹⁴⁷ *Török Gy.*, i. m. 96.

¹⁴⁸ *Roska M.*, i. m. 175.

¹⁴⁹ *Roska M.*, i. m. 137.

¹⁵⁰ id. Fehér G., *Les fouilles*... 236.; *J. Eisner* legutóbbi cikkében [Počátky českého šperku. PA 46 (1955) 225–6.] foglalkozik e kérdéssel. Az egyszeres S-végű hajkarika kialakulását a Keszthely-kultúrában s a többszörös S-végű hajkarikában látja. Az előbbinek

Ennek alapján elérkeztünk oda, hogy végre először tudunk kimutatni a X. sz.-ból származó olyan régészeti anyagot, amely tipikus és biztosan az itt talált őslakossággal kapcsolatos. Egyelőre csak egyfajta, de ez majd alapot szolgál a további tárgyak pontosabb idő és etnikai meghatározására.

Ezek után módosítani kell azt a hazai és külföldi véleményt, hogy a többszörös S-fordulatú és a spirális csüngőjű hajkarikák „avarkoriak”. A X. sz.-ban avarkoriságról, úgy érezzük, sehol sem jogosult már beszélni.¹⁵¹

Az előbb említettek alapján — ellentétben a korábbi, elméleti okfejtésekkel szemben — most régészetileg igazolt példák alapján újból felvethető az ún. késő-avarság (bár helyesebb lenne csak IX. sz.-i őslakosságot mondani, mivel az amúgy is eléggé összetett népességű avarság ebben az időben még északi és délszláv, bajor stb. elemekkel ötvöződött össze!) továbbélésének kérdése.

Antropológiai vonalon legutóbb Nemeskéri J.¹⁵² elmondotta e kérdéssel kapcsolatos pozitív véleményét, amikor utalt arra, hogy Keszthely és Fenék-pusztá, Zalavár és Oroszvár, valamint a dél-dunántúli temetők esetében kisebb-nagyobb embertani kontinuitásról lehet beszélni. Hasonlót mond Bartucz L.¹⁵³ a hencidai temetővel kapcsolatban is.

Most vizsgáljuk meg régészetileg e kérdést. Az, hogy a többszörös S-fordulatú, valamint a spirális csüngőjű hajkarika a X. sz. első felében volt használatos, azt jelenti, hogy azok a sírok, amelyekből ilyen ékszerek előkerültek: ugyanebből az időből származnak. Sőt továbbmenve, feltehetően a közvetlen mellette fekvő sírok is. Hiszen a temetők folyamatosan népesültek be, miként maga az élet is folyamatos. Így azt tartjuk, hogy az ún. „késő-avar” temetők esetében nem beszélhetünk olyan szakadásról, amely szerint e temetőket 50–100 év múlva újból használják. Ezt már a Szőke B.¹⁵⁴ által korábban említett technikai és a véleményünk szerinti világnézeti okok, valamint az emberi élet folyamatosságának törvénye sem engedik feltételezni. Bizonyítják ezt azok a temetők pl. Győr, Csúny, Szirák, Jutas, Dolní Věstonice és Devínska Nová Ves, ahol e temetők rendjébe szabályosan beilleszkedő legutolsó sorokban többszörös és egyszeres S-fordu-

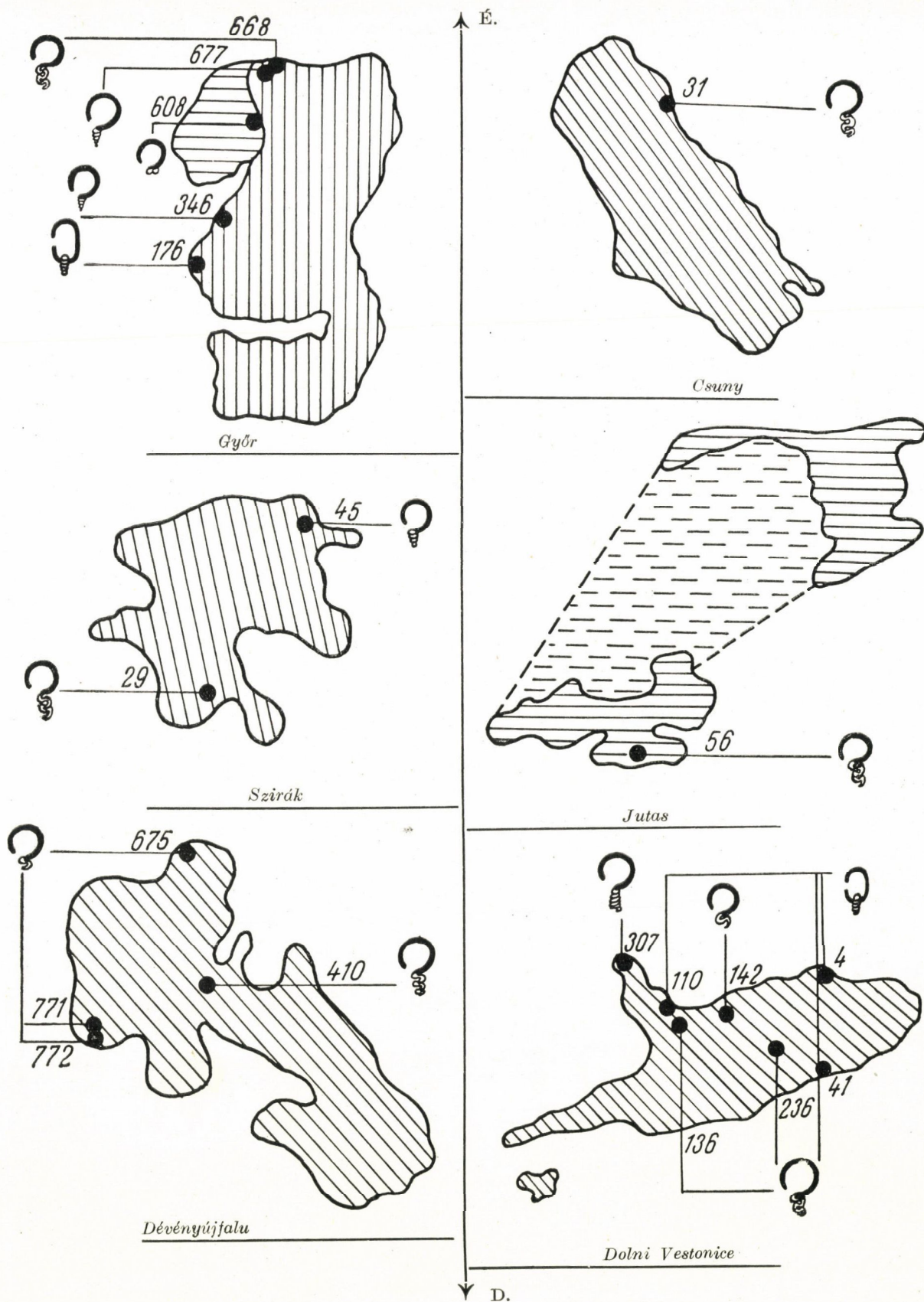
tömeges gyártását Cseh- és Morvaországban a X. sz. második harmadára helyezi. Az S-véggel ellátott szőlőfűrtös csüngőjű ékszerek használati időpontjával kapcsolatos véleményével azonban nem értünk egyet. A szerző szerint ez a IX–X. sz. fordulóján lép fel, de használata a X. sz. folyamán megvan. Véleményünk szerint — mint már említettük — ez akkor keletkezhetett, amikor az egyszeres S-végű fellépett. Ha nem így lenne, akkor nem egyszeres, hanem többszörös S-fordulatú disszel lennének ellátva, hiszen ebben az időben még csak ez az utóbbi ékszertípus volt ismeretes.

¹⁵¹ Sőt legutóbb *Radnóti A.* [Arch. Ért. 83 (1956) 236.] felvetette, hogy a IX. sz.-ban sem beszélhetünk avarkoriságról.

¹⁵² A Magyar Tudományos Akadémia Nemzetközi Régészeti Konferenciáján, 1955 októberében.

¹⁵³ *Fettich N.*, i. m. I. 99.

¹⁵⁴ *Szőke B.*, Arch. Ért. 80 (1953) 169.

6. kép. X. századi hajkarikák előfordulása különböző temetőekben
 Fig. 6. La présence des anneaux à nattes du Xe siècle dans les différents cimetières

latú, valamint spirális csüngőjű hajkarikás sírok vannak. Mivel ezen ékszerekről igyekeztünk kimutatni, hogy csak a X. sz. folyamán keletkezhettek, így a fent említett temetők esetében azt tartjuk, hogy azok folyamatosan benépesülve — Jutas, Szirák, Csúny esetében — a X. sz. első feléig, — Győr, Devínska Nová Ves esetében pedig — a X. sz. utolsó harmadáig volt használatban.

Mindezek alapján Abony — Alsópáhok — Bjelo Brdo — Cikó — Csetény — Csúny — Devínska Nová Ves — Ellend — Gátér — Gombos Bogojeva — Győr — Halimba — Jutas — Keszthely — Nagypall — Nemesvölgy — Oroszvár — Rád — Szentés — Szentlászló — Szirák — Szob — Tinnye — Tolnaszántó — Vác — Váchar-tyán — Vajdahunyd — Várfalva és várpalotai temetők az őslakosság a X. sz. közepe táján folyamatosan használta.

Ezáltal — többek között — két, eddig megoldatlannak látszó kérdésre kapnánk választ:

1. Miért olyan nagy létszámúak a késő-avar temetők, pl. Győr, Devínska Nová Ves stb. esetében, hiszen a késő-avarkor politikai és gazdasági lehetőségei nem segíthették elő a nagy népességi megerősödést? — Egy temető nemcsak akkor nagy létszámú, ha nagyobb közösség temetkezik oda, hanem akkor is, ha azt kisebb csoport hosszabb ideig használja. Elég csak arra utalni, hogy pl. egy 40—80 főből álló közösségből évente maximum 2—5 ember hal meg természetes körülmények között; így egy 500—1000 síros temető benépesülésének ideje 2—300 év.¹⁵⁵

2. Hol vannak a Kárpát-medencei IX—X. sz.-i őslakosság temetői? Ezzel kapcsolatban vagy az volt kutatóink többségének véleménye, hogy a Nagy Károly-féle hadjáratok után az avarság jórészt elpusztult, kisebb részük tovább élt első-sorban a tiszántúli és a Sopron—Győr—Szombathely közötti területen, temetőik régészetiileg nem igazolható módon a IX. sz. első, ill. második felében záródnak s e temetők száma igen csekély; vagy a IX. sz. második és a X. sz. első feléből nem ismeretes az őslakossággal kapcsolatos temető, ezeket még nem ásták ki, kivételt képez Zalavár-Vár, Oroszvár, Szob és Halimba.

Az eddig elmondottak alapján felvetjük azt a kérdést, hogy vajon az ún. késő-avarkori és a bjelo-brdoi típusú temetők között van-e valami kapcsolat? Feltevésünk szerint van. Összességükben ugyanazon emberek, ill. azok leszármazottainak temetői ezek: ennek biológiai bizonyítása még az antropológiára vár. Az a tény, hogy a X. sz. folyamán a régi temetők helyett újakat kezdenek, egyrészt a magyar honfoglalás, a 955-ös augsburgi vereséget követő események, valamint Géza fejedelem új politikája következtében megváltozott gazdasági, társadalmi és települési viszonyok eredménye; másrészt pedig a fokozatosan tért hódító kereszténység következménye. Nem szabad elfelejtenünk azonban új népességi csoportok megjelenéséről sem.

Kralovánszky Alán

¹⁵⁵ Vö. Nemeskür J. — Acsády Gy., Arch. Ért. 79 (1952) 134.

A NADABI KÁLYHACSEMPÉK

A mult század első felében a Fehér-Körös szabályozása során Kisjenőnél (Chişineu-Criş. Arad) D-re a dohányosi határban levő ún. nadabi vár helyét az új Körös-mederrel derékba vágta.¹ Már ekkor is nagy halmaz embercsontot találtak²; 1878-ban ugyanott „partolási” munkát végeztek. Az ehhez szükséges nagy mennyiségű földet a meder felől termelték ki és ekkor ismét nagy tömegű embercsontokra bukkantak.³ A munkálatokat megtekintette az éppen e vidéken járó Rómer Flóris. A területről készített vázlata szerint a „partolási” munka ezen a szakaszon azt jelentette, hogy a Körös-csatorna szélesítéséhez új töltést emeltek és a hozzá szükséges földet főként a csatorna melletti régi töltésből hordták el. Ez utóbbi alól kerültek elő elsősorban sírok, bizonyára azért, mert a mellette húzódó területen már korábban mélyen kitermelték a földet. A sírok között láb felé szűkülő téglá- és mésszel leöntött sírokat is találtak. Csontvázakat nemcsak egymás mellett, hanem egymás fölött — 4 lábra is — találtak.⁴ Rómer kísérelje — Rozvány György — azt írja, hogy a csontvázak „úgy vannak egymásra fektetve és halmozva, mint az ölbe rakott hasábfák egymásra”.⁵ Rómer feljegyezte, hogy „a testek mellett semmit sem találtak, kivéve egy koponyánál szemet, egy cserépdarabban hasonlólag”.⁶

Az 1878. évi földmunka során olyan régészeti leletek is előkerültek, amelyeket a csupán fél napig ott tartózkodó Rómerék nem láttak. Ezekből ajándékozás útján⁷ a következő cserép- és vastárgyak kerültek a Nemzeti Múzeumba: ⁸ két kályhacsempe (XLIV. t. 1–2), két kupa alakú kályhaszem (XLIV. t. 7),⁹ két vasláncza-csúcs (XLIV. t. 3, 5),¹⁰ egy vassarkantyú, egy kengyelvas (XLIV. t. 9),¹¹ négy vaspotkó (XLIV. t. 8),¹² öt egyszerű vastárgy és négy lófog.

A leletegyüttesből a „makkot verő pásztorok” néven általánosan ismert kályhacsempe (XLIV. t. 1) jelentős most számunkra, főként domborművű ábrázolásának különleges érdekessége miatt (F. 1).¹³ Az ábrázolt alakoknak ugyanis igen régiesnek

tűnő ruhájuk van és ezt eddig elsősorban viselet-történeti szempontból értékelték.

A jelenetet többféleképpen értelmezték. A leltárkönyvi leírás és Márki Sándor¹⁴ szerint a közöttük levő fát akarják kivágni. Varjú Elemér¹⁵ szerint pedig makkot vernek. Ez utóbbi értelmezés vált általánossá, bár a szerszám igen kezdetleges megformázása miatt a kérdés határozottan nem dönthető el. Az azonban kétségtelen, hogy a Nadab vidéki nagy erdők jellegzetes fája a tölgy volt,¹⁶ ami az ábrázolásban helyi hatásokra utalhat.

A viselet meghatározásában is mutatkoznak az eddigi leírásokban eltérések. A leltárkönyvben két süveges, hosszú felső öltönyű magyarnak írták le a két férfit; Hampel József az Érem- és Régiségosztály gyarapodásáról szóló jelentésében¹⁷ bő öltönyt, magas karimájú kalapot, Márki egy helyen¹⁸ kucsmás és kanászkalapos, szoknyás, a másik helyen¹⁹ „süveges, hosszú felső ruhába öltözött magyart, Bárányné Oberschall Magda pedig „hosszú köntösbe öltözött, süveges kanászt”, említi.²⁰ Varjú szerint²¹ „derékig szűk, azon alul ráncba szedett”, övvel leszorított hosszú kabátot viselnek, s az egyik férfi fején pörge kalap, a másikén gömbölyű tetejű süveg van. A fentiekből kitűnik, hogy a leírók — Márki kivételével, aki szoknyát is említ — különböző elnevezéssel ugyan, de azonos ruhadarabot értenek. Közülük Varjú leírása legpontosabb és egyben a legrészletesebb is. A süveg, pörge-, kanászkalap elnevezésekről vitázni lehetne, de a kérdés határozottan el nem dönthető. A továbbiak szempontjából azonban — amint látni fogjuk — számunkra ennek jelentősége nincsen. Abban valamennyi leírás egybehangzó, hogy a csempe magyar férfiakat ábrázol. — Varjú²² ugyan arcukat szörtelemnek véli, ám mindkét — különösen a szerszámot tartó — férfi arcán a bajusz felső vonala két oldalt jól kivehető; aránytalanul nagy állukból szakállviseletre is következtethetünk.

A solymászt ábrázoló zöldmázás kályhacsem-

¹ Az itteni földmunkákra, a megfigyelt régészeti jelenségekre és a talált leletekre vonatkozó adatokat Rómer Flóris kéziratos jegyzeteiből (Rómer F. jegyzetkönyvei. XL. 108–110.) és Rozvány György közleményéből (Alföld, 1878. 222. sz.) vettem.

² Rómer feljegyzése szerint (i. m. 108.) a csatornát József nádor 1835–1836-ban ásatta. A talált csontvázakról Rozvány ír (i. h.).

³ Rozvány Gy., i. h.

⁴ Rómer a vázlatához különös tájolást ad (N^oW), így csak a megrajzolt csontvázak alapján — melyek bizonyára nagyjából K–Ny-i irányításúak — állapítható meg, hogy a Körös-csatorna baloldalára eső részen észlelt jelenségeket rajzolta meg. Csontvázakat azonban a túldoldalon is jelez.

⁵ Rozvány Gy., i. h.

⁶ Ugyanilyen értelemben ír erről Rozvány is. Az általa feljegyzett néhány más leletről később lesz szó.

⁷ Lásd NM. 325/1880. ügyv. N.

⁸ Ltsz.: 93/1880. 1–21. E leletegyüttesnek nem min-

den darabját találtam meg a múzeum raktárában. Részletesebben erről később lesz szó.

⁹ A leltárkönyv szerinti 3. számú.

¹⁰ A nagyobb új ltsz.: 55.3231.

¹¹ Új ltsz.: 53.1133.

¹² Csak nagy valószínűséggel azonos a leltárkönyv szerinti 11., vagy 12. számúval. Új ltsz.: 55.2817.

¹³ A tárgyakat a szöveg folyamatossága érdekében a csatolt „Függelék”-ben írom le és a szövegben megfelelő jelzéssel utalok rájuk (F. 1 stb.).

¹⁴ Márki S., Arad vármegye és Arad szabad királyi város története. I. (Arad 1892) 415, 424.

¹⁵ Magyar Művelődéstörténet. I. (Bp. é. n.) 339.

¹⁶ Vö. Márki S., i. m. I. 414–418.

¹⁷ Arch. Ért. 14 (1880) 231.

¹⁸ Márki S., i. m. 415.

¹⁹ Uo. 424.

²⁰ Magyar Művelődéstörténet. I. 603.

²¹ Uo. 339.

²² Uo.

pével (F. 2), amelyen az ábrázolás — kisebb készítésbeli gyarlóságai mellett — jóval arányosabb és valóságosabb, mint az előbbi, a továbbiak során részletesebben nem foglalkozom.²³ Az alább sorra kerülő kérdések eldöntéséhez ugyanis jelentősebb mértékben nem használható fel. Röviden mégis emlékeztetnem kell majd rá, mivel az eddigi kormeghatározásban a „makkot verők”-höz hasonlóan bizonytalanságok vannak.

A két kályhacsempét ugyanis eddig igen nagy időhatárok között keltezték. A leltárkönyvben XV. századiaknak írták le; ugyane kort jelöli meg a solymászos csempére az Arch. Ért.-ben közölt képének aláírása is.²⁴ Viszont Hampel mindkét csempét a XVI. század elejére keltezi.²⁵ Varjú Elemér az előbbi a XIV. századra,²⁶ az utóbbit a XIII. század végére,²⁷ Bárányné Oberschall Magda pedig ugyanezt a XIV. századra²⁸ keltezi. Az igen kora (XIII. század vége) keltezés — mely elfogadottá vált — alapját a „makkot verők”-nél a kezdetlegesebb készítmény mellett bizonyára az a meglepő hasonlatosság képezte, amely a két alak és a XII–XIII. századi hazai — esztergomi és kisbényi — alakos kőfaragványok²⁹ magyaros viselete között mutatkozik. A felszabadulás után Kádár Zoltán vizsgálta a két kályhacsempét, amelyeket párhuzamként használt fel. Elsősorban stíluskritikai vizsgálatok alapján főleg a solymászt ábrázoló kályhacsempé keltezése tekintetében helyes irányban tapogatózott, biztos alapot azonban nem tudott teremteni kormeghatározásához.³⁰

A kormeghatározásban mutatkozó különböző vélemények teszik szükségessé, hogy részletesebben foglalkozzam középkori agyagműveltségünknek e nem mindennapi készítményével.

Az alábbiakban arra törekszem, hogy a történeti forrásanyag, a kályhás kemencék, a készítmény, a kályhacsempé és a rajta ábrázolt viselet párhuzamai, a kályhacsempével együtt előkerült többi lelet tanúságainak összevetése alapján a

csempé korának meghatározásához biztosabb adatokat szolgáltatassak.

*

A részletesebb vizsgálat megkezdése előtt megkísérlem a lelőhelyet, vagyis a nadabi vár helyét meghatározni. Szükségesnek látszik ez annál is inkább, mivel az alább sorra kerülő írott forrásadatok Nadabról (Nádab, Arad) szólnak, viszont maga Nadab falu nem a Körös mellett, hanem attól DNy-ra, 1,5–2 km-re, a régi arad-nagyvárad út mellett van. A falu területe tehát nem függ szervesen össze a várrel s így kétségesnek látszhat közvetlen összetartozásuk is.

E vidék ma Romániához tartozik, tehát terepbejárást nem végezhetünk, pedig ez sok tekintetben biztosabb útmutatásul szolgálhatna. Többek között elősegíthetné, hogy Rómernek azt az 1870-ben feljegyzett adatát, amely szerint Nadab „várallya”-n □ vártorony volt, továbbá, hogy 1878. évi vázlatát — amely a terep ismerete nélkül nem minden részletében hasznosítható — a helyszínen azonosítsuk.³¹ Le kell mondanunk egyelőre arról is, hogy tanulmányozhassuk a nadabi várból a leírtakon kívül előkerült más leleteket,³² amelyek esetleg közelebb vihetnének az alább sorra kerülő kérdések határozottabb tisztázásához. Viszont bizonyára helyszíni vizsgálat sem tudhatnánk meg többet néhány e tájról előkerült ismert leletről. Így például határozottan nem állítható, de igen valószínű, hogy közvetlen kapcsolatban van a várral az a XIV. századi bronz pecsétnyomó (F. 3), amelyet a Nemzeti Múzeum leltárkönyvi bejegyzései szerint 1844-ben Nadabon, kútásáskor találtak (XLIV. t. 4)³³ és az a domborművű — „lombozat felett lépdelő” oroszánt ábrázoló, négyszögletes, mázatlan kályhacsempé (F. 11), amely Somhídról került a Nemzeti Múzeumba (XLIV. t. 6)³⁴.

Ami a vár helyét illeti, arra már a Nemzeti Múzeumba küldött leletek kísérő levele is utal.

²³ A leltárkönyv szerint turbánszerű főveget (süveget), magyar nadrágot és sarkantyús csizmát visel. Ugyanígy írja le Márki is (i. m. 424.).

²⁴ Arch. Ért. 12 (1892) 150.

²⁵ Arch. Ért. 14 (1880) 231. A keltezést Pulszky Károly szerkesztő kétszeresen megkérdőjelezte.

²⁶ Magyar Művelődéstörténet. I. 308.

²⁷ Uo. 338–339.

²⁸ Uo. 603.

²⁹ Gerevich T., Magyarország román kori emlékei. (Bp. 1938) CIX. t., CXXXIX. t.

³⁰ Kádár Z., Arch. Ért. 76 (1949) 102–107.; ua., Műv. Tört. Ért. 2 (1953) 69–77. Kádár Zoltán érdeme, hogy elsőként foglalkozott behatóbban a „makkot verők”-kel rokon kályhacsempékkel. Bár módszere elégtelennek bizonyult e legnehezebben keltezhető kályhacsempesorozat időrendjének megállapításához, velük kapcsolatban több értékes szempontot is felvetett, amelyekre alább még visszatérünk.

³¹ Rómer F. jegyzetkönyvei. XXX. 76. Mivel Rómer 1878-ban is a „várallya” elnevezést használja a vár helyén folyó munka leírásakor, biztosra vehető, hogy a várral összefüggő toronnyról van szó. Némileg zavaró az a körülmény, hogy a torony — leírása szerint — nem a főherceg dohányosi, hanem más birtokos — B. Bors — földjén van.

³² Ilyeneket említ Márki az aradi liceum gyűjteményében és simándi (Simandul) magángyűjteményben (i. m. I. 423–424.). — Az aradi múzeumban — a vezetőség szíves értesítése szerint — nincsenek Nadabról származó leletek.

³³ Ltsz.: 1857.60.3. Márki (i. m. I. 303) Dósa fia Jakab pecsétjének tartja. (A sárgarézként említett pecsét köriratának egyes részeit részint a naplóban, részint Márkinál helytelenül írták le.)

³⁴ Ltsz.: 1870.127. (Jelenleg az Iparművészeti Múzeumban van. Holl Imre hívta fel rá a figyelmemet.) A leltárkönyvi bejegyzés szerint a kályhacsempé lelőhelye Kisjenő. Rómer feljegyzéseiből azonban határozottan kitűnik, hogy Somhídról való. (Rómer F., jegyzetkönyvei. XXX. 78.) Somhid a múlt században uradalmi major volt a nadabi vártól D-re levő elpusztult Somos falu mellett [lásd: Jóságismertetés III. (Pest 1864) 94–96., 3. térkép]. Márki — bár Rómer adatáról nem tudott — Nadabról származtatja, azzal az indokolással, hogy „egészen megfelel a ... nadabi leletnek” (i. m. I. 424.). Ez a következtetés valóban helytálló abban a vonatkozásban, hogy a máztalan kályhacsempén az oroszánt megformálása a nadabi „makkot verők”-höz hasonló műhelygyakorlatra mutat.

E szerint a kisjenői uradalom „dohányosi kerületéről” van szó.³⁵ Dohányos³⁶ — amely Nadabtól ÉK-re kb. 1 km-re, Kisjenőtől DDK-re kb. 2 km-re kezdődik — az új Körös-meder és a régi Körösnek Nadab felé nagyjából félkörívben kanyarodó holt ága által bezárt sziget. A szigetet K-en határoló új Körös-mederral a folyó fő ágának itteni erős kanyarulatait rövidítették meg. Ekkor vágták keresztül — amint a fenti tudósítás helyesen említi meg — nagyjából középen a várat. Ennek biztos megállapítását az a szerencsés körülmény tette lehetővé, hogy ismerünk egy XVIII. század második feléből származó — a szabályozás előtti állapotot tükröző — térképet, amely ezt a környéket a vár helyével együtt ábrázolja (XLVII. t. 3).³⁷ A térképen ugyanis ezen a tájon a Körös akkori fő ágának jobb partja közelében egy lekerekített téglalap alakú KÉK—NyDNY-i tengelyű, láthatólag vízesárokka körülvevő terület van, „Munimentum” jelzéssel. Belsejét keresztben húzódó árok vagy földhányás egy kisebb K-i és egy nagyobb Ny-i részre osztja. Ugyanígy kötik össze DNY-i végét kívülről — a két saroktól és közepe tájától — a folyóval is. Ennek a négyszögletes, vízesárokka körülvevő erődítésnek a területét, amely a térképen megadott méret alapján kb. 3600 □-öl (= 2,25 katasztrális hold) nagyságú,³⁸ vágja derékba az új Körös-meder. (A XLVII. t. 3 kinagyított részletén szaggatott vonallal jelöltem.) Nyilvánvaló, hogy e mesterségesen kialakított helyen állott a nadabi vár,³⁹ illetve ide kell tennünk — a talált leletanyag alapján — az írott forrásokban a XV. század második felében szereplő kúriát is,⁴⁰ annak ellenére, hogy ez a terület a XVIII. századi térkép tanúsága szerint a Körös túlsó partján van.⁴¹ Nadabbal való összefüggését bizonyítja elsősorban az, hogy a nadabi határ —

az említett XVIII. századi és a 25 000-es, illetve 75 000-es térképen egyaránt — a Fehér-Körösön átnyúlva éppen ezt a területet fogja közre. Közvetlen közelében volt, az oklevelekben is szereplő, a régi térképek tanúsága szerint pedig a XVIII. században is használt, vízimalom is (az új Körös-meder ennek helyén is keresztülmegy). A régi térképek Nadabról a malomhoz vezető, majd a Körös túlsó partján Szinte felé (Sintea-Mare) felé haladó, illetve Kisjenő felé is elágazó⁴² utat jelölnek. Bizonyára a malomhoz vezető út kötötte össze a várat is Nadabbal,⁴³ s hogy az út a XVIII. században nem vezetett a várhoz, csupán azt bizonyítja, hogy a malmot még ekkor is használták, viszont a vár területén már csak romok lehettek.⁴⁴

A várra vonatkozó első adat feltevésen alapszik. A fentebb említett Rozvány György veti fel — nyilván Rómer Flóristól kapott ösztönzés alapján —, hogy a tatárok elől Nagyváradról (Oradea) Tamáshidán (Tâmaşda) át menekülő Rogerius ideiglenesen az itteni erődítésben húzódott meg. Rozvány a földmunkák során itt talált csontvázakat a tatárok által legyilkoltak maradványainak véli. Márki mindkét feltevést elfogadja azzal a kiegészítéssel, hogy a nadabi vár a Zarándtól (Zărand) Dohányosig terjedő, megerősített nagy Körös-szigetnek lehetett egy kisebb szigeten — Rogerius által is említett — egyik kaputornya vagy téglacserőse.⁴⁵

Rómer vázlata és a sírokról vonatkozó feljegyzései az előbbi feltevést nem cáfolják ugyan meg, az utóbbinak azonban ellentmondanak. Ő ugyanis sorban fekvő — köztük téglakoporsókba temetett — halottak csontvázait rajzolta le. Ez már önmagában is rendszeres temetkezésre mutat. Az a feljegyzés pedig, hogy „a testek egymás fölött 4 lábra” is voltak, egymás fölé rétegződő temetke-

³⁵ Lásd 7. j.-et.

³⁶ Az uradalom egyik majorja volt [lásd: Józsaág-ismeret. III. i. m. 96—98., 2—3. térkép].

³⁷ Országos Levéltár. Kamarai térképek. 359. Ugyancsak a XVIII. század második feléből van egy másik, Nadab falut a határával jóval nagyobb méretben ábrázoló térkép, amely az előbbinél sokkal pontosabb és részletesebb is (Országos Levéltár, Kamarai térképek. 416.). A kettő összevetéséből derül ki, hogy ez előbbin többek között Nadab falu formáját, a rajta áthaladó utakat stb. elnagyoltan ábrázolták; pl. az arad—nagyvárad utat a valóságban nem a falun át, hanem Ny-i szélé mellett húzódott (ugyanúgy, mint a II. József-féle térképen). Lényegesen nem érintő kisebb eltérések a számunkra fontos területen, a Körös ágainak kanyarulataiiban is vannak. Azért kellett mégis a fenti térképet közölnöm, mivel a másikon — a részletessége ellenére — nem ábrázolták a vár helyét.

³⁸ Hossza 90 öl = 170,10 m, szélessége 40 öl = 75,6 m. Rómer a vár területét 5 holdra becsülte (Rómer F., i. m. 108.) kb. ennyit tesz ki, ha a vízesárkokat is hozzá vesszük.

³⁹ Nevét a magyar „várhely” és a román „cetatie” is megőrizte (utóbbira lásd: Rómer F., i. m. 108.).

⁴⁰ Ennek valószínűségét már Márki is felveti (i. m. I. 101. 2. j.).

⁴¹ A földmunkákkal, figyelembe véve a gátakat is, valószínűleg a vár jelentős részét tönkretették. Esetleg

a K-i részéből maradhatott meg valami. Talán e részre utal Rómernek — aki a Ny-i oldalt rajzolta meg — az a feljegyzése, hogy „a túlsó oldalon várfok 25°” (i. m. 110.).

⁴² A II. József-féle katonai felmérésen.

⁴³ Nadabról Dohányos területére vezető utat a 25 000-es, 75 000-es térkép is jelöl, bár úgy látszik, hogy nem esik egybe a régi úttal.

⁴⁴ Bár Rómer is feljegyeztet a tájon négyszögletes tornyot (lásd fentebb), valószínűleg mégis, hogy már a XVIII. század második felében sem volt itt jelentősebb rom. E mellett szól az a körülmény, hogy sem az említett másik térképen (lásd 37. j.-et), sem a II. József-féle katonai felmérésen nem jelölték.

⁴⁵ Karácsonyi János még Gyulával azonosította azt a megerősített szigetet, ahová Rogerius menekült [BRTÉ 8 (1881—1882) 130]; Bunyitai Vince már Nadab környékére teszi s ezzel kapcsolatban megemlíti a „várhely” nevű területet. [A várad püspökség története. III (Nagyvárad 1884) 457—458.] Márki előbb a HK-ben [3 (1890) 322—324], majd idézett munkájában (I. 98—101.) az előbbiekre is hivatkozva fejtette ki véleményét. Ezt később általában elfogadták. [Lásd pl. Pauler Gy., A magyar nemzet története az árpád-házi királyok alatt. II. (Bp. 1899) 168, 517, a 135. j.-ben.] Azonban továbbra is megesik, hogy a helyet Gyulával hozzák kapcsolatba. [Veress E., Gyula város oklevéltára (Bp. 1938) 164. 2. j.]

zésre utal,⁴⁶ ami a magyar középkori templom körüli temetők jellemző vonása. Így szinte biztosra vehető, hogy Rómer és Rozvány 1878-ban egy ilyen temetőnek a földmunkák során napfényre került részletét látták. Azonban sem a temetőből⁴⁷ — mivel a csontvázak mellett Rómer és Rozvány egybehangzó említése szerint semmit sem találtak⁴⁸ —, sem a templomból közelebbi korhatározó leletünk nincsen.⁴⁹

A várra vonatkozó ismereteink új adattal gazdagodtak tehát, mivel a fentiek alapján kétségtelen, hogy területén templom is állott. Ám hiteles leletanyag hiányában nem dönthetjük el többek között azt sem, hogy az a plébániatemplom állott-e itt, amelyről a Nadabra vonatkozó első hiteles adat alapján a pápai tizedjegyzékből tudunk,⁵⁰ vagy külön templom (kápolna?) volt a vár területén.⁵¹ A plébánia korai (1334)⁵² említése jóval előbb létező településre mutat, és az a tény, hogy a XIV. század folyamán több ízben is nádori gyűlést tartottak Nadabon,⁵³ közvetve arra mutat, hogy ez időben jelentősebb épületnek kellett itt állnia.

A történeti források ezután hosszú ideig hallgatnak. 1423-ból való az első adat a Nadaby-családról.⁵⁴ Ez időtől kezdve a XVI. század közepe tájáig tudunk erről a többi más faluban is birtokos középnemesi családról, amelynek tagjai időnként kisebb méltóságokat is viseltek. Anyagi romlásuk már a XV. század második felében megindul és 1561-ben már sem Nadabon, sem máshol nem volt birtokuk.

⁴⁶ Ezt különben Rozvány akaratlanul maga is megerősíti azzal, hogy „mintegy 300 □-ölnyi területen 4 láb magasságú embercsont telep”-ről, továbbá a csontvázak egymásra halmozásáról ír, noha az utóbbi azt a képzeletet keltette benne, mintha a csontvázak öllebe volnának rakva.

⁴⁷ Lásd a 6. j.-et.

⁴⁸ Általánosságban a leletekben való viszonylagos szegénység is jellemző a templom körüli temetőkre. Tehát ezt a jelenséget nem az magyarázza — amint Rozvány véli —, hogy „a tatárok a holttesteket minden értékebb holmiaktól megfosztották”.

⁴⁹ Egyedül a téglasírok, illetve a téglaméreteket nyújt-hatnának némi támpontot. Rómer ugyanis feljegyezte egyik sír méreteit (h.: 103”, sz.: a fejnél 127”, a lábnál: 15”) és téglaméretet is közöl (1' × 7" × 2"). Rozvány szerint pedig a téglák nagysága és vastagsága egyezett a tamashidai (Tamaşda) toronyéval. (Ezt is támpontul vette a vár Árpád-kori származásához.) A tamashidai torony tégláinak méretét is megtaláljuk Rómer feljegyzéseiben (32 × 18 × 4 cm; lásd Rómer jegyzőkönyve XL. 103), s így a téglák valóban össze is hasonlíthatók. Kormeghatározásra azonban — akár sírokhoz, akár épülethez tartozó téglákról van is Nadab esetében szó — egyelőre nem vállalkozhatunk; részint azért, mert téglasírokat az Árpád-kortól kezdve a középkoron át végig ismerünk, részint pedig azért, mert középkori tégláink időrendi feldolgozását eddig még nem végezték el. Így egyelőre csak arra következtethetünk, hogy a Rómer által jelzett faragott kő, kerek téglá és a Rozvány által említett „téglából készült oszlop-talap” (lehet, hogy ez utóbbi azonos a kerek téglával) a templom maradványaihoz tartozott.

⁵⁰ Csánki D., Magyarország történelmi földrajza a Hunyadiak korában. I. (Bp. 1890) 740.; Ortvay T.,

A különböző jellegű, főleg zálogra vonatkozó és -viszálykodást jelző okleveles adatok közül számunkra most lényeges az, hogy 1481-ben Nadabon ősi kúriájukat említik, amelyet a gyarmattal cserélnek el.

Rajtuk kívül legjelentősebb birtokos család Nadabon a Hunyadiak által főnemességre emelt Dóczy-család,⁵⁵ amely a Nadabyaktól zálogjogon — majd pedig örökáron — szerez itt és a környéken birtokokat.⁵⁶ 1486-ban már az ő kúriájukat említik Nadabon.⁵⁷ Ez valószínűleg azonos a korábbi Nadaby-kúriával.⁵⁸ A történeti forrásokból tudunk még a fentebb már említett malomról (1497–1520)⁵⁹ és arról, hogy Nadabnak vámszedési joga is volt (1497);⁶⁰ lényegesebb ezeknél a mi szempontunkból az, hogy gyakran tartottak itt a XVI. század első felében megyegyűléseket.⁶¹

Meg kell még említenem, hogy Dózsa felkelése idején e tájon vonult át a főserég — amelyhez itt is nagy tömegek csatlakoztak — és a környéken komoly harcok is folytak. Ezek bizonyára érintették a nadabi kúriát is, és feltehető, hogy az ekkor többé-kevésbé megrongálódott.⁶² További sorsa is bizonytalan. Abból kiindulva, hogy később az írott források nem említik,⁶³ arra következtethetünk, hogy teljesen elveszti jelentőségét⁶⁴ és a török uralom idején elpusztul.⁶⁵

Az eddigiek alapján tehát azt látjuk, hogy a XIII. században feltételezhetőleg, de a XIV. század első felében már biztosan állott itt — bizonyára erősítéssel védett — jelentősebb épület. Ez utóbbi mellett szólnak nemcsak az itt tartott

Magyarország egyházi földleírása a XIV. század elején. I. (Bp. 1891) 176.

⁵¹ Felvetődik itt az a lehetőség is, hogy a falu eredetileg nem a mai helyén, hanem a vár közelében, talán a Körös említett félkörívben hajló mellékágával lezárt szigeten — a malommal egy területen — volt. Ennek eldöntése azonban ásatás vagy legalábbis helyszíni terepszemle nélkül lehetetlen.

⁵² Márki S., i. m. I. 242.

⁵³ 1347, 1360, 1370; vö. Karácsonyi J., Békés vármegye története. I. (Gyula 1896) 40.

⁵⁴ Lásd erre és a továbbiakra: Márki S., i. m. I. 360–361.

⁵⁵ Uo. 296–303.

⁵⁶ Uo. 300–301.

⁵⁷ Uo. 299.

⁵⁸ Lásd erre: Uo. 101, 2. j.

⁵⁹ Uo. 242, 426.

⁶⁰ Uo. 172, 242.

⁶¹ Uo. 159.

⁶² A Dózsa-felkelésre vonatkozó adatokat lásd: Uo. 138, 478–; Karácsonyi J., i. m. I. 71–72.

⁶³ A szélesebb környéket figyelembe véve számos megerősített és erősítetlen kúriáról tudunk a későbbi időben is.

⁶⁴ Hanyatlásával talán összefügg, hogy közvetlen közelében, Erdőhegyen (Pádureni) 1571-ben a törökök igen hosszú ideig fennálló erősítést (palánkot) építettek (Márki S., i. m. II. 5–).

⁶⁵ Lehetséges, hogy ez már a XVI. század második felében bekövetkezett, annál is inkább, mivel éppen a hármass hatalom ütközőpontjában levő területen feküdt, ahol ez a harcokkal, dúlásokkal és torzalkodásokkal teli idő volt talán a legzavarosabb.

nádori gyűlések, de tárgyi lelet — a már említett — XIV. századi pecsétnyomó is. Alátámasztani látszik ezt közvetve még az is, hogy a XV. század második felében említett kúria — amelynek komolyabb méreteire az itt tartott megyegyűlésekből következtethetünk — a falutól aránylag távol, e helyen állott. Ennek oka nyilván az, hogy már korábban is beépített és megerősített volt ez az igen jól védhető hely.⁶⁶

A lelőhelyre vonatkozó történeti adatok tehát — ha a korszak első felében hézagosan és feltételesen is — felölelik azt az időt, a XIII–XVI. századot, amelyre a kályhacsempéket eddig kelteztek. Annyi azonban kétségtelen, hogy biztos adatot olyan épületre, amelyben kályhacsempékből rakott kemencék is lehettek, csak az írott források gazdagodásának idejétől, a XV. század második felétől szolgáltatnak.

A „makkot verők”-et ábrázoló kályhacsempe korának további szűkítése miatt vizsgáljuk meg a kérdést a kályhacsempék rendeltetése, vagyis a kályhás kemencék⁶⁷ szempontjából.⁶⁸

A „kályhák” keletkezésének körülményei ma még általánosságban tisztázatlanok. Így a korai kályhás kemencék keletkezése eléggé ingadozó. A német irodalomban — amely legtöbbet foglalkozott ezzel a kérdéssel — a Kachel szót általában a középlatin caccabus-ból származtatják és a

kályhás kemence kialakulását — többen is — feltételezik a római fűtőberendezéssel (hypocaustum) hozzák kapcsolatba.⁶⁹ Az összekötő láncszemek azonban, egy-két vitatható értékű és feltételezett támpont kivételével,⁷⁰ a XIV. századig hiányoznak, nemcsak e feltevés igazolásához, hanem a másik felfogás megerősítéséhez is, amely szerint a kályhás kemence az egyszerű agyagkemence fejlődéséből vezethető le. Bár egyszerűbb kályhás kemencék bizonyára korábban is voltak, hiteles tárgyi emlékeanyag,⁷¹ ábrázolás⁷² és írott adat⁷³ — eddigi tudásunk szerint — csak a XIV. századtól ismeretes. Ekkor azonban már a „kályhák” legfejlettebb és legrangosabb formája a — fényűzési cikkek számító — kályhacsempe is megjelenik. Az utóbbiakból rakott kemencéknek nemcsak használati előnyei érvényesülnek, hanem gazdag díszítésükkel, amelyet a gyakran alkalmazott máz csak emel, a helyiségek belső díszévé is válnak. Ez utóbbiból az is következik, hogy nyilvánvalóan megrendelőik ízlését szolgálják.

Hazánkban is a XIV. századból — az Anjouk korából — ismerjük a legkorábbi, aránylag biztosan keltezhető „kályha”-anyagot. A leletek királyi központokban, a budai várban és a visegrádi palotában folytatott ásatásokon kerültek elő.⁷⁴ Közöttük a legegyszerűbb kupa alakú kályhaszemet éppúgy megtaláljuk, mint az iparművészeti emlékek

⁶⁶ Bár pillanatnyilag, határozott bizonyíték nincsen rá, lehetséges, hogy a Körös és a környező mocsarak által jól védett területen már a magyar honfoglalás korában is állott kisebb földvár.

⁶⁷ A kályha szó, akárcsak külföldi megfelelői (pl. Kachel) — az írott források tanúsága szerint — a középkorban nem a mai értelemben vett kályhát jelentette, hanem csupán agyagból égetett, kupa, sisak, tányérka, szögletes szájú tál stb. alakú kemencealkatrészeket [vö. *Dívald K.*, A gyűjtő 3 (1914) 3.; *ua.*, A magyar iparművészet története. (Bp. 1929) 151.]. Ezeket vagy beleágyaszták — szájukkal kifelé vagy befelé — a kemence agyagfalába, vagy megépítették belőlük (a szögletesekből) a kemencét. Az ilyen kemencét kályhás kemencének (Kachelofen) nevezték, függetlenül attól, hogy csupán fűtésre, vagy egyúttal sütés-főzésre is használták. Ezt magyar nyelvű írott forrásaink is bizonyítják [vö. *Szamota I.*—*Zolnai Gy.*, Magyar oklevél-szótár. (Bp. 1906) 442., kályha és kályhás kemence címszavakat]. — A kályhás kemence kifejezés mai használata is sokkal inkább indokolt tehát, mint a szokásos, de hibás kályha elnevezés; így is világosan elkülönül — ugyanúgy, mint régen — a korabeli agyagból, téglából stb. épített kemencéktől.

A különféle alakú „kályhák” esetében, hogy a különbségeket érzékeltessék, szükség szerint a kupa stb. alakúakat — az eddig is szokásos kályhaszemeknek, a lezárt vagy áttört elejű szögletes „kályhá”-t pedig kályhacsempének nevezem. (Vö. *Szabó K.*, Az alföldi magyar nép művelődéstörténeti emlékei. BHH III. (Bp. 1938) 88–89.) A „kályha” szót azonban általános megjelölésként állandóan használom.

⁶⁸ Szervesen összefügg ez nemcsak a kályhacsempék készítésének, hanem a ház fejlődésének kérdésével is. Az előbbire a következőkben visszatérek. A ház fejlődése azonban nálunk éppen a XIV. században tisztázatlan, így tehát nem tárgyalhatom.

⁶⁹ Részletesen foglalkozik ezekkel a kérdésekkel *Meringer R.*, Studien zur germanischen Volkskunde c. munkájában [MAG 23 (Wien 1893) 166–176.] és közli az addigi irodalomból az e kérdésre vonatkozó véleményeket is. (Lásd még az alább következő munkákat is, amelyeknél az idevonatkozó kérdésekben a legújabb feldolgozások sem nyújtanak többet.)

⁷⁰ A St. Gallen-i kolostor 820-ból származó alaprajzának magyarázata során: *Jaenicke, F.*, Grundriß der Keramik in Bezug auf das Kunstgewerbe. (Stuttgart 1879) 210.; *Meringer, R.*, i. h.; vö. *Stephani, K. G.*, Der älteste deutschen Wohnbau und seine Einrichtung. II. (Leipzig 1903) 79. — Egy VIII. század első feléből származó írott forrás adatainak értelmezése alapján: *Stephani, K. G.*, i. m. I. (Leipzig 1902) 238–239.

⁷¹ A régi irodalomban főként az 1399-ben elpusztult tannenbergi várból előkerült kályhacsempékre hivatkoznak: *Hejner, J. v.*—*Wolf, J. W.*, Die Burg Tannenberg und ihre Ausgrabungen. (Frankfurt a. M. 1850) 85–87. II–IV. t.; *Jaenicke, F.*, i. m. 210, 929, 433. kép; *Stichl, O.*, Der Wohnbau des Mittelalters. Handbuch der Architektur II. Teil: Baustile 4. (Leipzig 1908) 365, 435–438. kép. — A tannenbergi daraboknál sokkal kezdetlegesebbeknek látszanak a küßnachi várból kiásott, velük egyidejűnek keltezett kályhacsempék. [Lásd *Birchler, L.*, Die Kunstdenkmäler des Kantons Schwyz. (Basel 1930) 5. t. Az összevetést megnehezíti, hogy az előbbieket csak rajzok alapján, az utóbbiakat fényképről ismerjük.] Vö. még: *Stüchelberg, E. A.*, Denkmäler zur Basler Geschichte. (Basel 1912) LX. t.

⁷² *Heyne, M.*, Das deutsche Wohnungswesen von den ältesten geschichtlichen Zeiten bis zum 16. Jahrhundert. (Leipzig 1899) 241., 47. kép; *Stüchelberg, E. A.*, i. m. LX. t.-hoz tartozó szöveg felett. Mindkét ábrázoláson (az egyik falfestményről, a másik címerről való) olyan kályhás kemence látható, amelynek falába kerek-szájú kályhaszemeket ágyasztak.

⁷³ *Heyne* (i. m. 241. 111. j.) ugyan azt írja, hogy a kályhás kemence a XIV. századtól kimutatható, de csak 1405-ből való adatot (Kacheloven) említ.

⁷⁴ *Holl I.*, Arch. Ért. 79 (1952) 183; *ua.*, BpR 18 (1957), sajtó alatt. A korábbi időből származó várak lakótornyaiban csupán kandallókat ismerünk. A kandallókat még a kályhás kemencék általános térhódításának idejében is használták.

számító díszes és gyakran mázas kályhacsempét. Változataik ezáltal mintegy tükrözik a belőlük rakott kemencék használóinak társadalmi rangsorát.

Hazai fazekas-kályhás műhelyek kialakulásával — eddigi ismereteink szerint — tehát még központokban sem igen számolhatunk a XIV. század második fele előtt. Meg kell azonban jegyeznem, hogy a budai leletek tanúsága szerint a központok fazekas-kályhás mesterei sokkal fejlettebb módszerekkel dolgoztak, mint az egykorú környékbeli fazekasok.⁷⁵ Ebből egyúttal a fazekasmesterség rétegződésére is következtethetünk.

A központi műhelyek — elsősorban a budai — vezetőszerepe láthatólag az egész XV. század folyamán megmarad és Mátyás korában éri el virágkorát.⁷⁶

Szinte biztosra vehető, hogy kezdetben a külföldről behozott anyag mellett, a nagy központokban,⁷⁷ majd később nagyobb városokban levő helyi gyökerű fazekas-kályhás műhelyek látták el a vidéken lakó előkelőket is.

Míg a legkorábbi hiteles tárgyi anyagunk a főrangúak és környezetük kályhás kemencéiről tanúskodik, addig legkorábbi ismert írott adataink — a XV. század első feléből — a polgárságára vonatkoznak. Az adatok főként városi számadáskönyvekben maradtak meg. Ezek szerint a kemencéket általában fazekasok — néha kőművesek — készítik ugyan, a feljegyzésekből azonban nem mindenütt tűnik ki, hogy kályhás kemencéről van-e szó. Leggyakrabban ugyanis csak kemencéről (fornax, Ofen), illetőleg azok javításáról, építéséről írnak, mint pl. a bártfai számadáskönyvekben (1426—1438),⁷⁸ más összeírásokban is gyakori ez. Az viszont kiderül belőlük, hogy általában használtak téglakemencéket is.⁷⁹ Legkorábbi biztos adataink kályhás kemencéről Spornból (1432, 1437)⁸⁰ és Pozsonyból (1439, 1440)⁸¹ valók. A pozsonyi városházán — „In der Herrn Stubn” —

1449-ben már mázas kályhás kemence állott,⁸² de a rá vonatkozó adatból nem állapítható meg, hogy kályhacsempékből rakták-e. Alakos kályhacsempékről pedig csak a XVI. század második felétől vannak nálunk feljegyzések.⁸³

Számunkra ezekből az adatokból annyi világossá válik, hogy a Zsigmond alatt megerősödő polgárságunknál megindul a kályhás kemencék használata, továbbá, hogy a fazekas-kályhás mesterség fejlettebb városainkban általánossá válik,⁸⁴ de az nem derül ki, hogy milyen fajta „kályhák”-ból építettek. Figyelembe véve azonban a nyugati fejlődéstől elmaradó polgárságunk helyzetét, arra következtethetünk, hogy díszesebb kályhacsempékből a városi fejlődésnek Mátyás alatti erőteljesebb kibontakozása idején⁸⁵ is csak a gazdag polgárok számára raktak kemencéket. Nagyjából ez időben terjedhettek el a díszes kályhás kemencék a vidéken lakó nemesség körében is. Nyilván összefügg ez az áruforgalom kiterjedésével. Így pl. 1457—58-ból írott adatunk van a „kályhák” — köztük mázasak — forgalmáról.⁸⁶

Bizonyára a XV. század közepétől válik általánosabbá a kályháskemence az egyre inkább rétegződő falusi lakosság házaiban. Meg kell azonban említenem, hogy a falusi nép — ha igénye e tekintetben növekedett is — vásárlóereje általában nem haladta meg az egyszerű kályhaszemek beszerzését.⁸⁷ Azt azonban a leletanyag határozottan bizonyítja, hogy a XVI. században a legeldugottabb falvak lakóházaiban is állott efajta kályhás kemence.⁸⁸

Párhuzamosan az igen hézagosan vázolt elterjedés menetével, a „kályhák” — köztük a csempék — készítésében a következőket figyelhetjük meg: a díszesebbek is néha kevesebb tudással és gonddal készülnek, viszont az egyszerűbbek között is láthatunk komoly igényességet. Ennek oka, hogy kezdetlegesebb készülségű mesterek is

⁷⁵ A budai vár Anjou-kori anyagában ugyanúgy, mint a visegrádi palotájában igen jelentős a kezdetlegesebb kézikorongon „hurkatechnikával” készített edények száma. Az edények kisebb csoportjával együtt az általam megvizsgált kályhacsempék hátsó részének készítmódja jóval fejlettebb korong használatára látszik utalni. Vö. Holl, I., BpR 17 (1956) 177—196.

⁷⁶ Vö. pl. Voit P.—Holl I., BpR 17 (1956) 108—.

⁷⁷ Lásd Etére és Baracsra vonatkozólag Zsigmond korában: Holl I., BpR 18 (1957), sajtó alatt. 46. kép.

⁷⁸ Fejérpataky L., Magyarországi városok régi számadáskönyvei. (Bp. 1885) 214, 220—222, 269, 273, 291, 312/b, 328/a, 368/b, 369/a, 399/b, 400/a, 530/b, 561/b.

⁷⁹ Fejérpataky L., i. m. 273.; Házi J., Sopron szabad királyi város története. II/2. (Sopron 1931) 308.; uo. II/3. (1933) 97.; uo. II/4. (1936) 268. stb.

⁸⁰ Házi J., i. m. II/3. 10, 83.

⁸¹ Ortway T., Pozsony város története. II/3. (Pozsony 1900) 124, 2. j.; 183, 5. j.

⁸² Rakovszky, S., Das Preßburger Rathhaus und der Stadtrath. (Preßburg 1872) 12.

⁸³ 1574. Kassa. [Mihalik J., MKÉ 2 (1908) 152. — A nyolcadik artikuluszban. Vö. még Divald munkáinak 67. j.-ben idézett helyeit.]; 1577. Pozsony. [Ortway T., i. m. II. (Pozsony 1895) 336, 2. j.]

⁸⁴ Zsigmond alatt erőre kapó városainkról, azoknak

a nyugatitól elmaradó és országrészenként is különböző fejlődéséről lásd pl.: Molnár E., A magyar társadalom története az Árpádoktól Mohácsig. (Bp. 1946) 60, 116—117, 152—153. [Elekes L.—Székely Gy.], Magyarország története. I. (1320—1438). (Bp. 1954. Egyet. tank. soksz. j.-e) 83—94.

⁸⁵ Városaink Mátyás alatti fejlődéséről lásd: Szücs J., Az ELTE Böles. Tud. Kar. Évk. 1952—53. (Bp. 1953) 19—22, 58—; Molnár E., i. m. 316—; [Elekes L.—Székely Gy.], i. m. (1438—1526) 111—, 129—.

⁸⁶ Kovács Ferenc, Nyugat-Magyarország áruforgalma a XV. században. Társadalom és Gazdaságtörténeti Kutatások. I. (Bp. 1902) 3., 133.

⁸⁷ Faluásatásaink kályhacsempéiről általában kiderült, hogy az ott álló nemesi kúriához, vagy egyházi épülethez tartoztak, illetőleg annak pusztulása után hordták szét a falu lakosai.

⁸⁸ Falvainkban gyakoriak az egyszerű csempeszerű „kályhák”, fafaragást utánzó mintával és a „kályha”-rész nélküli keskeny sarokcsempék préselőmintán kinyomott virág- és indadíszrel. [Előbbire lásd: Szabó K., i. m. 443—445. kép; utóbbira: Méri I., Arch. Ért. 81 (1954) XXXVII. t. 2—3.] Azonban még ezek is nyilván a kisnemesség és a parasztság gazdagabbjainak kályháit díszítették.

belekapcsolódnak a termelésbe, viszont vidéki mestereink igényessége növekszik.⁸⁹

Az elmondottak alapján a nadabi kályhacsempe korának meghatározásában a XIII. századot el kell vetnünk. Ha minden más körülménytől eltekintünk és csak a kályhacsempék hazai megjelenését vesszük számításba, akkor is meg kell állnunk a XIV. század második felénél. Sőt, ha figyelembe vesszük, hogy Nadab a központoktól és a főforgalomtól távol esik, a határt még fentebb is szoríthatjuk.

Még tovább jutunk nemcsak a korhatár szűkítésében, hanem a fazekasműhely kérdésének megvilágításában is, ha a kályhacsempéket mint a fazekas készítményeit vizsgáljuk.

A kályhacsempe a fazekas különleges és igégyes munkáik között tartozott.⁹⁰ Külön-külön megmunkált két darabból kellett ugyanis összeállítania: előlapjának díszítését préselőmintán nyomta ki, hátsó részét pedig általában korongon formázta meg, majd a kettőt még puha állapotban összeragasztotta.

Nézzük először, mit állapíthatunk meg a hátsó rész vizsgálata alapján.

A fazekasok a kályhacsempék hátsó részeként általában közönséges „kályhát” használtak. A kályhacsempe a középkorban tehát tulajdonképpen lezárt elejű „kályha” volt. Ez a „kályha”-rész rendszerint vagy félhengeres, vályú alakú, vagy szögletes szájú, tál alakú. Az áttört csempelaphoz általában félhengeres, a zárt csempelaphoz pedig inkább tál alakú „kályha”-részt használtak.⁹¹ Az utóbbiaknál nagyjából a XVI. század második felétől a fazekasok azt az egyszerűbb megoldást kezdik alkalmazni, hogy a „kályha”-rész helyett csak keskeny agyagszalagot ragasztanak a csempelap hátsó szegélyéhez. A XVII. században a zárt csempelap és ezzel együtt a hátsó rész újfajta kiképzése válik általánossá. Ezáltal tehát a csempe el is veszíti „kályhá”-s jellegét.

A „kályhák”-at — amint már említettem — korongon készítették. A kályhás kemencék használatának általánosabb elterjedése tehát nyilvánvalóan összefügg a korong fejlődésével, a fazekasmunka termelékenységének növekedésével. Ez érthető is, hiszen egy-egy kályhás kemencéhez 40–80, sőt gyakran még több „kályha” kellett. Ezek készítése a kezdetlegesebb kézikorongon — hurkatechnikával⁹² — igen lassú, szaporátlan és ki nem fizetődő munka lett volna, különösen a XV.

század közepétől, amikor a fazekasáruk általános forgalma is erőteljesebben kibontakozott. A tárgyi emlékanyag is erről a fejlődésről tanúskodik. Ugyanis a különböző formájú „kályhák” többségét már fejlettebb kézikorongon, vagy lábbal hajtott korongon, „felhúzással” készítették. A lábbal hajtott korongnál mindig, de a fejlett kézikorong egy részénél is, a fazekas az agyagrögöt a korong közepére ragasztja és két kézzel formálja ki belőle az edényt. Az így készített edényeket, „kályhák”-at levágták a korongról, míg a kezdetlegesebb módon formáltakat leemelték. Tehát az előbbieken a levágás, az utóbbiakén a homok, stb. beszórás nyoma látszik.

A leírt fejlettebb korong használata nálunk — eddigi ismereteink szerint — nem lehet korábbi a XIV. század közepénél és akkor is csak nagyobb központok fazekasainál számolhatunk vele. A XV. század folyamán is csak lassan terjed el, főként városi fazekasainknál. A régi, hagyományos munkamódszerekhez nyilvánvalóan a kismezővárosi és falusi fazekasok ragaszkodtak legszívesebben. Ezek — figyelembe véve a leletanyag tanúságát is — a XVI. század folyamán vették át az ilyen korongot.⁹³

Most pedig vegyük sorba a préselőmintával összefüggő kérdéseket.

A középkorban — amint az eddigi leletek mutatják — általában agyagból égetett préselőmintákat (negatívokat) használtak. A jelek szerint a művészies, tehát gondosabb és igényesebb munkát kívánó csempediszeket — köztük az alakosakat is — nem közvetlenül vésték, hanem domborúan készítették el és erről nyomták a negatívot.⁹⁴

A díszítés nem mindig volt a fazekas kezemunkája, hiszen a főrangú dolgoztató, a gazdag megrendelő, vagy akár maga a fazekas is, más foglalkozással, nála ügyesebb mesterrel (pl. fafaragóval) is elkészíttethette a mintát.

Akár a fazekas, akár más végezte ezt a munkát, kétségtelen, hogy az előkelők ízlését csak a legképzettebb mesterek elégíthették ki. A nagy műhelyeket tehát igen fejlett, sokszor szinte a nagy műalkotásokat idéző mintakincs⁹⁵ különíti el más műhelyek közepes tudású mestereinek munkáitól, míg alul, a kis műhelyekre már a szerény, kezdetlegesebb munkák a jellemzők.⁹⁶ A követelményeknek azonban a maguk idejében és a maguk helyén az utóbbiak is megfeleltek. Éppen ezért a kis műhe-

⁸⁹ Az azonban kétségtelen, hogy a fazekasság összességében soha sem emelkedett a jelentősebb iparágak közé. Tagjai között megtaláljuk ugyan a vagyonos és birtokos mestereket [a koraiakra lásd: *Ortvej T.*, i. m. II/4 (Pozsony 1903) 188–190.], de ezek sem emelkedtek a polgárság vezető rétegébe.

⁹⁰ Az egyszerű kályhaszem készítése nem különbözött az edényekétől. Olcsóbb volt, s így gyorsabb ütemben és szélesebb rétegben terjedt el.

⁹¹ Ha az előlap zárt, akkor a hátsó részen általában nyílást vágtak vagy lyukakat ütöttek a még puha agyagba. Pl. a tál alakúaknak levágták a fenekét és az élet peremé formálták. A nyílásnak nyilván kettős gyakorlati célja volt: elsősorban az, hogy a kályhacsempe lapját a láng közvetlenül érje, tehát jobban sugározza

a meleget, továbbá annak megakadályozása, hogy a belsejébe zárt levegő felmelegedve szétfeszítse a csempe falát.

⁹² A kézikorongon való munkára lásd: *Parádi N.*, FA 7 (1955) 142–144.; *Holl I.*, BpR 17 (1956) 177–184.

⁹³ Uo. 190–191.

⁹⁴ A kérdéssel részletesen foglalkozik *Parádi Nándor*: FA 9 (1957), sajtó alatt.

⁹⁵ *Gerevich L.*, Arch. Ért. 79 (1952) 154.; *Voit P.* — *Holl I.*, BpR 17 (1956) 120–122.

⁹⁶ Csupán a világosabb áttekintés miatt különítettem el ilyen méreven a nagy és kis műhelyeket. A valóságban természetesen közbeeső műhelyek hidalják át a közöttük levő távolságot.

lyek számára is becsesek voltak saját préselőmintáik és bizonyára ugyanúgy maguknak tartották meg, mint ahogyan a nagyobb műhelyek a sajátjaikat — egy-egy különleges máz használatának titkaival együtt — féltve őrizték.

A kályhacsempék díszítése és a rangosabbaknál a máz fajtája,⁹⁷ adott időben tehát jellemző egy-egy műhelyre és azt is elárulja, hogy jelentősebb, vagy szerényebb volt-e a műhely.

Az emlékanyag szétválasztása és műhelyek szerinti elkülönítése azonban rendkívül bonyolult feladat. Hiszen a hazai kisebb-nagyobb műhelyek készítményein kívül külföldről behozott kályhacsempé anyaggal, idegenből jött mesterek magukkal hozott mintáival s mindezeknek egymásra való hatásával is számolnunk kell.⁹⁸

A nadabi kályhacsempé a fenti szempontok szerinti vizsgálatokhoz kevés támpontot nyújt. (Pl. „kályha”-része egészen letöredezett.) Emiatt, de a korhatározás további szűkítése miatt is, szükséges, hogy vizsgálatunk körét kibővítsük a nadabi „makkot verők”-kel rokon kályhacsempékre.

A nadabi kályhacsempét nem messze földről, régen kialakult, nagy gyakorlattal rendelkező műhelyből szállították, hanem az alakok ábrázolásának gyarlóságaiból következően — amint arra később még visszatérek — helyi készítményt, tehát kisebb vidéki mester munkáját kell benne látnunk.

Vidéki műhelyekre valló alakos kályhacsempéket — ha pillanatnyilag nem is nagy számban — máshonnan is ismerünk. Többségük máztalan, részben festett, de akad közöttük mázas is. Jelenetekben és részben készítésük minőségében eltérnek ugyan egymástól, készítményükben azonban egységesen „népiesek”-nek mondhatók.

Ilyen elsősorban a Gerlán (Békés m.) talált, a nadabihoz igen közel álló, két harcost ábrázoló

kályhacsempé (XLV. t. 3–5.), amely több töredékes példányban, más, hasonló készítmésmódú alakos kályhacsempé- (XLV. t. 7–8, 11) és „kályha”-töredékekkel együtt (XLV. t. 9–10; ⁹⁹ XVI. t. 1–2) került a békéscsabai múzeumba (F. 5–14).¹⁰⁰

Sokkal kezdetlegesebb a nadabinál a gyulai múzeumban őrzött, ismeretlen lelőhelyről származó két kályhacsempé (F. 15–16). Közülük az egyik (XLVII. t. 1) Szent Györgyöt ábrázolta,¹⁰¹ a másikon is lovasalak részlete látható (XLVI. t. 11).

Talán ide sorolható — legalább is a viselet alapján — az a lovast ábrázoló kályhacsempé, amelyet Tolna megye területén találtak és a szekszárdi múzeumban őriztek.¹⁰² A háború alatt elpusztult kályhacsempét Höllrigl József — a hagyatékában megmaradt feljegyzésekben — a XV–XVI. századra keltezte. A jegyzeten levő kezdetleges rajz szerint a férfi süvege, ruhája és hajviselete megfelelt a nadabi, ágat lehúzó férfiának (F. 17). Az ábrázolás azonban nagyon hasonlít egy másik lovasalakhhoz, amelyet a Paranya megyei Nagyboldolán talált kályhacsempé-töredékről ismerünk.¹⁰³ Ha a szekszárdi ezzel az igényesebb ábrázolással rokon, akkor nem tartozik a mi „népies” csoportunkba.

Ha a készítmény gyarlóságait vesszük figyelembe, akkor rokon a nadabival a Történeti Múzeumban őrzött, a Bihar megyei Szalárd (Sălard) község határában talált kályhacsempé is (XLVI. t. 8), amely egymás kezét fogó férfit és nőt ábrázol (F. 18). A leltárkönyvben — bizonyára a rajta ábrázolt liliom, továbbá kezdetleges készítménye alapján — a XIV. századra keltezték.¹⁰⁴

Ezekről erősen elütő műhelygyakorlatra mutatnak azok a Szent Györgyöt ábrázoló kályhacsempék, amelyeket DNY-Dunántúlról ismerünk. A szombathelyi és vasvári ásatásokból (XLVI. t.

⁹⁷ Holl I., BpR 18 (1957), sajtó alatt. Lásd a Zsigmond-kori kályhacsempék csoportosításánál a mázak szerint elkülönített műhelyeket.

⁹⁸ Voit Pál bátor s helyenként sikeresnek mutakozó kezdeményezést tett a kályhás kemencek magyar mestereinek és azok készítményeinek elkülönítésére. Műv. Tört. Ért. 3 (1954) 113–122.; *ua.*, BpR 17 (1956) 108–. Széles kitekintésű munkáinak vannak azonban olyan hiányosságai, amelyek — akarva-akaratlanul is — aggodalmassá tesznek eredményeinek egy részével szemben. Inkább csak a további kutatás érdekében említék meg egyetlen, igen kirívó esetet: Helytelen alaphoz kiindulva (fornax cimenti) jut el egy különleges anyagú kályha (kemence) formához [Műv. Tört. Ért. 3 (1954) 114–115]. Ezzel kapcsolatos következtetéseit és feltevéseit azonban megdönti az az egyszerű tény, hogy a fornax cimenti nem különleges kályhafajta — mint ő felteszi — hanem közönséges mészegető kemence (lásd Bartal A., A magyarországi latinság szótára megfelelő címszavát; Szamota I.—Zolnai Gy., i. m. mészegető kemence, mészpest; Fejérpataky L., i. m.; Házi J., i. m. tárgymutatójának megfelelő címszavait.) — Más módszerekkel dolgozik a műhelyek elkülönítésében Holl I., BpR 18 (1957), sajtó alatt.

⁹⁹ A mérműves díszű darabot a budai műhely XVI. századi hatásaként említi Holl I., BpR 18 (1957), sajtó alatt.

¹⁰⁰ Ltsz.: 52.1202–1231. A leltárkönyvi bejegyzés szerint a leletanyag Gerlán került elő és Haán Béla adományozta a békéscsabai múzeumnak az 1900-as évek elején. Valószínű, hogy az Ábránfyak kastélyának omladékából kerültek elő. A kastély helyére lásd: *Karácsonyi J.*, i. m. II. 345. A gazdag és változatos leletanyag minden darabját — helyszűke miatt — nem közölhetem, a Függelékben viszont valamennyit leírom.

¹⁰¹ Egyik felső sarok töredéke van csak meg; rajta a pártázat részlete, egyik kis alak, továbbá a ló feje és egyik mellső lábának részlete. Szerencsére a teljes csempéről fényképnegatív maradt meg. Jelenleg a MTM Középkori Osztályán van.

¹⁰² Ltsz.: M. 5.936.1.

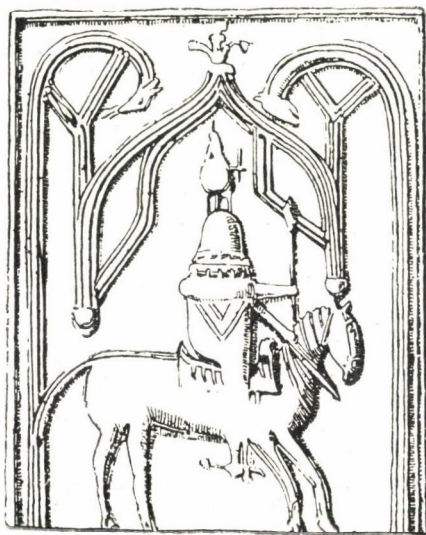
¹⁰³ MNM. Ltsz.: 10.1907.3. A kályhacsempé több XV–XVI. századi lelettel, köztük kályhacsempé- és kályhaszem-töredékekkel került a Nemzeti Múzeumba. Bodolán is volt erősség a középkorban, talán éppen a Csibogárd nevű szőlőhegyen, ahol a leleteket találták (*Csánki D.*, i. m. II. 454.).

¹⁰⁴ Ltsz.: 13.1941. A kályhacsempét Szalárd (Sălard) község határában találták. Szalárd határában állott Adorján vára, amely a XIII. századtól szerepel írásos forrásainkban (*Csánki D.*, i. m. I. 595). Feltehető tehát, hogy a kályhacsempé ennek romjai közül került elő.

5—7, 9—10)¹⁰⁵ és Csabrendekről származó (XLVII. t. 3)¹⁰⁶ példányokon kívül megmaradt a keszthelyi múzeumból eltűnt, ismeretlen lelőhelyről való töredék fényképe is (XLVI. t. 4).¹⁰⁷ Mindezek az ábrázolás több, rokon változatát képviselik (F. 19—23). A szombathelyiek korát először Dercsényi Dezső a XIV. századra,¹⁰⁸ később Kádár Zoltán — a vasvári leletanyag tárgyalása során — a XV. század első felére határozta meg.¹⁰⁹

A „népies” csoportban különálló az a lovast ábrázoló két erdélyi kályhacsempe, amelyet a Háromszék megyei Fotosmartonosról (Fotoș) és Gidófalváról (Ghidfalău) őriz a sepsiszentgyörgyi

Mindezekkel némi rokonságot tart az egri (F. 24—24c) és diósgyőri várban talált zöldmáz, lovast ábrázoló (XLVI. t. 12—15),¹¹³ továbbá a füleki (Fülakovo) várátásból származó (F. 25), többszínű mázas, ugyancsak lovast ábrázoló kályhacsempe is (IV. t. 2). Ezeket azonban mázas voltak és valószínűbb ábrázolásmódjuk is elkülöníti a fentiektől. Az egri kályhacsempét Kádár Zoltán először a XIV. századra — Nagy Lajos korára — tette,¹¹⁴ később azonban e kelteztést korainak vélte.¹¹⁵ A füleki lovast dr. Kalmár János a XVI. század végéről,¹¹⁶ Voit Pál pedig a XVI. század első feléből származónak tartja.¹¹⁷

1. kép. Kályhacsempék Erdélyből
Fig. 1. Carreaux de poêle de Transylvanie

múzeum (Sft.-Gheorghe, Museul Naț. Săcuesc).¹¹⁰ Ezeket a XV. századra keltezett kályhacsempéket csak képről ismerem,¹¹¹ így a továbbiakban részletesebben nem foglalkozhatom velük. Képüket összehasonlítás céljából közlöm (1. kép).¹¹²

¹⁰⁵ A kályhacsempéket Kádár Zoltán docens szíveségéből közölhetem. Valamennyi leltározatlan. Részben ez az oka annak, hogy a két lelőhelyről előkerült töredékek biztosan nem választhatók szét. Csúpn arról a három darabról tudjuk, hogy szombathelyi, amelyet már eddig közzétettek. [Vö. *Paulovics I.*, Savaria-Szombathely topográfiája. (Szombathely 1943) III. kép; *Kádár Z.*, Arch. Ért. 76 (1949) XXXVI. t.; lásd jelen cikkben III. t. 7, 9—10.; a 10. sz.-hoz utólag még két töredéket ragasztottak.]

¹⁰⁶ Keszthelyi Múzeum. Ltsz.: 13.484/6.

¹⁰⁷ Fényképét Bálint Alajos szegedi múzeumvezető szívességének köszönhetem.

¹⁰⁸ *Dercsényi D.*, Nagy Lajos kora. (Bp. é. n.) 162. Az egyik félbevágott kályhacsempe alapján, amelyen a lovasnak csak felső része van meg, Szent László-ábrázolásra gondol.

¹⁰⁹ *Kádár Z.*, Műv. Tört. Ért. 3 (1953) 69—70. A töredékek összevetése alapján ő ismeri fel, hogy e kályhacsempék Szent Györgyöt ábrázolják.

¹¹⁰ A rájuk vonatkozó adatok Balassa Iván szíves közlése szerint: az előbbi 1911-ben került a múzeumba. Ltsz.: 1905. Mérete: 22,7×18,3; utóbbi ltsz.: 5.597. 1914-ben a Patakmejn nevű utcában Zsigmond Imre

A felsorolt kályhacsempék több-kevesebb közös vonásuk által bizonyos rokonságot tartanak egymással. Ez azonban nem jelenti azt, hogy pontosan egykorúak is. Amint a továbbiakban látni fogjuk, kb. egy századra, vagy talán még valamivel hosz-

telkén találták, az 1700-as évek közepe táján épült ház lebontása alkalmával, a töltésre felhasznált, házalatti törmelék közt. Mérete: 22,3×17,2 cm.

¹¹¹ *Petranu, C.*, Revendicările artistice ale Transilvaniei. (Arad 1925) 178. 50. kép A—B.; Emlékkönyv a Székely Nemzeti Múzeum 50 éves jubileumára. (Sepsiszentgyörgy 1929) 424.

¹¹² Holl szerint [BpR 18 (1957), sajtó alatt], a fotosmartonosi a budai műhely egyik típusának XVI. századi kisugárása.

¹¹³ Az újabban előkerült és még leltározatlan töredékeket Galván Károly muzeológus szívességéből közölhetem.

¹¹⁴ *Kádár Z.*, Arch. Ért. 76 (1949) 102—107. Mivel elfogadja többek között éppen a nadabi kályhacsempék korai kelteztését, saját, gyakran helyes irányba mutató szempontjai és vizsgálatai ellenére végül is helytelen időrendi következtetésekre jut.

¹¹⁵ *Kádár Z.*, Műv. Tört. Ért. 2 (1953) 70.

¹¹⁶ *Kalmár J.*, M. Műv. 16 (1949) 64—65.

¹¹⁷ *Voit P.*, Kerámiai emlékek, Nógrád megye műemlékei. Magyarország Műemléki Topográfiája III. (1954) 96—98., 22. kép.

szabb időre tágul az időhatár, amelyre készítésük tehető.

A leírt kályhacsempék különböző szempontú vizsgálatából számos következtetést és eredményt szűrhetünk le.

Mielőtt rátérnék „kályha”-részük és préselő mintájuk vizsgálatára, megemlítem azt a közös vonásukat, hogy — az egri—diósgyőri és füleki kivételével — csempelapjuk kisméretű. Így a belőlük rakott kemencék is viszonylag a kisebbek közé tartoztak, tehát nyilván nem nagy termekben állottak.

A készítmódót vizsgálva, a számba vett csempék „kályha”-részének zömén — bár általában nagyon töredékesek — megfigyelhetők a korongolás körbefutó hornyolatai. Ez már önmagában is a „felhúzás”-ról, tehát készítmódjuk fejlettebb fokáról tanúskodik.

Néhánynál megmaradt a „kályha” fenékrésze, vagy annak töredéke is (XLVI. t. 6 = F. 22; F. 12a), amelyen a korongról való levágás nyomai látszanak. Ez pedig határozottan bizonyítja a két kézzel történő „felhúzás”-t.

Mindkét jelenség a nadabi kályhacsempé legközelebbi párhuzamait szolgáló gerlai leletegyüttesben is megfigyelhető, tehát a „makkot verők” „kályha”-részét sem készíthették másképpen. Mivel pedig kisebb vidéki műhelyekről van szó, a korong fejlődéséről fentebb mondottak alapján, készítésük idejét a XV–XVI. század fordulójánál korábbra nem tehetjük.

Ezzel a korhatárt ismét fentebb szorítottuk.

Az egri—diósgyőri és a füleki csempéknek nincsen korongolt „kályha”-részük. Ehelyett a csempelap hátsó felét hozzáragasztott agyagszalag keretezi (XLVI. t. 12). Ez a megoldás — amint már említettem — még későbbi időre utal.

Ha az ábrázolt jelenetekhez használt préselő-minta szempontjából vizsgáljuk a nadabi és vele rokon kályhacsempéket, egy részükön az alakok balkezesek, tehát az ábrázolás tükörképszerű. Ez nemcsak a nadabin (XLIV. t. 1), és a gerlaiak közül a harcosokat ábrázoló kályhacsempén van így (XLV. t. 4–5), hanem a szombathelyieken is (XLVI. t. 7, 9–10). Általánosnak kell tehát tekintenünk.

Úgy látszik, hogy ezeknél nem mintázták meg előzőleg domborúan a jelenetet, hanem az eredeti helyzetű ábrázolást — akár máshol látott vagy előttük levő mintakép alapján, akár anélkül dolgoztak — a préselőmintára vetítve, mélyítéssel alakították ki. A negatívba való dolgozás bizonyára nem korlátozódott a tükörképet mutató kályhacsempékre, de a többiekénél sokkal nehezebben állapítható meg.

Az ilyen préselőminták tehát olyan mesterek munkái lehettek, akiknek gyakorlatába a negatív

formában könnyen megoldható díszítés idegződött be. Az egyszerűbb, geometrikus és a — gyakran geometrikus elrendezésű — növényi minták készítésében lehettek jártasak, amelyeknél fel sem merül a tükörkép kérdése.¹¹⁸

Annyi bizonyos, hogy ezek a népművészet környezetében élő, vidéki mesterek voltak. Erre nemcsak a helyenként alkalmazott népies jellegű növénydíszek, hanem az alak- és térábrázolás kezdetleges vonásai is világosan utalnak. Így pl. a testméretek aránytalanok, a szembenéző alakok lábait oldalnézetben ábrázolják, a hátul álló alakot (XLV. t. 4–5) magasabbra emeléssel jelzik stb. Mindezek ellenére, vagy éppenséggel mindezek miatt, megvan bennük a népművészet közvetlen üdősége, bájos naivsága.

E kályhacsempéket az egyes területeken dolgozó műhelyek szerint ma még nem különíthetjük el. A következőket azonban már most megemlíthetem:

Vidéki „népies” jellegű műhelygyakorlat máris kezd kibontakozni a Tiszántúl DK-i, a Dunántúl DNY-i¹¹⁹ részén és a Felvidék peremén. Közöttük a területi elkülönülés mellett a domborművekkel való bánásmód tekintetében is különbség van.

A tiszántúliakra általában jellemző a mintázat domború megformálása és az alakok elnagyoltabb kezelése. Ezen belül azonban igen jelentős minőségi különbségek is vannak. Jól érzékelhetjük ezt, ha a csoport egyik legjobb példányát, a nadabit (XLIV. t. 1) a gyulaival (XLVII. t. 1) vetjük össze.

E különbségek és a témák gazdagsága alapján itt már most is kiterjedtebb és általánosabb műhelygyakorlatot ismerhetünk meg, mint pl. a pillanatnyilag még csak egy témájú dunántúliaknál.

Szűkebb összehasonlításra a gerlai leletegyüttes alkalmas (XLVII. t. 2–5, XLVI. t. 1–2). Számos jelenségből következtethetünk arra, hogy zömükben egy műhelyből kerültek ki. Sőt egyidejűsége és egy kéz munkájára mutat néhánynál pl. az agyag egyezése (XLV. t. 7, 8, 10) vagy pl. a pártázat kivágásának azonos módja (XLV. t. 8, 10, XLVI. t. 2) stb.

Mindezek ellenére, ha egy pillantást vetünk pl. az alakos példányokra (XLV. t. 4–5, 7–8, 11),¹²⁰ témájukon túlmenően is elütnek egymástól kompozíciós szerkezetük és készítmódjuk sajátosságaival. Ezt csupán egy rövid példán szemléltetem: A harcosok alakjának merev szögletességével — ami egyúttal Szent Pétert is jellemzi — ellentétben áll Szent Katalin alakjának lágyabb vonala, különösen a vállára boruló palást hullámjátéka. (Ez gyakorlottabb kézre, vagy mintakép közvetlen másolására mutat.) Ugyanígy elüt az előbbi éles metszésű leveles—indás kerete a Szent

¹¹⁸ Igen érdekes, hogy Miskolci Mihály fazekas negatívba véselt nevét is tükörképben őrizte meg az egri várból származó igen szép virágmintás csempé; Voit Pál a XVI. század második felére keltezi [Műv. Tört. Ért. 3 (1954) 118–121, 6. kép].

¹¹⁹ Ilyesmire már Kádár Zoltán is utal (Műv. Tört. Ért. 2 (1953) 77).

¹²⁰ A XLV. t. 6 és XLV. t. 11. töredékek valószínűleg egy kályhacsempéhez tartoztak. Azonos anyagból készültek s ezenkívül sárga és vörös festésűek.

Katalint közrefogó kanyargós virágos indától.¹²¹ A hatást azonban lerontja, hogy Szent Katalin szemét és száját utólag behöködött lyukakkal jelölték.

Mindkét ábrázolásnak azonos préselőmintából nyomott több példánya maradt meg (F. 5–5c; F. 7–7c).

A gerlai anyagban a kompozíciók és alakok változatossága a műhely gazdag formakincsét mutatja. Kapcsolataira azonban egyelőre nem következtethetünk. Legfeljebb a nadabinak a harcosokkal való némi rokonsága alapján gondolhatunk arra, hogy talán egy műhelynek más-más időben készült termékei.

A dunántúli „népies” kályhacsempéket a domborművek laposabb kezelésén túl az alakok geometrikus színezetű stilizálása is megkülönbözteti az előbbiektől.

Innen egy témának — a Szent György-ábrázolásnak — különböző változatait ismerjük.

A biztosan Szombathelyről származó három kályhacsempen díszítését más-más préselőmintával nyomták ki (XLVI. t. 7, 9–10).

Közülk leggondosabban a XLVI. t. 10-en bemutatott példányt készítették. Ezzel vetekegett, vagy talán felül is múlta a keszthelyi múzeumban őrzött, de elveszett darab, amely — fényképe alapján — ismét más préselőmintán készült (XLVI. t. 4).

A másik két szombathelyi változat az előzőnél kisebb méretű és jóval elnagyoltabb ábrázolású. Pl. a ló farhámjából, amely az előbbinél világos szerkezetű, ezeknél csak értelmetlen részletek látszanak. Nyilván utánzásról van szó. Mivel az utóbbi két változatnál az alak és a képmező mérete egyforma s a keret (leveles ág?) készítmódja is azonos, nyilván egy műhelyben, azonos kéz formázta préselőmintájukat.

Utóbbi azt bizonyítja, hogy a rangosabb kályhacsempékhez hasonlóan,¹²² ugyanazon ábrázolásról egy műhelyben is a préselőminták változatait készítették.¹²³

A legkezdetlegesebbnek látszó esabrendeki példány készítmódja elüt a többiekétől (XLVI. t. 3). Feltehetőleg más műhelyből származik.

A Felvidék-peremi „népies” csoportot az előzőktől elkülöníti a nagy részletezőkedvvel mintázott felület (pl. a viselet, a lószerszám, továbbá a háttér növényi díszének aprólékos kidolgozása stb.).

Ezen belül azonban — úgy látszik — nagy változatosságot várhatunk. Például a füleki huszár a felvidéki művészi jellegű kályhacsempék csoportjában az egyetlen eddig ismert „népies” átformálási ábrázolás. (Példányait nem hasonlíthattam össze egymással.)

Merőben elütő műhelygyakorlatról tanúskodik az elterjedtebb egri — diósgyőri lovasábrázolás. A diósgyőrieket csak fényképről ismerem, tehát pl. a préselőminta szempontjából nem vethettem össze az egriekkel. Az azonban kétségtelen, hogy az általam megvizsgált négy egri darab (XLVI. t. 12–15) azonos — több jel szerint vésett — préselőmintán készült. A diósgyőriekkel egy jellegűek s így biztosra vehető, hogy egy műhely termékei.

A tiszántúli és dunántúli „népies” kályhacsempék máztalanok, ami helyi jellegüket és szegényességüket csak még jobban kidomborítja. A leletek szerint legfeljebb — többnyire vörös — festéssel tudták színhatásukat növelni (XLV. t. 3–5). Közöttük a többszínű — pl. sárga és vörös — festés már különleges értékűnek számíthatott (XLV. t. 6, 11). Jellemzőnek látszik, hogy még az elsőrangú ábrázolásokkal vetekedő simándi kályhacsempét is fénytelen agyagfestéssel (?) vonták be (XLV. t. 1). Bizonyára a kemencévé rakott „kályhák”-at utólagos befestéssel és bemeszeléssel is igyekeztek mutatósabbá tenni.

Ezekkel szemben a nagyjából egykorú Felvidék-peremi „népies” kályhacsempék közül az egri — diósgyőriek zöld (XLVI. t. 12–15), a füleki pedig többszínű máztól ragyog (XLVII. t. 2).

Ennek az ellentétnek, csakúgy mint más — fentebb érintett — elütő vonásoknak (méret, „kályha”-rész, mintázat stb.) tulajdonképpen egyszerű a magyarázata. Utóbbi területek közvetlen kapcsolatban voltak a Felvidékkel, ahol a korábban is előrehaladottabb polgári fejlődésben nagyjából töretlen a folyamatosság. Ezen belül pedig a fazekasműhelyek régi, igen fejlett és a XVI–XVII. században is virágzó agyagműipar szerves részét alkották.¹²⁴ Az itt dolgozó fazekasok lehetőségei tehát tanulás, tapasztalat, gyakorlat, anyagbeszerzés, értékesítés stb. szempontjából általában felülmúlták az alföldi és dunántúli mestereket. Különösen szembetűnővé válik a különbség a XVI. században, amikor a felvidéki műhelyek virágzásával szemben — amint alább látni fogjuk — az alföldiek és dunántúliak magukra hagyatva és elszigetelten dolgoztak.

Ha már most a fenti kályhacsempéket a lelőhely szerint vizsgáljuk, akkor arra a meglepő eredményre jutunk, készítésük gyarlóságai ellenére, még a tiszántúliak és dunántúliak is biztosan, vagy igen nagy valószínűséggel várakból, illetőleg vidéki kastélyokból s nem falusi házakból kerültek elő.

Ez az ellentét arra az időre vall, amikor egyrészt a „kályhas” mesterség gyakorlata már kisebb vidéki műhelyekben is elterjedt, másrészt a kemencék rangosabb használóit a körülmények igényeik mérséklésére szorították. Az előbbinek

¹²¹ Önálló díszítésként jól ismert XVI. századi falusi házaink leletanyagában. Vö. 88. j.

¹²² Lásd *Parádi N.*, FA (1957), sajtó alatt; a Szent Jánost ábrázoló kályhacsempék.

¹²³ A XVI. t. 5–6 alatti példányok a három változatot mutató szombathelyiek közül kettővel azonos préselő-

mintából kerültek ki. Ez a körülmény kétséggé teszi vasvári származásukat, ami annál inkább sajnálatos, mert ha közülük bármelyik is valóban Vasvárról származna, feltétlenül azt jelentené, hogy egy műhely dolgozott a két helyre.

¹²⁴ Voit P., Nógrád megye műemlékei. 66–100.

alsó határát — mint fentebb láttuk — Mátyás idejére határozhatjuk meg. Az utóbbi azonban a határt tovább tolja arra a zavaros időre, amikor a központi hatalom szétesésével feltámad a feudális anarchia, kirombantja, majd vérbefojtja a Dózsa-felkelést és előkészíti az ország széttagolását, amelyet az előnyomuló török később hosszú időre állandósít.

A fenti területek szakadnak el legkorábban azoktól a kisebb-nagyobb központoktól, ahonnan az igényesebb gyártmányok korábban szétáramlottak. Ha pedig voltak ilyenek e területeken, később vagy megsemmisültek, vagy termelésük igénytelenebbé vált.¹²⁵ E zavaros időkben a termelést, szállítást, közlekedést állandó veszély fenyegette. A főrangúak biztonságosabb területekre menekültek. A helybenmaradt — nagyrészt megerősített helyekre húzódó — középrendűek különben is lejjebb szállított igényeik kielégítésére sok tekintetben helyi, vidéki mesterek gyártmányaira voltak utalva.¹²⁶

Nem véletlen tehát, hogy ezeken a területeken, mégpedig ott születtek meg e sajátos helyi készítmények, ahol a fazekas mesterségnek hagyományai voltak.¹²⁷

Az eddig ismert dunántúli „népies” kályhacsempék készíthetőségét egyelőre nem rögzíthetjük, de Vas megyében kereshetjük.

Biztosabb adatunk van Tiszántúlra a Nadab-bal közvetlenül határos Simándról. Az írott források tanúsága szerint Simánd mezőváros a gyulai uradalomhoz tartozott és Gyula mellett Békessel együtt annak egyik központja volt.¹²⁸ Az 1525-ből származó összeírásban a simándiak különféle agyagedényeken kívül a kemencékhez tartozó edényféléseket — tehát „kályhák”-at — voltak kötelesek szolgáltatásként adni.¹²⁹ 1528-ból Fazekas nevű utcabíróról is tudunk.¹³⁰ Kétségtelen tehát, hogy Simándon a XVI. század első felében fazekas-kályhás központ volt. Kályhacsempéinket azonban egyelőre nem tudjuk közvet-

nül összekapcsolni vele, bár Simándról is kerültek elő kályhacsempék. Így a Nemzeti Múzeumban is van egy máztalan csempe töredéke (XLV. t. 1; F. 26).¹³³ Ezt két füles ólompecséttel együtt találták: a nagyobbikon (F. 27) évszám (1587) is van (XLV. t. 2 a—b).¹³² A töredékes megmaradt művészies jelenet a középkor egyik érdekes fabuláját ábrázolja: a nyúl az összekötözött vadászt a vállára fektetett rúdon viszi („fordított világ”).¹³³ A vadász ruhája jellegzetesen XV. századi.¹³⁴

Simándról szólván, meg kell még említenem, hogy nagy vásárait a XVI. század további folyamán is megtartották.¹³⁵ Nyilvánvaló, hogy a fazekasárúk is messze környékre eljuthattak. Még könnyebb tehát feltételeznünk, hogy ezekkel a szomszédos Nadabot is Simándról látták el.

A simándi példa arra is rávilágít, hogy milyen körülmények között kerülhetett várainkba a tárgyalt kályhacsempék jelentős része. Nyilvánvalóan szolgáltatásként adták, mégpedig abban az időben — a XVI. században — amikor mezővárosainkat igyekeztek újra rászorítani a különböző szolgáltatásokra.¹³⁶

A műhelyek kérdései után, amelyek a XVI. századba vezetnek minket, vizsgáljuk meg most magukat a jeleneteket.

Ezek időrendi egymásutánjának kérdése igen bonyolult. Annyi azonban kétségtelen, hogy korai alakos kályhacsempéinken a lovagvilág felfogásának megfelelő európai jellegű ábrázolásokat találunk. Ezek tárgyát mesejelenetek, heraldikus ábrázolások (címer, címeralakok) képzeletbeli és szörnnyalakok (szíren, griff, vadember, sárkány), majd bibliai és szentek életéből, a főrangú lovagi életből vett (vadászat, lovagi torna stb.) jelenetek képezik.

Ebben az ábrázolás-körben fokozatosan következik be a renaissance térhódításával¹³⁷ és a humanizmus hatására¹³⁸ a való élet, a közvetlen környezet és eseménytörténet visszatükröződése a

¹²⁵ A budai központ hanyatlására lásd: *Holl I.*, Arch. Ért. 79 (1952) 185; *Voit P.*—*Holl I.*, BpR 17 (1956) 128—.

¹²⁶ Természetesen ez nem zárja ki véglegesen az igényesebb gyártmányokat.

¹²⁷ A rendkívül hiányos adatok ellenére is ismerünk a XV—XVI. századból mind Békés, mind Zaránd megyéből Fazekasegyház nevű helyeket [*Karácsonyi J.*, i. m. II. 106; *Márki S.*, i. m. I. 229, 423. — Vas megyében a XIV—XV. században három Gerencsér nevű falu is van (*Csánki D.*, i. m. II. 750.)]. Nyilván szolgáltatásaikkal függ össze, hogy közülük kettő egy-egy várhoz, a harmadik pedig a vaskáptalanhoz tartozott.

¹²⁸ *Scherer F.*, Gyula város története. I. (Gyula 1938) 44.

¹²⁹ *Veress E.*, i. m. 89. „Tenentur etiam Domino Symand dare ad castrum ollas, cacabos, lebetes et alia fictilia ad fornaces pertinentes quantum necessitates exposcunt flor. XVI. d.”

¹³⁰ *Veress E.*, i. m. 114. (1527) „Franciscus Fazokas iudex de Palwca oppidi Symand”.

¹³¹ Fektetve fényképezett.

¹³² MNM. Ltsz.: 122/1897. 1—3. Mindhármát Török Gyula kertjében találták.

¹³³ A jelenet értelmezését *Holl Imrének* köszönöm.

¹³⁴ Az aradi múzeumban levő simándi leletek, amelyeknek fényképét a múzeum vezetőségének szívesége folytán megkaptam, nem vitték előbbre a felmerülő kérdések megoldását. Igen későinek (XVII. sz. ?) látszó, növénymintás, máztalan csempetöredékek és tányérka alakú kályhaszemek vannak a leletben. Utóbbiakat régebben bábsütő mintáknak tartották (*Márki S.*, i. m. I. 423, 430).

¹³⁵ *Márki S.*, i. m. I. 430; *Scherer F.*, i. m. I. 169, 232.

¹³⁶ Lásd erre összefoglalóan: [*Elekes L.*—*Székely Gy.*], i. m. (1438—1526). 243—245.

¹³⁷ *Radocsay D.*, A középkori Magyarország falképei. (Bp. 1946) és A középkori Magyarország táblaképei. (Bp. 1955) c. művében a gazdasági-társadalmi átalakulás egészébe ágyazva vizsgálja e művészi alkotások formai és tartalmi átalakulását. Az idevonatkozó általános összefüggésekre és a népművészet megnyilatkozásainak jellegzetességeire is lásd elsősorban az utóbbi műben: 128—189.

¹³⁸ *Vö. Kardos T.*, A magyarországi humanizmus kora. (Bp. 1955) c. összefoglaló művét, főleg a VIII. fejezetet, a humanizmus elmagyarosodásának megindulásáról.

XV. század folyamán. Erőteljesebben azonban csak a XVI. században bontakozik ki. A korábbi tárgykör természetesen továbbra is hat, de még ebben is az alakok egyre inkább a mindennapi élet embereivé, portrékká válnak.¹³⁹

Ha mármost a fentiek szempontjából vizsgáljuk a mi kályhacsempéinket, ismét nehezebb utat kell járnunk, még pedig azért, mert a rangosabb anyagnál a természetűségekre való törekvés biztosabban nyomon követhető. A tárgyalt kályhacsempék azonban — amint láttuk — már a népművészet határát súrolják, ennek pedig a múltban és jelenben egyaránt egyik jellegzetessége a szke-matizálás. Ez pedig a jelenetek megfogalmazását szinte függetleníti a kortól. A természetűségekre való törekvést tehát többé-kevésbé ki kell kapcsolnunk a kor további szűkítését célzó vizsgálatainkból. Ha viszont az ábrázolások tartalmát nézzük, akkor azt látjuk, hogy a régi hagyományokat őrző szent-ábrázolások (Szent György, Szent Péter, Szent Katalin) mellett már a mindennapi életből vett (munka,¹⁴⁰ hare) ábrázolásokat is találunk az általunk tárgyalt anyagban.

E csemeábrázolások jelentős részének lényeges közös jellemvonása a készítésbeli gyarlóság mellett az ábrázolás egészének népiessé válása s ezen belül az ábrázolt alakok hazai, magyaros viselete.¹⁴¹ Ez utóbbi annál döntőbb jelenség, mert legtöbbjük-nél fel kell tételeznünk a készítésükkor felhasználált, nem népies kompozícióbéli mintát.

Anyagunkban e tekintetben három jellegzetesebb példát mutathatunk be. Témájában a régi hagyományokat őrző, dunántúli Szent György-ábrázolásokon (XLVI. t. 3—7, 9—10) ugyanazt a hazai viseletet — felül szűk, alul bő felsőruhát — láthatjuk, mint a többi e körbe tartozó kályhacsempén. (Szent Györgyöt a korábbról ismert ábrázolásokon, festményeken, szobrokon, kályhacsempéken stb. többnyire páncélos lovagként ábrázolták.) — A kompozíció zártságát és a mintakép sejthető egészét a „népies” előadásmód és a viselet megváltozása ellenére eléggé jól őrzi a XLVI. t. 10. (Lehetséges, hogy a leányalak a mintaképen sem volt rajta.) Ezzel szemben a XLVI. t. 6—7., 9. darabokon a zártságot már kissé lazítja a keret „népies” játékosága.

A mintaképnek használt ábrázolás átalakulását láthatjuk a gyulai példányon (XLVII. t. 1). Itt maga a kompozíció bomlik fel. A csempemező négy sarkában ábrázolt kis alakkal valószínűleg

a megmentett leányt többszörözte meg a készítő mester. Ezzel az eredeti kompozíciónak nemcsak formai, hanem tartalmi egysége is részben felbomlott. Itt a kezdetleges ábrázolás miatt a viseletre nem következtethetünk.

Végül az egri— diósgyőri kályhacsempé a lovas és ló tartásában még őrzi a Szent György mintaképet,¹⁴² de már pl. a sárkány tekerőző, pikkelyes teste helyén csak a talaj hullámszerűségét érzékeljük (XLVI. t. 14). A mester nagyjából önálló, új kompozíciót teremtett: egyszerű lovast ábrázol, magyar viseletben, bár azon már nem az említett hosszú felsőruhát látjuk. E csempén érvényesül leghatározottabban a „népies” díszítő törekvés. A túlsúlyolt csempemezőn a növényi minták szinte egyenrangú értékűek a lovassal (XLVI. t. 15).

Nézzük most azokat a kályhacsempéket, amelyeknek közvetlen előzményeit még ennyire sem ismerjük.

Vegyük elsőnek a nadabít (XLIV. t. 1). Témájával és alakjainak viseletével kályhacsempéink közül szinte a legközvetlenebbül kapcsolódik a mindennapi élethez. Zárt szerkezetű ábrázolása legközelebb a középkor végén közismert Ádám—Éva jelenethez áll, amelyet kályhacsempékről is ismerünk.¹⁴³

A gerlai, hazai viseletű harcosokat ábrázoló kályhacsempé (XLV. t. 4—5) kompozíciója meglepő hasonlóságot mutat tükörképben az egyik besztercebányai (Banská-Bystrica) csempével, mely a „férjét verő parasztasszony” néven ismert.¹⁴⁴ Akár ez volt a minta, akár közös a két ábrázolás mintaképe, a gerlai kétségtelenül olyan önálló kompozíció, amelynek a mindennapi életből vett megfogalmazása vitán felüli. (Lásd később a jelenet megfejtésének kísérletét.) A különben is egyensúly nélküli kompozíciót még tovább lazítja az élesen metszett „népies” indás—leveles keret.¹⁴⁵

A fülekihez (XLVII. t. 2) hasonló huszárábrázolások a XVI. századtól általánosak. Ugyancsak általánosak — mint láttuk — csempéinken is a lovasképek. Hogy a füleki mester milyen minta után dolgozott, aligha tudjuk valaha is megmondani. Zárt kompozíciója hibátlanul illeszkedik a négyzetes keretbe.

A szalárdi kályhacsempé (XLVI. t. 8) a középkorban kedvelt eljegyzési jelenetet idézi. Kétségtelen, hogy művésze mint a gerlai csempén látható, a viselet viszont inkább az egyik nadabi alakéhoz áll közelebb.

hető besztercebányai (Banská Bystrica) anyagban két változata is van. Egyiknek a képét közli Divald K., A gyűjtő. 3 (1914) 9.

¹⁴⁴ Képét lásd: Uo.; Magyar Művelődéstörténet. II. 351.

¹⁴⁵ A jelenet szinte címerkép-szerű. Ezek közül azonban csak némi hasonlóságot mutat vele a Balázs-deákoké (1563). A hosszában osztott címerpajzs mezejének egyik felében kardos magyart, a másikban fegyvertelen, elfutni látszó törököt ábrázol. Az egyenes pengéjű kard ugyanolyan, mint a gerlai csempén látható, a viselet viszont inkább az egyik nadabi alakéhoz áll közelebb. — Karácsonyi J., i. m. I. 146—147. között; III. 20.

¹³⁹ Portrénak szánt ábrázolások is vannak. Lásd pl. Cserey É., Az Iparművészeti Múzeum Évkönyvei. I. (1954) 110—115.

¹⁴⁰ A nadabi „makkot verők” szinte a — középkor végén nálunk is elterjedő — naptárábrázolások október—novemberi jelenetét példázza.

¹⁴¹ A „népies” átfarmálás olyan kályhacsempéken is megfigyelhető, ahol ez a viseletben nem észlelhető. Erre mutat pl. a Szent Katalint ábrázoló példányon (XLV. t. 8) az alakot közérefogó indadíszítés.

¹⁴² Az ábrázolás rekonstrukciós képét lásd: Kádár Z., Arch. Ért. 76 (1949) 102.

¹⁴³ Így pl. a XV—XVI. század fordulójára keltez-

dig szemben ábrázolt népi darabokkal; a férfi hajának hullámjátéka; a fordított liliom; jó térkitöltés). Az alakok elnagyolt, szűk derekú viselete eléggé jellegtelen, mindenesetre megformázás-módja a „népies” csoporthoz kapcsolja.

A másik gyulai, láthatólag sisakos, pajzsos lovas (XLVI. t. 11), feltehetőleg páncélos mintakép után készült s inkább az erdélyiekkel tart némi rokonságot.

A fentiekben szinte valamennyi darabon azt figyelhettük meg, hogy az ábrázolásokat a hazai viszonyokhoz alkalmazzák, hazaivá alakítják.

Érdekes és jellemző, hogy az anyagi műveltség egészéhez mérten aránylag jelentéktelen darabokon is megnyilatkozik az a folyamat, amely a középkor végén a nemzetté válás menetét jelzi az élet minden területén.

Jól tudjuk, hogy ez a folyamat — a társadalmi fejlődés lassúbbodása ellenére is — mennyire meggazdagszik a XVI. században.¹⁴⁶ Az alábbiakban tehát — amikor a kályhacsempék alakjainak viseletét figyeljük — a gazdagodás egyik szerény jelenségét fogjuk vizsgálni.

Ezzel együtt a kályhacsempék időhatárát is szorosabbra fogjuk, bár az eddig felsorakoztatott bizonyító anyag alapján — úgy vélem — kétségtelenné vált ezek XVI. századi eredete.

A viseletnek — hosszabb időhatárokon belül is — vannak állandóbb, továbbá hasonló formái, tehát hol erre, hol amarra találhatunk párhuzamot, különösen az elnagyolt ábrázolásokra. Ez végül is oda vezetne, hogy kályhacsempéinket — mint azt eddig is tették — a XIII. századtól a XVII. századig bárhová besorolhatnánk.

A kérdést tehát elsősorban úgy kell felvetnünk, hogy más szempontok alapján szűkített korban valóban megvan-e az a viselet, amelyet kályhacsempéinken látunk. Azután pedig azt kell néznünk, hogy milyen jellegzetességei vannak a viseletnek, mert ez teszi lehetővé a kisebb időrendi elhatárolásokat.

Azt látjuk, hogy az a derékban övezett, felül szűk, alul bő felsőruha, amely kályhacsempéink alakjaira jellemző, a XVI. században — ahová csempéink korhatározása vezetett — nemcsak általános, de a korábbi időhöz viszonyítva jellegzetesebb is.¹⁴⁷

Részletesebb összevetésre a tiszántúli csoport-

ból éppen a számunkra fontos nadabi és a vele rokon gerlai alakok viselete alkalmas. Ez tehát koruk szűkítését is megkönnyíti.

A süveg általában nem jellemző. Különböző változatai ugyanúgy megvannak korábban és későbbben, de kb. a XVI. század közepétől igen gyakoriak azok, amelyeknek hegye visszahajlik. Ilyen az egyik gerlai harcosé. A feltűrt szélűre is pontos párhuzamaink vannak, akár szőrméből, posztóból, vagy nemezéből valót ábrázol is a nadabi.¹⁴⁸

A szablya, amelyet az egyik nadabi harcos kezében — de a füleki huszár és az egri lovas oldalon is — látunk, éppen a XVI. század során válik ismét döntő jelentőségűvé; ugyanakkor azonban az egyenes kard is használatos marad. Ilyen van a másik gerlai harcos kezében.¹⁴⁹

E században a nadabiak körháját ugyanúgy megtaláljuk, mint a gerlaiak — valószínűleg — rövidre vágott haját. Az előbbi a XVI. század első felére jellemzőbb, az utóbbi inkább a XVI. század második felétől kezdve divatozik. A nadabiak szakállas és a gerlaiak borotvált — bajuszos — arca pedig az idősebb (házas), illetőleg a fiatal kort jelzi ebben az időben is.¹⁵⁰

A gerlai ábrázolást már egy-két fentebbi jelenség is (süveg, haj) a XVI. század második felére utalja. Ezt még tovább erősíti az egyik harcos alacsony, lapostetejű fejfedője, amelynek nyilván tollbokrétáját jelzi a csempe lapján föléje festett dísz.¹⁵¹

Nemcsak az egyes viseletdarabokra találunk párhuzamokat, hanem mind a nadabi, mind a gerlai alakok viseletének egészére is.¹⁵² Így a nadabiakhoz közel álló többek között egy egykorú fametszeten ábrázolt magyar paraszt viselete.¹⁵³ A gerlai kardot fogó harcos viseletére pedig kitűnő párhuzam az a XVI. század második feléből származó gyulafehérvári (Alba-Iulia), régebben Hunyadi János képmásának tartott alak.¹⁵⁴

A gerlai harcosok viseletének más sajátossága is van. A mester igyekezett ugyan közöttük viseletben és fegyverben különbséget tenni, mégis mindkettő — viselete alapján — magyarnak tűnik. Ezzel kapcsolatban szükségesnek látok egy család-történeti adatot megemlíteni. Lehetséges ugyanis, hogy az alább leírt esemény volt az alapja a jelenet megfogalmazásának.

¹⁴⁶ Kardos T., i. m. 390—391.

¹⁴⁷ Nemes M.—Nagy G., A magyar viseletek története. (Bp. 1900) 152.; Magyar Művelődéstörténet. III. 360. — Nagy Géza, i. m. 45—51, 55 és 58—59. t.-n a továbbiakban részletezett viseletre is rendkívül gazdag gyűjteményt szolgáltat. Az alábbiakban tehát csak ott hivatkozom más viseletképekre, ahol feltétlenül szükségesnek látszik.

¹⁴⁸ Mindkét süvegforma változatainak leírását lásd: Magyar Művelődéstörténet. III. 371. Utóbbit kályhacsempetöredékről is ismerjük. MNM. 108/1912.

¹⁴⁹ Egymással szembeállítva, csaknem azonos viseletű, de egyenes kardú, illetőleg szablyszerű magyar harcost láthatunk (1545-ből) Nemes M.—Nagy G., i. m. 49. t. 7—8.

¹⁵⁰ A hajviselet változására, a bajusz- és szakáll-viseletre lásd: Uo. 152.; Magyar Művelődéstörténet. III. 372, 374.

¹⁵¹ A tollbokrétá említése süvegdíszként: Magyar Művelődéstörténet. III. 371. — Különböző rangú emberek viseletét ábrázoló metszeten találunk ezzel egyezőt a XVI. század második feléből. Lásd uo. pl. 102, 118—119, 298, 369 stb. Rokon vele a tárgyalt füleki huszár (XLVII. t. 2) fejfedője is.

¹⁵² Mindkettővel rokon az 1564-i szikszói járványt leíró újságlapon ábrázolt alakok viselete. Magyar Művelődéstörténet. III. 403.

¹⁵³ Képét közli Kardos T., i. m. 384—385 között.

¹⁵⁴ Korának meghatározását és viseletének jellemzését lásd: Varju E., Arch. Ért. 27 (1907) 15, 18—19. — Meglepő az a rokonság is, amely a gerlai és 1557-ből származó vízfestményen ábrázolt gyalogos vitéz, továbbá lovas dobos viselete között van. Szendrey J., A magyar viselet történeti fejlődése. (Bp. 1905) 52—53.

Gerla az előkelő Ábránfy-család¹⁵⁵ ősi birtoka volt.¹⁵⁶ Egyik késői leszármazott, Ábránfy Imre, a csabai kastély ura, 1556-ban a Zaránd megyében szervezkedő János Zsigmond-pártiakhoz csatlakozott és csabai kastélyát a törökök kezére akarta adni. Emiatt Mágocsy Gáspár gyulai várkapitány megtámadta, elfoglalta és felgyújtotta a csabai kastélyt. A harc folyamán Imre is elesett, mégpedig anyja elbeszélése szerint úgy, hogy az ostromlók egyik vezetője csellel kihívatta és az ősi kastély kapujában megölette. Ez az esemény bizonyára széles környezetben ismertté vált, amihez nyilván az is hozzájárult, hogy a nehezen felejtő anya fiának szörnyű és méltatlan halála miatt még sokáig mindenfelé panaszkodott.¹⁵⁷

Ha ez az esemény tükröződik a kályhacsempeknél, akkor magyarázatot nyer a két magyar harcos szembeállítás és viseletük eltérése is. (Utóbbi ugyanis Miksához, illetőleg János Zsigmondhoz való tartozást jelölhet.)

A gerlai kályhacsempe közelebbi kormeghatározásában a XVI. század második felére utal tehát ez a történeti adat is.

A füleki huszár viseletével dr. Kalmár János részletesen foglalkozott, így szükségtelen rá kitérnem. Célkitűzésünk szempontjából pedig lényegtelen, hogy ez a kályhacsempe a XVI. század első vagy második felében készült-e, ahová Voit Pál, illetőleg dr. Kalmár János osztotta be.¹⁵⁸

Az egri—diósgyőri lovast rövid dolmánya¹⁵⁹ és igen magas süvege különbözteti meg az előbbiektől. Mindkettőből későbbi időre következtethetünk. Más — már említett — olyan vonása is van (pl. a mintázat túlszűfoltosága, széteső szerkezete stb.), amelynek alapján — ha nem vennők figyelembe, hogy a törökök Egert 1596-ban elfoglalták — a XVII. század első felére is keltezhetnők.

A többiek időbeli beosztására egyelőre nem vállalkozhatom, közöttük a fentiekkel egykorúak és korábbiak is lehetnek. Talán legkorábbi — de a XV. század végénél semmi esetre sem készült előbb — a „jegyespár”-t ábrázoló kályhacsempe, amelyet feltehetőleg közvetlenül mintaképről másoltak.

Visszatérve a nadabi kályhacsempékre, a „makkot verők” XVI. századi származását a kísérőleletek is megerősítik. Ezek közül — amint már említettem — nem mindegyiket találtam meg. Az azonosítható, rendeltetésük szerint szétesztott nadabi leletek, amelyek kevésbé jellegzetesek, éppen ez esetben azért jelentősek, mert a fegyvertár anyagában a nagyobb lándzsacsúcs (XLIV. t. 3), a kengyel (XLIV. t. 9), a patkó (XLIV. t. 8) korát külön-külön, tehát egymástól függetlenül,

a XVI. századra határozták meg.¹⁶⁰ A kupalakú kályhaszem (XLIV. t. 7) lábbal hajtott korongon készült és jellegzetesen XVI. századi karsú forma (F. 28—32). A kísérőleletek korhatározása — egymást erősítve — együttesen is jelentősebbé válik. Márpedig, ha a kályhacsempékkel együtt, a földmunkák során — akár rendszertelenül innen-onnan, akár egy helyről — összegyűjtött leletek mind a XVI. századra mutatnak, a kályhacsempék kora is igen nagy valószínűséggel ugyanaz, vagy legalábbis nem sokban térhet el attól.

Figyelembe véve a viseletre vonatkozó megjegyzéseket, a nadabi „makkot verők”-et nagyjából a XVI. század első felére tehetjük, arra az időre, amikor Nadab jelentősége — a rá vonatkozó történeti adatok alapján — csökken.

A régi kutatók közül tehát Hampel Józsefnek volt igaza, amikor a kályhacsempét a XVI. századra keltezte, de egyúttal nem sokat tévedett a másik — solymászt ábrázoló — nadabi kályhacsempe koránál sem.

Erről a kályhacsempéről, éppen más irányú célkitűzésünk miatt, a fentiek során közvetlenül nem volt szó. Kétségtelenül nem vidéki kis mester munkája, de elmarad mind az ábrázolás, mind pedig a ház minősége tekintetében a nagy központok készítményeitől. Ha ezeket összevetjük a kályhas kemencék általános áttekintése során mondottakkal — úgy vélem —, részletes vizsgálat nélkül is valószínű, hogy a XV. század második felében, de annak is inkább a vége táján készült. Abban az időben használhatták tehát, amikor Nadab a Dóczyak birtokában volt.

Ha történeti határt keresnénk a két kályhacsempe között, talán azt mondhatnánk, hogy az a kályhas kemence, amelyhez a solymászt ábrázoló csempe tartozott, a területet végigsöpörő Dózsa-felkelés hullámát megelőző, a másik pedig az utána következő időben állott.

*

A nadabi „makkot verők” korai keltezése fazekasmesterségünk fejlődésének olyan fokát tételezi fel — hallgatólagosan — a XIII. században, amely e korban még elképzelhetetlen. Ám a kályhacsempék nem csupán egyszerű fazekastermékek — ha használatukat nézzük —, hanem pl. a ház osztódásának előrehaladott fokát, a szobát fűtő és sütő-főző kemence szétválásának kezdetét is jelentik. Keltezésük tehát a magyar ház fejlődéstörténetének megrajzolása szempontjából is jelentős. Nem közömbös, hogy ez a fejlődés

¹⁵⁵ Ez a család — a Nadabyhoz hasonlóan — a XV—XVI. század folyamán az elágazások miatt egyre szegényebbé vált s a XVII. század végére kihalt. A kiterjedt család egyes tagjai magas méltóságokat is viseltek. Sokat harcoltak a törökök ellen. Gyakori civódás, torzszalkodás és széthúzás volt tagjai között, főleg a XVI. században. *Karácsonyi J.*, i. m. III. 9—16.

¹⁵⁶ Uo. II. 123—.

¹⁵⁷ Uo. I. 138—139.; III. 14.

¹⁵⁸ Lásd: 116. és 117. j.-et.

¹⁵⁹ A dolmány rövidülése a XVII. század felé: Magyar Művelődéstörténet. III. 360.

¹⁶⁰ Csupán a kisebb lándzsacsúcs jelent kivételt. Ez dr. Kalmár János szíves szóbeli közlése szerint a XV. századnál későbbi nem lehet.

dés mikor, milyen körülmények között megy végbe és milyen időben milyen fokot ér el. Népi művelődésünk megítélésében sem mindegy, vajon beszélhetünk-e egyáltalán arról, amint Varju tette — hogy pl. a kisbényi oszlopfőn középnemesi viseletet látunk, a nadabin pedig parasztit. A kettő különböző korból való származásával az összevetés alapja vész el. Nem tartható továbbra

is az a fajta keltezési mód sem, amely a gyengébb kivitelű darabokat korábbiak, a gondosabb készítéseket pedig általában későbbinek gondolja.

A fentiekben adott kormeghatározással az volt a szándékom, hogy hozzájáruljak a további kutatásnak a készítmód (technikai fejlődés), a használat (környezet) és az ábrázolás (viselet, művészet) területén való megalapozásához.¹⁶¹

Függelék

1. (XLIV. t. 1) Kályhacsempe. Érdes, erősen kopott felületű, téglavörös színű. Kidomborodó pálcátágokkal és fogazással díszített párkánya ívelten, majd szögletesen megtörve ugrik ki a felületből; felül várfal pártázatához hasonlóan kiképzett oromzattal záródik. A párkány alatt — a kályhacsempe szélén belüli — négyszögletes kidomborodó pálcakeretben tölgyfa két oldalán egy-egy férfi áll. Az egyik a bal kezével a teste előtt átnyúlva a fa ágát húzza le, felemelt jobbjaival gallyhoz nyúl. A másik férfi mindkét karját könyökben behajlítva felemeli. A jobb kezével szintén gallyat fog, a ballal pedig szerszámmot tart. A férfiak felálló gallérú, láthatólag felül testhez simuló és középen gombolódó, deréktól lefelé pedig erősen ráncolt, hosszú — csaknem bokáig érő — felső ruhát viselnek, amelyet derekon öv fog át. Az egyik férfi fején gömbölyödő tetejű, magas süveg, a másikén vagy pörge kalap, vagy feltűrt szélű alacsony süveg van. Amennyire az igen erősen kopott archól megítélhető, mindkét férfi bajuszos-szakállas, s jól látszik, hogy fülig érő kör-hajuk van. — „Kályha”-része, amely a szokásostól kissé eltérően két oldalt 2,4, ill. 3,5 cm-es csik kihagyásával tapadt a csempe hátalójához, tövig letöredezett. M: 22, sz: 18—18,5 cm.

2. (XLIV. t. 2) Kályhacsempe. Gyenge fényű, eredetileg világos-zöld máza egyes helyeken sötétebbre égett, szegélye mentén pedig itt-ott lekopott a nyers téglavörös színű agyagról. A szögletesen kiugró sima kereten belül domborművű lovas solymász. A rövidre nyírt (?) hajú csupasz arcú fiatal férfi bő ujju, derekon alul érő övezetlen felsőruhát visel. Szűk nadrágja és valószínűleg esizmája van, nagytaréjú sarkantyúval. Jobb kezében solymot tart, balja a kantárt fogja. Könný vadásznyeregben ül. A nagytetű, előreleptő lovat gazdag csüngős farhám díszíti. A háttérben — a ló teste mögött — lombos fa van, melynek gyökerei a ló hasa alá nyúlnak. — „Kályha”-része letöredezett, csupán egy kicsiny csonkja maradt meg, melyen — a készítéskor — átbökött lyuk részlete látszik. M: 23, sz: 22—24 cm.

3. (XLIV. t. 4) Pecsénymó, bronz. Lapján, középen háromszögű, háromszor vágott címerpajzs; felette kereszt. Körülötte gyöngysor-keretben: + SM: IACOBI·F·D·VICECOMITIS·DE·ZABOCH körirat. Hátlapján szabálytalan háromszög alakú, ráforrasztott vastag lemez, kerek lyukkal. Ám: 4 cm.

4. (XLIV. t. 6) Kályhacsempe. Kissé érdes felületű, világos barna színű. A szögletesen kiugró sima kereten belül, leveles ágazat felett, jobbra néző, egyik mellső lábát felemelő, nyitottszájú oroslán. Sörényét párhuzamosan vésett zegzug vonalak jelzik. Felkunkorodó leveles ágga kiképzett farka és teste között csillagdísz van. Testét — a nyomokból ítélve — eredetileg vörösre festették és nyelvet is festettek neki. Meg kell említenem, hogy a háttér kissé fénylő felületű volt, azt a látszatot keltve, mintha gyenge barnássárga mázzal vonták volna be. Kiderült azonban, hogy utólag kenték be lakkfelével, ami a tisztítás során teljesen leoldódott.

Így a háttér is világosbarnává vált. Mivel a leltárkönyvi adatok szerint — amit Márki is átvett — „barnás keretbe foglalva sárgás alapon” lépdél az oroslán, valószínű, hogy a háttér bekenése korábbról származik. M: 20,4, sz: 20,4 cm.

5—5a. (XLV. t. 4—5; ltsz: 52.1229. 1 és 52.1212) Kályhacsempe-töredékek. Érdes felületűek, vöröss-sárga színűek. Mindkettő párkányrésze letörött. Lapjukon éles metszésű népies, indás—leveles keretben, egymás mellett, két bajuszos, borotvált állú, magyaros arcú, fegyveres harcos áll. Az egyik kissé megdőlvé, mintegy a bal kezében tartott egyenes kardra támaszkodik, jobb kezével pedig derekához nyúl. A másik, jobb kezével az előbbi fejéhez nyúlva, felemelt bal kezében szabályt tart. Ez a harcos kissé magasabban (mögötte?) áll. Mindketten felül szűk, testhez simuló, az övezett deréktól lefelé ráncolt felsőruhát viselnek. A szabályt tartó ruhája alul sűrűn ráncolt s az alsó lábszár közepéig érő, míg a másikén — amely jóval hosszabb — csak néhány ráncot jelöltek; az utóbbinak jobboldalán az övről kardhüvely csüng. A szabályas harcos hosszú, elhajló hegyű — s a halvány nyomokból ítélve — feltűrt szélű süveget visel, míg a másik fején igen alacsony, csaknem lapos tetejű fejfedő van. Hajukat nem jelölték (rövidre vágott?). A nyomok alapján kétségtelen, hogy az alakokat keretező levéldísz indáját és a két férfi ruháját vörösre festették. A kardjára támaszkodó harcos feje felett bokréta szerű festésnyomok is látszanak. — Hátsó „kályha”-részüket — amely töredékes — korongolt, hosszában félbe vágott hengerből alakították és két oldalt — a nadabihoz hasonlóan — széles csik kihagyásával ragasztották a csempelephoz. Az a. M: 19, sz: 11—18,5 cm, a b. M: 18,5, sz: 18 cm.

5b. (Ltsz: 52.1231.1) Hasonló jobb alsó részének töredéke, a két harcos alakjának elég nagy részletével. Igen kopott felületű, a festés nyomai hiányoznak. Félhengeres „kályha”-részének csak kis töredéke van meg. M: 10,5, sz: 15,8 cm.

5c. (Ltsz: 52.1230.1) Hasonlónak alsó saroktöredéke, szabályas harcos lábának és a leveles indának a részletével, rajtuk helyenként vörös festés nyomai. — „Kályha”-része hiányzik. M: 9,5, sz: 7,5 cm.

5d. (XLV. t. 3; ltsz: 52.1211) Hasonló kályhacsempe párkánytöredéke. Vízszintesen kettős tagolású, domború felületén alul leveles indadísz. Fent szögletesen kiugró oromzata van. A leveles inda, részben a felettük levő domború mező és az oromzat kiemelkedő bordái, festettek. M: 8,5, sz: 13,5 cm.

6. (XLV. t. 7; ltsz: 52.1205.1) Kályhacsempe töredéke. Érdes felületű, téglavörös színű. Keskeny, kidomborodó szalagkereten belül álló alakot ábrázol. Testét végig redőzött, derekon övezett hosszú ruha fedi. Könyökben behajlított jobb keze jobb melle előtt valószínűleg könyvet tart. Csuklójáról nagy kulcs csüng le (Szent Péter?). Könyökben behajlított bal karjának egy része is megmaradt. E könyöktől egészen lábfejig

¹⁶¹ Munkám során sokat köszönhettem Holl Imre barátai segítségének, aki számos szempontra és leletre hívta fel a figyelmemet; Héjj Miklós pedig visegrádi tapasztalatait beszélt meg velem. Szabó György a régi térképek, Kovalovszky Julia a Rómer-jegyzetek átnézésével és az anyagválogatással támogatott, Parádi Nándor-

ral együtt. Tábori György a gerlai leleteknek, Komáromi József a diósgyőri leletek fényképének készséges elküldésével segítette munkámat. A leletek szép fényképei Karáth József művei. Valamennyien fogadják hálás köszönetemet.

a kályhacsempe lapja áttört. „Kályha”-része letöredezett. M: 17,3, sz: 8 cm.

7. (XLV. t. 8; ltsz: 52.1913.1, 52.1216.1) Durva felületű, téglavörös színű. Keskeny, szögletesen kiugró keretben, kétoldaltól rozettás virágú kanyargós indadíszről közrefogva, szent Katalin áll. Koronás feje körül glória. Haja hosszan leomló. Derékon övezett, bokáig érő, sűrű redőzetű ruhája van, vállára palást borul. Jobb melle előtt kerék, kissé behajlított bal kezével kardot fog. A kályhacsempe lapja kivágásokkal áttört. Az alak szemét, száját és a virágok közepét a puha agyagba utólag bekötött lyukakkal jelezték. A kályhacsempe felső részén domborúan kihajló, ívelt kivágásokkal tagolt pártázat. — Töredékes „kályha”-részen korongolás nyomai; a csempelap, széle mentén kerek lyukakkal áttört. M: 27,5, sz: 17 cm.

7a. (Ltsz: 52.1207.1) Hasonlónak felső saroktöredéke. Felül is ketteltel záródik, tehát nem a kemence oromzatához tartozott. Az alakból a glóriás korona részlete van meg rajta. M: 8,6, sz: 10,4 cm.

7b. (Ltsz: 52.1206.1) Hasonlónak középső töredéke, a szent alakjának a fejtől a bal kéz fejeig tartó töredékével. M: 8,6, sz: 10,4 cm.

7c. (Ltsz: 52.1209.1) Hasonlónak a töredékén a glóriás fej maradt meg. M: 6,8, sz: 8 cm.

8. (XLV. t. 11; ltsz: 52.1203.1) Kályhacsempe töredéke. Érdes felületű, vöröses sárga színű. Lovas alak kengyelbe tett lábát ábrázolja, hosszúszerű, nagytartójú sarkantyúval, köröskörül áttörésekkel. Alul a kályhacsempe szögletesen kiugró széle zárja. Felülete sárga alapfestésű, amelyre a sarkantyúnál vörössel festettek rá. M: 7, sz: 8 cm.

9. (XLV. t. 10; ltsz: 52.1218.1) Kályhacsempe töredéke. Tégla-vöröses színű, durva felületű. Szögletesen kidomborodó, keskeny kereten belül áttört, mérműves díszítés van. Előugró, ívelt kivágásokkal tagolt szélű párkányával kettős, domború léce köti össze. — Félhengeres, széle mentén kerek lyukakkal áttört „kályha”-részen a korongolás hornyolatai látszanak. M: 18,2, sz: 12,6 cm.

9a. (Ltsz: 52.1202.1) Hasonlónak felső saroktöredéke, a párkány és sarokmüve részletével. (Lehetséges, hogy az előbbihez tartozik.) M: 11,2, sz: 4,8 cm.

10. (XLV. t. 6; ltsz: 52.1215.1) Áttört kályhacsempe párkánytöredéke. Alsó részén kidomborodó pálcadíszítésű, ívelten kihajló felső részén szögletes felülettel igazodik oromzatának kivágásaihoz (töredezett). Alul zezzug vonalaz záródású. Jobbszélén is zárt. Felülete sárgára festett, amelyen a tagolt oromzatot, illetőleg a zezzug háromszögeit váltakozva és egymással ellentétesen, vörösrre festették. (Lehetséges, hogy a 8. számúval azonos kályhacsempéből való.) — „Kályha”-részének csak kis csonkjai van meg. M: 8,5, sz: 10,7 cm.

11. (XLVI. t. 1; ltsz: 52.1224.1) Oromdisz töredéke. Durva felületű, téglavörös színű. Felül zezzug vonalú, alul és baloldaltól egyenes vonalú záródása van. Sík lapján kidomborodó mintázat. M: 6,8, sz: 9,1 cm.

12. (XLVI. t. 2; ltsz: 52.1217.1) Kemence-párkánydísz töredéke. Durva felületű, téglavörös színű. Teste elől félkörben hajló, hátrafelé elnyújtott. Kihajló oromzata ívelt kivágásokkal tagolt. Testén áttört geometrikus és bekarcolt vonaldíszítés van. Felső zárólapján két kerek átbökött lyuk. — Korongolt hengerből formált. M: 11, átm (fent): 10,5, mélys (fent): 12 cm.

12a. (Ltsz: 52.1226.1) Hasonlónak kisebb töredéke. Belsejében a korongolás hornyolatai jól látszanak, sőt alsó zárólapjának töredékén a korongról való levágás nyoma is. M: 10,4, mélys: 8,8 cm.

13. (XLV. t. 9; ltsz: 52.1210.1) Sarok-„kályha” töredéke. Sárgászöld színű, kissé érdes felületű. Kötéldíszrel összefogott szögletes tálalakú és félhengeres „kályha”-ból állott. A korongolás hornyolatai jól látszanak rajta. M: 18, sz: 9 cm.

14. (Ltsz: 52.1223.1) Párkányos kályhacsempe felső, félkörös zárólapja ívelt kivágású oromzat-résszel, két kerek, átbökött lyukkal. Durva felületű, téglavörös színű (valószínűleg egy szentkatalinos csempéhez tartozott). Sz: 16,5, mélys: 13 cm.

15. (XLVII. t. 1) Kályhacsempe. Nyers téglaszínű, durva felületű. Felső része — bebökődött pontsor fölött — ívelten kiugró párkány, szögletesen kivágású bordás oromzattal. A kályhacsempe szélén belüli kidomborodó pálcakeretben balra tartó lovas Szent György. Egyik kezében fogott lándzsával a ló alatti félhold-testű sárkány szájába szúr, a másikkal a kantárt fogja (?). A csempemező négy sarkában kis alakok állanak. Az ábrázolás megformázása igen kezdetleges és elnagyolt. Csak a szembenéző lovas karcolással jelzett szemöldök- és orrvonala, továbbá a lovas és ló bebökődött szeme jelent részletet. Félhengeres kályharészen határozott korongolásnyomok vannak. A fénykép és töredék összevetése alapján kb-i méretei: M: 26, sz: 17 cm.

16. (XLVI. t. 11) Kályhacsempe töredéke. Barnászöld színű, kissé érdes felületű. Szögletesen kiugró, keskeny peremén belül jobbra tartó lovas részlete látható. Sísakos feje szembe néz. Teste előtt felül ferde szélű, téglalap alakú pajzs, amelynek alsó és felső részén két-két dudor van. A pajzs mögül lándzsája nyúlik ki. A ló feje felett kidomborodó kereszt, szárai között háromszögekkel (csótár ?). A ló sörénye taréjosan ábrázolt. A lószerszámokból (kantár, szügyelő) csak elnagyolt részletek láthatók. „Kályha”-része hiányzik. M: 12,6, sz: 11,5 cm.

17. Leltári adatai Mészáros Gyula múzeumvezető szíves közlése szerint: „Négyszetalakú kályhacsempe, előlapján lovasalak domborműves képével. Lelhely: Tolna vm.” Ezt kiegészíti Hölzlrigl József hagyatékában megmaradt főljegyzés, amely szerint „mázatlan vörös cserép”. Mérete: 18 × 18, mélys: 7 cm. — Az általa készített, közlésre alkalmatlan vázlat szerint láthatólag egyszerű, kidomborodó szalagkeretben jobbra tartó lovas alak. Szembenéző fején a nadabihoz hasonló feltűrt szélű süve. Körhaja van. Testét derékban övezett, alul erősen ráncolt — térdig érő — felsőruha fedi. A csempelap két felső sarkában — a férfi feje előtt és mögött — valószínűleg növényi minta volt, ívben hajló alsó szellel.

18. (XLVI. t. 8) Leltárkönyvi leírása: „Kályhacsempe, vöröses-sárga cserép. Négyszögletes, hátul öblös, tálszerű résszel, mely csonka. Rajta domborúan két álló alak, egymás kezét fogva. A férfi övezett, térdig érő dolmányban, a nő bő, ráncos szoknyában. Közöttük fordított liliom...” Igen durva felületű. Elnagyolt kerete négyszögletesen kiugró. — „Kályha”-részén, amelynek fenekét eredetileg levágták, halványan látszanak a korongolás nyomai. M: 17, sz: 17, mélys: 10,5 cm.

19. (XLVI. t. 10) Kályhacsempe töredéke. A belül szürkésbarna agyag külső felületén sötétszürke (füstölt ?). Egyszerű, kidomborodó szalagkereten belül a sárkányra lépő, balra tartó lovon ülő Szent György. Glóriás feje szembe néz. Orra, szája, szeme domborúan kiképzett, álla kecskeszakállszerű. Felül szűk, derékon övezett, alul sűrűn ráncolt és az alsó lábszárig érő felsőruhát visel. Felső teste előtt levő — alig láthatóan kiképzett — könyökben behajlított jobb kezében tartott lándzsával szúr a visszahajlított fejű és visszakunkorodó farkú sárkány szájába. A lónak hálós farhámja van, farka seprősen kiképzett. A sárkány testének pikkelyeit nagyrészt fekvő V-alakú mintázattal, a farka közelében ferde sávokkal jelölték. A ló tomporából kerek, sugarasfejú fa (?) emelkedik ki. — Tál alakú „kályha”-részének töredékén a korongolás hornyolatai jól látszanak. M: 15,8—16,2, sz: 17,7 cm.

19a. (XLVI. t. 5) Hasonló kályhacsempe saroktöredéke. Kissé világosabb színű, mintája azonos. „Kályha”-részének csak csekély töredéke maradt meg. M: 8, sz: 7 cm.

20. (XLVI. t. 4) Kályhacsempe töredéke. Szögletesen kiemelkedő keretelése a kályhacsempe szélén belül van. Az ábrázolás az előbbiekhöz igen közel álló, de talán valamivel jobb készítményű volt.

21. (XLVI. t. 7) Kályhacsempe töredéke. Világosbarna színű, durva felületű. A jelenetet keretező hajszálkaszűrű — bizonyára leveles ágat jelző — kidomborodó keret a kályhacsempe szélén belül van. A jelenet, kisebb eltéréseket nem tekintve (pl. a ruha alsó szegélyének,

a sárkány pikkelyeinek kiképzése, a növény fejének megoldása stb.) megfelel az előbbieknak, de az alak kisebb készítése elnagyoltabb (pl. a hálós lószerszámot értelmetlen, kereszt alakú részlet jelzi). — Tál alakú „kályha”-részének töredékén a korongolás hornyolatai jól látszanak. M: 17, sz: 12,5 cm.

22—22a. (XLVI. t. 6, 9) Kéttagú sarok-„kályha” töredékei. Az egymásnak megfelelő, félbe vágott Szent György alakot ábrázoló csempelapok külön-külön négyszögletes tál alakú „kályhá”-val voltak kötelt utánzó díszítéssel összefogva, összeépítve. Az épebb ábrázolású példány (XLVI. t. 9) barnásszürke, a másik sötétszürke színű; mindkettő durva felületű. Az ábrázolás megfelel az előbbieknak, keretelés szempontjából (leveles ág?) pedig a 21. számúhoz hasonló. Az alak méretei is azzal egyezőknek látszanak. Elüt a körrel körülvett növény-fejben és még elnagyoltabb megoldásában. A ló feje és nyitott szájának határa kidomborodó külön vonallal is hangsúlyozott. Sörénye részben nyakára csüngő, részben felálló. A kantárt csak a ló és lovas testén ábrázolták. — A csonka példánynál (XLVI. t. 6) csaknem teljesen ép a hozzáépített tál alakú „kályha”, amelyen nemcsak a korongolás hornyolatai, hanem fenekén a korongról való levágás nyoma is világosan látszik. Ennek M: 16, sz: 16, mélys: 10,7 cm. Az ép csempelap M: 9,5, sz: 16,8—17,2 cm.

23. (XLVI. t. 3) Kályhacsempe töredéke. Világosbarna színű, kissé érdes felületű. Az ábrázolásnak a kályhacsempe szélén belül eső gyöngyosor keretezése van. — A kissé domborodó háttér a jobbratartó lovas Szent György felé fokozatosan elsimul. A szembe forduló fej — láthatólag — glóriával övezett. Álla kecskeszakáll-szerűen kiképzett. Felül szűk, alul bő, térdén alul erő felsőruhát visel. Hosszúszárú, nagytarjú sarkantyúja van. A domborúan kiképzett lovasalaknak az övtől lefelé eső ruhája egy síkban van a háttérrel, csupán a ruha „halszállás” mintája és alsó vonalszegélye domborodik ki. Kényökben behajlított jobb kezében tartott lándzsával a ló lábai alatt levő, visszafordított fejű, visszahajló farkú sárkány szájába dő. Balkezeinek ujjaihoz (?) a nyitott lószájtól gyeplő vezet. A ló seprűszerű farka fölfelé áll. — Tál alakú „kályha”-részének csak kis töredékei maradtak meg. M: 16,5, sz: 17,7 cm.

24. (XLVI. t. 15) Kályhacsempe töredéke. Narancssárga színű, érdes felületű agyagon csillogó világoszöld mázú. A keskeny, szögletesen kiemelkedő kereten belül a lovasalakból csak a felszerszámozott, kissé ágaskodó ló elülső része látszik. A ló feje előtt a kerettől kiinduló levélesokor, míg feje felett a felső sarokból kiágazó levelek által közrefogott rozettás virágdísz van. A „kályha”-részt a csempelap hátsó szegélyéhez ragasztott, befelé ívelten szűkülő, 4 cm széles agyagszalag helyettesíti. M: 17, sz: 7,2, mélys: 5,6 cm. (A teljes kályhacsempe leírását lásd Kádár Zoltán, i. m.)

24a. (XLVI. t. 14) Kályhacsempe töredéke. A fehérbe játszó világossárga lepyagról az előbbinek megfelelő zöld máz nagyrészt lepattozott. A keretelésen belül a 24-sel azonos ábrázolásból a ló testének nagyobb részlete látszik, a lovas lábával és az alatta levő díszítéssel együtt. Utóbbi hullámvonal hajló kidomborodó csík, belül fogazatos mintával. Belőle felül a ló teste felé szétágazó kisebb minta. Alul különálló, vízszintesen húzódnak, melynek felfelé álló fogai a hullámvonalhoz igazodnak. — Hátsó része az előbbinek megfelelő. M: 13,5, sz: 11, mélys: 5 cm.

24b. (XLVI. t. 12) Az előbbieknak megfelelő kályhacsempe töredéke, melyen a ló hátsó lábai és farka, továbbá a sarokban levő ívelten hajló növénydísz látszik a kereten belül. M: 10,7, sz: 6,4, mélys: 6 cm.

24c. (XLVI. t. 13) Az előbbieknak megfelelő kályhacsempe töredéke. Rajta a lovas rövid övezett dolmányának részlete, a derekáról csüngő szablya és a ló hátsó része — csüngős farhám jelzésével — látható. A ló hasa alatt levéldíszítés. M: 7,5, sz: 6,5 cm.

25. (XLVII. t. 2) Kályhacsempe; többszínű, mázas. A tagolt, kettős osztású zöld kereten belül sárga alapon, balra vágató lovon ül a lobogós kopját előre szegező huszár. Fején felhajtott szélű alacsony fekete kalpag, ék alakú kivágásában fehér tollbokrétaival. Borotvált állú. Sze me és bajusza fekete, arca, kopját és kantárt fogó kezei fehérek. Felálló gallérú, zöld felső ruhája van, lábbelije és nagytarjú sarkantyúja barnásfekete. Az oldalán csüngő szablya markolata és hüvelyke fekete színű, míg keresztvása és hüvelyveretei fehérek. A kopja nyele fehér, zászlaja zöld színű. A ló fehér testű, zöld sörényű és barnásfekete patájú. A lószerszámok és a nyereg sárga színűek. (Hátsó részét nem vizsgálhattam meg.) M: 25 sz: 25 cm. Leírását lásd még: Kalmár J., i. m. 64.)

26. (XLV. t. 1) Kályhacsempe töredéke. Vöröses-sárga színű, érdes kopott felületű. Rajta helyenként fehér-sárga agyagfesték (?) nyomai. A csempe lapján két lábon jobbra tartó nyúlalak. Mellső lábával vállára vetett rudat tart, amelyről hozzákötözött lábú (és kezű) vadász csüng lefelé. A vadász derékon övezett, alul bő, combig érő, sallangos bevágásokkal tagolt felső ruhát, szűk nadrágot és valószínűleg hegyesorrú cipőt visel. Hátáról kettős szíjon kürt lóg le. A vadász alatt kettős levélminta látható. M: 12, sz: 9 cm.

27. (XLV. t. 2 a—b) Leltárkönyvi leírása: „Két lemezű, füles ólompecsét, egyik lapján három címerpajzs fölött derékig vitéz látszik, két oldalán 15(?)87 évszám; az egyik pajzsban egyfejű sas, a másikban jobbra álló oroszlán; az alsó harmadikat kereszt négy mezőre osztja, melyek közül a két felső vörös. Köriratból elolvasható: PECET · MIESTA /// NICICH ·. A másik oldalon a pajzsot harántos pólya szeli, benne két karikás övvel ellátott bakkecske ágaskodik balra. A sisakdísz ugyan csak két szarv között ágaskodó bak képezi, nyakán karikás övvel. A köriratból elolvasható: IAN · GIERZ. Ám: 3,6 cm.

28. (XLIV. t. 3) Vaslándzsa-csúcs. Hosszú pengéjén — amely a hegye felé alig keskenyedik — a gerinc mentén gyengén szögletesedő. Nyéltokja szűk nyakú, tölcseresen szélesedő vége táján átütött lyukkal. H: 34, penge sz: 4,5 cm.

29. (XLIV. t. 5) Vaslándzsa-csúcs, rombusz alakú pengével és tölcseres tokkal, amely töredékes. H: 14,5 penge sz: 2,8 cm.

30. (XLIV. t. 8) Vaspatkó; széle mentén a szegeknek kiképzett mélyedéssel és keskeny, lehajtott végű sarkokkal. H: 13, sz: 12 cm.

31. (XLIV. t. 9) Kengyelvas. Aszimmetrikus forma. A talpa két oldalon szögletesre alakított, enyhén ívelt szárú. Szíjbújtatója és föléje emelkedő lemeze törött. M: 16, alul sz: 13 cm.

32. (XLIV. t. 7) Kályhaszem, szűk talpú, kehelyalakú. M: 11,5, ám: 11,8 cm.

Méri István

DIE OFENKACHELN VON NADAB

Auszug

Im vorigen Jahrhundert wurde bei der Regulierung der Weißen Körös, beim Graben des neuen Bettes, südlich von Kisjenő (Chişineu—Cris, Kom. Arad, Rumänien) die sog. „Burg von Nadab” durchgeschnitten. Es kamen damals viele Skelette und Funde zum Vorschein. Von den hier entdeckten Altsachen wurden folgende Gegenstände dem Magyar Nemzeti Múzeum (Ungarisches

National-Museum) als Geschenk angeboten: zwei Ofenkacheln (Taf. XLIV, 1—2), zwei topfartige Kacheln (Taf. XLIV, 7), zwei Lanzen spitzen (Taf. XLIV, 3, 5), ein Sporn und ein Steigbügel (Taf. XLIV, 9) beide aus Eisen, weiter vier Hufeisen (Taf. XLIV, 8), fünf einfachere Eisengegenstände und vier Pferde zähne. Zu diesem Funde können wir noch ein schon früher in Nadab (Nádab,

Kom. Arad, Rumänien) entdecktes Siegel (Taf. XLIV, 4) und einen aus der unmittelbaren Nähe stammenden Ofenkachel (Taf. XLIV, 6) zählen.

Von den hier gemachten Funden beschäftigte sich die Literatur mit den beiden erwähnten Ofenkacheln, hauptsächlich mit der „Eicheln lesenden Hirten“ (Taf. XLIV, 1) in erster Reihe in Zusammenhang mit der alten ungarischen Tracht. Da sowohl die Darstellung als auch die Herstellungsart der Figuren von denen der allgemein bekannten Ofenkacheln abweichen, wurden sie in die Zeit vom 13–16. Jahrhundert datiert, was die Ungewißheit des Zeitansatzes beweist. Da er eben eine alte Tracht darstellt, woran man viele Ähnlichkeiten mit den Steinskulpturen, die ungarische Gestalten darstellen (Esztergom, Kísbény), zu entdecken glaubte und auch wegen der primitiven Ausführung, wurde er in die zweite Hälfte des 13. Jahrhunderts datiert. Gegen diesen frühen Zeitansatz wurden immer mehr Zweifel geäußert.

Autor versucht bei der Datierung der Ofenkacheln sicherere Stützpunkte dadurch zu gewinnen, daß er nach Vergleich der Ergebnisse verschiedener Untersuchungen die Grenzen des Zeitansatzes immer mehr einengt.

Mit Hilfe einer Landkarte des 18. Jahrhunderts bestimmt er genau die Fundstelle in einer Krümmung des Körös-Flusses, wo mit einem viereckigen Wassergraben eine Stelle umgeben ist und diese als „Munimentum“ bezeichnet wird (Taf. XLVII, 3). Auf Grund der schriftlichen Quellen gelangt er zu der Folgerung, daß hier vom 13. bis 16. Jahrhundert ein befestigtes Gebäude und von der zweiten Hälfte des 15. Jahrhunderts ein Herrenhaus gestanden haben mag, worin auch Kachelöfen aufgestellt waren.

Die Zeitgrenze nach oben wird damit herabgesetzt, daß sowohl die archäologischen als auch die schriftlichen Quellen sichere Belege für den Gebrauch von Kachelöfen liefern. Autor deutet nämlich auch darauf hin, daß wir die ältesten sicher datierbaren Ofenkacheln aus dem 14. Jahrhundert und in dieser Zeit nur aus königlichen Burgen und Palästen (Buda, Visegrád) kennen und die schriftlichen Quellen liefern Belege für solche Kachelöfen der reicheren Bürgerhäuser nur von der ersten Hälfte des 15. Jahrhunderts.

Um die Zeitgrenze noch genauer bestimmen und auch gleichzeitig die Frage der Werkstätten lösen zu können dehnt der Autor seine Untersuchungen auf die mit den von Nadab verwandten, aus kleineren Werkstätten der Provinz stammenden Stücke aus. Er zählt die aus der Umgebung stammenden figuralverzierten „völkischen“ Stücke von Gerla (Taf. XLV, 3–11, Taf. XLVI, 1–2), Gyula, Kom. Békés (Taf. XLVI, 11, Taf. XLVII, 1), Szalárd (Sálad, Kom. Bihar, Siebenbürgen), weiter die von Dunántúl (Transdanubien), z. B. Szombathely–Vasvár, Kom. Vas (Taf. XLVI, 5–7, 9–10) und Csabrendek, Kom. Zala (Taf. XLVI, 3) und vom nördlichen Randgebiet der Großen Ungarischen Tiefebene z. B. Eger (Taf. XLVI, 12–15) und Fülek (Fifakovo, Slowakei, Taf. XLVII, 2) auf. Es wird auch darauf hingewiesen, daß solche primitiv hergestellte Kacheln auch aus Siebenbürgen bekannt sind (Abb. 1). Alle diese als Erzeugnisse der Töpferwerkstätten untersuchend weist Autor nach, daß 1. die Kacheln auf einer entwickelten Handscheibe oder auf einer mit dem Fuß betriebenen Drehscheibe erzeugt wurden (Ausnahmen bilden die Stücke von Eger und Fülek; die hier gefundenen Kachelscheiben haben an der Rückseite eine Randleiste). Solche Drehscheiben tauchen in Ungarn, wie dies aus den Funden gefolgert werden kann, von der Mitte des 14. Jahrhunderts auf, aber nur in den großen Töpferzentren. In kleineren Werkstätten der Provinz wurde mit solchen nur vom Ende des 15. Jahrhunderts gearbeitet. Damit wurde die Zeitgrenze der Kachel von Nadab wieder weiter nach unten verschoben. 2. Die in den Preßmodellen erzeugten Stücke mit figuralen Darstellungen sind teilweise linkshändig (Taf. XLIV, 1; XLV, 4–5; XLVI, 4, 9–10), also sind sie Spiegelbilder. Diese Beobachtung gestattet die weitere Folgerung, daß die einfacheren Meister der Provinz, die einige Geläufigkeit in der Darstellung von pflanzlichen Motiven hatten, die

Muster unmittelbar in das Negativ gravierten. Bei diesen tauchte nämlich die Frage des Spiegelbildes gar nicht auf. Diese Meister lebten in der Gedankenwelt der Volkskunst, was auch die völkischen Pflanzenmotive, weiter die primitiven Züge in der Darstellung von Figuren und des Raumes klar beweisen (z. B. sind die einzelnen Gliedmaßen unproportioniert, die Füße der en face dargestellten Gestalten sind seitwärts gebogen, usw.). Die Ofenkacheln von dem Gebiet jenseits der Theiß, vom Dunántúl und dem Randgebiet der Großen Ungarischen Tiefebene verraten die Reliefverzierung betreffend ganz verschiedene Methoden der Werkstätten. Letztere weichen auch untereinander ab, aber auch darin von den Kacheln beider erstgenannten Gebiete, daß diese ein — (Taf. XLVI, 12–15) oder mehrfarbig glasiert (Taf. XLVII, 2) sind, während jene unglasiert oder höchstens bemalt sind. Autor weist darauf hin, daß die entwickeltere Herstellungstechnik und die Glasur der nördlichen Gruppe auch damit zusammenhängt, daß die Gebiete nördlich von der Tiefebene sozial vorgeschrittener waren und auch die Entwicklung nicht durch so viele historische Katastrophen gehemmt war wie in der Tiefebene oder in Dunántúl. Außerdem war von Anfang an die Töpferkunst dieses Gebietes hochentwickelt. Besonders auffallend sind die Unterschiede im 16. Jahrhundert, als diese Werkstätten einen großen Aufschwung erlebten und die der Tiefebene und des Dunántúl auf sich selbst angewiesen von dem allgemeinen Strom der Entwicklung abgetrennt weiter arbeiteten.

Autor behandelt auch die Erzeugnisse des 16. Jahrhunderts. Nach der Untersuchung der Ofenkacheln der oben aufgezählten Fundorte weist er nach, daß die von den Gebieten jenseits der Theiß und des Dunántúl, trotz der primitiven Herstellungsart, aus Burgen und Herrenhäusern der Provinz stammen und nicht aus Bauernhäusern. Diese Gegensätze deuten nach dem Autor auf jene Epoche, als nach dem Tod des Königs Matthias Corvinus die zentrale Gewalt zerfiel und die territoriale Zertrümmerung des Landes begann und ein großer Teil des Landes für lange Zeit von den Türken unterjocht und besetzt wurde. Diese Gebiete haben zuerst den Kontakt mit den großen Zentren verloren und in diesen Zeiten der Ungewißheit wurden die Erzeugnisse immer einfacher. Auf diese Art war auch die wohlhabendere Schicht der Bevölkerung auf die Erzeugnisse dieser kleineren lokalen Werkstätten angewiesen. Ein solcher Töpferzentrum der Provinz, wo auch Kacheln hergestellt wurden, befand sich laut einer schriftlichen Urkunde von 1525 in Simand (Simandul, Kom. Arad, Siebenbürgen), in der unmittelbaren Nachbarschaft von Nadab, von wo Kacheln ebenfalls bekannt sind (Taf. XLV, 1). Autor vermutet, daß viele „völkische“ Kacheln des Gebietes jenseits der Theiß ebenfalls von hier stammen.

Auch die Zeitstellung — 16. Jahrhundert — wird durch die Untersuchung der dargestellten Szenen weitgehend bekräftigt. Neben der Darstellung von Heiligen, die in den alten Traditionen wurzeln, tauchen schon Darstellungen des täglichen Lebens (Arbeit, Kampf) auf. Was die Darstellungsart betrifft, treten die völkischen Elemente immer mehr in den Vordergrund. Die dargestellten Szenen nähern sich immer mehr, was Form und Inhalt betrifft, den lokalen Eigenarten, was auch die Trachten der Figuren beweisen. Um dies zu illustrieren, führt Autor an drei Beispielen die Änderung der Form und des Inhaltes der Darstellung des heiligen Georgs vor (Taf. XLVI, 3–7, 9–10; Taf. XLVII, 1; Taf. XLVI, 12–15). Das Leben in ihrer vollen Wirklichkeit, die unmittelbare Umgebung und die Ereignisse werden dargestellt, was mit dem Eindringen der Ideen der Renaissance und des Humanismus in die breiteren Massen des Volkes zusammenhängt und dies kann bei uns an Erzeugnissen der kleineren Werkstätten der Provinz nur im Laufe des 16. Jahrhunderts erfolgt sein.

Der Ofenkachel von Gerla ist, nachdem darauf wahrscheinlich ein Familienereignis (1556) abgebildet ist, das eine historische Grundlage hat und wegen Besonderheiten der Tracht, innerhalb des 16. Jahrhunderts, und zwar in die zweite Hälfte zu datieren.

Zum Schluß untersucht Autor noch die mit dem Kachel von Nadab in das Museum eingelieferten Gegenstände. Da die Mehrzahl von diesen aus dem 16. Jahrhundert stammen (Taf. XLIV, 3, 5—7), datiert er auch den Kachel von Nadab in das 16. Jahrhundert und zwar in die erste Hälfte dieses Jahrhunderts. Diesen Zeitanatz rechtfertigt der Vergleich der darauf dargestellten Tracht mit der des Kachels von Gerla.

Schließlich behandelt Autor auch kurz den zweiten Kachel von Nadab (Taf. XLIV, 2). Dieser ist nicht das

Erzeugnis eines kleinen Meisters der Provinz, doch ist die Darstellung viel primitiver und auch die Glasur schlechterer Qualität als die ähnlichen Erzeugnisse der großen Töpferwerkstätten. Andere allgemeinere Standpunkte weitgehend berücksichtigend datiert er dieses Stück in die zweite Hälfte des 15. Jahrhunderts.

Autor hatte das Bestreben, Beiträge zur zeitlichen Bestimmung der Erzeugnisse der ländlichen Ofenkachel-Werkstätten zu liefern.

I. Méri

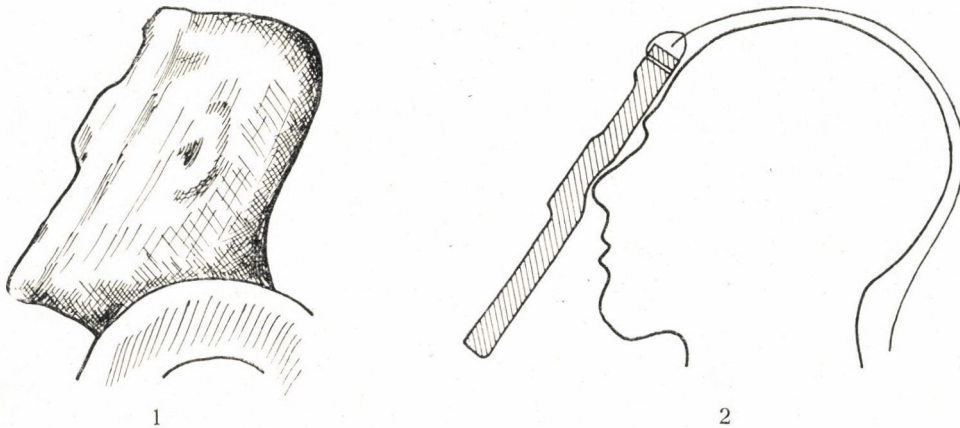
KÖZLEMÉNYEK

ÚJKŐKORI IDŐLJAINK ARCFORMÁJÁNAK KÉRDÉSÉRŐL

A Földközi-tenger keleti medencéjétől nagyjából a Kárpátok vonaláig terjedő térség újkőkori idóljainak arcáról egészen a legutóbbi időkig nem volt megállapítható, miért lapos és hátrahajló a legtöbb esetben. Az arc hátracsapottságát, amihez többnyire a koponya alakja is alkalmazkodik, egyszerűen stiláris jellegzetességnek tekintettük, amely az említett területen és időben szinte kivétel nélkül rányomta a bélyegét az idólplasztikára. Tudtuk azt is, hogy az idólplasztika alkotásai az akkori vallás és kultusz szolgálatában álltak, és sejtettük, hogy különböző típusaik mögött talán más-más tartalom rejlik.

halandó embertől. Álarcosan csak hasonló lesz az emberhez, de megtartja lényének titokzatosságát.

Feltehető volt, hogy idóljaink nem egyetlen istenség-félét ábrázolnak, hanem hogy bizonyos típusok szerint különböznek egymástól és hogy — az akkori ős-kultusszal is számolva, — talán ős-képmások is szerepelnek közöttük. A feltételezés a továbbiak szerint helyesnek bizonyult, de nem kétséges az sem, hogy az álarcos ábrázolás az ős-képmások esetében éppen olyan indokolt, mint az istenszobroknál. A halála után ősként tisztelt ember ugyanis éppen olyan képzeletben élő szellemi lényvé lett, mint amilyen a feltételezett „Földanya”, vagy más isten-

1. kép. 1. A tűzkövesi idól feje. — 2. A lapos álarc felerősítésének módja
Fig. 1. 1. La tête de l'idole de Tűzköves. — 2. Mode de fixer le masque plat

Szegvár-tűzkövesi ásatásom e téren egész sor kérdésre hozta meg a feleletet. Több idól és ember alakú edény került elő, amelyek közül a legfontosabb darab egy 25,6 cm magas, trónuson ülő, több attributummal ellátott idólszobor. Ismertetését a befejezés előtt álló tűzkövesi összefoglalás részére tartom fenn, de bemutatom egy részletét, a fejét, amelyre az alább következő fejtegetéseimet alapozom (1. kép 1).

A belül üres istenalak feje egyetlen agyagdarabból tömören mintázott. A koponya kissé megnyújtott, arca lapos, tojásdad sík, amely feltűnően nem követi a fej természetes domborulatát. Jellemző vonása az arenak még az is, hogy a tojásdad síknak oldalt pereme van, ami az arcra erősített lapos álarcra figyelmeztet bennünket.

Az istenség-félét tehát lapos, fából hasított álarccal ábrázolták. Ez az eljárás ésszerű is, mert a szellemi lénynek képzelt istenség-féle, akinek emberi vagy állati tulajdonságai vannak, csak akkor ábrázolható, ha emberi, vagy állati testet ölt. Teljesen emberi vonásokkal mégsem ruházható fel, mert akkor miben sem különbözne a földi

alak volt. Ábrázolásához tehát az álarc szinte nélkülözhetetlen kellék lett.

A tűzkövesi idólszobor fején látható lapos álarc egy hasított puhafa-darabból a legegyszerűbb módon készíthetett el. Szélét az emberi arcnak megfelelően tojásdad alakúra faragták; előlapjának közepén egy kisebb darabon meghagyták az orr bütykét és megfelelő helyen kímetszették a száját és a szemeket. Végül a hátlaapon az álarcot viselő ember orra részére nem mély gödört vájtak.

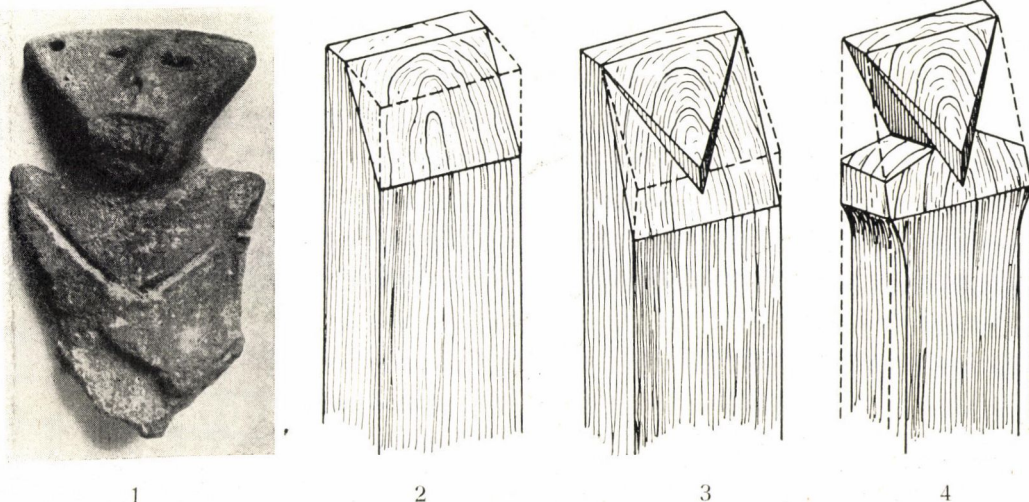
Az ilyen álarcot éppen úgy erősítették fejre, mint ahogyan az a mai néger-afrikai és a mohácsi sokác busó-álarcoknál történik. Az egyszerűbb darabok ezek között is laposak, s csak a nagyobb gondnal készült darabokat vájják ki teknőszerűen, úgy, hogy az arcra ráfeküdjenek. Homloki részük felső szélét több helyen kifúrják és ennek a lyuksornak a segítségével varrják az álarchoz azt a prémes állati bőrdarabot, amely az álarcos alak fejét betakarja és ezáltal az álarcot tartja.

Lapos álarc viselése esetén a felerősítés módjából következik az, hogy az álarc a homlokhoz és az orrhoz

simulva nem hajlik vissza az állnak megfelelő vonalba (1. kép 2), hanem eláll attól és üresen hagyja a szájelőtti részt. Az álarcos arc síkja ily módon ferde és hátracsapott lesz.

Időljaink legnagyobb részére ez jellemző. Vannak azonban kivételek is. Ez azonban nem jelenti azt, hogy az ilyen idólokon az álarca ábrázolása teljesen hiányozna, mert a mélyebben kivájt fa-álarcok ráfeksznek az egész arca. Egykori létezésükben nem kételkedhetünk, ha az álarcon levő lyuksort ilyen darabokon is megtaláljuk.

Lapos arcú idólokon az említett lyuksort gyakran megtaláljuk nálunk is. Példaként itt most csak néhányat sorolok fel, Borsodról,¹ Hortobágy-Zámról,² Tordosról.³ Vincán⁴ át dél felé annyira gyakorivá lesz ez a jelenség,

2. kép. 1. A borsodi idól. — 2—4. Fa idólszobrok faragási módja
Fig. 2. 1. L'idole de Borsod. — 2—4. Mode de tailler les statues-idoles en bois

hogy az álarcos idólok déli eredetét nem vonhatjuk kétségbe.⁵ A hasonló lyuksort mutató, tehát mélyen kivájt álarcot viselő alakot ábrázoló idólok azonban szintén szerepet játszanak az előbbieket mellett Temeskubinban,⁶ Vincán, Pločnikon, Thesszaliában,⁷ Kis-Ázsiában⁸ és Egyiptomban.⁹ Mindezekből végeredményben csak azt a következtetést vonhatjuk le, hogy az újkőkor második felében a Földközi-tenger vidékéről egy olyan kultusz sugárzott szét, amelyben nagy szerepet játszott az álarca. — Valószínű, hogy Néger-Afrikába is ez az áramlat jutatta el a hasonló álarcokat.

Az eddigiekből az is sejthető, hogy az álarcos ábrázolásmód nem csak cserépidólokon terjedt el a jelzett területen, hanem a rítussal együtt átvett álarcok használata folytán is. Nagyon valószínű még az is, hogy a cserépidóloknál is nagyobb szerepet játszottak a pusztulásnak jobban kitett anyagból, főleg fából faragott kisebb isten- és ősidólok, illetve a monumentálisnak nevezhető ős-képmások. Az ilyenfajta szoboralkotások egykori létezése is bizonyossá válik, mihelyt a ránkmaradt cserépidólok némelyikén olyan jellegzetességeket ismerünk fel, amelyekről az mutatható ki, hogy idegen anyaghatásnak köszönik létrejöttüket.

Cserépidóljaink sorából technikai vizsgálatra elsőnek a borsodi (2. kép 1) és az azzal azonos alakú hortobágyzámí példányt emelem ki. Mindkettőt a Folia VII. kötetében ismertettem, de akkoriban éppen a legfontosabb kérdéssel, azzal nem foglalkoztam, hogy miért három-

szögletes ezeknek az idóloknak az arca és mi az oka annak, hogy a háromszögletes arcforma az idólpasztikában olyan jelentős szerephez jutott.

A borsodi és a hortobágyi idólt agyagból készítették és cseréppé égették. Alakjuk mégsem a gyúrható, felrakással alakítható agyag természetének felel meg, hanem olyan, mintha éles eszközzel kifaragták volna egy hasáb alakú tömbből. Világosan megmutatja ezt az, hogy az idólok felülete síkokra és egyenesvonalú élekre tagolható s hogy a gyúrással, felrakással kialakítható formarészletek hiányoznak ezeken a darabokon. Az idólok éppen ezért teljes egészükben beleképzelhetők egy téglány, illetve négyszögletes oszlop lapjai közé.

A nyersanyagnak hasíthatósága és a felületnek élekben, síkokban tartása a fával és a fa faragásával hozható összefüggésbe. Kísérletképpen puha fűzfából a gyufásdoboznál háromszorta hosszabb hasábot hasítva, abból négy munkamenetben kifaragtam idóljaink alapsémáját (2. kép 2—4). Mindezt természetesen ember nagyságú fa-oszlopból is kifaraghattam volna. — Az idóloknak mintául szolgáló faszobrok méreteiről azonban most még nem szólnak.

A magyarázó rajz szerint az első menetben a hátracsapott arcnak a síkját faragták ki. A második munkamenetben az arc körvonalait faragták ki és elválasztották az arc áll-résztől. Ezután a fej két oldala és a vállak közötti részt faragták ki ékszerűen. Végül a negyedik menetben a törzs kétoldalán a fát elvékonyítva, kialakították a derék vonalát, illetve a karcsónkokat.

A háromszögletes arcforma a borsodi bükki és a hortobágy-zámí tiszai idól esetében nyilvánvalóan közös okra, hasonló faminta felhasználására mutat. Ugyanezt mondhatjuk azonban az egyik tordosi¹⁰ idólról is (3. kép), amelynél az oszlop alakú fa minta teteje kerekded volt, vállai felett pedig nem faragták meg. Végeredményben leegyszerűsített változata a már megismert típusnak.

Kétségtelenül fából készült darab utánzata az az idól is, amely pár hónappal az 1956. évi tűzkövesi ásatásom befejezése után gyümölcsfaültetés során került elő az ásatás helyétől 400 m-re.

¹ FA 7 (1955) IV. t. 2—3.

² Uo. 32., IV. t. 5.

³ Roska M., A Torma Zsófia-gyűjtemény. (Kolozsvár 1941) CXXXIX. t. 8, 16; CXL. t. 6; CXLI. t. 9.

⁴ Vasić, M., Die Hauptergebnisse der prähistorischen Ausgrabung in Vinča 1908. PZ 2 (1910) IX. t. 9.

⁵ FA 7 (1955) 33.

⁶ Arch. Ért. 18 (1898) 107., 12. sz.

⁷ Arch. Ért. 44 (1930) 14. kép.

⁸ FA 7 (1955) 33.

⁹ Uo.

¹⁰ Roska M., i. m. CXXXVIII. t. 5, 11.

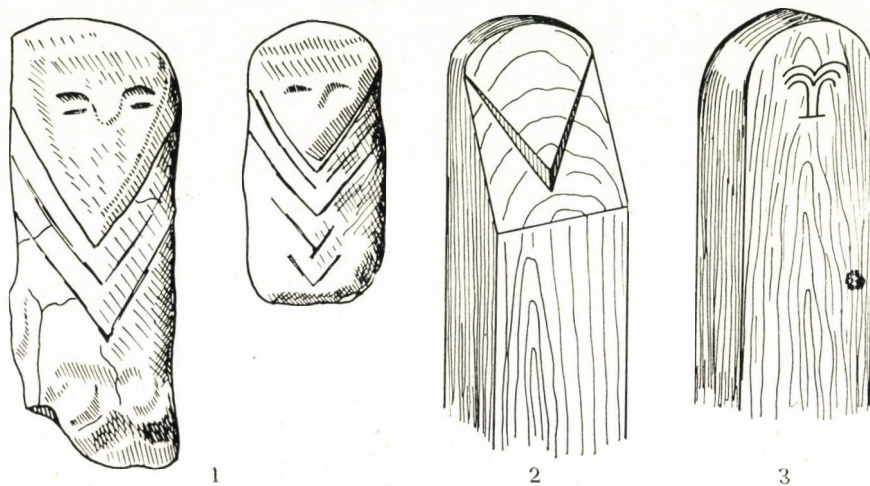
A szóban forgó területen 45–50 cm mélységben törték át az újkőkori települési szintet. Az eke ezen a részen még nem érte el a kultúrrejteget, bolygatást ezért nem észleltünk. Az idól egy később még feltárandó lakóház sárosott padlóján feküdt összetört bütyökdiszes és fonatolást utánzó díszítésű ún. tiszai edények társaságában.

A 4. kép 1 alatt bemutatott cserépidőlt kézzel mintázták és eléggé gyengén égették ki. Színe ezért felemás: hátoldala barna, előoldala feketés-szürke. Megtartása sem

két kis nyúlvány után félkörívesen zárul. Teljes magassága 12,8 cm, amiből a testre 9 cm esik. Legnagyobb szélessége 5,6, vastagsága 1,7 cm.

Az idól előlapja teljesen sima. Az orrot, a szemeket és a száját valószínűleg festéssel jelezték ezen a darabon. Tűzkövesi leleteken a festés igen nagy szerepet játszik, de gyakran csak nyomokban maradt meg.

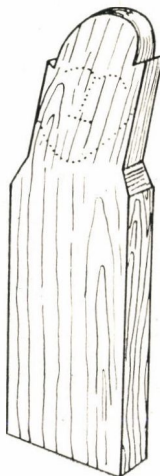
A fej hátsó részén látható hámlás azt mutatja, hogy a nagyjából megmintázott szobrocskát félig száraz álla-

3. kép. 1. A tordosi idólok. — 2. Kerekded tetejű fa idólszobor faragási módja. — 3. Református fejfa Dees-ről
Fig. 3. 1. Les idoles de Tordos. — 2. Mode de tailler la statue-idole en bois à tête arrondie. — 3. Stèle de bois calviniste de Dees

1

2

3

4

4. kép. 1. A tűzkövesi idól. — 2. A tűzkövesihez hasonló fa idólszobor faragási módja. — 3–4. Református fejfák Deesről

Fig. 4. 1. L'idole de Tűzköves. — 2. Mode de tailler la statue-idole semblable à celle de Tűzköves. — 3–4. Stèles de bois calvinistes de Dees

kifogástalan, mert feje a hátoldalon hámlott, lábfejei pedig letörtek. Ez utóbbiak a megmaradt csontok és egy tordosi megfelelő alapján¹¹ képzelhetők el.

Idólunk alakja teljesen sematizált. Teste lapos, le-gömbölyített hasábforma, amely a vállak helyén össze-szűkül és innen kezdve kissé hátracsapva ugyancsak hasábszerű fejrészben folytatódik, majd a füleket jelző

potban finomabb agyaggal vonták be. Ez a fedőréteg nem mindenhol kötött rendszeren és ott, ahol a hajzat utánzása kedvéért vastagabban rakták fel, idővel lehámlott. A fülek felett ez a hámlás kissé zavaróan is hat, a fülek vonala azonban mégis megmutatja, hogy a fülcúcsok feletti beugrás itt már eredetileg is megvolt.

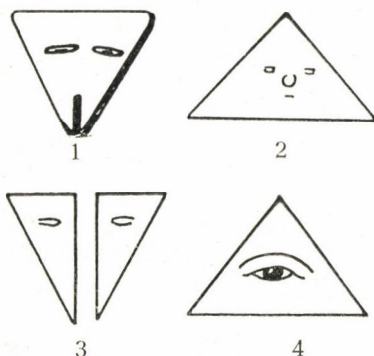
A tűzkövesi idólnak mintául szolgáló darab egy görbén nőtt fából könnyen kihasítható és kifaragható (4. kép 2). Így monumentális alkotásként is elképzelhető, aminek a talpakkal kiegészített kicsiny agyagidól csak a lakóházban is elhelyezhető mása volt. A fából faragott

¹¹ Roska M., i. m. CXXXVII. t. 15.

ember alakú oszlop meggyőződése szerint az ősöknek állított síri képmás volt, mert református temetőinkben mint fejfa helyenként ma is fellelhető alig változott és legfeljebb másként értelmezett formában. Bizonyosságul erre a tárgyalt idólfarmák elemző rajza mellett összehasonlításként néhány közismert ref. népi fejfaformát mutatok be és a képek alatti szövegben adom meg származási helyüket.

Mulasztást követnék el, ha fából faragott ős-képmásokon sematikussá vált háromszögletes arcformához és a mai református fejfákhoz nem fűznék néhány megjegyzést.

Az újkőkorból az álarc-viselet érzékeltetése végett az arcsíkot hátracsapott síkban kellett kifaraggni. Ez akkoriban a háromszögletes fejformához vezetett, de ugyanez a cél már nem vezette a későbbi idők fejfafaragóit. Következésképpen a református fejfák az arc már nem háromszögletes.

5. kép. Az „isten szeme” jelkép — 4. sz. — fejlődése.
1. Szöny. 2. Kőkénydombi oltár. 3. Tordosi edénycserép
Fig. 5. L'évolution du symbole dit „l'oeil de dieu”. (Voir: № 4.) 1. Szöny. 2. Autel de Kőkénydomb. 3. Tesson de Tordos

Az újkőkorból technikai okokból kialakult háromszögletes fejforma más téren azonban, úgy látszik, nem

maradt hatás nélkül: a háromszögletes arc a hozzá tartozó testtől elszakítva mint jelkép már az újkőkorból szerephez jutott. Ilyen volt pl. az a plasztikusan felrakott háromszögletes arc, amellyel egy őszönyi cserép¹² találkozunk. Még ennél is érdekesebb a kőkénydombi oltár¹³ mélyítettvonalas rajza, amelyen az arc háromszögét megfordították. Ebben még megtaláljuk a teljes arcábrázolást; az orron és a szájon kívül mind a két szemét; de önként felvetődik a kérdés, hogy a későbbi „isten-szeme”-ábrázolás, illetve jelkép nem ennek a rajznak a továbbfejlesztése-e (5. kép).

A mai református fejfák az fejfa „fejen”, az egykori arc helyén „szomorúfűz” vésett képét látjuk. A szomorúfűz a reformátusságnál ma a gyász jele és a katolikusoknál szokásos keresztet helyettesíti. — Kérdés azonban, szomorúfűzet ábrázolt-e ez a rajz akkoriban, amikor a reformátusok megkülönböztetésül a még létező ősrégi fejfaformák közül választottak maguknak megfelelőt. Felfogásom szerint a szomorúfűznek értelmezett és ma többnyire erősen el is stilizált rajz eredetileg arc-ábrázolás volt, mert a fa kétfelé hajló ágai a szemöldök-íveknek, a fa törzse az orrnak s a talaj, melyből a fa kinő, a szájnak felel meg. Különösen jól meglátszik ez azon a kevésbé elstilizált szomorúfűz-rajzon, amelynek képét egy decsi fejfáról¹⁴ rajzoltam át a 4. kép 3. számon látható fejfára.

Az ősök kultuszának jeleit látva nem tartom lehetetlennek, hogy az ősök sorába lépő halottakat álarccal temették el Tüzkövesen. 13 sír közül ugyanis csak kettőben fordult elő az, hogy az okker-festéktől vörös láb-szárak és kezek, illetve alkarok mellett a koponya arci részén nem találunk festéknyomokat. Ez talán az arcot borító fa-álarc miatt volt így. — Feltéve, hogy ez a feltevés helyesnek bizonyul, ebből még az is következik, hogy a későbbi, sírokban talált fémálarcok is az ős-kultusz tartozékai.

Az újkőkorból nagy területen elterjedt álarcok közül némelyik bizonyos állati vonásokat mutatott. Igen gyakran állati szarvakat találunk a tordosi edényfedőkön,¹⁵ ami totem-kultuszra mutat. Az edényfedő mint tárgyi forma ugyanis nem más, mint utánzata annak a felbőrözött álarcnak, amely viselőjének egész fejét befedte.¹⁶

Csalog József

ON THE QUESTION OF THE SHAPE OF OUR NEOLITHIC IDOLS' FACES

Extract

In this paper the author seeks the reason why in most cases the plane of the idols' faces of southern origin are receding and triangular in the Carpathian basin. Rejecting the idea that this phenomenon has exclusively stylish reasons, he examines the shape of the face of the god's figure sitting on a throne (26.5 cm high) which was found by the author at Szegvár-Tüzköves. (He reserves the detailed description of the new find for the publication of that excavation.)

The face-plane of the clay statuette from Tüzköves (Fig. 1) can not be a simple representation of the face. The flat face represents here evidently a flat wooden mask which on the one hand makes it possible to illustrate in human form the figure of a god or an ancestor, supposed to be a spiritual being; on the other hand its mysterious character is preserved and it is not put on a level with common earthly beings.

The wearing of the flat mask explains the receding of the face-plane too (Fig. 2); namely the upper edge of the wooden mask was pierced in several places and to

that was fastened the hide which covered the wearer's head and held the mask. This peculiarity can be observed on the masks of today in Negro-Africa, on the „búsó” (read „boosho”) masks from Mohács in Hungary and also on numerous neolithic idols found in the Carpathian basin, in the Balkans and in the Mediterranean. On these the aforementioned line of holes can be noted just as well as the traces of the mask, more deeply hollowed out and thus closely fitting to the face, on some idols. Judging by all these facts the author assumes that our idols came here from the region of the Mediterranean together with the rite, connected with the wearing of masks, of which another radiation is indicated by the African masks.

The other characteristic trait of the idols in the above mentioned area is that the face is frequently triangular. Examining the idols from Borsod and Hortobágy-Zám (Fig. 2, 1) the author determines that the surface of these can be divided into planes and their outlines into straight lines. These characteristics can not be the result of the processing of clay which is modelled by kneading

¹² FA 7 (1955) IV. t. 4.

¹³ Szegedi Városi Múzeum Kiadványai II. 3 (1942) I. t. 1.

¹⁴ Kny. Népr. Ért. 32/3 (1940) 1. kép 4.

¹⁵ Pl. Roska M., i. m. CII. t. 1–3, 8.

¹⁶ Roska M., i. m. CXLII. t. 17.

and applying, but most probably it was produced by the working of wood which is formed by cutting and cleaving. For instance the idols in question can be imagined in a flat cloven wooden log or pillar carved in three working processes as seen on illustration 2, 2—4. Thus it is presumable that the most striking characteristics of the neolithic idol-plastic art was not spread only by way of clay idols but also by smaller and larger wooden statuettes.

According to the author the wooden figures made in this way mostly served the purpose of the ancestor's cult and they were originally used to mark graves, were head-boards. He assumes in connection with the installation of certain dead as ancestors that such ones were buried masked. This seems to be proved by the fact that among the fifteen graves unearthed at Tűzköves eleven contained skeletons in contracted attitude, whose legs, forearms and faces, the parts of the body not covered with clothing, bore a layer of red ochre-paint. In two cases this ochre-layer was lacking on the facial parts. He suggests also that the well known later metal masks served the purpose of the ancestor's worship as well.

On illustration 4, 1 the author shows an idol deriving

also from Szegvár-Tűzköves. As regards its shape it is not unique; its parallels are known from Tordos and as it can be brought into connection with the shape of the Hungarian Calvinist's folk head-board (Fig. 4, 3—4) apparently it is the miniature variety of a grave-mark. Presumably its facial features were painted. Exactly in the same part of the Calvinist's head-boards in use also in the present time the carved design of a weeping willow is regularly visible. According to the author this design was originally also the representation of the face, as the branches bending in two directions correspond to the eyebrows, the trunk of the tree to the nose and the ground from which the tree springs to the mouth. The face, triangular for technical reasons, was a symbol already in the Neolithic period, according to the author. The triangle, in which at the beginning the two eyes, the nose and the mouth found a place (Fig. 5), can certainly be connected with the „god's eye” symbol which played a great part even in the immediate past, and with the star of Bethlehem composed of the two mysterious triangles.

J. Csalog

KÖKORVÉGI MÉCSÉS HÓDMEZŐVÁSÁRHELYEN

1956 nyarán a Tornyai János Múzeum — egy eddig kevésbé ismert — lelőhelyen végzett kisebb méretű ásatást. A feltárás a város régészeti emlékekben oly gazdag Gorzsa nevű határrészében volt, a Cukor- (volt Keleti Adolf-) tanya területén. A tanya jelenleg a Kopáncsi A. G. birtokában van.

Bár a lelőhelyet a tanya belterülete: iroda-, lakó- és gazdasági épületek foglalják el, mégis tágas, szabadon maradt részek kínálják érdekes leletanyagukat az ásató számára. A Cukor-tanya környezetéből jól kiemelkedő (kb. 5—7 m-re) dombhát, amely a nagyfai Tisza-kanyartól mintegy 1,5 km-re fekszik K-i irányban. A dombhát Ny-i oldalán a Kérő-ér medre húzódik. A lelőhelytől ÉK-re van szintén kb. 1,5 km távolságban régészeti irodalmunk jól ismert lelőhelye, a Kőkenyődomb.¹

A dombhát hossza 300 m, legnagyobb szélessége jelenleg 150—160 m (Ny-i oldalának egy részét korábban elhordták). Az ásatás során négy helyen tártunk fel kisebb felületeket. Csak a 2. kutatóárok, amelyet a magaslat É-i lankáján húztunk, bizonyult meddőnek. D-i, K-i és Ny-i felületünk, illetve árkaik számos objektumot és gazdag leletanyagot szolgáltatott. A települési réteg a K-i és a D-i oldalon volt a legvastagabb, itt elérte a 3—3,2 m-t is. A Ny-i oldalon már 1,8 m mélységben szűzföldet találtunk. A leletanyag részletes ismeretése a közeljövő feladata, de mégis elmondhatjuk — a Múzeumba korábban bekerült leletanyagot is figyelembe véve —, hogy a területen a következő korok emlékeit különíthetjük el:

1. 0—30—40 cm: jelenkori hulladék,
2. 30—40—120—140 cm mélységig szarmata-kori cserepek mellett korai vaskori és a bronzkor II. periódusába sorolható (perjamosi kultúra) telepnyomok jelentek.
3. 120—140—320 cm mélységig az újkőkörvégi lakosság telepnyomai és temetkezése került elő. Ebben a települési szintben mindvégig egymás mellett találtuk a tiszai kultúra fonatmintás cserepeit, egy melegbarna vagy szürke színű, apróbütykös áruval. A telep lakói a rézet is ismerhették, mert a 2. sírból két rézkarperec is előkerült, egy kis jellegzetes, apróbütykös tálcakával.²

Bár jelen közleményünk nem tűzte célul a Cukor-tanya leletanyagának részletes ismertetését, mégis szükségesnek véltük, ha röviden is, jellemezni e gazdag őskori telep rétegvizszojait. Feladatunkhoz híven olyan leletet írunk itt le, amely a mesterséges világítás eszköze volt.

Ezt az edénykét Zalotay Elemér gyűjtötte 1953-ban. Előkerülésének körülményeiről nincs pontos adatunk. A telep hasonló kerámiai termékeivel összevetve azonban, kétségtelennek látszik, hogy a 3 későneolitikus települési rétegből származik:

1. finomművű, elég élesen profilált agyagszerű. Pereme kihajlik, teste kettős csónakakúp alakú. A két csónakakúp törésvonalán apró, közelítőleg félgömb alakú bütykök ülnek. Belsejében kissé dőlő henger alakú tag van, amely stilizált állatfejben (szarvas, vagy nagyfűlű állat feje) végződik. Feneke kissé benyomott. Jó kidolgozású, égetésű, vékonyfalú. Szürkésbarna (1. kép).

Ez az edényke, belső díszítésével egyelőre analógia nélkül áll hasonlókorú leleteink között. Gyakorlati rendeltetésének megoldása elég nehéz feladatnak tűnik. Minden-napi használatú ivó-, vagy foyadéktartó edény nem lehetett, ennek ellentmond vékony fala és a belsejébe helyezett henger alakú dísz. Használatának módjáról részben a település egyik lelete, részben pedig időben távolabb álló analógiák adhatnak felvilágosítást.

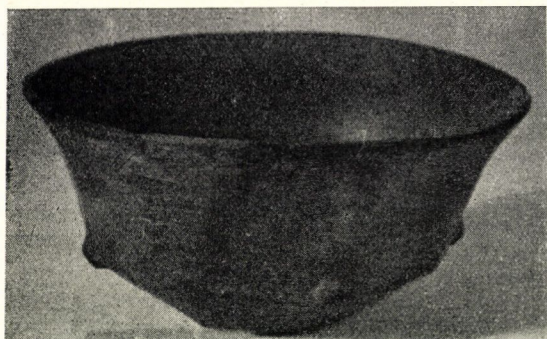
Az 1956. évi ásatás során egy kunyhóalap maradványait is kibontottuk. A lakóépület felét a sílógödör ásásokor tették tönkre. A megmaradt rész egykorú fel-dúlásról és tűzvészről tanúskodott (az épületben elhelyezett edények összetörve, szétszórva hevertek, a gabonafélének csak kis részét találtuk meg, azt is a padozaton szétszórva stb.). A telepet ebben az időben megtámadhatták és kirabolták. Az omladékok alatt a padlón heverve találtuk a következő töredéket:

2. „holdsarló formájú” tűzikutya töredéke. Egyik vége szarvszerűen ívelődik, alján hasonló, de letört ívelődés nyomait találtuk. Igen durva kivitelű, külseje vörösré égett, belső része fekete (2. kép).

E tárgy használatára vonatkozólag a szakirodalomban többféle megoldást találunk. Régebben fejalj-nak

¹ A lelőhely irodalmának összefoglalását l. Banner J. —Korok J., Arch. Ért. 78 (1951) 27.

² Ez az edényforma megfelel az ószentiváni 11., a deszki 6. és 82. sírok mellékleteinek (Banner J., Dolg. 7 (1931) 6., I. t. 5c.).

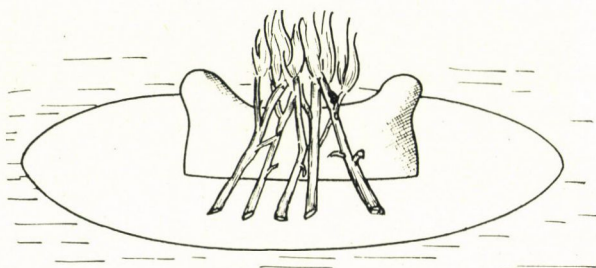

1. kép. Hódmezővásárhely—Gorzsá, Cukor-tanya.
Agyagmécses. Kb 1 : 2
Fig. 1. Hódmezővásárhely—Gorzsá, ferme Cukor.
Lampe d'argile. Environ 1 : 2

2. kép. Hódmezővásárhely—Gorzsá, Cukor-tanya.
Tűzikutya töredéke. Kb. 1 : 2
Fig. 2. Hódmezővásárhely—Gorzsá, ferme Cukor.
Fragment de chenet. Environ 1 : 2

tartották ezeket,³ mások tűzikutyának vélik. A néprajz párhuzamokkal összevetve⁴ az utóbbi megoldás fogadható el. A későbbi korokban díszített példányok is előfordulnak, amelyet a szerzők hold-, illetve állatkultusszal kapcsolnak össze.⁵ Ezt a tárgytípust három tipológiai és kronológiai csoportra osztják fel.⁶ Nincs helye e kis közleményben valamennyi csoport részletes ismertetésének, csupán annyit mondhatunk, hogy az 1. típus az újkőkortól a Hallstatt-korig, a második a bronz- és Hallstatt-korban, a harmadik pedig a Hallstatt-korban virágzott.⁷ Tárgyunkat alakja és kora alapján az első csoportba sorolhatjuk. Egyszerű kivitele távolabbi, kultikus rendeltetés magyarázatára nem ad lehetőséget, de mint a következőkben látni fogjuk, erre nincs is szükség.

3. kép. Hódmezővásárhely—Gorzsá, Cukor-tanya.
Tűzikutya rekonstrukció
Fig. 3. Hódmezővásárhely—Gorzsá, ferme Cukor.
Reconstitution d'un chenet

A magyar parasztság tüzelőszerszámai között is megtaláljuk ezt a tárgyat : néha fából, néha pedig téglából készült. A téglafarmánál előfordul az is, hogy azt a tűzhelyre tapasztják. Célja és lényege, hogy a sima tűzhelyen a tűz levegőt kapjon.⁸ Tárgyunkat, mint említettük, sajnos, nem eredeti helyzetében találtuk meg, így használatának módjára nincs közvetlen adatunk. Azonban a házban találtunk egy gondosan tapasztott, sima felületű tűzhelyet, amely eredetileg kör alakú lehetett. Rajta nem volt hamu, hanem csak mellette találtuk ezt meg. Arra gondolunk, hogy tűzikutyánk ezen a tűzhelyen volt, amint 3. képünk szemlélteti.

Az edényke rendeltetésének meghatározásához a leglényegesebb számunkra, hogy a telep lakossága ismerte ezt a tűzikutya-típust. Ugyanis a korai vaskorban, ahol a holdsarló formájú tűzikutyák, mint említettük, közismertek, találunk olyan edénykéket, ahol a miénkhez hasonló elrendezésben holdsarló van. Gallus Sándor meghatározása szerint ezek sirlámpák voltak.⁹ A belsejükben elhelyezett holdsarló pedig a korban jelentős szerepet játszott kultusszal¹⁰ függött össze. Használatuk módja a következő lehetett : a holdsarlóra vékony pálcikákat támasztottak, amelyek így égve szerepeltek a szertartásoknál.¹¹

Mindezeket a cukor-tanyai edénykével, helyesebben annak rendeltetésével kapcsolatosan is elmondhatjuk¹² (1. kép). Ez esetben nem holdsarló, hanem állatfej szerepel ugyan, de ez nem rontja az analógia értékét. A másféle

³ Lubbock, J., Die vorgeschichtliche Zeit. I. (Jena 1874) 213.

⁴ Magyarság néprajza (Bp. é. n.) 78—79.

⁵ ERV VII. (Berlin 1926) 280.

⁶ Uo. 279.

⁷ Uo.

⁸ Magyarság néprajza uo.

⁹ Gallus S., Arch. Ért. 51 (1938) 22.

¹⁰ Hoernes, M.—Menghin, O., Urgeschichte der bildenden Kunst in Europa. (Wien 1925) 501.

¹¹ Gallus S., i. m. 23.

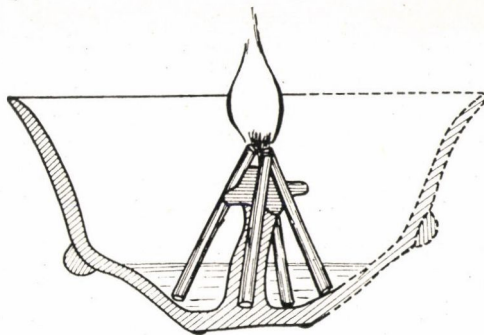
¹² Erre a megoldásra dr. Csalog József (Szentes) hívta fel a figyelmemet.

dísz nyilvánvalóan más kultusszal függött össze. Anélkül, hogy a kétségtelenül meglevő neolitikus állatkultusz részleteibe¹³ belemennénk, edényünk szerkezetére hívjuk fel a figyelmet. Az edényke belsejében levő hengeres tagot záró állatfej a fülek vagy a szarvak segítségével négy részre osztható. Így a készítő négy akkora területet nyert, amelyen négy vékony pálcika elfért. A közők nagyságát tekintve kb. 0,5–0,7 cm átmérőjűek lehetnek ezek. Az sem lehetetlen, hogy az edény öblös aljában valamiféle gyúlékony anyag volt, amely az égést táplálta (4. kép). Sajnos, az edény lelőkörményei ismeretlenek, így felhasználásáról sem mondhatunk többet.

A Cukor-tanyai edény belső tagját díszítő állatfejhez hasonló fogalmazású példányokat a hazai neolitikus és korarézkori kerámiából ismerünk.¹⁴ Úgy véljük, nem járunk messze a valóságtól, ha eredetét a Balkánon keressük.¹⁵

Záradékként a két lelettel kapcsolatos megfigyelésre szeretném a figyelmet felhívni. Az ilyenfajta, egyszerű kivitelű tűzikuttyák, ha alakjuk a holdsarlóra emlékeztet is, nem feltétlenül kultikus célok szolgálatában állottak. A forma eredetét éppen az említett néprajzi párhuzamok adhatják: egyszerű fahasáb lehetett ez. Ezt bizonyíthatja hogy egyes példányok szögletesek, alakjuk a faformára emlékeztet.¹⁶ A szarv-, vagy holdsarlószerű felülést az a gyakorlati szükségesség magyarázhatja, hogy így felül a ráhelyezett fadarabok, forgács stb. nem csúsztak le, alul pedig az ívelődés a levegő járását bizto-

sította. Ugyane célból fúrták át a Hallstatt-kori egyszerű példányokat.¹⁷

4. kép. Hódmezővásárhely—Gorzsa. Cukor-tanya.

Agyagmécéses rekonstrukció

Fig. 4. Hódmezővásárhely—Gorzsa, ferme Cukor.
Reconstitution d'une lampe d'argile

Az ászoknak mécesben való alkalmazása, mint mondtuk, ugyane célból történt. Mivel az őskorban ezek mellett más, egyszerűbb világítóeszközöket¹⁸ is ismertek, ez esetben valóban gondolhatunk kultikus rendeltetésre is.

Gazdapusztai Gyula

EIN LEUCHTER VOM ENDE DES NEOLITHIKUMS AUS HÓDMEZŐVÁSÁRHELY

Auszug

Im Sommer 1956 unternahm das Tornyai János Museum eine Ausgrabung im Gorzsa genannten Anger am Rande der Stadt Hódmezővásárhely, im Gehöft Cukor (vormals Adolf Keleti Gehöft). Das Gebiet erwies sich als ein reicher archäologischer Fundort, wo die Kulturschicht stellenweise die Mächtigkeit von 3,2 m erreicht. Am Rücken des Hügels fanden wir ein reiches Siedlungsmaterial aus der Sarmatenzeit sowie aus der frühen Eisen- und Bronzezeit und dem Ende des Neolithikums.

Den kleinen, mit einem Tierkopf verzierten Leuchter fanden wir in die inneren Seite des Siedlungsmaterials gelegt (Abb. 1 a, b), den roh gearbeiteten mondsichelförmigen Feuerhund unter den Trümmern einer zerstörten Hütte (Abb. 2). Die Bestimmung des Leuchters war z. T. mit der Hilfe des Feuerhundes, z. T. mit der Hilfe der aus der frühen Eisenzeit wohlbekannten mondsichelförmigen Grablampen zu lösen. Der Feuerhund, ein Balken, den wir aus der ungarischen Ethnographie wohl kennen, dient zur Sicherung des Luftzuges beim Feuern auf einem glatten Herd. Die Art ihn anzuwenden, ist auf Abbildung 3 klar zu erkennen. Im Inneren des Leuchters

befindet sich ein zylinderförmiger, mit dem Kopfe eines Hirsches oder eines anderen, langhohrigen Tieres verzierter Bestandteil, der ähnlich wie die inneren, ebenfalls mit einem Ornament versehenen Teile der mondsichelförmigen Grablampen, zur Spreizung der brennenden Holzstäbchen diente. Auch die Vorstellung kommt in Betracht, daß im unteren Teil des kleinen Gefäßes eine als Brennmaterial verwendete Flüssigkeit gehalten wurde (Abb. 4).

Der Ursprung der mondsichelförmigen Feuerhunde kann auf den einfachen Holzklötz, den man zu demselben Zweck auf den Herd legte, zurückgeleitet werden. Dafür spricht die viereckige, klotzartige Formgebung einzelner Stücke. Die Feuerhunde mit einfacher Konstruktion, die denen vom Cukor-Gehöft gleichen, mußten nicht unbedingt kultischen Zwecken dienen. Dies können wir jedoch bei den Grablampen mit Unterlagsbalken annehmen, da solche in den Funden aus dieser Zeit selten vorkommen, dem alltäglichen Gebrauch jedoch auch andere Arten von Leuchtern dienen konnten.

Gy. Gazdapusztai

¹³ A neolithikumban már a korszak elején is általánosan elterjedt az állatkultusz [pl. *Kutzián I.*, A Körös kultúra, Diss Pann. II. 23 (Bp. 1944) XX. t. 1 a–b]. Az Á. G. dolgozó elmondották, hogy a korábbi földmunkáknál előkerült két darab kisméretű állatszobor. Az egyiket Kállay Kornél, a Földművelésügyi Minisztérium osztályvezetője, a Tornyai János Múzeumnak ajándékozta. A szobrocska sertést ábrázol. A másik példány, amely ehhez hasonló, magántulajdonban maradt.

¹⁴ Pl. *Banner J.*—*Foltiny I.*, FA 5 (1945) VIII. t. 13. A deszki F-temető 33. sírjának egyik tálján hasonló állatfej dísz van. Ez a temető legkorábbi sírja és a publikáló helyesen állapít meg anyagában rézkori beütéseket [*Foltiny I.*, A Szegedi Városi Múzeum Kiad-

ványai. II. 3. (Szeged, 1942) 20, (tévesen 23. sírnak nyomtatva) VI. t. 16.].

¹⁵ *Grundmann, K.*, Figürliche Darstellungen in der neolithischen Keramik Nord- und Mittelgriechenlands. JDAI 68 (1953) 35–37. kép.

¹⁶ ERV i. h. 278.

¹⁷ Az Országos Történeti Múzeum publikálatlan anyagában (pl. Sághegy hallstatt-kori telepéről).

¹⁸ L. *Usalog J.*, Folia Ethn. 1 (1949) 155–161. A területen végzett 1957. évi ásatás két megfigyelését érdemes itt említeni a méces rekonstrukciójával kapcsolatban: a) a leletanyagban van egy csörgőedény, amelyet hasonló fogalmazású stilizált állatfej díszít; b) felszínre került egy „asztalka formájú” méces is, amely a mindennapi világítás céljait szolgálhatta.

EGY INTERCISAI FELIRATRÓL

Már régóta ismeretes a szakirodalomban az az intercisai oltár, amelyet Juppiter Optimus Maximus Culminaris tiszteletére állított Aurelius Herculanus, a cohors milliaria Hemesenorum lovaskatonája. A köemlék legutóbb az új Intercisa-publikációban nyert ismertetést. Az oltárt Erdélyi G. stíluskritikai alapon a 3. évszázad első évtizedére keltezi. A dedikáló személyt neve alapján Fülep F. nem tartja bizonyítottan keleti származásúnak, különben megállapítása szerint a felirat semmi közelebbit nem mond.¹

A megnevezett istenalak Culminaris jelzőjéből kilálglik, hogy itt nem egyszerűen a császárkori állami kultusz római Juppiteréről van szó. A melléknév tanúsága szerint az isten „hegyen lakó”, „hegyen tisztelt”, egyszerű hegyesúcsokon jelenvalónak érzett istenség. Értelmezésével, eredetének vizsgálatával érdemes behatóbban foglalkoznunk.

Első feladatunk, hogy a köemlék korát meghatározzuk. Ez csak az oltár stíluskritikai alapon történő vizsgálata útján lehetséges. A kutatás ezen a téren nagy nehézségekbe ütközik, amelyek a pannóniai oltárok stíluskritikai feldolgozásának hiányából fakadnak. Bizonyos kiindulópontjaink mégis vannak. Egyfelől Erdélyi G. megállapította, hogy a jellegzetes sarok-akrotérionok révén egymással rokon intercisai oltárok, amelyeknek sorába tartozik a Culminaris-oltár is, egy műhelykörhöz, esetleg egy műhelyhez köthetők, és a 3. század első évtizedeire keltezhetőek.² Másfelől megfigyelhető, hogy az intercisai oltárok díszítőelemei (profilálás, sarok-akrotérionok stb.) Septimius Severus és még részben Caracalla korában is aprólékos és gondos kidolgozást nyernek,³ míg az Alexander Severus-kori oltárok ezekhez képest hanyatlást, leegyszerűsítést, deriválódott formákat mutatnak.⁴ E két tényező összevetése alapján az akrotérionnal díszített oltárok dekoratív elemeinek fokozatos egyszerűsödése a 3. század első évtizedein belüli időrendet ad. 213-ra datált a gazdagon díszített T. Claudius Proclus-féle oltár,⁵ ehhez viszonyítva a Culminaris-oltár egyszerűbb profilálása és üres akrotérionjai már hanyatlást jelentenek. Viszont a kidolgozás még mindig jóval gondosabb, mint az egészen leegyszerűsített Alexander

Severus-kori oltároké. A Culminaris-oltár eszerint tehát Caracalla — Elagabal korára volna keltezhető.⁶

A következőkben Aurelius Herculanus nevét kell behatóbb vizsgálat alá venni. Az Aurelius-gentilicium semilyen következtetést nem enged meg a megnevezett személy származásával kapcsolatban.⁷ Annál tanulságosabb a Herculanus-cognomen. Fülep F. és Nagy T. szerint a név viselője aligha tartható keleti származásúnak.⁸ A Herculanus név a keleti provinciákban valóban egészen ritka, annál általánosabb azonban Moesiában és Dáciában, főleg a 3. században, míg e tartományoktól nyugatra ismét alig fordul elő.⁹ A cognomen elterjedési területe tehát a romanizált thrák tartományok csoportja,¹⁰ valamint Dácia, ahol szintén erős észak-balkáni kapcsolatokkal és jelentősebb déli thrák népelemek jelenlétével kell számolnunk.¹¹ A név ezek szerint a romanizált thrák lakossághoz köthető, mint más latin személynévek is, így a Vitalis-cognomen.¹²

Az intercisai Aurelius Herculanus tehát neve tanúsága szerint romanizált thrák területről származik, feltehetőleg romanizált thrák személy. Az Aurelius nomen ezt a következtetést megengedi, hiszen a bizonyosan thrák eredetű pannóniai személyek is sokszor ezt a nevet viselik.¹³ Kérdés, hogy került ez a thrák katonai Intercisába. Néhány más intercisai személynév elemzésével kapcsolatban már Lambrino utalt arra, hogy a cohors Hemesenorum kötelékébe thrákokat is soroztak.¹⁴ Szerinte az volt ennek az oka, hogy a cohors pannóniai állomáshelyének elfoglalása előtt valahol az Aldunánál állomásozott.¹⁵ Legújabbban azonban Barkóczi kimutatta, hogy az egység Szíriából jött Intercisába 176-ban.¹⁶ A thrák katonák szerinte vagy ekkor kerültek ide a cohorszal együtt, vagy később rekrutálták őket a Balkán északi részéről.¹⁷ Aurelius Herculanus esetében szerintünk későbbi sorozásról lehet szó. Az oltárt, mint láttuk, pontosabban Caracalla — Elagabal korára keltezhetjük. A feliraton Aurelius Herculanus még mint aktív lovaskatona szerepel. Ha már 176-ban ideérkezett volna, a 3. század 2. évtizedére már le kellett volna szerelnie. Az utólagos észak-balkáni sorozás lehetőségét megerősíti az a tény, hogy hasonlóképpen soroztak balkáni thrákokat még a

¹ CIL III. 3328 = 10303, újabban: Intercisa története a római korban. I. AH 33 (1954) K. 339, LXXXI. t. 3, vö. Erdélyi G., uo. 190, Fülep F., uo. 211, 222. A felirat teljes szövege: [I(ovi) O(ptimo) M(aximo)] / Culminari / Aur. Hercu / lanus eq. / coh. M(illiariae) / Hem(esenorum). Az oltár abacus, ahol a I. O. M. betűk álltak, megrongálódott, a kiegészítés azonban biztos, mivel a jelző egymagában értelmetlen és másutt is mint Juppiter melléneve fordul elő. Az abacus sarok-akrotérionokkal volt díszítve, ezek felső részét azonban leverték. Megrongálódott az oltár abacusát és törzsét összekötő profilálás is, amely a fényképen egyáltalán nem látszik. Az oltár alsó része a hatodik sortól lefelé letört, a méretekből következtetve azonban a feliratra legfeljebb egy sora hiányzik, amely a szokásos v. s. l. m. záróformulát tartalmazhatta. A köemléket a Magyar Nemzeti Múzeum őrzi.

² Vö. Erdélyi G., i. h. 190—.

³ Vö. Intercisa, K. 337, LXXXI. t. 1, K. 338, LXXXI. t. 2.

⁴ Vö. uo. K. 350, LXXXII. t. 8, K. 357, LXXXII. t. 9.

⁵ Uo. K. 338, LXXXI. t. 2.

⁶ Meg kell említenünk, hogy a Culminaris-felirat betűtípusaival teljesen megegyeznek az érdekes deo coh. (mill.) Hem. dedikációt viselő oltártöröredék betűi, eszerint ez a felirat is Caracalla-Elagabal korára tehető. (K. 358, LXXXIII. t. 3.)

⁷ A 3. században a legkülönbözőbb eredetű személyek viselik ezt a nevet Pannóniában is, vö. Stajerman, E. M., Szov. Rég. 3 (1953) 4—.

⁸ Fülep F., i. h. 211, 175. j., Nagy T., Arch. Ért. 82 (1955) 236.

⁹ Keleten: CIL III. 327 (Nicomedia), 6658 (Admadera), 14384 (Kabuši — natione Italicus). Moesiaidáciai előfordulások a CIL alapján: Tomi (két személy), Almus, Nicopolis, Adamklissi, Troesmis, Kromolin, Tenča (Moesia inferior), Viminacium (három személy), Ravna (két személy), Scupi (Moesia superior), Apulum, Drobeta, Sarmizegetusa, Kéménd, Kolozsvár, Rečka (Dácia). Pannóniában a név előfordul még: CIL III. 3551 (Aquincum), 10217 (Sirmium). Noricumból, Raetiából, Germániából, Galliából a CIL nem közöl hasonló cognoment; Britanniából: CIL VII. 118.

¹⁰ Vö. Mommsen, Th., Römische Geschichte. V. (Berlin 1885) 194.

¹¹ Vö. Alföldi, A., Zu den Schicksalen Siebenbürgens im Altertum. (Bp. 1944) 20—.

¹² Mateescu, G., ED 2 (1923) 109; Lambrino, S., RIR 2 (1932) 265; Gronovszky I., Nomina hominum Pannonica certis gentibus adsignata. DissPann I. 2 (1933) 38.

¹³ Vö. Alföldi, A., i. m. 39—.

¹⁴ RIR 2 (1932) 265—.

¹⁵ Uo. 266. Hogy a cohors Hadrianus óta a Duna-vidéken állomásozott, a korábbi kutatás fenntartás nélkül elfogadta, vö. Wagner, W., Die Dislokation der römischen Auxiliarformationen in den Provinzen Noricum, Pannonien, Moesien und Dakien von Augustus bis Gallienus. (Berlin 1938) 142; Kraft, K., Zur Rekrutierung der Alen und Kohorten an Rhein und Donau. (Bern 1951) 176.

¹⁶ Intercisa, 37. Vö. még Radnóti A.—Barkóczi L., Arch. Ért. 78 (1951) 107; Fülep F., i. h. 205.

¹⁷ Intercisa, 39.

3. században is a camponai ala I. Thracum egységébe.¹⁸ Köztudomású az is, hogy az intercisai cohors keleti hazájából is kapott utánpótlást.¹⁹

Pannónia és a thrák területek kapcsolatát más tények is mutatják. Thrák nevű személyek Pannóniában a 2—3. század folyamán szép számban kimutathatók.²⁰ Elsősorban mint katonák, továbbá mint rabszolgák, gladiátorok kerülhettek ide.²¹ A halotti lakoma-ábrázolások, amelyeknek Intercisában is van emléke,²² mint ismeretes, thrák közvetítéssel kerültek Pannóniába.²³ A Liber-kultuszban, noha ennek provinciánkban más összetevői is vannak, Liber elsősorban a thrák chthonikus Dionysos arculatában mutatkozik meg.²⁴ Mint Alföldi A. kimutatta, a thrák dionysikus túlvilágképben kell keresnünk a pannóniai kocscsücsöknek legalábbis egyik gyökerét.²⁵ Több emléke van Pannóniában a thrák lovas-isten tiszteletének, az eddigi leletek tanúsága szerint elsősorban éppen Intercisából,²⁶ ahol a thrák hőroszt egyébként Juppiterrel azonosított formában is tisztelték.²⁷

Aurelius Herculanus thrák származása alapján mindenesetre felvethető az a lehetőség, hogy az általa tisztelt isten alakjában thrák istent keressünk. Valamely isten kultuszának eredetére a dedikáló személy származásából azonban csak bizonyos megszorításokkal következtethetünk. Nem helytálló az a szemlélet, amely az oltárállító személyek nevének elemzéséből mechanisztikusan szokott következtetni valamely isten etnikai hátterére oly módon, hogy a latin nevű személy római istenhez fordulna, a bennszülött pedig saját istenéhez.²⁸ Ez a módszer nem veszi tekintetbe, hogy a latin személynevek romanizált bennszülötteket is takarhatnak, továbbá, hogy a rómaiak mindig különleges tiszteletben tartották a hely istenségét.²⁹ A széleskörű helyi bennszülött háttérrel rendelkező Silvanus kultuszával kapcsolatban már több kutató rámutatott, hogy az isten tisztelete csak a 2—3. század fordulójától lendül fel, elsősorban éppen az idegenek körében.³⁰ Mőcsy indokolt megállapítása szerint ebben az esetben a markomann háborúk után idetelepített idegen eredetű lakosság éppen a hely istenségének rója le tiszteletét.³¹ Az intercisai Juppiter Optimus Maximus Culminaris esetében azonban semmi bizonyíték nem szól amellett, hogy az isten a tábor közelében élő vagy a telepre behúzódott őslakossághoz volna köthető.³² Az interpretált bennszülött istenek tiszteletének Intercisában egyébként is csak gyér nyomai vannak.

Aurelius Herculanus tehát feltételezhetően nem helyi, hanem idegen isten előtt rója le tiszteletét. Az istenség

eredetének kérdésével kapcsolatban újabb problémát jelent az a tény, hogy hasonló istennevet Juppiter Optimus Maximus Culminaris alakban Poetovio-Celeia környékén, pontosabban az Emona—Poetovio, illetőleg a poetovio—drávavölgyi út Emona és Varasdin közötti szakaszán találunk.³³ Ebben az istenalakban a kutatás általában Juppiterrel azonosult helyi bennszülött istenséget ismer fel, akit nevének tanúsága szerint a hegy-csücsökon tisztelték.³⁴ Az intercisai feliratban szereplő istent rendszerint a Poetovio—Celeia környékén tisztelt istenalakkal szokták kapcsolatba hozni.³⁵ Összeköttetést azonban a két kultusz között aligha találunk, amint nincs lényegesebb kapcsolat a 3. században az élet más területein sem Pannónia két távoleső és közvetlen összekötő úttal nem rendelkező területe között. Aurelius Herculanus maga pedig nem Délnyugat-Pannóniából vagy Délkelet-Noricumból, hanem a Balkánról került Intercisába. A hasonló istenjelző nem a kultusz összefüggésére, hanem csak a melléknév által jellemzett istenek rokonságára utal.

Az intercisai Juppiter Optimus Maximus Culminaris tehát nem helyi és nem is délpannóniai—dél-noricumi eredetű. Ez alternatívák kizárása után a legkézenfekvőbb az a lehetőség, hogy az istenben a dedikáló hazai istenét keressük.

Hegycsücsokon tisztelt istenség a thrák vallásosság köréből is ismeretes. Már több kutató felhívta a figyelmet arra, hogy a Poetovio—Celeia környéki istennel rokon, hegytetőkön tisztelt istenalakot kell látnunk Juppiter Optimus Maximus Paternus Aepilofius alakjában, akinek thrák származású személyek állítottak oltárt Naissusban 223-ban.³⁶ Kétségtelen, hogy a latin istennév nem más, mint *Ζεύς πατρώος επιλόφιος* nevének fordítása, itt azonban nem egyszerűen a görög Zeusról van szó, hanem thrák istenről, aki az interpretatio Romana folyamata előtt az interpretatio Graeca folyamatán ment át.³⁷ A naissusi oltár publikálói az istennév analógiáját egy Konstantinápoly környékén előkerült *Ζεύς λοφέτης* feliratban találták meg. Ez az istenalak nyilván azonos azzal a Papas nevű istenséggel, akit a környékbeli bosporosi és a bithyniai thrákok mint atyát és égistent ugyancsak hegytetőkön tisztelték.³⁸ Tomaschek utalt továbbá arra a Juppiterrel azonosított istenre is, akinek a római történetírói hagyomány szerint V. Philippos 181-ben a Haemus legmagasabb csúcsán áldozatot mutatott be.³⁹ Egyáltalában nem lepődhetünk meg azon, hogy ezt a thrák istent a legkülönbözőbb nevek

¹⁸ Szilágyi J., Bp. Tört. I. Budapest az ókorban. (Bp. 1942) 504; Radnóti A. — Barkóczi L., i. h. 90.

¹⁹ Legutóbb Nagy T., Arch. Ért. 82 (1955) 236.

²⁰ Előzetes összeállításuk: Alföldi A., Sz 74 (1940) 149—, újabban Zu den Schicksalen... 39—.

²¹ Vö. Hampel J., BpR 8 (1904) 6.

²² K. 75, XLVII. t. 1.

²³ Legutóbb: Erdélyi G., i. h. 164.

²⁴ Vö. Nagy T. beható elemzését, Budapest az ókorban, 413—, előzőleg röviden Alföldi A., Pannonia 4 (1938) 184.

²⁵ Arch. Ért. 48 (1935) 200—, és L'Ant. Class. 8 (1939) 347—; vö. újabban Radnóti A., BpR 15 (1950) 27—, A kocscsücsök helyi gyökereiről behatóbban Sági K., Arch. Ért. 78 (1951) 73—, és SSz 9 (1955) 44.

²⁶ Vö. Erdélyi G., i. h. 193.

²⁷ Intercisa, K. 328.

²⁸ Így Wissowa, G., ARW 19 (1917) 20; Drexel, F., BRGK 14 (1922) 46; Kazarow, G., PW VI. A. 1 (1936) 521. Vö. még Barkóczi L., Brigetio. Diss Pann II. 22 (1951) 31.

²⁹ A Genius loci kultuszára hivatkozva szépen ír erről Brelich A., LA 1 (1938) 27—.

³⁰ Dobrovits A., FA 3—4 (1941) 304; Nagy T., Budapest az ókorban, 388—; Barkóczi L., i. m. 30.

³¹ Pannónia lakosságának története a markomann háborúk előtt. (Bp. 1956) I. 139 (kézirat).

³² E kelta őslakosság kérdéséről legutóbb Nagy T., Arch. Ért. 82 (1955) 234.

³³ CIL III. 11673 (Atrans), Hoffiler, V. — Saria, B., Antike Inschriften aus Jugoslawien. I. Noricum und Pannonia superior. (Zagreb 1938, a továbbiakban HS) 11/20, (Libija), CIL III. 5186 (Celeia), HS 130/284 (Poetovio), HS 130/283 (Poetovio), CIL III. 4032 (Poetovio), CIL III. 4115 (Petrianec, Varasdin mellett), CIL III. 4108 = HS 200/449 (Križovljan, Petrianec mellett).

³⁴ Vö. Aust, Roscher-Lexikon II, 1 (1890—1894) 753; Wissowa, G., Religion und Kultus der Römer. (München 1902) 102, Anm. 6., Hoffiler, V., i. m. 200; Alföldi A., Sz 70 (1936) Kny. 56, részletesebben Polaschek, E., PW XVII, 1 (1936) 1019— és ua., Carinthia 132 (1942) 63—.

³⁵ Aust, i. h.; Alföldi A., i. h.; Polaschek, E., Carinthia 132 (1942) 64, Anm. 24. Vö. még Thulin, PW XI, 1 (1917) 1142.

³⁶ CIL III. 14565, részletesebben Premierstein, A. — Vulčič, N., JÖAI 3 (1900) Beibl. 130—; vö. még Alföldi A., i. h. 56.

³⁷ Premierstein, A. — Vulčič, N., i. h.

³⁸ Ennek kultuszáról Tomaschek, W., Die alten Thraker. Eine ethnologische Untersuchung. SAW 1893, 61 és 1894, 28.

³⁹ Uo. 1893, 61. Más hasonló thrák kultuszokról: Welkow, I., Festschrift für R. Egger, I. (Klagenfurt 1952) 28—.

mögött találjuk meg. Az egymást keresztező görög és római hatások az istenek elnevezéseinek változatosságában is tükröződnek.

Kérdés, mit ismerhetünk meg a Zeussal és Juppiterrel azonosult, hegyesúcsokon jelenvalónak érzett thrák isten természetéből. A kutatás joggal látta benne a thrák égisten alakját.⁴⁰ Az interpretatio Romana, illetőleg interpretatio Graeca tényén kívül, amelynek alapja, hogy az egymással azonosnak felismert istenek arculatai bizonyos tekintetben fedjék egymást, az égisten alakjára utalnak a Culminaris, Aepilofius, Lofeitis melléknevek is. A hegyesúcsokon jelenvalónak érzett isten a különféle népeknél egyaránt legtöbbször az ég istene,⁴¹ ami természetesen is: a hegyesúcs és az ég a mítikus világkép számára elválaszthatatlanul összetartoznak. Mindkettő egyaránt a viharjelenségek színhelye, tehát az égisten legnagyobb-szabású megnyilatkozási területe, másrészt a hegytető már az égi régiókba tartozik, a hegyesúcson lakó isten hazája tulajdonképpen maga az ég.⁴²

Külön tanulmányt igényelne a thrák égisten arculatainak vizsgálata.⁴³ Annyi bizonyos, hogy a thrák égisten egyik fő megnyilatkozási területe Zeushoz és Juppiterhez hasonlóan az időjárás és a vihar, ezért ábrázolják Zeus Keraunios típusában.⁴⁴ Másfelől görög és római megfelelőihez hasonlóan az isten erős atyai vonásokat nyer. Ennek a hegyesúcsokon jelenvalónak érzett thrák égistennek Juppiterrel azonosított alakját hozta magával

Intercisába a 3. század elején balkáni hazájából Aurelius Herculanus, és hazai istene lényegét a Culminaris-jelzővel fejezte ki.

Befejezésül meg kell említenünk, hogy talán hasonló istenséget kell felismernünk egy másik intercisai feliraton is, amelyből mindössze a I. O. M. Paterno dedikáció maradt meg.⁴⁵ Nagy T. szerint a *paternus* jelzőt itt esetleg *patrius* értelemben alkalmazzák valamely „hazai” isten jellemzésére.⁴⁶ Figyelemre méltó, hol fordul elő még a Dunavidéken ez az istenjelző Juppiter neve mellett. Pannóniában még egy Bassiana mellett talált felirat említi a 3. században.⁴⁷ Két további, ugyancsak 3. századi felirat Belgrádból származik, ezek máris Moesia területén vezetnek.⁴⁸ A romanizált thrák területen a jelző több ízben előfordul,⁴⁹ és az általa jellemzett Juppiter a moesiai és dáciai helyi lakosság kultuszában természetesen interpretált helyi istent is jelent.⁵⁰ A thrák területen Juppiter *paternus* jelzője tehát a Juppiterrel azonosult thrák égistenhez kapcsolódik, ennek atyai voltát fejezi ki. Mivel Juppiter *paternus* jelzőjének elterjedése a 3. században a Duna-vonalon fölfelé nyomon követhető, valószínű, hogy az intercisai Juppiter Optimus Maximus Paternus alakban is a Culminaris melléknévvel jellemzett istennel rokon thrák égistent ismerhetünk fel, vagy legalábbis összefüggést láthatunk az észak-balkáni kultusz és az intercisai dedikáció között.

Alföldy Géza

SUR UNE INSCRIPTION D'INTERCISA

Résumé

L'autel d'Intercisa, érigée en l'honneur de Juppiter Optimus Maximus Culminaris, par Aurelius Herculanus, cavalier du cohors milliaria Hemesenorum, est déjà depuis longtemps connu par les publications. Comme le témoigne l'épithète „Culminaris”, signifiant „habitant sur la montagne” ou „révéré sur la montagne”, ce n'est pas simplement le culte d'état du Juppiter romain de l'époque impériale qui est en cause.

La critique du style permet de dater l'autel, en le comparant aux autres autels d'Intercisa, de l'époque de Caracalla-Elagabal.

Pour définir l'origine de cette figure du dieu, nous devons connaître la provenance de la personne qui lui a dédié l'inscription. Une possibilité nous en est offerte par le surnom Herculanus, surnom général dans les territoires thraces romanisés, surtout au IIIe siècle. Donc, selon le témoignage de son nom, Aurelius Herculanus provint du Balkan du Nord, et, comme il est à présumer, il fut Thrace romanisé, enrôlé postérieurement dans la cohorte de Hemesa, où l'on peut démontrer aussi d'autres soldats thraces.

L'origine du nom de l'auteur de la dédicace nous invite à chercher dans la figure de la divinité vénérée par lui, le dieu de son pays natal. Cette origine ne permet cepen-

dant de tirer des conséquences au sujet du fond ethnique de ce dieu, qu'au cas où une autre possibilité d'interprétation ne s'offre point, en premier lieu de la faire remonter au culte local, ou nous retrouvons la divinité correspondante aussi dans le pays de la personne qui a dressé l'autel.

Dans notre cas rien ne plaide pour le fait que le dieu puisse être rattaché au culte religieux de la population primitive locale, et nous ne possédons aucune preuve qui nous permettrait de mettre en rapport l'inscription d'Intercisa avec le culte de Juppiter Optimus Maximus Culminaris, répandu dans la région de Poetovio—Celeia, dieu concordant avec la divinité indigène locale. Aussi ne voyons-nous au IIIe siècle, dans les autres domaines de la vie pas non plus une liaison essentielle entre les deux territoires de la Pannonie, éloignés l'un de l'autre. Le nom identique indique le caractère analogue des deux figures de dieux, et non le rapport entre leur culte.

Après avoir éliminé ces alternatives, il semble évident de voir dans la personne de Juppiter Optimus Maximus Culminaris d'Intercisa, la déité du pays natal de la personne qui lui a dédié l'inscription. On retrouve ce dieu, en son essence identique avec Juppiter Optimus

⁴⁰ *Premmerstein, A.—Vulič, N.*, i. h. 131; *Kazarow, G.*, PW VI. A. 1 (1936) 518.

⁴¹ A régi kisázsiai művészetben a hettita égistent nemegyszer hegyesúcsokon lépkedve ábrázolják, *Meyer, E.*, Reich und Kultur der Chetiter. (Berlin 1914) 49. Zeus mint égisten az Ida-hegyen kap kultuszhelyet, és több jelzője utal arra, hogy égisteni aszpektusában különböző hegytetőkön tisztelik, *Nilsson, M. P.*, Geschichte der griechischen Religion, I. (München 1955²), 393. Hasonlóképpen a hegyesúcsokon tisztelték a régi itáliai népek Juppitert mint égistent, *Domaszewski, A.*, Die Religion des römischen Heeres. (Trier 1895) 120. A kelta „Radgott” hasonló kultuszáról *Polaschek, E.*, Carinthia 132 (1942) 53—. Nyilvánvalóan égistent kell látnunk a Poetovio—Celeia környéki Juppiterrel azonosított helyi istenben is.

⁴² *Vö. Wundt, W.*, Elemente der Völkerpsychologie. (Leipzig 1913²) 361; *Nilsson, M. P.*, i. h. 393.

⁴³ Részletesebben: *Kazarow, G.*, PW VI. A. 1 (1936) 512—.

⁴⁴ Uo. 516.

⁴⁵ Intercisa, K. 347, LXXXII. t. 2. A felirat helyes olvasása *Nagy T.* szerint, Arch. Ért. 82 (1955) 244. Datálására kiindulópontot csak az alább felsorolt dunavidéki analógiák szolgáltattak, ezen az alapon a felirat a 3. századra keltezhető.

⁴⁶ I. h.

⁴⁷ CIL III. 10199 (Putince).

⁴⁸ CIL III. 6303, 8148.

⁴⁹ CIL III. 6225 (Moesia inferior, bizonytalan lelőhely), CIL III. 14565 (Naissus, l. fentebb), CIL III. 894 (Torda).

⁵⁰ *Kazarow, G.*, i. h. 517.

Maximus Culminaris et considéré comme présent sur les sommets des montagnes, dans les territoires thraces également. La recherche reconnaît dans la figure de Juppiter Optimus Maximus Paternus Aepilofius de Naisus le dieu du ciel thrace, vénéré sur les sommets des montagnes, sous la figure de Zeus Lofeités des environs de Constantinople, identifié avec Juppiter ou Zeus. Un dieu du ciel thrace, vénéré également sur les sommets des montagnes, est Papas, dieu des Thraces du Bosphore et Bithynie.

C'est la figure, identifiée avec Juppiter, du dieu thrace vénéré sur les montagnes, que révère Aurelius Herculanius, soldat parvenu à Intercisa, en exprimant par l'épithète Culminaris l'essence du dieu de sa patrie.

C'est également une divinité probablement thrace, apparentée à Juppiter Optimus Maximus Culminaris, que l'on reconnaît dans Juppiter Optimus Maximus Paternus figurant sur une autre inscription d'Intercisa. L'épithète Paternus de Juppiter s'est répandue dans la contrée du Danube, en premier lieu dans la Mésie et la Dacie, pays dans lesquels il correspond au dieu du ciel thrace interprété. Étant donné qu'on peut, au IIIe siècle, suivre les traces de la diffusion de cet épithète en remontant le Danube jusqu'à Intercisa, il est probable que le culte du dieu d'Intercisa provienne lui aussi du Balkan du Nord, et corresponde au dieu du ciel thrace, identifié également avec Juppiter.

G. Alföldy

KADIĆ OTTOKÁR

1876—1957

1957. február 27-én, 81 esztendő korában meghalt *Kadić Ottokár*, a rendszeres magyar őskőkorkutatás elindítója és legkiválóbb művelője. Ötven esztendő munkássága egyben hazai paleolit- és barlangkutatásunk ötven éves múltját jelenti. Halála nemcsak a tudomány-szak nagymúltú széniorától fosztotta meg az utódokat, hanem az aktív munkatársat, a tisztelt, idős kollegát és szeretett atyai barátot ragadta el körünkéből.

Kadić Ottokár dr., ny. főgeológus, egyetemi c. ny. rk. tanár 1876. júl. 29-én Ópazován (Szerém m.) született. Középiskoláit és egyetemi tanulmányainak első felét Zágrábban végezte, majd Münchenbe került, ahol 1901-ben bölcsészdoktorrá avatták.

Magyarországra, édesanyja szülőföldjére jött, s a Földtani Intézetben alkalmazták. Főként az akkori Dél-Magyarország földtani felvételeit végezte, de már rövid idő múlva: 1904—1906-ban a barlangok felé fordult figyelme. Első, nemzetközileg is jelentős eredményeit 1907 és 1911 között, a Szeleta barlang ásatási anyagának ismertetésével érte el. Az 1911-es tübingi kongresszuson a kor legnevesebb szakemberei fogadták el eredményeit, munkamódszerét.

1917-ben a budapesti tudományegyetem karsztgeológiából magántanárrá képesítette, 1928-ban elnyerte a ny. rk. tanár címet. 1930-ban tartotta meg akadémiai székfoglaló előadását.

Kadić Ottokár hosszú tudományos munkássága alatt megindította, nemzetközi viszonylatban is az első közé fejlesztette és ezen a szinten évtizedekig tartotta a magyar negyedkorkutatásnak azt az ágát, melyben a földtan-öslénytán-ösrégészet szintetikus egységbe fonódnak.

Három figyelemre méltó emberi adottsága: a pontosság, a szervezőkészség és a nevelői véna szabták meg munkáját, pályafutása irányát, amely nem nélkülözte a rögzöket, a nehezen meghódítható magaslatokat.

Már rögtön az elején, a Szeleta barlang ásatásánál szembetalálkozott a megvívniivalókkal: Magyarországon ekkor csupán néhány szórványos — dühös viták középpontjában izzó — lelet képviselte az őskőkori ember emlékeit. *Herman Ottó* védte, egy nagy tudományos tekintéllyel rendelkező tábor támadta hitelességüket. Ekkor bízták meg *Kadićot*, hogy rendszeres ásatásokkal jobbra vagy balra döntson a magyarországi „diluviális ember” kérdésében. Így fogott bele *Herman Ottó* útmutatásai szerint, hogy feltárja a бүккi barlangok titkosan ismeretlen rétegsorát. Nem hátrált meg az 1906-os év sikeretelensége miatt, hanem 1907-ben, jellemző szívóssággal folytatta harcát a Szeleta agyagával. Munkájának légköre a bizalmatlanság és a várakozás volt. Első, gazdag eredményeinek hazai visszhangját alig ismerjük, de a külföld: a századeleji monarchia megfellebbezhetetlen Bécs — hamisítványnak bélyegezte a Szeleta remekbe készült kalcedon lándzsahegyeit. Az ítéletet olyan autoritás hozta, mint a már akkor is elismert *Obermaier*.

Nem pillanthatunk be a múlt eseményeinek minden részletébe, s főként nem láthatunk bele *Kadić*, *Herman Ottó* és ellenfeleik lelkébe. Mi folytathat a mélyben és a

felszínen? De jellemzőnek tartjuk, s éppen ezért részletezzük az epizódot. *Kadić*, aki az itthoni gyűjteményekben egyetlen kőszerszámot sem talált, hogy leleteivel összevethesse, aki akkor ásta napvilágra a paleolitikum első hazai emlékeit, nem hátrált meg a hazai bizalmatlanságtól, nem riadt vissza a külföldi elutasítástól: folytatta szeletai ásatásait 1908-ban, 1909-ben, 1910-ben, és az 1911-es tübingi kongresszuson a „nagyok” meghajtották előtte — ezen keresztül pedig első ízben a magyar őskőkorkutatás előtt is — az elismerés és nagyrabecsülés zászlaját.

Az események ettől kezdve gyorsan peregnének. 1909-től új harcostárs állt *Kadić* mellé: *Hillebrand Jenő*. 1910-ben megalakult a Magyarhoni Földtani Társulat keretében a Barlangkutató Bizottság, amely 1913-ban Barlangkutató Szakosztállyá fejlődött: titkára *Kadić Ottokár* volt. 1926-ban, az ő elnöksége alatt már önálló és népes Magyar Barlangkutató Társulat fogja össze legjobb hazai szakembereinket és az amatőrök, turisták aktív és nemcsak szővirág értelemben áldozatkész csoportját.

1913-ban jelenik meg a „Barlangkutatás” első száma. Szerkeszti *Kadić*. Ennél a pontnál meg kell állnunk, hiszen annak az embernek szakmai és emberi ábrázatát, akire e sorokban emlékezünk, a „Barlangkutatás” tükrözi leghívebben.

A magyar és német nyelven megjelenő különleges célkitűzésű folyóirat a mai „Quartär”, „Eiszeitalter und Gegenwart”, „Anthropozoikum” és „Quaternaria” első, korai őse volt. Lapjain előremutató szemlélettel adott helyet régészeti, földtani, öslénytani és zoológiai közleményeknek. 17 kötete szinte hiánytalanul tartalmazza a sokoldalú magyar negyedkorkutatás minden eseményét, eredményét. Megléte nem utolsó indítéka volt annak, hogy ez a tudományág egészségesen, magasra fejlődött, s hogy Európa szakmai körei fejlődését mindig nyomon követhették.

A Szeleta első ásatásaitól kezdve *Kadić* törekvéseinek középpontjában a pontos, széleskörű sztratigráfiai megfigyelések állottak. Ez szabta meg nemzetközileg elismert és követett ásatási módszertanát, s egyben megszabta a magyar barlangkutatás sokoldalúságát, átfogó szemléletét, eredendő (mai szóval élve:) komplexitását.

Kadić Ottokár sohasem szűkölködött munkatársakban. Értett hozzá, hogy tudományukat megszerettesse ismeretterjesztő munkáival, egyetemi és társulati előadásaival. Értett ahhoz is, hogy önzetlenségével, kifogyhatatlan segítőkészségével önmagát is megszerettesse, s magán keresztül ismét csak kedvenc tudományágát. Állandó középpontja volt fiatal tudósok és turisták csoportjainak. Nem egy ma közülük a magyar földtan és öslénytán legjobb nevű tudósa lett. A fiatalokba a lelkesedéssel, vagy talán éppen kimeríthetetlen lelkesedésével magas fokú szakmai fegyelmet, tág látókörű tudományos szemléletet plántált.

Tudományos pályafutása főbb állomásai a Szeleta után a Puskaporosi kőfülke, Herman Ottó-barlang, Peskő és sok más ősemberlelőhely ásatásai voltak, majd 1932-ben a Subalyuk leletei, amelyekről szerzőtársával

együtt az európai őskőkorkutatás egyik legkorábbi és legjelentősebb monográfiáját írta.

Szervező, összefogó készségének, szintetizáló hajlamanak megnyilvánulása volt az 1933-ban megjelent „A jégkor embere Magyarországon” c. áttekintő műve, majd három nagyobb, monografikus munkája: a „Felsőtárkány vidékének barlangjai”, melyet *Mottl M.*-val közösen írt, s a Barlangkutató 1938-as évfolyamában adott közre, 1940-ben a „Cserépfalu vidékének barlangjai”, végül 1944-ben, utolsó publikációjaként „Az északnyugati Bükk barlangjai”.

Kadić nem kötötte le magát egyik tudományhoz sem. Nem lett érdeklődése kizárólag a paleontológiáé, nem vált ősrégésszé, nem foglalta el minden figyelmét sem a földtan, sem a szorosabban vett speleológia. Áttekintő, szervező, feltáró maradt, aki a részletkérdéseket önzetlenül áttengedte az általa biztos szemmel kijelölt, leghivatottabb szakikutatónak. Írt azonban e szaktárgyakról, véleményét mondott kérdéseikről, s nem egyszer helytállóbbak voltak megfigyelései bármelyik kortársánál. Így volt pl. a ságvári lelet esetében, melyet ő aurignacinak, szaktársai magdaleninek határoztak meg. Az idő inkább neki adott igazat.

1906-tól kezdve a második világháború végéig nem volt esztendő, hogy a fáradhatatlan kutató, magas kora ellenére ne lett volna künn a terepen, ne járta volna

fürgőn a fiatal izmokat is próbára tevő vad bükki „lápák” és „kövek” birodalmát.

Töretlenül dolgozott a legutóbbi években is. A Földtani Intézet megbízásából a bükki Kőlyukban ásott, feltárta a Mexikói-völgy egyik üregét, gyűjtötte Kisláng értékes, korai pleisztocén emlősfaját: ezek voltak utolsó terepmunkái. Közben hihetetlen szorgalmának végső megnyilvánulásként a magyarországi barlangok kutatása történetét dolgozta fel 600–800 oldalas kéziratban, barlangkatasztert állított össze. Előadásokat hallgatott, olvasott, s amennyire csak rohamosan hatékony ereje engedte, igyekezett lépést tartani a szívének oly kedves tudományok haladásával.

Kadić Ottokár gazdag kutatóéletének termése közel kétszáz tanulmány, ismertetés, monográfia, ismeretterjesztő cikk, újságközlemény alakjában látott napvilágot a bel- és külföldi szakmai, turisztikai folyóiratokban és napilapokban. Munkássága ismerete és idézése nélkül nem lehet a hazai őskőkör kérdéseivel foglalkozni. A hivatkozások, amelyekkel ismételt munkájához fordulunk, s fordulnak majd későbbi utódaink is — ma, amikor talán az ércnél is maradóbbnak mondhatjuk az írott és nyomtatott szót — méltóan örökítik meg a magyarországi őskőkorkutatás és speleológia nagy úttörőjének nevét.

Vértes László

Kadić Ottokár fontosabb tudományos és ismeretterjesztő dolgozatainak jegyzéke

A krapinai diluviális ember kövült maradványairól. *FtK* 36 (1904) Pótfüzetek 30–37. 7 képpel.

A krapinai diluviális ember maradványairól. *FrK* 34 (1906) 259–279. 1 tábl. és 16 képpel. — Über die Reste des diluvialen Menschen von Krapina. *FrK* (1906) S. 114–121.

Adatok a színvölgyi diluviális ember kérdéséhez. *FtK* 37 (1907) 333–345. 4 képpel. — Beiträge zur Frage des diluvialen Menschen aus dem Szinvtale. *Suppl. zum FtK* 37 [1907] S. 381–395.) Mit 4 Textfig.

Paleolitos kőszeközök a hámosi Szeleta-barlangból. *FtK* 29 (1909) 526–540. 5 képpel. — Paläolitische Steingeräthe aus der Szeletahöhle bei Hámos in Ungarn. (*Suppl. zum FtK* 39 [1909] 580–598) Mit 5 Textfig.

A hámosi ősember kutatásának mai állása. *Arch. Ért.* 31 (1911) 164–179. 4 táblával.

A puszkaporosi sziklafülkében végzett próbaásatások eredményei. *FIÉ* 19 (1911) 109–113. tábla és képpel. — Die Ergebnisse der Probegrabungen in der Felsnische Puszkaporos bei Hámos. *Mitteilungen aus dem Jahrbuche der kgl. ung. Geologischen Anstalt.* 1911. 19. S. 119–124. Mit 1 Taf. und 1 Textfig.

Jelentés az aggteleki Baradla-barlangban 1910-ben végzett rendszeres ásatásokról. *FtK* 41 (1911) 665–668. — Bericht über die in der Aggteleker Baradla-Höhle im Jahre 1910 vorgenommenen systematischen Ausgrabungen. *Suppl. zum FtK* 41 (1911) 712–716.

Jelentés a hámosi Szeleta-barlangban 1911. évben folytatott ásatásokról. *MNM.* 1911 (1912). 178–182. — Paläolitische Steingeräthe aus der Szeletahöhle in Ungarn. Beiheft zum Korrespondenzblatt der deutschen Gesellschaft für Anthropologie. Ethnologie und Urgeschichte. 4. Seiten. Braunschweig. 1912. Mit 2 Tafeln.

Jelentés a Barlangkutató Bizottságnak 1912. évi működéséről. [BK 1 (1913) 68–81.] — Bericht über die Tätigkeit der Kommission für Höhlenkunde im Jahre 1912. BK 1 (1913) S. 95–104.

A magyar barlangkutató céljai és útjai. BK 1 (1913) 12–18. — Ziele und Wege der ungarischen Höhlenforschung. BK 1 (1913) S. 40–45.

A barlangok elnevezéséről. BK 1 (1913) 163–166. — Über die Benennung der Höhlen. BK 1 (1913) S. 194–197.

Az 1913. évben végzett barlangkutatóaim eredményeiről. BK 2 (1914) 185–191. — Resultate meiner Höhlenforschungen im Jahre 1913. BK 2 (1914) S. 217–223.

Jelentés a Barlangkutató szakosztály 1913. évi működéséről. BK 2 (1914) 19–32. — Bericht über die Tätigkeit der Fachsektion für Höhlenkunde im Jahre 1913. BK (1914) S. 43–48.

A barlangok kutatásáról. BK 2 (1914) 124–132. 2 képpel. — Über die Erforschung der Höhlen. 2 (1914) S. 154–161.

A Szeleta-barlang kutatásának eredményei. A m. kir. Földtani Intézet Évkönyve 23 (1915) 147–248. 8 tábl. és 39 képpel. — Ergebnisse der Erforschung der Szeletahöhle. *Mitteilungen aus dem Jahrbuche der kgl. ung. Geologischen Reichsanstalt.* Bd. 23 (1916) S. 159–301. Mit 8 Taf. und 39 Textfig.

A barlangok kubikoló és fogásos ásatásáról. BK 3 (1915) 92–94. — Über das kubizierende und staffelweisen Graben in Höhlen. BK 3 (1915). S. 123–126.

Jelentés a Barlangkutató Szakosztály 1914. évi működéséről. BK 3 (1915) 12–20. — Bericht über die Tätigkeit der Fachsektion für Höhlenkunde im Jahre 1914. BK 3 (1915). S. 32–39.

Újabb adatok a hámosi barlangok ismeretéhez. BK 3 (1915) 148–153. — Neuere Beiträge zur Kenntnis der Höhlen von Hámos. BK 3 (1916) S. 186–191.

Jelentés az 1915. évben végzett ásatásairól. A m. kir. Földtani Intézet 1915. évi jelentése. (Bp. 1915) 568–576.

Jelentés a barlangkutató Szakosztály 1915. évi működéséről. BK 4 (1916) 29–32. — Bericht über die Tätigkeit der Fachsektion für Höhlenkunde im Jahre 1915. BK 4 (1916) S. 49–50.

Herman Ottó-barlang Hámos község határában. 9 képpel. BK 4 (1916). — Die Herman Otto-Höhle bei Hámos in Ungarn. BK 4 (1916). S. 37–43.

A Büdöspesztben 1916. évben végzett ásatás eredményei. BK 4 (1916) 136–140. 1 képpel. — Die Ausgrabungen in der Höhle Büdöspeszt im Jahre 1916. BK 4 (1916). S. 185–189.

Jelentés a Barlangkutató Szakosztály 1916. évi működéséről. BK 5 (1917) 40–50. — Bericht über die Tätigkeit der Fachsektion für Höhlenkunde im Jahre 1916. BK 5 (1917) S. 79–82.

Jelentés az 1916. évi barlangkutatóaimról. A m. kir. Földtani Intézet 1916. évi jelentése. (Bp. 1917) 664–674. 3 képpel. — Bericht über meine Ausgrabungen im Jahre 1916. Jahresbericht der kgl. ung. Geologischen Reichsanstalt für 1916. (Bp. 1917) S. 610–619.

A herkulesfürdői Zeltán-barlang. Bk 5 (1917) 109—111. 1 térképpel. — Die Zoltanhöhle bei Herkulesfürdő. Bk 5 (1917) S. 130—132.

Jelentés a Barlangkutató Szakosztály 1917. évi működéséről. Bk 6 (1918) 38—40. — Bericht über die Tätigkeit der Fachsektion für Höhlenkunde im Jahre 1917. Bk 6 (1918) S. 77—79.

Titkári jelentés a Barlangkutató Szakosztály 1918. évi működéséről. Bk 7 (1919) 19—22. — Sekretärsbericht über die Tätigkeit der Fachsektion für Höhlenkunde im Jahre 1918. Bk 7 (1919) S. 48—50.

Jelentés az 1917—1919. évben végzett barlangkutatásairól. Bk 7 (1919) 14—18. — Bericht über meine Höhlenforschungen in der Jahren 1917—1919. Bk 7 (1919) S. 42—45.

A puszkaporosi Szinvaszoros és barlangjai. 3 képpel. Bk 8 (1920) 24—31. — Die Puszkaporoser Szinvaschlucht und ihre Höhlen. Bk 8 (1920) S. 57—61.

A magyar barlangkutatás állása az 1919. évben. Bk 8 (1920) 4—9. — Stand der ungarischen Höhlenforschung im Jahre 1919. Bk 8 (1920) S. 47—48.

Jelentés a Magyarhoni Földtani Társulat Barlangkutató Szakosztályának 1919. évi működéséről. Bk 8 (1920) 37—38. — Bericht über die Tätigkeit der Fachsektion für Höhlenkunde der Ungarischen Geologischen Gesellschaft im Jahre 1919. Bk 8 (1920) S. 64.

Jelentés a Magyarhoni Földtani Társulat Barlangkutató Szakosztályának 1920. évi működéséről. Bk 8 (1920) 38—39. — Bericht über die Tätigkeit der Fachsektion für Höhlenkunde der Ungarischen Geologischen Gesellschaft im Jahre 1920. Bk 8 (1920) S. 64—65.

A magyar barlangkutatás állása az 1920. évben. Bk 9 (1921) 32—36. — Stand der ungarischen Höhlenforschung im Jahre 1920. Bk 9 (1921) S. 55—58.

A magyar barlangkutatás állása az 1921. évben. Bk 9 (1921) 37—40. — Stand der ungarischen Höhlenforschung im Jahre 1921. Bk 9 (1921) S. 59—60.

A Hámori-barlang Borsod megyében. A Természet 18 (1921) 56—58. 2 képpel.

A magyar barlangkutatás állása az 1922. évben. Bk 10—13 (1925) 45—47. — Stand der ungarischen Höhlenforschung im Jahre 1922. Bk 10—13 (1925) S. 73—75.

A magyar barlangkutatás állása az 1923. évben. Bk 10—13 (1925) 47—49. — Stand der ungarischen Höhlenforschung im Jahre 1922. Bk 10—13 (1923) S. 75—76.

A magyar barlangkutatás állása az 1924. évben. Bk 10—13 (1925) 49—51. — Stand der ungarischen Höhlenforschung im Jahre 1924. Bk 10—13 (1925) S. 76—77.

Kadić O.—Kretzoi M., Előzetes jelentés a csákvári sziklaüregben végzett ásatásokról. Bk 14—15 (1927) 1—19. — Kadić, O.—Kretzoi, M., Vorläufiger Bericht über die Ausgrabungen in der Csákvärer Höhlung. Bk 14—15 (1927) S. 40—60.

A magyar barlangkutatás állása az 1925. évben. Bv 1 (1927) 26—31. — Stand der ungarischen Höhlenforschung im Jahre 1925. Bk 14—15 (1927) S. 78—81.

Zwei fauskeilartige Steingeräte aus Ungarn. WPZ 14 (1927) S. 1—7. Mit 2 Textfig.

A magyar barlangkutatás ősrégészeti eredményei. A Szent István Akadémia Mennyiségtan—Természettudományi osztályának felolvasásai. II. 8. sz. (Bp. 1930) 12.

Kadić, O.—Kretzoi, M., Ergebnisse der weiteren Grabungen in der Esterházy-Höhle (Csákvärer Höhlung). Mitteilungen über Höhlen- und Karstforschungen (Berlin 1930) S. 45—49.

Kadić, O.—Bartucz, L.—Hillebrand, J.—Szabó, J., Preliminary Report of the Results of Excavations in the Subalyuk Cave, near Cserépfalu, Hungary. Report of XVI. International Geological Congress Washington.

A Mussolini-barlang földtani viszonyai. — Die Geologischen Verhältnisse der Mussolinihöhle, in Ungarn. FTK 63 (1933) 177—178.

A magyar barlangkutatás állása az 1932. évben. Bv 3 (1933) 1. füz. 18.

A magyar barlangkutatás állása az 1929. évben. Bv 3 (1933) 3—4. füz. 16—21.

A magyar barlangkutatás állása az 1933. évben. Bv 4 (1934) 1—5.

A magyar barlangkutatás állása az 1930. évben. Bv 4 (1934) 2. füz. 7—12.

Barlangkutatások és őslénytani gyűjtések. A m. kir. Földtani Intézet évi jelentései az 1925—28. évekről. (Bp. 1935) 191—195. — Höhlenforschungen und paläontologische Aufsammlungen. Jahresberichte der kgl. und Geologischen Anstalt über die Jahre 1925—1928. (Bp. 1935) S. 195—196.

A Mussolini-barlang felásatásának eredményei. A Magyar Tudományos Akadémia Matematikai és Természettudományi Értesítője. 53 (1935). 508—517. — Ergebnisse der Ausgrabungen in der Mussolinihöhle. A Magyar Tudományos Akadémia Matematikai és Természettudományi Értesítője. 53 (1935) S. 518—521.

A magyar barlangkutatás állása az 1934. évben. Bv 5. (1935) 11—18.

Herman Ottó, a magyar barlang- és ősemberkutatás megindítója. Bv 5 (1935) 33—38.

A Szeleta-barlang szerepe a hazai barlang- és ősemberkutatásban. Pótfüzetek a Ttk 69 (1937) kötetéhez. 117—124. 4 képpel.

A magyar barlangkutatás állása az 1936. évben. Bv 7 (1937) 1—7.

A magyar barlangkutatás állása az 1937. évben. Bv 8 (1938) 11—16. — Stand der ungarischen Höhlenforschung im Jahre 1937. Bv 8 (1938) S. 35—38.

A Mussolini-barlang helyrajzi, morfológiai és régészeti viszonyai. A cserépfalusi Mussolini-barlang monográfiája (Bp. 1938) 29—45.

A Mussolini-barlang ősrégészeti eredményei. A cserépfalusi Mussolini-barlang monográfiája (Bp. 1938) 107—154.

Kadić O.—Mottl M., Felsőtárkány vidékének barlangjai. Bk 16 (1938) 8—10. 34 képpel, 1 táblával és térképpel. — Kadić, O.—Mottl, M., Die Höhlen der Umgebung von Felsőtárkány. Bk 17 (1938) S. 70—88.

A magyar barlangkutatás állása az 1938. évben. Bv 9 (1939) 53—58. — Stand der ungarischen Höhlenforschung im Jahre 1938. Bv 9 (1939) S. 64—67.

A hazai barlangügy törvényes rendezése. Bv 9 (1939) 80—89. — Gesetzliche Regelung des ungarischen Höhlenwesens. Bv 9 (1939) S. 93—94.

Mit kell tudnunk a barlangokról. Bv 8 (1939) 48—49. és 9 (1939) 6—32. 15 képpel és 1 táblával. — Was müssen wir von den Höhlen wissen? Bv 8 (1939) S. 75—78.

Cserépfalu vidékének barlangjai. Bk 16 (1940) 141—228. 6 táblával, 23 képpel és 4 térképpel. — Die Höhlen der Umgebung von Cserépfalu. Bk 16 (1940) S. 229—274.

A Mussolini-barlang ásatásának eredményei. A Szent István Akadémia Mennyiségtan—Természettudományi Osztályának Értekezései. III (Bp. 1940) 1—20. 2 képpel és 4 táblával. — Endresultate der Ausgrabungen in der Mussolinihöhle. A Szent István Akadémia Mennyiségtan—Természettudományi Osztályának Értekezései, III (Bp. 1940) S. 21—40.

Jelentés az 1932—34. években végzett barlangkutatásaim eredményéről. A m. kir. Földtani Intézet évi jelentései az 1933—35. évekről. IV Bp. 1930 1949—1958. — Bericht über die Ergebnisse meiner in den Jahren 1932—1934. getätigten Höhlenforschungen. Jahresberichte der kgl. ung. Geologischen Anstalt über die Jahre 1933—1935. Bd. IV. (Bp. 1940) S. 1959—1970.

A magyar barlangkutatás állása az 1939. évben. Bv 10 (1940) 11—16. — Stand der ungarischen Höhlenforschung im Jahre 1939. Bv 10 (1940) S. 27—30.

A magyar barlangkutatás állása az 1940. évben. Bv 11 (1941) 13—19. — Stand der ungarischen Höhlenforschung im Jahre 1940. Bv 11 (1941) S. 36—38.

A magyar barlangkutatás állása az 1941. évben. Bv 12 (1942) 20—27. — Stand der ungarischen Höhlenforschung im Jahre 1941. Bv 12 (1942) S. 45—47.

A magyar barlangkutatás állása az 1942. évben. Bv 13 (1943). 52—58. — Stand der ungarischen Höhlenforschung im Jahre 1942. Bv 13 (1943) S. 69—71.

Az északnyugati Bükk barlangjai. Bk 17 (1944) 1—84., 31 képpel és 2 térképpel. — Die Höhlen des nordwestlichen Bükkgebirges. Bk 17 (1944) S. 85—111.

CS. SEBESTYÉN KÁROLY

1876—1956

1956. december 22-én, 80 éves korában meghalt Sebestyén Károly etnográfus, a szegedi múzeumban Móra Ferencnek 20 évig bizalmas munkatársa, 1934—1936 közt, az átmeneti időben, a Somogyi Könyvtár és Városi Múzeum mb. igazgatója, a Műemlékek Országos Bizottságának levelező tagja, a szegedi egyetem volt c. ny. rk. tanára.

A néprajz iránt érdeklődő — és e téren is szép eredményekkel dolgozó — Sebestyén Károly akkor került szoros kapcsolatba a régészettel, amikor Móra Ferenc ásatási reneszánsza idején, a szegedi múzeum az ország valamennyi múzeumánál többet ásatott, anélkül azonban, hogy a temetőszámra feltárt őskori, népvándorlás- és honfoglalás-kori anyagot rendszerezte volna.

Ezt a munkát — Móra Ferenc egy-egy ásatása befejezése után — Sebestyén Károly végezte el, az országban nem sok múzeumban megvalósított cédula- és fényképkatalógus alapjainak lerakásával. Az anyag összefüggéseinek nyilvántartásával ezek tették tudományos célokra használhatóvá a szakemberek részére a rendkívül gazdag anyagot, amelynek túlnyomó része még mindig várja a feldolgozást. Ezzel a munkával került Sebestyén szorosabb kapcsolatba előbb a népvándorlás-, később a honfoglalás-kor anyagán keresztül a kor egy-egy problémájával, mindenkor a régészet és néprajz határterületén mozgó dolgozataival.

Akik közvetlen közelről látták ezt a munkát, jól tudják, hogy eredményeihez saját, mindenki mástól függetlenül végzett, összehasonlító néprajzi tanulmányai vezették. Maga jött rá olyan problémák megoldására, amelyek — az előtte ismeretlen — külföldi irodalomban is csaknem egy időben kezdtek felbukkanni, de az élő néprajz magától kínálta a megoldás lehetőségét.

Alapvetése volt ennek a munkának az avar íjak szerkezetének megállapítása¹ néprajzi párhuzamok segítségével. Ez a munka világította meg azoknak a lapos csontoknak a rendeltetését, amelyek a sírokban rendszerint három helyen egy-egy csomóban feküdtek. Már ezek tárgyalása közben is érintette a honfoglaló magyarok íját, de a hasonlóság ellenére észrevette a jelentékeny eltéréseket is.

A probléma megfejtése után már könnyű volt a hasonló honfoglalás-kori leletek megfejtése, bár itt egyéb megoldásra váró kérdések is voltak. Így jutott el a magyarok íja után az íjtartó, a változatos alakú nyíl és tegez kérdéséhez, amelyeknél itt-ott már nyelvészeti bizonyítékokhoz is hozzányúlt.

E kimondottan tárgytörténeti kérdéseken túl már előbb is szívesen fordult a honfoglaló magyarság művelődéstörténeti kérdéseire, nemegyszer váltva ki élesebb ellentmondást. Részletkérdések ezek csupán,³ de eredményeiket nagyobb igényű összefoglaló munkák⁴ is

elismeréssel értékesíthették. Megjelenésük ideje mutatja a legjobban, hogy ezekhez a kérdésekhez nem a hivatkozott régészeti tanulmányai, hanem régebbi néprajzi kutatásai nyomán jutott el, de később is bajos volna ezeket a vonatkozásokat tagadni a hasonló tárgyú dolgozataitól.

Ezekből is látszik, hogy főleg kisebb — de jelentős — kérdések foglalkoztatták. Áll ez az íjtanulmányokra is, még akkor is, ha a biztos megállapítások kedvéért az egész előkerült leletanyagot figyelembe veszi. Csak az egész hazai emléktanyag és a számára hozzáférhető külföldi irodalom ismeretében általánosít, von le bizonyított következtetéseket. Kiragadott leletekkel dolgozik. Ezek olyan problémákat nyújtanak, amelyek a leletösszefüggések mellőzésével, de a sírban való elhelyezkedés figyelembe vételével is megoldhatók. Tárgytörténeti kérdéseknél megengedhető ez a módszer, különösen akkor, ha egyébként jól megfigyelt leletek alapján dolgozik a kutató.

Nem volt ugyan az ő területe, mégis többször belekapcsolódott Móra Ferenc ásatásaiba, egyebek közt a Kundombon. Ezért választotta a sok népvándorlás-kori temető közül éppen ennek a feldolgozását.⁵ A kéziratban maradt munka, a leletek kellő kiértékelésével, az avar corpus — talán egyszer mégis csak meginduló — sorozatát fogja gazdagítani.

Bennünket érdeklő munkásságának másik része a középkori régészet és művészettörténet határára mozog. Bár Szeged középkori építészeti emlékei állandóan foglalkoztatták, első nagy feltűnést keltő eredményekhez csak 1925-ben jutott. A múzeum megbízásából Sebestyén Károly kísérte figyelemmel a Szent Demeter-templom bontását⁶ és ő harcolta ki — sok ellenkezést kiváltó személyes vitái és hírlapi cikkei eredményeként — a barokk toronyban rejtve volt, általa felfedezett Árpád-kori nyolcszögletű torony műemlékké nyilvánítását, restaurálását és fenntartását, a templomfalak útmutatása mellett történő ásatásokat. Munkája igen szép eredményt járt. Kutatásai öt templom alaprajzát tárták fel⁷ részben ugyanazon alapfalakkal. Köztük volt Szeged legrégebbi temploma is.

Ettől kezdve állandóan kutatott a középkori emlékek után, mind Szegeden, mind a környéken.⁸ Ennek a munkának eredményeként jelent meg Szeged középkori templomai⁹ c. tanulmánya. Összegezése ez annak a 13 évi kutatásnak, amelynek részlettanulmányai különböző folyóiratokban és hírlapokban jutottak az érdeklődők elé. Hat olyan templomot tart nyilván, amelyek közül ma már csak egy van meg a gótika idején átépített formájában, a többi részben a város történetének súlyos megpróbáltatásai, részben a múlt emlékei tisztelésének teljes hiánya pusztították el, vagy építettek helyére

¹ Rejtélyes csontok népvándorlaskori sírokban. — Rätselfhafte Beinplatten in Gräbern der Völkerwanderungszeit. *Dolg.* 6 (1930) 178—220.

² „A sagittis Hungarorum...” A magyarok íjja és nyila. — *Bogen und Pfeil der alten Ungarn. Dolg.* 8 (1932) 167—255. — *L'arc et la flèche des Hongrois. NRH* 27 (1934) 147—152.

³ Milyen házban laktak a honfoglaló magyarok? *Napkelet* 4 (1926) 691—696. — A magyarság ládái. *MNy* 23 (1927) 201—205. — Milyen kenyerev ettek a honfoglaló magyarok? *Szegedi Füzetek* 1 (1934) 158—169. — Ósmagyarok löversenyei. *Szegedi Füzetek* 1 (1934) 259—263. — Ósmagyarok halászata. *Népr. Ért.* 27 (1935) 106—108. — Nomadenzelt und Magyaren. *UJ* 18 (1938) 345—348. — A honfoglaló magyarság földművelése. *NNy* 11 (1939) 63—74. — Lovasharcosok és a kard. *Nép és Nyelv* 1 (1941) 237—240. — Ládában temetkeztek a honfoglaló magyarok? (Kiadatlan kézirat.)

⁴ László Gy., A honfoglaló magyar nép élete. (Bp. 1944) 337—344, 506—507.

⁵ A Szeged kundombi avar temető. (Kézirat 42 fényképes táblával.)

⁶ A szegedi Szent Demeter templom bontása. — *Die Kirche des H. Demetrius zu Szeged.* — *Dolg.* 1 (1925) 61—74.

⁷ A szegedi Szent Demeter templom építéstörténete. — *Die Kirche des H. Demetrius zu Szeged.* — *Dolg.* 3 (1927) 188—208. — A szegedi Szent Demeter templom. — *Die älteste Kirche zu Szeged.* — *Dolg.* 7 (1931) 205—212.

⁸ Az algyői templom. — *Die Kirche zu Algyő.* *Dolg.* 5 (1929) 132—138.

⁹ Szeged középkori templomai. — *Kirchen des Mittelalters in Szeged.* A Szeged Városi Múzeum Kiadványai 8 (1938) 1—127.

újabbat. Csak a máig is nagybőrra rendszerezetlen faragott kövek maradtak meg, kibontva másodlagos helyeikről.

Érdeklődéssel fordult a profán építészet emlékei felé is. Különösen a csonkán maradt vár¹⁰ történetére igyekezett fényt deríteni. E kutatások során a — még erősen bizonyításra szoruló — római kor emlékeiig eljutott és a középkortól az utolsó átépítéséig¹¹ sok addig ismeretlen adattal gazdagította az alföldi várakról

meglevő — soknak valóban nem mondható — ismereteinket.

Ezek a munkák túlnőnek a helytörténeti kutatásokon s ezzel művelődéstörténetünk forrásértékű tanulmányaként, alaposáguknál, pontosságuknál, megbízható adatközléseiknél, és a feldolgozás módszerességénél fogva nemcsak példamutatók, de emléket is őrzik a még idős korában is fáradhatatlanul, állandóan dolgozó, lelkiismeretes, érdemes kutatónak.

Banner János

AZ ELSŐ HAZAI ANYAGON VÉGZETT RÁDIÓKARBON-VIZSGÁLAT

Két esztendővel ezelőtt Schwabedissen H. professzor volt olyan szíves elvállalni, hogy valamelyik németországi C¹⁴-laboratóriumban megvizsgáltatja az Istállóskői barlangból származó faszénanyagot. A két kultúrréteg közötti szürke törmeléktrétegből (10. és 12. szint között) tudtam elegendő mennyiségű faszenet küldeni. Ez a réteg meghatározásaim szerint a würmi I eljegesedés végén beállott humid időszak, Bacsák terminológiája szerint — amelyet sok külföldi kutató visszautasít — az „aktív szubtrópusi” időszak legnedvesebb periódusa után keletkezett. Korát Milanković abszolút-kronológiai számításai alapján kb. 90 000 évre tettem. Kultúrája az aurignaci I. Ez az időszak megfelel a „göttweigi interstadiális” kezdetének.¹

A faszénanyag C¹⁴-vizsgálata eredményét most Schwabedissen professzor megküldte. Korát $30\,670 \pm 500$ évben határozták meg azzal a megjegyzéssel, hogy szerves szennyeződés (a csomagoló gyapot szálcákai) miatt lehetséges, hogy valójában valamivel idősebb.

Néhány C¹⁴ adatot közlök összehasonlítául:

Ausztriai W 1 lösz:	$46\,350 \pm 2\,000$ év ² ,
belgiumi W 1 lösz:	$>34\,000$ év ² ,

középaurniaci (W1/2)	$23\,000\text{—}25\,000$ év ³ ,
középaurniaci „	$24\,000\text{—}30\,000$ év ⁴ ,
Bockstein barlang, középső réteg (aurignaci):	$24\,000 \pm 3\,000$ év ² ,
Bockstein, legalsó réteg (átmenet a moustéribe):	$>25\,000$ év ² ,
ausztriai W 2 (Mittelwürm):	$22\,000$ év ³
franciaországi W 2 (péri-gordi IV):	$23\,000 \pm 800$ év
	$24\,000 \pm 1\,000$ év ⁵

A felsorolt adatok szerint — a C¹⁴-vizsgálatoknál megszokott „rövid” kronológia értelmében — meghatározásom helyes volt, amennyiben területünkön az aurignacien I valóban idősebbnek bizonyult a nyugateurópai-nál, s a (soergeli terminológia szerinti) W1/2 interstadiális legelején élt a C¹⁴ adat szerint is.

Azt a vitát, amely a csillagászati és a rádiókarbon kronológia közötti eltérésről folyik, nem tekinthetjük eldöntöttnek addig, amíg ez utóbbi vizsgálatok módszerei nem standardizálódnak, s ameddig olyan új vizsgálati eredmények jutnak tudomásunkra, mint pl. a Cserdincev által közölt ionium és Ra-actinium korbecslések, amelyek ismét a csillagászati kronológia adatait fedik.⁶

Vértes László

ERGEBNIS DER ERSTEN C¹⁴-UNTERSUCHUNG AN UNGARISCHEM MATERIAL

(Auszug)

Dank der freundlichen Hilfe von Prof. H. Schwabedissen, wurde an Holzkohlen, die aus dem obersten Niveau der Aurignacien I-Schicht der Istállóskői Höhle stammen, C¹⁴-Untersuchungen unternommen. Das Resultat war $30\,670 \pm 500$ Jahre als Alter des Materials.

Diese Angabe entspricht unserer ursprünglichen Bestimmung, im Sinne der Resultate früherer Zeitbestimmungen durch C¹⁴ an mitteleuropäischem Material umgerechnet.

L. Vértes

¹⁰ A szegedi vár legrégibb története. — Die älteste Geschichte der Szegeder Festung. *Dolg.* 2 (1926) 144—157.

¹¹ Szeged középkori vára. — Die mittelalterliche Burg in Szeged. *Dolg.* 4 (1928) 257—293.

¹ Vértes, L., Untersuchung der Ausfüllung der Höhle von Istállóskő. Zeitbestimmung, *Acta Arch.* 5 (1955) 239—258.

² Gross, H., Fortschritte der Radiokarbon-Methode 1952—1956, *EuG* 8 (1957) 141—180.

³ Gross, H., Das Göttweiger Interstadial, ein zweiter Leithorizont der letzten Vereisung, *EuG* 7 (1956) 87—101.

⁴ Schwabedissen, H., Fällt das Aurignacien ins Interstadial oder ins Interglazial?, *Germania* 34 (1956) 12—41.

⁵ Movijs, H. L. jr.—Judson, S., The Rock-Shelter of La Colombière, *Amer. School of Preh. Res. Bull.* 19 (1956) 144.

⁶ Чернышев В. В.: Определение абсолютного возраста палеолита, *Сов. Арх.* 25 (1956) 64—86.

IRODALOM

Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae
VI. kötet (1955), 320 szövegoldal és 80 képes tábla.

Az 1–4. füzet egybevonatban jelent meg és 12 cikket tartalmaz. *Párducz M.* a *Szentes-vekerzugi hallstatt-kori* temetőben 1954-ben végzett feltárást, a 98–151. sírokat ismerteti. A lótemetkezés túlnyomóan a temető DDK-i szélét foglalta el. A lósírok nem övezik az ember-sírokat. A lósírokban embersírokra jellemző mellékletek is kerültek elő (orsógomb, edény, vaskés, őrlőkö stb.). A déloroszországi archaikus szkita temetkezés ember- és lóáldozatainak csökevényes jelentkezésével van talán dolgunk. A 151 sír közül lótemetkezés: 14 eset. Hazai szkita kori temetőinkben először figyeltek meg egymás fölé temetést: az alsó sír gazdag (bronz függővel, gyöngyökkel, karpereccel, realgár röggel), a 20 cm-rel magasabban elföldelt váznak csak orsógombja és köpengeje volt. A rabszolganőt temették úrnője fölé? Kelta vaskés és korongos fibula alapján az i. e. III. sz. elejéig használhatták a temetőt. Egyebekben ld.: *Arch. Ért.* 82 (1955) 157–161. A temető régészeti ismertetéséhez kapcsolódóan *Bökönyi S.* a Szentes-Vekerzugon 1954-ben talált két szkita kori lóról értekezik. Ezek ugyancsak tarpán utódok, és típusban megegyeznek az altáji kurgánok „középhiomlókú” lovaival és a pazariki kurgánok steppei lovaival.

A következő cikkben *Vajda L.* *őskori rangjelvényeket* vizsgál, amelyeknek „formakörei” alapján a társadalmi főség kezdeti formáit elemzi: a legkezdetelesebb az ún. természetes főség (az állam előtti társadalomban); a kialakuló államiságban az archaikus formákat konzerváló főség. A szakáll rangjelző szerepe a vének vezetésére, a hun aranyj a főségviselő mágikus, manaisztikus szerepére utal. A „gátló jelvények” (rendkívüli kövesség, kiemelkedően hosszú körmök, a mozgást akadályozó ruha- és ékszerömegek, többujjas csontgyűrűk stb.) a főségviselők mentességére mutatnak a fizikai munka alól. Főleg a csóka és a kökénydombi ásatások során találtak többujjas, főségviselésre vagy mágikus erővel rendelkezésre utaló gyűrűket. A 2–3–4–5 osztású csontgyűrűk a rangok hierarchiáját is kifejezhették. A „veszélyes halott” ujjára azért húzhatták fel, hogy hazajárásánál keze mozgását akadályozzák.

Ghirshman R. néhány kitűnő képen a Tehogazambili *elamita ziggurat feltárást* (Susa-nál, Irán) mutatja be. Untash-Huban király építtette i. e. 1250 felé. A francia archaeológiai expedíció 1954–55 telén végzett kutatást az elamita településen, amelyet i. e. 640 felé az asszírok elfoglaltak és leromboltak. A toronyépület magvát nyers, felületét égetett téglából rakták. A város közepén nyomai is 24 m magasra emelkednek. Az előudvarban kerek talapzat (égetett téglából) került elő. Elamita felirataiból kitűnik, hogy a király Huban és Inshushinak istenneknek ajánlotta fel az oldalán 4 fülkés talapzatot. A toronyépület belsejében szobákat tártak fel, amelyek talán királysírokat szolgálták.

R. Alföldi M. a *III. szd.-i consecratiós érme*ket tárgyalja, azt az alkalmi veretsorozatot, amelyet, az ő vizsgálatai alapján, pontosabban i. sz. 251 végén 11 istenne nyilvánított császár (Augustus, Vespasianus, Titus, Nerva, Traianus, Hadrianus, Pius, Marcus, Commodus, Sept. Severus, Alex. Severus) tiszteletére vertek, egyszerre, egységes kivitelben. Tíz divus-császár portréjához azok korabeli érmeinek képeit másolták le, az Alex. Severus császár nevére készült érme veréséhez

Traianus Decius és két fia érmeinek verőtöveit vették át. A pontosabb keltezéshez támpont két ún. hybrid veret. Egyik hátlapján IVNONI MARTIALI-képtípus (Iuno szentélyében Aesculapius szobra). Ez Treb. Gallus (251–253) kezdőveretei közé tartozik, és az ekkor pusztító pestisjárvány kapcsán végzett áldozatok vagy templom-újjaépítések emléke lehetett. Gallus császár, az emlékérem-sorozat kiadásával, egyrészt a senatus tetszését akarta elnyerni az ún. jó császárok emlékének megtisztelésével, másrészt a Duna-vidéki katonaság előtt az elődei (Decius és fiai) iránti megbecsülésnek kellett eleget tennie ezáltal. Moesia csapatai ugyanis szemtanúi voltak annak, hogy helytartójuk (Gallus) annak idején nem sietett Decius és fia segítségére, amikor azok. Abruttus mellett, a gótokkal szemben élet-halálharukat vívtak.

Bóna I. a *kálózi leletet*, az 1927-ben feltárt két sírt ismerteti. A K–Ny és É–K tájolásban eltemetett harcosok alatt, földréteggel elválasztva, lóváz feküdt. Helyesbíti a langobárd, ill. „szabad dák” avagy quad harcos földbekerülésének keltezését: az első publikálás szerint az V–VI. században történt ez, B. I. szerint a 166–168. években. A langobárd harcos abból az Elba-vidéki „barbár” seregből eshetett itt el, amely Cassius Dio feljegyzése szerint ekkor tört be Pannóniába. Erre a korszakra és a langobárd etnikumra utal a bronz, 3×3-as elrendezésű, kucsma szerű gombokkal díszített pajzsdudor, a hosszú kétélű kard stb. A másik halott mellékletei között feltűnik a kaszaszerű thrák fegyver (sica) és a kelta formát őrző harci szekerce. Eszerint a Pannóniába törő germán seregekhez „szabad dákok” is csatlakozhattak. A Fejér megyei lelet alapján helyesbitendő az a régebbi vélemény, hogy a betörő, 6000 főnyi germán sereget Arrabona és Brigetio között mindjárt megállították és visszavetették volna.

B. Thomas E. a *Tác-Fövenypusztán feltárt római-kori villát* ismerteti. I. századi kerámia a villa helyén állott korábbi lakóépületből ered, amely az I. sz. második harmadában létesülhetett. Kb. félvévszázados fennállás után hagytak fel ezzel az épülettel, romjait is elegyengették és más tájolásban emelték azok fölé a későbbi villát az I–II. sz. fordulóján. Ennek I. periódusbeli alaprajzát a négyszögletes, zárt, atriumos formában tervezték. A Marcus császár korában dúló inváziók során az első villa nagy részében leégett. A III. sz. elején, II. periódusában, az újjaépítéskor a bejáratnál szemközti helyiségeket félköríves fallal zárták le. A belső udvart vízmedencével díszítették. E periódus folyamán saját (mázas) edényműhelye volt a villának, amely a III. sz. utolsó és a IV. sz. első harmadában gyártott recézett oldalú, pikkelyes díszű és más edénytípusokat. A villa III. korszakának alaprajzát a központi peristylum és az apsis-ok jellemzik. Pannóniai sajátosság ismétlődik meg itt is: az oszlopok kb. 90 cm magas kerítőfalon állottak, nem pedig a padozaton. A vízmedence szintjét ekkor feltöltötték. A III. periódus átépítése a 314–324. évek között mehetett végbe. A IV. villa-periódus 50 cm-es padlósint-emeléssel kezdődött a három központi (apsis-os) helyiség terében, amelyeket eszerint tovább használtak, mint a villa többi részeit. A fűtőberendezések ekkor már használaton kívül voltak. Talán a legtovább használt három, félköríves fallal lezárt helyiség keresztény kápolnául szolgált. I. Theodosius pénzermével zárul a villa őskori leletanyaga, de a hun-korban és a közép-

korban is élet folyt némely helyiségben, amit többek között germán besimított díszű kerámia, majd III. Béla rézpénzei és XII–XIII. századi cserépbográcsok tanúsítanak. Kiemelkedő leletek a római korból: Venus kis bronzszobra, kígyós díszű cserépedény, hálós vagy csipkés díszű üvegedény, kovácsműhelyre utaló vastárgyak, csontpion, fonó-szövőműhelyről tanúskodó bronzhengeres orsó, agyag-orsókarikák stb. *Bökönyi S.* a villában talált állatsontokat elemzi. Fele szarvasmarha, 1/6-része ló maradványa, a töredékrészek sertés, szarvas, juh, kecske, tulok, lúd jelenlétére utalnak. A lovak kistermetű, keleti típusúhoz sorozhatók, a marhák túlnyomóan kistermetű, rövid szarvú fajtához. A juhok finomabb gyapjút hordozó típusba tartoznak, amely Görögországból és Itáliából terjedhetett el ide.

L. Kovrig I. az avar megszállás kérdésével foglalkozik a kora avar-kori hosszúfűlű, kerek kengyelek, a nádlevél alakú kopják, rojtmintás lószerszámveretek és félgömb alakú ptykék áttekintése alapján, amelyeket egyes lelőhelyeken bizánci pénzek és exagiumok kelteznek. Továbbiakban ld.: *Arch. Ért.* 82 (1955) 30–44.

Cs. Sós Á. a második üllői avar-kori temető 153 sírját ismerteti, amelyeket 1950–51-ben tárt fel. A 68 női sír túlnyomóan szegényes mellékletekben, de kettő kitűnik fejdíszével. Tojáshatárba 3 sírba helyeztek. Tyúkcsontok (a termékenység jelképei?) csak 45 éven aluli elhunytaknál kerültek elő. A 27 gyermeksír közül 5 ben orsógombot, tüttartót találtak, tehát a leánygyermeket 7–9 éves korban munkára fogták. A 45 férfisír közül több sírban volt bronz fülbevaló, de itt semmi nem mutat rangjelzői szerepükre. Az első temetőben gyakori griffes veretek és állatküzdelmet ábrázoló öntvények a második temetőben hiányoznak. Fegyver csak néhány sírban került elő. Néhány váznál a csonkítás megfigyelhető volt, apotropaikus céllal. Az egyik sírban e célból összekötözték az elhunyt lábát. A sírok tájolásában három csoport különböztethető meg: ÉNy–DK, K–Ny, É–D, amelyeket nem jellemez sem bizonyos temetkezési szokás, sem társadalmi rétegződés, sem időrendi elkülönülés. A temetkezések zöme a VIII. századra tehető, alsó határuk a VIII. sz. első fele, zárulnak a IX. században. A leletanyag alapján a temető a zártabb, egységesebb DK-i és a szétszórt jellegű ÉNy-i főcsoportra különíthető. A két főcsoportba egy időben temetkeztek. Átlag 15 m széles, üresen hagyott területsáv választja el azokat. A második temető az üllői első temető DK-i főcsoportjával mutat szorosabb kapcsolatot. A második temetőnél a gölőncsérmezség fejlettebb képet mutat a másik üllői, nemzetiégi temetkezési hellyel szemben, tehát letelepültsége állandósultabb lehetett.

Az Üllő-környék avar-kori népességének embertani vizsgálatát *Lipták P.* végezte el. Három csoport különül ki a két temető népességéből. A mongoloid elem az üllői első temető ÉNy-i csoportjában van képviselve legnagyobb (kb. 1/3) arányban, míg a második temető túlnyomóan (90%-ban) europoid jellegű. A második temetőben az átlagos élettartam: férfiaknál 41,6, nőknél 38,2 év (az első temetőben is 3,4 évvel volt a férfiak átlagos élettartama magasabb). A kiszámítás a 20. életévet megért népesség alapján történt. A teljes népesség keretében ezek a számok: 24,1–26,5 év. A temetőhöz tartozó település lélekszáma 44–72 főre tehető. Valamennyi mongoloid elem a „gazdagabb” sírok övezetén belül talált helyet. Az embertani vizsgálat alapján feltételezendő az üllői temetőknél az exogámia. A második temető csontváz-anyaga a Duna–Tisza közti europoid jellegű temetőkre emlékeztet. Az első temető mongoloid része szinid (mandzsúriai?) és belső-ázsiai (tungid) elemekből tevődik össze. A temetők mediterrán elemei a régkorig vezethetők vissza, ezért az europoid népesség egy részénél feltehető az autochton származás. A szinid elemek arra mutatnak, hogy az avar törzsszövetséghez a zsu-an-zsu-an birodalom keleti részéből is csatlakoztak csoportok.

A kötetet *id. Fehér G.* megjegyzései zárják le a *képzestai temető régészeti értékeléséhez*. Helyreigazítás-ként hangsúlyozza, hogy a szentes-szentlászlói temető egyik sírjában sem volt S-végű halántékkarika. Az 54.

sírban is csak nyílt, sima bronz hajfonat-szorító karika került elő. Az ettől a temetőtől 2,5 km-re feltárt, 112 síros, XI. századi magyar temetőben sem találtak S-végű hajkarikát, csak magyar, sima hajfonatszorítókat, a közepes, illetőleg előkelő származású magyarok sírjaiban két, ill. három darabot. A 74. gyermeksírban avar-korra jellemző tárgy került elő, vagyis a XI. sz. második felében elvétele van még az avar népesség hagyatékából. A sláv temető és telep egészen elkülönült, a szomszédságban foglalt helyet. A székesfehérvár-demkőhegyi temető nem a IX. századból való, hanem a X. sz. végéről és a XI. sz. elejéről.

Szilágyi János

Archäologische Funde in Ungarn. Herausgegeben von Dr. Edit B.-Thomas. Corvina, Budapest 1956. 4°, 425 lap, 4 térkép.*

A gonddal, nagy költséggel kiadott, szépen illusztrált könyv őskori része három szerző munkája. Az őskőkort Vértés László, a neolithikumtól a szkitákig bezárólag Patay Pál és a keltákat Bónis Éva dolgozta fel.

Az előszó ígérete nagygényű: „... Versuch ... dem ausländischen Leser eine kurze Übersicht über den gegenwärtigen Stand der Forschung und die erreichten Resultate der ungarischen Archäologie zu geben und gleichzeitig auf die noch zu lösenden Aufgaben hinzuweisen”. Az egyes korszakokról írott 2½–3 oldalas bevezetők terjedelme ennek teljesítését nem tesszik lehetővé.

Vértés László a bevezető szövegben kutatástörténeti áttekintést ad. Ez helyes, de legalább annyira fontos lenne olyan kép megrajzolása, amely őskőkorkutatásunk eredményeit közli és kissé részletesebben mutatja be az egymást követő hazai őskőkori kultúrákat. Emellett persze meg lehetne emlékezni — ha röviden is — a magyar paleolith-kutatás legkiválóbb művelőiről.

A könyv őskori részében találunk ki nem forrott eredményeket, az általában vallott felfogástól eltérő, de kellőképpen meg nem indokolt nézeteket, szakmai tévedéseket. Külön fogunk szólni a könyv fordításáról.

A neolithikumról szóló fejezetben a háziastított állatok, a kultúrnövények felsorolása, a telepek és lakóházak bővebb leírása helyett hosszan beszél a szerző az edénykészítésről. Ennek a bekezdésnek végső eredményét abban foglalja össze, hogy az agyagedények nemcsak azt tették lehetővé, hogy az ételeket a tüzőn átsüssék („durchbraten”), hanem meg is főzheték azokat. Ez valóban fontos, de a neolithikumban más lényeges, az emberiség szempontjából jelentős haladásról is be lehetett volna számolni. Nem következetes a települési viszonyok ismertetésénél. Így pl. a bevezetésben azt írja, hogy ebben az időben a folyóktól távol eső területek még nem voltak lakottak és ezért (aus diesem Grunde) pl. a Duna — Tisza köze területén nem figyelhetők meg neolithikus leletek (43. o.). A 45. oldalon pedig azt olvassuk, hogy az Alföldön ugyanabban az időben (mint a bükk-i kultúra) a tiszai és még néhány más lokális kultúracsoport élt.

Szokatlan az 51. oldalon közölt zselizi edény díszítésének magyarázata. Az edény vállán levő két négyszögletes mezőben levő hullámvonalakat hajtincseknek magyarázza a szerző, a nyolc vízszintes vonalat pedig szemeknek és szájaknak. Ez az edény egyáltalán nem tartozik a neolithikus anthropomorph edények csoportjába.

Két rokon kultúráról beszélve (69. o.) a lengyelit kultúrának nevezi, a tiszapolgárit pedig ún. kultúrának. A két kifejezés közötti különbség ugyanúgy nincsen megindokolva, mint amikor az 54. oldalon kultúrákról és kultúracsoportokról ír.

Valószínűtlen s bizonyítékaink sincsenek arról a temetkezési módról, amelyet a szőregi bronzkori temetővel kapcsolatban említ a szerző (94. o.), hogy ti. a holttest fölött gyűjtött tűzzel hamvasztották el az elhunytat

* Az alábbi ismertetés csak a könyv őskori fejezeteivel foglalkozik. A további részek ismertetése technikai okokból a következő számra maradt.

(I. a szőregi sírok rítusáról I. Foltiny munkáját : *Dolg. XVII* (1941). 42. és 72. o. — német és magyar szöveg).

A füzesabonyi telepen talált agancsszabálák és szíj-elosztók a szerző szerint világosan bizonyítják, hogy a földművelő lakosság a lovat nem csak igásállatként, hanem hátszlóként is használta (104. o.). „Dies ermöglichte die Entwicklung des Pflugackerbaues”. A kifejezés így félreérthető; arra gondolhatnánk, hogy a lovaglás tette az ekésművelést lehetővé. Még arra vonatkozó adataink sincsenek, hogy a legkorábbi ekésművelést lóval végezték. Az egyiptomi ábrázolások szerint mindig marhával szántottak.

Nem érthetünk egyet az alábbi megállapítással (128. o.): „... kann in dem Kulturkreis der frühen Eisenzeit von Transdanubien noch von keiner allgemeinen Verwendung des Eisens gesprochen werden. Ein grosser Teil der Geräte wurde weiterhin aus Bronze hergestellt.” A Hallstatt A–B periódusokra ez a megállapítás helytálló, azonban a későbbi hallstattkorban, azaz a tumulusok korában — és ide tartoznak a szővegben szereplő süttői halmok is — a lándzsák, kardok, kések és bizonyos lószerszámrészek szinte kizárólag vasból készültek.

A továbbiakban szóvá szeretnénk tenni, hogy a szerző többször támaszkodik ki nem forrt eredményekre, és az általánosan elfogadott eredményeket indokolás nélkül mellőzi.

A lineárkerámia régebbi és fiatalabb periódusra való osztásában, úgy látszik, határozottan állást foglal. Ezt indokolni kellene (50. o.) éppen úgy, mint azt a megállapítást, hogy a bükkői kultúra emberei akkor jelentek meg, amikor a Kőrös kultúra és lineárkerámia csoportjai már letelepedtek (52. o.).

Patay a péceli kultúra elterjedéséről az alábbiakat írja (69. o.): „Von hier ausgehend verbreitete sie sich am Ende der Kupferzeit — Siebenbürgen und den nordöstlichen Teil der Ungarischen Tiefebene ausgenommen — fast im ganzen Donaubecken.” Banner J. monográfiája szerint az Alföld szőben forgó északkeleti területén terjedt el a péceli kultúra vissi csoportja. A szerző részéről itt úgy látszik elírásról van szó.

Bizonytalanság látszik a vučedoli kultúra elterjedésével kapcsolatban elmondottakban is. A 69. és 82. oldalakon egymásnak ellentmondó állítások olvashatók. Ezt kellő gondossággal mellett el lehetett volna kerülni.

A bronzkori erődített telepekről Patay a következőket írja (88. o.): „Die Befestigungen wären nicht errichtet worden, hätte sich die Bevölkerung nicht gegen äussere Angriffe verteidigen müssen. Sie verteidigte sich nicht gegen Angriffe eines aus der Fremde mit Eroberungsabsichten eindringenden feindlichen Volkes, es schützten vielmehr die Einwohner benachbarter Siedlungen auf diese Weise ihr Hab und Gut voreinander.” A telepeket — legalább is kutatásunk mai állása szerint — csak a bronzkor III. periódusában, a füzesabonyi kultúra idején erősítették meg. A bronzkor első és második periódusában is voltak telepek; ezen idő alatt nem vált szükségessé megerősítésük. A legújabb kutatások szerint a telepek külső támadásoknak — a halomsíros kultúra népe délkeleti expanziójának — estek áldozatul.

Nem értünk egyet Patay alábbi megállapításával (90. o.): „Auf Grund dieser Entwicklung können die Schichten, wie bereits J. Csalog und A. Mozsolics bewiesen, in drei Schichten geteilt werden. Diese Gliederung diente gleichzeitig als Grundlage für die Aufteilung der ungarischen Bronzezeit in drei Perioden.” Nem az ellen van kifogásunk, hogy Patay a hazai bronzkorszakunkat három periódusra osztja, hanem hogy ezt a tőszegi 1948. évi ásatás publikációjára hivatkozva teszi, amelyben a tőszegi rétegsor alapján nem osztottam fel a magyarországi bronzkort három periódusra, hanem csak egyes telepeket igyekeztem jól-rosszul a tőszegi rétegsorral párhuzamosítani (A, B, C). Hangsúlyozottan ki is emeltem, hogy „... die territoriale Bedeutung der Schichtenfolge von Tőszeg auf keinen Fall überschätzen darf” (*Acta Arch. Hung.* 1952. 66. o.). Helyes lett volna az is, ha a füzesabonyi kultúra kronológiai helyzetéről elmondott véleményét, amely nagyjából egyezik Tompa megállapításával — azt ugyanis, hogy a füzesabonyi kultúra Kr. e.

900-ig élt — részletesebben megindokolná, mert ma már túlhaladottnak tekinthető.

A halomsíros és a lausitzi kultúrák magyarországi szerepéről (89. o.), jelentőségéről éppen most folynak elég ellentétes felfogást tükröző viták. Ezért itt különös gondot kellett volna a mondanivalókat megfogalmazni. Nem ártott volna, ha röviden utal arra, melyik emlékcsoport tartozik a lausitzi kultúrába, és ha világosabbak lettek volna azok a megállapítások is, amelyek a halomsíros és lausitzi kultúrák egymáshoz való időrendi helyzetére vonatkoznak. Miután szerző először említi a lausitzi kultúrát és utána a halomsírost, a hallstatt-kori (Hallstatt C) tumulusokra is lehet gondolni, de esetleg a bronzkor IV. periódusában élő halomsíros kultúrára is. A nem eléggé világos fogalmazás félreértésekre adhat alkalmat.

Ugyanezt mondhatjuk Patay azon állításairól (106. o.), hogy a pilinyi típusok emlékeztetnek a lausitziakra. Az újabb régészeti irodalomban (G. Merhart, V. Milojević) a lausitzi kultúrát egészen másképpen ítélik meg és nagyobb szerepet tulajdonítanak a pilinyi kultúrának, mint a lausitzinak, legalábbis a Kárpát-medence területén.

A soltvadkerti leletet is említi szerző, amely szerinte a vatyai kultúra telepén került elő. Olyan bronztípusok, amelyek az öntőmintákon szerepelnek, nem fordulnak elő a vatyai kultúrában, de a kerámia meghatározása is eltér az általánostól. Úgy a lelet, mint a telep későbbi. A szerző véleménye azt jelenti, hogy az eddig elfogadottnál hosszabb időtartamúnak véli a vatyai kultúrát. Mivel indokolható e feltevés?

A magyarországi bronzkor végére és a koravaskor elejére vonatkozó ismereteink még nagyon hiányosak. E korszak leletanyagának felgyűjtése most van folyamatban. A történelmi értékelések kisszámúak és az eredmények ezideig kiforrotlanok. Ez meglátszik a könyvnek erre a korszakra vonatkozó részében is (106., 113. o.). A pilinyi, podoli—váli, lausitzi kultúrák területi elterjedésére, egymáshoz való kronológiai viszonyára vonatkozó fejtegetések ellentmondásokat tartalmaznak. Ezt nagyobb gondossággal a szerző elkerülhette volna. Nem világos, hogy mit nevez a szerző az Alföldön pilinyi kultúrának, de hiányoljuk azt is, hogy a Hallstatt A-ba sorozható Velatice kultúrát nem nevezte meg. Egyelőre nincsen olyan adatunk, hogy a pilinyi kultúrát a váli—podoli váltotta volna fel; ez időrendi szempontból is lehetetlennek látszik.

A 116. oldalon is hiányoljuk az indokolást. Az eddigi adatok ti. a megállapításoknak ellentmondanak. „Die Erdfestungen der Spätbronzezeit entvölkerten sich zu Beginn der frühen Eisenzeit. Der Übergang aus der Bronzezeit in die Eisenzeit kann in diesem Gebiet nur an dem Material von dem Burgwall Vál—Pogányvár beobachtet werden.” Az irodalomból nincsen arra vonatkozó adatunk, hogy megtalálták volna itt az átmenetet a bronzkor és hallstatt-kor, ill. a füzesabonyi kultúrával egyidős kultúra (B III), továbbá a váli—podoli (H B Reineke szerint) típusú leletek között. A két periódus között nagy idő telt el és mai tudásunk szerint két kultúra élkelődik a kettő közé: pilinyi, ill. ezzel rokon vagy egyidős jelenségek e területen, továbbá Velatice, amit nevezhetnénk Vál I kultúrának. Az irodalomból nem ismerünk eddig egyetlen olyan adatot, de az utóbbi 10 év ásatásaiból sem került elő olyan lelet, hogy egy telepen megtalálták volna az átmenetet a B III és H A között, ill. a telep lakott lett volna a B III periódustól a H B periódusig.

Nem világos az alábbi mondat (116. o.): „Der Fundort von Vál vom Ende der Bronzezeit aus der Zeit der sog. »grossen Wanderungen« (1250–750 v. u. Z.) wird von den ausländischen Forschern als Fundort betrachtet, der zum östlichen Verbreitungsgebiet der sog. Urnenfelderkultur gehört.” Az Urnenfelderkultur kifejezésen a nyugati szerzők a későbronzkori—korahallstatt-kori kultúrát értik. Magyar viszonyokra nézetem szerint ez a kifejezés nem használható, mert nálunk már a korabronzkorban az urnásíros temetkezés meglehetősen általános volt. — Még meglepőbb az alábbi mondat:

„Die ungarische Forschung erblickt in der Váler Keramik den Einfluss der Hügelgräber- und der Lausitzer (Luzica) Kultur. Nach dem derzeitigen Stand unserer Kenntnisse war die Erdfestung vom Ende der Bronzezeit bis zur Hallstatt B-Periode bewohnt.“ Hiányolható, hogy a szerző nem mondja meg, mit neveznek a magyar kutatók halomsírs és lausitzi befolyásnak a váli kultúrában. Ha a Velatice-kultúrára vonatkoznának, ezeket a megállapításokat bővebb indoklás nélkül is könnyebben elfogadnánk.

Etnikai kérdésekkel bővebben lehetett volna foglalkozni a korai vaskori vándorlásokkal kapcsolatban (120. o.): „An die Stelle der mit der Bronzezeit abgeschlossenen verhältnismässig friedlichen Lebens traten in der frühen Eisenzeit die Bewegungen der eingewanderten Völker, die auf einer höheren Stufe der Entwicklung standen.“ A depotleletek alapján is lehet arra következtetni, hogy a HA—B periódusokban voltak a hazai területeken népmozgalmak. Utalni lehetett volna arra, hogy a „magasabb fejlődési fokon álló népek” honnan jöttek, merre tartottak, kik voltak? A koravaskorról írt bevezető részben említi Patay a trákokat és illíreket (115. o.). Helyes lett volna arról is szólni, hogy ezek mikor jelentek meg Magyarországon területén.

Nézetem szerint a hajdúböszörményi és kudi szitulát nem lehet kapcsolatba hozni. Alakjuk különböz, csak készítésük technikája (nittekel való összeillesztés) azonos. A „Zusammensetzung des Bronzegusses der Situla” (134. o.) kifejezés, reméljük csak sajnálatos fordítási hiba.

Sajátságos a szerző idézési formája egy-két kultúra tárgyalásával kapcsolatban, ami azért meglepő, mert egyébként — a munka jellegéhez képest — a hivatkozások nagyjából kielégítőnek mondhatók.

A péceli kultúráról pl. a következőket írja (69. o.): „Im Laufe der Kupferzeit erschien die Badener (oder Pécel) Kultur, die sich teils aus örtlichen, teils aus fremden eingewanderten Elementen, vermutlich im Süden von Ungarn und in den nördlichen Teilen von Jugoslawien entwickelt haben dürfte.“ Banner J. Die Pécel Kultur e. nagy monográfiában a következőket írja: „... auf dem Gebiet des Mitteldonaubeckens herausgestalteten, das zum grössten Teil in Ungarn und in den unmittelbar angrenzenden Staaten in Jugoslawien und der Slowakei liegt.“ Merit Banner J. munkájából, amit elég jól ismerhetett, hisz ő volt a mű egyik lektora, de nem idézi, holott nyomtatásban előbb jelent meg, mint a Corvina-kötet. Helyette Korek J. az alsónémedi temetőről írt dolgozatára hivatkozik, amelyben azonban a fenti megállapítások nem szerepelnek. Ez talán nem esik súlyosabban latba, hiszen a szakemberek számára ott van Banner J. bárki számára hozzáférhető, megjelent monográfiája. Nem így áll azonban a helyzet a tiszapolgári kultúra ismertetésével. Itt több éven keresztül végzett munka eredményeinek eddig csupán kevés szakember számára hozzáférhető összefoglalása történt meg. Itt feltétlenül hivatkozni kellett volna Kutzián Idára oly módon, hogy kétség sem merülhessen fel, kinek az eredményeit közli nyomtatásban először a szerző. 1955 őszén a budapesti régészeti konferencián hangzott el Kutzián Ida előadása s ugyanakkor a konferencia előadásait rotaprintes kiadványban a konferencia résztvevői kézhez is kapták. Ez tehát Pataynak rendelkezésére állott, s amint az alábbi összehasonlításokból kitűnik, használta is, ha nem is szó szerinti, de értelem szerinti idézésben.

Kutzián (Programm u. Vorträge ung. Gelehrter d. Arch. Konferenz d. Ung. Akademie d. Wiss. 69. o.): „... halte ich es — von der bis jetzt üblichen Auffassung abweichend — in Kenntnis der neueren Ergebnisse nicht für berechtigt, Tiszapolgár II und die Bodrogkeresztúr weiter gesondert zu behandeln, sie zeitlich in das Aeneolithikum und in die Kupferzeit zu gliedern. Da zwischen ihnen eine historische Trennungslinie nicht feststellbar ist, hängen sie eng zusammen und so besteht kein Grund, sie als zwei verschiedene Kulturen zu bezeichnen, sondern als zwei unmittelbar nacheinander folgende Perioden derselben Kultur, sie sind also beide in dieselbe Epoche einzureihen.“

Patay (76. o.): „Ebendeshwegen wurde der in die Spätperiode der Kupferzeit fallende Teil dieser Kultur, zu einer Zeit, wo man die Zusammenhänge noch nicht erkannt hatte, mit einem besonderen Namen als Bodrogkeresztúr Kultur bestimmt. Es muss jedoch hervorgehoben werden, dass die zwei verschiedenen Namen nur zwei verschiedene Perioden derselben Kultur bezeichnen. Ihr Zusammenhang zeigt sich deutlich schon darin, dass an vielen Fundorten, — am auffallendsten in dem von I. Kutzián freigelegten Gräberfeld von Polgár—Basatanya — beide Perioden gleichmässig vertreten sind.“

Kutzián (71. o.): „Das Gräberfeld mag nach dieser wahrscheinlichen Rekonstruktion 220—230 Gräber gezählt haben.“

Patay (74. o.): „... dürfte das Gräberfeld ungefähr 220 Gräber umfasst haben.“

Kutzián (80. o.): „Innerhalb der Frühhupferzeit der grossen ungarischen Tiefebene zeichnen sich einseitigen drei Gruppen scharf ab: A) die nördliche Gruppe vom Typ Tiszapolgár—Basatanya, B) die südliche Gruppe vom Deszker Typ und C) die Gruppe vom Typ Tiszaug—Kisréti part.“

Patay (74. o.): „Mit Hilfe des Fundmaterials können drei örtliche Gruppen der Kultur unterschieden werden. Die wichtigsten Fundorte der ersten sind das bereits erwähnte Gräberfeld von Polgár—Basatanya und des Debrecen—Nyulas. Für die zweite ist eine sehr reiche Verzierung charakteristisch; ihr bekanntester Fundort ist Tiszaug—Kisréti part. Die dritte Gruppe kommt in der Gegend von Szeged vor (z. B. Deszk).“ Patay tehát csupán a sorrendet cseréli fel.

Kutzián dolgozatából vett idézetekkel más oldalakon is találkozunk: „In die dritte Periode könnte vor allem die Pécel Kultur eingeteilt werden, zumindest der grösste Teil ihres Denkmalbestandes in der grossen ungarischen Tiefebene, die Vučedol-Zóker und die Glockenbecher Kultur. Da aber die angeführten Kulturen — mit Ausnahme der Pécel, — was ihren wesentlichen Inhalt betrifft, nicht in der ungarländischen Kupferzeit verankert sind, taucht unter diesen Funden bereits die Bronze auf, und da sie durch mannigfache Beziehungen mit der ungarländischen Frühbronzezeit verbunden sind, kann die Frage gestellt werden, ob es überhaupt berechtigt sei, diese Kulturen in die ungarische Kupferzeit einzuteilen“ (69—70. o.).

Patay (80. o.): „Aus diesem Grunde müsste die Kultur zumindest teilweise, bereits als eine bronzezeitliche bezeichnet werden, da gerade nur ihr Auftreten auf das Ende der Kupferzeit fällt. Unter den Metallgegenständen befindet sich schon der aus Bronze hergestellte Dolch.“

Ennyi is elegendő annak igazolására, hogy forrását Patay alaposan használta, de nem hivatkozik sem Kutzián Ida előadására, sem annak rotaprintes kiadványban megjelent közlésére. Még ha általában mellőzné az irodalmi hivatkozásokat, akkor sem tartható helyesnek, hogy több éven keresztül folyó kutatómunka eredményeit más tegye közzé nyomtatásban először, még akkor sem, ha népszerűsítő munkáról van szó.

Felhívjuk még a figyelmet arra, hogy a fonyód—bézsénypusztai edény nem közöletlen: ld. AH XXVI. 1. kép. A kisapostagi típusú edények díszítéséről az alábbiakat írja (92. o.): „Auf den ersten Blick ist man geneigt, in den inkrustierten Linien Schnurabdrücke zu sehen, doch sind sie in Wirklichkeit fein gerillt.“ A kisapostagi edények díszítéséről annak idején, ugyancsak az AH XXVI. kötetében Méri I. írt tanulmányt, amelyben e díszítésnek a lényegét alaposan kidolgozta.

A 132. oldalon idézi Patay Hampel, Trouvailles de l'âge de bronze en Hongrie c. művét, tábla- és oldalszám nélkül. Helyesebb lett volna Hampel általánosan ismert háromkötetes munkájára, Alterthümer der Bronzezeit in Ungarn hivatkozni, persze táblaszám megjelöléssel.

Külön szeretnék részletesen foglalkozni a könyv időrendi megállapításaival és azzal, hogy a könyv illusztrációi sok helyen nem következnek időrendi sorrendben egymás után.

Az őskőkori rész két első táblájánál Vértess László érvényesítő tudománytörténeti érdeklődését, elsőnek a miskolci szakócat ábrázolja, amelyet a mesolithikumba keltez, a második képen pedig egy a Szeleta-barlangból származó nagyon szép eszközt közöl, amelynek kora bizonytalannak látszik. E kép után következnek csak, nagyon szép táblákon, időrendi sorrendben a további őskőkori leletek. Helyes lett volna valamennyit időrend szerint a megfelelő helyen közölni és ott tudománytörténeti jelentőségüket röviden vázolni.

A neolithikumról szóló bevezetésben Patay négy neolithikus kultúrát említ: Körös, lineárkerámia, amelyek egyik variánsa a zselizi (Zeliezovce, ahogy ő az eddigi névhasználatból eltérően nevezte), továbbá a bükki és tiszai. Elkerülte figyelmét a bánáti kultúra, amelynek pedig egy talpas táját közli (49. o.). A neolithikus fejezet első tábláján (47. o.) közöl egy jellegzetes nagy Körös-edényt, ugyanebben a fejezetben az utolsó táblán (65. o.) egy jellegzetes Körös-típusú csontkanalat. A korban összetartozó leleteket lehetőleg együtt kell közölni. Ugyanez vonatkozik a kőkénydombi harpunára, amelyet a kőkénydombi Venusszal együtt, vagy egymás után kellett volna ábrázolni.

A rézkort Patay két szakaszra osztja. A korarézkorba tartozik szerinte a Dunántúlon a lengyeli kultúra, a Tiszántúlon és a Tisza mentén a tiszapolgári kultúra. „Aus der letzteren entwickelte sich während der Spätkupferzeit die Bodrogkereszturer Kultur, die sich auch auf das Donau-Theiss-Gebiet erstreckte” (69. o.). Csak a későrézkorban fejlődött a bodrogkereszturi kultúra, vagy pedig azt tölti ki? Nem világos a megállapítás, mert más helyen a bodrogkereszturi kultúrát Patay kifejezetten a későrézkorba keltezi. Nyilván a kutatás hiánya, hogy a Duna–Tisza köze területéről még nem ismerünk korarézkori leleteket, de erre talán utalni lehetett volna. E fejezetben beszél Patay későrézkorról és a rézkor végéről is. Miután egy helyen a koras és későrézkori tiszapolgár-basatanyai temetőt kb. 200 évre keltezi, a rézkort pedig 500–600 év időtartamúnak becsüli, felmerül, hogy esetleg megkülönbözteti a „későrézkort” a rézkor végétől. Sajnos, nem utal arra sehol, hogy a basatanyai későrézkori temető az általa későrézkornak nevezett periódus egész időtartamát kitölti-e, avagy sem. Ha a tiszai kultúra után a polgári kultúra következett, és ennek kezdete Patay szerint 2500-ra keltezhető és a tiszapolgári temetőbe, amely a koras és későrézkorba keltezhető, kb. 200 évig temetkeztek, a későrézkor kb. 2300 körül ért véget. Miután a rézkor befejezésének időpontját 1900-ban jelöli meg, a rézkor vége 400 évig tartott volna (68. és 74. o.).

Patay a rézkor végére keltezi a harang alakú edényekkel jellemzett kultúra népének Magyarországon, pontosabban Budapest környékén való megjelenését. Ebbe a korba keltezhető a vučedoli kultúra előnyomulása is (69. o.). Nem értjük, miért sorolja fel Patay előbb a harang alakú edények kultúráját, utána a vučedolit. A péceli kultúra dél-dunántúli és észak-jugoszláviai telepein ugyanis több helyen a péceli rétegek felett vučedoli rétegeket figyeltek meg. Ez volt a helyzet Vučedolban is (l. Banner, Die Péceli Kultur...). Minden jel arra vall, hogy a harang alakú edények kultúrája valamivel fiatalabb. Patay a 80. oldalon megjegyzi, hogy a talpas tál, amely a képen látható, idegen és a délről észak felé előnyomuló vučedoli kultúrából származik. A harang alakú edények kultúrájának korai szakaszában lép fel, és ha átvett típus akkor a vučedoli kultúra időben megelőzte a harang alakú edények kultúráját.

A vučedoli kultúra részleges egyidejűsége a bodrogkeresztúrral, szerintem, nem bizonyítható. A vučedoli kultúra váltotta fel, amint láttuk, a péceli kultúrát. A péceli kultúra is a bodrogkeresztúri után következik. Minderre stratigráfiai adataink vannak. Hasonló észrevételek nem tekinthetők teljes értékű bizonyítéknak. Ha Patay állításait abszolút időrendi adataival párhuzamosítjuk, a vučedoli kultúra rendkívül hosszú életű volt, legalább háromszor-négyszer olyan hosszú mint a bodrogkeresztúri lehetett, hisz Patay szerint a bronzkorba is belenyúlt, ami egy rosszul fogalmazott német mondat-

ból derül ki (82. o.): „Die Blüte der Kultur datiert jedoch bereits in jene spätere Periode, die sonst bereits Bronzezeit genannt wird.” Így folytatja: „Die Kultur zeigt auch Übereinstimmungen mit der bronzezeitlichen Kultur von Nagyrév und es ist möglich, dass sie bei der Ausbildung der letzteren eine gewisse Rolle spielte.” A 100. oldalon pedig a következőt olvassuk: „Dem Ursprung nach dürfte sich die südpannonische inkrustierte Keramik aus der Vučedoler Kultur entwickelt haben”.

Patay szerint tehát részben egyidős a bodrogkeresztúri kultúrával (82. o.), ugyanazon az oldalon azt is mondja, hogy a péceli kultúra után következnek (Vučedol, Zók), ugyanakkor már abba a későbbi periódusba is keltezhető, amit különben bronzkornak neveznek, hatott a nagyrévi kultúra kialakulására is és a szekszárdi kultúra (Patay dél-dunántúli mészbetétes kerámiának nevezi) is belőle keletkezett.

Az előbb elmondottak szerint Patay a basatanyai temetőt, amelyben koras és késő rézkori periódus leletei képviselve vannak, 200 évre becsüli (Kutzián előadása alapján). A korarézkor kezdete szerinte 2500-ra tehető. Tehát még a 2400–2300 közötti időben formálódott ki a vučedoli kultúra — ha részben egyidős a bodrogkeresztúrral —, amely stratigráfiailag a péceli után következik; de a vučedoli kultúra kissé a bronzkorba is belenyúlik, amely Patay szerint 1900 körül kezdődik, sőt a szekszárdi kultúra is ebből keletkezett, amelyről Patay sem mondja, hogy korabronzkori. Mindez kronológiai képtelenség.

A rézkori fejezet végén közli Patay a bodrogkeresztúri jellegű arany- és rézleleteket, tehát a budakalászi kocsi, a tőkölí edények és a zóki edény után. Helyes lett volna ezt a képet a pusztavánházi edény után helyezni, ahová korban is illik. A helyes sorrend a következő: pusztavánházi edény, jászladányi és pusztavánházi arany- és rézleletek, budakalászi kocsi, zóki edény, tőkölí edények. Ez felelne meg a ma megállapítható időrendnek.

A bronzkort Patay az 1900–900 közötti időbe keltezi (87. o.). Sem az egyik, sem a másik dátumot nem indokolja meg történelmi szempontból. Főként a bronzkor végének keltezése érdekelne bennünket, mert hasonlóval nem találkozunk az újabb irodalomban. Általában a H A periódus kezdetét az 1000 körüli időre keltezik, egyesek korábbra is (pl. Kossack, Atti del I° Congresso Internazionale di Preistoria e Protostoria Mediterranea. 1950. 373. o.). A bevezetésben (87. o.) azt írja Patay, hogy a kutatás jelenlegi állása szerint feltehető, hogy az Alföldön teljesen eltűnt a bodrogkereszturi kultúra. Ebben az időben persze el kellett már tűnnie, hisz a basatanyai temető, amelyben a rézkor két periódusa arányosan képviselve van — ha helyesen értelmezzük fejtegetéseit — 2500 körül kezdődött és 2300 körül végződhetett. A bodrogkeresztúri kultúra nem éltetett tovább a 1900 körüli időknél. Patay szerint (87. o.) valamivel előbb, a rézkor végén új kultúrák jelentek meg Magyarországon még pedig a harang alakú edényekkel jellemzett kultúra és a vučedoli. Ezek a következő kb. 1000 évre a bronzkori autochton kultúrák fejlődésének alapját képezték. Érdekes lett volna utalni a bodrogkeresztúri kultúra eltűnésének okaira és hangsúlyozni lehetett volna azt a tényt is, hogy a következő kultúrára gyakorolt hatásról alig lehet beszélni.

A bronzkor bevezető fejezete általánosságokat tartalmaz és az elmondottak egyáltalán nem tükrözik az utóbbi évek konkrét eredményeit. A fejezet végén felsorolja nagyjából a bronzkori kultúrákat, nem tisztázza azonban ezeknek sem elterjedését, sem időrendi helyzetüket.

Tizenegy táblán mutat be Patay bronzkori leleteket, sajnos nem időrendi sorrendben. A csóri sír (98. o.) a vesprémi kultúra fejlettebb szakaszába keltezhető. A 102–103. oldalon közli szerző az első kosziderpadlási depotlet leírását, ill. képét. A bronzkor végére keltezi, ami Patay abszolút kronológiája szerint a 900 körüli időnek felel meg. Szerinte akkor tették le a földbe, amikor a lakosság elhagyta a telepet: „Die Forschungen bewei-

sen nämlich, dass das Leben in den meisten der Jahrhunderte lang bewohnten bronzezeitlichen Siedlungen fast gleichzeitig, vielleicht um das Jahr 900 v. u. Z. aufhörte." A depotlelet valóban nagyon jól keltezhető, de nem a 900 körüli időbe, hanem a 13. század első felébe. A 900 körüli idő már a H A periódusnak felel meg, sőt e periódus késői szakaszának, e depotlelet pedig a magyarországi bronzkor harmadik periódusának a végére keltezhető, ami párhuzamosítható a B periódus végével (Reinecke szerint). Patay a telepek feladásáról és ennek történelmi háttéréről írt fejtegetéseit a következőképpen fejezi be: „Damit fanú die Bronzezeit ihr Ende." Ezzel egyáltalán nem fejeződik be a bronzkor, még ebben a kötetben sem, mert a kosziderpadlási lelet után még négy tábla következik, amelyek közül három a kosziderpadlásnál régebbi, egy pedig fiatalabb leletet ábrázol. A fűzesabonyi tál (103. o.) régebbi, mint a kosziderpadlási depotlelet, mégis utána közli. A nagybátányi és pilinyi leletek után közli Patay a nagyon korai hajdúsámsoni leletet, amely még a kosziderpadlást is jelentősen megelőzi. A hajdúsámsoni baltákhoz hasonló balták öntőmintái kerültek elő Pécskán a B III rétegek alsó szintjében. A lelet stratigráfiai, így kronológiai helyzete is tisztázott. E lelettel különben is sokat foglalkoztak az irodalomban, időrendjével is. Ha a mykenai kultúrával van kapcsolata a hajdúsámsoni kard disztízésének, akkor semmiképpen sem keltezhető a bronzkor végére (900 körüli idő Patay szerint), hanem csak a B III periódus kezdetére (ha Tószeg alapján keltezzük).

A pilinyi állatfigurák után kellett volna következni a hajdúsámsoni depotleletnek, a csöri sír és szekszárdi típusú edény (ismeretlen lelőhely) és két fűzesabonyi edény után a kosziderpadlási depotleletnek és csak azután a pilinyi és nagybátányi bronzleleteknek. Nem keltezhetők a bronzkor végére a Patay által felsorolt leletek, csak a nagy telepek korszakának végére (fűzesabonyi jellegű telepek, B III). A B IV periódusba helyezhetők többek között a pilinyi és egyeki kultúrák. Ezután következik a H A periódus, amelyet Patay, ha nem mondja is ki világosan, a bronzkorhoz sorol. A B IV leletek jól elkülöníthetők a H A leletektől.

Patay az érsekivadkerti leletet a H A–B periódusba keltezi, a kányai kocsiurnát pedig a C periódusba, mégis az utóbbit az előbbi előtt tárgyalja (118–121. o.). Az időrendi sorrendet meg kellett volna tartani.

Az érsekivadkerti lelet után közli az angyalföldi leletet; a H B periódusba keltezi. Analógiaként nem lehet a hajdúböszörményi és érsekivadkerti edényeket idézni. Patay maga is írja: „Zweifelloos stimmen die Analogien nicht in allen Einzelheiten überein." A lelet valószínűleg jóval későbbi, 6. századi. Az angyalföldi lelet egyik lapos csészéje ugyanis minden valószínűség szerint görög csésze utánzata. Utánzatokat és eredeti görög importtárgyakat a 6. századból ismerünk (pl. az ártándi lelet). Az angyalföldi lelet aranylemezzel borított gombjai hasonlítanak, ami technikájukat illeti, a Szentes-Vekerzugról ismert szkítakori phalerákhoz. A fibulatöredék is késői keltezését indokol. Az angyalföldi lelet után közli a velemi diadémt, amely régebbi mint az angyalföldi, és utána a hajdúböszörményi lelet néhány tárgyának képét. Idézi a sisakokról írt cikket is. Ebben utaltam arra, hogy a hajdúböszörményi leletet a H B periódusba helyezik: „Der Fund von Hajdúböszörmény wird allgemein in die Periode Hallstatt-B datiert" (Acta Arch. Hung. 5 [1955]. 48. o. Irodalomra is hivatkoztam). Meglepő, hogy a szövegben ezek ellenére sem a hajdúböszörményi sisak kronológiai helyzetéről ír, hanem a csöngéiről, amellyel különben nem foglalkozik és képét sem közli.

Sajnos, a koravaskorról írt fejezetben sem követte Patay az időrendi sorrendet. A kányai kocsiurnát a velemi diadéma és a hajdúböszörményi fegyverek után kellett volna közölni. Kár, hogy a munkában elsikkadt a H A periódus. Egy Velatice vagy gávai típusú urnát lehetett volna közölni, esetleg más tárgyat e korból.

A keltákról szóló fejezet Bónis Éva tollából származik. A bevezető részben kitér a történelmi összefüggésekre,

de az archaeologia eredményeit is tekintetbe veszi. Hunyadi Ilona könyve óta, sajnos, nem jelent meg összefoglaló munka a magyarországi keltákról, egyes részletekről sem. Vannak megállapítások, amelyek talán ma már módosítandók, ez azonban nem volt Bónis Éva feladata egy ilyen rövid tájékoztatás keretében. Csupán két dologra szeretnék kitérni. A Tisza-vidéki görög importtárgyak, amelyekre Bónis É. céloz (116. o.), úgy látszik, nem a Pontus-vidékről, hanem Görögországból, ill. a Balkánról származnak. Nem a kelták, hanem valószínűleg már a szkíták honosították meg a Kárpát-medencében a fazekaskorongot.

A fordítás súlyos hibái az őskori fejezetekben helyenként értelemzavarók és félrevezetők. Ezekből néhány szemelvényt mutatok be. A fordítás nem olyan színvonalú, amely a külföld előtt méltóan képviselhetné a magyar kutatást. Az első, mégpedig súlyos fordítási hiba a címlapon van. Tudtommal ugyanis a munkát Dr. B. Thomas Edit nem adta ki („herausgegeben"), hanem szerkesztette. A Corvina kiadóvállalat lektorainak tudni kellett volna, mi a különbség *redigieren* és *herausgeben* között. — Helytelen: „Verbreitungsgebiet der Kulturen und Völker" (10. o.). — A 18. oldalon a következő kifejezést olvassuk: „Funde unter freiem Himmel". A helyes német szakkifejezés: „Funde von Freilandstationen, Freilandfundplätzen". — Sok helyen írja a fordító (50., 54., 62., 64., 74. o. stb.): „nicht publiziert". A helyes német kifejezés: „unveröffentlicht". — Edényfűről, amelynek csak egy lyukja van, ezt írja: „durchlöchert" (durchlocht helyett) (50. o.). A magyarban is különbség van lyukasított és lyuggatott között. — 7. o.: „als auch" előtt elmaradt „sowohl". — 28. o.: „Funde aus dem Bársony Haus". A leletek nem a Bársony-féle házban kerültek elő. A 26. oldalon egy sor szövegben belül háromszor olvassuk a „Jahr" főnevet. — 36. o.: „Aus der Ulma des Riesenhirsches". A helyes fordítás: eines Riesenhirsches. Ebben az esetben a határozatlan névelő használata ajánlatos. — A 43. oldalon a halászat szót a „Fischwirtschaft" szóval fordította, ami mást jelent. — 44. o.: „Knochen der Zuchttiere". A neolitikumban csak háziállatokról beszélhetünk, nem tenyészállatokról. — Budapestról és környékéről ezt olvassuk (56. o.): „diese Stelle des Landes". Stelle szóval mindig sokkal kisebb területet jelölnek. — Edényről írja a fordító, vagy talán már a magyar szöveg elírása: „dieses entstand". Edény nem keletkezik, hanem készítik. — A 98. oldalon — egy edény disztízéséről van szó — a kör szót „Reifen" szóval fordítja. Reifen = karika, abroncs. — 98. o.: „Feuerbestattung". A helyes német kifejezés: Brandbestattung. — A 140. oldalon a következő meglepő dolgot olvassuk: „Bestattung der Pferde nach einem bestimmten Ritual". Nem szertartáskönyv, hanem szertartás szerint temették el a szkíták a lovakat. Szertartás = Ritus, szertartáskönyv = Ritual. — Ugyanezen az oldalon egy másik esetben a fordító a Ritus szót használja. — 142. o.: „Fürstengrab". Helyette a Fürstengrab, vagy Funde eines Fürstengraves kifejezéseket lehetett volna használni. — A 160. oldalon teljesen helytelen és értelemzavaró az alábbi: „An dem letzten Ösenglied ist ein eckiger Anhänger durch Pasteneinlage befestigt." Az eredeti magyar szöveg a következőképpen hangzik: „... legvégén fehér pasztaberakásos szögletes csüngő lóg le." — A 164. oldalon olvassuk a „Grabmythos" szót, ami önmagában teljesen értelmetlen, de a mondat sem magyarázza meg. Sírmythosról még nem hallottam. A magyar kéziratban „ír" mítoszról beszél a szerző, tehát „ein irisches", vagy „irlandisches Mythos" a helyes fordítás. — A 174. oldalon olvassuk: „zerdrückter Rand". A képen az edényperem nem látszik összenyomottnak vagy szétfúzótnak. A szerző világosított fel, hogy csak elnyomódott, deformálódott. — Van olyan mondat is, amelyből hiányzik az állítmány (174. o.): „Nach den Forschungen von Vindonissa z. B. bis zu den 50er Jahren u. Z." — 72. o.: „Die Mutter umarmt ein auf seiner rechten Seite liegendes Kind." Mutter nőnemű, tehát: auf ihrer rechten Seite. A nyelvi lektorok a könyv ismeretett fejezetei esetében nem álltak hivatásuk magaslatán s ez sajnos meglátszik a munka stílusán is.

Az előszóval nem akarok bővebben foglalkozni, csak egy meghökkentő mondatra szeretném a figyelmet felhívni: „Es ist nicht unsere Aufgabe an dieser Stelle alle Forscher zu nennen, die durch ihre mühevollen, aufopfernden und oft lebensgefährliche Arbeit dazu beitragen, der ungarischen Archäologie internationale Anerkennung zu verschaffen”. Természetesen óriási túlzás a régészek „életveszélyes” munkájáról beszélni.

Végül általában szeretném megjegyezni, hogy a könyv jelenlegi formájában teljesen mozaikszerű képet ad az érdeklődőknek és ilyen szerkezet mellett az ismétlődések sem kerülhetők el. Ugyanezzel a fáradsággal bevezetőben egy helyen a könyvben tárgyalt korokról összefüggő történelmi és kronológiai áttekintést lehetett volna inkább nyújtani. Nem kételkedünk abban, hogy ily módon az érdeklődő világosabb képet nyert volna a Magyarországon folyó régészeti kutatások történelmi eredményeiről.

A kiadvállalat minden dicséretet megérdemel azért, hogy ilyen pompás kiállítású könyv megjelenését lehetővé tette. Nem rajta múltott, hogy a könyv legalábbis az itt ismertetett őskori részben tartalmilag nem nyújtja a ma elérhető legjobbat.

Mozsolics Amália

Materiale și Cercetări Arheologice. Vol. II. București, 1956. 716 lap, 518 kép és térkép.

A Román Népköztársaság Tudományos Akadémiájának Régészeti Intézete másodikban adta ki a román régészet minden ágára kiterjedő anyagköltségét. (Az első kötet 1953-ban jelent meg, ismertetését lásd az Arch. Ért. 1954. évfolyamának 89–90. oldalain.) A változott címmel megjelent második kötet kiállításában, képszerkesztésében, mellékleteinek gazdagságában felülmúlja az elsőt, tartalmában is alaposabb annál, jobban figyelembe veszi a külföldi, főleg a magyar régészeti kutatás legújabb eredményeit.

K. Horedt: Așezarea de la Sf. Gheorghe-Bedeháza. (A sepsiszentgyörgy-bedeházi település. 5–32. p. 17 ábra.) — A 45 évvel ezelőtti László Ferenc-féle ásatások nyomán a román Akadémia elhatározta a kutatások folytatását. Ezek eredményeiről a szerző több kisebb beszámolót adott a SCIV 1950–1951. évfolyamaiban. Ez alkalommal részletesen ismerteti az ásatások menetét és az elért eredményeket. Bedeházán négy, időben jól elkülöníthető településre akadtak: az újabb kőkori Körös-kultúrabeli, a bronzkori Wietenberg-kultúrabeli, a késő-vaskori dák és a középkori XII–XIV. századi települési nyomokra. Különösen jelentős az Erdélyben eléggé ritkán mutatkozó Körös-kultúra bedeházi jelenléte. E korai új-kőkori agyagművéségben a szerző az Olt-melléki késő neolitikus festett kerámia előzményeit gyanítja. Az erdélyi Wietenberg-kultúra korábbi szakaszába tartozó, elég szegényes edénytöredékek Bedeháza bronzkori településének bizonyítékai. A legzadagabb anyaggal a késő vaskorvégi, ún. dák települési réteg szolgált. Az újjbenyomásokkal és hullámvonalal díszített edények erős kelta befolyásról tanúskodnak, egy részük szürke és korongolt. A bedeházi dák kerámia közelebbi rokonságot mutat a Kárpátokon kívüli poianai (Piroboridava) anyaggal, mint az Erdély belsejében előkerült dák típusokkal, ami újabb bizonyítékkal szolgál a Kárpátok két oldala közti őskori szoros kölcsönhatásokra (pl. Cucuteni—Erősd, Gлина III.—Schneckenberg). A XII–XIV. századi középkori leletek között a hullámvonalas és fenékbélyeges, vékonyfalú kerámia érdemel említést.

I. G. Russu—V. Mareș: Considerații antropologice asupra scheletului, apartinând culturii Criș, de la Sf. Gheorghe-Bedeháza. (A sepsiszentgyörgy-bedeházi Körös-kultúrához tartozó csontváz embertani vizsgálata. 32–39. p. 6 ábra.) — A bedeházi Körös-kultúráz környezetben, magán a település területén, sírmellékletek nélküli, zsugorított helyzetű női csontvázra leltek. A váz hossza mindössze 142 cm, életkorát a szerzők 55–60 évre becsülik. Azt, hogy a csontváz valóban az i. e.

III. évezred elejéről való, ásatója (K. Horedt) csak azzal bizonyítja, hogy a zsugorított helyzetű eltemetés szokása sem a Wietenberg-kultúrában, sem a dák korszakban nem divott.

Dorin Popescu: Cercetări arheologice în Transilvania. (Régészeti kutatások Erdélyben. 41–250. p. 146 ábra.) Négy különálló tanulmányban összegezi a szerző a román régészeti kutatások legújabb erdélyi eredményeit. Mindegyik tanulmány 5–6 évvel ezelőtt íródott, s a szerző az újabban tudomására jutott véleményeket és adatokat függelékekben közli. Ezáltal helyenként önmagával került ellentmondásba, ami a tartalmas tanulmányok szerkezeti összhangját hátrányosan befolyásolja. — A székudvari (Socodor) bronzkori település különleges formája és Ottomány-kultúrájú leletanyaga az Alföld bronzkorához nyújt becses adalékot. A székudvari sáncokban a gorzsaihoz hasonló gepida sírleleteket és egy geometrikus mintájú avar szíjvéget is találtak. — A gyulavarsándi (Vârșard) halmok alapos feltárása gazdag bronzkori anyagon kívül XI. századi temetőt is a felszínre hozott. Ez utóbbival kapcsolatban igen érdekesek a szerző utalásai azokra a tudományos véleménykülönbségekre, amelyek az Alföld keleti—déli részének IX—XII. századi etnikumára vonatkoznak. — A maroskeresztúri (Cristești) római-kori település újabb és alapos feltárásának eredménye az a megállapítás, hogy itt egy őslakosokból álló, helyi anyagot feldolgozó fazekas-közösség élt, amely a késői La Tène formakincsét felhasználva római mintára készítette áruját. A szerző a maroskeresztúri kelta—dák—római kerámiai típus-továbbéléssel kapcsolatban szóvá teszi a sokat vitatott népi kontinuitást, amely a római hódítás utáni Erdélyben még mindig nyílt kérdés. — D. Popescu negyedik tanulmányának címe: Az arany feldolgozása a római hódítás előtti Erdélyben. Az aranyleletek és lelőhelyük felsorolása után kitér a külföldi analógiákra, igyekszik nyomon kísérni az erdélyi arany útját, melyet lehetővé tesz az, hogy az erdélyi arany világosabb, sápadtabb, kb. 25%-os ezüsttartalma miatt. Az aranyleleteknek késő-vaskori megritkulását, sőt valóságos eltűnését a szerző azzal magyarázza, hogy a dák arany bányászata és feldolgozása a központi hatalom monopóliuma volt, minden arany feltehetőleg a király tulajdonába ment át. Ezután Mozsolics Amáliának az erdélyi aranykincsekre vonatkozó újabb megállapításait, majd az erdélyi szkíta-kérdés körüli vitát ismerteti.

D. Berciu—Eug. Comșa: Săpăturile arheologice de la Balta Verde și Gogoșu. (Régészeti ásatások Balta Verde és Gogoșu falvakban. 251–489. p. 193 ábra.) Ahol a Duna a román—bolgár határ között a síkságra ér és folyásában meglassúva hordalékait lerakja, szigetek, alluvialis partok keletkeztek. Az őskor minden szakaszában emberi településre alkalmas táj volt ez, ugyanakkor különböző szinten élő társadalmak és etnikumok ütköző területe. Különösen a mozgalmas vaskorszakban az illír—trák—kelta kölcsönhatás, majd a római—dák együttélés nyomaiban gazdag ez a Duna-szakasz. Az 1949–50. évi tervásatások a bronzkori urnatemetőktől kezdve a római-korig másfél évezredes, szinte szakadatlan települési folytonosságot árultak el. Balta Verde i. e. XVI. századra keltezett urnasírjaiban déli hatások mutatkoznak, a gazdagon díszített kerámiából a női viseletre is következtetni lehet egyes női alakot utánzó edények mintázatáról. Balta Verde és Gogoșu kora-vaskora a bronzkorinál szegényesebb emlékanyaggal rendelkezik, tipológiailag Glasinac és Donja Dolina tárgyaival rokon s így az illírekkel lehet összefüggésbe hozni. Néhány tárgy a szkíták jelenlétét mutatja, de hosszabb tartamú letelepülésükre nincsen nyom. A késő-vaskori anyag — különösen Gogoșuban — már két-szetelelen kelta hatásokat tükröztet az illír és trák befolyás mellett. A szerzők ókori irodalmi forrásokra hivatkozva e fontos Duna-szakaszra a trák Triballusok törzsét lokalizálják. Néhány szkíta tárgyat — közte egy aranyozott ezüst tálcát — XIII—XIV. századi emlékanyaggal gazdagította a sikeres tervásatás leltárát.

D. Berciu: Cercetări și descoperiri arheologice în regiunea București. (Bukarest környéki régészeti kutatá-

sok és feltárások. 491—562. p. 94 ábra.) A román főváros és a Duna közti síkságon régebben — 1928—1948 között — történeti ásatások eredményeit foglalja össze a szerző. Figyelmet érdemelnek az újabb kőkori Gumelnița- és Boian-kultúrához tartozó edények, antropomorf csontfaragványok, agyag-időlok és állatszobrocskák, valamint egy lapos Bányabükk-típusú rézbalta.

D. Tudor: Inscriptii romane inedite din Oltenia și Dobrogea. (Olténiai és dobrudzsai kiadatlan római feliratok. 563—624. p. 37 ábra.) A bukaresti régészeti múzeum 1946-ban — 40 évvel Tocilescu katalógizálása után — újra leltárba vette a gazdag kőtárat. 575 latin feliratú köből 165 kiadatlan, ezek fölött tart szemlét ezúttal a szerző. A feliratok egy részénél nem állapítható meg a pontos lelőhely, de többségük valószínűleg Olténiából és Dobrudzsából való. Figyelemre méltó egy Tomi-ból származó epitáfium, melyet a cohors I. Lusitanorum-ban szolgált veteranus emlékére emeltek, továbbá egy díszes Hercules-oltár.

N. Gostar: Studii epigrafice. (Felirat-tanulmányok. 625—642. p. 2 ábra.) Ismert Hunyad megyei római feliratok új olvasatát nyújtja. A Fodor András, Neigebaur, Ackner és Müller, valamint Mommsen által is publikált zámi felirat (CIL III. 1486.) megfejtése után több Zamosius (Szamosközy)-féle meghamisított feliratot igyekszik helyreigazítani, majd a Téglás Gábortól 1910-ben publikált díszes márványtábla helyes kiegészítését adja a szerző.

B. Mitrea—Z. Székely: Tezaurul monetar de la Fotoș și pătrunderea comercială romană în Estul Daciei în secolul I. i. e. n. (A fotosmartonosi éremleletek és a római kereskedelem kiterjedése Kelet-Dáciában az i. e. I. században. 643—683. p. 4 ábra.) Az 1952-ben előkerült, eredetileg 280 darabot tartalmazó kincslelet 271 ezüsterme azzal a dák edénnyel együtt, melybe a kincset rejtették, a sepsiszentgyörgyi múzeumba került. Az érmekek zöme Róma városban verődött, 21 darab az i. e. II. századból, a többi i. e. 102—i. u. 14 közötti évekből való. A szerzők bemutatják a köztársasági római éremleletek erdélyi elterjedési térképét, kitérnek a dákoknak a rómaiakkal való kereskedelmi kapcsolatára, a gazdasági érintkezések fokozódására, valamint a szarmata-jazig betörések időpontjára vonatkozó adatokra.

M. Rusu: Cercetări arheologice la Gilău. (A gyalui régészeti kutatások. 685—716. p. 13 ábra, 3 tábla.) A gyalui volt Rákóczi-kastély körüli kutatások római castrum nyomaira vezettek. A próbaásatások során egy földvár, majd az erre épült köből emelt castrum falai kerültek elő. Az erőd a II. század második felére, esetleg a III. század elejére keltezhető. A jellegtelen római vaszkészítőkön, helyi kerámiájú edénytöredékeken kívül az ásatás legértékesebb lelet-tárgya a 164-ből való, jól olvasható, alig sérült katonai elbocsátó okmány, ez a 15. ismert dáciai diploma. A gyalui diploma behatóbb ismertetését, történeti jelentőségének, nyelvi sajátosságainak meghatározását ez ásatási jelentés keretein belül I. I. Russu adta.

A tartalmas anyagközléseket és fontos régészeti s történeti adalékokat egybefogó tanulmánykötet megjelenése a magyar régészet több korszakára nézve is nyereséget jelent. Rámutat ez a kötet több helyen is — különösen D. Popescu tanulmányaiban — a román és magyar kutatási eredmények kölcsönös felhasználásának fontosságára, a régészek személyes érintkezésének vitaindító és probléma-megoldó szerepére, így az e tekintetben kezdeményezésnek számító 1955. évi budapesti régészeti konferencia jelentőségére is.

Jakabffy Imre

R. Pittioni, Urgeschichte des österreichischen Raumes. Franz Deuticke, Wien 1954. 854 lap, 536 kép, 12 térkép.

Pittioni monumentális összefoglaló műve hézagpótló és alapvető nemcsak az osztrák, hanem a szomszédos területek — így Magyarország — őskori kutatása

számára is. Sok éve érezzük egy ilyen sokrétű, Ausztria valamennyi régészeti műveltségét felölelő könyv hiányát. A bécsi medence a Duna és Morva völgyének találkozási területe s egyben a nyugatról területünk felé haladó kulturális és népi áramlatok fontos csomópontja. Részletes ismerete elengedhetetlen a hazai területen jelentkező nagyon is bőséges nyugati—északnyugati jelenségek értékeléséhez. Be kell vallanunk, hogy ezzel a „nyugati kapuval” eddig elég keveset foglalkoztunk. A különféle osztrák kiadványokban, és folyóiratokban szétszórott közlemények az összefoglaló jellegű magyar tanulmányokban — már természetüknél fogva is — kevés kivétellel alig kaptak helyet. (Annál bővebben nyúltak viszont a monográfikus feldolgozásokban gazdag cseh—morva területek értékes, de mégis távolabbi párhuzamaihoz.) Pedig nyilvánvaló, hogy a nyugati kapcsolatok tanulmányozásánál a közvetlenül szomszédos s ráadásul leletekben is igen gazdag terület a fontosabb. P. könyve nyomán módunk lesz ezután nézeteinket e szempont szerint számos vonatkozásban revideálni.

P. összefoglalásában új, közöletlen anyagot alig hoz. Megjelent tanulmányokra épít, azokat foglalja rendszerbe. Csak példaként hadd említsük meg, hogy a szerző újszólván valamennyi korábbi művét majdnem teljes képanyaggal átvette, de hasonló mondhatunk számos más lényeges osztrák publikációról is. Ezzel felment bennünket a már végtelen folyamánál duzzadt kisebb-nagyobb folyóiratok időt rabló átböngészésétől. Személyesen csak néhány nagyobb monográfia anyagából merít, melyek ismerete különben is elkerülhetetlen. Végeredményben megállapíthatjuk, hogy P. könyve néhány korábbi monográfiával kiegészítve teljes képet nyújt az osztrák őskorról.

Meglepő s számunkra idegen a könyv beosztása. A paleolitikum és mezolitikum leleteit „Lithikum”, a neolitikumot és eneolitikumot „Keramikum”, végül a bronzkortól a római hódításig terjedő részt „Metallikum” néven foglalja egységbe. Utóbbit „korai” (bronzkor és Hallstatt A—B.), „középső” (java Hallstatt C—D.) és „késői” (La Tène kultúra) szakaszra osztja. Nem akarunk itt e terminológián vitázni, de úgy látjuk, számos korlátja van s nem hisszük, hogy gyökeret fog verni.

A továbbiakban elsősorban azt vizsgáljuk, mit jelent kutatásunk számára P. műve, miben egészíti ki ismereteinket, s mit látunk hazai anyagunk alapján más-keppen.

A nagy terjedelmű *paleolith* összefoglalást itt mellőzük azzal a megjegyzéssel, hogy a löszpaleolitikum és mezolitikum kutatása nagy lépésekkel haladt Ausztriában előre, sőt elérkezett a neolitikummal való összeköttetés határáig.

A „dunai világ” *vonaldíszes és zselizi kultúrá*s anyaga minden ponton hasznosan egészíti ki hazai ismereteinket, de lényeges újat nem jelent. A szalagdíszes kört Ausztriában és Morvaországban felváltó *festett keramikájú délkelet-európai műveltséggel* kapcsolatban le kell szögeznünk, hogy az nem „Tiszai kultúra”, mint ahogy Tompa nevezte, hanem egy új népi és kulturális hullám, melynek hazai megfelelőjére a legalkalmasabb a *lengyel kultúra* elnevezés. Kapcsolatukat P. röviden érinti is. A meglehetősen nagy és szép anyag eredet szempontjából kétségtelenül azonos a mi festett kerámikás csoportjainkkal, de azoktól elszigetelődve számos önálló sajátosságot nyer, melyek — főleg későbbi szakaszában — részben el is határolják a hazai anyagtól.

A mediterrán eredetű festett kerámikát a Kárpát-medencétől északra és keletre az ún. „nordikus” hullám váltja fel. Így a következőkben P. is a „*nordikus világgal*” foglalkozik. Alapjaiban nem tudunk azonban egyetérteni P.-vel az új kultúrák eredetkérdésében. P. kitart a nagy-német iskola régi értelmezése mellett, mely a nordikus kultúrákat az észak-európai neolitikumból vezeti le. Ez az elmélet ma már mindenképpen túlhaladott s helyében a régészetileg és időrendileg egyaránt helytálló keleti eredetet kell elfogadnunk. Mindez természetesen nem jelenti azt, mintha Észak-Németország területe nem játszott volna fontos szerepet e keleti kultúráramlat egye-

európai csoportjainak kialakulásában és szétválásában, de csakis ilyen értelemben nevezhetők kisugárzásai Ausztria területén „nordikusnak”. Egyet kell viszont értenünk P. véleményével, hogy az indoeurópai néptörzsek feltűnését keresi az új jelenségek hátterében.

Ami a részleteket illeti, mindjárt a legkorábbi nordikus hullám kérdésében lényegesen eltér a véleményünk. A *retzi típusról* helyesen állapítja meg P., hogy a Trichterbecher kultúra (szerintünk talán Baalberg-el is keveredett) legdélibb kisugárzása. Önmagában az is helyes, hogy a másik koranordikus lelőhely *Neusiedel am See* anyaga a Walternienburg—Bernburg csoporttal hozható kapcsolatba (ha nem is legdélibb előfordulása, mint P. írja). Időrendileg azonban még nagyjából sem párhuzamosíthatók, mint P. teszi. A retzi típus korábbi; bár nem hisszük, hogy okvetlenül megelőzi a badeni kultúrát, de ahhoz időben meglehetősen közel áll, talán párhuzamos is vele (vö. a dunántúli péceli anyagban jelentkező tölcseösszárj [Trichterbecher] fazekakkal). A neusiedeli típus azonban biztosan a badeni kultúra után jelenik meg, mégpedig nemcsak a Fertő tó vidékén, hanem az egész magyar Dunántúlon, ahol eddig kb. 15 lelőhelyen követi közvetlenül a péceli kultúrát s még mintegy további 10 helyen önállóan tűnik fel.

Mindez természetesen számos új kérdést vet fel. A retzi hatás is talán jelentősebb, mint hisszük, mert Szlovákiában és Észak-Magyarországon egyre több helyen mutatható ki. E kérdés azonban nálunk is tisztázatlan. Igen valószínű P.-nek az a feltevése, mely a *Mondsee csoportot* a retzi csoporttal kapcsolja össze.

Ma már valószínű, hogy a hazai zóki kultúra nálunk alakul ki, mégpedig a neusiedeli típusból (számos lelőhelyen szinte észrevétlenül megy át egymásba a két típus), s úgy tűnik, hogy a *Pölschals—Strappelkogel csoport* az, amely az összeköttetést s egyben bizonyos rokonságot a vučedol—zóki és Mondsee, egyébként is rokon kultúrák között megteremtí.

Nem érthetünk egyet P.-nek a *badeni kultúráról* alkotott felfogásával sem. Szerinte ez a kultúra a „java nordikus” hullámhoz tartozna, mely bizonyos, eléggé ködös, „Duna-vidéki” elemekre épülne. A legutóbbi magyar kutatások (Banner) tisztázták a péceli kultúra eredetkérdését. Benne a legutolsó, az egész Kárpát-medencére kiterjedő délkelet-európai kulturális hullámot kell látnunk, mely egyáltalában nem valami bizonytalan „Duna-vidéki” alapokra, hanem a hasonlóan délkelet-európai eredetű bodrogkeresztúri és jordansmühli kultúrára épül. Mindebből nem következik, hogy a badeni kultúrában valami szilárd népi egységet látunk (sőt az eltérő temetkezési ritusú zónák épp az ellenkezőjét mutatják), viszont egységesnek tartjuk mégis azon az alapon, hogy úgy a kultúra, mint az azt hordozó emberek többsége mediterrán eredetű. Nyilvánvaló, hogy az előretörő „nordikus” csoportokkal Ausztria területén legnagyobb az érintkezése (Retz, Trichterbecher), ez azonban semmiképp nem engedi meg, hogy a „nordikus” kultúrák közé soroljuk. Ami a kultúra időrendjét illeti erre már fentebb kitértünk.

A *vučedoli kultúra*, mint az eddigi kutatásokban általában. P.-nél is kissé a levegőben lóg. Az eddigi publikációk saját területük vučedoli típusú anyagának összeállításánál elsősorban a jól ismert Vučedol, Sarvas stb. lelőhelyek már kialakult, sőt késői leletanyagát vették alapul s így állt elő az a már majdnem kómius helyzet, hogy e kultúra Duna-vidéki emlékegye legalább kétharmadrészt talpas tálakra korlátozódott, melyekhez csak itt-ott járult valami kevés, de soha alaposabban figyelembe nem vett díszítetlen kísérőanyag. A dunántúli kísérőanyag összegyűjtése s a legutóbbi szlovákiai ásatások (Čaka, Čenkov) végre túlszárítottak ezen a mélyponton. Több-kevesebb biztonsággal mondhatjuk, hogy e kultúra hazai formakínese a neusiedeli típusnak megfelelő, de természetesen sokkal többértébb, erős déli befolyású anyagból a Dunántúlon alakult ki. Itt veszi át a hamvasztást is a péceli kultúrától, s talán a mészbetét alkalmazását is. Innen terjed tovább a környező területekre, a Dráva—Száva köze, sőt Itália felé is. Az ausztriai leletek (éppúgy, mint a szlovákiaiak)

a vučedoli kultúra korai szakaszába tartoznak. Időben, éppúgy, mint nálunk, párhuzamosak a harangedények kultúrájával. P. szerint ugyan megelőznék a harangedények kultúráját, de ha ennek P. könyvében szereplő elterjedési térképét a Willvonseder által összeállított vučedoli lelőhelyekkel összevetjük, világossá válik, hogy települési tömbjeik kikerültek egymást. Nálunk ugyanez a helyzet, s az egykorúságot éppúgy bizonyítják a keveredések, mint Ausztriában.

A *harangedények kultúrájának* ausztriai anyaga is nagyon jelentős számunkra. Míg a korábbi évtizedekben Ausztria területén alig ismerték e kultúrát, ma 16 lelőhely szép anyagával kell számolnunk. A régebbi, sőt újabb hazai kutatás is hajlandó volt a hazai harangedények kultúráját éppen az osztrák anyag elenyészően csekély volta miatt a cseh-morva területek felől bevándoroltatni. Megerősíteni látszott e véleményt a tőköli temető kettős, hamvasztásos és csontvázás ritusa, melyet nálunk jellemző sajátoságnak néztek s melyhez összefüggéseket cseh és morva területen találtak (igaz, elenyésző számban). Mindehhez járul még az egyes hazai hamvasztásos, harangedényt is tartalmazó, urnasírokban jelentkező amphora-urna típus, melyet — jobb híján — a cseh-morva zsinédíszes kultúra egyes díszítetlen amphoráival hoztak kapcsolatba.

A jelenlegi ausztriai leletek alapján ezzel a felfogással valószínűleg le kell számolnunk. A harangedények kultúrája hazánkba való beköltözésének egyedüli reálisnak tűnő útvonala a Duna mentén lehetett. Tény, hogy Bajorországtól a bécsi medencéig egyelőre hiányzanak az összekötő szálak, de ugyanúgy hiányzanak onnan Budapest környékéig is. E kultúra terjedésében különben sines folytonossági vonal, góccokat, központokat alakít ki. Ausztriai sírjai csontvázások, éppúgy mint egész Nyugat-Európában s éppúgy mint a tőköli temetőnek abban a részében, melyből a legtöbb sajátos harangedény előkerült. (Csontvázasan temetkezik még ausztriai fiatalabb szakasza, a Ragelsburg—Oggau—Loretto csoport is.) A hamvasztást az amphoraurnákkal együtt nálunk a protovučedoli és vučedoli kultúrák népével keveredve veszi át a kultúra később, felbomló szakaszába (tőköli 2. temetőrész, Budakalász, Békásmegyer stb.), s azzal ötvöződve alakítja ki a nagyrévi kultúrát.

A legfiatalabb „nordikus” hullámot Ausztriában az ún. *Einzelgrab kultúra* alkotja. P. ezt egy idősebb s egy fiatalabb szakaszra bontja, de az összefüggés a kettő között számunkra nem teljesen világos. Hazai kutatásunk számára egyébként is a fiatalabb szakasz az érdekes, a *Guntramsdorf—Drassburg típus* (hajdan Litzengeramik). A bemutatott anyagból alig kétséges, hogy ez a kisapostagi kultúra egyenes elődjének tekinthető. Nálunk ez az anyag (ill. hozzá nagyon hasonló) a Kis-Alföldön s a Dunántúl belsejében a Balaton környékén jelentkezik. A korai bronzkor második felében a Dunáig tör előre, ahol a nagyrévi kultúrát felváltva s valahol áttérve a hamvasztásra, kisapostagi kultúrává alakul. Sajnos, a jelenlegi ausztriai és nyugat-magyarországi kutatás alapján még nem látjuk tisztán sem egymáshoz, sem a környező kultúrákhoz való viszonyukat. P. a vučedoli és harangedény kultúra közé sorolja időrendileg, ezt azonban egyáltalában nem látjuk bizonyítottnak.

A harangedény kultúrából, azonos területen, szervesen nő ki Ausztriában a *Ragelsburg—Oggau—Loretto csoport* (a mi Oka—sarródi csoportunk). A hazai kutatás ebben előaunjetitzi elemeket is vélt látni, míg P. sikrásszáll az egyenes harangedény-leszármazás mellett. Nyilvánvaló, hogy a konvergenciákat a harangedény-kultúra cseh—morvaországi azonos továbbfejlődése és átmenete az aunjetitzi kultúrába okozza.

A *Wieselburg csoport* (gátai kultúra) követné az előzőt a Fertő tó vidékén. Előzménye itt a késői harangedény kultúrán kívül minden bizonnyal a Guntramsdorf—Drassburg csoport, melyek P. szerint is részben egyidejűek, sőt az utóbbi szerintünk talán túl is éli az előbbi. P. tagadja azt az elgondolást, hogy a Wieselburg csoport az aunjetitzi kultúra Dunától délre átnyúló változata lenne, s kialakulásában helyi alapokon keleti tényezőkkal számol. A helyi alapot a két előbb említett csoport

képezné, míg a keleti elemek terén hasonló magyar és külföldi nézeteket követve egészen a perjámosi kultúráig hajlandó nyúlni. E kérdésben véleményünk ismét nem egyezhet. Kétségtelen a helyi hatás (főként a Guntramsdorf—Drassburg elemek), de nem döntő. Az összes korábbi véleményekkel szemben tagadjuk a keleti kapcsolatokat is. A wieselburg—gátai kultúrát (hasonlóan az *Unterwölbing* csoporthoz) az aunjetitzi kultúra legdélibb elágazásának tartjuk. Ezt bizonyítja a temetkezés módja, kivétel nélkül az összes fémtípusok és a kerámiának jelentős része, mely semmi mással, mint az aunjetitzi kultúrával nem hozható kapcsolatba. Az aunjetitzi tömbtől való eltéréseket az idegen szubsztátum és az elválasztóvonalként szereplő Duna magyarázza. Tehát ez a kultúra nem azonos az aunjetitzi kultúrával, de összes szomszédai közül ahhoz áll legközelebb, alapkarakterét éppen ez az összefüggés adja s nem a helyi maradványokat tükröző eltérések.

A Wieselburg csoportot a *Halomsíros kultúra* morva—osztrák változata váltja fel az egész bécsi medencében s ez alkotja a terület középső bronzkorát. A kultúra Ausztriában alaposan fel van dolgozva, így itt részletesebben nem méltatjuk. P. is viszonylag keveset foglalkozik vele. A legújabb anyaggyűjtések fényénél ma már igazolódott az a feltevés, hogy e kultúra nem áll meg a Fertő vidékén, hanem mélyen behatol a Dunántúl belsőjébe. Az osztrák és hazai anyag úgyszólván az utolsó darabig egyezik. A hazai középső bronzkor végén (Ausztriában ez a középső-bronzkor 2. fele) a Duna-könyöktől és a Köröstől délre eső területeken előnti egész Magyarországot s a hazai késő-bronzkor alapját képezi. E második szakasz emlékei is szorosan rokon a kultúra ausztriai 2. szakaszával, de természetesen jelentős helyi elemeket is vesz fel, mint pl. az urnatemetkezést.

A Hallstatt A. időszakot kitöltő *Baierdorf—Velitz kultúra* osztrák formájában nálunk csak az ország legnyugatibb csücskében jelentkezik. Az egyébként rokon kultúrára mlát ez esetben Szlovákián keresztül jut el a Duna-mellékre.

A Hallstatt B. *stillfriedi csoport* (a morva podoli kultúra) követi az előzőt Ausztriában. Bár minden bizonnyal helyes P. megállapítása, hogy erős szálat fűzik az előző korszakhoz, mégis hangsúlyoznunk kell, hogy a bécsi medence a badeni kultúra óta most először kerül ismét szorosabb kapcsolatba a magyar alföld kultúrájával. A stillfriedi korszakban fellépő egyes fémtípusok, mint a zablák és a lőszerszámok, egy hatalmas kelet-európai kultúrvilág legnyugatibb jelenségeiként könyvelhetők el.

A késői Hallstatt kor (C—D.) Ausztria legjobban feldolgozott s legismertebb korszaka. P. összefoglalása méltó a hatalmas és szép anyaghoz, átfogó képet fest az egész korszakról. Sajncs, ez a mi legkevésbé feldolgozott területünk.

A *Statzendorf—Gemeinlebarn csoport* nagy telepei és tumulusai nálunk még feldolgozásra várnak. Bár teljesen azonos kultúrjelenségeket tapasztalunk, mint Kelet-Ausztriában, mégis úgy látszik, hogy olyanféle északi, középső és déli csoportokat, mint a *Berhardsthal*, *Gemeinlebarn* és *Wies*, nálunk egyelőre bajos lenne megkülönböztetni. A jelenleg ismert gazdag és sokrétű anyagban ugyanis mindhárom csoport elemei kimutathatók.

Ami a hazai és osztrák *La Tène-kultúra* kapcsolatait illeti, ezzel a hazai irodalomban elég gyakran találkozunk s így nem térünk ki rá. Mindössze azt jegyezzük meg, hogy P., mint elismert *La Tène*-kutató, ezúttal is kitért magáért, s szép összefoglalásának ismerete elengedhetetlen azok számára, akik a közép-európai *La Tène*-kultúrával foglalkoznak.

A könyv technikailag szép kivitelű. Kliséi kissé sötétek s sokszor jobbak is lehetnének. De e téren nincs mit egymás szemére vetnünk. Zavaró, hogy a régibb helyi közlemények tábláit változtatás nélkül veszi át s így pl. egyszer korai-bronzkori környezetben vonaldíszes edényt, máskor késő-bronzkori tárgyakat látunk együtt. Ezen ilyen nagyszabású munkában okvetlenül segíteni kellett volna.

Végezetül e nagyon fontos könyvet megegyeszer a hazai őskorkutatók alapos figyelmébe ajánljuk, mint közös dunavidéki régészeti problémáink egyik alapvető fontosságú összegezését.

Bóna István

E. Werth, Grabstock, Hacke und Pflug. Versuch einer Entstehungsgeschichte des Landbaues. Ludwigsburg, 1954. 435 lap, 25 térkép, 231 szöveggézőti kép.

A szerző a földművelés történetét és eszközeinek fejlődését vázolja fenti munkájában. Eredményeit az élő néprajzi anyagra alapozza. Bevezetőjében E. Hahnra támaszkodva hangsúlyoztatja, hogy a „kapás” (Hackbau) és az ekés földművelés nem jelent egymást követő fejlődési fokozatot, hanem területileg egymás mellett és egy időben meglévő művelési módok.

Első fejezeteiben a „kapás” művelés területi elterjedését vizsgálja és megállapítja, hogy a trópusi vidékeken alkot övezetet. Ezt az övezetet négy csoportra osztja (trópusi Afrika, Délkelet-Ázsia, Óceánia és Amerika). A délkelet-ázsiai és amerikai „kapás” művelés centrumait nem tartja egymástól függetleneknek és az Óceánon keresztül érvényesülő közvetlen kapcsolatokra gondol. Ezt igazolja az a megfigyelés, hogy a „kapás” műveléssel összefüggő sok kultúrjelenség annyira egységes az egész kapás övezetben, hogy ezek egymástól függetlenül nem fejlődhetek. A „kapás” művelés eszköze az ásóbót, vagy a „kapa”. A művelés női munka. Gabonatermesztés eredetileg nincs. A kapás művelés övezetében a főtermények a gumónövények. Az állattenyésztés csak kis állatokra szorítkozik (juh, kecske stb.). A fejlődés központja India.

Részletesen foglalkozik a szerző az ekés műveléssel és a vele kapcsolatos kultúrjelenségekkel. Az ekés művelés kiinduló pontja Északnyugat-India, de fő elterjedési terület a mérsékelt égöv. Az ekés műveléshez a nagy állattartás kapcsolódik. Itt fejlődnek ki a „magas kultúrák”. A „kapás” műveléssel szemben jelentős a gabonatermesztés. Ha a „kapás” művelés területén mégis előfordul a nagy állattartás és gabonatermesztés, az már az ekés kultúrák befolyására történik.

Részletesen, sokszor szellemesen magyarázza a nomád pásztorkodás kialakulását. Ez nem önálló fokozat a vadász—gyűjtögető és ekés földművelést folytató életmód között, hanem az ekés földművelésből előálló külön gazdálkodási forma, melynek létrejötte éghajlati okokkal kapcsolatos. Keletkezése az ekés parasztság havasi legelőgazdálkodásában keresendő.

Igen tekintélyes részt foglal el a munkában a földművelő eszközök technikai leírása, elterjedése és fejlődésük kutatása. Az ásóbót nem a „kapás” művelés idején találták fel, már előzőleg a vadász és gyűjtögető életmódban is használatos volt. Átmenet ez a fegyver és szerszám között. A balták, „kapák” nyelvezési módjából igen messzemenő következtetéseket von le, amikor ezeket meghatározott kultúrcentrumokhoz köti. Még anyagjogi, illetve apajogi társadalmakra is következtet ilyen alapon. A különböző ekéket típusok és elterjedésük alapján négy nagy csoportba és egyúttal kultúrcentrumokba is osztja. Az eketípusok elterjedéséhez köti a különböző termesztett gabonafajták megjelenését.

Nagy részletességgel végzi az összehasonlító munkát a földműveléssel együtt járó kultúrjelenségek és eszköz-készítési technikák között. A jelenségeket és technikákat, jellegzetességeik alapján, igyekszik mindig meghatározott centrumhoz kötni. Kategorikusan megállapítja pl., hogy a vadász—gyűjtögető népek csak kerek kunyhókat emelnek, a földművelők négyszögleteseket. Eszerint a mezolithikum vadász—gyűjtögető szakaszában csak kerek épületeket kell találnunk. Mint említettem, kitér az élet sokrétű jelenségeinek vizsgálatára. Fazekasság, alkoholos italok, szövés—fonás, építkezés, kereskedelem, közlekedés és eszközei stb. mind benne szerepelnek abban a rendszerben, amit könyvében felállít. A természetes növények eredetével kapcsolatban Vavilov gén-centrumaival megegyező lokalizálást állapít meg. Ugyan-

oda helyezi az azokkal kapcsolatos kultúrjelenségek keletkezését is.

Európában a földművelés legkorábban a Campigni-kultúrában jelentkezik. Szerinte az ekés földművelés nem a fémkorokkal kezdődik, hiszen az ekét nemcsak fémszerszámokkal lehetett elkészíteni. Állítása szerint az eke Európában már a földművelés kezdetén, tehát a mezolitikumban, a Campigni-kultúrában megjelenik. Ezzel kapcsolatos érvelései nem egészen meggyőzők. A Walleban talált ekét csupán a régi pollenvizsgálatok alapján datálhatjuk.

Könyve utolsó fejezetében Schuchhardt ismert műve (Alteuropa) alapján vizsgálja a neolitikus és bronzkori régészeti kultúrákat, egy-egy eketípus, továbbá gabonafajta elterjedését kapcsolva hozzájuk.

E. Werth könyve óriási anyagot ölel fel. De bármilyen sok is az összegyűjtött anyag, ilyen nagy horderejű kérdés tisztázására sem a mennyiség, sem a csoportosítás nem eléggé megfelelő. A földművelés és eszközeinek fejlődése valójában sokkal bonyolultabb. Werth időnként belevész a lényegtelen részletekbe, míg az általános nagy következtetések levonását sokszor túlságosan nagyvonalúan intézi el. Munkáján erősen érződik annak hátránya, hogy az egysíkú, főleg térbeli vizsgálat mellett az időbeli, történeti kutatás alárendelt szerepet játszik benne. Olvasásakor úgy érezzük, hogy a miért és hogyan sokszor elsikkad. A kérdést vizsgálók számára azonban a mű hasznos forrásul szolgál, mert ilyen részletekbe merőn a földművelés kialakulásával és őstörténetével még nem foglalkoztak.

Kalicz Nándor

E. Vorbeck, *Militärschriften aus Carnuntum.* (Römische Forschungen in Niederösterreich, Band II.) Wien, 1954, im Selbstverlag des Kulturreferates der Niederösterreichischen Landesregierung. 127 l., 32 tábla.

Közvetlenül E. Swoboda kitűnő könyve (*Carnuntum. Seine Geschichte und Denkmäler.* Wien, 1953) után jelent meg a „Römische Forschungen in Niederösterreich” második kötete, a carnuntumi katonai vonatkozású feliratok gyűjteménye, Swoboda tanítványa, Vorbeck összeállításában. Vorbeck könyve, mint az előzőben Swoboda mondja, kettős célt szolgál. Elsősorban az érdeklődő kívülállók számára akar vezetőt nyújtani a Carnuntumi Múzeumban, illetőleg az ausztriai római hagyaték megismerésében. Másrészt azonban a könyv a szaktudomány előbbrevitelét is feladatának tekinti, ezért rendszerezi és keltezni próbálja a carnuntumi katonaság egész feliratos anyagát. A munka három részre oszlik: rövid bevezetés után a 329 felirat, végül összefoglaló index következik.

A könyv bevezető részében Vorbeck a carnuntumi katonaság történetét és életét mutatja be röviden, majd a feliratok keltezésének módszereit tárgyalja. A carnuntumi légiók történetének vázlatos áttekintése után a szerző a katonák vallási és társadalmi életének néhány kérdésével foglalkozik. A carnuntumi katonaság vallásosságának érdekes jelensége, hogy Mithras kultuszát már a 71-ben Keletről visszatérő legio XV. Apollinaris katonái magukkal hozzák (139. sz.). Feltűnő, hogy a bennszülött Silvanust a katonák alig tisztelik, annál több azonban Juppiter Optimus Maximus emléke. Lényegesnek tartjuk Vorbeck megállapítását, hogy az oltárok számának a markomann háborúk után történő nagy megnövekedése a vallásos élet intenzitásának megváltozásával függ össze. A vallásosság átalakulása a markomann háborúk után a genius-kultuszban is nyomon követhető: egy 3. századi felirat a genius (astrorum?) alakját sorrendben Juppiter elé helyezi (134. sz.). A római főisten alakjának visszaszorulása Vorbeck szerint összefügg azzal a folyamattal, amelynek során a katonaság

összetétele megváltozik: az eredetileg italikus származású elemek helyett a légiók emberanyagát helyi és keleti eredetű személyek alkotják. Főleg keletiek a katonák libertái is,¹ akik a szerző szerint igen lényeges szerepet kellett, hogy játszanak az életük nyomorúságos lehetett, míg a katonák helyzete nem volt rosszabb a birodalmi katonaság általános életformájánál: a legio XV. Apollinaris katonáinak életkora a Keleten szolgáló katonákéhoz hasonlóan átlagosan 40 év, szolgálati idejük átlag 20 év.

Az emlékek keltezésében Vorbeck szerint a feliraton kívül tekintetbe kell vennünk a sírtáblák felépítését és díszítőelemeit, továbbá a betűk típusait is. Ezzel a módszerrel próbálja keltezni a könyv második részében a szerző a csapattestek sorrendjében felsorolt feliratokat, amelyeket a könyv célkitűzésének megfelelően mindig német fordításban is közöl. A feliratok korának meghatározása a munka egyik legfőbb érdeme, laikus és szakkutató számára egyaránt hasznos, sőt bizonyos fokig úttörő jelentőségű is, mivel általában még az újabb feliratösszefoglalások (Hoffiler—Saria: *Antike Inschriften aus Jugoslawien*; Szilágyi J.: *Beszélnék a köemlékek*) is többnyire tartózkodnak a kelteztől. A korhatározások azonban nem egy esetben pontatlanok. A hiányosságok gyökere, hogy a szerző a sírkövek stíluskritikai alapon való datálásánál többnyire megelégszik a régebbi irodalom, főleg Schöber idézésével, az oltárok stíluskritikai feldolgozása pedig szemmel láthatólag hiányzik. Így elsősorban az oltároknál mégis a felirat marad a keltezés egyetlen kiindulópontja, amely természetesen sokszor nem enged meg közelebbi korhatározást. De a szerző az epigráfiai datálási lehetőségeket sem használja ki mindig teljesen. Ezekre az esetekre alább visszatérünk. Némi következtetés és pontatlanság nyilvánul meg abban, hogy Vorbeck a Caracalla—Elagabal-kori feliratokat általában mint a 3. század második évtizedéből származókat jelöli meg (34, 61, 97, 103. sz.), míg az Alexander Severus-kori emlékeknél pontosan kiírja az évszámot (42. sz.). A Commodus-kori feliratokat egyszer általánosságban a 2. század végére teszi (9. sz.), máskor közli a császár uralkodásának évét (112. sz.).

A következőkben Vorbeck sorszámozásának rendjében haladva felsoroljuk azokat a feliratokat, amelyek epigráfiai alapon való keltezését nem látjuk elég pontosnak, illetőleg, amelyek értelmezésével nem tudunk egyetérteni.

9. sz. Két dedikáló van, a záróformula feloldása tehát v(otum) s(olverunt) l(ibentes) m(erito).

11. sz. ...filio innocentissimo... cui dii nefandi parvulo contra votum genitorum vita privaverunt: nem a szülők „óhaját” nem teljesítik az istenek, hanem fogadalmukat utasítják vissza.

32—33. sz. A legio XIII. g. két katonájának sírtáblái az 1—2. századon belül pontosabban Domitianus—Traianus korára keltezhetők, mikor az egység Észak-Pannóniában volt.

36—37. sz. A két Liber-oltárt Vorbeck 2. századnak tartja. Véleményünk szerint ezek 3. századiak. A dedikálók nevéből hiányzik a praenomen, ami önmagában legnagyobb valószínűséggel a 3. századra utal. Továbbá lényeges, hogy az egyik oltár állítását egy primus pilus hivatali működésének idejéhez köti libertusa, a másikat pedig actor primi pili létesíti. Ismeretes, hogy a tábori szentélyekben Liber tisztetét éppen a primus pilusok látták el, de csak Septimius Severus kora után, amikor a Liber-kultusz bekerült a tábor hivatalos istentiszteletébe.²

56. sz. Vindilius Cupitus sig. leg. XIII. g. és Vindilius Iulianus Mithras-dedikációjának utolsó sora V(OTO) P(OSVERVNT) PATRE PATERNO. Vorbeck fordítása szerint „ihrem göttlichen Beschützer” állítja fogadalmi ajándeket a megnevezettek. A két utolsó szó azonban ablativusban áll, értelme patre Paterno = amikor Pater-nus volt a mithraikus rangfokozatból ismert „pater”.

¹ Ezekről újabban részletesen Mócsy A., *Arch. Ért.* 83 (1956) 148—.

² Vö. Nagy T., *Bp. Tört. I.* Budapest az ókorban. (Bp. 1942) 419. A 3. századra keltezi a két oltárt Mócsy is, i. h. 147.

60, 99. sz. A két feliratot Vorbeck a Septimius gentili-ciumok alapján indokoltan keltezi a 3. századra, de egyben ellene mond korábbi állításának, hogy az ann(orum) megoldás, amely e két feliraton is szerepel, a 2. század végén megszűnik (11. old.).

101. sz. E sírtáblát a 2. századon belül ennek első felére keltezhetjük, a HSE forma alapján. M. Ulp. Augustinus nyilván Traianus alatt lett római polgár.

268. sz. T. Fl. Crescens eq. alae Tampianae sírkövét a tág 1. századi datálással szemben Wagner a 100 körüli időkre helyezi.³

269. sz. Ulpius Prosostus sírköve A. Betz szerint pontosabban a 2. század elejéről való.⁴

273. sz. A Proculus Rabili f. sztélé állításának éve Wagner alapján 69-re tehető, amikor a megnevezett cohors Carnuntumban van.⁵

305. sz. A Vorbeck által nem keltezett Aurelius Itto-féle oltár a 2. század 2. feléből, vagy inkább a 3. század-ból való.

A könyv harmadik része tanulmányos index, amely csapategységek szerint haladva külön-külön állítja össze a katonák családneveit, cognomeneit, tribusba való besoroláskukat, szállóházjukat, a csapategység megnevezett alegységeit, a katona-feliratokon szereplő polgári hozzátartozók neveit, az illető egység feladatainak előforduló császár- és istenneveket, a feliratok formuláit, a katonák korát és szolgálati idejét. A világos statisztikák könnyen áttekinthetővé teszik az egyes légiók életének alakulását, kár, hogy a statisztikák eredményeit a szerző nem használja ki, és a könyv végén nem ad ezek alapján részletesebb képet a carnuntumi katonaság összetételének, vallásosságának, rabszolgatartásának stb. alakulásáról. Hasznos a könyv végén közölt lista az egyes katonai tisztségekről, német fordítással.

A könyv első célkitűzését feltétlenül teljesíti. A rövid bevezetés jó áttekintést ad Carnuntum katonaságáról, a feliratokat az általában pontos és világos fordítás hozzá-férhetővé teszi a nagyközönség számára. Ízléses kiállítású a képanyag is, amely az érdekesebb feliratok fényképeit tartalmazza; szívesen láttunk volna természetesen több felvételt is. Meg kell említenünk, hogy a laikust esetleg megzavarhatják az olyan fordítási következtetések, amikor a I. O. M. dedikációt Vorbeck egyszer „dem größten und mächtigsten Jupiter” (39. sz.), máskor „dem obersten Gott” (67. sz.) fordítja.

Szaktudományos szempontból a munka szintén hasznos. Ha a feliratok kezelése nem is történik mindig kellő gondossággal, az emléktárgy összeállítása maga, továbbá a statisztikák és a korhatározási kísérletek tanulmányosak és értékesek.

Alföldy Géza

Kölner Jahrbuch für Vor- und Frühgeschichte 1. 1955 (Berlin 1956) 126 oldal és 24 tábla.

A külföldi régészeti szakirodalom újabb folyóirattal gazdagodott. Megjelent a kölni Römisch-germanisches Museum és a Kölni Régészeti Társulat kiadásában a kölni évkönyv 1. kötete. Az új folyóiratot Fremersdorf F. hívta életre, hogy a kölni kutatások eredményeinek méltó közlőhelye legyen.

Az első cikk *Mylius H.* munkája, és a római-kori Köln városkapuinak rekonstrukciójához szól hozzá (rajzokkal). *Parlasca K.* az Isis- és Sarapis-kultusz kölni emlékeit tárgyalja. *Fremersdorf F.* a legújabbban talált kölni római-kori feliratokat ismerteti. Ugyanő a pfahlheimi kék üvegserleget (a IV–V. sz. helyett) a VII–VIII. századba helyezi. *Werner J.* VI–VII. századi (bizánci) övesatokat mutat be (a Diergardt-i gyűjteményből),

³ Die Dislokation der römischen Auxiliarformationen. (Berlin 1938) 59—.

⁴ Ein Soldatengrabstein mit Totenmahlszene aus Carnuntum. Germania 21 (1937) 170.

⁵ Wagner W., i. m. 156.

miközben magyarországi analógiákra is kitér. *La Baume P.* észak-germán ékszereket ismert a kölni múzeumból. *Lung W.* i. sz. 800 körüli korszakból fazekas műhelyek anyagát (badorfi áru) taglalja, majd ezek vörös festésű csoportjához szól hozzá. Ugyanő tárgyalja a koraközépkori rajnavidéki kerámia díszítésének egyik sajátosságos változatát is (rombuszokból rácsminta-szalag). *Schwantes G.* (Jastorf és La Tène címen) a vaskor némely problémájával foglalkozik.

Különösen tanulmányos számunkra az 1950 nyará. létesült „Kölni Régészeti Társulat” sokoldalú működésén. Nemesak havonta megtartja előadásait (gyakran külföldi szakember közreműködésével), de ásatásokat tekint meg, sőt támogat, kiállításokat is rendez, saját bevételeiből, állami támogatás nélkül. Alapszabályzata hivatalosan autonóm tudományos, kutató intézménynek ismeri el a társulatot.

A folyóiratot *Fremersdorf F.* rövid áttekintése zárja le a kölni Röm.-german. Museum tevékenységéről (ásatások, leletmentések, közmunkák megfigyelése, vételek, ajándékozások).

Szilágyi János

Carnuntum Jahrbuch 1955. Az alsó-ausztriai kormányzat kulturális osztálya a Römische Forschungen in Niederösterreich kiadványsorozat mellékletfüzeteként indította ez az új folyóiratot; I. füzeté 1956-ban, 48 oldal és 8 képes tábla + térképmelléklet terjedelemben jelent meg, Erich Swoboda szerkesztésében. Feladata elsősorban a carnuntumi kutatások és új szerzemények közlése. A cikkek sorát *H. Lang* áttekintése nyitja meg, a carnuntumi múzeum legutóbbi évtizedének történetéről. Az újjáépített és újjarendezett múzeumot 1950 VI. 17-én nyitották meg, és 5 és fél év alatt mintegy 125 000 érdeklődő nézte meg. A „polgárváros” feltárását a 8 év során a carnuntumi ásatásra fordítható másfél millió schilling nagyvonalúan tette lehetővé (immár alighanem utolérték az aquineumi „polgárváros” feltárásának mértékét). — *E. Swoboda* három görög írásos gemmát ismertet; mindegyik sötétkék achátból készült. Az egyik kámeán az írás (ő *φωφωρ*), rövidített alakban, szerencsekívánat a viselőjének. A másikra dextrarum iunctio-t, kézfogást véstek és e jelszavat: *οὐνοῖα* (egyetértés). A harmadik gyűrűkőbe egy emberi fül-formát dolgoztak bele, mint az értelem és a mágikus erők jelképes helyét, amelyet egy jobb kéz hüvelyk- és mutató uja érint; a körirat itt: *μνημόνευε* (emlékezzél, ne feleddj el). A három gyűrűkő egyaránt az i. sz. III. századból keltezhető. — *E. Vorbeck* az 1949–1955. évi carnuntumi ásatás során előkerült 11 írásos kőemléket mutat be. Ezek közül 5 Silvanus-nak állított kőoltárka, amelyek mind az i. sz. III. századból (!) származnak. *H. Jüngling* a „Heidentor”-tól 26 m-re, az i. sz. III. sz. második felében állott építmény két (fűthető !) helyiségét tárta fel és írja le; észreint ez a diszkapuzat nem volt egyedülálló építmény. *R. M. Swoboda—Milenović* az 1955. évi polgárvárosi ásatások eredményeit vázolja; 870 m²-nyi területdarab építményeit tisztázták azon a nyáron. Lakóhelyiségek, tornyos épület, vízgyűjtő medence, közfürdő romjai bontakoztak ki a rendszeres munka kapcsán.

A kitűnően szerkesztett évkönyv, amely a fontos carnuntumi feltárásoknak gyorsabb közzétételét ígéri, igen jelentős gazdagodás az ókortörténeti szakirodalomban. Friss, szerényhangú, mégis korszerű tudományosságával és mértéktartásával, de pusztá létével is követendő például szolgálhat múzeumi évkönyvhálózatunk kiegészítéséhez.

Carnuntum Jahrbuch 1956 (Römische Forschungen in Niederösterreich Beiheft 2., Bécs), 1957-ben jelent meg, az alsó-ausztriai kormányzat saját kiadásában (72 szövegoldal + 10 képes tábla + 5 térképmelléklet), *Swoboda E.* szerkesztésében. *Lang H.* ad jelentést a múzeum működéséről. Carnuntum feltárását 30 fő munkasora (1956-ban) két és fél hónapon át folytatták. A helyi múzeumot kb. 34 ezer fő látogató kereste fel az év során. Ezalatt

ismeretterjesztő, diapositíves előadást Carnuntumról 239 helyen tartottak Ausztriában. Az amfiteátrumban (szabad téren) 8 ízben mutatták be Euripides Medéját, ill. Plautus Aulularia c. vígjátékát.

Swoboda E. a „Rex Quadis datus” köriratú, i. sz. 140—144-ben vert érmek történeti hátterét taglalja. *Fornì G.* a tribusokba sorolásokat tekinti át Pannónia keretében. *Kurzweil Fr.* a carnuntumi múzeum bronz pentagondodekaéderét teszi vizsgálat tárgyává (matematikai szempontból). Ez geodéziai eszköz, amely távolság kiszámítására szolgált. *Swoboda—Milenović R. M.* az 1952. és 1956. évi carnuntumi ásatásokról ad közre

előzetes jelentést. Kiemelendő pl. a kétfolyosós, 11 helyiséges lakóház feltárása. *Betz A.* epigráfiai függelékként két sírkő feliratát elemzi. *Schwarzenberg E.* az ún. palotánál 1956-ban végzett feltárásról hoz előzetes közlést.

A carnuntumi helytörténeti múzeum évkönyvének ezen II. kötete külső kivitel és a képanyag kiválóságával is figyelemre méltó folytatása az előző évi, elindító kötetnek, különösen ha tekintetbe vesszük, hogy voltaképpen egy kis fürdővároska múzeumáról van szó.

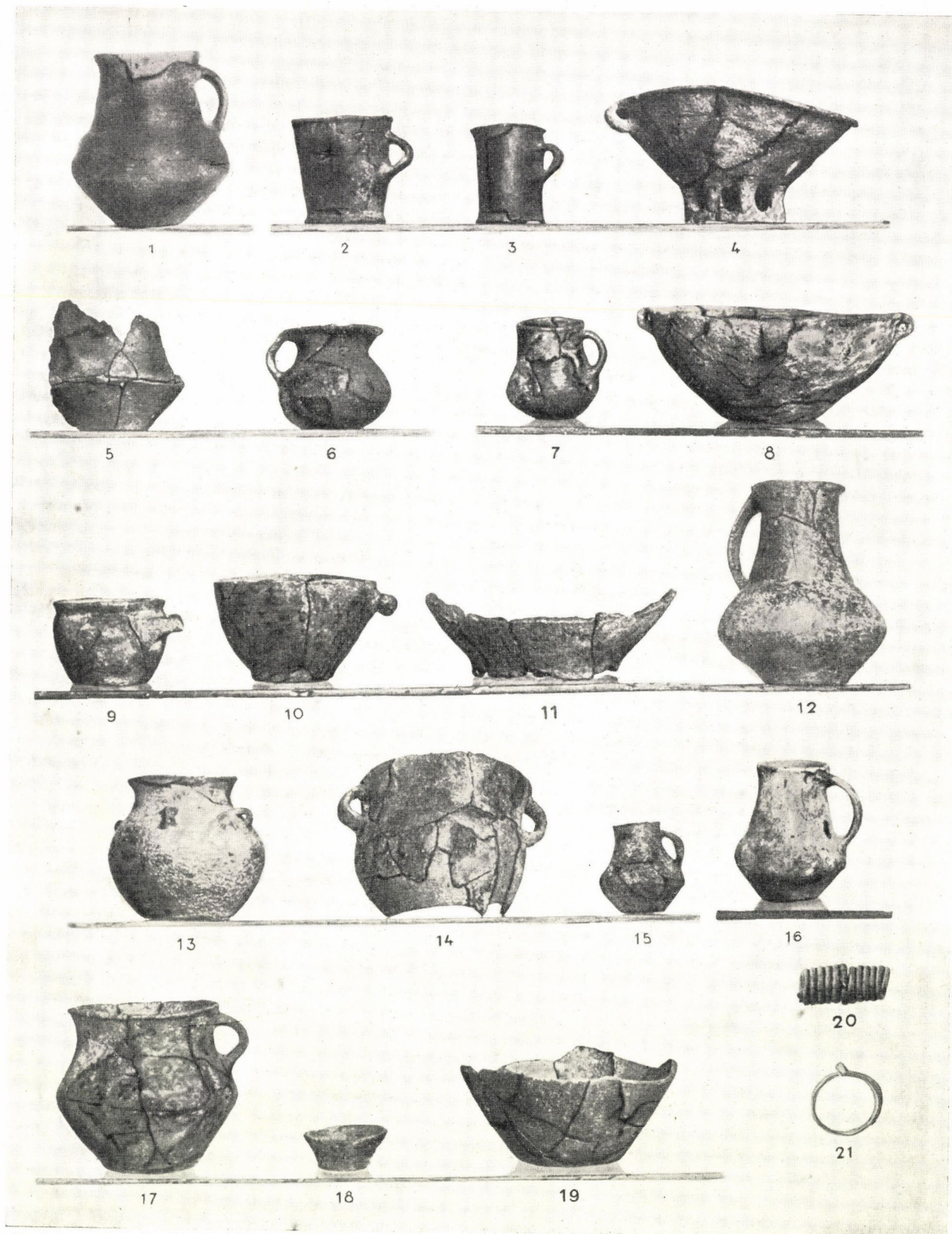
Szilágyi János

A kiadásáért felel: az Akadémiai Kiadó igazgatója

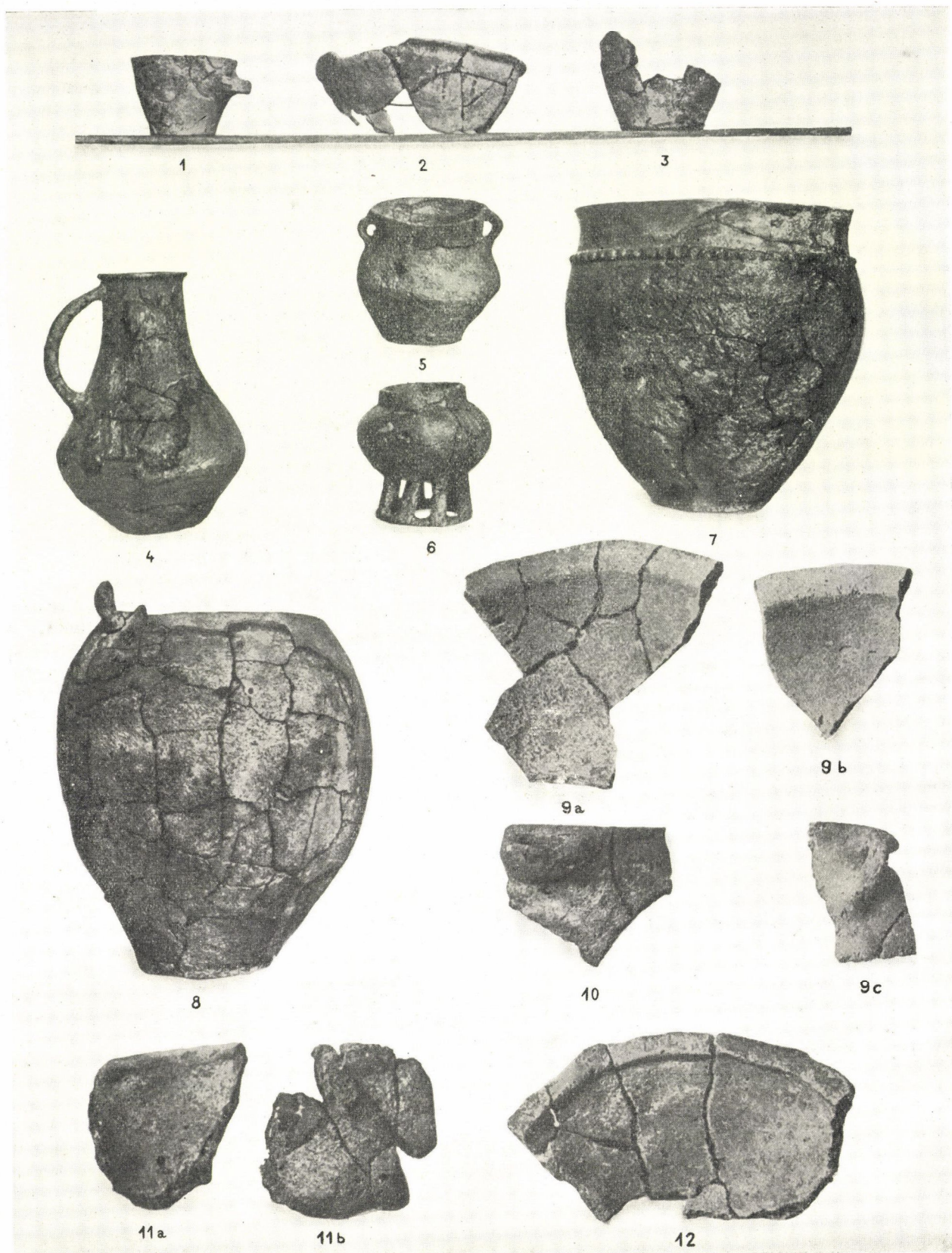
Műszaki felelős: Szöllősy Károly

A kézirat érkezett: 1957. VII. 20. Terjedelem: 17 (A/5) ív + 2 melléklet

42711/57 — Akadémiai Nyomda, Budapest, V., Gerlőczy u. 2. Felelős vezető: Bernát György

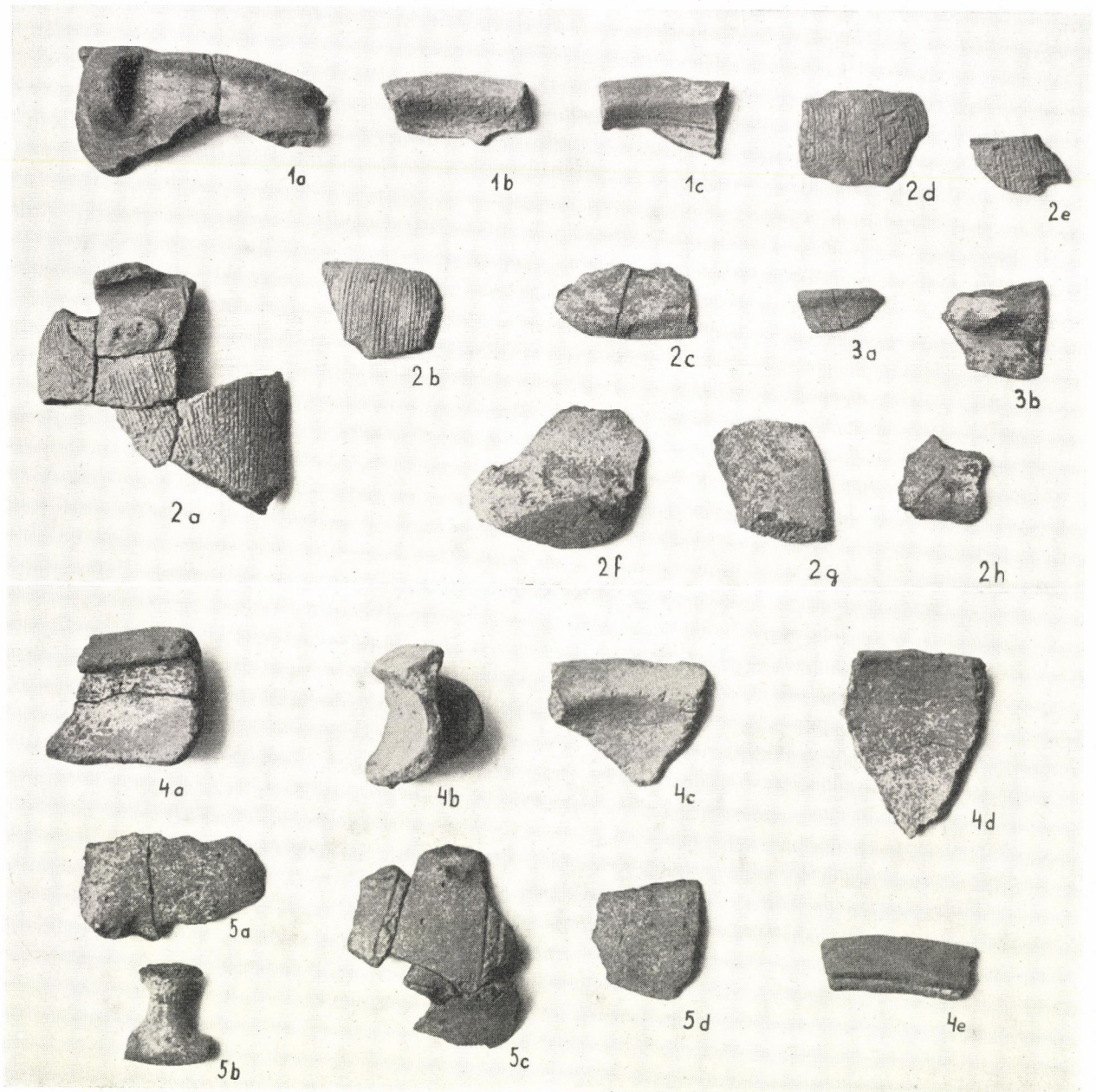

Alsónémedi-Nagyhegy. 1. 1. sír ; 2—5. 2. sír ; 6. 4. sír ; 7—8. 6. sír ; 9—11, 20. 7. sír ; 12—15, 21. 8. sír ;
16—17. 10. sír ; 18. 11. sír ; 19. 12. sír
Alsónémedi-Nagyhegy. 1. Sép. n° 1 ; 2—5. sép. n° 2 ; 6. sép. n° 4 ; 7—8. sép. n° 6 ; 9—11, 20. sép. n° 7 ;
12—15, 21. sép. n° 8 ; 16—17. sép. n° 10 ; 18. sép. n° 11 ; 19. sép. n° 12

Alsónémedi-Nagyhegy. 1—3. 14. sír; 4—6, 12. 17. sír; 9 a—e. 1. sír; 10. 4. sír; 11 a—b. 15. sír.
 Alsónémedi-Nagyhegy. 1—3. sép. n° 14; 4—6, 12. sép. n° 17; 9 a—e. sép. n° 1; 10. sép. n° 4; 11 a—b. sép. n° 15

7. 11. sír

Alsónémedi-Nagyhegy. 1 a—c, 2 a—h, 3 a—b. 3. sír; 4 a—e, 5 a—d. Szórvány
 Alsónémedi-Nagyhegy. 1 a—c, 2 a—h, 3 a—b. sép. n° 3; 4 a—e, 5 a—d. Trouvaille sporadique

1. Velence. Aveta sírköve (kat. 6. sz.). — 2. Székesfehérvár. Sírkő (kat. 4. sz.)
 1. Velence. Pierre tombale d'Aveta (n° 6 du cat.) — 2. Székesfehérvár. Pierre tombale (n° 4 du cat.)

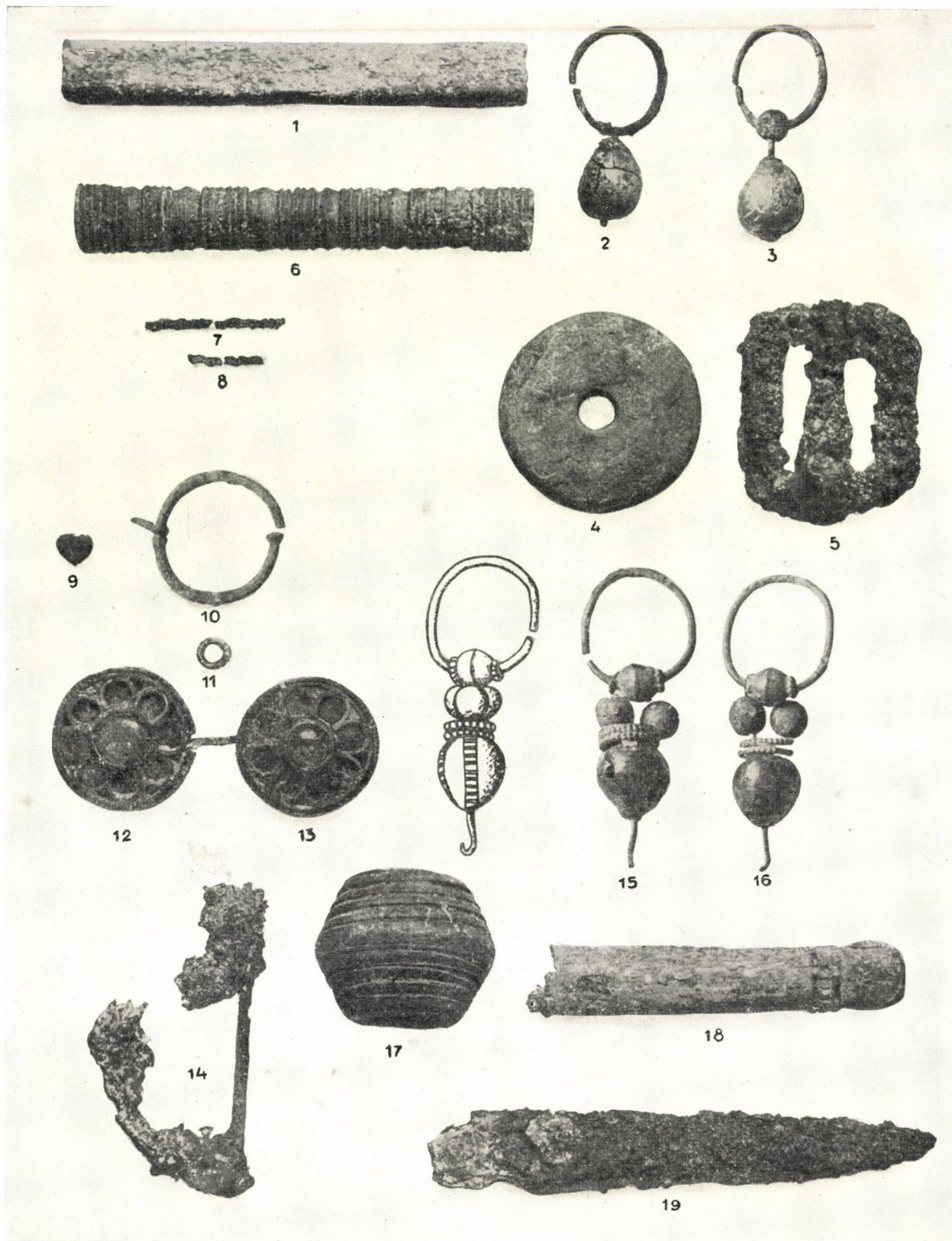
1. Tác. Sirkő (kat. 3. sz.). — 2. Inota. Troucissa sírköve (kat. 85. sz.). — 3—4. Iszkaszentgyörgy. Sirkő (kat. 5. sz.)
 1. Tác. Pierre tombale (n° 3 du cat.). — 2. Inota. Pierre tombale de Troucissa (n° 85 du cat.). — 3—4. Iszkaszentgyörgy.
 Pierre tombale (n° 5 du cat.)

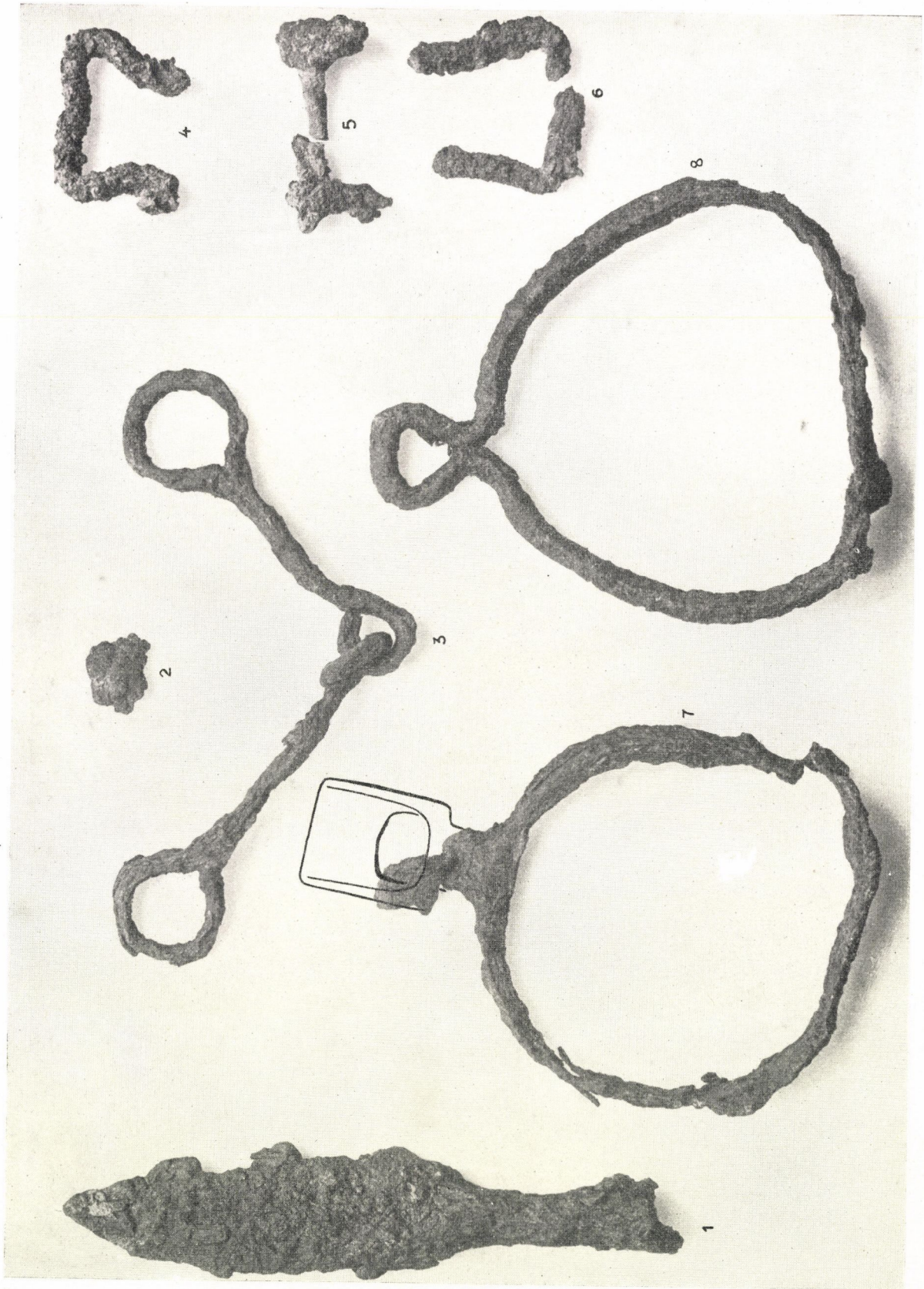
1. Sárszentmiklós-Örspusztá. Sír-szobor (kat. 82. sz.). — 2. Sárszentmiklós-Örspusztá. Sír-szobor (kat. 83. sz.). — 3. Ercsi. Sír-szobor (kat. 88. sz.)
 1. Sárszentmiklós-Örspusztá. Statue funéraire (n° 82 du cat.). — 2. Sárszentmiklós-Örspusztá. Statue funéraire (n° 83 du cat.). — 3. Ercsi. Statue funéraire (n° 88 du cat.)

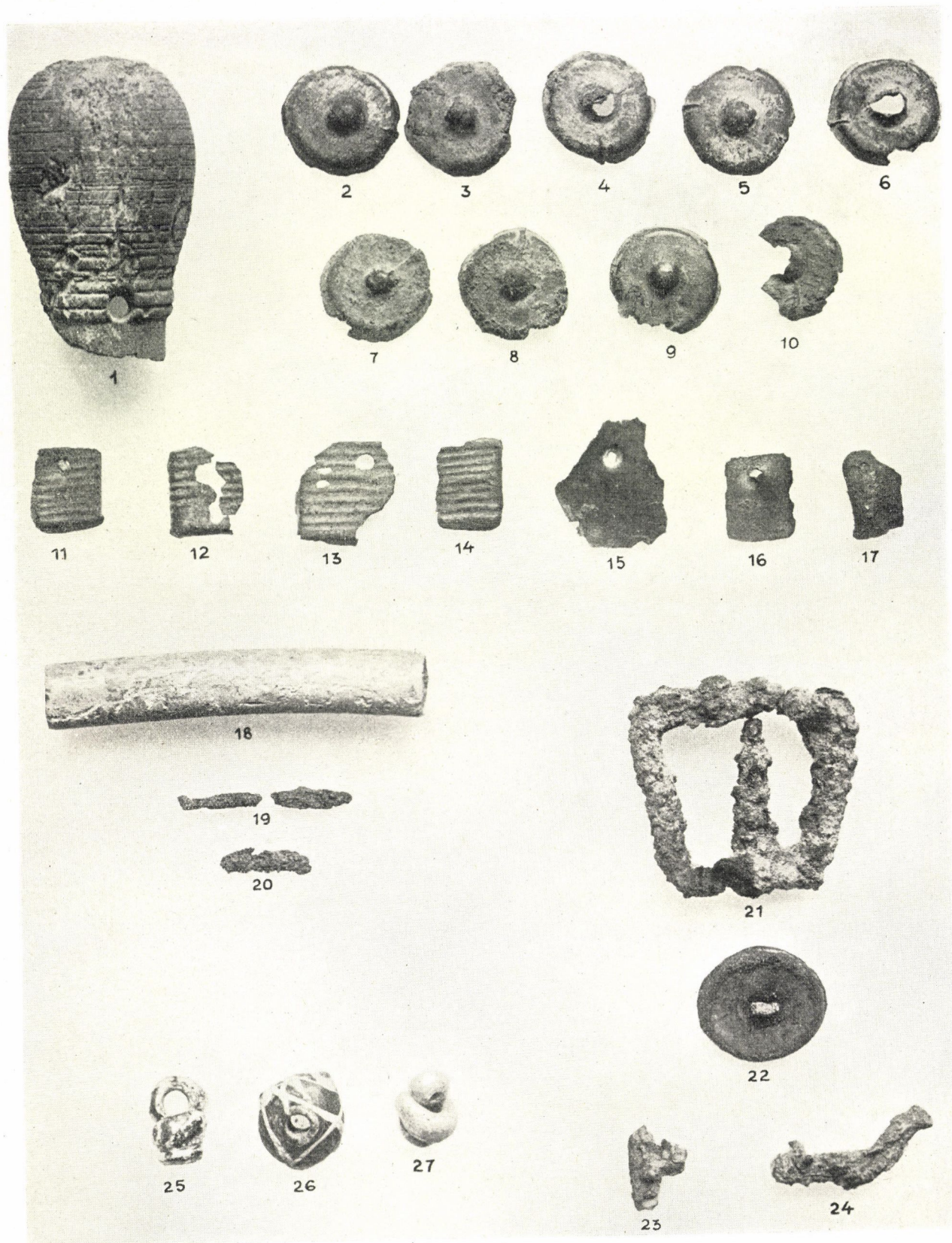
1. Vereb. Meitime sírköve (kat. 86. sz.). — 2—3. Ercsi. Sírszobor (kat. 88. sz.)
1. Vereb. Pierre tombale de Meitime (n° 86 du cat.). — 2—3. Ercsi. Pierre tombale (n° 88 du cat.)

Ürbőpuszta. 1. 1a sír; 2—5. 2. sír; 6—8. 3. sír; 9—13. 4. sír; 14. 6. sír; 15—19. 7. sír
 Ürbőpuszta. 1. sép. n° 1a; 2—5. sép. n° 2; 6—8. sép. n° 3; 9—13. sép. n° 4; 14. sép. n° 6; 15—19. sép. n° 7

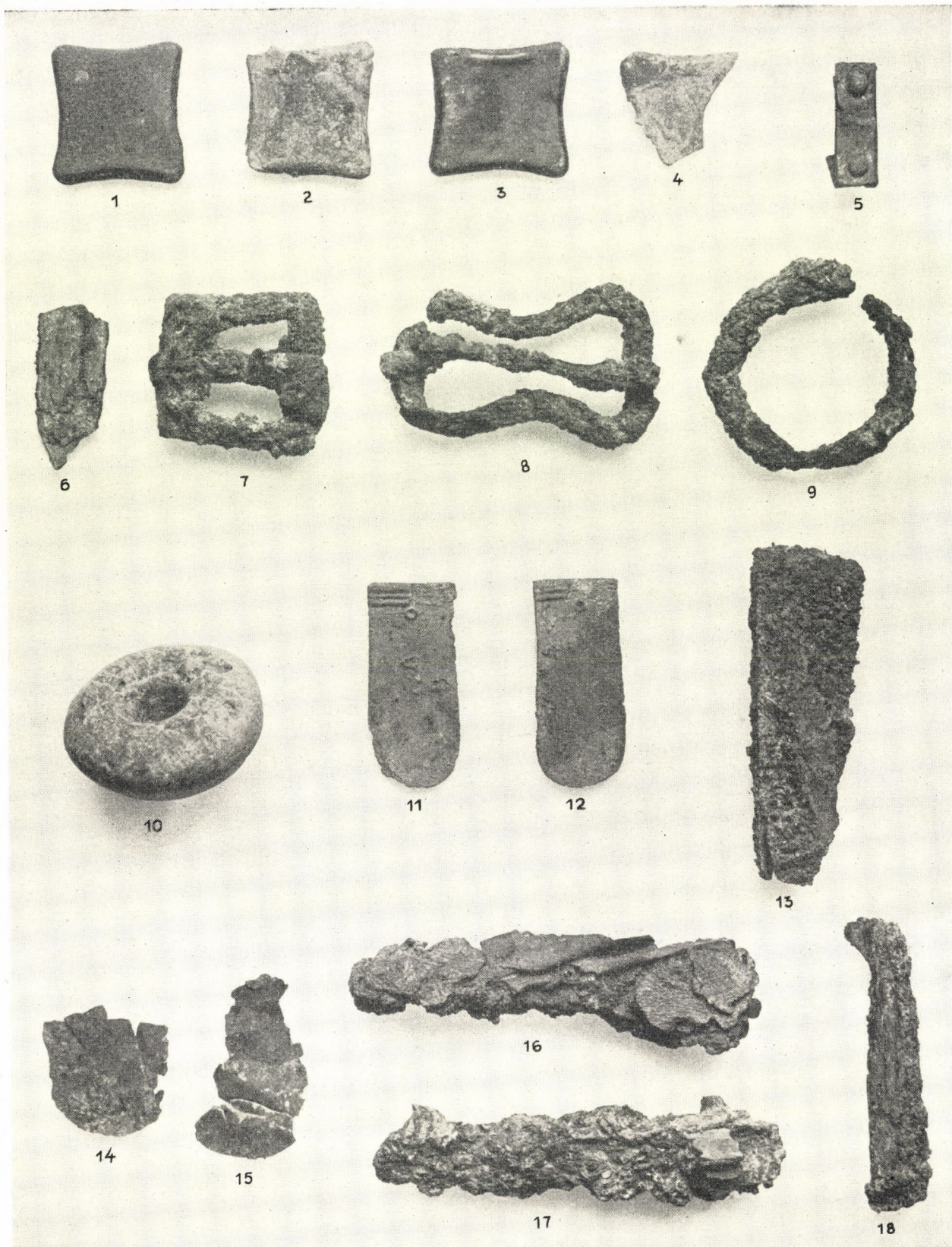
Úrbőpuszta. 1—8. sír. 1 : 2 Úrbőpuszta. 1—8. sír. n° 8. 1 : 2

Ürböpuszta. 1—17. 8. sír ; 18—20. 10. sír ; 21—24. 16. sír ; 25—27. 17. sír
 Ürböpuszta. 1—17. sép. n° 8 ; 18—20. sép. n° 10 ; 21—24. sép. n° 16 ; 25—27. sép. n° 17

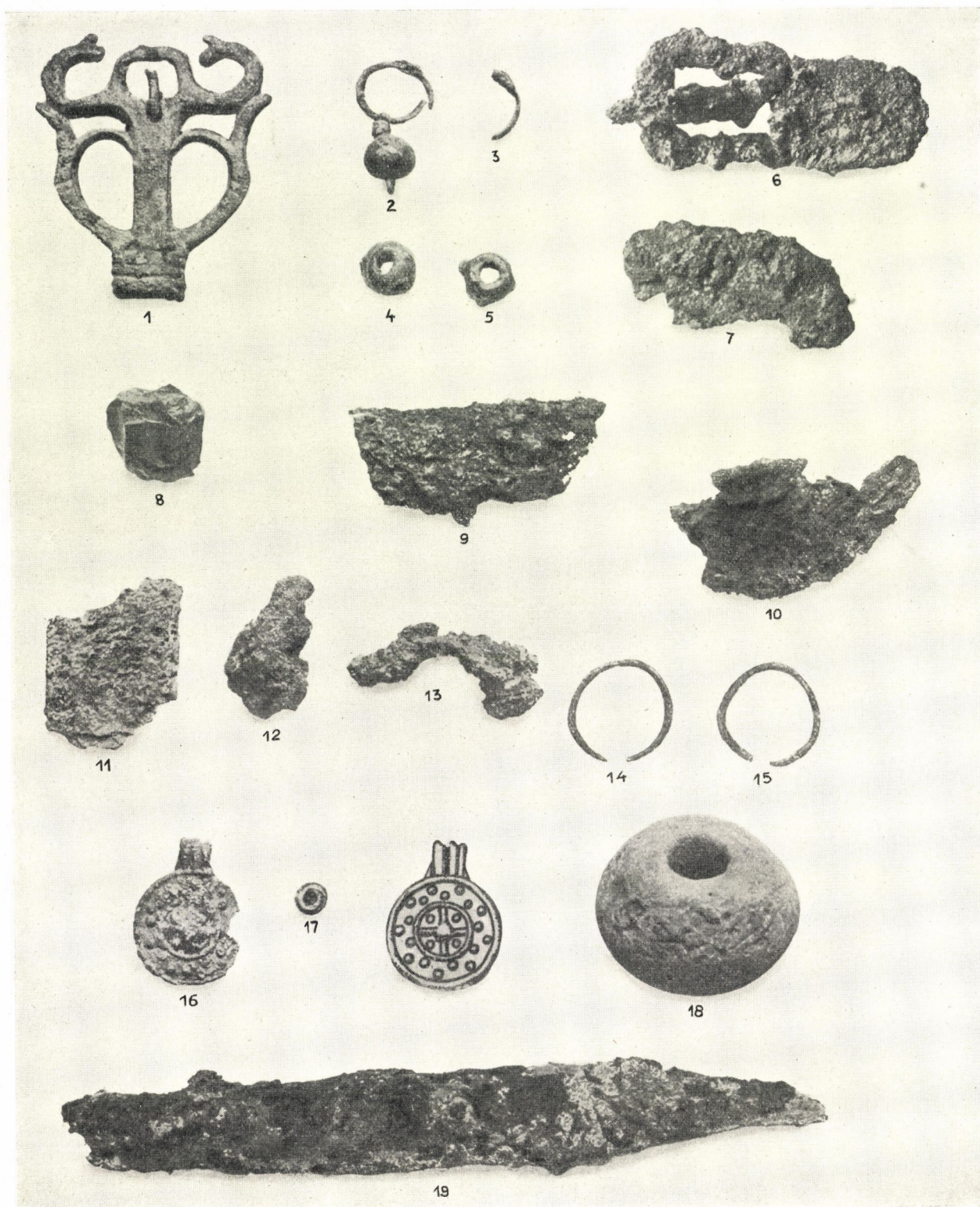
Ürbőpuszta. 1—16. 14. sír
Ürbőpuszta. 1—16. sép. n° 14

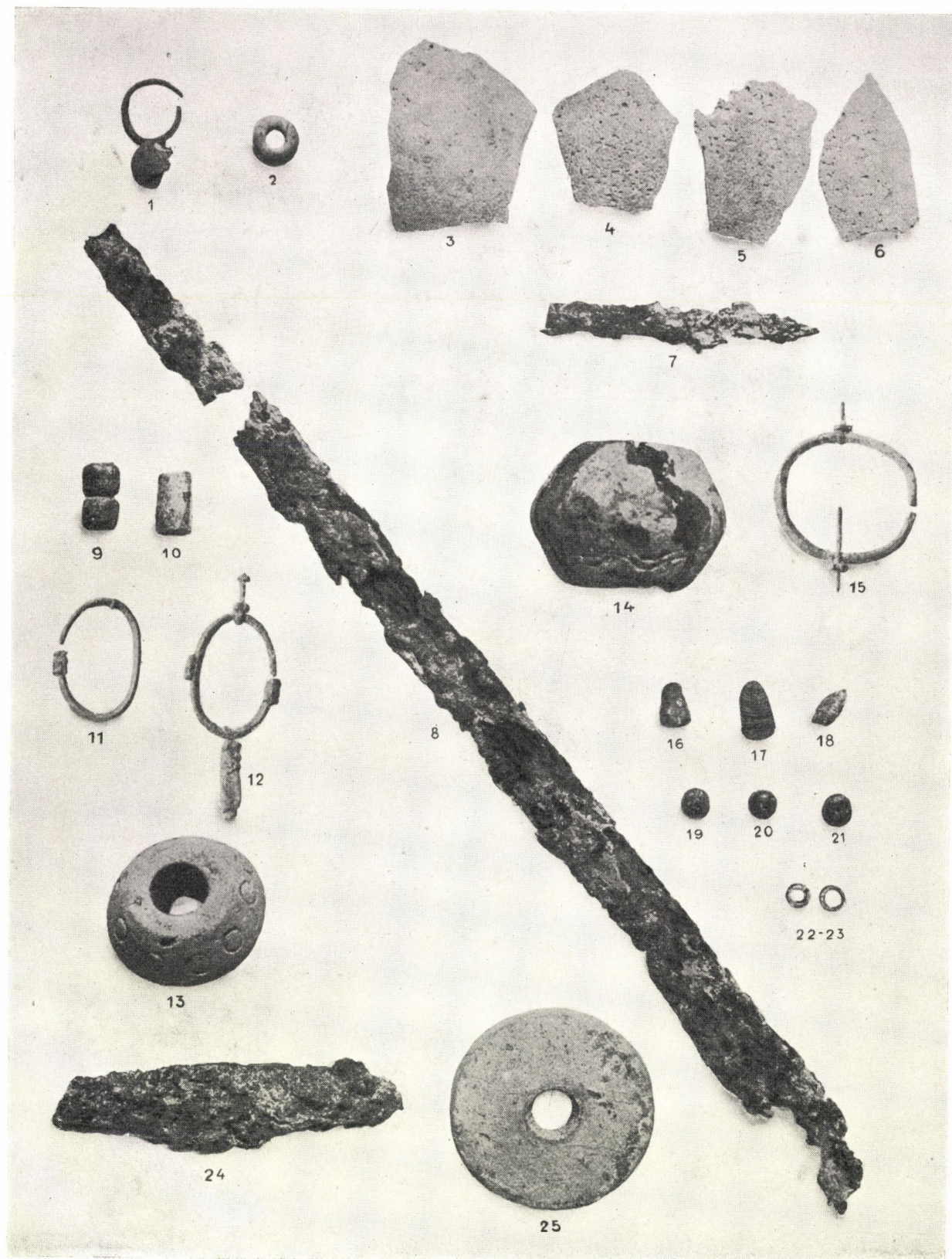
Úrböpuszta. 1—9. 19. sír; 10. 18. sír; 11—13. 22. sír; 14—18. 28. sír
 Úrböpuszta. 1—9. sép. n° 19; 10. sép. n° 18; 11—13. sép. n° 22; 14—18. sép. n° 28

Ürböpuszta. 1—37. 20. sír. 8 : 9 Ürböpuszta. 1—37. súp. n° 20. 8 : 9

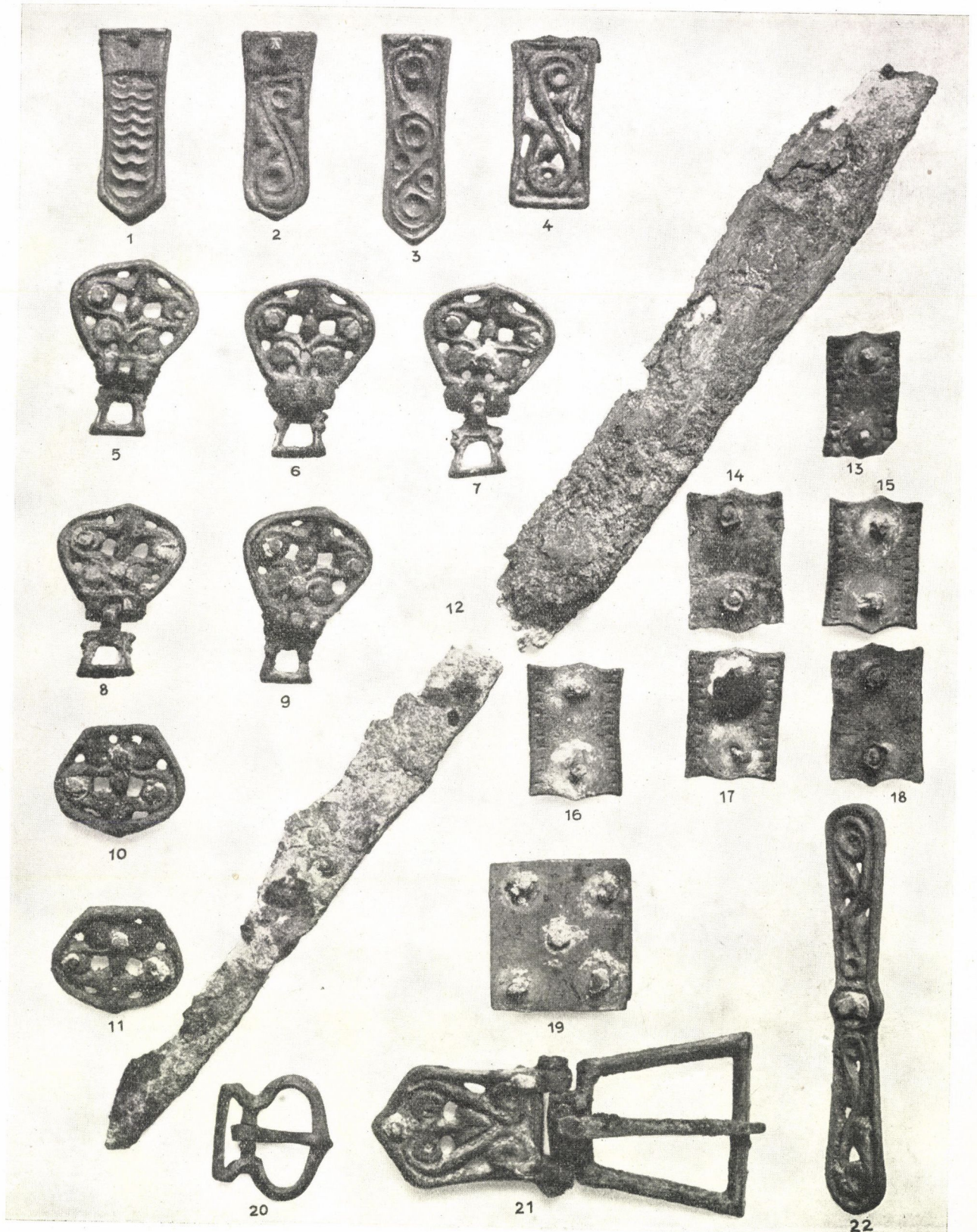
Ürbőpuszta. 1—13. 29. sír ; 14—15. 30. sír ; 16—17. 31. sír ; 18. 32. sír ; 19. 33. sír
 Urbőpuszta. 1—13. sép. n° 29 ; 14—15. sép. n° 30 ; 16—17. sép. n° 31 ; 18. sép. n° 32 ; 19. sép. n° 33

Űrbőpuszta. 1—2. 34. sír; 3—7. 35. sír; 8. 37. sír · 9—13. 46. sír; 14—23. 40. sír; 24—25. 47. sír
 Űrbőpuszta. 1—2. sép. n° 34; 3—7. sép. n° 35; 8. sép. n° 37; 9—13. sép. n° 46; 14—23. sép. n° 40; 24—25.
 sép. n° 47

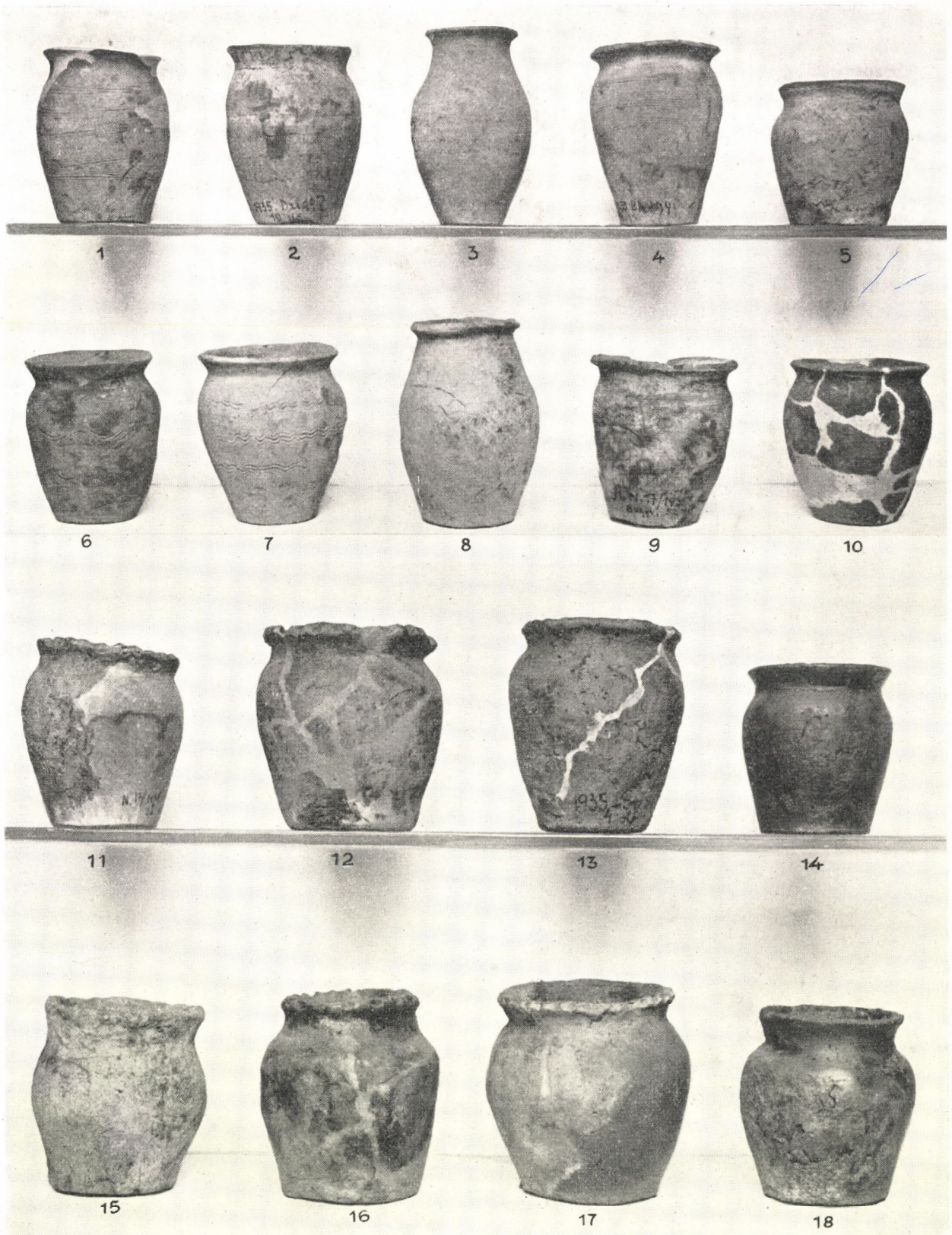
Úrböpuszta. 1—5. 51. sír; 6—7. A. sír; 8. 8. sír
 Úrböpuszta. 1—5. sép. n° 51; 6—7. sép. A; 8. sép. n° 8

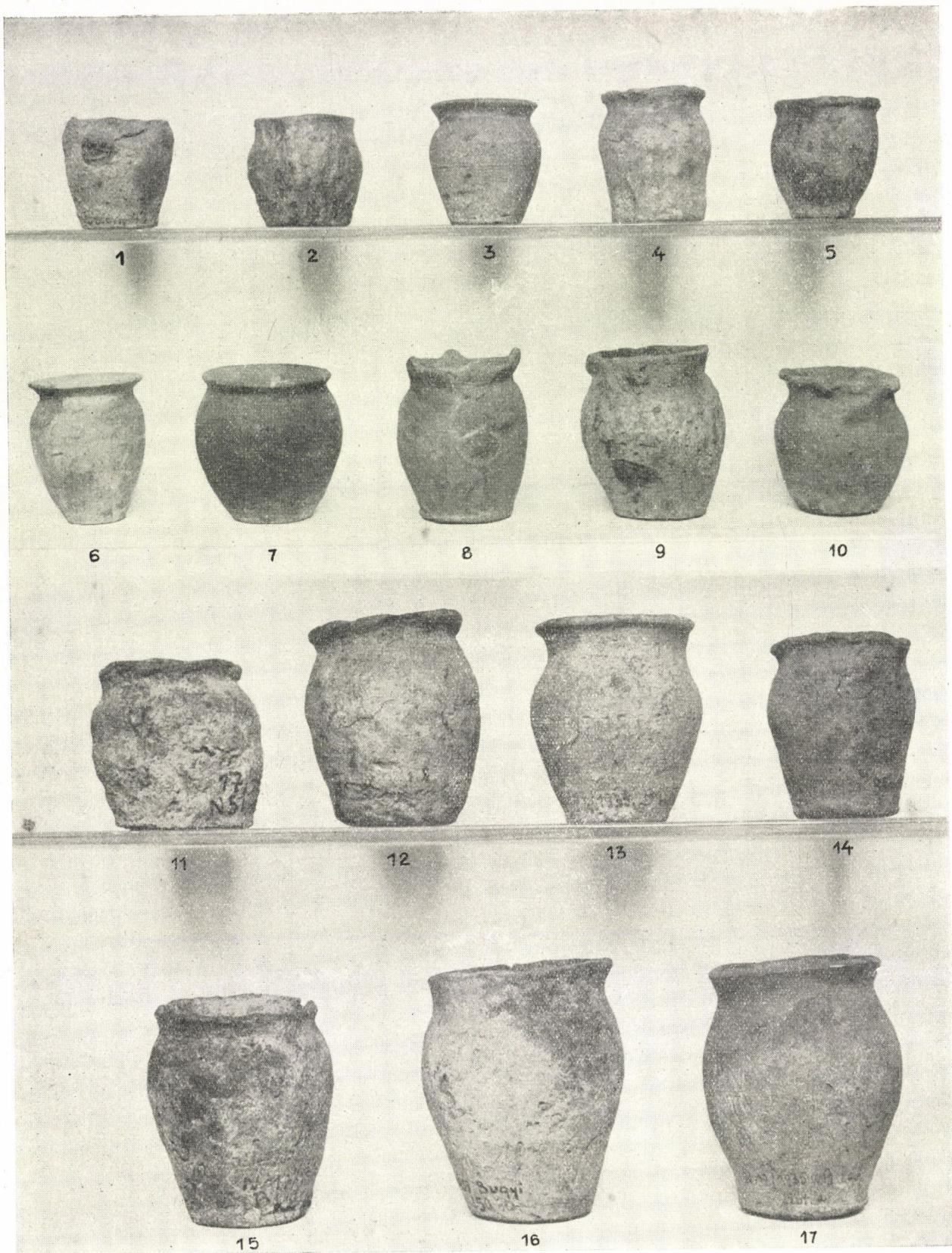
Űrbőpuszta. 1—22. 53. sír
Űrbőpuszta. 1—22. sép. n° 53

Ürböpuszta. 1—2, 4—5. Szórványleletek ; 3. 6. sír
Ürböpuszta. 1—2, 4—5. Trouvailles sporadiques ; 3. sép. n° 6

Ürböpuszta. 1. 41. sír; 2. 19. sír; 3. 39. sír; 4. 38. sír; 5. 18. sír; 6. 3. sír; 7. 39. sír; 8. 15. sír; 9. 52. sír; 10. 24. sír;
 11. 31. sír; 12. 22. sír; 13. 4. sír; 14. 40. sír; 15. 16. sír; 16. 23. vagy 14. sír; 17. 7. sír; 18. 49. sír
 Ürböpuszta. 1. sép. n° 41; 2. sép. n° 19; 3. sép. n° 39; 5. sép. n° 18; 6. sép. n° 3; 7. sép. n° 39; 8. sép. n° 15; 9.
 sép. n° 52; 10. sép. n° 24; 11. sép. n° 31; 12. sép. n° 22; 13. sép. n° 4; 14. sép. n° 40; 15. sép. n° 16; 16. sép. n° 23
 ou 14; 17. sép. n° 7; 18. sép. n° 49

Ürbőpuszta. 1. 42. sír; 2. 43. sír; 3. 20. sír; 4. 34. sír; 5. B. sír; 6. 36. sír; 7. 53. sír; 8. 26. sír; 9. 47. sír; 10. 29. sír;
11. 51. sír; 12. 44. sír; 13. 2. sír; 14. 8. sír; 15. 13. sír; 16. 50. sír; 17. sz/a
Ürbőpuszta. 1. sép. n° 42; 2. sép. n° 43; 3. sép. n° 20; 4. sép. n° 34; 5. sép. B; 6. sép. n° 36; 7. sép. n° 53; 8. sép.
n° 26; 9. sép. n° 47; 10. sép. n° 29; 11. sép. n° 51; 12. sép. n° 44; 13. sép. n° 2; 14. sép. n° 8; 15. sép. n° 13; 16. sép.
n° 50; 17. sz/a

Urbőpuszta. 1952. 1—14. 1. sír; 15. 2. sír; 16. 3. sír; 1935. 17. 21. sír; 18. 30. sír; 19. 6. sír
 Urbőpuszta 1952. 1—14. sép. n° 1; 15. sép. n° 2; 16. sép. n° 3; 1935. 17. sép. n° 21; 18. sép. n° 30; 19. sép. n° 6

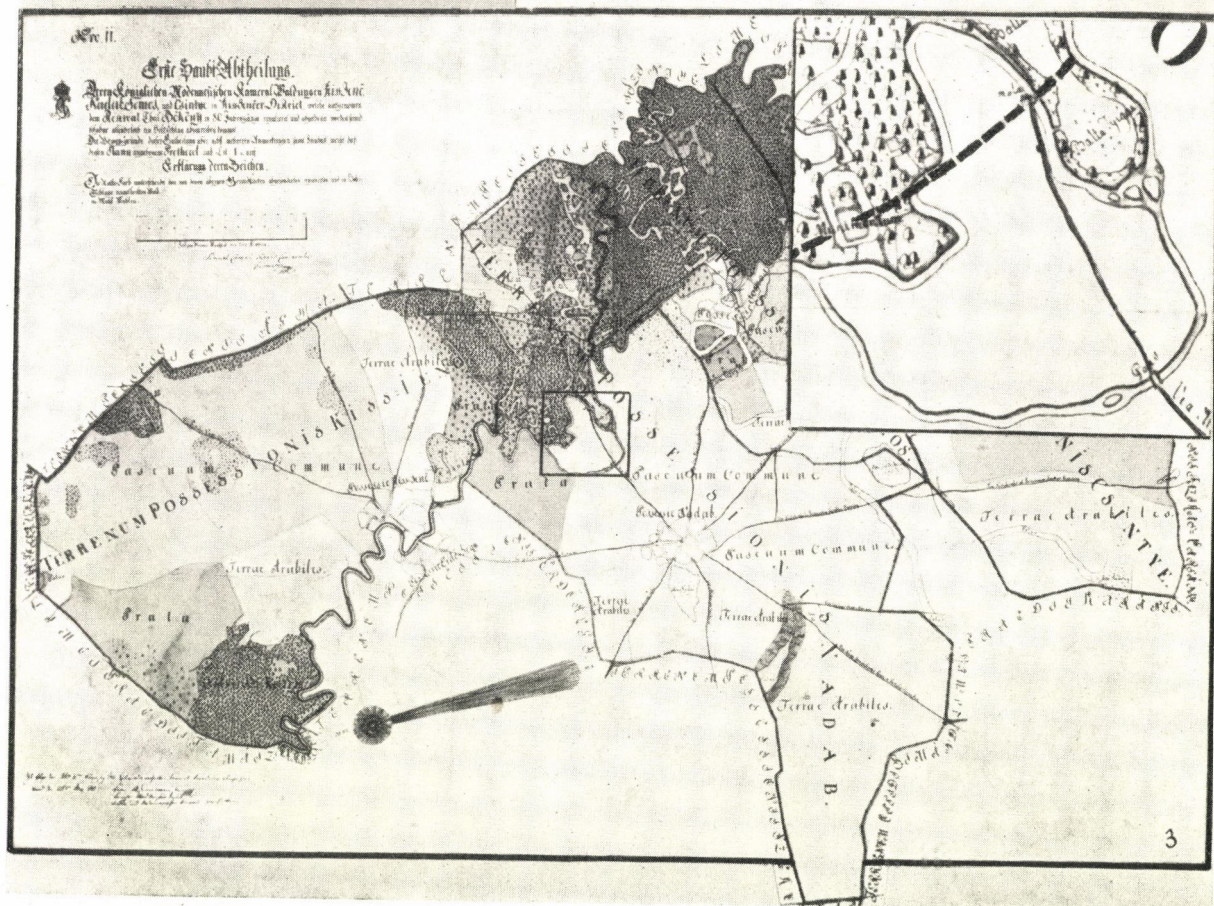
1—5, 7—9. Nadab. — 6. Somhid.

1—11. Gerla

1—2. Gerla. — 3. Csabrendek. — 4. Ismeretlen lelőhely. Keszthelyi Balatoni Múzeum. — 5—7, 9—10. Szombathely-Vasvár. — 8. Szalárd (Sálard). — 11. Ismeretlen lelőhely. Gyulai Múzeum. — 12—15. Eger
1—2. Gerla. — 3. Csabrendek. — 4. Site inconnu. Musée Balaton de Keszthely. — 5—7, 9—10. Szombathely-Vasvár. — 8. Szalárd (Sálard). — 11. Site inconnu. Musée de Gyula. — 12—15. Eger

1. Ismeretlen lelőhely. Gyulai Múzeum. — 2. Fülek (Fil'akovo). — A XVIII. sz. második feléből származó térkép a nadabi vár helyével
 1. Site inconnu. Musée de Gyula. — 2. Fülek (Fil'akovo). — Carte de la seconde moitié du XVIIIe siècle avec l'emplacement de la forteresse de Nadab

СОДЕРЖАНИЕ

СТАТЬИ

<i>Н. Калиц</i> : Кремационные погребения из ранне-бронзового века на околице с. Альшонемеди (Acta Arch. Hung. 9. 1958)	125—132
<i>Е. Фиц</i> : Эравиская женская одежда	133—154
<i>И. Бона</i> : Аварское кладбище в Юрбёпуста	155—174
<i>А. Краловански</i> : Данные к вопросу образования и хронологического порядка височных колец с концом S (Studia Slavica 4. 1958)	175—186
<i>И. Мери</i> : Печные изразцы из Надаб	187—206

СООБЩЕНИЯ

<i>Й. Чалог</i> : О вопросе видов лица наших неолитических идов	207—211
<i>Дь. Газдапустаи</i> : Светильник из Ходмезёвашархей из конца каменного века	211—213
<i>Г. Альфёльди</i> : Об одной подписи из Intercisa	214—217

ОБОЗРЕНИЕ

<i>Л. Вертеи</i> : Оттокар Кадич	218—220
<i>Я. Баннер</i> : Карой Ч. Шебештьен	221—222
<i>Л. Вертеи</i> : Анализ «C ¹⁴ », произведенный впервые над венгерским материалом	222

РЕЦЕНЗИЯ И КРИТИКА

<i>Я. Силадьи</i> : Acta Archaeologica ASH. t. VI.	223—224
<i>А. Можолитч</i> : Archäologische Funde in Ungarn	224—229
<i>И. Якабффи</i> : Materiale și Cercetări Arheologice II.	229—230
<i>И. Бона</i> : R. Pittioni, Urgeschichte des österreichischen Raumes	230—232
<i>Н. Калиц</i> : E. Werth, Grabstock, Hacke und Pflug	232—233
<i>Г. Альфёльди</i> : E. Vorbeck, Militärschriften aus Carnuntum	233—234
<i>Я. Силадьи</i> : Kölner Jahrbuch für Vor- und Frühgeschichte I.	234
<i>Я. Силадьи</i> : Carnuntum Jahrbuch 1955, 1956	234—235

TABLE DES MATIÈRES

ÉTUDES

<i>N. Kalicz</i> : Tombes à incinération du premier âge du Bronze dans le finage de la commune Alsónémedi (Acta Arch. Hung. 9. 1958)	125—132
<i>J. Fitz</i> : Le costume féminin éravisque	133—154
<i>I. Bóna</i> : Le cimetière avar de Űrböpuszta	155—174
<i>A. Kralovánzky</i> : Contributions à la question de l'évolution et de la chronologie des anneaux à nattes dits "à extrémités en S" (Studia Slavica 4. 1958)	175—186
<i>I. Méri</i> : Les carreaux de poêle de Nadab	187—206

NOTES ET INFORMATIONS

<i>J. Csalog</i> : Sur la question de la forme de visage de nos idoles néolithiques	207—211
<i>Gy. Gazdapusztai</i> : Une lampe de la fin du Néolithique à Hódmezővásárhely	211—213
<i>G. Alföldy</i> : Sur une inscription d'Intercisa	214—217

CHRONIQUE

<i>L. Vértes</i> : Ottokár Kadić	218—220
<i>J. Banner</i> : Károly Cs. Sebestyén	221—222
<i>L. Vértes</i> : Première datation par C ¹⁴ sur material hongrois	222

LIVRES

<i>J. Szilágyi</i> : Acta Archaeologica ASH. Tome VI	223—224
<i>A. Mészies</i> : Archäologische Funde in Ungarn	224—229
<i>I. Jakabffy</i> : Materiale și Cercetări Arheologice II.	229—230
<i>I. Bóna</i> : R. Pittioni, Urgeschichte des Österreichischen Raumes.....	230—232
<i>N. Kalicz</i> : E. Werth, Grabstock, Hacke und Pflug	232—233
<i>G. Alföldy</i> : E. Vorbeck, Militärschriften aus Carnuntum	233—234
<i>J. Szilágyi</i> : Kölner Jahrbuch für Vor- und Frühgeschichte I.	234
<i>J. Szilágyi</i> : Carnuntum Jahrbuch 1955, 1956	234—235

FOLYÓIRAT KIADVÁNYAINK ELŐFIZETHETŐK ÉS SZÁMONKÉNT IS VÁSÁROLHATÓK A KÖVETKEZŐ HELYEKEN :

Akadémiai Könyvesbolt, Budapest V. Váci utca 22.
Akadémiai Kiadó Terjesztési osztály, Budapest V. Alkotmány u. 21.
Posta Központi Hírlap Iroda, Budapest V. József Nádor tér 1.

KÜLFÖLDÖN TERJESZTI

a **KULTURA Könyv- és Hírlap Külkereskedelmi Vállalat**, Budapest VI. Népköztársaság útja 21. Telefon : 429—760

